C 240776

Časopis za sodelovanje humanističnih in naravoslovnih ved, za psihologijo in filozofijo

Razprava o stalinizmu

Rizman, Mastnak, Töth, Klopčič, Rus, Britovšek

O posebnostih našega sodobnega birokratizma

Rus, Šetinc, Kerševan, Mlakar, Bernik, Zadravec, Britovšek, Ciuha, Gujt, Herman, Košuta, Sruk, Grah

Psihološke, estetske, družboslovne in filozofske razprave

Razprava o konceptu psihologije
Musek, Lamovec, Jauševec, Jurman, Hojnik, Strehovec, Erjavec, Pagon-Brglez Barbič, Rajkovič-Kušče-Zupan, Novak, Uršič, Miščevič, Boh, Motaln, Potrč in drugi

Anthropos

UDK 3

Leto 1983, številka V-VI

NARODNA IN UNIVERZITETNA KNJIŽNICA LJUBLJANA

Anthropos

ČASOPIS ZA SODELOVANJE HUMANISTIČNIH IN NARAVOSLOVNIH VED, ZA PSIHOLOGIJO IN FILOZOFIJO

Anthropos izhaja pod pokroviteljstvom Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani in skupina družboslovnih delavcev
izdaja ga Društvo psihologov Slovenije, Slovensko filozofsko društvo

Izdajateljski svet:

dr. Ljubo Bavcon, Martin Čokl, dr. Božidar Debenjak, Janez Gregorač, dr. Andrej Kirn, dr. Alojz Kodre, dr. Edvard Konrad, dr. Cveta Mlakar, dr. Janek Musek, dr. Borut Pihler, dr. Marko Polič, dr. Hubert Požarnik, dr. Vojan Rus, dr. Jože Šter (predsednik sveta), dr. Andrej Ule, dr. Slavoj Žižek

Člani redakcije:

dr. Ljubo Bavcon (pravo), **dr. Milica Bergant** (pedagogika), **Zvonko Canjko** (sociologija), **Gabi Čačinovič-Vogrinčič** (psihologija), **dr. Ludvik Čarni** (sociologija), **dr. France Černe** (ekonomija), **dr. Frane Jerman** (filozofija), **dr. Stane Južnič** (politologija), **dr. Valentin Kalan** (filozofija), **dr. Boris Majer** (filozofija), **dr. Vid Pečjak** (psihologija), **dr. Vojan Rus** (filozofija), **Stane Saksida** (sociologija), **dr. Fran Zwitter** (zgodovina)

Odgovorni urednik: dr. Janek Musek, dr. Vojan Rus, dr. Frane Jerman

Tajnica uredništva: mag. Irena Gantar-Godina
Lektor: Sonja Likar, Mihael Hvastija
Časopis ima 4—6 številk letno. Rokopisov ne vračamo
Uredništvo in administracija:
Anthropos, Filozofska fakulteta, Oddelek za filozofijo, Ljubljana, Aškerčeva 12
Telefon 224-011, int. 319
Anthropos naročajte na navedeni naslov, naročnino pa pošljite
na tekoči račun 50100-678-46236
Letna naročnina za posameznike 200 din, za delovne organizacije 300 din.
Cena enojne številke 50 din, dvojne številke 100 din.
Stavek in tisk: ČGP »DELO«, Ljubljana
Založba: Društvo psihologov Slovenije in Slovensko filozofsko društvo

Časopis izhaja s finančno podporo Kulturne skupnosti Slovenije,
Raziskovalne skupnosti Slovenije in Izobraževalne skupnosti Slovenije

Anthropos

Razprava o stalinizmu
O posebnostih
našega sodobnega birokratizma
Psihološke, družboslovne,
estetske in filozofske razprave

VSEBINA

(Anthropos, št. 5—6/83)

5 I. RAZPRAVA O STALINIZMU

T. Mastnak, C. Tóth, F. Klopčič, V. Rus, V. S. Rus, M. Potrč, M. Britovšek

83 II. O POSEBNOSTIH NAŠEGA SODOBNEGA BIROKRATIZMA
V. Rus, F. Šetinc, M. Kerševan, C. Mlakar, J. Bernik, F. Zadravec, M. Britovšek, J. Ciuha, J. Gujt, B. Herman, J. Košuta, V. Sruk, S. Grah

III. PSIHOLOŠKE RAZPRAVE

123 J. Musek: Psihološki koncepti ali koncept psihologije
137 J. Musek: Značilnosti razvoja in perspektiv psihologije kot stroke pri nas
143 B. Šali: Koncepti klinične psihologije na Slovenskem
150 L. Zorman-D. Žagar: Koncept pedagoške psihologije v SR Sloveniji
154 E. Konrad: Prispevek katedre za psihologijo dela k skupnemu konceptu stroke
157 V. S. Rus: Koncept razvoja socialne psihologije
158 M. Polič: Vloga Društva psihologov SRS
160 P. Umek: Izobraževanje in usposabljanje psihologov
164 J. Musek: Konceptualne dileme v psihologiji (diskusijski prispevek)
169 T. Lamovec: Eksperimentalno preučevanje sanj
185 N. Jaušovec: Odnos med starostjo, hemisferičnostjo in ustvarjalnostjo
196 B. Jurman: Nova razmišljanja o inteligentnosti človeka
205 I. Hojnik: Stopnja intenzivnosti in kvalitativne razlike v doživljanju občutka negotovosti pri mladostnikih in starejših osebah

IV. ESTETIKA

223 J. Strehovec: Bürgerjevo razumevanje avantgardistične umetnine
237 A. Erjavec: Estetika in marksizem Adolfa Sáncheza Vázqueza

V. DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

253 N. Pagon-Brglez: Vprašanja o integriranosti misli in družbe
261 A. Barbič: Mešane kmetije — ovira razvoju kmetijstva in podeželja?
274 Kušče-Zupan-Rajkovič: Izobraževanje za prehod v informacijsko družbo

VI. FILOZOFSKE RAZPRAVE

289 B. Novak: Struktura Heglove logike
301 M. Uršič: Logični sklep anumana v indijskem sistemu nyaya in primerjava z grško logiko
320 N. Mišćević: Aristotelov paradoks
331 I. Boh: Srednjeveški poskusi v epistemični logiki I.
355 V. Motaln: Quineova teorija množic in pojem števila
361 M. Potrč: Filozofsko dojemanje kvantifikacije in nove vloge imen
386 D. Bojadžiev: Pomen konvencije T
398 S. Južnič: Zgodovina znanosti (fizike) in jezik
419 B. Pihler: Semiotika in hermenevtika
425 J. Klemenčič: K vprašanju krize v filozofiji
443 I. Kosovel: Magijska menjava II.

VII. OCENE IN POROČILA

453 Anarhizem in komunizem, KRT, Ljubljana 1983, Johann Most (F. Rozman)
455 Razmerje logike, spoznavne teorije in filozofije znanosti (P. Srakar)

459 VIII. POVZETKI

Razprava o stalinizmu

RUDI RIZMAN

Dolžan sem v imenu Marksističnega centra na Filozofski fakulteti povedati nekaj besed o tem, kako in zakaj je prišlo do pobude za današnji razgovor o fenomenu stalinizma. Gre pravzaprav za dalj časa prisotno pobudo in neobhodno teoretsko potrebo, da se, potem ko smo se tega delno že lotili na nekaterih razgovorih in bolj občasno, dokopljemo do bolj zaokroženih, da ne rečem sintetičnih spoznanj o globlji naravi obravnavanega fenomena. Na ta način bi bilo mogoče in je mogoče narediti nekakšen teoretični napredek v akumuliranju spoznanj s tega področja.

Gre v prvi vrsti tedaj za ta poglobitveni teoretični razlog, ki narekuje ne samo današnji razgovor, ne pa v prvi vrsti, čeprav tudi, aktualni vidik razpravljanja o stalinizmu, ki se zadovoljujejo z dosti poenostavljenimi, včasih bolj propagandnimi kot pa substancialnimi izenačevanji Stalina z Marxom, Engelsom in Leninom. Seveda se je treba s teoretičnimi in ne aktivističnimi aparati soočiti z nasprotnimi argumenti, ki vendarle z nekega vidika bolj kot si nosilci takih tez sami mislijo stimulirajo teoretsko samozavedanje o družbenem bistvu in idejni anatomiji stalinizma. Zgodovinska fenomenologija stalinizma je izredno zapletena in pogosto izmikajoča, vendar lahko upamo, vsaj v teoretskem oziru, da bomo solidna spoznanja o njej pripeljali do tiste stopnje spoznavnosti, ki bo omogočila komparativne pristope (na primer: stalinizem — fašizem, stalinizem — machartizem etc.) v sklopu tako imenovane politične družine »totalitarizmov«.

O »prerekvizitih« te razprave ni umestno govoriti. Samo po sebi je še posebej ob taki razpravi razumljivo, da potrebujemo kritično, polemično in (samo)refleksivno razpravo, ki se ne izogiba tudi nevšečnega. Glede na to, da smo tu zbrani delavci iz različnih družbenih strok je to treba razumeti kot prednost, ki pa seveda ni dana avtomatično s kakšnim odrešilnim geslom interdisciplinarnosti. Tudi v tem pogledu je relevantna knjiga Tomaža Mastnaka h kritiki stalinizma, ki si sicer ne lasti kakih dokončnih spoznanj o stalinističnem ideološkem in političnem Leviathanu, vsekakor pa stimulira kritično in sploh nadaljno razmišljanje o njem v okviru pogojev, ki smo jih le skromno zarisali. Za uvodno besedo bi sedaj prosil njenega avtorja, za njim pa vabim k razpravi tudi vse prisotne, ki to hočejo.

Razpravo o stalinizmu je maja 1983 organiziral Marksistični center Filozofske fakultete.

Za začetek bi tvegal oznako, ki bo obenem kratka in tudi poenostavljena označitev politične situacije oziroma sploh družbene situacije, v kateri razpravljamo o stalinizmu. Ob tem, da obstaja precejšnja želja po diskusiji o stalinizmu, kot je dejal tovariš Rizman, je razpravljanje o stalinizmu pri nas še vedno delikatno. Res je sicer, da je tradicija kritike stalinizma pri nas bogata, a zato ni nič manj bogata tudi tradicija stalinizma. Pri tej dvojni tradiciji pa velja opozoriti, da je bila prav najostrejša kritika stalinizma, tista, ki je bila na višini časa (mislim na kritiko, ki je bila najbolj določno izrečena na VI. kongresu KPJ oziroma ZKJ), arhivirana in cenzurirana, ne da bi bil obračun s stalinizmom, namreč idejni, teoretski pa tudi ideološki obračun že opravljen. Dejansko opravljen, ne le na nivoju verbalnega zatrjevanja, naknadne ideološke racionalizacije. Odtlej je vsaka teoretska kritika stalinizma tvegala, pravim tvegala, politično obsodbo, medtem ko si je stalinizem — bodisi stari bodisi novi — lahko nadeval videz boja proti stalinizmu. Razsojanje, kaj je stalinizem, in morebitni boj proti njemu sta bila pridržana političnim instancam. Prav te danes lansirajo tožbe in obtožbe o »razvrednotevanju naše revolucionarne preteklosti«, pa oktobrske revolucije, pa socializma, marksizma itn., pa tudi — kot nekak zapopadek vseh teh tožb — znano izreko, ki se glasi »pod krinko kritike stalinizma . . .«. Zaradi političnega pritiska so ustvarjene najboljše možnosti za blokiranje teoretske diferenciacije, tega bistvenega momenta teoretskega napredovanja pri spoprijemu s problematiko stalinizma. Stalinizem postaja vse bolj ideološka etiketa tudi na točkah, kjer bi po logiki stvari pričakovali teoretsko delo in diskusijo. Kritika stalinizma je sama v določeni meri ponotranjila stalinistično ideologijo. Zaradi te možnosti in tudi dejanskosti je nujno, da se teoretska kritika stalinizma, s tem pa tudi, v širšem pomenu, teorija socializma (to je po moje neizogibno, če naj ne zapademo znanstveni nizkotnosti), vrne k svojim izhodiščem, predpostavkam, pojmovnim samoumevnostim, na katerih gradi, s katerimi dela. Skratka, če uporabim Gramscijev izraz: da začne znova. In treba je začeti znova, sicer se lahko odpovemo teoretskim ambicijam in pretenzijam.

Če je bil ta nagovor pretenciozen, ko je hotel zarisati pozicijo, v kateri in iz katere govorimo, bo nadaljevanje malo manj ambiciozno. Nakazati želi nekatera vprašanja teoretske kritike stalinizma, oziroma nekatera teoretska vprašanja kritike stalinizma, in sicer tako, da načne metodološko vprašanje kritike stalinizma, zatem pa oriše, seveda zavedajoč se praktične nedopustnosti takega ločevanja, nekatere predmetne problemske sklope te kritike.

Ko govorim o metodoloških pristopih, se opiram na Marxov predgovor k II. izdaji 18. brumaira, v katerem so označene različne kritike državnega udara Ludvika Bonaparta. Marx v tej kritični refleksiji ob dveh pristopih, ki ju zavrača, začrta tretji pristop, ki ga skuša sam praktičirati. In sicer pravi, na kratko rečeno, da se Victor Hugo, eden od piscev kritike tega državnega udara, omejuje na bridke in duhovite invektive proti odgovornemu nosilcu državnega udara, sam dogodek pa se mu prikazuje kot strela z jasnega, v njem

vidi samo nasilno dejanje posameznega individua in ne opazi, da tega individua nareja velikega namesto majhnega, s tem ko mu pripisuje osebno moč in iniciativo, kakršni bi bili v svetovni zgodovini brez primere. Proudhon, kot predstavnik drugega možnega pristopa, pravi Marx, skuša po svoji strani predstaviti državni udar kot rezultat predhodnega zgodovinskega razvoja, pod roko pa se mu zgodovinska konstrukcija državnega udara preobrazi v zgodovinsko apologijo junakov državnega udara. Zato zapade napaki »naših takoimenovanih objektivnih zgodovinopiscev«. Jaz, pravi Marx naposled zase, pa nasprotno dokazujem, kako je razredni boj v Franciji ustvarjal okoliščine in razmere, ki so omogočile povprečni in groteskni personi igrati vlogo junaka.

Po tej Marxovi oznaki lahko ločujemo tri temeljne pristope k problematiki stalinizma (ki se praktično kajpak pogosto prepletajo). Prvega teh glavnih pristopov označimo za subjektivistično razlago.

Čisti tip teh subjektivističnih razlag je takoimenovana teorija kulta osebnosti, kakor jo je inavguriral Hruščev v tajnem referatu na 20. kongresu Komunistične partije Sovjetske zveze, ki reproducira — kajpak ne zavestno, sicer bi pripisovali junakom sovjetske destalinizacije znanja in filozofske refleksije, ki jih pri njih ni bilo najti — predmarksovsko, feuerbachovsko kritiko religije. Ob prevalitvi krivde za takoimenovane napake v zgodovini sovjetske družbe na osebo Stalin, je »rod«, v katerega se zateka v »izravnavo«, marksistično-leninistična partija.

Ta čista razlaga je relativizirana, ne pa premagana, s pritegnitvijo zgodovinskih »okoliščin« (idejno-zgodovinsko so te »okoliščine« zopet predmarksovski koncept). Dobimo formulo: »osebna enačba zgodovinske osebnosti« plus »okoliščine«. Takoimenovana osebna enačba se razreši po eni strani v psihologijo revolucionarne genialnosti, po drugi pa — to je zrcalna podoba tega — v psihiatrično diagnozo. Pri nas se je takega eklektičnega pristopa poslužil, denimo, Vranicki v knjigi, o kateri je bilo pred nekaj leti veliko diskusij (tudi navedene izraze povzemam po njem).

Širši sklop subjektivističnih kritičnih kritik stalinizma lahko povzamemo z Engelsovo oznako »s človeškega stališča«. Njihov skupen ton je moralizem, rešitev pa konstrukcija nekakšne socialistične morale in rehabilitacija individua. Ta kritika pa spregleda, da je moralizem, moralna poza oziroma pozicija bistvena za sam stalinizem, da je individuum historični produkt stalinistične diktature in terorja.

Drug tak glavni sklop pristopov oziroma razlag so objektivistične razlage, katerih konstitutivni moment in njihova bistvena značilnost je abstrakcija od procesa produkcije historičnih faktov. Tako se lahko zmagoviti subjektivizem prikaže ne le kot objektivna danost, temveč kot objektivna nujnost. Imanentna temu je teleološka razlaga zgodovine, oziroma: analiza zgodovine se sprevrže, če porabim izraz Kautskega, v Naturgeschichte der Revolution. Ta pristop se, po tej liniji, izteče v apologijo.

Če bi bilo to negativno določilo objektivističnih razlag, bi bilo pozitivno povzeto v nekakšni trinitarni formuli, ki se glasi: »Socializem v eni deželi« oziroma poraz revolucije v svetu, kulturna zaostalost in gospodarska nerazvitost Rusije. Po vsaki od teh koordinat je potem mogoče statistično dokazo-

vati uspehe »izgradnje socializma« v Sovjetski zvezi. Nikdar pa se ne vpraša, kako in koliko so te predpostavke hkrati že rezultat stalinistične prakse.

Tretji pristop bi imenoval razredno analizo. Pri tem pa, ko imenujem to razredno analizo, opozarjam, da je treba sprejemati to oznako z določeno kritičnostjo in videti, da je lahko razredna analiza pravzaprav samo varianta objektivizma. Govori, recimo, o razredih brez oziroma mimo razrednega boja. Takšen pristop so prakticirali oziroma ga prakticirajo uradna sovjetska teorija, »sovjetologija« na zahodu, značilni pa so tudi različni sociološki pristopi. Nadalje lahko nastopa razredna analiza kot fraza. Na to možnost, da razredna analiza nastopa kot fraza, opozarja Marx že takrat, ko prvič povzame, kaj da je novega prispeval v razredno analizo, k teoriji razredov. Sicer nastopa razredna analiza kot fraza zlasti v levičarski eksegezi Marxa na zahodu; mislim na različne maoistične in podobne razlage, ki delajo v glavnem brez velikega, oziroma velikokrat sploh brez slehernega poznavanja pozitivnega materiala sovjetske zgodovine in potem konfrontirajo iztrgane citate iz Marxa, Engelsa itn. z lastnimi predstavami o realnosti socializma. Skupno vsem tem avtorjem je podcenjevanje vloge in odporne moči delavskega razreda v stalinizmu.

Poleg tega lahko kot objektivistično varianto razredne analize omenimo marksistično sovjetologijo. Izraz uporabljam pogojno. To so študijski pristopi, naslonjeni na obširna empirična raziskovanja, zlasti vidni v nemški marksistični javnosti, če tako rečem, oziroma teoretski javnosti, ki pa politično prisegajo na oziroma prakticirajo stališče »kritične solidarnosti« z realnim socializmom, pri čemer solidarnost z realsocializmom vedno utiša kritičnost v ključnih potezah in momentih kritike stalinizma. Za to marksistično sovjetologijo je značilno odrinjanje vprašanja o položaju in vlogi delavskega razreda, kolikor vloga in položaj delavskega razreda nista zajeta v številkah industrijske rasti in sploh »uspehov in zmag socializma«.

Zdaj, razredna analiza, kakršna bi verjetno bila oziroma je na današnji stopnji vednosti in teoretskega razvoja marksizma možna, tudi nujna, bi bila tista, ki skuša prikazati produkcijo in reprodukcijo družbene ureditve v spopadu razredov; bistveno vprašanje pri tem je vprašanje oziroma raziskovanje vloge in položaja razreda producentov, ki, zelo skrajšano in obče rečeno, izhaja iz primata razrednega boja.

Po tej kratki oznaki bi skušal nakazati problemske sklope, ki se jih lotevajo različne kritike stalinizma. Še pred skico teh problemskih točk razredne analize stalinizma pa želim nakazati dva druga tematska sklopa, ki sta pri nas v nekem smislu dominantna. Prvi je zajet z oznako »marksizem, leninizem, stalinizem«. Pri tem pristopu gre za ideološki postopek prepoznavanja, razkrivanja, razkrinkovanja itn. korenin, zasnov itn. stalinizma v leninizmu in še naprej v marksizmu; nekateri avtorji gredo nazaj tja do Hegla ali novoveške racionalnosti. Personificirana varianta tega prepoznavanja je seveda iskanje Stalina v Leninu, enega in drugega, obeh skupaj v Marxu itn. Znanstveno metodo tak pristop nadomesti z metodo, ki bi jo pogojno imenoval policijsko. V zadnji instanci gre za zrcalno sliko stalinskega prizadevanja, da bi se ideološko legitimiral z Leninom, z marksizmom itn. Gre v bistvu za negativno varianto kulta osebnosti. Proti tej negativni varianti kulta oseb-

nosti kaj malo zaleže zatrjevanje, da Lenin itd. ni stalinist itn. Afirmirati velja ne le raziskovanje in dokazovanje protislovnosti Leninovega praktičnega in teoretskega nastopanja, temveč analizo Lenina (ali pa Marxa, če gremo še nazaj) kot momenta v aktualnih družbenih bojih.

»Racionalno jedro« tega pristopa, ki ga označujemo s formulo marksizem, leninizem, stalinizem, je zahteva po kritični analizi marksizma oziroma, še ostreje rečeno, po kritiki marksizma ali, v najboljšem primeru, po marksistični kritiki marksizma. Vendar teoretske kritike marksizma ni moč opraviti na nivoju konfrontacije marksizma ali kar Marxa s stalinizmom oziroma kolacije med Stalinom, Leninom itd. Teoretska relacija marksizma do stalinizma je analiza stalinizma. Če marksizem to analizo zmore, če je sposoben teoretsko razgraditi stalinizem, zavrne vse te kurantne očitke; sicer preneha biti revolucionarna teorija in se mu lahko kot takemu tudi odpovemo. Drugače rečeno, vnanji odnos marksizma do stalinizma, oziroma širše socializma, ni mogoč. Če zgolj zatrjujemo, da marksizem ni stalinizem ali obratno, niti ne negiramo stalinizma niti ne afirmiramo marksizma. Dejanska teoretska — in po tem revolucionarna — afirmacija je (žal je treba biti tavtološki:) destruktivna marksistična kritika stalinizma in socializma kot današnjega problema marksizma številka 1.

Drugi pristop oziroma druga problematika, o kateri želim predhodno razpravljati, je, pogojno rečeno (zopet tvegam poenostavljanje), partija kot pivnik analize in kritike. Določene analize vidijo v partiji povzeto vso zgodovino. Zgodovina postane per definitionem partijska zgodovina. Namesto družbene zgodovine stalinizma se piše, provokativno rečeno, novo zgodovino VKP(b). V takem primeru sta na delu (zlasti) dve ideološki inhibiciji. Najprej inhibicija raziskave relacij med partijo in razredom, ki zahteva dalje analizo razreda, se pravi njegovega položaja in vloge v procesu družbene produkcije in reprodukcije; potem pa inhibicija zgodovinske relativizacije principa partijskega organiziranja kot najvišje, odločilne oziroma sploh in edine revolucionarne forme organiziranja (razreda).

Naposled želim nakazati, zopet samo nakazati, problemske točke razredne analize. Teoretsko določilo primata razrednega boja se specificira v spoznanju, da je zgodovinska konkrecija razrednega boja v načinu, kako se producira, distribuira in menjuje ter konzumira. Obče določilo tega načina je najprej blagovna produkcija. Blagovna produkcija je od Stalina sèm označena kot blagovna produkcija posebnega tipa. Ta posebnost naj bi bila v izločitvi kategorij, ki vnašajo v razumevanje blagovne produkcije razredne koncepte, predvsem izločitev kategorije mezdnega dela. Ta izločitev je do nedavnega določala diskusijo o stalinizmu kot ekonomistično diskusijo o tehničnih vprašanjih regulacije distribucije in menjave produkcijskih faktorjev in produktov, očiščeno družbenih vsebin in implikacij, ki se je prikazovala v dilemi ali plan ali trg (pa četudi je že bila prevladana predstava o izključujočnosti teh dveh kategorij ter o planu kot atributu socializma). Razpravljanje o specifičnih oblikah delovanja zakona vrednosti je lahko (ob vsem sklicevanju na Marxa) potekalo mimo vprašanja razredne narave produkcije, distribucije itn. Pri kritičnih avtorjih je bila diskusija o razredni naravi socializma spostavljena z neposredovano menjavo terena, s presko-

kom z ravni analize blagovne produkcije — z določenimi pridržki lahko rečemo tudi s terena kritike politične ekonomije — na nivo analize razredov in razrednih bojev. Prevladanje tega preskoka, tega neposredovanega prehoda, preloma je bilo omogočeno z izsleditvijo bivanja razrednega protislovja že v sami vrednostni formi, zlasti in nepreklicno pa v vrednostni formi blaga delovna sila. Temeljna relacija ni bila več plan — trg, temveč mezdno delo — kapital, kar ne samo omogoča, temveč tudi terja konkretne analize tega temeljnega družbenega razmerja.

Katere so možne ravni, na katerih se ta analiza giblje?

Prvi tak sklop, za blagovno produkcijo, je položaj, vloga delavca v neposrednem produkcijskem procesu. Se pravi analiza oblik ekonomske dominacije nad delavcem oziroma oblik podrejanja delavstva ter metod izkoriščanja. Gre za konstitucijo upravljanja produkcije; za konstitucijo združevanja delavcev in produkcijskih sredstev; za neposredne pogoje, za konstitucijo neposrednih pogojev produkcijskega procesa. Potem gre za oblike produkcije presežne vrednosti, potem za načine distribucije presežne vrednosti. Posebno vprašanje v tem sklopu je vprašanje mezdne politike, takoimenovane socialne mezde ter konsumpcijskih možnosti delavstva, delavskega razreda, in odtod naprej analiza oblik reprodukcije delovne sile (vprašanja prehrane, stanovanjskih razmer, obleke, rekreativnih možnosti, različnih oblik socialnega občevanja delavstva, razreda producentov — se pravi socializacije izkušenj —, še posebej vprašanje izobraževanja kot ključnega mehanizma reprodukcije, produkcije in reprodukcije stalinistične družbene ureditve).

Za potekanje tega neposrednega produkcijskega procesa je potrebna določena politična konstitucija družbe, za nas torej analiza zgodovinskega, historičnega procesa te konstitucije, bolj politološko rečeno: oblikovanja politične ureditve, ki poteka preko politične razlastitve delavskega razreda. Točke, ki so potrebne analize, so vloga avtonomnih delavskih organizacij, zlasti v prvih letih po revoluciji, vloga partije, sindikatov, relacije političnih organizacij, relacije političnih organizacij do državnega aparata itn.

Nadalje je tak bistven sklop razredne analize vprašanje reprodukcije gospostva nad delavstvom oziroma sploh reprodukcije gospostva — kot bi danes kje rekli — nad družbo. Natančneje rečeno: vprašanje reprodukcije družbenega gospostva. Tu so zanimiva vprašanja strukture in delovanja oblasti, denimo analiza različnih frakcij oblasti, njihovih razmerij, razmerij posameznih frakcij oblasti do delavskega razreda itd. (Za tem je skrita kritika, tj. nakazana potreba po kritiki splošnega koncepta birokracije, ki ga je vpeljala zlasti trockistična analiza, radikaliziral pa pred vojno Italijan Rizzi). Zatem analiza ideoloških aparatov (že prej sem posebej omenil izobraževalni aparat) ter analiza represivnih aparatov države, njihove strukture in delovanja.

Slednjič je treba, ob vsem tem poudarjanju oziroma izhajanju iz spoznanja, da je razredni boj v načinu, kako se producira, distribuira, menjuje in konzumira, še posebej analizirati manifestacije, neposredne oblike razrednega boja, in sicer oblike protidelavskega razrednega boja ter, na drugi strani, oblike delavskega razrednega boja, prav tako pa — morda malo manj

pretenciozno rečeno, pač glede na družbeno situacijo, v kateri je ta razred v konstituiranem stalinističnem sistemu — vprašanje delavskega odpora oziroma nemanifestativnega razrednega boja. Te oblike razrednega boja so, seveda, v stalinizmu v marsičem specifične in nove v primerjavi z dotlejšnjo zgodovino delavskega gibanja. To pa ne pomeni, da razrednega boja ni.

Vsa ta diskusija, če smo teoretsko konsekventni, postavlja na dnevni red vprašanje socializma oziroma potrebo po redifiniciji socializma. Zlasti pri nas, ker smo, seveda iz razumljivih razlogov, zelo zajeti v takoimenovano vrednostno opredeljevanje (do) socializma, ki izključuje, z Marxom rečeno, brezobzirno kritiko socialistične družbene ureditve. Ta redefinicija socializma temelji na tematizaciji oziroma izhaja iz analize razmerja mezdno delo: kapital v socializmu in pri nekaterih avtorjih rezultira v ugotavljanju, da je socializem še vedno del zgodovine kapitala.

Nadaljnje vprašanje, ki se tule postavlja in je analitično pomembno za razumevanje stalinizma, je vprašanje rekonstrukcije delavskega odpora v stalinizmu oziroma delavskega boja v socializmu sploh, ki v določenih točkah sovpada s prizadevanji po takoimenovani drugi zgodovini delavskega gibanja, po zgodovini delavskega gibanja s stališča delavskega razreda, od spodaj. Sodobni socializem je to vprašanje razširil v vprašanje revolucionarnega bloka oziroma socialistične opozicije v socializmu, ki naj ohranja — pri današnji predpostavki obstoja razmerja med mezdnim delom in kapitalom — perspektivo dominacije dela nad kapitalom. Toliko. Se zahvaljujem za poslušanje.

CVETKA TÓTH

K TEORETSKI DESTRUKCIJI STALINIZMA

> Stalina nisem ljubil, toda vanj sem verjel, pa tudi bal sem se ga. Ko sem se s prijatelji pogovarjal o njem, sem ga imenoval kot vsi drugi, »gospodar«. Tudi stari Židje niso izgovarjali imena boga. Težko je verjeti, da so ljubili Jehovo: ni bil samo vsemogočen, bil je tudi neusmiljen, na pravičnega Joba je usul vse nesreče — ubil mu je ženo, otroke, njemu samemu pa je prinesel gobavost, to pa samo zato, da bi pokazal, kako bo nedolžni človek, čeprav gnil in zapuščen od vseh, na pogorišču proslavljal modrost Jehove. Bog je stavil s satanom in je stavo dobil. Izgubil je Job.
>
> Ilja Erenburg

I. UVOD

Stalinizem torej! Poskus konceptualizacije stalinizma, subsumiranja pod pojem in poskus miselnega zajetja v bistvo, ki morda le ni povezano samo s Stalinovim imenom. Kako opredeliti bistvo stalinizma, po čem? Kje se

pričenja, kje je njegovo rojstno mesto? V čem je njegova kontinuiteta še danes, ko Stalin fizično že dolgo ni več prisoten? Ali je o tej morebitni kontinuiteti sploh mogoče govoriti in če, kako? V kakšnem kontekstu? Revolucija torej najpoprej! In potem moment udejanjanja revolucije, ki v svoji materializirani in institucionalizirani obliki svojo revolucionarno prevratniško misijo travestira v oblastniško funkcijo birokratskega uma in tako končuje v fenomenu totalitarizma, imenovanem stalinizem. Ali je lahko slediti temu zaporedju — ki je vsekakor obvezujoče z vidika zgodovinske analize — tudi znotraj poskusa teoretske destrukcije stalinizma?

In potem destalinizacija, za katero je bil dan zgodovinski materialni temelj v ogromnem številu človeških žrtev, verjetno pa ni obstajala »neposredna možnost za revolucionaren zlom birokratskega despotizma« drugače, kakor samo od zgoraj in prav to je »že vnaprej determiniralo neodločno, kontradiktorno in oportunistično naravo tako imenovanega procesa destalinizacije«.[1] Koga so pravzaprav zajele rehabilitacije v letih »odjuge«[2]? Ali je bil dejansko rehabilitiran delavski razred in ljudstvo ponižano in upeharjeno v svojih prizadevanjih ostati zvesto ideji revolucije in izgradnji socializma v eni deželi; ljudstvo, ki je pred tem sprejelo še vse strahote zgodovinskega izziva v soočenju s fašizmom.

Pred nami stoji konkretno podoba človeka, ki uteleša mučen trenutek, ko revolucionarno gibanje, sicer prežeto z idejo svobode, prehaja v svoje lastno nasprotje, v svoj lasten teror. Znan komunist turškega porekla Nazim Hikmet opisuje Stalina s prispodobo, da je bil iz kamna, brona, mavca in papirja, velik od dveh centimetrov pa do nekaj metrov, na vseh trgih in uradih, prav vsepovsod so bili ljudje pod njegovimi škornji iz kamna, brona, mavca in papirja. Sprememba Stalina v »boga« gotovo ni prišla nenadoma. Neko pokolenje je z ovacijami in liturgičnimi epiteti spremljalo »kult osebnosti«, vera pa ima to čudno lastnost, opozarja Erenburg, da je nalezljiva, podobno kot strah in druga občutja. In ljudstvo je Stalinu verjelo. Mar je bilo lahko biti »popolnoma imun pred epidemijo Stalinovega kulta«, ki je v svojih najbližjih sodelavcih videl »potencialne sovražnike ljudstva«? Toda mar bi ljudstvo resnično ne razumelo in ne dojelo kritičnega nastopa proti Stalinu in njegovemu »kultu osebnosti še v času njegovega življenja«, se sprašuje Erenburg. Ali je usoda »bogov«, da sami izvolijo in izberejo svoj trenutek rojstva in smrti? Erenburg ne pojasnjuje, zakaj zoper Stalinov kult ni bila imuna niti mednarodna javnost, recimo, če je že ta kult za ruskega mužika predstavljal substitut za nekaj »izgubljenega« (Bloch). Nikjer ni »internacionalizacija kulta osebnosti« tako razvidna kot v razmišljanjih Aragona v njegovem delu Komunisti. In kakšno protislovno situacijo,[3] povezano z mnogimi človeškimi svetovnonazorskimi tragedijami, izzove čas po XX. kongresu v vrstah zahodnih komunističnih partij; postavljalo se je vprašanje, kako sploh še obstati kot komunist. Pri presoji Stalinove dobe, svari Ilja Erenburg,

---

[1] Isaac Deutscher: Stalin. Politična biografija. Globus, Zagreb 1977, str. 567.

[2] Roman Ilje Erenburga »Odjuga«, naslov, ki postane sinonim za čas po Stalinu.

[3] David Caute: Komunizam i francuski intelektualci 1914—1966, Marksizam u svetu, Beograd 1977, št. 1—2.

je treba vendarle spoštovati mnogo velikih dejanj in zmag sovjetskega ljudstva s pripombo »Stalinu nakljub« in ne »zaradi Stalina«[4]. Ljudstvo torej, ki je še vsakokrat ostajalo kot Job samo na pogorišču svetovne zgodovine.

II. PREDPOSTAVKE LUKÁSCEVE KRITIKE STALINIZMA

V svoji kritiki stalinizma — tu ni prezreti pomembne filozofske komponente te kritike — Lukács primarno ne raziskuje zgodovinskih pogojev nastanka stalinizma. Pojasni, da si prizadeva opozoriti na »teoretične in kulturne konsekvence«, razkriti njihovo imanentno metodo nastajanja v procesu »duhovne centralizacije«, ki ga je vpeljal Stalin. Lukácsev kritični zapis o stalinizmu, ki še posebej izstopa glede na oblikovana stališča večletne kritike — ta v dokumentirani obliki najintenzivneje poteka po letu 1956 — je njegovo znamenito Pismo Albertu Carocciju, datirano z 8. II. 1962, v katerem so strnjeni povzetki, kvintesenca njegove kritike stalinizma.

Lukács pričenja tu z razmišljanjem o »kultu osebnosti«, deklariranem uradnem sovjetskem stališču, ki je le vulgarni redukcionizem in ki po Lukácsevi presoji povsem nesmiselno zreducira »vsebino in problematiko nekega izjemno pomembnega svetovno zgodovinskega obdobja na individualne lastnosti posameznika«.[5] Teh Lukács ne ignorira povsem, pravi pa, da karakterna komponenta ne more dati zadostnega vpogleda v tako kompleksni fenomen, kot je stalinizem. Da delajo zgodovino veliki možje, je za Lukácsa le retorična pojasnitev, ki jo presega že sociologizem Simmela in Maxa Webra, zato se Lukács bolj sprašuje po naravi sistema, organizaciji in aparatu, ki poraja in utrjuje take kulte, razmere in odnose v njih, ki so delovali kot »neprekinjena razširjena reprodukcija«.[6] Lukács to shemo funkcioniranja primerja s piramido: njen vrh predstavlja Stalin, nato pa se širi navzdol, sestavljena iz samih malih Stalinov, ki — gledano od spodaj — proizvajajo in jamčijo obstoj kulta »osebnosti«. Samo skrajno brezhibno funkcioniranje take piramide vzdržuje vso protislovno družbeno efikasnost stalinizma kot globalnega pojava neke zgodovinske epohe. Ni zadoščalo samo zgraditi tak sistem ukazovalne piramide s Stalinom na vrhu, nujno ga je bilo tudi vzdrževati, da bi vseskozi efikasno funkcioniral.

Ko Lukács v Pismu raziskuje funkcionalno plat kulta osebnosti in mehanizem, ki ga vzdržuje, izloči tri momente kot bistveno odločujoče. Kot prvi moment omenja sistematično likvidacijo diskusije znotraj partije, drugi moment predstavljajo organizacijski ukrepi proti opoziciji in tretji moment je postopen prehod od teh ukrepov na raven njihove pravne in državno-administrativne uzakonitve. Na tem mestu Lukács nedvomno zelo pronicljivo opiše zgodovinsko shemo tega funkcioniranja, nečesa pa vendar ne upošteva dovolj: zgodovinskih predpostavk tega procesa. Nerazumljivo je, zakaj v svojih prikazih kritike stalinizma ponovno ne pritegne v kritično analizo in raz-

[4] Ilja Erenburg: Portreti, DZS, Ljubljana 1970, str. 372.
[5] Georg Lukács: Marxismus und Stalinismus. Brief an Alberto Carocci. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 1970, str. 172.
[6] Ibidem.

mislek znanih stališč Rose Luxemburg o mehanizmu revolucije v Rusiji, stališč, ki jih Lukács v spisu z naslovom Kritične pripombe o »Kritiki ruske revolucije« Rose Luxemburg (1922), objavljenem tudi v Zgodovini in razredni zavesti, že na začetku zavrne kot »napačno presojo značaja proletarske revolucije«.

Ko Rosa Luxemburg kritično opazuje potek ruske revolucije, že leta 1918 svari Lenina in Trockega pred možnimi deviacijami te revolucije — ki so po njeni presoji povsem nepotrebno metanje polen pred noge revolucije — če prihaja do nesmiselnega in nepotrebnega ločevanja diktature od demokracije. Po njej je to hkraten in vzporedni proces, diktatura proletariata je možna le kot »socialistična demokracija.«[7] V Lukácsevem prikazu kritike stalinizma moti to, da ne izpostavi kritični analizi Marxovega pojma diktature proletariata. Mislim, da bi danes, ko smo priče nekakšnemu »prečrtavanju« nekaterih Marxovih kategorij — še posebej je temu izpostavljena kategorija diktatura proletariata — morali slediti njeni izrazito vsebinsko precizirani definiciji diktature proletariata kot socialistične demokracije, stališču, ki je dokaj istovetno Lukácsovemu iz Blum-Tez (1928) o »demokratičnem socializmu«. Rosa Luxemburg ve, da morajo biti v proces institucionalizacije revolucije vgrajeni mehanizmi institucionalnega korektiva od spodaj, iz vrst neposrednih množic in sicer preko demokratičnih predstavniških teles; če tega ne bo, so vse predpostavke za katastrofo in tragedijo, za »rusko tragedijo«, tu.

Kmalu po revoluciji, še v času Lenina, pričenja pošastna birokratizacija, ki jo v vsej njeni negativni pojavnosti med prvimi registrira Aleksandra Kollontaj; čudna ženska usoda v svetu moškega fašizma, ki ima s svojimi svarili in slutnjami praviloma vedno prav, nikdar pa se ji praviloma ne prisluhne in je ne posluša. In dejansko čas po Leninovi smrti intenzivira transformacijo »ljudskega tribuna« (Lenin) v funkcionarja in birokrata, vsa dejavnost postane forumska in kot Lukács pove v svojem delu Solženicin (1970) »stalinističen sistem gospostva pronica skozi celotno vsakdanjost«.[8] Stalinu je bilo jasno, da ogromna udarna moč revolucije in entuziazem starih boljševikov v njihovem neomajnem verovanju v vse, kar je proletarskega, vera v proletarčevo svobodo, v vsesplošen napredek in medčloveško solidarnost, ni združljiva z njegovo birokratsko-avtoritarno vizijo socializma v eni deželi, ki ga je želel formirati izključno po svoji predstavi. Tega entuziazma ni mogel ukiniti z dekreti in še v času velikih čistk »sovražnikov ljudstva« ni mogel docela izkoreniniti njihove privrženosti izvirni ideji revolucije, kar ga je v spremenjenih pogojih očitno zelo oviralo — slutnja, o kateri Erenburg poroča, da so ukazi za uničevanje starih boljševikov v času španske državljanske vojne lahko prihajali samo direktno od Stalina.

Med pomembnejša Lukácseva dela, ki se najintenzivnejše in najsistematičneje ukvarjajo s problematiko stalinizma, je nujno še posebej šteti naslednja: Boj med napredkom in reakcijo v današnji kulturi (1956), Postscriptum 1957 k: Moja pot k Marxu (1957), O današnjem pomenu kritičnega realizma

---

[7] Rosa Luxemburg: Izbrani spisi, CZ, Ljubljana 1977, str. 775.
[8] Georg Lukács: Solschenizyn, Luchterhand, Berlin 1970, str. 9.

— izrazito III. del z naslovom Kritični realizem v socialistični družbi (1957), Pismo Albertu Carocciju (1962), K debati med Kitajsko in Sovjetsko zvezo. Teoretično-filozofske pripombe (1963), Problemi kulturne koeksistence (1964), Socializem kot faza radikalnih, kritičnih reform (1969), Solženicin (1970) in posthumno objavljena Doživeta misel, avtobiografija dokončana maja 1971. Izbor Lukácsovih spisov o stalinizmu prinaša knjižica z naslovom Marxismus und Stalinismus — izšla je pri založbi Rowohlt 1970 — v katero pa izdajatelj Ernesto Grassi ne uvršča pomembnega teksta Kritični realizem v socialistični družbi in pa spisa Solženicin. Zelo pomemben pa je Lukácsev — posebej za to knjižico napisan — prispevek Socializem kot faza radikalnih, kritičnih reform. Iz njega je razvidno, da Lukácsev boj proti stalinizmu poteka hkrati z zavračanjem amerikanizacije sveta. Lukács tu tudi apelira na nujnost korenitih reform v sodobnem socializmu.

III. STALIN IN STALINIZEM

V madžarskem literarnem glasilu »Irodalmi Ujság« Lukács pojasni, zakaj povzema Stalinove poglede in njegovo celotno, v vsa področja prodirajočo dejavnost v izraz stalinizem in kaj, bolje rečeno — kateri kriterij mu izrecno narekuje vpeljavo -izma. To je zelo pomembno dejstvo, kajti v množičnosti raznovrstnih kritik stalinizma ta kriterij sploh ni vzpostavljen, s tem pa tudi ne jasen pojmovni kriterij kot razpoznavni znak za to, kar stalinizem je in kar ni. Z večnim sklicevanjem na stalinizem kot izrazito centralistično-birokratsko komponento, bistvo stalinizma še ni pojasnjeno, kajti po tej opredelitvi bi bila vsaka birokracija sinonim za stalinizem. S teoretskega vidika se Lukács loteva problema na metodološki ravni in bistveno presega mnoge antistalinistično usmerjene kritike stalinizma. O -izmih je po Lukácsu lahko govor samo tam, kjer »je najti sovpadajočo metodo in sistem stališč«.[9] Ne gre za to, da bi Stalinu oporekali, da ni imel vedno prav, meni Lukács, bistveno pri tem je to, da Stalinova pozicija nikakor ni slučajna, saj predpostavlja »povsem določen tip mišljenja proti kateremu se moramo z vso silo bojevati«,[10] kajti deformirana je bila izvirna marksistično-leninistična miselnost. Ta tip mišljenja seveda ni preminil v trenutku Stalinove smrti, je pa nasledek, ki mora biti nujno odpravljen. Kakšna zgodovinska ironija, da se ideološki spor med kitajsko in sovjetsko partijo v času Hruščova eksponira na kitajski strani tudi kot nepremagano nasledstvo stalinističnih metod, v tendencah, ki poprejmejo svoj višek v t.i. kulturni revoluciji. Po svojem bistvu kitajska kulturna revolucija ni nič drugega kot »sistem restalinizacije« (Leo Kofler). Tega dejstva ne spodbije večkrat citirano dejstvo, češ da je bila kitajska revolucija manj krvava kot ruska; kot da bi v poslednjem primeru lahko govorili o nekakšnem levem stalinizmu. V svojem poskusu konceptualizacije stalinizma, v teoretsko-pojmovni analizi uspe Lukács metodološko vzpostaviti razpoznavni kriterij za stalinizem in priznati mu je, da je v tem delu svoje

[9] András Gedő: A modern revizionismus filozófiai bírálatához, Budapest 1961, str. 61.
[10] Ibidem.

kritike stalinizma najmočnejši. Na tem mestu velja tudi nadaljevati s približjo predstavitvijo njegove kritike stalinizma, pred tem pa vključujem še nekaj dejstev na temo »stalinizem« in »kult osebnosti«.

V sovjetski filozofski enciklopediji (Moskva 1970) razdelek, ki obravnava Stalina, ne govori o stalinizmu. Edini izraz, ki ga tu zasledimo, je »kult osebnosti«, temu pa sledi na koncu krajši pripis, ki glede rabe izraza »stalinizem« pove naslednje: »Buržoazni ideologi in revizionisti, ki špekulirajo ob kritiki komunistov Stalinovega kulta, razglašajo vso revolucionarno prakso in teorijo marksizma-leninizma v SZ in svetovnem komunističnem gibanju v zadnjih desetletjih za ‚stalinistično' ter falsificirano leninsko teorijo in prakso svetovnega komunizma lažno zoperstavljajo Marxovim idejam. Radi bi očrnili in popačili vso zgodovino KPSZ in bratskih komunističnih partij po Oktobru 1917.«[11] Po prevratnem oktobrskem času leta 1956 na Madžarskem, ko je Lukács znova obsojen revizionizma in revizionističnih tendenc, sodi v takratni uradno-partijski register obtožb med drugim njegova vpeljava izraza stalinizem na Madžarskem, kar mu skupno očitata József Szigeti in Béla Fogarasi. Oglasi se tudi znani Lukácsev kritik József Revai, tokrat z intervencijo, da gre pri kritiki stalinizma v bistvu za prikriti revizionizem in podporo kontrarevolucionarni miselnosti. Seveda se v tem času znotraj madžarske KP odraža protislovni proces sovjetske destalinizacije. Tako Hruščov sam po objavi resolucije »Kako premagati kult osebnosti ter o njegovih posledicah« (30. VI. 1956) obsodi rabo izraza »stalinizem«, ki da si ga je »izmislila protisovjetska propaganda«. Še istega leta javno oporeka rabi izraza »stalinizem« glasilo Pravda (23. XII. 1956) in kot eden izmed prvih dokumentov zavračanja tega izraza izrecno opozarja, da nauk z imenom »stalinizem« sploh ni znan.

Za kakšen problem sploh gre, ko imamo opraviti z izrazi kot »kult osebnosti«, »stalinizem«, »stalinski fenomen« (Jean Elleinstein), »boljševizacija«, ki jo opaža Korsch po V. kongresu Kominterne, in o njej meni, da je proces, ki se praktično in teoretično razširja navzdol, »stalinoidne metode« (Leo Kofler) itd? Izraz »stalinski« je vpeljal že Trocki, ko govori o »najbrutalnejših zločinih stalinske birokracije«[12] v španski državljanski vojni. Kaj nosijo v sebi omenjene terminološke razlike? Mislim, da je to še najbolje izraziti z argumentom, da vsi termini — z izjemo »kulta osebnosti« — opozarjajo na širši pojav, ki ga ne moremo omejevati samo na Stalinovo osebnost in izkrivljanje vsebine neke revolucije, še posebej v času velikih čistk »sovražnikov ljudstva«. To, kar danes imenujemo stalinizem, gotovo ni nastalo samo s Stalinovim imenom in ni preminilo z njim, ne omejuje se tudi samo na Sovjetsko zvezo, ki je kvečjemu samo njegov »epicenter« (Elleinstein). Na tem mestu pa moram opozoriti na najnovejše študije, ki gredo krepko mimo zdaj že tradicionalne identifikacije stalinizma samo s socializmom oz. deviacij v socializmu. V zasledovanju reprodukcije elementov stalinizma zunaj Sovjetske zveze namreč nekateri zahodni avtorji, pretežno marksistično usmerjeni, ugotavljajo njegov samonikli nastanek v pogojih, kjer socializem ni bil niti vsiljen od

[11] Filosofskaja enciklopedija, Moskva 1970, 5. zvezek, str. 125.

[12] Lav Trocki: Permanentna revolucija, Otokar Keršovani, Rijeka 1972, str. 197.

zunaj niti »uvožen«, sklicujoč se pri tem na pojmovanje socializma kot nacionalne in istočasno državotvorne komponente. Te razlage gredo celo tako daleč, da stalinizem razširjajo na dežele, ki jih ne moremo uvrščati med socialistične. Gre za tezo o »endogeni reprodukciji« stalinizma v deželah t. i. tretjega sveta, ki ji je bil blizu že I. Deutscher in jo razvijal naprej G. Boffa.

Lahko je pritrditi tezi, da je napačno omejevanje stalinizma v času in prostoru, da stalinizem tudi ni zgolj identičen z ruskimi razmerami kot tipično ruski fenomen totalitarizma in kot izraz ruske zaostalosti z vidika zgodovinske kategorije kontinuitete. Vendar pa tovrstni teoretski internacionalizaciji stalinizma manjka najosnovnejši pojmovni kriterij; zato taka predstava o stalinizmu ostaja povsem asociativna in z izrazom »stalinizem« razume le nekakšen zbirni pojem za napredek oz. »revolucijo od zgoraj«.

IV. K LUKÁCSEVI FILOZOFSKI KRITIKI STALINIZMA

Okrepljeni proces birokratizacije v SZ spremlja Stalinova verbalna privrženost Leninu. Znano je, da se je Stalin imel za nadaljevalca in zvestega učenca Leninove misli, v resnici pa si, kot pojasnjuje Lukács v Pismu, Stalin prizadeva kot četrti klasik marksizma fatalno identificirati svoje teoretske poglede z osnovnimi in izvirnimi principi marksizma. Lukács razloži Stalinov proces »duhovne centralizacije« s teoretskega vidika kot vprašanje kategorije posredovanja (Vermittlung). Bistvo stalinske tendence po Lukácsu je, da zavrača vsa posredovanja in »vzpostavlja neposredno zvezo med najbolj surovimi dejstvi in najsplošnejšimi teoretskimi pozicijami«.[13] Na tem mestu tudi razloži Stalinov bistven vsebinski in teoretski odklon od Leninovih pozicij. Lenin je namreč zelo precizno razlikoval med teorijo, strategijo in taktiko in na izredno subtilen način preučeval možnosti njihovega medsebojnega, čeprav često skrajno protislovnega posredovanja. Ta odnos je zdaj pri Stalinu spremenjen, na prvo in najpomembnejše mesto stopa taktika, tej pa šele sledi strategija in teorija. Teorija je zdaj transformirana v opravičevanje čisto taktičnih ciljev, postaja to, kar so nasprotniki marksizma v marksizmu vedno želeli videti, politična ideologija. Negativne nasledke Stalinove metodologije je bilo čutiti tako na teoretičnem kot na praktičnem področju, njen domet je univerzalen, sega od političnega do umetniškega področja. Stalinova skrupuloznost v njegovih avtoritarnih pretenzijah gre celo tako daleč, da, če je potrebno, kot npr. v debati o azijskem produkcijskem načinu, brutalno spreminja celo teorijo samo, ko za neko konkretno taktično potezo v hipu postulira ustrezen teoretski princip in le-tega spet razglasi za izvirno marksističnega. Isto velja za podpisani pakt s Hitlerjem; tej Stalinovi taktični potezi sledi teoretično-strateška, ko razglasi drugo svetovno vojno po vzoru prve za »imperialistično svetovno vojno«.

Tisto bistveno, kar je znotraj Stalinove metodologije vedno znova virulentno, je po Lukácsu »vulgarizacija« v smeri ukinjanja vseh vmesnih posredovanj. Samo z načrtno, radikalno in principielno destrukcijo te stalin-

[13] Georg Lukács: Pismo, str. 177.

ske metodologije, ki tvori sistematsko enotnost in celoto, je po Lukácsu dana možnost za ponovno rehabilitacijo marksistične teorije. V svoji znani razpravi Kritični realizem v socialistični družbi (1956)[14] Lukács zapiše, da je stalinistična verzija marksizma deviacija marksizma z dvema bistveno označujočima komponentama, »birokratsko in subjektivistično«. Lukács, pravi, da se »napake in celo zločini Stalinovega režima« vedno znova eksponirajo kot konsekvenca metodološke komponente, ki se v razmerjih neposredne prakse formalizira v sistem univerzalno prevladajoče birokratizacije, in samo vnanja podoba tega stanja se je kritikom Stalinovega kulta osebnosti kazala kot »sic volo, sic iubeo« vsem dejstvom in zakonitostim navkljub. V Pismu in Kritičnem realizmu v socialistični družbi kot tudi v nekaterih drugih fragmentarnih zapiskih o stalinizmu očita Lukács stalinski poziciji subjektivizem in zgolj citatsko kontinuiteto z Leninovimi deli, razglašanje le-teh za nekakšno »biblijo«, če to ustreza taktičnemu cilju stalinske prakse; kot primer tu Lukács navaja stalinsko pojmovanje partijnosti. Leninov članek O partijski organizaciji in partijski literaturi (1905) transformira Stalin v edino možno platformo na kulturnem področju, še posebej za književnost. Tendence, take interpretacije so ostale prisotne še danes, kljub vsem ogorčenim poskusom N. Krupskaje, dopovedati svetu, da se omenjeni Leninov članek sploh ne nanaša na književnost. Podobne Stalinove subjektivistične tendence kulminirajo v njegovem delu z milijonsko naklado Zgodovina VKP(b) leta 1938.

Ko Lukács analizira četrto poglavje VKP(b), strne Stalinov prikaz o biti dialektičnega in historičnega materializma v oceno, da je to »popularna knjiga za maso bralcev«, kompleksna proučevanja in pogledi klasikov marksizma pa zreducirani na »shematsko-priročniške definicije«.[15] Za povsem taktične potrebe, tj. v imenu partijnosti, postaneta agitacija in propaganda primarni moment, ki a priori determinira vsebino stališč in metodo odgovorov znanosti in filozofije. Ves teoretski potencial marksistične misli je v Stalinovi »propagandni simplifikaciji« oz. »vulgarizaciji« porabljen za razlago »osnovnega zakona diktature proletariata«, ki po Stalinu trdi, da se »nenehno zaostruje razredni boj in da je »razredni sovražnik še vedno na delu«, kar je seveda teoretično opravičevalo praktično preganjanje »razrednega sovražnika« v znanih Stalinovih čistkah.

In kaj je vsebina tega subjektivizma, ki vidno izstopa že iz prve strani razvpitega IV. poglavja Zgodovine VKP(b), izdanega v slovenskem prevodu kot samostojna knjižica z naslovom O dialektičnem in zgodovinskem materializmu?[16] Ob strani puščam vprašanje, zakaj izdajatelji tega teksta v slovenščini govorijo o zgodovinskem in ne o historičnem materializmu. Stalin s prvim začetnim stavkom najprej razglasi dialektični materializem za svetovni nazor marksistično-leninistične partije«, ki mu razpade na dialektično metodo in na materialistično teorijo, historični materializem pa je »razširitev tez« dialektičnega materializma na »zgodovino in družbo«. Iz tega

---

[14] Georg Lukács: Der kritische Realismus in der sozialistischen Gesellschaft, Lukács Werke, Bd. 4, Luchterhand, Berlin 1971. Nadalje cit. Kritični realizem v socialistični družbi.

[15] Georg Lukács: Pismo, str. 183.

[16] J. V. Stalin: O dialektičnem in zgodovinskem materializmu, CZ, Ljubljana 1948.

stališča izhajata za stalinizem kakor tudi za neostalinizem dve zelo pomembni konsekvenci, kajti opraviti imamo z dvojnim subjektivizmom: prvi je prepričanje, da sta partija in pa seveda država najpomembnejši subjekt razvoja, zato ni naključje, da — kot opozarja eden izmed prvih iniciatorjev kritike stalinizma v Jugoslaviji, Vojan Rus — je tak stalinistični subjektivizem »absolutiziral to, kar je smatral za bistvene in edine zgodovinske subjekte: državo, partijo, birokracijo«.[17] Stalinistični poziciji je seveda tuje govorjenje o delavskem razredu kot zgodovinskem subjektu in je zato vedno omenjan samo z znano parolo »v imenu delavskega razreda«. Drugič pa je »najlogičnejša filozofska dopolnitev tega socialno-političnega subjektivizma filozofski subjektivizem«, ki končuje z znano tezo, da je dialektika samo metoda, torej samo subjektivna in kot taka stvar svobodne izbire subjekta. »Torej: če si pravoveren ‚popularizator' — predvsem Stalinovih filozofskih proizvodov — potem ti je oproščen še ta mali greh, da sploh nisi marksistični znanstvenik.«[18] Stalinističnega izbora ne pogojuje nobena »objektivna dialektična zakonitost«, prezrto ostaja izrecno Engelsovo opozorilo o objektivni in subjektivni dialektiki in njegovo izhodiščno razumevanje v Dialektiki prirode, da zakone dialektike abstrahiramo tako iz prirode kakor iz človeške družbe, ker niso nič drugega kot »najsplošnejši zakoni zgodovinskega razvoja prirode in človeške družbe« kot tudi »zakoni mišljenja samega«. Stalinistični poziciji je tuje pojmovanje dialektike kot materialistične dialektike, je prej nekakšna voluntaristična dialektika. Vse Stalinove štiri osnovne črte dialektike in tri osnovne črte materializma so eklektično pridobljene brez kakršnekoli nujne zveze, prehodov in posredovanj; kot povsem izbrane pa so univerzalno uporabljive. O njihovi »aplikaciji« pa vsakokrat odloča partija, stalinska partija, ki je zrasla na krvi leninske.

Resnici na ljubo pa je na tem mestu nujno opozoriti, da subjektivistično pojmovanje dialektike ni značilno samo za filozofsko pozicijo stalinizma, vleče se skozi različne variante eksistencializma do pozitivizma; tako madžarski filozof István Herman opozarja na pomembnost poslednje velike bitke frankfurtske šole s pozitivizmom, razprave, znane kot Positivismusstreit, ki je znova postavila v ospredje pomembno vprašanje dialektike in ontologije. Zato ni naključje, da je Lukács omenjeni problem razumel kot program dela v svojem poslednjem velikem delu Ontologija[19].

V svoji avtobiografiji, — ta nosi v nemški izdaji naslov Gelebtes Denken (Megélt Gondolkodás) oz. v slovenščini Doživeta misel — ki je nastajala kot tonski zapis v obliki dialoga samo nekaj mesecev pred smrtjo, Lukács pove, da v Razkroju uma posredno pobija znano Ždanovo tezo, ki vso zgodovino filozofije zreducira na edino priznani boj, tj. na boj med materializmom in idealizmom. Lukács medsebojne protislovne tendence racionalizma in iracionalizma, ki ga v tem delu raziskuje, ne razume kot substitut

---

[17] Vojan Rus: Opšta dijalektika kao most između prirodnih nauka i filozofije, Marx i savremenost, Beograd 1966, št. 3, str. 458.

[18] Vojan Rus: Metafizika u dijalektičkom odelu, Časopis Mladost, Beograd 1951, št. 5—6, str. 413.

[19] Miklós Almási: Lukácsev ontološki »preokret«, Marksizam u svetu, Beograd 1979, št. 5—6.

za boj med materializmom in idealizmom, dokazuje le nesmiselnost (posredno) edino veljavnih filozofskih principov »stalinske naturalistične ortodoksije«.[20] V poplavi kritik Razkroja uma ostaja ta primarna tendenca dela neopažena. Prav tako v Gelebtes Denken znova ponavlja svoja znana stališča iz prejšnjih kritik stalinizma, še posebej o prevračanju odnosa med teorijo in taktiko. Temu sledi zapis, ki je v Lukácsevih izjavah o stalinizmu nov, odpira pa še nek drug problem, tesno povezan z njegovim delom Razkroj uma.

V Gelebtes Denken namreč zasledimo Lukácsevo izjavo, da »v stalinizmu vlada po filozofski plati hiperracionalizem« in da je »to, kar se sicer imenuje iracionalizem, samo posebna oblika hiperracionalizma«,[21] kot je po Lukácsu tudi »stalinizem le način razdejanjenja (razkroja) uma«.S Stalinom prehaja racionalizem v absolutno formo, čeprav je ta absurdnost še bistveno nekaj več kot samo iracionalizem. Svetovno-zgodovinska modrost se personificira in sicer, kot sledi iz omenjenega razgovora, ne samo v Stalinovi osebnosti, temveč tudi v vsakokratni taktiki partije. Logično sledi razgovor v smeri znane teze iz Razkroja uma, da ni »nedolžnega pogleda na svet« in da je vsak filozof odgovoren za praktično-zgodovinske konsekvence svojih pogledov. Mar ni po tej plati tudi Marx soodgovoren za stalinizem? Če je Lukács v preteklosti vrsto filozofov obtoževal sokrivde za pojav in nastanek fašizma, potem je Marxovo misel — in tudi Heglovo — v tem smislu od stalinizma odtegoval.

Zdaj na koncu svoje življenjske in teoretske poti, pove, da gre za to, »ali se neki teoriji dejansko sledi ali ne« in da se »zgodovinska odgovornost zreducira na dejansko nadaljevanje misli«.[22] V čem vidi Lukács to nadaljevanje na liniji Marx — Stalin? Lukácsu je lahko pritrditi, da stalinizem nikakor ni nadaljeval duha Marxove in tudi ne Leninove misli, presenča pa nadaljnje razmišljanje v tej smeri, ki zdaj prvič pri Lukácsu ponuja otipljivo oceno za potencialno soodgovornost marksizma, vendar ne Marxa, temveč Engelsa. Po filozofski plati je po Lukácsu v stalinizmu prepotencirano pojmovanje kategorije nujnosti, ki pelje v iracionalizem. Na tem pomembnem mestu navajam pogovor v celoti. Vprašanje: »V čem bi videli bistveni motiv, če bi raziskovali filozofske korenine stalinizma?« Lukács: Verjamem, kar je predvsem zelo pomembno — in brez tega popačenja bi stalinizem ne bil mogoč — da so se Engels in med njegovimi privrženci nekateri socialdemokrati, glede vpliva družbe na tisto družbeno soodvisnost, o kateri govori Marx, postavili na stališče logične nujnosti.«[23] Kaj izhaja iz tega? Ali Lukács na tem mestu ponavlja neko znano odklonilno stališče do Engelsa, ki ga je najti že v Zgodovini in razredni zavesti? Ali je tej Lukácsevi misli lahko slediti v pomenu, ko moremo za stalinistični preobrat kategorije nujnosti zgodovinskega napredka v čisto teleološkost obdolžiti Engelsa?

V Razkroju uma opiše Lukács nesposobnost miselnega zajetja in pojmovne opredelitve stvari kot proces, ki filozofsko gledano predhodi na-

---

[20] Georg Lukács: Gelebtes Denken. Eine Autobiographie im Dialog. Suhrkamp, Frankfurt 1981, str. 165.
[21] Ibidem, str. 170—171.
[22] Ibidem, str. 167.
[23] Ibidem, str. 173.

stanku iracionalizma; umnost se sprevrača v ne-umnost. V istem smislu opredeli iracionalizem Windelband v svoji Zgodovini filozofije, ko v razdelku z naslovom Metafizika iracionalnega izrazito identificira to pozicijo s Schellingom kot »njenim vsestranskim nosilcem«; pri Schellingu »sistem uma prehaja v svoje nasprotje«. V nekakšnem mistično-spekulativnem načinu filozofiranja, ki izhaja iz Schellingovega intelektualnega zrenja, dobimo postopek, »ki dejanskost samo prikazuje na nedejanski način«,[24] kajti po Heglu je tu bistveno odpovedal eden najpomembnejših momentov v filozofiji, moment posredovanja; filozofske metode ne določa stvar sama (Gang der Sache selbst), temveč dobesedno subjektivistično ravnanje misleca, čisti subjektivizem, intuicija, prepričanje. Misel in stvar sta zdaj absolutno ločeni in daleč od tega, da bi bili dojeti v medsebojnem konkretnem razvojnem procesu in dialektično posredovani ena z drugo — postopek, ki ga stalinistična logika vzpostavlja v družbeno-konkretnih zgodovinskih razmerjih; odsotnost vseh posredovanj docela prehaja v taktično konstrukcijo.

S svojim večnim verbalnim sklicevanjem na dialektiko je stalinistična verzija dialektike docela ignorirala dialektično vzajemnost odnosa med *neposrednostjo* in *posredovanjem* in je kot taka čisti subjektivizem. Če se vzpostavitvi Schellingovega subjektivističnega teozofskega principa pridruži nuja žrtvovanja individua in njegove svobode principu ter s tem žrtveni ritual, potem stalinistična birokracija ne uprizarja takšnih žrtvenih ritualov proti »sovražnikom ljudstva« zato, ker bi bila to njena nečloveškost, temveč jih uprizarja zato, ker je to njena najbistvenejša logika. Pri vsem tem pa gre za subjektivistične nasledke tiste subjektivistične pozicije, ki jo Hegel opaža že v dejstvu francoske revolucije in Rosa Luxemburg v diktaturi proletariata kot »diktaturi peščice politikov«, docela »v smislu jakobinske vlade« in kar »mora prinesti v javno življenje podivjanost.«[25]

V Filozofiji zgodovine Hegel podrobneje obravnava »princip svobodne volje« v poglavju z naslovom Razsvetljenstvo in revolucija in tu prikaže svoje razumevanje pozicij razsvetljenskega uma, ki ga ponotranja le »formalni princip svobode« in kot tak docela ustreza kantovski poziciji — danes bi dejali »revolucija od zgoraj«. Ta princip svobode se manifestira v subjektivni volji in vrlini. Vrlina kot prevladujoča pa pozna kot edini razločevalni kriterij prepričanje: ljudje se delijo na tiste s prepričanjem in tiste brez njega. Ker pa prepričanje more prepoznati le prepričanje samo, zaživi vsepovsod univerzalno sumničenje, ki zadobi strahotno moč in s seboj prinaša najstrahotnejše tiranstvo, vsepovsod vlada strah. V tej »strahotno dosledni svobodi« vrlina izkazuje svojo oblast — kot rečeno — le s pomočjo prepričanja, »svojo oblast izvaja brez sodnih oblik in njena kazen je prav tako preprosta: namreč smrt«.[26]

Svoboda, ki torej v svoji koncentraciji v rokah peščice partijskih entuziastov postopa docela fanatično, razkraja vso umnost v svoji strahotni doslednosti in se zdaj transformira v ne-umnost, po Lukácsu v iracionalizem. Zdaj je po Lukácsu lahko pojasniti efikasnost kulta osebnosti, ki ga vzdržuje

---

[24] G. W. Hegel: Phänomenologie des Geistes, Meiner Verlag, Hamburg 1952, str. 20.
[25] Rosa Luxemburg: Izbrani spisi, str. 773.
[26] G. W. Hegel: Filozofija zgodovine, CZ, Ljubljana 1967, str. 326.

sistem hipertrofirane rabe moči, nekakšnega poosebljenega proletarskega uma. Namen, odpraviti krivico stare neenakosti in nesvobode, končuje s triumfom od zgoraj deklarirane represivne egalitete in zgolj abstraktno pojmovane svobode, povedano v žargonu kritične teorije.

V. EKONOMSKI SUBJEKTIVIZEM IN NJEGOV ESTETSKI EKVIVALENT — REVOLUCIONARNA ROMANTIKA

Bistva Stalinovega subjektivizma po Lukácsu ne predstavljajo »posamične in priložnostne napake, temveč gre za napačen sistem pogledov, ki so se polagoma izoblikovali«.[27] Kar še posebej pritegne v tukajšnji Lukácsevi kritiki stalinizma, je kritika ekonomskega subjektivizma in njegovega estetskega ekvivalenta. Stalin sam je v svojem zadnjem delu o ekonomiji ostro zavračal ekonomski subjektivizem, ki — na kratko povedano — premalo upošteva osnovni temelj, da tudi v socialistični družbi veljajo objektivni ekonomski zakoni, ki jih ekonomski subjektivizem pošastno ignorira in v tem neupoštevanju s svojim revolucionarnim voluntarizmom uresničuje cilje brutalno naravnost. Lukács ugotavlja, da je Stalinova kritična intervencija sicer upravičena, protislovnost in tragičnost te pozicije pa je v tem, da je z lastno prakso in lastnim subjektivizmom privzgojil ekonomski subjektivizem, ki je le tragikomična konsekvenca njegovega v vse sfere sistematično prodirajočega kulta osebnosti. Leninsko načelo enotnosti teorije in prakse je v stalinizmu izgubljeno, trganje njunega dialektičnega posredovanja se v enem delu sprevrže v »dogmo«, v drugem iz življenjskih dejstev »izginja protislovnost«; tako prihaja do napačne polarizacije v »dogmatizem in prakticizem«.[28] Lukácsev koncept kritike stalinizma strogo sledi leninskemu principu enotnosti teorije in prakse, je celo njegova temeljna predpostavka in nerazumljiva se zdi Adornova omalovažujoča analiza tega izhodišča v Negativni dialektiki. Po Lukácsu prikazuje stalinska verzija, »sektaško-birokratsko pačenje«, ki briše vse dejanske posredne vezi — razpadla dialektična enotnost med teorijo in prakso — vsako posamezno dejstvo po brisanju vseh posrednih vezi kot »factum brutum«. Pojmovanje svobode in nujnosti, principa in dejstva se po zmagi revolucije izkazuje neustrezno, saj stalinizem pozablja, da stare oblike življenja in zavesti bistveno določajo smer gibanja družbene biti in to mora po Lukácsu upoštevati vsak »izviren marksizem, ki ni birokratsko in subjektivistično skažen«.[29] Samo birokrati in sektaši so lahko od vsake kritike zahtevali, da se vse napake v hipu popravijo.

Če je revolucionarna romantika bistvena poteza socialističnega realizma, potem so njeni izvori v naturalističnih tendencah, v ekonomskem subjektivizmu, revolucionarnem voluntarizmu, ki se poraja iz kulta osebnosti kot vsesplošno učinkovitega družbenega momenta, »revolucionarna romantika je estetski ekvivalent ekonomskega subjektizma«.[30] Ekonomski subjekti-

[27] Georg Lukács: Pismo, str. 186.
[28] Georg Lukács: Kritični realizem v socialistični družbi, str. 581.
[29] Ibidem, str. 582.
[30] Georg Lukács: Kritični realizem v socialistični družbi, str. 591.

vizem, ki briše vse meje med subjektivnimi željami in objektivno resničnostjo, popusti romantičnemu sanjarjenju tam, kjer se njegovo razumevanje dejanskosti izčrpa v naturalizmu; zdaj pomaga soustvarjati revolucionarna romantika s predpisano perspektivo o zaostrovanju razrednih nasprotij in perspektivo: smo že skoraj v drugi fazi socializma, v komunizmu. Romantiko te vrste imenuje Lukács »utelešeno slabo vest naturalizma«, ki ni nikakršna poezija življenja, nasprotno, to dela le še bolj togo in tako se potem romantiki pridruži deklarirani asketizem množic. Nesposobnost dialektičnega obvladovanja kategorij nujnosti in svobode hic et nunc svojo miselno in teoretsko nesposobnost transcendira v nekakšno revolucionarno teleološkost, od tu pa v tisto znano parolo »za prihodnost«, za to, kar pride, to pa je komunizem »kot božično darilo za pridno ljudstvo« (Rosa Luxemburg), samo da je treba do takrat pač potrpeti; torej je nujen asketizem. Mislim, da stalinizem s svojimi predpostavkami izgradnje socializma ni uspel vključiti vitalnih potreb človeka v sistem družbenih proizvajalnih sil. Namesto, da bi probleme vsakdanjosti in energijo, ki se od tu sprošča, spremenil v vsesplošne družbene potrebe in s tem v neposredno moč družbenih proizvajalnih sil, je njegov nasledek po prestanem strahu pošastna apatija med množicami. Na tem mestu in v teh okvirih pa je nemogoče govoriti o kvalitetno novih medčloveških odnosih. Ali je od ljudi po vzpostavitvi deklariranega in vsiljenega asketizma lahko pričakovati, da razumejo in sprejemajo socializem za svojo stvar? Sploh pa, kdaj človek neko stvar sprejme za svojo in se z njo poistoveti? Samo takrat in v trenutku, ko ta sovpada z njegovimi globljimi, tudi nekaterimi egoističnimi in egocentričnimi interesi. Nihče od Lukácsevih učencev ni dojel kompleksne problematike človekovih potreb tako lucidno kot Agnes Heller, ki je v tem smislu konstruktivno razvijala marksistično teorijo »radikalnih potreb«. Čeprav ne sodi, da so vse človekove potrebe radikalne, pa po njenem izrecnem opozorilu »mora socialistična teorija izhajati iz tega, da je treba zadovoljiti vse potrebe, ne glede na to, ali so radikalne ali ne«.[31]

S problemom nekakšnega deklariranega asketizma se soočata že Marx in Engels. Še posebej Engels ironično zavrača poglede Mosesa Hessa, ko ta z »asketskim idealizmom« ignorira vlogo in pomen egoizma v razvoju družbe. Tako Engels v pismu Marxu priznava Stirnerju v njegovem delu Der Einzige und sein Eigenthum, da si morajo ljudje tudi zaradi globljih egoističnih interesov najprej prisvojiti neko stvar, da bi jo resnično lahko imeli za svojo in da smo v tem pomenu, »ne glede na morebitna materialna upanja tudi iz egoizma komunisti in hočemo biti tudi iz egoizma ljudje, ne zgolj individui«.[32] O nasledkih Hessove kritike, ki subsumira meščansko družbo pod etično kategorijo »egoizma«, spregovori Lukács obširneje že v delu Moses Hess und die Probleme der idealistischen Dialektik (1926). To pozicijo Lukács označi za »moralizirajočo«; Hess filozofira s stališča revolucionarne inteligence in kot osnovo svojega filozofiranja razume »trpljenje proletariata«.

---

[31] Agnes Heller: Das Leben ändern. Radikale Bedürfnisse, Frauen, Utopie. VSA-Verlag, Hamburg 1981, str. 141.

[32] Pismo Marxu, 19. XI. 1944. V Marx Engels Werke, Bd. 27, Dietz Verlag, Berlin 1963, str. 11.

Po Hessu bo revolucionarna inteligenca prevzela »nepristransko in nesebično« duhovno vodstvo dobre stvari, torej za narodov blagor, v poznejši stalinski verziji pa vse prevzema nase » v imenu delavskega razreda« in »za delavski razred«.

VI. LENIN — STALIN — TROCKI

Lukács odločno zavrača teoretske nastavke, in negira neposredno vzročno-posledično vez med Marxom in Stalinom, pa tudi kontinuiteto med Leninom in Stalinom. S poglobljeno teoretsko analizo tistih pojmov, ki jih je kot prevladujoče zaslediti znotraj stalinizma, prepričljivo opozori, da gre pri stalinizmu celo za direktno nasprotje Marxu in Leninu. Lenin recimo taktičnih vprašanj ne razume kot vsakokratne logične transmisije splošno veljavnih teoretskih principov, postopek izrazito lasten Stalinu. Lenin je taktična vprašanja razumel na osnovi konkretnih, v določenem času obstoječih odnosov sil in razmerij in na to dejstvo Lukács vedno znova upravičeno opozarja. V svoji pretenziji, odtegniti Lenina soodgovornosti za stalinizem, opozori na zelo zanimivo notranje organsko razraščajočo se vez in kontinuiteto med stališči Trockega in Stalina. V tem delu svoje kritike stalinizma vedno znova razkriva kot idejnega nosilca in predhodnika ne Marxa, temveč Lassalla. Vez v smislu kontinuitete, ki jo po Lukácsu dobimo v njegovi kritiki stalinizma, je zdaj Trocki — Stalin, ne v tisti deklarirani, vsem znani obliki dveh nespravljivih oponentov, ki si verbalno in politično nasprotujeta, temveč ju zbližuje globlja vsebinska identičnost nekaterih stališč. To Lukácsevo zgolj nakazano opozorilo, ki, je v poplavi kritik stalinizma novum, bi veljalo v prihodnje teoretsko še osvetliti. Trocki s svojimi teoretičnimi in praktičnimi pogledi po Lukácsevi presoji ne predstavlja nič drugega kot »slab posnetek Lassalla«.[33] Če zasledujemo to opozorilo znotraj konteksta Marxove misli, se osupljivo jasno pokaže identiteta med tem, kar popularizira stalinizem, in med onim, kar stoji zapisano v programih nemških delavskih strank, predhodnic poznejše socialdemokracije, kar je Marx skupno z Engelsom ostro kritiziral. Znano je Marxovo odločno nestrinjanje z Lassallovim pojmovanjem socializma kot državotvorne komponente, izhajajoč pri tem iz nacionalne osnove. Marxova in Engelsova kritika denuncira strategijo in organizacijo političnega boja Lassallovega tipa kot izrazito »centralistično in birokratsko-etatistično«. Marx v Kritiki gothskega programa ironično zapiše, da »je pač Lassalla vreden domislek, da je z državnim posojilom mogoče prav tako zgraditi novo družbo kakor novo železnico«.[34] Marx tudi očita Lassallu zlorabo vsebine izrazov država in družba; pomen države je pri Lassallu zreduciran na »vladni aparat«, nemška delavska stranka pa na gibanje v »mejah svoje nacionalne države«. Engels v svojem članku Socializem v Nemčiji Lassallu očita, da je »v imenu delavskega razreda zahteval ustanovitev kooperativno-produkcijskih združenj z državnim kreditom«.[35] Iz

[33] Georg Lukács: Gelebtes Denken, str. 177.
[34] MEID IV, str. 501.
[35] MEID V, str. 616.

Marxovih in Engelsovih kritično-polemičnih konfrontacij z voditelji tistih nemških delavskih strank, ki si izrecno zastavljajo nalogo izgradnje socializma, izhaja, da ne more biti smisel socializma v tem, da se ena državna tvorba substituira z drugo, t. i. državnim socializmom, kjer se s sistemom vsesplošnega podržavljanja država vzpostavi na mesto prejšnjega kapitalista in s tem v svojih rokah in na enem mestu združi ves potencial ekonomskega izkoriščanja in politične kontrole. Kakšna ironična istovetnost s poznejšimi stalinističnimi politizacijami socializma! Mar je Trocki na tem mestu vsaj teoretsko soodgovoren za takšen koncept socializma? Lukács tega pobliže ni raziskoval, pri presoji Trockega in trockizma tudi ne izhaja iz teoretskega vidika, omeji se bolj na presojo neposredne Trockijeve politične dejavnosti.

Trocki, ki ga Lukács odločno odklanja zaradi njegovega lassallovskega motiva, zasluži po Lukácsu priznanje za svojo kulturno-pisateljsko misijo, ki pa je absolutno neuporabna na političnem področju in dejansko ni mogla predstavljati nobene zgodovinske alternative. Ko Lukács spregovori o značaju in pomenu rehabilitacij v času odjuge, opozori na njihovo nujnost še posebej glede žrtev izmišljenih in insceniranih obtožb, vendar pa v Pismu pove, da »to ne pomeni, da morajo biti v ‚rehabilitacijo' vključene njihove politične napake, njihove napačne perspektive«.[36] Še posebej to velja za Trockega, čigar politično pozicijo kot absolutno nesprejemljivo zgodovinsko alternativo po Leninovi smrti Lukács strne v oceno, da je to pozicija, ki je razumela socializem kot »razširjanje z revolucionarno vojno« ali »vračanje na družbeno pozicijo pred 7. novembrom«, torej edino v »dilemi avanturizem ali kapitulacija«. Tukaj zgodovina ne dovoljuje nikakršne rehabilitacije Trockega. »Stalin je imel proti njemu v takrat odločilnih strateških problemih povsem prav«.[37] Nasploh je glede opozicijskih tendenc v dvajsetih letih — desna opozicija z Buharinom na čelu in leva s Trockim — dejati, da je bila Stalinova alternativa verjetno edino sprejemljiva. Lukács v svoji kritiki stalinizma večkrat ponovi, da je bil Stalin velik politik in da tega ne gre pozabljati, kot tudi ne glede na Stalinovo napačno razrešitev krize revolucije, ki se je takrat razvila, po Lukácsu ne moremo ignorirati dejstva, da ta čas dejansko ni bilo neke analize, perspektive, ki bi lahko bila teoretično napotilo za probleme kasnejših faz. Tako Lukács priznava, da bi bil pojačani tempo industrializacije nemogoč »v okvirih normalne proletarske demokracije«.[38] Mit o Trockem, ki se je razširil na zahodu, češ, da naj bi bil mnogo demokratičnejši kakor Stalin, pobija Lukács z dejstvom znane diskusije med Trockim in Leninom o sindikatih leta 1921, ko Trocki izrecno zahteva odpravo sindikatov kot množične delavske organizacije. Lenin zahteva v smislu proletarske demokracije tako funkcijo sindikata — ta se nahaja med partijo in državno oblastjo — da mora, če je potrebno, braniti materialne in duhovne interese delavcev celo proti zbirokratizirani državi.

Kar moti v Lukácsevem prikazu politično in idejno nesprejemljive pozicije Trockega, je neupoštevanje Trockijeve kritike Stalinovega termidorja in pa seveda njegovega pojmovanja permanentne revolucije. Docela pa ima

[36] Georg Lukács: Pismo, str. 174.
[37] Ibidem, str. 175.
[38] Ibidem, str. 176.

Lukács prav, ko obsodi moralno pozicijo trockizma, ki je na zahodu hote ali pa tudi nehote intenzivirala proces amerikanizacije kot apokaliptične gonje proti vsemu socialističnemu v svetu. Najslabši nasledek kritike stalinizma je po Lukácsu podleganje ideologiji american way of life in samo odlika drugorazrednih intelektualcev je totalna spreobrnitev.

VII. DESTALINIZACIJA

Gotovo je, da Lukácseva razmišljanja o stalinizmu, kultu osebnosti in stalinističnih deviacijah marksizma stimulira XX. kongres KPSZ, ki se je začel 14. II. 1956. Opis tega razpoloženja najdemo v spisu z naslovom Postscriptum 1957 zu: mein Weg zu Marx (1957). V Postscriptum Lukács primerja svoje takratno intelektualno razpoloženje s prehojeno potjo prek mnogih, petdeset let trajajočih intelektualnih avantur; trdna, intelektualno trdna tla so zdaj dokončno tu. Zdaj Lukács kritično obračunava z vsem preteklim kot svojo prehojeno potjo, ki se strne v vprašanje, kakšen je njen nasledek. Glede narave teoretskega dela Lukács ve, da je tisto, kar je v preteklosti oviralo resen teoretski napredek, izrazito povezano z birokratskimi tendencami, ki so logično zaključevale v dogmatizmu, tej dialektiki tako sovražni, otrpli brezpojmovnosti in shematizmu. To stanje ni moglo trajati v nedogled, kar je po Lukácsu kruto zadrževalo napredek na vseh ravneh, je bilo predvsem »birokratsko-tiransko zatiranje vsake samostojne misli v Stalinovem režimu«.[39] A vendar je bila situacija zelo kompleksna, kar Lukács ves čas priznava, še posebej v letih svojega »prostovoljnega« eksila v SZ. V apokaliptičnem vzponu fašizma je bila edina alternativa boj za obstoj edine dežele socializma in s tem socializma nasploh. V takih pogojih bi bilo po Lukácsu povsem zgrešeno in nemoralno formirati kakršnokoli opozicijo proti Stalinu, čeprav je bil njegov kult tako fatalen, da se o njem nikdar ni govorilo direktno, poimensko, temveč vzdihujoč z besedami: Ah, si le roi le savait. Lukács ni bil imun za pojave v stalinizmu, recimo čistke in brutalno fizično uničevanje trockistov. To je trenutek, ko se mu prvič postavlja vprašanje moralne plati tega pokončevanja, ki se mu upre po človeško moralni plati. Dejstvo, da je bil recimo Buharin slab marksist, izrazito pozitivistično usmerjen in brez trohice smisla za dialektiko, po Lukácsu še ni moglo biti razlog za njegovo fizično likvidacijo. V tem času bije Lukács na teoretskem področju, kot sam pravi v Postscriptum, način »partizanskega boja« za svoje znanstvene ideje, svoja stališča poriva naprej dobesedno prek in s Stalinovimi citati. Ne gre pozabiti, da Lukács ta čas piše delo Der junge Hegel, ki ga šele mnogo pozneje izda v Švici (1948). Čas, v katerem nastaja to delo, pa ni čas teoretskih razglabljanj, da bi na teoretskem nivoju Stalinu dokazovali nevzdržnost njegove teze o Heglu kot aristokratski reakciji na francosko revolucijo. Resničnega reakcionarja Suvorova pa je Stalin pri tem razglašal za velikega revolucionarja, čeprav je bil kot caristični general znan po svoji kampanji proti francoski revoluciji.

---

[39] Georg Lukács: Marxismus und Stalinismus. Postscriptum 1957 zu: mein Weg zu Marx, str. 162.

Slaba stran mnogih interpretov Lukácseve misli je teoretska nesposobnost, dojeti dejanski smisel Lukácsevega »partizanskega« načina boja proti dogmatizmu na področju teorije. Njegovo delo Razkroj uma je med drugim zaradi te nesposobnosti doživelo le malo objektivnih znanstveno-kritičnih ocen, obstaja pa vrsta kritik, ki Lukácsev postopek v tem delu razglašajo za dogmatizem. Dragocen Lukácsev prispevek na temo o ustvarjalni poziciji kot edino možnem prostoru udejanjanja lastne vizije in stališč nasproti zbirokratizirani strukturi, tudi partijski, je že razprava Volkstribun oder Bürokrat (1940). Od tu povzema Peter Ludz v svojem članku Filozofske osnove Lukácseve teorije partizana, da Lukácsev koncept partizana ves čas »počiva na določeni miselni figuri, določeni strukturi, ki je stalno prisotna v Lukácsevem delu«. V svoji intenciji, »osvetliti filozofske osnove te specifične strukture«,[40] žal ne razišče tega momenta pri Lukácsu drugje kot samo znotraj njegove umetniške teorije.

V Postscriptum Lukács pove: »moj partizanski način boja proti dogmatizmu je ne samo zahteval, temveč očuval moj vitalni odnos do življenja in njegovih plati«.[41] Stalinova smrt pa ne zaključuje samo objektivno neke dobe, temveč pomeni tudi prelom z določenimi metodami. Temu se seveda priključijo specifične okoliščine na Madžarskem po drugi svetovni vojni, dogajanje, ki kulminira s prevratnim oktobrom leta 1956. Lukácsev partizanski način teoretičnega bojevanja zdaj prehaja v odkrito in odprto teoretično soočanje in obračun s stalinistično preteklostjo in sedanjostjo. V času po XX. kongresu KPSZ, ki deluje kot »streznitveni šok«, Lukács v dokumentirani obliki podaja analizo in kritiko stalinizma in njegovih metod hkrati z opozorilom, kaj afirmativnega predstavljajo tovrstne kritike za marksizem in kje je v tej destalinizaciji vsebovana možnost za nastanek revizionizma. Na kaj misli Lukács, ko svari pred nevarnostmi nekakšnega revizionizma? Teoretski proces destalinizacije je izzval zelo kompleksen proces polarizacije mnenj znotraj marksizma glede nadaljnjega razvoja marksistične misli, zato Lukács na tem mestu apelira že v Postscriptum na nekakšen tertium glede pozitivnega nadaljevanja marksizma in leninizma in kot prvo v tej smeri razume, da je samo v »izkoreninjenju dogmatizma dana možnost za odstranitev revizionizma«.[42] Lukács vztraja pri obnovi marksizma oz. »renesansi marksizma«, za katero po njegovem mnenju ni potrebna prav nikakršna revizija in spreminjanje osnovnih principov. »Reforma misli ni potrebna. Marx se prepričljivo drži. Pri Engelsu so slabe strani«.[43] Marksizem po Lukácsu v pogojih sodobnega sveta še vedno efikasno razlaga sodobne družbene procese, kar so spregledali mnogi poskusi reinterpretacije Marxove misli. Lukács je soočen s težkim dejstvom, ko proces teoretske destalinizacije blokira možnosti pozitivnega razvoja celovite marksistične misli, zato njegova poslednja teoretska prizadevanja potekajo v smeri formiranja marksistične ontologije in marksistične etike.

---

[40] Peter Ludz: Filozofske osnove Lukácseve teorije partizana, Praxis 1966, št. 3, str. 335.
[41] Georg Lukács: Postscriptum, str. 171.
[42] Ibidem, str. 170.
[43] Dragan Nedeljković: Razgovor s Lukácsem o literaturi i problemima našeg doba, Gradina, Niš 1971, št. 7—8, str. 4.

Katere aspekte vključuje teza, ki je še posebej pomembna v našem jugoslovanskem teoretskem prostoru, da je »kritika stalinizma osnovni motiv v marksizmu našega časa«?[44] Ni dvoma, da je omenjeno tezo lahko sprejeti kot »osnovni motiv« v smeri iskanja avtentične Marxove in Leninove misli in dragoceni so tovrstni in tako zastavljeni prispevki jugoslovanske marksistične misli kmalu po letu 1948. Sama teoretska destrukcija stalinizma in pa različne kulturno-teoretske politizacije, ki izhajajo iz tega procesa in ki smo jim še kako priče v zdajšnjem trenutku jugoslovanske marksistične, pa tudi siceršnje filozofsko-teoretske miselnosti, s svojimi nasledki odpira neko zelo pomembno vprašanje. Namreč, koliko je bila z motivom teoretske destrukcije stalinizma usmerjena kritika za vnaprejšnji razvoj marksistične misli in za teorijo socializma nasploh dejansko konstruktivna. Nasledki teh kritik in diskusij so tu z zelo vprašljivimi, če že ne z negativnimi in odklonilnimi stališči do Marxove misli, konsekvence pa gredo še dlje. Kakorkoli izzveni čudno, je dejstvo, da mnogi poskusi interpretacij in kritik stalinizma jemljejo za teoretično predpostavko stalinizma ravno Marxovo misel, za praktično predpostavko pa dejstvo oktobrske revolucije, pri čemer je stalinizem razumljen kot njuna bistvena kontinuiteta, stalinska taborišča pa najdoslednejše udejanjenje resnice Marxove misli. Če je to stališče, ki približno opisuje razpoloženje »novih filozofov«, potem je treba omeniti, da iz tega ni izvzeta z vso pozitivno odzivnostjo zdajšnja jugoslovanska kulturna idejnopisna proizvodnja. V tem kontekstu smo priče razprav na temo o »preuranjeni revoluciji«, ne revolucija, pač pa »naključni dogodek«, »državni udar«, »legitimnost oktobrske revolucije«, itd. Celotno pojmovanje socializma pa je v tako vkalupljenem mišljenju prignano do tiste znane propagandistične formule, po kateri sta socializem in demokracija dve povsem izključujoči dejstvi. Temu stališču dokaj prepričljivo ugovarja Habermas, ko »novim filozofom očita, da so »generacijski salonski pojav«, ki si domišlja, da se kritika stalinizma pričenja šele z njimi, »namesto da ustvarjajo antimarksizem, bi se morali od Lukácsa, Korscha, Gramscija in frankfurtske šole naučiti, da sta socializem in svoboda istovetna«.[45]

Vzemimo znotraj kritik stalinizma dve zelo pomembni in pogosto omenjani teoretski poziciji. Lukácsevo in Korschevo. Ravno kritika stalinizma je tisto, kar Korscha polagoma oddaljuje od Lenina in v končni fazi celo od Marxa — vidno v njegovih 10 tezah o marksizmu — zato je upoštevati zaključek, da »Korscheva kritika stalinizma ostaja aktualna za marksizem našega časa samo v tisti njeni fazi, v kateri je bil marksizem temelj njene možnosti in njena inspiracija«.[46] Isaac Deutscher v The Ex-Communist's Conscience strne tragičen individualni proces razočaranja nad stalinizmom pri nekaterih bivših komunistih v takole zapovrstje: komunist — heretik — renegat. Iz osebnih izpovedi bivših komunistov povzema, da je praviloma vsak bivši komunist zapustil partijske vrste v imenu komunizma in branil

---

[44] Miloje Petrović: Kontroverzije u savremenom marksizmu, Komunist, Beograd 1977, str. 5.

[45] Jürgen Habermas: Konzervativizam i kapitalistička kriza, Marksizam u svetu, Beograd 1983, št. 4—5, str. 19.

[46] Miloje Petrović: Kontroverzije u savremenom marksizmu, str. 53.

ideal socializma pred stalinistično zlorabo iz Moskve in kot heretik »zliva stran umazano vodo ruske revolucije zato, da bi ohranil otroka, ki se v njej kopa«. Vendar pa heretik opravi prej ali slej še s komunizmom samim, nenadoma začne braniti človeštvo pred socializmom, »ne zliva več stran umazano vodo ruske revolucije zato, da bi ohranil otroka: pravi, da je otrok pošast, ki ga je treba zadaviti«.[47] Heretik zdaj postane renegat. Zakaj zaključuje »antistalinistična aliansa« v renegatstvu? Mar je lahko obsojati »iracionalno emocionalnost« mnogih bivših komunistov? Po Lukácsu sta samospoznanje in spoznanje sveta soodvisna, to je enoten, neločljiv proces, ki je pri bivšem komunistu razpadel. Izpovedi bivših komunistov, zbrane v delu The God That Failed (Arthur Koestler, Ignazio Silone, André Gide, Louis Fischer, Richard Wright, Stephen Spender), ta proces potrjujejo.

Lukácsevi kritiki stalinizma je priznati, da zelo pronicljivo razišče vpliv stalinističnih deviacij na krizo zdajšnjega marksizma. Kot prvo je v tej smeri razumeti njegovo opozorilo, da proces destalinizacije še vedno poteka na stalinističen način. »Zavračanje stalinizma v formi stalinizma« je zgolj manipulativno ukinjanje, dejansko odpravo stalinizma predstavlja »radikalna prekinitev s stalinističnimi metodami«. Po Lukácsu ostaja simptomatično za stalinistično metodo, da na »mesto ontološke nujne povezanosti miselnega obvladovanja dejanskosti v praksi . . . stopa manipulacija z vsem tistim, kar se izreka pod birokratsko kontrolo«.[48] Lukács konkretno opazuje proces neostalinizacije oz. restalinizacije v »kitajsko-stalinističnem sektaštvu«,[49] ki izhaja iz povsem birokratske osnove, čeprav se sklicuje na nekakšno antibirokratsko argumentacijo. S parolo verbalnega boja proti dogmatizmu je marksistična teorija v formi kulturne revolucije znova izpostavljena težki dogmatizaciji — farsa, ki je tragičnejša od tragedije same. S Stalinom je stopila v marksizem prevladujoča tendenca po manipuliranju, taktično prevladuje glede na teoretsko-principielno, teorija zdaj samo garnira, dekorira in ostaja brez vpliva na taktične odločitve. Marksizem kot teorija prehaja v čisti prakticizem in težak nasledek te stalinistične tendence po Lukácsu je, da marksizem ni imun pred manipulativnim prakticizmom neopozitivizma in drugih meščanskih filozofskih smeri. Teoretski proces marksistične destalinizacije zahteva »imanentno marksistično kritiko«, ne zamenjavo in ne popravke, pobrane iz nemarksističnih filozofij. Tako neopozitivistične primesi v sodobnem marksizmu po Lukácsu samo z drugim imenom in na moderen način povzdignejo primat taktičnega nad teorijo. Univerzalni domet manipulativne logike v svetu je danes dejstvo, ki ga ne ponotranja samo stalinistična miselnost, vendar mora marksizem po Lukácsu najprej opraviti z njim. V tem smislu je Lukácsu v njegovi kritiki stalinizma in zahtevi po renesansi marksizma lahko slediti.

O zgodovinski usodi Lukácseve kritike stalinizma je nujno govoriti tudi v kontekstu tistih dogodkov, ki jih na Madžarskem izzove leto 1956, čas, v katerem Lukács kritično obračunava z Rákosijevim stalinizmom. Leto

---

[47] Isaac Deutscher: Savest bivšeg komuniste, Marksizam u svetu, Beograd 1977, št. 1—2, str. 237.

[48] Holz, Kofler, Abendroth: Razgovori sa Lukácsem, V. Masleša, Sarajevo 1969, str. 99.

[49] G. Lukács: Marxismus und Stalinismus. Zur Debatte zwischen China und der Sowjetunion. Theoretisch-philosophische Bemerkungen.

1956 pomeni na Madžarskem leto obračuna in krvavih soočenj z marsičim preteklim, kar je neko pokolenje v razmeroma kratkem, a po dogajanju zelo intenzivnem trenutku izrazilo in razumelo kot brezperspektivno za prihodnost. V zavesti mnogih še vedno delujoča fevdalna ideologija, na drugi strani pa politično totalitarno deklarirana ideologija v podobi Rákosijevega stalinizma ni mogla več predstavljati za prihodnost ničesar afirmativnega. Oboje se izkazuje kot pošastno delujoča reakcija na račun majhnega naroda z bogato kulturno in duhovno tradicijo. V novonastali situaciji vidi Lukács edino zgodovinsko alternativo v izgradnji demokratičnega socializma; tu se znova povrne k osnovnemu motivu iz znanih Blum-Tez (1928), da sta socializem in demokracija identična, česar stalinisti niso mogli nikdar dojeti. Po sovjetski intervenciji in v času, ko se leta 1957 vrne po prisilni deportaciji iz Romunije nazaj na Madžarsko, stoji Lukács nekaj let med verbalnim partijskim antistalinizmom in kritiko, ki povzema, da so Lukácsevi politični nazori v letu 1956 neločljivi od njegovih siceršnjih filozofskih pogledov in da ti Lukácsevi revizionistični pogledi tvorijo ideološko zastavo oktobrskemu revoltu. Kritike, ki se razširijo v mednarodni prostor — naj med temi omenim samo delo Georg Lukács und Revisionismus, Aufbau-Verlag, Berlin 1960 — nadaljujejo vse do leta 1960 in izgubljajo intenzivnost šele po letu 1963. Pa vendar se kaj kmalu izoblikuje široko stališče kot platforma za združitev naroda v izgradnji socializma, ki ga formulira János Kádár — in zgodovina mu je dala priznanje — »kdor ni proti nam, je za nas«, s tem pa se počasi pripravlja teren za rehabilitacijo Lukácsa. Navsezadnje je prevelik mislec, da bi se partija ne spravila z njim, ne sme se ponoviti situacija podobna oni z Attilo Józsefom pred vojno, s katerim je morala madžarska partija, potem ko so ga iz svojih vrst najprej izključili, sklepati spravo že po njegovi smrti. Lukács spet postane član partije leta 1967 s komentarjem »right or wrong, my party«.

Je neka temeljna predpostavka za razumevanje Lukácseve kritike stalinizma, namreč, da Lukács svojo teoretično in praktično intelektualno misijo — kot marksist in komunist — razume in udejanja na osnovi striktnega spoštovanja leninskega principa dialektične enotnosti teorije in prakse. Lukácseva kritika stalinizma seveda ni ločljiva od njegovih siceršnjih teoretskih stališč. Lukács je zelo natančno opredelil vsebino dialektičnega principa znotraj kompleksnega odnosa med teorijo in prakso, ki ga docela odtegne poznejši popularni stalinistični »aplikaciji« teoretičnega na praktično. V trenutku Leninove smrti (21. I. 1924) Lukács med prvimi doume in svari pred možnimi vulgarizacijami Leninove misli. Zgrešena je po Lukácsu sodba, ki Lenina razglaša za nekakšnega »genialnega real-politika«. To je pozicija, ki izpričuje le totalno nerazumevanje Leninove metode. Še bolj grobo in neobjektivno je po Lukácsu iz Leninovih odločitev formirati t. i. »splošno uporabne recepte« in »predpise za pravilno praktično delovanje«. Tovrsten pristop k Leninovi dediščini je najslabše, kar se lahko zgodi njegovi teoriji. Hic et nunc mora teorija razumevati dogajanje, pa ne spontano, ne kontemplirajoče z »višin« in ne sterilno dogmatsko.

V letu Leninove smrti Lukács zapiše, da so vse Leninove »resnice izšle iz določene analize določenega položaja s pomočjo dialektičnega razisko-

vanja zgodovine«,[50] ne pa iz transmisije tega ali onega Marxovega povzetka in primera. Mnogo pozneje v Razgovorih Lukács tudi naravnost pove, da nobena od parol, s katerimi je Lenin rušil ruski kapitalizem, »ni bila socialistična«.[51] Brutalna stalinistična manipulacija je razvrednotila smisel za teorijo in dialektiko. Nerazumevanje dialektične metode doživi v stalinizmu svojo reprizo v tisti obliki, kot jo je že Marx kritiziral nekoč pri Lassallu, s pojmovanjem po katerem je dialektika le subsumpcija vsote primerov pod obči princip. »Iz mehanične ‚posplošitve' Leninovih namigov ali odločitev lahko nastane samo karikatura, vulgarni leninizem«,[52] pove Lukács v trenutku, ko taka vulgarizacija že pričenja svojo apokaliptično pot.

Po tem, ko je Lukács skušal temeljito opraviti teoretsko kritiko stalinizma — sicer fragmentarni zapisi o stalinizmu ne zmanjšujejo pomembnosti njegove sistematsko pojmovne analize — ostaja aktualno njegovo opozorilo pred dogmatizmom kot vsakokratnim možnim izvorom logike gospostva, manipulacijo, ki stvari ne more dojeti drugače kakor v absolutni podrejenosti; v odpravi tega dejstva vidi smisel renesanse marksizma. Tu ne moti, da Lukács sam tega programa ni v celoti izpeljal. Lukács ve, da je revolucionarna dediščina tega stoletja v nečem zelo odločilno spremenila človekovo ravnanje. Daleč prek meja vse šolske filozofije se je v človeku usidral ideal stoično-epikurejske modrosti in temeljito pregnetel vse naše etične, politične in socialne poglede. Mar ni to učinkovanje hkrati notranja transformacija, ki je kot aktivno-praktična komponenta v tem vzorčnem tipu mnogo močnejša, kot pa je bila v antiki? In ko Lukács leta 1967 zaključuje svoja razmišljanja o Leninu, ve, da danes, ko manipulacija požira prakso, ideologija pa teorijo, ta nov tip odnosa do stvarnosti na poti svetovne zgodovine ne more biti nič drugega kot samo epizoda.

FRANCE KLOPČIČ

Knjiga Tomaža Mastnaka je po mojem mnenju pozitiven pojav. To je korak naprej v slovenski literaturi na têmo Kritika stalinizma. Gre za resno delo, ki se stalinizma loteva kot občega družbenega pojava s svojo ekonomiko, s svojim socialnim in političnim sistemom in s svojo ideologijo. V knjigi ni enostranskega pristopa; tudi ni apriorna antisovjetska agitka, niti javno zmerjanje, ki ga pogosto beremo, temveč je objektivna, kritična analiza osnov sovjetske družbe določene dobe, predvsem tridesetih let.

Pretežni del knjige je posvečen delavskemu razredu Sovjetske zveze, njegovemu položaju v posameznih vejah, njegovemu razvoju v obravnavanem obdobju, vštevši številčno rast, zlasti pa negativnim dejavnikom, ki so pestile delavski razred. V naši literaturi je ta tematika, ta stran stalinizma prezrta ali komajda omenjena. Zdaj je dokaj obsežno osvetljena, dasi ne v celoti. Manjka na primer kvalifikacijska struktura delavstva in njegova kulturna rast, kjer so dosežki objektivno napredni. Zlasti se mi zdi zanimivo in utemeljeno

[50] Georg Lukács: Lenin, Lukács Werke, Bd. 2, Luchterhand, Berlin 1968, str. 583.
[51] Holz, Kofler, Abendroth: Razgovori sa Lukácsem, str. 109.
[52] Georg Lukács: Lenin, str. 583.

poglavje o »protidelavskem razrednem boju«. Tako namreč se izraža avtor. Morda bi se našel umestnejši izraz. Vsebina je vsekakor argumentirana in po mojem odseva resnično stanje, ki je nastajalo zaradi posebne državne in partijske politike do delavstva. Poudaril bi pri tem podpoglavje o razbijanju solidarnosti med delavci in kmeti ali takoimenovane smičke med tema odločilnima razredoma, ki jo je raztrgala stalinska nasilna kolektivizacija kmetijstva, kakor pravi avtor. Prav tako bi poudaril podpoglavje o idejni oziroma ideološki ohromitvi delavskega razreda. Avtor pravilno ugotavlja, da je marksizem pod stalinizmom, citiram namreč avtorjev izraz, postal teorija brez revolucionarnega potenciala in razpoznavni žargon državno-partijske oblasti. Tudi si je stalinizem lastil monopol nad raziskovanjem in interpretiranjem zgodovine, zlasti lastne zgodovine. Ta pojav še danes opazimo. Ne strinjam se pa s trditvijo, da je teoretsko delo bilo nadomeščeno z birokratskim antiintelektualizmom in primitivno retoriko. Ne, stalinizem se je posluževal posameznih trditev Marxa, Engelsa in Lenina, zlasti s poplavo citatov iz njihovih del, iztrganih iz konteksta, predvsem pa oropanih časovnih in prostorskih pogojev, pri čemer je bilo to storjeno temeljito, prefinjeno, navidezno objektivno: rekel bi satansko prefinjeno. Posameznim trditvam klasikov je Stalin dodajal takoimenovane lastne teorije, še posebno k trenutnemu položaju, ki so bile v precejšnji meri, če se vljudno izrazim, sposojene pri Trockem in Buharinu. Tako opremljena vprašanja leninizma, v resnici dogme stalinizma, so prepričevalno vplivale na bralce in tudi na politike, ki niso imeli priložnosti ali časa, da sežejo po izvirnikih. Ta »vprašanja leninizma« so prepričala tako razumne glave v Komunistični internacionali, kot so Togliatti, Manuilski, Dimitrov in drugi; prepričala je tudi jugoslovanske komuniste v Sovjetski zvezi in drugod. Ne skrivajmo teh dejstev. Prepričala niso morda Djuro Cvijića med njimi, nadalje Vujo Vujoviča.

Ne bi se strinjal z avtorjem, da je bila kosovna mezda poglaviten inštrument, kot se izraža, razsvojevanja delavstva in razbijanja delavske solidarnosti. Kosovna mezda ni absolut, ne pri kapitalizmu, ne pri socializmu. Oba sta namreč podvržena tehniškemu napredku. Zato kosovna mezda ni uporabljiva, recimo, v kemični industriji, v plavžarstvu, deloma v energetiki, v transportu. Avtor je preabsolutiziral kosovno mezdo.

Manj argumentirano ali slabše argumentirano je predzadnje poglavje o delavskem razrednem boju. Avtor je premalo nakazal razvitje tega boja v dvajsetih letih, ko je šlo v prvi vrsti za obnovo vsega gospodarskega življenja po popolnem polomu po vojni, po državljanski vojni in po tujih intervencijah v letih 1914—1921, a prav tako boja v tridesetih letih, za časa industrializacije in kolektivizacije in v letih po 1935, to je v dobi, kakor pravi avtor pravilno, ekonomske stabilizacije, ki jo spremlja predrzni pohod stalinizma. Mnogi elementi delavskega odpora so pravilno označeni. Npr. štrajki, delovni prekrški, fluktuacija delovne sile, alkoholizem. To so pojavi takoimenovanega subjektivnega značaja. K njim avtor prišteva tudi nizko produktivnost dela, ki naj bi bila rezultat samo obnašanja delavcev. V resnici je produktivnost dela predvsem odvisna od ravni tehnike in tehnologije. In ta raven se je prav v tridesetih letih, to je uveljavitve stalinizma, zaradi graditve tisočev industrijskih, rudarskih in transportnih podjetij, z uvozom

sodobne inozemske opreme, močno povečala. A možnost vplivanja delavcev na zniževanje takšne produktivnosti — da počasi, malo in slabo delajo (str. 107) — se je občutno zmanjšala. Pri takšnih procesih, pri plavžarstvu, v avtomatiziranih oddelkih je pravzaprav od vseh sredstev »slabega, malega, počasnega dela« ostala le stavka kot sredstvo odpora. Zato je avtorjeva trditev, da je treba videti v nizki produktivnosti dela prikrito obliko »permanentnega generalnega štrajka«, povsem neutemeljena.

Nadrobne in poučne so razlage o krepitvi ekonomske administracije, o vključevanju buržoaznih specialistov v sovjetsko ekonomiko, o novi lastni sovjetski inteligenci in temu je avtor dal kar precej poudarka in popolnoma pravilno piše o manipulacijah z delovnim časom, o neprekinjenem delovnem tednu, o petdnevnem tednu, o nadurah, o tekmovanju, o izenačevalstvu. Že iz teh navedb, je razvidno, da pisec posveča največ pozornosti ekonomiki in delavskemu razredu. S tem se pozitivno razlikuje od piscev, ki se ob stalinizmu osvobajajo vsakih obveznosti do znanstvenega pristopa, do uporabljanja argumentov, do logične presoje, in zato stalinizem obravnavajo enostransko, pa mu s tem seveda ne morejo do živega. So avtorji, ki stavijo med stalinizmom in nasiljem enačaj. Ne vidijo družbenih procesov ter zato udrihajo po stalinizmu z vsemi sredstvi in izrazi, kakor bi se osvobajali občutkov starih grehov, ko so sami verjeli v stalinizem ali ga celo vsiljevali drugim.

Avtor Tomaž Mastnak je drugačnih kvalitet. Na podlagi obsežnega gradiva prihaja, kolikor sem uspel spoznati, do dveh zaključkov. Prvič, da se je stalinizem vzpostavil kot vladajoči model družbene prakse in ureditve v tridesetih letih. In drugič, da je stalinizem, citiram, »družbena sistematizacija spodleta Leninovega koncepta državnega kapitalizma pod komunizmom«. V bistvu se z nekaterimi spremembami z avtorjem strinjam. V podobnem duhu sem se že oglašal v »Naših razgledih«.

Če vzamemo spis, ki obsega 109 strani v celoti, se nam odkriva, da obravnava predmet sam po sebi, brez porezov z okoljem, z drugimi predmeti. Zato opis dogajanj in njihova ocena obvisi v brezzračnem prostoru kot abstrakcija. Rekel bi, spoštovano je le eno od treh pravil dialektične logike, kakor jo je formuliral Lenin, (obravnavati predmet sam po sebi, videti ga v povezavi z drugimi predmeti, spremjati ga v nastanku, razvoju in nehanju). Morda manjka spodbuda s sociološkega vidika celotne analize. Vsaj okvirno bi bilo treba očrtati mednarodni položaj Sovjetske zveze ne toliko diplomatske odnose in razne površinske pojave, kolikor poglavitna nasprotja v svetu, hkrati tudi obstoj med mogočnimi kapitalističnimi državami stalne računice — tega naj bi se vsi naši ljudje zavedali — stalne računice, poravnati medsebojna navzkrižja na rovaš Rusije, z restavracijo v njej starega reda.

Od tod stanovitna grožnja Sovjetski zvezi z vojno, s pravcato vojno, pa tudi trgovinsko, kreditno, diplomatsko, ideološko. V teh pogojih v svetu si je Sovjetska zveza krčila nove poti v neznano prihodnost in te razmere so stalno vplivale na vsa pomembnejša njena dejanja in so zato vplivala tudi na notranji položaj.

Razčlemba predmeta samega po sebi ni zajela vseh njegovih plati. Morda pisec ni imel namena podati kritiko vsega pojava stalinizma, npr. politiko

Komunistične internacionale, zunanjo politiko sovjetske vlade, idejno diferenciacijo znotraj boljševiške stranke, takoimenovane čistke in drugo. To je avtorjeva pravica. Vendar se mi zdi, da bi moral vsaj eno plat zajeti: Stalinizem in kmetijstvo. Notorno je, da je stalinistična država največ in najpreprosteje črpala sredstva za investicije iz svojega kmetijstva, to je iz velikanske razlike med nabavnimi in prodajnimi cenami žita in drugih kmetijskih pridelkov. Od približno 25 milijonov kmetij v dvajsetih letih so se nabirale milijarde rubljev za investicije. Zrasli so tisoči novih podjetij, desetine in stotine novih mest in naselbin. Ta dejstva so nesporna. Iz podeželja v industrijske centre so se selili milijoni ljudi. Tempo industrializacije je bil fantastičen. Toda vasi, skolektivizirane, so stagnirale ali propadale. Dobili smo novo sliko prvotne akumulacije kapitala, inačico tiste, ki jo je Marx opisal v »Kapitalu«. Ti premiki milijonov ljudi, njihovo prestrukturiranje, so popolnoma predrugačili družbo in deželo in takoimenovani ruski pejsaž. Tu bi rekel, pri avtorju manjka spet sociološki vidik.

Veliko pozornosti posveča knjiga sindikatom. Obsežno gradivo naj bi pričalo, da sta država in partija odvzeli sindikatom vse funkcije, zlasti avtonomnost in demokratičnost. Da je okrog sindikatov v začetku dvajsetih let bilo mnogo sporov in eksperimentov, to drži. Da so jim menjavali namene in funkcije, tudi drži. Toda sindikatu niso odvzeli številnih pravic in nalog, ki v spisu niso navedene. Sindikat v Sovjetski zvezi razpredeljuje napotnice v sanatorij in domove počitka. Če gre za stanovanja samega podjetja, sindikat odloča, komu stanovanje. Sindikat ima edini pravico dovoljevati nadure v podjetju, in sicer v izjemnih primerih. Sindikat skrbi za otroško varstvo, za varstvo pri delu. Sindikat kontrolira obratne jedilnice in bifeje. Sindikat sklepa v imenu delavcev kolektivno pogodbo s podjetjem itd.. Teh pravic zahodni meščanski tisk navadno ne omenja, ker ni zainteresiran za resnično stanje. Zato ne drži, da so bile sindikatom, citiram, »naložene izključno produktivistične funkcije«, da so bili sindikati »produktivistično obklesani in podržavljeni«. Ne drži, da bi bila edina naloga sindikatov prisiljevanje delavcev k izpopolnjevanju ekonomske politike. Ni upravičen avtorjev zaključek, da je bila delavska opozicija v sindikatih edina resnično disharmonična grupacija v Komunistični partiji boljševikov Rusije. Od tod tudi pretirana ocena njene vloge. Avtor se povzpne celo do trditve, citiram, da so bile razlike med kasnejšimi frakcijami, Stalinovo, Trockijevo, Buharinovo, le v odtenkih, torej nebistvene. V resnici je v sporih med Stalinom, Trockim, Buharinom, Zinovjevom, Pjatakovim in drugimi šlo za najbistvenejša vprašanja graditve socializma. V relativno zaostali deželi, ko ni prišlo do proletarske revolucije v Evropi in drugod po svetu, je pomenila odločitev, kakšno pot izbrati, kardinalno vprašanje tako v dvajsetih letih, kot zlasti v tridesetih letih. Marx in Engels o tem nista pisala in tudi Lenin ne. A vprašanja so bila takšnale: Ali je treba Rusijo pospešeno razvijati? Ali naj se podvrže široki industrializaciji, da dohiti napredne dežele? Odkod sredstva za industrializacijo? Kakšen tempo izbrati? Ali naj se pospešena industrializacija izvaja na račun kmetijstva? Ali naj se s tem razbije zveza delavcev in kmetov, takoimenovana smička? Kako urediti odnose s tujino, jemati kredite in koliko? Ali izvažati les in žito za nakup tuje opreme? V koliko je mogoče Sovjetski zvezi računati

na solidarnost delavskega razreda po svetu? Pospeševati oborožitev rdeče armade ali ne? Kakšne vojne doktrine se držati? Tiste iz državljanske vojne 1918—1921 ali izdelati novo z naslonom na tanke, na mehanizacijo itd? Te ključne zadeve so ločevale vodilne politike. Tudi teoretiki si niso bili enotni. Pri tem so se spori prenašali v ideologijo in na dozdevno abstraktno vedo. Stalin je npr. trdil, da je leninizem klasični dedič Marxa in Engelsa, a oktobrska revolucija naj bi bila klasična socialistična revolucija in vzorec delavstvu vsega sveta. Zinovjev je v leninizmu videl marksizem v zaostali, pretežno kmečki deželi. Zmago pri teh sporih je odnesel Stalin. Pa ne zato, ker je bil najmočnejši teoretik — v nacionalnem vprašanju je bil naravnost izredno zanikrn teoretik — ampak zaradi sposobnosti manipulirati s kadri v partiji in manipulirati z idejami drugih. Pri tem ni šlo brez napak, brez slabosti, brez prekopicevanja. Največ škode Sovjetski zvezi je Stalin storil z uničevanjem vodilnih kadrov, s pošiljanjem milijonov ljudi v taborišča, čeprav tudi delovna, torej prinašajoča produkcijo. Tu je geneza in razvoj stalinizma.

Knjiga tov. Mastnaka je nabasana z mislimi, predpostavkami, zaključki. Mnogo je sprejemljivega, dokajšnje število je tudi nesprejemljivih ocen. Vsega v kratki diskusiji ni mogoče zajeti. Bi pa navedel nekaj primerov. Pisec omenja, da so prve tri petletke, od leta 1928 naprej, dosegle velike uspehe, zaradi česar se je sovjetska ekonomika stabilizirala. Omenja, da so oblasti leta 1935 zaradi izboljšanja trga s prehrambenimi in industrijskimi predmeti ukinile živilske karte. S tem v zvezi so bile določene cene, ki so leta in leta ostale stabilne. Na industrijskih izdelkih so bile natisnjene prodajne cene že v tovarni, nikakor ne v trgovini, ki tako rada menja cene. Teh dejstev avtor ne upošteva dovolj ali jih ne upošteva. Tako pravi: oktobra 1927 je bil uveden sedemurni delavnik, ta ukrep je poslabšal položaj delavcev; ukinitev živilskih izkaznic 1935. leta je poslabšal položaj delavcev. V resnici se je položaj delavstva izboljševal, in sicer dokaj hitro, kakor je tudi tempo industrializacije bil neverjetno brz. Zboljšal se je stanovanjski standard. Tam, kjer so v gluhi stepi nastajala nova industrijska središča kakor Magnitogorsk, Novomoskovsk itd., so se delavci, še pred kratkim kmetovalci, vselili v nove sodobne stanovanjske bloke, specialno zanje zgrajene. Industrija, rudarstvo in transport so absorbirali milijone vaških prebivalcev. Nastale so nove mase industrijskega delavstva, saj so se vsi novozaposleni morali učiti in naučiti, da so obvladali novo tehniko, v precejšnji meri uvoženo iz tujine. Zrasel je kvalifikacijski nivo delavcev. Zrasla je njihova kulturna raven. Tu bi še dodal, zrasla je tudi raven, strokovnost in kultura nove sovjetske tehnične inteligence, ki se je ravno v tridestih letih spuščala z univerz in tehnikumov v proizvodnjo. Objektivno je bil to napredek. Zato so delavci z entuziazmom gradili nove tovarne, odkrivali nove rudnike, napeljali nove železnice itd. O tem sem pisal v svojih spominih, ko sem delal na velikem gradbišču kemičnega kombinata. Film Veljka Bulajiča, pred mnogimi leti, »Uzavreli grad«, ki riše udarništvo pri nas v Jugoslaviji, je podoben slikam industrializacije v Sovjetski zvezi. Sploh je zelo veliko elementov podobnosti med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo. Naj tovariši mlajši premislijo stvari kakor so mnogonacionalna država, nerazvitost, fevdalni ostanki,

človeka, če premišljuje, navaja na primerjanje. Prav v razmerah, ko se je ekonomika v Sovjetski zvezi nekoliko stabilizirala, ko se je zboljšala preskrba, se je v Sovjetski zvezi pojavilo stahanovsko gibanje. To je bila tako stihijna kot organizirano sprožena pobuda za večjo storilnost, za večji izkoristek nove tehnike. To niso bile potjomkinske vasi, ampak realnost. Žal je avtor mnenja, ki ne ustreza resničnosti. Govori o stahanovski delovni histeriji, da se je razdivljal stahanovizem.

Proti koncu spisa avtor strnjeno podaja stanje delavskega razreda Sovjetske zveze, češ da je bil, citiram: »v pogojih politične razlaščenosti, ekonomske podrejenosti in družbene brezpravnosti, v pogojih torej, v katerih delavstvo nima na voljo nobenih družbenih mehanizmov, s katerimi bi odločalo o pogojih in rezultatih dela«. Nekaj je v tem resnice, ampak v celoti trditev ne drži. Če bi bilo tako v celoti, bi se nam moralo kot velikanska uganka zdeti dejstvo, da je to delavstvo v najbolj kritičnem trenutku Sovjetske zveze, ko so Hitlerjevske armade bile pod Leningradom, pred Moskvo in na Volgi, šlo na milijonske žrtve in odvrnilo tujega zavojevalca. Ti delavci so rešili sovjetsko oblast in Evropo pred fašizmom. To so dejstva velikega zgodovinskega obsega. In kako bi se moglo to zgoditi, če ne bi bil delavski razred popolnoma vdan socializmu?

Še nekaj načelnih zadev. Pisec večkrat kaže državo v slabi luči. Ima jo vnaprej za negativen pojav, za pravega zlodeja. Mislim, da je čas, da med nami jugoslovanskimi marksisti postane popolnoma jasno, kaj je z državo. Ne ponavljajmo Marxovih trditev, da bi država odmrla. Ne ponavljajmo Leninovih trditev, da bo država umrla. In ne ponavljajmo podobnih Kardeljevih razmišljanj. Razlikujmo državo po funkcijah, ki jih ima. Kadar nastopa država kot orodje enega ali več razredov za zatiranje drugih razredov, pri čemer se zlasti poslužuje armade, policije in sodnije, imamo pred seboj državo-monstrum, ki naj bi jo prihodnost spravila s poti. Kadar pa nastopa država v vlogi urejevalca splošnih zadev družbe v korist človeštva, naj uživa našo podporo in tudi ustrezen razvoj in transformacijo, pri čemer je važna jugoslovanska izkušnja. Splošnih zadev pri državi je čedalje več in zajemajo občo varnost, prosveto, zdravstvo, načrtovanje razvoja itn. Če država odredi, da morajo vozniki avtomobilov voziti po desni strani cestišča, ne bomo vozili po levi. Zato je govorenje o odmiranju države odveč. Nikoli na zemeljski obli ni bilo toliko držav, kakor danes —nad 150. Nikoli države niso imele pod orožjem toliko vojaštva in policije, kakor danes. A orožje v vojski je danes tako učinkovito, da je mogoče vse človeštvo nekajkrat pogubiti.

Teoretično nevzdržna je trditev, da je imel Lenin anahronistično podobo kapitalizma, podobno drugi internacionali. Prvič, v II. internacionali ni bilo enotnega mnenja o podobi kapitalizma. Hilferding se je razlikoval od Legiena, od Ota Bauerja, Rennerja itn. Drugič, Lenin je sklepal, da je kapitalizem z nastopom 20. stoletja prišel v fazo imperializma in pri tem črpal podatke od ekonomistov Hobsona, Hilferdinga in drugih. Toda, če je Hilferding — njegovo delo »Finančni kapital« imamo v slovenskem prevodu — izredno prodorni mislec in je iz lastnih ugotovitev sklepal na politiko delavskega razreda *znotraj* meščanske družbe, je Lenin sklepal na politiko

proletarske revolucije in tudi deloval za to. To seveda ni bilo v duhu II. internacionale.

Avtor trdi tudi, da je Lenin spregledal neposredno organizacijo gospostva kapitala nad mezdnim delom. Če bi bilo to res, Lenin ne bi postal niti socialdemokrat preteklega stoletja, kaj šele boljševik našega stoletja.

Avtor trdi, da mezdni boji v kapitalizmu pomenijo depolitizacijo delavskega gibanja. V resnici je skozi mezdne boje rasla zavest in samozavest proletariata in njegova politična osamosvojitev. To povesta sociologija in zgodovina. Prav tam trdi, da mezdni boji v socializmu izražajo politične in revolucionarne boje. Argumentov ne našteva. Primer Poljske bi znal potrditi to tezo. A kako naj bi bilo pri nas s prekinitvijo dela? Trditev je vsekakor sporna.

Asociacije z našim stanjem se porajajo tudi pri branju nekaterih drugih pojavov. Mezdno politiko, češ da mora produktivnost dela naraščati hitreje od mezd, proglaša avtor za stalinsko. Mar ni to zgrešeno? Saj mora družba skrbeti za razvoj itd.! Povsem nerazumljiva je trditev, da Marx in Engels realizacije socializma nista videla v osvoboditvi dela, marveč v odpravi dela (na strani 107).

Podobni spodrsljaji ne morejo izpodriniti mnogih drugih zanimivih in utemeljenih ugotovitev npr. Trockijevih historično-filozofskih argumentacij o birokratizmu, o Kronštatu, o citatomaniji in drugo. Skratka delo Tomaža Mastnaka buri duh in navaja k resnim razčlembam.

Posebnost stalnizma in njegova razlika od leninizma

VOJAN RUS

Strinjam se z zastavitvijo Tomaževega vprašanja: v kakšnem jugoslovanskem trenutku mi danes — »tu in sedaj« — razpravljamo o stalinizmu. Moj odgovor pa bi bil različen od Tomaževega, čeprav sem tudi prvotno hotel svoje teze začeti z istim kritičnim pogledom na zdajšnjo pozicijo te naše kritike.

Kritike stalinizma, ki se pojavljajo v zadnjih letih v Jugoslavji in v svetu, so največkrat — humanistično, razredno in znanstveno — pod ravnijo analize, kritike in ocenjevanja tega pojava, ki jih je razvilo po 1948. letu vodstvo Zveze komunistov Jugoslavije in z njim povezani marksistični del inteligence.

Takratna kritika je bila na višini, ker je prva v svetu po Marxu in Leninu ponovno sprožila vprašanje celovite marksistične metode (in je imela trenutno edina revolucionarno legitimacijo zanjo) v smislu analize medsebojnega delovanja vseh dejavnikov ekonomske osnove in nadstavbe. Ta analiza je tudi izhajala iz ustreznega kritično-vrednostnega merila: ne samo iz družbenih danosti, ampak tudi iz družbenih možnosti, ki so v času nastanka stalinizma in kasneje obstajale. Se pravi, iz tistih možnosti, ki sta jih sprožila celotni svetovni razvoj in še posebej njegova glavna gonilna moč — oktobrska revolucija in svetovna antiimperialistična revolucija v XX. stoletju. Ta kri-

tična analiza s strani vodstva ZKJ in marksisltične inteligence glede sodobne družbe je, kot vemo, kulminirala v Programu ZKJ, zatem v sklepih X. kongresa ZKJ, v Kardeljevih Smereh razvoja itd.

Program ZKJ je bil v 2. polovici XX. stoletja še najbolj celovit pozitiven odgovor na tedanjo in sedanjo svetovno situacijo in fenomen stalinizma je bilo najlažje določiti v okviru take celovite podobe (čeprav jugoslovanski prispevki kritiki stalinizma niso omejeni samo na Program ZKJ). Program je izraz najnaprednejše družbene pozicije. Samo iz te pozicije je mogla iziti taka celovita metoda, ki je bila veliko bolj radikalna, vsestranska in objektivna kot večina kritik stalinizma, ki se kasneje pojavijo ali pri nas ali v svetu. V okviru te celovite kritike sodobne družbe (in tudi stalinizma) so bili v Programu ZKJ in tudi obširneje v drugih tedanjih razpravah obdelani tudi posamični aspekti: vprašanje družbenozgodovinskih in ekonomskih osnov stalinizma, njegovega političnega sistema in njegove ideologije.

Kot rečeno, je bila ta kritika družbeno-moralno utemeljena na uresničenih vrednotah jugoslovanske revolucije, ker je ZKJ imela za seboj eno najglobljih revolucij v zgodovini in ker je dala enega od največjih prispevkov v boju proti fašizmu in imperializmu. Zato je lahko vodstvo ZKJ govorilo v kritiki stalinizma z dejanskega revolucionarno-moralnega stališča, kakršnega niso imele niti npr. uradne cerkve, ker so imele v sebi veliko preveč z razredno družbo povezane hierarhičnosti, ki ni bila plodna, niti imperialistične države niti njihova inteligenca, ker so imele za seboj velike grehe: vse do svetovnega totalitarizma v obliki kolonializma, ki je pomenil absoluten despotski diktat nad večino človeštva, brez kanca demokratičnosti in brez kakršnih koli resnih industrijsko-razvojnih rezultatov v kolonijah.

Torej so bili jugoslovansko vodstvo in marksisti dejansko edini v zgodovinski poziciji (ker so bili na čelu uspešnega boja, ki je bil v interesu celega človeštva), da izvedejo tako radikalno kritiko, kot jo noben drug ni mogel. In kar je bilo posebno pomembno: ta kritika ni bila samo teoretsko-negativna, ampak tudi praktično-pozitivna, graditeljska. Očitno nobena dežela ni toliko prispevala k prevladanju stalinizma, kot ravno Jugoslavija, saj je bila Jugoslavija idejno jasen in obenem praktičen dokaz, da lahko socializem obstane in se celo poglablja brez stalinizma in da Stalin ne more uničiti takega socializma, ki izvirno raste iz delovnega ljudstva, iz narodov. Vse to: Program ZKJ in številna teoretska dela, uspeh Jugoslavije v spopadu s stalinizmom in njeni praktični rezultati v novem razvoju socializma — so bili jasni empirični dokazi (ie pa stalinistični dogmatski ali apologetski »argumenti«), kako močna je bila idejna pozicija vodstva ZKJ in njene marksistično-leninistične inteligence v kritiki stalinizma.

Ob tej pozitivni vlogi in rezultatih se šele z vso jasnostjo pokaže, zakaj in kako zelo je del kasnejše svetovne in naše kritike stalinizma padel na nižji nivo. Kasnejše kritike stalinizma so se v precejšnjem delu lotevali ljudje, ki so bili v času najnevarnejšega spopada Jugoslavije s stalinizmom varno skriti v svojih luknjah, kot miške pred mačko. Ti niso stopili na prepih zaostrenega spopada, ko sta bila Stalin in stalinizem še v polni moči, ampak so se pojavili kasneje, ko so bile najneposrednejše nevarnosti že precej mimo. Z veliko zakasnitvijo so monopol »kritike stalinizma« poskušali prev-

vzeti, pri nas in v svetu, malomeščanski sloji, ki so v svojo »kritiko stalinizma« vnašali svojo razredno in idejno vsebino, ki so v tej kritiki včasih bolj kazali svojo lastno podobo kot podobo stalinizma ali leninizma in marksizma. Tu mislim, da je glavni vzrok, zakaj je ta gostobesedna »kritika stalinizma« v Jugoslaviji in v svetu kasneje stagnirala ali pa ni dosegla prejšnje višine. Toda njegova najmočnejša kritika je ostala revolucionarna praksa, npr. začetki našega samoupravljanja in jugoslovanski mednacionalni odnosi, ki so eden od največjih uspehov svetovnega socializma.

Pojavi birokratizma (in njegova *posebna* oblika je tudi stalinizem), bodo še dolgo značilni za vso človeško družbo, saj bo v njej še dolgo trajala delitev na umsko in fizično delo, ki je eden od bistvenih vzrokov (vendar le eden) za pojav birokratizma. Zato so ti pojavi stalna latentna in aktualna nevarnost v vsem svetu in zato je prav, da se trajno bavimo z izkustvom in kritiko stalinizma in drugih birokratizmov.

Značilnost stalinizma je bila v tem, da je bilo kopičenje teh pojavov in njihova sinteza dosti večja, kot bi bila, po nekem verjetnostnem računu, če bi SSSR imel, namesto Stalina, na čelu kakšno kvalitetnejše vodenje, recimo leninski stil in vsebino vodenja. Četudi bi ostal Lenin živ še kakih 20 ali 30 let, v zaostali Rusiji birokratični pojavi ne bi bili redki. Vendar ob takem vodenju nikoli ne bi dobili takega obsega, strukture in tako težkih posledic kot pod Stalinom. Nujno je, da danes ponovno razpravljamo s to celovito metodo, da bi stalinizem (česar pa običajno ne delajo več) diferencirali v njegovi izraziti sprecifičnosti od drugih pojavov birokratizma (kot je sodobni jugoslovanski birokratizem, ki sploh ni sistem niti stalinizem in ki se od njega močno razlikuje), od drugih pojavov dominacije, absolutizma, etatizma in administrativnosti v sodobnem svetu ter od drugih pojavov totalitarizma. Na primer, kar se je dogajalo pred nekaj leti v Kambodži (polpotizem), je bil eden najstrašnejših pojavov birokratizma in totalitarizma, pa vendar ni bil stalinizem, čeprav je bila tudi tu na vodstvu nekakšna komunistična stranka; kljub vsem grozovitostim je bil ta birokratizem povsem neploden. Če se ne potrudimo, da pridemo do individualne definicije stalinizma in da precizneje diferenciramo sodobne birokratizme in tako z njihovo komparacijo poglabljamo kritiko vsakega od njih — in tudi stalinizma— tedaj še nimamo preciznih pojmovnih instrumentov za praktično-revolucionarni spopad z različnimi oblikami birokratizma in potem ostane vse kar pri praznih, nemočnih frazah, kot je večinska sedanja »kritika stalinizma«.

Brez celovite zgodovinsko-materialistične in antropološke metode je taka precizna analiza posebnosti stalinizma gotovo nemožna, kar posredno dokazuje tudi teoretsko-metodološka nemoč drugih, nedialektičnih metod. Mislim, da so očitno zgrešene tiste sodobne »kritike stalinizma« v Jugoslaviji in Sloveniji, ki izhajajo iz raznih nesocialističnih ideologij in težnj in ki poskušajo ta fenomen, ki ga je proizvedel izrazito večplasten kompleks zgodovinskih pogojev in vzrokov, stlačiti v eno samo abstraktno shemo in ideološko neresnico: ali v shemo »izvirne bistvene zločinskosti marksističnega materializma« ali v shemo »kapital-odnosa« ali v shemo heideggerjevske »novoveške subjektivitete subjekta« itd. Pri takih ozkih metodah, npr. če razumejo stalinizem samo kot izključni ekonomski »kapital-odnos«, se zgube

vsi drugi bistveni vzroki stalinizma v nadstavbi (ki so tudi delovali na ekonomsko osnovo) kot tudi bistvena sestavina (ne edina) za razlago specifičnih nečlovečnosti stalinizma. Le-te niso bile povzročene samo s »kapital-odnosom« (saj ima ta lahko veliko različnih oblik in variant), ampak *tudi* s specifičnostjo Stalinove »morale«, s specifičnostjo ustrojstva države, partije in množičnih organizacij ter informativnih sredstev pod stalinizmom, s posebnim mestom policije ipd. in vse to v zvezi s posebnimi gospodarskimi premiki. Stalinizma ni mogoče točno razčleniti brez take celovite analize. Kako je npr. mogoče zanemariti ogromno razliko med kapital-odnosom in kapitalističnim družbenim sistemom?

Ker smo se v pripravah za to okroglo mizo dogovarjali, da bomo tudi razčistili odnos med marksizmom, med oktobrsko revolucijo in leninizmom na eni in stalinizmom na drugi strani in ker je to potrebno tudi zaradi sodobnega političnega trenutka, bi navedel tezo, da med marksizmom, oktobrsko revolucijo in leninizmom ter stalinizmom obstoji ostra razlika in se seveda odločno razhajam s tistimi, ki trdijo njihovo identičnost.

Stalinizem je po mojem bil specifičen birokratizem, kakršen ni bil v SSSR prav nič neizbežen in ni bil prav nič posledica marksizma-leninizma. Birokratizem bi se vsekakor, kot rečeno, pojavil tudi »pod« Leninom, vendar niti v taki kvantiteti niti »kvaliteti« kot pod Stalinom.

Stalinizem je bil strogo hierarhičen, monoliten, celovit etatistično birokratski, kastinski dejanski sistem totalnega upravljanja. Že formalni ustavni sistem v SSSR za časa Stalina ni bil niti od daleč isto kot *dejanski* sistem upravljanja. Pri tem nikakor ne ocenjujem »stalinske ustave« kot nekaj idealnega in edino možnega. Gre pa prvenstveno za dejanski in od te ustave različen sistem upravljanja za časa Stalina, ki ga je treba jasno ločiti od ustavnopravnega sistema.

Če naštejemo nekaj značilnosti stalinizma, bi lahko najprej omenili popolno birokratizacijo, kamor spada najprej spajanje vseh birokratsko-profesionalnih aparatov države, sindikatov, informativnih sredstev okrog partijskega aparata, nadalje polno odmiranje vseh izvoljenih, zlasti višjih zakonodajnih organov kot so vrhovni in republiški sovjeti, odmiranje partijskih kongresov, ki postanejo nepomembni ali pa celo formalno odsotni v dejanskem usmerjanju in njihovo spreminjanje v skoraj čiste formalizme. Po tem spada k stalinizmu še izrazita nezakonitost: opuščanje rednih sodišč na račun upravnih odlokov, opuščanje zakonov na račun notranjih partijskih in državnih direktiv, uvajanje, zlasti za najvažnejše družbene in politične zadeve izrednih, nenormalnih sodišč, policijskih odlokov itd. Tudi splet vseh teh instrumentov bistveno prispeva k razlagi vse nečlovečnosti stalinizma in njegovih posledic. Vse to — kot tudi, da je bil stalinizem posebna (vendar ne neizbežna) oblika vodenja in zbiranja prvobitne akumulacije (in zato tudi v tem pogledu kapital-odnos), industrializacije in kolektivizacije vasi — nujno spada v definicijo posebnosti stalinizma. V individualno definicijo stalinizma vsekakor spada tudi, da je bil poskus izgraditi svetovno organizacijo birokratske hierarhije z enim centrom; ne gre torej za birokratizem v eni sami deželi. V kakšni deželi se lahko pojavi zelo »ostra« in nepotrebna birokracija, vendar to še ni stalinizem, če ni poskus svetovnega sistema vladanja.

Povsem so zgrešene teze, ki zelo neznanstveno, otročje in v očitnem neskladju z dejstvi konstruirajo nekakšno »umetno« identiteto in kontinuiteto med marksizmom, leninizmom in stalinizmom tako, da jih nasilno združijo v že omenjenih ali pa v drugih abstrakcionističnih shemah. Na primer marksizem, leninizem in stalinizem naj bi bili vsi kar preprosto družbeni ali politični totalitarizmi in vsi naj bi podrejali osebo, svobodo in dušo (Devini redemptoris). Ali pa naj bi bil marksizem samo »produkcija stvari«, ki je »pozabila« na »produkcijo ljudi« in zato smo zabredli v katastrofo, ki se imenuje stalinizem in ki naj bi bila kar isto kot fašizem. Ali pa: stalinizem naj bi bil skrajni sistem seksualnih prepovedi itd. Vse te konstrukcije vsebujejo nezavedno tezo železnega, mehaničnega, fatalističnega zgodovinskega determinizma, ki naj bi neizbežno vodil od Marxa preko Lenina do Stalina — tak fatalistični determinizem pa nikoli v zgodovini ni vladal (tudi ne pri prehodu od Francovega režima v Španiji do meščansko demokratičnega režima tajnika njegove stranke Suaresa). Mislim, da so družbene osnove takih deterministično-fatalističnih mistifikacij dovolj znane in se zato v njih ne bi spuščal.

Kot naslednjo tezo bi iznesel stališče, da sta bila oktobrska revolucija in leninizem — kot njeno idejno politično vodstvo — povsem organski rezultat skrajnih protislovij svetovnega kapitalizma, ki je prešel v fazo imperializma, povzel dele fevdalizma in povsem organski rezultat njegovih notranjih protislovij in da sta bila zato silovita izvirna moč, ki nikoli ne more popolnoma ugasniti (kar velja za vse velike revolucije: tudi za meščansko nizozemsko, angleško, francosko in ameriško). Zato se leninizem tako ostro loči od stalinizma in zato leninizem nikoli ni bil kakšna »dvorska revolucija« ali »državni udar« ali izsiljena diktatura kakšne partije. Zato je bila oktobrska revolucija »pod« Leninom avtentična socialistična, avtentična antifevdalna in avtentična antiimperialistična revolucija oziroma njen začetek. Brez take komparativne analize in brez soočenja vsaj s temi dejstvi, ni mogoče primerjati fenomena leninizma in stalinizma.

Lenin je v glavnem ustvarjalno in uspešno razvil in apliciral marksizem v zelo spremenjenih pogojih, kar pa ne izključuje tudi možnosti posameznih pomembnih pomanjkljivosti v njegovih stališčih (iz česar se moramo tudi učiti). Na primer, verjetno so delno zgrešena in nerazčiščena Leninova stališča glede vloge nove, revolucionarno-pravne zakonitosti v politični revoluciji in takoj po njej. To mnenje sem izrazil pred 33 leti (kar omenjam le, da bi pokazal: Čavoški je v veliki zamudi, ko danes absolutizira to možno pomanjkljivost pri Leninu). Je pa to pomembno revolucionarno izkustvo, ker je pravna zakonitost in njena stabilnost v vsaki deželi in v vsakem času — tudi v najbolj ogorčenem revolucionarnem spopadu (kar je pokazalo tudi izkustvo osvobodilnega boja v Sloveniji) — pomembna vrednota. Lenin je dejal približno takole: mase rušijo v revoluciji vse pravne norme in to je zdaj zakon; volja mas je zakon. To pa se mi zdi malce pomanjkljivo, neizdelano stališče, kar lahko ilustriram tudi v primerjavi s podobno kitajsko revolucijo. Ta je izvedla ogromno agrarno reformo na zelo radikalen, vendar precej zakonit način. Kolikor vem, so bili v tej kitajski reformi vsi kmetje predhodno rangirani v nekih 20, nekaj več ali nekaj manj, ekonomsko-

socialnih skupin, da bi bila reforma čimbolj sistematična, objektivna in pravična in se je tudi relativno dosledno tako izvajala s pomočjo demokratičnih ljudskih zborov ipd.

Vendar bi bilo čisto nezgodovinsko te pripombe pripisovati osebno Leninu ali Marxu in še večja napaka bi bila pri kasnejšem Stalinu videti neko njuno nadaljevanje glede pojmovanja (ne)zakonitosti. Kar se Lenina tiče gre za čisto objektivne pogoje v revolucionarni Rusiji, zelo različne od kitajskih ali naših pogojev. Gre za to, da je bila ruska revolucija vse od svojih začetkov v letu 1917 precej stihijna erupcija, za kar niso bili niti Lenin niti boljševiki prav nič »krivi«. Za časa oktobrske revolucije se prav v njenem centru, v Petrogradu oz. Leningradu, koder je leninsko vodstvo imelo največ kontrole, ni dogajalo skoraj nobeno nepotrebno nasilje in revolucija je bila izvedena na skoraj brezbolen način (čisto nekaj drugega so bile povsem spontane orgije, v katerih je razpadalo caristično in kmečko vojaštvo). V Petrogradu je bil prehod oblasti sorazmerno nekrvav, miren, zlasti v primerjavi s kasnejšo fazo francoske revolucije v njenem samem centru ali s polpotizmom ali s kakšno šentjernejsko nočjo ali s slovensko protireformacijo. V nasprotju s potekom v Leningradu pa je bilo več izbruhov in neredov v drugih ruskih mestih in zlasti na ruskem podeželju, na ruski vasi, kjer so bili glavni protagonisti meteža — kmetje — precej drugačnega svetovnega nazora kot so bili Marx, Lenin in boljševiki. Tu je res večkrat izbruhnil pravi nered, vendar iz možnega, potencialnega in podivjanega privatnega lastnika ali razočaranca, kar pa je bilo kaj daleč od stroge, toda pravične revolucionarne zakonitosti, kar pa Lenin morda ni zadostno raziskal ali ocenil. To je bila morda v oktobrski revoluciji — ki je bila kot celota najpomembnejše humano zgodovinsko dejanje v zadnjih stoletjih — ena od njegovih pomanjkljivosti. Vendar to možno Leninovo stališče nikakor ni noben vzrok za stalinsko birokratsko nezakonitost. »Rušenje norm« v letu 1917 in 1918 je bilo samo izraz precejšnje stihijnosti celotne ruske in oktobrske revolucije, v kateri so morale pasti stare, niso pa se dovolj hitro mogle graditi nove norme, saj sta bila Lenin in boljševizem samo nekakšen genialen krmar na zelo razburkanem socialnem in svetovnem morju, nista pa mogla biti iniciator take organizirane in sistematične revolucije, kot je bila na koščku evropskega prostora Osvobodilna fronta v Sloveniji. Stalinska nezakonitost pa je čisto nekaj drugega: ni bila izbruh mas, ampak je iz birokratskega vrha vodena kar se da organizirana in sistematična samovolja aparata v mirnem času.

Naslednja teza bi bila: stalinizem je pomenil zgodovinsko nepotrebno (in ne neizbežno) krepitev nekaterih sestavin (samo sestavin) razrednost in nepotrebno ponovno vnašanje sestavin razredne družbe v razvoj socializma SSSR, nepotrebno poglabljanje prepada med umskim in fizičnim delom, med državno oblastjo in množicami itd.

Vendar stalinizem (in v tem bi bila moja ostra, bistvena razlika od nekaterih v svetu in v Jugoslaviji, ki trdijo, da je stalinizem ali podaljšek Oktobra ali popolna prekinitev z njim) nikakor ni mogel uničiti vseh pozitivnih rezultatov oktobrske revolucije, ker so bili presiloviti. Tudi če bi Stalin hotel (kar pa verjetno v celoti ni) te rezultate uničiti, jih ne bi mogel. Stalinizem pa je pozitivne rezultate te izvirne, avtentične socialistične, antifevdalne

in antiimperialistične revolucije v precejšnji meri zavrl, omejil in spravil njihov tok delno in včasih pod zemljo; uničiti pa jih ni mogel. Zaradi svoje izvirne moči in svoje globoke utemeljenosti je oktobrska revolucija s svojimi humanimi vrednostmi v mnogočem delovala dalje, kljub Stalinu in kljub stalinizmu (in ne glede na vsa njegova mnenja o tem). Ta revolucija je objektivno delovala dalje ne samo kljub Stalinu, nego tudi proti njemu, saj je, kot pripoveduje Štajner, Stalin hotel zelo zgodaj paktirati s Hitlerjem, zgodilo pa se je, da se je moral z njim precej presenečen boriti (vsaj veliko prej kot je pričakoval). S tem seveda ne trdim, da bi Stalin vedé želel preiti v kapitalizem in si je subjektivno lahko domišljal, da z birokratizmom »genialno« brani socializem.

Ne da bi se spuščal v detajle glede teh subjektivnih mnenj in volje Stalina, je vsekakor, neglede na njegove subjektivne namene tudi za časa njegove vladavine ostal ogromen kontinent SSSR ostro izključen iz svetovnega kapitalistično-imperialističnega družbenega sistema. Kot rečeno, v zmoti so tisti, ki ne razlikujejo kapital-odnosov v SSSR (ki tudi pri nas v Jugoslaviji niso tako redki) od svetovnega kapitalističnega družbenega sistema, ki pomeni razdelan družbeni sistem v kapitalistični ekonomski bazi in v nadgradnji v vseh njihovih dimenzijah in ki vsebuje tudi kapitalistični ustavnopravni sistem, faktični sistem svetovnega kroženja kapitala, sistem borz, razdelan kapitalistični ideološki aparat itd. Iz vsega tega razčlenjenega svetovnega sistema pa je SSSR ostala izključna tudi po smrti Lenina, saj je bila prekinitev oktobrske revolucije s svetovnim kapitalizmom tako močna, da se ta tok ni mogel več vrniti nazaj.

Zaradi tega je SSSR ostala še zmeraj — tudi pod Stalinom — objektivno največja zgodovinsko-družbena »grožnja« svetovnemu kapitalizmu. Zato je vodstvo svetovnega kapitalizma, ki je vedelo, da je stalinistično-birokratska oblika upravljanja nestabilna, tudi čutilo, da se bo ta oblika lahko začela majati in da se lahko v SSSR ponovno in še bolj okrepijo še močnejši elementi socializma in začnejo vplivati na svet. Zato je center svetovnega kapitalizma zavestno hotel uničiti SSSR, kar je pokazal München, delitev Čehoslovaške in razbijanje Male antante (pri čemer je sodelovala tudi vlada Stojadinović-Korošec) kot predhodne etape k tem cilju.

Šlo je torej za izdelan cilj in plan uničenje SSSR ne zato, ker bi vodstvo svetovnega kapitalizma hotelo odstraniti stalinski birokratizem, ampak ker je bila SSSR še zmeraj najvažnejši potencialni izvor socializma (čeprav je bil le-ta močno omejevan). Leninizem je kot misel in gibanje deloval naprej, kljub Stalinu, v tem smislu, da je leninizem ostal najvažnejša od vseh mednarodnih spodbud svetovne revolucije (poudarjam: govorim samo o mednarodnih spodbudah, čeprav so bile za kitajsko, jugoslovansko revolucijo in za antikolonialno revolucijo na brezmejnih področjih Azije, Afrike in Latinske Amerike, po drugi svetovni vojni, seveda najvažnejše notranje sile teh dežel). Kot mednarodna spodbuda pa je ostal še vedno leninizem najpomembnejši, saj je Lenin zavestno povezal oktobrsko socialistično revolucijo s svetovno antikolonialno revolucijo; s smernico o različnih poteh pa je oktober povezal s socializmom v razvitih deželah. Pod idejnim vplivom Lenina in Oktobra so bile tudi vse tiste velike revolucije, ki jih (še) niso vodili

komunisti kot: kitajska revolucija s Sun-jat-senom; Nehru in Sukarno sta bila — kot voditelja revolucij v svojih deželah — pred drugo svetovno vojno člana svetovne Antiimperialistične lige pod vplivom leninizma. Vsi ti in drugi podobni voditelji so dobili mednarodne spodbude in marksizem predvsem preko Lenina, ki je tako povezoval boj za socializem z antikolonialno revolucijo in s procesi v razvitih deželah. Zato so zelo zgrešena stališča nekaterih, sicer simpatičnic zahodnoevropskih komunističnih voditeljev, ki trdijo, da so zgodovinski učinki oktobrske revolucije usahnili. Oni so bili zaradi stalinizma res precej deformirani in zavrti, vendar imajo danes obnovljen in močan odjek. Leninov poudarek na različnih poteh v socializem je gotovo najmočnejša idejno-politična mednarodna osnova tudi za tisto, kar imenujemo zahodni evrokomunizem, ne pa nasprotno (to seveda pomeni zopet, da so glavne notranje sile vsake dežele). In če se bo »evrokomunizem« (izraz ni najboljši, ker je Evropa širša) uspešno razvijal v Italiji in drugod, je to podaljševanje, ne pa dušenje Leninovega dela (Lenin je poudaril, da bo socializem v razvitih deželah daleč pred rusko revolucijo).

Tudi mi smo v osvobodilnem boju razvijali leninizem, ki je bil tudi ena od največjih opor pri našem razvijanju socialistične demokracije, samoupravljanja. Tu se ne bi mogel strinjati s tovarišem Klopčičem, ki ga kot starega in še vedno zelo ustvarjalnega komunista zelo spoštujem, češ, odpovejmo se Marxovim, Engelsovim in Leninovim stališčem o odmiranju države. Res smo z državo včasih malo neprevidno ravnali, saj je njeno odločno zakonito delovanje lahko pomoč krepitvi samoupravljanja. To pa je zdaj v tej diskusiji sekundarna stvar. Država mora, kot utemeljeno predvidevajo ti teoretiki, postopno odmirati in sicer kolikor bolj se krepi obseg in zrelost delavskega razreda in njegovo upravljanje ali pa se v nedogled podaljšuje razredna delitev na umsko in fizično delo. To Leninovo stališče je bilo v veliko oporo nam, ki smo sodelovali v prvih diskusijah Inštituta za družbene vede pred 35 leti o družbenih vzrokih za pojav stalinizma. Ta diskusija, začeta v 1949. letu — in ravno to bi poskušal sporočiti tovarišu Mastnaku in drugim mladim tovarišem — je bila povsem svobodna, kot je bila svobodna tudi ves čas potem in vse do danes, v vseh delih Jugoslavije. O tem priča tudi dejstvo, da so ves čas lahko objavljali precej neresnične spise, v katerih so identificirali Marxa, Lenina in Stalina. V tej svobodni diskusiji o stalinizmu, ki je bila včasih kvalitetna in včasih ne, so se pojavila — in to je najvažnejše — zelo različna razredna in idejna izhodišča. V svobodni in strokovni diskusiji, ki se je začela že leta 1949 na beograjskem Inštitutu za družbene vede, smo o vseh vidikih stalinizma že takrat povsem odprto razpravljali in javno pisali o vseh njegovih aspektih. Ena od največjih teoretičnih opor v tej razpravi in raziskavi nam je bil prav Lenin in Marx s stališči o odmiranju države in birokracije.

V določenem smislu so pripombe tovariša Klopčiča utemeljene. Zdi pa se mi, da bi bilo koristno precizirati, da pri nas ni v krizi samoupravljanje, saj je njegova bistvena sestavina tudi specifičen, toda zelo čvrst red in disciplina in to tudi glede delovanja državnih in družbenih instrumentov in služb. To smo včasih res zanemarili in kar včasih imenujemo ironično »demokracija«, so bili pri nas pogosto le pojavi malomeščansko-inflacijsko-potrošniške

anarhije, pri čemer smo pozabili, da morajo tudi v samoupravnem sistemu dobro delovati instrumenti kot so tržna inšpekcija, davčna in carinska služba itd. To pa je vendar čisto drugo kot taka birokratska krepitev države, ki popolnoma zatre socialistično demokracijo. Od tega je zopet nekaj drugega potreba, da naj bodo državni instrumenti podrejeni samoupravnim, izvoljenim in zakonodajnim telesom, obenem pa dobro speljani in odločni.

Rad bi dodal še nekaj dokazov, da je stalinizem vsestranski bistven prelom z leninizmom in zgodovinsko nepotreben padec na nižjo raven. Najbolj očiten dokaz tega preloma je fizični in moralni pokol skoraj vsega leninistično-boljševiškega kadra. Nobena družbena skupina SSSR — niti tehnična niti kulturniška niti družboslovna inteligenca, niti menjševiki niti kmetje niti delavci — nobena družbena skupina ni bila v stalinskih čistkah tako temeljito fizično in moralno uničena kot leninistično boljševiško vodstvo. To seveda ni »čist slučaj« niti samo oseben ali skupinski spor, ampak dokaz, da je bil leninistični boljševizem po svojem moralnem, izobrazbenem, političnem in kulturnem sestavu bistveno drugačen od stalinizma in da ga le-ta ne samo ni mogel vsrkati, ampak ga je ocenil kot svojega glavnega nasprotnika; kje bi mogli najti večji dokaz polnega preloma z leninizmom kot v tem njegovem kadrovskem uničenju.

Še en dokaz o ostrem prelomu med leninizmom in stalinizmom. Nazadnjaki vseh vrst poskušajo izmisliti nekakšno fatalistično pravljico o prirojenem diktatorstvu v vseh boljševiško komunističnih strankah. Že Lenin naj bi bil absolutni komandant boljševiške stranke, v njej naj bi vladala absolutna hierarhična podrejenost in to naj bi se avtomatično preneslo dalje na Stalina in na vse komuniste. To je ena največjih zgodovinskih laži. Redkokdaj in redkokje je bilo toliko (seveda relativne, z vsemi človeškimi možnimi napakami) moralnosti, strpnosti in demokratičnosti kot v leninsko-boljševiškem vodstvu. Naj samo navedem nekaj dejstev, ki jih objektivno sporoča in ocenjuje zlasti I. Deutscher v svojem delu o Trockem. Redkokdo je tako grobo in neopravičeno mlatil po drugem sobojevniku kot je Trocki v svojem pamfletu leta 1903 Lenina. Kljub temu je Lenin v času pred oktobrsko revolucijo poskušal na vse načine konstruktivno z njim sodelovati. Trocki se še neposredno pred revolucijo premišlja kot nevesta ali bi ali ne bi vstopil v boljševiško partijo. Lenin pa ga na vse načine vabi vanjo in ga tudi predloži za predsednika sveta komisarjev (boljševiške vlade). Lenin ostane neposredno pred oktobrsko revolucijo, ko se o njej odloča, v Centralnem komiteju pogosto osamljen. Zinovljev in Kamenjev le nekaj dni pred revolucijo javno izdata njen datum. V vsaki ali buržoazni ali revolucionarni stranki bi to povzročilo izključitev, dokončno politično uničenje, ona dva pa kljub temu ostaneta v stranki. V zahodnih meščanskih strankah imajo, kot je znano, sistem vip-ov (bičev); to so posebni poslanci, ki kontrolirajo, celo pri najobičajnejših glasovanjih, ko ne gre za glave kot v revoluciji, ali bo vsak poslanec glasoval, ker vlada v teh strankah hierarhičnost in disciplina. V CK boljševikov je bilo tega manj, ko je šlo za veliko bolj usodne stvari. Za časa brestlitovskega miru so poskušali Leninovi in Trockijevi boljševiški sodelavci oba odstraniti iz vlade zahrbtno, v tihem dogovoru z drugimi strankami, in zato niso letele niti glave niti funkcije. Menjševiški ministri, ki so pred okto-

brsko revolucijo sodelovali pri snovanju policijske gonje proti boljševikom, proti Leninu in Trockem, niso bili od njiju uničeni, ampak izpuščeni iz zaporov, ko je bila oktobrska revolucija izvršena.

Za časa Lenina in po revoluciji so boljševiki imeli vsako leto partijski kongres, na katerem so svobodno razpravljali in Lenin je bil včasih preglasovan, kar kaže, da so bili ti odnosi bolj demokratični kot v marsikateri sodobni meščanski, komunistični in socialdemokratski stranki.

Vsega tega ne omenjam, ker bi hotel boljševike idealizirati, ampak da bi pokazal, da pogosto niti avtokratske niti »demokratske« strukture meščanstva sploh ne morejo razumeti, da je vse to bilo logično, nujno in naravno v taki globoki in vseobsežni revoluciji. Ker revolucionarji niso imeli nobenega drugega (neposredno) kot sami sebe (ne bogastva, ne vojske, ne državnega aparata), so morali biti, kot je Alešu Beblerju dejal Manuilski, med sabo res kot »bratje«; morali so biti med seboj povezani in tolerantni, sicer ne bi mogli funkcionirati kot elastična in učinkovita skupina, ki zazna vse glavne vzgibe zgodovine in spremembe družbenih tokov in jih sintetizira. Zato so morali biti med seboj daleč bolj tolerantni, kot si zamišljajo to filistri in samo zaradi tega je boljševiško-leninistično vodstvo v revoluciji uspevalo. Pri vsem tem ne mislim, da Lenin ne bi imel kakšnih pomanjkljivosti v presoji; eno možnost sem že omenil. Vendar je skrajno smešno za jugoslovansko znanost, da »intelektualci« z velikimi naslovi Lenina definirajo kot teoretika ropov na poštne kočije, vlake in banke in v tem vidijo vso usodno bistvo kasnejšega komunizma. Drugi nekateri »intelektualci« pa v Jugoslaviji proglašajo omenjene modrece za največje mislece. Tak padec na nivo črnih kronik bulvarskih lističev pokaže, kako daleč je zdrknil del kritike leninizma in stalinizma v Jugoslaviji iz znanih družbenih razlogov. Ena od najbolj praznih konstrukcij je torej trditev, da stalinizem izhaja iz leninizma in marksizma. Nekateri pisuni po Jugoslaviji trdijo, na primer v zvezi z dogodki na Poljskem, da je propadel tudi marksizem, kar je dokaz, da ga sploh ne poznajo, saj je marksizem, poleg drugega, ena od najbolj utemeljenih teorij človeške svobode, osebnosti in človeških pravic, ker jih utemeljuje v človeški ustvarjalnosti; programski del Komunističnega manifesta se zato logično konča z besedami, da je svoboda vsakega posameznika pogoj svobode vseh.

Naj zaključim. Ker je Tomaž na začetku postavil vprašanje, v kakšnem političnem trenutku govorimo o stalinizmu, gre po mojem za naslednje: v zadnjih petih, šestih letih poteka intenzivna svetovna kapitalistična ofenziva v vsem svetu in vodja KP Italije Berlinguer utemeljeno ocenjuje, da je bistvena sestavina te svetovne ofenzive tudi poskus očrniti marksizem kot izvor stalinizma, da bi tudi s tem prisilili komunistične stranke, da se odrečejo marksizma in s tem — kar je najvažnejše — svoje avtonomnosti in da postanejo, kot socialdemokratske stranke, integriran del kapitalističnega sistema.

TOMAŽ MASTNAK

A lahko še sam enkrat skočim v besedo? Rekel sem, da je bila ta kritika arhivirana in cenzurirana po VI. kongresu, ne 1948. Kdaj je bil V. kongres?

VOJAN RUS

Ta kongres je bil 1953. leta in zato beseda o »arhiviranju« takratne kritike pomeni, da naj bi bila povsem zamrznjena kar trideset let. V nasprotju s to oceno trdim, da je bila tudi v teh 30 letih ta kritika zelo svobodna. Napravimo za jugoslovansko literaturo, neposredno in posredno, o stalinizmu tako vestno bibliografijo kot jo je napravil Tomaž za svetovno literaturo pa bomo gotovo odkrili na tisoče člankov in desetine knjig v vsem tem razdobju. Kako zelo je bila ta kritika svobodna, manj pa kvalitetna in vestna, dokazuje dejstvo, da so v vsem tem času kot »stalinistično« označevali tudi ZKJ in njeno vodstvo. Če so bile svobodne celo take neresnice, kako ne bi mogle biti svobodne resnice o stalinizmu, ki niso prav nič boleče niti za ZKJ niti za njeno vodstvo.

TOMAŽ MASTNAK

Cenzurirani so bili tudi oziroma celo Titovi spisi in spisi nekaterih drugih voditeljev jugoslovanske države in partije, denimo Kidričevi. Iz Titovih del je bila že v izdaji iz leta 1959 izločena celotna kritika stalinizma, tj. klasičnega sovjetskega stalinizma. Da niti ne govorimo o kasnejši Mikulićevi redakciji . . .

VOJAN RUS

Spoštovani tovariš Klopčič, dovolite, da glede bistvenih razlik stališča jugoslovanske KP do stalinizma navedem tudi Kardeljevo izjavo 1949. leta v SANU, da znanost sploh ne sme biti instrumentalno podrejena državi in partiji. To je tudi na idejno principielnem področju pomenilo oster prelom s stalinizmom in odpiralo poti tisti radikalni marksistični razpravi v vsem svetu, ki je potem dobila od ZKJ močan impulz in ni samo radikalno, znanstveno in razredno, ocenila stalinizma, ampak tudi sodobne svetovne družbene posebnosti, kakršnih ni bilo za časa Marxa in Lenina.

FRANCE KLOPČIČ

Diskusija zgovorno priča, da je fenomen silno kompleksen. Primitivne predstave, ki včasih pri nas krožijo po časopisih in spisih univerzitetnih krogov, so na sila, sila slabih nogah in so predvsem posledica zelo zanikrnega, netemeljitega, neznanstvenega pristopa. In če mi jemljemo posamezne pojave iz Sovjetske zveze, se moramo vprašati, ali gre za absolutno dejstvo, ki bi bilo na vse 100 % zanesljivo.

Tukaj je nek tovariš govoril o relativnosti. Mislim, da ima prav. Potrebno je poudarjati relativnosti posameznih dejstev, ne samo celega dogajanja v kakem obdobju. Da bi bil bolj nazoren, bi navedel naslednji primer.

Leta 1924, na kongresu Komunistične internacionale v Moskvi, kjer so bili tudi naši predstavniki, je Buharin govoril o razvoju svetovnega revolucionarnega gibanja in poudaril, da so glavni nasprotniki sovjetske oblasti in sploh mednarodnega delavskega gibanja Anglija, Francija in Združene države Amerike. Ampak pristavil je: To so močne države, ki so iz vojne prišle kot zmagovalke in doseči pri njih revolucionaren prevrat je sila težka in malo verjetna perspektiva. Zato smo zainteresirani, da se revolucija pospeši, kolikor je to odvisno od partije v takih deželah, ki so vojno zgubile, naprimer v Nemčiji in na Japonskem. Tudi sta ti dve državi geografski bližje Sovjetski zvezi in če tam izbruhne revolucionaren prevrat ali celo sovjetska revolucija, bi to gotovo bila za Sovjetsko zvezo velika pridobitev; moramo napotiti svoje sile v tej smeri. S to hipotezo je Buharin prišel na kongres. Ne moremo pa iz tega zdaj storiti zaključka, da je Kominterna njegovo stališče sprejela. Ne moremo sklepati, da je sovjetska diplomacija ravnala v tem smislu. Nasprotno imamo podatke, da je sovjetska diplomacija šla na pogodbo z nemškim Vermahtom za določeno sodelovanje: zato so cepelini letali po Rusiji, ne pa po Zahodni Evropi. Torej relativnost podatkov zasluži upoštevanja.

V svoji diskusiji sem omenil, da obstaja veliko momentov iz družbene strukture, ki dovoljujejo sklepati na sorodnost položaja med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo. Da ne bi kdo menil, da imamo v mislih sedanji položaj, pojasnjujem, da gre samo za tisto zgodovinsko stanje, ko je v Rusiji izbruhnila revolucija in prišla nova oblast in ko je v Jugoslaviji prišla nova oblast. Mislim na start socialistične graditve. Startna osnova je bila precej podobna v eni in drugi državi. Vzemimo fevdalne odnose, nekdaj značilne za eno in drugo državo, ki sem jih omenil. V današnjem času fevdalnih ostankov ni ne v eni ne v drugi državi.

Tretje vprašanje zadeva jugoslovanske komuniste, koliko so oni verjeli Stalinu in koliko ne. Strinjal bi se s pripombami, ki so bile izrečene. Tovariše bi samo opozoril na knjigo, ki je izšla lansko leto v Zagrebu. Avtor je dr. Ivan Očak in knjiga ima naslov »Braća Cvijići«. V tej zelo debeli, z dokumenti in drugimi podatki nabasani knjigi, ki z vsake strani naravnost strelja z interesnimi in tudi novimi, doslej neznanimi odkritji, boste našli, kako je Djuro Cvijić že leta 1925 in 1926 oponiral stališčem Komunistične internacionale in se z drastičnimi izrazi upiral tej politiki. Mislim, da je bil Djuka Cvijić eden najbolj talentiranih in prodornih jugoslovanskih komunistov, teoretikov in politikov. Zato je tudi potem žalostno končal.

Četrta stvar, ki bi jo omenil, so Spomini Karla Štajnerja. Imam o njih svoje mnenje in se pridružujem tov. Bibru, ki pravi, da se na te spomine ne smemo preveč zanašati. Prvič je vsa knjiga zgrajena na senzaciji in na komercializmu. Drugič, avtor ni nikjer povedal, kako je kljub strahotam, ki jih je »dal skozi«, kar verjamem, — tudi drugi smo jih doživljali — kako je vseeno ostal živ. Povedati bi moral, da so bila obdobja, ko teh strahot ni preživljal, pa se je opomogel in spet bil pripravljen fizično na novi, bi človek rekel, ciklus strahot. Prosim, vzemite kritično take stvari na znanje.

Končno še o tem, kar je rekel tov. Debenjak, da so ukrajinski kmetje pričakali Nemce s kruhom in soljo. Da, da, je že tako bilo. Ampak jaz vas

vprašam, kako so mariborski prebivalci srečali Hitlerja 1941. leta? Kako so v Trbovljah rudarji srečali hitlerovsko vojsko z rdečimi zastavami, slavoloki in mlaji, a čez dva meseca so šli kot partizani jurišat hitlerovsko postojanko v lastnem svojem kraju. O tem sem pred leti govoril na kongresu zgodovinarjev v Sarajevu; stvar je bile objavljena. Torej ne moremo tako lahkotno jemati posamezna dejstva in dejstevca.

VOJAN RUS

Glavna intenca moje razprave o odnosih Stalina in Hitlerja ni bila v tem, da bi podal podrobno zgodovino in ovrednotenje teh odnosov, ampak poudarek, da novo in nastajajoče vodstvo KPJ že od prvih svojih ocen fašizma ni bilo prav nič stalinistično pokorno in nedoločeno — to pa je za nas najvažnejše. Osnovni tipi stalinistov so bili: ali karierističnі konformist ali slep fanatik ali naivni abstraktni humanist. Tito pa že od začetka ni pripadal nobenemu od teh tipov in prav to potrjuje že navedena Štajnerjeva izjava in je trenutno za oceno naše KP samo s tega vidika zanimiva. To pa čisto skladno potrjuje še bolj avtentičen in še bolj informiran pričevalec, Krleža, ki je bil eden od naših prvih »antistalinistov«, obenem pa je v teh dogodkih dosti neposredno sodeloval že pred 1941. letom in zlasti glede dilem okrog stalinizma. Krleža je namreč sam pripovedoval (in ohranjenih je več skladnih verzij o tem) o svojem zadnjem večurnem razgovoru s Titom pred 1941. letom, do katerega je prišlo na Krležovo pobudo in zaradi razčiščevanja njegovega spora z vodstvom KPJ. Tedaj je Krleža posebej insistiral na stalinskih procesih proti starim boljševikom, na njihovem preganjanju s strani Stalina in podobno. Tito je vse to mirno poslušal, brez pripomb in na koncu dejal, da je glavni sovražnik fašizem, ni pa na Krležovo kritiko stalinističnih pojavov dal nobenih opravičevanj ali poveličevanj Stalina. Enako je reagiral Kardelj, ko mu je Bebler po odhodu iz SSSR navedel podobne pripombe. Če dodamo k temu še take bistvene — in z vsem povedanim povsem skladne — momente kot je Titova zahteva, že zdavnaj pred 1941, da naj se ZKJ finansira sama in ne iz kominternskih izvorov in da naj bo njeno vodstvo v Jugoslaviji in ne v tujini, lahko z gotovostjo rečemo: titovsko-kardeljevsko vodstvo ni bilo stalinistično po nobeni od navedenih kategorij, ampak je bil Tito že tedaj samostojen, realističen in napreden delavski in jugoslovanski politik in ne stalinist.

Še enkrat naj omenim nekaj zelo nujnega: da bi morali v tej in vseh drugih diskusijah jasneje označiti bistveno razliko med raznimi sodobnimi kritikama stalinizma. Na primer razliko med marksistično realno humanistično kritiko in razvpito kritiko kakšnega Solženicina, ki izhaja v ocenjevanju vseh procesov iz skrajnih velikoruskih, carističnih in protimirovnih stališč, še veliko bolj desnih kot so bila naprimer Nixonova in ki jih je znani pisatelj Böll zavrnil komaj je Solženicin stopil na tla Zahodne Nemčije.

MATJAŽ POTRČ

Moram povedati, da sem Mastnakovo knjigo prebral nedavno — ne kot kakšen specialist za stalinizem, ampak iz *prijateljskih* nagibov, ne nazadnje kot so-delavec. Po branju me preveva občutek nelagodja, kateremu bi želel posvetiti dve-tri besede. Prvi občutek nelagodja je splošnejše, *hkrati* pa tudi subjektivne narave. Strniti bi ga bilo moč v izjavo »tua res agitur«, zgodba govori o tebi. Drugi modus tega nelagodja se veže na tukajšnji kontekst razpravljanja — spomnimo se, da smo na Univerzi — in mislim, da ne zgolj po naključju, če se ozremo na nekatere analize stalinizma, objavljene v našem revialnem tisku, katere dokazujejo, da je stalinizem blizu univerzitetnemu govoru. No, temeljno pri zadevi je, da te tak govor ne pusti do besede.

Poleg tega me je knjiga presenetila glede na to, kar sem prej bral in slišal o stalinizmu oziroma o njegovi genezi, torej o neposredni dobi, ki je sledila revoluciji: prikazi so bili dokaj sivi. Revolucija je bila podana kot nekaj, kar se zgodi, potem pa vse skupaj nekako ni bilo porazlikovano. V Mastnakovi knjigi je prikaz obratno zelo pisan, zasledil sem diferenciacijo. Slednja poteka in jo lahko razberemo v zvezi z odnosom do dela. Pojavi se oblika prisile, dela, ki ponavlja travmatizem dogodka revolucije. Ukana je, da sedaj postane delo Model, birokracija postavi model Delavca, ki ga delavci ne jenjajo odpravljati. V tisoč registrih, že zaradi neznosnega obrata, ki so ga dolžni preživljati na lastni koži: da ni dobre države, in to zato, ker je vsaka država načeloma dobra.

Od tod tudi glavni poudarek mojega branja, kajti vsakdo si zapomni kar si pač želi zapomniti. Če bi me hipotetični radovednež povprašal, kaj mi je od cele knjige ostalo v spominu, ko bi odpravil, eliminiral vse podrobnosti prej omenjenega bogastva, bi mu dejal, da je tisto temeljno boj proti delu. In ta boj delavstva proti delu, bi še pristavil, je oblika *razrednega boja*.

VELKO S. RUS

V zgodovinskem nizu totalitarizmov nam je stalinizem časovno najbližji. (Čeprav časovno deloma sovpada s fašizmom in nacizmom). Jasno je, da noben totalitarizem do tedaj ni razvil tako sistematičnih metod političnih obračunavanj, kot jih je razvil nezmotljivi genij in projektant visokoproduktivne industrije umorov Josip Visiaronovič. Naj mi bo oproščeno to uvodno moraliziranje ob vseh procesih, taboriščih in milijonih žrtev: to je le del tistih grozljivih razsežnosti, ki tvorijo prve in najbolj pretresljive znake sistema, kjer se je diktatura nad proletariatom zaostrovala v obratnem sorazmerju z učinki zunanjih pritiskov in stanjem notranje ekonomske bede.

Zgodovinska zasluga stalinizma in (današnjega) neostalinizma se kaže v uslugi vsem tistim silam, ki hočejo blokirati avtentičen socialistični razvoj in njegove posebnosti, je usluga tako hegemonizmu kot imperializmu. (Glej njegove znane asociacije za masovno rabo na temo stalinizem — socializem, socializem — svoboda, kolektivizem — socializem itd.).

Obravnavanje in razlaga bistva kakršnegakoli družbenega pojava sta močno odvisna od predpostavljene hierarhije pomembnosti, oz. zvez med ekonomskimi, pravno-političnimi, socialnimi, (psihološkimi) in kulturnimi dejavniki. (Saj tudi družba zajema celoto teh razmerij). Metoda in njeni rezultati so pač nadgradnja splošnejših predpostavk oz. izhodišč. Razprava o družbenem bistvu stalinizma je zato tudi nujno razprava o pravkar omenjenih izhodiščih in predpostavkah.

Menim, da je v zvezi s tem precej pogostna tendenca, da se bistvo stalinizma (dokončno) izčrpa v alternativnih ekonomističnih (ekonomska struktura), psihologističnih (kult osebnosti), ideologističnih (pomen ideologije kot dobrega ali zlega duha) ali moralističnih interpretacijah (stalinizem kot laž in zvijačnost v imenu socializma). Vsaka od njih nam lahko o stalinizmu (zelo) veliko pove, problem je namreč v pretenzijah enostranskih obrazložitev, da postanejo celovita in končnoveljavna diagnoza stalinizma.

Včasih pa se zgodi, da ista kritika take enostranosti še nedosledno pomeša: vzroke stalinizma išče zdaj v ekonomski strukturi, drugič jo vidi zgolj v idejah. To je odvisno tudi od tega, ali se govori o domovini stalinizma ali pa o stalinizmu pri nas. Ker specifične značilnosti jugobirokratizma nimajo kaj dosti zveze s sibirskim mrazom, je taka kritika za nameček še neučinkovita, ali pa celo samovarovalni birokratski alibi.

Prav tako menim, da pojmovni arsenal dela naše kritike ostaja neraz-čiščen. (Veliko se npr. opleta s pojmom kulta dela. Nisem prepričan, da pojem tudi matično spada zgolj k stalinizmu, oz. da nima teoretično — zgodovinskega precedensa).

Še nekaj stališč v zvezi z odnosom Lenin-Stalin. Med njima obstajajo znane, bistvene razlike glede njune prakse, teoretične vsebine in višine, osebnega zadržanja ter medsebojne percepcije (»Leninov testament«). Te razlike so tako očitne in tako zgovorne, da je treba predpostavljeno (apriorno) zvezo med njima poiskati drugje (zlasti če jo je treba za vsako ceno dokazati), nedvomno torej v nekakšni objektivni logiki, ki ju druži, v logiki, ki je celo nad njima in ju »suvereno obvladuje«. Konkretno je taka interpretacija zopet odvisna od že omenjenih teoretičnih predpostavk in njihove metodološke nadgradnje.

Ob tem se velja spomniti, da je obdobje stalinizma tudi obdobje neizprosnega, krvavega obračunavanja policije, nove birokracije (partijskih karieristov) s starim boljševiškim kadrom, ki se je oblikoval z in ob Leninu. Fizična likvidacija leninistično mislečih je stalinistična kontinuiteta leninizma. (Zagovorniki »organske« povezanosti leninizma in stalinizma lahko iz tega izpeljejo zaključek, da se leninizem v stalinizmu ohranja s pomočjo vgrajenega mehanizma lastnega samomora).

Na koncu še to: Giusepe Boffa v svoji knjigi Zgodovina Sovjetske zveze opisuje dogodek, ko sovjetski politični vrh po Leninovi smrti razpravlja o tem, ali naj uresničijo Leninovo željo, da se njegov testament, ki govori o Stalinu izrazito negativno, prebere na kongresu sovjetov ali ne. Na tej osnovi naj bi namreč delegati presojali o izvolitvi Stalina za generalnega sekretarja.

Člani političnega vrha (ki tedaj še niso vedeli, da jim bodo letele glave) so v hrumeči diskusiji odločali o usodi Stalina, ki je skljućen in bled sedel

za vogalom mize. Nihče ni bil za to, da se pismo prebere, tudi Trocki se je vzdržal odločitve. Stalinu je bila odprta pot do vloge s katero je sčasoma razpolagal z ločnico med življenjem in smrtjo miljonov, tudi lastnih usmiljenih sodnikov na omenjenem sestanku. — Res, gre za lep primer politikantstva, političnega pragmatizma in oportunizma.

MARJAN BRITOVŠEK

Z zanimanjem sem prebral knjigo tov. magistra Tomaža Mastnaka. Prišel sem do zaključka, da jo je pisal politolog. Opozoril bi na nekaj bistvenih problemov v preučevanju stalinizma, ki jih ne smemo prezreti, ko se lotevamo te tematike. Ena od osrednjih tem je prodor Stalina in njegovega spremstva v telesa KI in agrarno vprašanje, kot si ga je zastavil Stalin s ciljem, da ga reši »v svojo administrativno revolucijo od zgoraj«.

Politika kominterne je bila za vse komunistične partije okvir, ki je omejeval njihovo konkretno domačo politiko po načinu Pokrustove postelje, čeprav so bili njeni ob ustanovitvi zastavljeni cilji in naloge povsem drugačni.

Komunistična internacionala je nastala na tleh revolucionarnega Oktobra. Lenin jo je zasnoval med prvo svetovno vojno v okviru zimmerwaldske levice z jasno, revolucionarno perspektivo preraščanja imperialistične vojne v državljansko. Mednarodnemu delavskemu gibanju se je zastavljalo vprašanje, na kakšne sile naj se opre ta nova internacionala. Stališče o vojni je odtlej postalo kriterij, po katerem so se opredeljevali tokovi v mednarodnem delavskem gibanju. Oportunizem se je izražal kot socialni šovinizem, centralizem pa si je nadel obliko socialnega pacifizma. Samo okoli levice so se zbirali najodločnejši borci proti vojni. Lenin je videl edino možnost za vzpostavitev mednarodne bojne enotnosti proletariata v popolnem razcepu z II. internacionalo in v ustanovitvi III. internacionale.

Zimmerwaldska levica, ki so jo zasnovali med vojno na Leninovo pobudo, se je pod njegovim vodstvom razvijala in krepila ter kalila v teoriji in praksi. Lenin je uspešno premagoval idejna nesoglasja v okviru zimmerwaldske levice, ki so se pojavljala glede vprašanja razorožitve, samoodločbe narodov, kolonialnega vprašanja itd. Bil je prepričan, da je dozorel čas za razcep v mednarodnem merilu, da je treba prekiniti z II. internacionalo, z Mednarodnim socialističnim birojem, s Kautskim in njegovo tovarišijo ter iz sil zimmerwaldske levice oblikovati novo, komunistično internacionalo.

V začetku leta 1919 je bilo revolucionarno krilo mednarodnega delavskega gibanja postavljeno pred nalogo, da ustanovi svojo mednarodno organizacijo — III internacionalo. Pobuda za njeno ustanovitev je dala najmočnejša in najštevilnejša stranka v tedanjem svetu — RKP (b), ki je že imela za seboj uspešno izvedeno revolucijo. Druge leve smeri in skupine so bile v vrtincu revolucionarnega dogajanja in povojnega razčiščevanja vse preveč angažirane z neposrednim bojem za lastno afirmacijo, da bi lahko temu dogajanju dale večji prispevek.

Tok revolucionarnega razvoja od ustanovitve KI v marcu 1919 do njenega II. kongresa v juliju je potrdil pravilnost Leninove odločitve, da je bilo treba

že v začetku leta 1919 ustanoviti KI, ne glede na maloštevilnost levih strank in skupin, ki so se odzvale vabilu na ustavni kongres.

V obdobju med I. in II. kongresom kominterne so se revolucionarne sile v svetu zelo okrepile, pri čemer je poleg drugih, družbeno-političnih činiteljev pomembno vlogo odigrala prav III. internacionala.

Problemi, ki so bili v ospredju pozornosti II. kongresa KI so bili pretežno taktične in organizacijske narave. Za razliko od 1. kongresa, ki je bil sklican v hitrici, in je bil zato premalo pripravljen, so se na II. kongresu temeljito pripravili. Najprej je bilo potrebno postaviti trdne temelje za organiziran razvoj svetovne revolucije. Razmejiti je bilo reba komunistično usmeritev v delavskem gibanju od centristične in kar najhitreje formirati močne komunistične stranke ter omejiti levičarske, sektaške in anarhosindikalistične tendence.

V svojih tezah o najpomembnejših nalogah II. kongresa KI je Lenin ostro in precizno formuliral v 19 točkah bistvene naloge kominterne in nakazal smernice za njihovo reševanje glede na dve glavni nevarnosti za revolucionarno gibanje: Centristično tendenco o zvestobi II. internacionali in levo sektaštvo. Težišče tez je v definiranju in opredelitvi diktature proletariata. V središču Leninove pozornosti je bil nauk o partiji kot organiziranem subjektivnem faktorju revolucionarnega gibanja v času, ko je na dnevnem redu svetovna revolucija. Objektivni, revolucionarni pogoji so zreli, manjkajo pa močne, organizirane komunistične stranke, ki bi bile sposobne, da izkoristijo te pogoje. Oddvajanje večjega števila organiziranega delavstva v centrističnih strankah od njihovih voditeljev, ustvarja pogoje za množičnost in krepitev komunističnih strank. Dotok množic iz centrističnih strank pa skriva v sebi nevarnost, da se reformistični voditelji priključijo kominterni, kar je po oceni IKKI postalo »moderno«. Zato je odločilnega pomena formuliranje pogojev za sprejem v Komunistično internacionalo, ki morajo s svojo maksimalno preciznostjo in revolucionarno vsebino ločiti reformistične voditelje od članstva centrističnih strank. Sprejem 21 pogojev za članstvo v KI zato predstavlja najpomembnejši sklep II. kongresa kominterne. Skupaj z Leninovimi Tezami o najpomembnejših nalogah KI so ti pogoji položili organizacijske temelje komunističnih strank. V tem smislu je bil II. kongres kominterne sestavni del nastanka III. internacionale in predstavlja celoto s I. kongresom, ko postavlja idejne in taktično-organizacijske temelje KI, česar ustanovni I. kongres še ni mogel storiti.

Temelj za ocenjevanje revolucionarne situacije tega časa je položil Lenin v svojem delu »Teze o svetovni situaciji in osnovne naloge KI«. V njem je razčlenil imperialistični razvoj v povojnem svetu. Podal je sliko svetovnega gospodarstva, kakršna se je izoblikovala v pogojih povojnega kaosa, ko so se državni dolgovi večine evropskih držav dvignili za sedemkrat pod absolutno ekonomsko dominacijo ZDA. V pogojih splošne zaostritve družbenih protislovij je prišlo do streznjenja množic, do odkritja resničnega značaja Brest-Litovskega miru in versajske pogodbe, pa tudi do kritične ocene 14 Wilsonovih točk. Pravi značaj vojne je postal jasen veliki večini delovnih množic. Zato je vse več delavcev, zlasti z levega krila, zahtevalo priključitev svojih strank h KI.

Lenin je opozarjal, da je za komuniste pomembno, da spoznajo vsebino in značaj krize in da iz tega spoznanja izvedejo sklep, da je treba krizo izkoristiti za razvijanje svetovne revolucije. Za stranke, ki so zapustile II. internacionalo in iščejo pot k tretji, je značilno, da ne samo ne razumejo pravega značaja krize, ampak nimajo niti volje za revolucionarne priprave. Verjamejo, da se bo kriza končala in menijo, da je revolucionarni val v Evropi že v upadanju. Zaradi tega je Lenin v oportunizmu in reformizmu videl glavne sovražnike.

Prvotni tekst »pogojev« je bil prvič natisnjen v junijski številki časopisa Komunističeskij internacional. Najprej je imel 19 točk, na samem kongresu pa so dodali še dva pogoja, ki sta še bolj zaostrila kriterije za sprejem v KI, tako da je v končni verziji ta dokument navajal za sprejem 21 pogojev. Zadnja dva pogoja, ki sta bila formulirana naknadno, sta bila uperjena predvsem proti centrističnim strankam, ki so se želele priključiti KI.

Čeprav so obravnavali 21 pogojev na II. kongresu KI šele pod 9. točko dnevnega reda, so bili izredno pomembni. Tako formulirani pogoji za sprejem v KI so predstavljali organizacijski napor, da zavarujejo kominterno pred centrističnimi elementi, ki so po Leninovem mnenju ogrožali KI. 21 pogojev je predstavljalo temelj za graditev strank novega tipa, takšnih, kakršna je bila ustvarjena pod Leninovim vodstvom.

21 pogojev je mogoče dojeti samo v sklopu določene zgodovinske situacije med prvo etapo povojne revolucionarne krize v Evropi in njeno kulminacijo v 1920. letu, ko je bilo 21 pogojev objavljenih. Za kasnejše etape kominterne pa je karakteristična boljševizacija komunističnih strank in birokratizacija same kominterne.

Na ustanovnem kongresu kominterne se je izrazila precejšnja heterogenost levih skupin in strank, ki so ustanovile KI. Vrste strank, ki so se priključile III. internacionali, ali so zahtevale priključitev, ni bilo mogoče šteti med formirane revolucionarne stranke, ki bi bile dorasle zahtevam revolucionarne epohe. Treba je bilo kar najhitreje in na najbolj učinkovit način ustvariti borbene partije, sposobne, da rešujejo velike probleme. To je bil cilj 21 pogojev. Pri tem je bila izključitev reformističnih in na pol reformističnih elementov pomemben sestavni člen oblikovanja revolucionarnih strank. Koncept kominterne, da na osnovi 21 pogojev pospeši ta proces, grandiozen po zamisli in razsežnosti, so bremenila notranja protislovja. V zvezi s težavami in problemi, ki jih je postavila na dnevni red realizacija 21 pogojev, je mogoče izdvojiti nekaj bistvenih vprašanj. Pogoji so vsebovali stalno prisoten mehaničen aspekt, ker so njihov sprejem povezovali s pripadnostjo kominterni. Tehnični, organizacijski značaj obveznega sprejema teh pogojev je otežkočal razčiščevanje pogledov tam, kjer razcep še ni dozorel. Sprejem, oziroma zavrnitev 21 pogojev sta ustvarjala iluzijo, da so stranke, ki so 21 pogojev sprejele, že revolucionarne stranke, dorasle številnim, težkim nalogam.

Pojav teh specifičnih organizacijskih principov, kot tudi idejno platformo, so pogojevali zgodovinski pogoji. Brez njihove analize ni mogoče razumeti pojava in značaja 21 pogojev. Implikacija 21 pogojev, njihovo izvajanje in odmevnost, z vsemi pozitivnimi in negativnimi posledicami, predstavljata

drugo stran tega fenomena, pri čemer je bil zlasti pomemben razkorak med zamislijo in principi ter njihovo realizacijo.

Družbeno-zgodovinsko so bili »pogoji« po Leninovi oceni utemeljeni z revolucionarno situacijo, z ugodnimi pogoji za razvoj svetovne revolucije, z izrazitim porastom simpatij za KI in s težnjo velikega števila delavcev, da se priključijo h kominterni. Čas, ko so v Moskvi formulirali 21 pogojev, je bil kulminacijska točka revolucionarnega vrenja in poleta povojnega revolucionarnega gibanja v Evropi. Samo v takšni zgodovinski konkretnosti je mogoče dojeti in pojasniti izvor in značaj 21 pogojev.

Lenin in kominterna sta z 21 pogoji sledila dvem osnovnim idejam: 1) da je organizacijski razcep v centrističnih strankah dozorel proces, in 2) da so dozoreli pogoji za svetovno revolucijo. Od odgovora na ti dve vprašanji je bila odvisna potrditev umestnosti in upravičenosti 21 pogojev. Na ti dve vprašanji so osredotočili vse kontroverze in diskusije, ki so spremljale osvajanje in izvajanje 21 pogojev. Na pritrdilnem odgovoru na ti dve vprašanji slonijo vsi sklepi in dokumenti kominterne in vsa njena argumentacija v polemiki s centrizmom, in obratno — nasprotniki so prav na zavračanju teh dveh osnovnih postavk gradili svoja stališča.

Izkušnje, ki jih je prineslo obdobje po II. kongresu kominterne, ko je prišlo do razcepa, so pokazale, da je teza o zrelosti razcepa samo pogojno točna. Pogoji za razcep so najbolj dozoreli v Nemčiji, kjer je notranja polarizacija dosegla takšno stopnjo, da je 21 pogojev učinkovito podprlo notranji proces polarizacije. Prav tam, kjer je bila cepitev na tri struje najgloblja, in je dobila klasično obliko, je bil razcep najmanj boleč in ni zavrl razvoja. Pretresi in težave v nekaterih drugih strankah pa pričajo, da notranje razslojevanje še ni bilo izvedeno do kraja, niti niso dozoreli vsi bistveni pogoji za razcep. Tu je prišel do izraza mehanični značaj pogojev in ustvarjena so bila protislovja zaradi ne dovolj zrelih notranjih procesov.

Da je situacija v svetovnem obsegu zrela za socialno revolucijo, je bilo splošno prepričanje revolucionarnih marksistov in komunistov, kot tudi množic, ki so jim sledile. S teh aspektov so ocenjevali vse pojave in dogodke. Čeprav je obdobje 1919/1920 pokazalo, da se revolucija razvija zelo počasi, nihče ni omahoval v prepričanju, da se približuje. V revolucionarnem gibanju Evrope in Amerike nihče ni bil pripravljen verjeti, da bo ostala ruska revolucija osamljena, da se bo morala orientirati na graditev socializma v eni deželi. Do teh spoznanj so prišli šele kasneje po večletnih izkušnjah evropske revolucije.

V letih 1919/1920, zlasti v obdobju II. kongresa KI, je mnoge delavske stranke pritegnila ruska revolucija, zato so težile, da se priključijo kominterni. Prepričanje, da je evropska revolucija na vidiku je bil eden izmed osnovnih motivov delovanja kominterne. V takšni perspektivi je bila zahteva po čim hitrejšem ustanavljanju komunističnih strank prvenstvena zahteva, za katere uresničitev so napeli vse sile. Napori Lenina in kominterne, da ustvarita takšne organizacijske pogoje, ki bi pospešili in okrepili rast komunističnih strank, so uživali podporo najbolj borbenih plasti delavstva. Že ta činitelj, to je borbena pripravljenost revolucionarnega delavstva, in idejna

usmeritev v svetovno revolucijo, sta predstavljala zadostno motivacijo za 21 pogojev ter utemeljevala njihovo družbeno in politično upravičenost.

Uresničevanje teh pogojev je v teku let 1920/1921, z izdvajanjem levih sil in z razcepom centrističnih strank, povzročilo v zahodni Evropi precejšen pretres v teh strankah in povzročilo resnejše posledice predvsem zato, ker bi težnja za pospešitev določenih procesov lahko prišla v nasprotje z notranjim, organskim razvojem revolucionarnega gibanja.

Objava 21 pogojev je izzvala močno reakcijo med centristi in reformisti. Trdili so, da so tako formulirani pogoji nesprejemljivi in da je to »diktat iz Moskve«. Pravega smisla in značaja 21 pogojev centristi niso dojeli. Niso razumeli, da gre za vnašanje revolucionarnega principa v organizacijsko in taktično delovanje proletarskih strank.

Kominterna je nastala zato, ker je bila potrebna mednarodnemu delavskemu gibanju in je zato v svojem času opravila veliko in koristno revolucionarno delo. Izvedla je zgodovinsko nujni, progresivni razcep v delavskem gibanju, s čimer je osvobodila njegov najnaprednejši, revolucionarni del, pritiska oportunizma in reformizma, ki so ga poskušali vsiliti delavskemu gibanju kot vladajoči princip. Čeprav se takratni Leninovi upi, oziroma upi boljševikov, v evropsko revolucijo niso izpolnili povsem in v direktni obliki, je vendarle revolucionarna akcija delavskega gibanja, združenega v okviru KI, tolikanj spodkopala temelje kapitalističnega sistema v Evropi in zunaj nje ter temelje imperialističnega in kolonialnega sistema po vseh kontinentih, da lahko govorimo o veliki zmagi delavskega razreda, ki je odprl pot do socializma vsem narodom sveta.

Aktivnost KI je — poleg same oktobrske revolucije — vsekakor odločilno prispevala k afirmaciji delavskega razreda, kot vse močnejšega političnega faktorja v družbenem življenju kapitalističnih dežel. Kominterna je imela v leninskem obdobju velike zasluge tudi za to, da delavsko gibanje ni utonilo v brezperspektivnosti socialnodemokratičnega empirizme in prakticizma. Kominterna je bila instrument za mobilizacijo svetovnega delavskega gibanja in vseh progresivnih sil pri obrambi Sovjetske zveze. V tem smislu je bila njena akcija izredno pomemben faktor za ponovno utrditev internacionalne solidarnosti delavskega razreda, ki je bila v času prve svetovne vojne tako močno spodkopana.

Za uresničevanje vseh teh nalog je bila kominterna v Leninovi koncepciji tudi sposobna, tako po svoji politični, kot organizacijski strukturi. *V njej ni bilo »vodilne partije«. Lenin se je temu prav tako energično uprl, kot svoje čase Marx. Kominterna v Leninovem obdobju ni utesnjevala komunističnih partij v njihovi praksi in iniciativi.* V zgodovini delavskega gibanja bo Leninova III. internacionala ostala prav tako pomemben mejni kamen med dvema epohama, *kot je to bila Marxova I. internacionala.*

Revolucionarni mehanizem kominterne je sčasoma začel kosteneti in se birokratizirati. Pod parolo boja za enotnost delavskega revolucionarnega gibanja je kominterna sčasoma začela podrejati elementarne interese delavskega gibanja posameznih dežel disciplini in poslušnosti centru, se pravi

disciplini na podlagi slepega sprejemanja tako menovane »generalne linije« KI. Ta »generalna linija« pa je bila pretežno odvisna od mednarodnopolitičnega in notranjega položaja Sovjetske zveze ter njene trenutne državne politike. Objektivne razmere v svetu so še posebej prispevale, da se je nujna internacionalistična solidarnost v zaščito Sovjetske zveze dostikrat objektivno spremenila v mehanično sprejemanje birokratske discipline, ki je začela v kominterni čedalje bolj zamenjavati nekdanjo, na revolucionarni zavesti zasnovano, demokratično disciplino.

Stalin je prek KI prenašal svoje notranjepolitične metode na mednarodno delavsko gibanje, pri čemer je mnoge politične oblike, metode in prehodne družbene odnose, ki so imeli pomen samo za določeno dobo in določeno deželo, vsiljeval kot univerzalne in veljavne za vse dežele in vse čase. Kominterna si je sčasoma prilistila pravico potrjevati ali odklanjati politiko posameznih komunističnih partij in je izvajala kadrovske spremembe v skladu s svojimi stališči do politike posameznih komunističnih strank. Vodilni kadri so se morali marsikdaj ravnati bolj po razpoloženju v KI, kot po razmerah in potrebah političnega življenja v lastnih partijah.

V kominterni je delovalo mnogo plemenitih ljudi, ki so vse svoje zmožnosti in sile posvetili samo stvari delavskega razreda in socializma. Ti ljudje so bili nosilc odpora proti birokratizaciji KI. Marsikdo izmed njih je izginil v vzdušju Stalinovih čistk, mnogi pa so jih preživeli. Toda odpor teh ljudi ni mogel spremeniti dejstva, da je bil odnos med kominterno in komunizstičnimi partijami, s prodorom Stalinove skupine v kominterno, zastavljen napačno, tak napačen odnos pa je moral imeti negativne posledice za informacijo komunističnih partij.

Na I. kongresu kominterne so sprejeli sklep o njenih izvršnih organih. To sta bila Izvršni komite KI in Biro. Na kongresu so obravnavali referate o programu in taktiki, ki so jih imeli voditelji ruske revolucije: Lenin, Zinovjev, Trocki, Buharin in Osinski. Kongres je sklenil delo s sprejemom Manifesta Komunistične internacionale proletariatu vsega sveta. V Izvršni komite Komunistične internacionale (IKKI) so v imenu VKP (b) izvolili Lenina, Zinovjeva, Buharina in Trockega. Odtlej je bil Buharin redno član prezidija KI; na vseh kongresih kominterne je imel vodilne referate.

Mednarodni aspekt ruske revolucije je bil dolgo predmet političnih nesoglasij med boljševiškimi voditelji. Nauk o svetovni revoluciji je bil za boljševike izredno pomemben, saj je dajal optimistično perspektivo njihovim prizadevanjem, da se osvobodijo izolacije in utrdijo svojo oblast v Rusiji. Problem mednarodne revolucije v prvih letih sovjetske oblasti v nesoglasjih ruskih komunistov še ni imel tako pomembno vlogo, kot kasneje. Šele sredi dvajsetih let, ko se je rusko politično življenje stabiliziralo, in so postajali neuspehi kominterne očitni, je tema svetovne revolucije postala aktualna v frakcijskih bojih.

Skoraj sočasno z uvedbo NEP v Rusiji, so boljševiški voditelji na novo ocenili mednarodni položaj in v skladu z njim preusmerili tudi zunanjo politiko. Voditeljem kominterne je postalo očitno, da doživlja revolucionarni val, ki je dosegel po prvi svetovni vojni plimo, zdaj svojo oseko. Kapitaliz-

mu je uspelo, da se je stabiliziral. Lenin je spoznal to realnost in pozval kominterno, naj spremeni svojo taktiko.

Kominterna je sprejela novo strategijo tako imenovane enotne fronte. Prizadevala si je okrepiti vpliv komunistov na delavske množice in pridobiti zaveznike iz nekomunističnih vrst. Sporna vprašanja pri tem taktičnem umiku so bila, podobno kot pri NEP, obseg, trajanje in smisel manevriranja.

Na IV. kongresu kominterne v letu 1922 je Radek v vodstvu KI je bil izvedenec za Nemčijo, — podal pesimistično oceno položaja. Izjavil je, da široke proletarske množice izgubljajo upanje, da bodo lahko v doglednem času osvojile oblast.[1] Radek se je zavzel za povezavo z nekomunističnimi gibanji. Bil je prepričan, da revolucija ne more zmagati v enem zamahu.[2]

Sredi leta 1923 je defenzivna usmeritev sovjetskih voditeljev začele plahneti. Menili so, da stoji Nemčija, dežela, ki so jo vselej imeli za vzvod revolucije v Srednji Evropi, pred kocialistično revolucijo. Nemška revolucija, ki so jo dolgo načrtovali in pripravljali, v zadnjem trenutku pa so jo morali odpovedati, je postala povod za ostre razprave v Komunistični partiji Nemčije, v ruski komunistični partiji in v kominterni.[3] Za Trockega je neuspela nemška revolucija predstavljala trpko razočaranje. Spet se je znašel sredi frakcijskih bojev. Neuspeh nemškega Oktobra je Stalinu omogočil, da je prišel po Leninovi smrti, leta 1925 v prezidij KI. Takoj, ko se je vključil v ta organ, je začel z zanj značilno temeljitostjo odstranjevati vse, kar je bilo zares idejno in nepodkupljivo. Povsem netočne so trditve nasprotnikov revolucionarnega gibanja, da so bili vsi člani KI »privrženci« Moskve. V njej so bili stari veterani revolucionarnega gibanja, ki so v ruski oktobrski revoluciji videli začetek socialističnega obdobja sveta. Temu cilju so posvetili vse svoje moči. Med njimi so bili tudi mladi entuziasti, ki so verovali v osvobodilno misijo ruskega Oktobra.

Za časa Leninovega življenja so inozemske partije v KI uživale popolno avtonomijo, za Stalina pa je bila takšna avtonomija čista fikcija. Inozemske komunistične partije so pod Stalinovo despotsko oblastjo dobile vlogo sekcij CK VKP (b). Vzporedno s čistkami v VKP (b) je Ftalin neusmiljeno očistil tudi KI vseh, ki se niso slepo in brezpogojno podrejali diktaturi »kabineta tovariša Stalina«. Po sporu s Trockim in Zinovjevom je ob podpori Buharina dosegel, da so v KI ostali samo tisti, k so sledili Stalinovi orientaciji KI. Stalinu tako ni bilo težko razvrednotiti sloves Buharina tudi po liniji kominterne, ko se mu je to zazdelo potrebno. Te naloge se je Stalin lotil metodično in načrtno že leta 1928.

Buharin je v svoji spomenici v jeku frakcijskih bojev z dne 30. januarja 1929 napadel Stalinove metode vodenja KI. Med drugim je izjavil, da vodilnih kadrov KI ne izbirajo več po leninskih načelih dviganja poklicnih revolucionarjev in da hoče Stalin spremeniti KI v ustanovo poslušnih uradnikov. Kominterni predane partijske kadre so izključevali iz bratskih partij, če so pokazali samostojnost v sodbah in neodvisnost v delu. Stil Stalinovega dela

---

[1] Protokoll des Vierten Kongresses der KI, Hamburg 1923, str. 317.

[2] Radek K., A propos du programme de l'internationale communiste. Remarques preliminares.

[3] Britovšek M., Boj za Leninovo dediščino II, str. 444—470.

v KI ni bilo prepričevanje in vzgoja, temveč politika diktata. Če so se inozemski komunisti opogumili kritizirati ukaze Stalinovega aparata, so jih žigosali za opozicionalce, kompromisarje, socialne demokrate, pomeščanjene komuniste itd. Izključevali so jih iz partije, ne prek njihovih lastnih organizacij, temveč prek KI, ali pa so jih enostavno poklicali v Moskvo, kjer so jih lažje kontrolirali. Stalin se ni ustavil niti pred grozljivimi provokacijami, falsifikacijami, izsiljevanjem, spletkarjenjem med oponenti njegovi politiki, kar je bilo v ostrem nasprotju z organizacijskimi načeli in idejnimi temelji leninizma. Za hrbtom boljševiške stranke in njenih najvišjih organov je Stalin vodil politiko likvidacije leninske partije. Buharin je v svoji spomenici poudaril, da bi bilo mogoče ozdraviti stranko in obnoviti leninsko politiko le, če bi odstavili Stalina z vsem njegovim »kabinetom«.

Buharinova spomenica je bila namenjena plenumu CK, ki naj bi se sestal za konec januarja 1929 leta. Stalin pa je plenum nepričakovano odpovedal. Buharinovo izjavo pa je predal v presojo združenemu zasedanju politbiroja in delegacije CKK VKP(b) v katerem je imel večino.

Tito se je kasneje v letu 1948 v boju s Stalinom prav tako zavedal, da bi sprejetje Stalinovega koncepta v naših razmerah pomenilo izolacijo partije od množic in izgubo njihove podpore v boju za zgraditev socializma in hudih notranjih motenj. Zavedal se je globoke krize v katero ja zapadla KI pod Stalinovim vodstvom. »Metode dela KI so se takrat vedno bolj razvijale v smeri, ki je ustvarjala iz komunistov v emigraciji čedalje manj revolucionarje in čedalje bolj uradnike aparata.« V Stalinovem obdobju se je v odnosih KI z drugimi partijami vse bolj uveljavljal birokratski in shematični odnos.«

Buharinov poraz leta 1929 je imel, enako kot poraz leve opozicije, velike socialne posledice. Če ga ocenjujemo z zgodovinskega vidika, je pomenil uvod v politično »revolucijo od zgoraj« in v zgodovinsko obdobje stalinizma. Stalinova zmaga in njen politični pomen, je vsekakor ena največjih zgodovinskih dilem. Odgovor na to vprašanje je deloma podan v politični diskusiji med trockisti, stalinisti in buharinovci.

Stalinova kolektivizacija ima svoje teoretične osnove v teoriji Preobraženskega o prvobitni socialistični akumulaciji kapitala. Jevgenij Preobraženski je v dvajsetih letih oblikoval teorijo o »težkem obdobju prvobitne socialistične akumulacije.« Zakon prvobitne socialistične akumulacije kapitala je bila osnovna tema obravnave v njegovem delu Nova ekonomija. Ekonomski model, ki ga je zasnoval Preobraženski za ustvaritev industrijske družbe v agrarno zaostali, kmetijski deželi s pretežno individualnimi kmetijskimi proizvajalci je bil podoben modelu kapitalistične prvobitne akumulacije v Angliji v 18. stoletju.

»Preživljamo nevarno obdobje«, je izjavil Preobraženski na XII. kongresu RKP(b) »ko obstaja pri nas določen razmak med linijo proletarske diktature, ki mora uresničiti naše splošne naloge. Zato, da ne bi krepili antipartijskih tendenc gospodarstvenikov in da ne bi izpustili postopoma iz svojih rok vodenje gospodarstva, mora CK svoje delo tako preurediti, da bodo o važnih vprašanjih, ki zahtevajo znanje, odločali ali glasovali ljudje, ki se na to razumejo ... Nujno je treba pritegniti več članov, ki bodo formalno

odgovorni za svoje odločitve; pritegniti je treba nove sile k vodilnemu partijskemu delu. Posebej je treba pri CK organizirati celo vrstó stalnih komisij . . .«[4]

Glavni vzrok za gospodarske težave Rusije je Preobraženski videl v disproporcialnosti zaradi pretežno kmečke gospodarske strukture Rusije.[5] Edini izhod iz tega položaja je videl v hitrem razvoju predvsem težke industrije. Analogno Marxovi analizi prvobitne kapitalistične akumulacije je Preobraženski uvedel pojem »prvobitne socialistične akumulacije«, ki ima za nujno posledico izkoriščanje prebivalstva s strani države, ki tako akumulira potrebni kapital za hitro izgradnjo težke industrije. Koncept Preobraženskega je predvideval, da bo proletarska država izkoriščala bogate kmete kot nekako »kolonijo«.[6] Trocki je priznal idejo prvobitne socialistične akumulacije kot pravilno, Krasin pa je razvil na XII. kongresu RKP(b) nasprotno idejo, da je kapital treba uvoziti iz tujine. Prvobitna socialistična akumulacija je postala sestavni del gospodarskega programa leve opozicije.

Sklepi XII. kongresa o industriji so pomenili navidezno zmago Trockega. V bombastičnem tonu so poudarjali pomen graditve težke industrije in potrebo vsestranskega načrtovanja: »Dejavnost države se mora usmeriti predvsem v planski razvoj državne industrije. Industrijski napredek je temelj sovjetske države . . . Vsa zgradba bi stala na pesku brez industrijske osnove . . .« Takšnim ugotovitvam nihče ni upal ugovarjati, toda v praksi so sklepi ostali na mrtvi točki. Program planiranja je nosil pečat opozicije, vodstvu pa je uspelo program industrializacije zavleči za štiri leta, to je v čas, ko je bila levica že izključena kot politični faktor.

Kritiki nove ekonomske politike so se v prvih mesecih leta 1923 ločili v dve skupini. Prva skupina je bila mnenja, da ima NEP negativne posledice na razvoj težke industrije; predlagala je, naj te učinke ublažijo s povečanjem državne pomoči. Če bi bilo potrebno, naj omejijo blagodati, ki jih je NEP nudil kmetom, oziroma naj povečajo kmečka bremena. Preobraženski je vselej ostro kritiziral pomanjkljivosti in anomalije NEP. Radikalne in protislovne spremembe, ki jih je prinesla nova ekonomska politika s stališča razvoja socializma, so nekateri ocenjevali kot kapitulacijo pred kapitalizmom, pa tudi kot potrditev nazorov socialnih revolucionarjev in menjševikov. Te spremembe so dajale večji politični poudarek kmetom kot industrijskim delavcem — nosilcem revolucije.

Maksim Gorki je v razgovoru s francoskim piscem Morizetom razpoloženje, ki je prevladovalo poleti leta 1912, takole opisal: »Poslej so pri nas gospodarji delavci, ki pa predstavljajo v naši deželi samo šibko manjšino. Ni jih več kot nekaj milijonov, kmetov pa so legije.« Gorki je izrazil bojazen, da število mestnega proletariata v zadnjih štirih letih nenehno upada, visoka kmečka plima pa bo končno pogoltnila vse . . . Kmet bo

---

[4] Dvenadcatij sjezd, Protokoli str. 143—145.

[5] Preobraženski, Ekonomičeskije krizisi pri NEP, Moskva 1924.

[6] Erlich S. A., Preobraženshy and Economics of Soviet Industrialisation, Quarterly Journal of Economics, februar 1950, str. 68—70.

gospodar Rusije, ker predstavlja številčno večino. In to bo strašno za našo bodočnost.«[7]

Takšna stališča so tedaj prikrito gojili številni boljševiki. Odkar je novo stališče do kmetov postalo osnova NEP, je kmečka politika izzivala stalna nesoglasja in spopade. V partijskih krogih je zavel nov, kritičen duh, ki se je kristaliziral v dveh različnih linijah.

Prva kritika nove ekonomske politike je veljala njenim učinkom na socialno strukturo kmetov. Tri leta sovjetske agrarne politike pred obdobjem NEP so imela uravnovešen učinek. Sovraštvo levice do kulakov, in prizadevanje da izboljšajo položaj revnih kmetov, je bila nasprotna utež kulaškim željam, da razširijo svojo posest. Kazalo je, da je cilj NEP rehabilitacija in spodbujanje kulakov na račun revnih kmetov. Ko je Lenin uvajal NEP, se je tega dejstva zavedal, kritikom pa je takole odgovarjal: »Ne smemo zapirati oči pred dejstvom, da je zamenjava rekvizicij z davki sredstvo, s katerim lahko dosežemo, da bo kulaški element v tem sistemu rastel manj kot doslej.«[8] O pogojih strašne lakote leta 1921 so se namreč kulaki postopoma krepili.

Na partijski konferenci v decembru 1921 je Preobraženski pritegnil pozornost, ko je opozoril na nevarnost razvoja kulaškega farmarskega tipa gospodarstva.[9] V marcu 1922 je predložil centralnemu komiteju elaborat, ki naj bi služil kot gradivo za XI. kongres. Njegove teze so predstvljale prvi primer resne obravnave tega vprašanja. Sloj kmetov, ki je »ohranil svojo ekonomsko stabilnost med državljansko vojno in jo okrepil v obdobju najaktualnejše odvisnosti mesta od dežele, je v pogojih NEP okrepil svojo premoč z uvajanjem intenzivnega kmetovanja, z izkoriščanjem regularne ali priložnostne najemne delovne sile, ali v obliki obsežnih posestev v Sibirji in drugih obmejnih predelih, obdelanih z regularno najeto delovno silo. »Povečalo se je število kmetov brez živine in brez obdelovalne zemlje. Preobraženski je opozoril na povečano razredno slojevitost. Pozival je, »naj se vrnejo k stari boljševiški teoriji, da razvijajo sovhoze, da podpirajo in krepijo proletarsko kmetijstvo namenjeno tovarnam, da vzpodbudijo razvoj kolektivnega kmetijstva in ga vključijo v območje načrtnega gospodarstva kot osnovno obliko prehoda kmečkega individualnega gospodarstva v socialistično gospodarstvo«.

Lenin je prečital teze Preobraženskega z neprikritim nemirom kot eno tistih teoretičnih vaj v dolgoročnem planiranju, ki ima malo zvez z veljavno prakso. Teze je zavrnil z zelo kritično pripombo politbiroju, da so »neprimerne«. Predlagal je bodočemu kongresu, naj sam sestavi komisijo, ki ne bo ponavljala puhlic, temveč bo podrobno preučila praktične izkušnje.

Centralni komite RKP(b) je sprejel Leninove predloge. Na kongresu so v generalni diskusiji zavrnili zahteve Preobraženskega glede ekonomske politike. V kratki resoluciji kongresa, ki so jo sprejeli na priporočilo komisije, so upoštevali vsa priporočila kongresa.[10]

---

[7] Morizete A., Chez Lénine et Trotski à Moscou, str. 240—242.
[8] Lenin, Sočinenija III/XXVI, str. 246.
[9] Vserosijskaja konferencija RKP (b), No. 3 (21. decembra 1921), str. 20.
[10] Odinadcatij sjezd RKP (b), (1936), str. 88; VKP (b) v rezoljucijah (1941), str. 428—429.

Druge kritične pripombe o NEP so temeljile na širši podlagi in so bile bolj neposredno ogrožajoče. Ko so uvedli NEP kot nujno koncesijo kmetom, v naglici ni nihče zastavil vprašanje, kdo je koncesije zahteval. Računali so, da bodo uspeli dvigniti kmetijsko proizvodnjo za potrebe mest, kar je bil imperativ industrijskih delavcev.

V letu 1921 so se koncesije kmetom pomnožile, položaj industrijskih delavcev pa se je poslabšal z izgubo zagotovljene preskrbe. Tudi vprašanje nezaposlenosti je postajalo vse bolj akutno. Partijska konferenca in IX. vseruski kongres sovjetov v decembru 1921 sta osredotočila pozornost na kmete, zanemarila pa sta rastoče nezadovoljstvo delavcev v industriji. Delavska opozicija, ki so jo obsodili na X. partijskem kongresu, nekaj dni pred uvedbo NEP, se je pritoževala, da odločajo v partiji »neproletarski elementi.« Vse bolj so se množile pritožbe, da NEP pomeni žrtvovanje interesov industrijskih delavcev kmetom. Šljapnikov je na XI. kongresu RKP(b) v marcu 1922 celo izjavil, da je namen NEP, da preskrbi kmetom »cenejšo vlado«, kar se dogaja na račun delavcev.[11]

Lenin se je izognil direktnemu odgovoru na kriticizem Šljapnikova. Ponovil je argument o nujnem povezovanju s kmeti. Na kratko je spregovoril o industriji in se opravičil, ker zaradi bolezni ni pripravil poročil. Napovedal je konec politike popuščanja.

Preobraženski se je tedaj začel razvijati v teoretika leve opozicije. Tudi Trocki je bil blizu tej skupini, vendar se z njo ni povsem strinjal. Iskreno je podpiral novo ekonomsko politiko, ki jo je med prvimi tudi predlagal. Trdil je, da NEP koristi delavski državi. Metode, postopka in institucije kapitalistične družbe uporabljajo za to, da gradijo, oziroma pripravljajo, pot socialističnemu gospodarstvu. To nujno zahteva ustrezno planiranje, ki je pogoj za oživitev težke industrije in za pospešen razvoj k socializmu. Ni slučajno, da je Trocki pozimi 1922/23 v politbiroju zagovarjal industrializacijo in poudarjal zahteve po obsežni kreditni politiki. Vztrajno je zagovarjal širokopotezno planiranje in se zavzemal za večja polnomočna Gosplana. Trditve njegovih nasprotnikov, da je podcenjeval kmete, niso povsem opravičene.

Preobraženski je na XII. kongresu RKP(b) v svojem nastopu poudarjal pomen graditve industrije in razvoja kolektivnih gospodarstev. Nezadovoljstvo menežerjev je duhovito registriral takole: »Prišli so v konflikt s totalnim partijskim nadzorstvom, ker so jih vodili individualni predsodki, kratkoročni interesi večine obratov namesto dolgoročnih interesov diktature proletariata.« To pa je bilo po njegovem mnenju mogoče premostiti: »CK mora svoje delo oblikovati tako, da bodo o pomembnih vprašanjih, ki zahtevajo poznavanje problemov, odločali oziroma sklepali ljudje, ki jih razumejo.«[12] Poleti 1923 je kazal velik skepticizem do denarne reforme in ponavljal svojo priljubljeno frazo, da stabilizacija brez učinkovitega planiranja ni mogoča. Iz raznih podatkov lahko razberemo, da je bil Preobraženski avtor platforme, ki jo je podpisalo 46 vidnih partijskih delavcev, med katerimi so bili tudi nekateri

[11] Odinadcatij sjezd RKP (b) — (1936), str. 108.
[12] Preobraženski, XII. sjezd, str. 131—133.

člani CK. Ta tajni dokument je opozicija nato poslala politbiroju. Podpisani so kritizirali politiko partijskega vodstva v gospodarstvu in odnos do notranjepartijske demokracije. Tega dokumenta ni bilo mogoče odpraviti z izgovorom, da je odraz osebnega častihlepja. V njem se je izražalo vsesplošno nezadovoljstvo v partiji. Prvič po letu 1918 sta skupaj z enotno platformo nastopili ekstremna levica in zmerno krilo leve opozicije. Zmerno levico so v tej opoziciji predstavljali: Jurij Pjatakov, sposoben in izobražen industrijski menežer, ki ga je Buharin pred dvema letoma razglašal za svojega najboljšega prijatelja, njegova žena Jevgenija Boš, ugleden gospodarski teoretik in nekdanji sekretar CK Preobraženski, Lev Sosnovski — nadarjen sodelavec Pravde, Ivan Smirnov — zmagovalec nad Kolčakom, Antonov-Ovsejenko, heroj oktobrske revolucije in glavni politični komisar Rdeče armade, poveljnik moskovske garnizije Muralov in nekdanji sekretar CK Serebrjakov. Nekdanjo skrajno levico je zastopala močna skupina iz vrst demokratičnih centralistov in nekdanje Delavske opozicije: Vladimir Smirnov, Osinski, Sapronov in Dubnov.

V avgustu 1924 je imel Preobraženski v Komunistični akademiji referat O zakonu prvobitne socialistične akumulacije, ki je bil mejnik v zgodovini sovjetske ekonomske teorije in temelj za Stalinovo nasilno kolektivizacijo v tridesetih letih. Izhodišče Preobraženskega je bila primerjava med obdobjem, ki ga je Marx označil za prvobitno kapitalistično akumulacijo in ustreznim obdobjem v Sovjetski zvezi na prehodu iz kapitalizma v socializem. Preobraženski je primerjal prvobitno kapitalistično akumulacijo s socialistično.

Nova, socialistična gospodarska formacija je bila po mnenju Preobraženskega pred znatno večjimi težavami kot nekoč kapitalizem. Socialistični način proizvodnje bi moral iti skozi daljše obdobje akumulacije materialnih osnov. Da bi bilo socialistično gospodarstvo sposobno razviti vse ekonomske prednosti in ustvariti novo tehnično osnovo, bi moral iti socializem, po mnenju Preobraženskega, skozi uvodno obdobje prvobitne akumulacije materialnih sredstev v lasti države z metodami »ekspropriacije presežkov proizvodnje za širjenje socialistične proizvodnje.« Ko je Preobraženski naštel različne oblike ekspropriacije v kapitalizmu v procesu prvobitne akumulacije-ekspropriacijo malih proizvajalcev, ki so bili zaposleni v predkapitalističnih oblikah proizvodnje, izkoriščanje kolonij, obdavčenje, emisije državnih papirjev itd. — je zavrnil kot za socialistično vlado nesprejemljivo »metodo kolonialnega ropanja.« Ni pa imel pomislekov glede ekspropriacije presežnega proizvoda drugih predsocialističnih oblik v takšni kmečki deželi kot je bila Sovjetska zveza. Preobraženski je napravil sklep: »V obdobju prvobitne socialistične akumulacije, se ni mogoče izogniti temu, da država ne bi izkoriščala male proizvodnje, da ne bi razlastila dela presežnega proizvoda dežele. »Ideja, da se lahko socialistično gospodarstvo samo razvije, ne da bi uporabilo sredstva male buržoazije in kmetov, je bila za Preobraženskega reakcionarna, maloburžoazna utopija. Naloga socialistične države ni, da vzame maloburžoaznim proizvajalcem manj kot kapitalizem, ampak da jim vzame več od še vedno velikega dohodka, ki bo ostal malim proizvajalcem.

Nova, socialistična družba bo morala poseči po še bolj nasilnih sredstvih kot nekoč kapitalistična. Omejiti se samo na sredstva, pritekajoča iz gospodarstva, bi pomenilo napraviti samomor. V sedanjih okoliščinah bi bilo neumno in samomorilsko, če bi poskušali premagati kapitalizem na bojnem polju svobodne konkurence. Naloga socialistične gozditve je, ustvariti totalno centralizirano državno gospodarstvo, ki bo pripravljeno, da z vsemi sredstvi državne prisile uniči močnejše ekonomske preostanke starega reda.

Kapitalizem se je po mnenju Preobraženskega razvil v družbeni red v pogojih svobodne konkurence s predkapitalističnimi oblikami. Socializem se razvija v družbeni red državnega gospodarstva, ki je povezano s politično silo v pogojih, ko je svobodna konkurenca sistematično omejena in skoraj povsem odpravljena. V obdobju prvotne socialistične akumulacije po mnenju Preobraženskega stimulirajo socialistično akumulacijo naslednje metode: omejitev in celo odprava svobodne konkurence, popolno izkoriščanje prednosti državnega monopola, boj s preostanki starega reda na osnovi kompleksnega državnega gospodarstva po poti kombinacije ekonomskih in političnih sredstev.

Preobraženski je tako oblikoval za obdobje socialistične graditve naslednji zakon prvotne socialistične akumulacije: Čim bolj je dežela zaostala v obdobju prehoda na socialistično organizacijo proizvodnje, tem bolj se bo morala pri zbiranju sredstev zatekati k izkoriščanju predsocialističnih gospodarskih oblik. Od teh si bo država prisvojila čim večji delež presežne proizvodnje, medtem ko bo delež prispevkov socialistične velike industrije za financiranje graditve relativno majhen. In nasprotno: Čim bolj bi bila dežela razvita, tem lažje bi financirala rast socializma iz ndustrijskih presežkov. Kot predsocialistične gospodarske oblike so bila mišljena predvsem kmečka gospodarstva. Vodilni gospodarski teoretik levice je svojo ekonomsko shemo zakona prvotne socialistične akumulacije takole pojasnil: Ali lahko bremena razvoja državne industrije in graditve njene celotne tehnološke osnove nosijo samo trije milijoni delavcev? Ali svojega deleža ne more prispevati tudi 22 milijonov kmečkih posestev?[13]

Glede obdavčitve in državnih posojil je Preobraženski opozoril, da so tudi denarne emisije oblika obdavčitve in ena od metod prvobitne akumulacije. Preobraženski je utemeljeval ukrepe prvobitne akumulacije kot ekonomsko nujnost. Privatni sektor gospodarstva naj bi prisilili, da bi dal svoj prispevek akumulaciji.

Preobraženski je načel tudi življenjsko pomembno vprašanje cen. Na 13. partijski konferenci leta 1923 je opozoril, da je politika cen lahko sredstvo za pridobivanje kmečkih presežkov. To se mu je zdelo politično ugodnejše kot neposredna obdavčitev.

Sokolnikov je maja 1923 menil, da je treba finansirati investicije za ekonomski razvoj, ne z direktnim obdavčenjem kmetov, temveč s profili državne industrije. To pomeni, da bi v ceno proizvodov nacionalizirane industrije

---

[13] Preobraženski, Noch einmal über die sozialistische Akumulation — eine Erwiderung auf Genossen Bucharin, str. 228.

vključi določen procent različnih davkov.[14] Preobraženski pa je zagovarjal tako politiko cen, ki bi bila zavestno usmerjena v obdavčenje vseh oblik privatnega gospodarstva.[15] V delu Novaja ekonomika je to zahtevo nekoliko ublažil: Politika cen mora biti zavestno usmerjena v razlastitev definitivnega dela presežkov proizvodov privatnega gospodarstva v vseh njegovih oblikah. Preobraženski se je dotaknil zelo delikatnega vprašanja: »Ne govorim tu o težavah poltične narave, ki naraščajo v medsebojnih odnosih delavskega razreda in kmetov. Pogosto sem obligatno govoril o ekvivalentni menjavi, čeprav je ta ob socializirani veliki industriji večja utopija kot pod vlado monopolnega kapitalizma. Z drugimi besedami je to konkretno pomenilo, da je izkoriščanje kmetov, to je jemanje njihovih žitnih presežkov, ne da bi jim vrnili ekvivalent, nujnost na začetni stopnji graditve socializma. To ni bilo izrazoslovje politika, ki bi si prizadeval prikriti neprijetno dejstvo. Toda Preobraženski ni bil politik temveč ekonomski teoretik.

Pozicija proletariata je bila po mnenju Preobraženskega dvoumna. Delavski razred se je spremenil iz objekta izkoriščanja v subjekt izkoriščanja. Vsekakor delavski razred ne more biti indiferenten do samega sebe in pogojev za delo tako kot kapitalistični podjetnik. To ustvarja določeno zavoro za tempo socialistične akumulacije.

Preobraženski je bil prepričan: Čim bolj je dežela ekonomsko zaostajala, tem bolj bo njen prehod na socialistično organizacijo proizvodnje zahteval, da ustvari lastno socialistično akumulacijo. Morala bo razlastiti imetnike presežnih proizvodov predsocialističnih oblik proizvodnje. Samo razvitejša ekonomija lahko »računa na presežek proizvodov iz lastne industrije in lastnega kmetijstva«.[16]

Preobraženski je sklenil svoj referat z ugotovitvijo o boju med dvema zakonoma — med zakonom vrednosti in zakonom socialistične akumulacije — v sovjetskem gospodarstvu. Prav zakon vrednosti, ki je v bistvu kapitalističen, je dotlej močno vplival na socialistični sektor gospodarstva, tako, da je zakon socialistične akumulacije posegel po določeni stopnji privatnega sektorja kot na tuje ozemlje.[17]

Kaže, da so daljnosežne posledice te analize izzvale odpor. Preobraženski je kasneje izjavil, da so bili njegovi nasprotniki, ko je v avgustu 1924 prvič čital svoj referat, prestrašeni zaradi industrijske presežne akumulacije in industrijske presežne proizvodnje.[18] Čeprav so bile »škarje« cen zaprte, je bila nevarnost, da se spet odprejo večja kot poprej.

Po objavi referata Preobraženskega v Vestniku Komunistične akademije, je Oganovski, uradnik ljudskega komisariata za kmetijstvo in nekdanji socialni revolucionar, napisal članek, v katerem je, ne da bi posebej omenil Preobraženskega, napadel tiste, ki skušajo finansirati razvoj industrije »ne s širjenjem njenega obsega in njene prodaje ruralnemu prebivalstvu«, temveč

[14] Sokolnikov G., Finansovaja politika revoluciji II/1926.
[15] Vestnik Komunističeskoj akademii VIII/924.
[16] Vestnik komunističeskoj akademii VIII/1924, str. 92—93.
[17] Preobraženski, Novaja ekonomika, 1926.
[18] Boljševik, št. 15/16 z dne 31. avgusta 1926, str. 89.

»s sredstvi direktnega prilaščanja presežne vrednosti, ki so jo ustvarili kmetje«. Takšna politika pomeni »ubiti kuro, ki nese zlata jajca«.[19]

Petletni načrt za kmetijstvo, ki ga je izdelal ljudski komisariat za kmetijstvo proti koncu leta 1924, je temeljil na hipotezi, da razvoj industrije pogojuje razvoj kmetijstva.[20]

Članek Preobraženskega je bil kot naročen za voditelje, ki so vodili kampanjo proti Trockemu. Preobraženski, ki so ga označevali za enega najlojalnejših privržencev Trockega, jim je s svojo razpravo dal v roke gradivo, s katerim so lahko utemeljili obtožbe, da trockisti omalovažujejo kmete in nasprotujejo zavezništvu med kmeti in proletariatom. »Smička« povezuje oba razreda s skupnimi interesi, medtem ko ju skuša Trocki razdvojiti.

Trocki, ki sicer ni nikdar javno sprejel tez Preobraženskega, in je bilo v njem dovolj politika, da je svoja stališča izražal v manj provokativnem izrazoslovju, je že na XII. kongresu RKP (b) v aprilu 1923 sprejel izraz »prvobitna socialistična akumulacija« z vsemi posledicami, ki jih prinaša takšna usmeritev. Treobraženski je za avtorja tega izraza razglasil V. K. Smirnova. V neobjavljenem zapisu iz leta 1927, ki se nehaja v arhivu Trockega, je Smirnov protestiral, da se komaj spominja nepomembnega članka, v katerem je uporabil ta izraz v dneh vojnega komunizma. Izraza ni povezal z NEP in ga tudi sicer ni uporabljal. Dostavil je še: »Globoko obžalujem to moje nesrečno iznajdbo.«

Buharin je bil med partijskimi voditelji edini ekonomist, ki je podrobno odgovoril Preobraženskemu v Pravdi v članku Novoje otkrovenije o sovjetskoj ekonomike, ili kak možno pogubiti raboče-krestjanskij blok (k voprosu ob ekonomičeskom obosnovanii trockizma) in v partijskem glasilu Boljševik v članku pod naslovom Kritika ekonomičeskoj platformi opozicii.[21]

V prvem članku je Buharin najprej omenil kontroverzo, ki se je začela jeseni leta 1924 po objavi Trockijevega uvodnika Nauki oktobra (Uroki oktjabra), nato pa je kritično ovrednotil članek Preobraženskega, za katerega je menil, da predstavlja ekonomsko osnovo trockizma in izraža antileninistična stališča. Buharin je poudaril nezdružljivost pogledov Treobraženskega, naj se socializem razvija na račun kmetov in Leninovega prepričanja, izraženega v NEP, naj se socializem razvija v tesni povezanosti s kmeti, katerim je treba pomagati, da razvijejo svoje vire in jim omogočiti, da prek zadrug, ramo ob rami s proletariatom, gradijo socializem. Buharin je izrazil prepričanje, da želi Preobraženski uvesti v socializem zatiralni in zaviralni postopek monopolnega kapitalizma. Opozicija ustvarja ideologijo, ki jo zanima en sam razred; zavzema se za večji pritisk na kmete v slavo in korist proletariata. Podobno kot druge teorije opozicije bo tudi te ogromna večina članov partije zavrnila.

---

[19] Socialističeskoje hozjajstvo št. 51924, str. 27.

[20] Osnovi perspektivnogo plana razvitija selskogo i lesnogo hozijajstva, 1924.

[21] Za leninizm: sbornik statei. Moskva-Leningrad 1925, str. 285—317; Pravda z dne 12. decembra 1924; Boljševik št. 15, januar 1925, str. 25—57. Oba članka sta bila kasneje ponatisnjena v brošuri; Buharin, kritika ekonomičeskoj platformi opozicii leta 1926. kot je izjavil Buharin, je bil drugi članek napisan po nalogu CK RKP (b), krasnaja Nov, št. 4, maj 1925, str. 267.

Drugi Buharinov članek, ki je nosil sarkastičen podnaslov Nauki Oktobra leta 1923, je obravnaval iste probleme in napovedal vojno trockizmu: »Trockizem moramo ideološko uničiti in vso partijo prisiliti, da se bo tako ali drugače strnila pod leninsko zastavo.«[22]

Resnici na ljubo je treba pripomniti, da Trocki ni nikdar zagovarjal, tako kot Preobraženski, »nasilne rasti industrijske akumulacije«, čeprav so tako tolmačili njegovo zahtevo po »diktaturi industrije«. Trocki je namreč zahteval, naj diktaturo izvaja industrija, ne pa finance. Po Buharinu opozicija ni bila sposobna, da dojame bistvo delavsko-kmečkega bloka, kar je bila osnovna napaka trockizma.

Preobraženski je v Vestniku Komunistične akademije zaman protestiral proti Buharinovemu poskusu, da zamenja teoretične analize sovjetskega gospodarstva z opisom »ekonomske politike proletarske države in poskuša anulirati škodljivo besedo izkoriščanje«.[23] Članek je bil ponatisnjen v delu Novaja ekonomika s pripombo, da bo Buharinov odgovor objavljen v naslednji izdaji. Verjetno je Buharin odgovor nameraval napisati, toda drugo delo ga je odvrnilo od tega načrta. V naslednjih dveh letih je bilo žigosanje zakona prvobitne socialistične akumulacije vsakdanja tema vseh tistih, ki so se zavzemali za stvar kmetov in nasprotovali industrializaciji, oziroma so hoteli zavreti njen tempo.

Razprave Preobraženskega v času duumvirata so bile bolj akademskega značaja. Bile so deležne ostre kritike njegovega oponenta. Preobraženski je svoje razprave objavljal v Vestniku komunistične akademije, v partijskem glasilu Boljševik in v Pravdi. V njih je obravnaval osnovne dileme sovjetskega gospodarstva. Stalin jih je po zmagi nad Buharinom v praksi pogosto izkoriščal, ne da bi navajal avtorja.[24]

Sredi leta 1929 se je razprava vrtela okoli alternativnih poti, usmerjenih k istem cilju. Obe strani sta hoteli Rusijo spremeniti v deželo kovin, ekonomsko in vojaško zavarovano pred kapitalističnim svetom v času njenega razvoja v socialistično družbo. Obe frakciji sta partijo in deželo postavili pred usodno izbiro ne samo dveh radikalno različnih programov, temveč tudi dveh različnih razvojnih poti.

Pred letom 1928 je Stalin v celoti sprejemal Buharinove ekonomske nazore. V letih 1928/29 pa se je usmeril v politiko, ki je bila po učinku protibuharinovska. Kljub pesimistični diagnozi, nove ekonomske politike, ki je bila temelj buharinovstva, javno ni zavrnila. Stalinova ekonomska misel se je gi-

---

[22] Buharin, Teorija permanentnoj revolucii. Govor propagandistom moskovske partijske organizacije 13. decembra 1924. Za leninizm, str. 84—85.

[23] Vestnik komunističeskoj akademii XI/1925, str. 223—256. Ponatis v delu Novaja ekonomika (1926), str. 210—255.

[24] Preobraženski E., Osnovni zakon socialistične akumulacije, Vestnik komunističeskoj akademii VIII/1924, str. 47—116; Še enkrat o socialistični akumulaciji (odgovor tovarišu Buharinu), ibidem XI/1925, str. 223—256; Ekonomske beležke I, Pravda z dne 15. decembra 1925; Zakon vrednosti v sovjetski ekonomiji, Vestnik Komunističeskoj akademii XIV/1926, str. 3—64; Odgovor na razpravo, ibidem XV/1926, str. 157—160; Ekonomske beležke II, Boljševik št. 6 z dne 30. marca 1926, str. 60—69; Ekonomske beležke III, ibidem št. 15/16 z dne 31. avgusta 1926, str. 68—83; Teze iz prve razprave so bile ponatisnjene z manjšimi modifikacijami, teze iz druge in četrte razprave pa brez sprememb v njegovi knjigi Kovaja ekonomika (1926).

bala v svetu dveh ekonomskih ciljev: vložiti maksimalne investicije v težko industrijo ter razviti sistem kolektivnih in državnih posestev. Pri vsem tem pa je Stalin le malo ali nič odgovoril na vprašanja, kje črpati sredstva za kapitalne investicije, kakšno naj bi bilo ekonomsko palaniranje in kako naj bi tekel proces socializacije kmetijstva.

Vzporedno z graditvijo socializma je Stalin krepil razredni boj. Med državljansko vojno so se močno krepile oblike militarizacije partijskega delovanja. NEP je sicer prinesel določeno demilitarizacijo, kljub temu pa vojaški način reševanja ekonomskih problemmov ni nikoli povsem izginil. Administrativno samovoljo in ostanke vojnega komunizma so redno kritizirali, tako Buharin kot drugi voditelj, Stalin pa je v kriznem vzdušju v letih 1928/29 obnovil vojno tradicijo, ji dal novo vsebino in jo začel prenarejati v svojem duhu.

Od začetka žitne krize in Stalinovega kratkega potovanja po Sibiriji in Uralu so pri Stalinu oživele podobe in analogije državljanske vojne. Začel je pozivati k mobilizaciji vseh sil in vrgel najboljše sile partije »od zgoraj navzdol« na žitno fronto. Tudi v partijskih uradnih pogledih in metodah se je stalno uveljavljala militarizacija. Politično izrazoslovje je dobilo nov besedni zaklad. Ustalile so se besede: žitna fronta, planska fronta, filozofska fronta, literarna fronta, v tridesetih letih pa so med takšne navadne bitke uvrstili tudi »spomladansko fronto«. Cilji in problemi so postale trdnjave, ki jih je bilo treba v naskoku zavzeti. Aprila 1928 je Stalin izjavil: »Ni trdnjave, ki je delavski razred, ki je boljševiki ne bi mogli zavzeti.«[25]

Izredni ukrepi, ki so jih sprva označili za prehodne, so za Stalina postali stalni in legitimni. V svoji politični aktivnosti se je vse pogosteje skliceval na Oktober in državljansko vojno ter opozarjal, da so boljševiki kos vsemu. Ta krilatica je proti koncu leta 1929 postala del ideologije »revolucije od zgoraj«. Celotno kolektivizacijo so opisovali kot »juriš na podeželje« in jo razglašali za »vaški oktober«.[26] Taka obuditev državljanske vojne je bila v nekem smislu naravni odgovor na partijske in gospodarske težave v letih 1928/29. Leta državljanske vojne je Stalin preživel v senci Trockega kot komisar na fronti. Tam si je nabral izkušnje, ki jih je kasneje s pridom uporabljal, ko se je loteval reševanja socialnih problemov. Sestavni del Stalinovih teoretičnih premis je bilo prepričanje, da se z razvojem socializma krepi odpor izkoriščevalskih razredov in razredni boj. Verjetno je to spoznanje črpal tudi iz reakcij na izredne ukrepe.

Buharinovi nazori so bili Stalinovim diametralno nasprotni: napredek socializma zahteva in pogojuje pojemanje razrednih konfliktov in državljanske vojne.

Stalin je svojo teorijo proklamiral na julijskem plenumu CK leta 1928. Njegova verzija je bila uradno priznana na aprilski 16. konferenci VKP (b)

---

[25] Stalin, Sočinenija XI, str. 13, 62, 72—73, 81, 85, 226—227, 233 in XII str. 221—222; Medvedev A., The Rise and Fall of T. D. Lisenko, New York 1969, str. 17.

[26] Vorošilov na XVI. sjezdu 1, str. 513.

leta 1929.[27] Buharin pa je svoje poglede razložil v članku »Leninov politični testament«.

Buharin je nasprotoval Stalinovi monstruozni kmečki politiki, ki po njegovem mnenju ni bila združljiva s socializmom. Sredi dvajsetih let je v svoji polemiki proti Preobraženskemu nasprotoval superindustrializaciji tipa Trockega in poudarjal: »Naša industrializacija se mora razlikovati od kapitalistične... Socialistična industrializacija ne sme biti parazitski proces v odnosu do podeželja. »Njegova deviza je bila razvoj množične potrošnje kot osnovnega ekonomskega načela sovjetske industrializacije.[28]

Buharinova reakcija na Stalinovo davčno politiko se je izrazila kot moralni protest, povzet iz ruske zgodovine. »Sramota caristične Rusije«, je razjarjeno pisal v septembru 1928, »je bilo neusmiljeno izkoriščanje mužikov. Stalin želi ZSSR obrniti nazaj v to zgodovinsko smer...«[29] Stalinovo kmečko politiko je označil za »vojaško-fevdalno izkoriščanje«. Takšno izrazoslovje najdemo v spisih ruskih predrevolucionarnih radikalov; tako so označevali despotsko naravo caristične države. Menili so, da je davek mongolskega zavojevanja in njihovega roparskega obnašanja do podložnega kmeta.[30] Za Buharina in njegove mlade privržence je bilo Stalinovo izžemanje prebivalstva nalika politiki tatarskih kanov in napoved oživljanja njihovih tradicij.[31] Eden Buharinovih privržencev je zapisal, da bi lahko, glede na rezultate politike vojaško-fevdalnega izkoriščanja kmetov, primerjali ZSSR z Zlato hordo, kar je pomenilo aluzijo na mongolsko vladavino v Rusiji in ropanje podložnih kmetov.[32]

Ko je Buharin obtožil generalnega sekretarja vojaško-fevdalne eksploatacije kmetov, tega ni storil samo v imenu boljševiške revolucije, temveč v imenu Lenina. Krupska je v januarju branila Buharinovo stališče, da je Lenin imel v svojem članku o zadružništvu v mislih konzumne potrošniške zadruge, ne pa kolektivnih posestev. Videti je, da je bila na Buharinovi strani.[33] Uradno so takšne Buharinove nastope ocenili kot »obrekovanje« in mu jih Stalin ni nikoli oprostil.[34]

Stalinovo nasilno kolektivizacijo je Buharin enačil s »prerojeno carističnо prakso«. Za Buharina in ruske predmarksistične radikale je bila prava vsebina carizma »uradniška država«, ki je despotsko samovoljno vladala nad izkoriščanim ljudstvom. Revolucija je obljubljala, da bo prelomila to tradicijo in da bo država sovjetov postala uresničenje idealov revolucionarjev.

---

[27] Kodarev., Komsomol v rekonstruktivni period, Moskva 1931. str. 58; Komunističeskaja revoljucija št. 22/23, december 1929, str. 6.

[28] Pravda z dne 30. septembra 1928, str. 2—3, z dne 27. maja 1928, str. 2; Organizovanij kapitalizm, str. 184, 197.

[29] Pravda z dne 30. septembra 1928, str. 2.

[30] Blehanov G. V., Istorija ruskoj obščestvenoj misli I, Moskva-Leningrad 1923, str. 51—55; Sidorov A. L., Lenin o ruskom vojenofevdalnom imperializmo, Istorija SSSR št. 3, maj-junij 1961, str. 47—70.

[31] Pravda z dne 21. novembra 1929, str. 3.

[32] Abramov A., O pravoj opozicii v partiji, Moskva 1929, str. 114—114.

[33] Iljič o kolhoznom stroitelstve, Pravda z dne 20. januarja 1929. str. 4.

[34] Stalin, Sočinenija XII, str. 52—59; Bojarski P., Legenda o vojenofevdalnoj eksploatacii krestjanstva, Sputnik komunizma št. 8 (april 1929), str. 8—16; Kaganovič, Komsomolskaja pravda, 28. novembra 1929, str. 2.

Buharin se je zelo bal, da bi se v sovjetskih pogojih ne rodila »nova uradniška država« in »uradno brezpravje«. To nevarnost je videl že v monopolistični filozofiji levice. Menil je, da bo partija sposobna preprečiti uradniško samovoljo in zlorabe ter zaščititi ljudstvo.[35]

Dogajanje v letih 1928/29 je poglobilo Buharinov nemir in bojazen, stalinizem pa je zatemnil njegovo romantično revolucionarno vizijo o poslanstvu partije. V Stalinovih izrednih ukrepih je videl administrativno samovoljno in obnovitev sistema uradnega brezvladja, ki so ga ponazarjali sovjetski uradniki, ki so pogosto z revolverjem na mizi izsiljevali žito na kmečkih zborovanjih. Takšna je bila sovjetska vsakdanjost. Stalin pa je Buharinu omalovažujoče odgovarjal: »Buharin se zgraža nad izrednimi ukrepi, kot vrag nad blagoslovljeno vodo.«[36]

Buharin se je zavedal, da so člani partije, ki so izpolnjevali odredbe od zgoraj, direktni povzročitelji nove samovoljnosti. Njegov nastop proti partijskim kadrom, ki so postali »uradniki sovjetske države« in so pozabili na ljudstvo, je razkrival njegovo globoko razočaranje. Menil je, da je partijske kadre oblast korumpirala. Postali so nosilci zlorab, podobni podeželskim uradnikom v starem režimu: pokorni, servilni in klečeplazni pred nadrejenimi, kapriciozni in bahavi do ljudstva.[37] Buharin je ugotavljal, da sta partija in država postali eno, partijski organi pa se ne razlikujejo od državnih organov.[38] Buharin se je spomnil Leninove države-komune, od katere pa je bila sovjetska država po njegovem prepričanju še zelo, zelo daleč Stalinovo linijo je ocenil kot uničevalno za partijo in deželo ter nesprejemljivo za boljševizem.

Buharinova ostra kritika je temeljila na njegovem sovraštvu do levice. Zgodovina pa je del njegove kritike porajajočega se stalinizma kmalu verificirala. Že sredi leta 1928, leto in pol pred »revolucijo od zgoraj« je Buharin doumel posledice Stalinove militantne politike. Videl je perspektive tretje revolucije, državljanske vojne, krvavih represalij in policijske države.

Kako si lahko pojasnimo zmago Stalinove skupine nad Buharizmom? Vsekakor je treba opozoriti na posebne okoliščine, ki so dajale prednost generalnemu sekretarju. Stalin je razvijal boj na ozkem področju in prikrito, kar je prisililo Buharina, Rikova in Tomskega, da so omejili konflikt na partijsko hierarhijo, kjer je bila Stalinova moč največja in je izničila moč Buharinove skupine, ki ni imela dovolj opore v visokem partijskem vodstvu.

Za razliko od boljševiške levice, ki je predstavljala disidentsko skupino voditeljev brez socialne baze, je imela desna opozicija močno množično podporo v deželi — njeno kmečko politiko je podpirala večina kmetov. Razen tega so čistke, ki so zajele administrativna področja od centralnih komisariatov do lokalnih sovjetov in zadrug, odmevale v časopisni kampanji proti desničarjem v praksi«, kar je kazalo, da so bili Buharinovi zmerni pogledi široko zakoreninjeni med nepartijskimi uradniki zlasti na podeželju in v ob-

---

[35] Pravda z dne 2. decembra 1928, str. 3—4.

[36] Stalin, Sočinenija XII, Moskva 1949, str. 61; Buharinov nepodpisani uvodnik v Pravdi 14. julija 1928; Poročilo Kstrova o rekvizicijah žita, Pravda 3. julija 1928, str. 3.

[37] Pravda z dne 2. decembra 1928, str. 3—4 in z dne 12. junija 1929, str. 3.

[38] Pravda z dne 2. decembra 1928, str. 3; Buharin Kamenjev memorandum T 1897.

mejnih republikah.[39] Buharinovstvo ni bilo privlačno samo za kmete. Desne tendence so bile močno zakoreninjene med sindikalisti celo še potem, ko je bil Tomski že obsojen zaradi odklona in so morali obnoviti celotne tovarniške komiteje. V letih 1929—1930 so v Moskvi in Leningradu ter v večini industrijskih središč v Ukrajini in na Uralu premestili 78—85 % njihovih članov.[40]

Stalinov privrženec Švernik, ki je zamenjal Tomskega kot predsednik sindikatov, se je v novembru 1929 pritoževal: »Delavci še niso povsem dojeli nevarnosti, ki izvra iz desnega odklona.«[41]

Na to, da je Buharin užival široko podporo zunaj partijskih krogov, kaže hrupni napad na »desni oportunizem« na vseh ravneh. Po izjavah Frumkina je na stotine, na tisoče tovarišev ocenjevalo Stalinovo linijo kot pogubno. Močna prodesna usmerjenost je obstajala tudi v partijskih organizacijah po deželi.[42] Mnogi zgodovinarji so po Stalinovi smrti v svojih delih priznavali ta dejstva.[43]

Vsi, ki so jih zajele čistke, sicer niso bili Buharinovi privrženci ali simpatizerji, toda obseg čistk vsekakor kaže moč opozicije, ki je nasprotovala Stalinovi usmeritvi. Znatno število partijcev je bilo izključenih že leta 1928 med »izrednimi ukrepi«, še preden se je začela formalna čistka. Prestrašeni zaradi vehementne kampanje proti desnici so mnogi komunisti sprejeli novo linijo, medtem ko so na skrivaj simpatizirali z buharinovsko opozicijo.[44] Sodbe tujih opazovalcev, ne glede na pretiravanje, potrjujejo: Dežela in partija sta bili pretežno desno usmerjeni. Stalinovo novo usmeritev so sprejeli kljubovalno in hladno. Istega mnenja so bili celo trockisti in ljudje, ki niso bili naklonjeni Buharinovi opoziciji.[45]

Buharinov odpor proti Stalinu je bil pasiven. Bil je prepričan, da je vsako nasprotovanje zunaj partijskih vrst ilegalno, potencialno pa je lahko tudi kontrarevolucionarno. Opozicijske skupine so menile, da razkolniški pozivi ljudstvu lahko izzovejo nastop »tretjih sil« in povzročijo uničenje partije.[46]

---

[39] Partijnoje stroitelstvo št. 1, november 1929, str. 39—51; Boljševik št. 9, 15. maj 1930, str. 18, 22—23; O čistkah državnega aparata, za kar ni popolnih podatkov, glej Ikonikov S. N., Sozdanije i dejatelnost objedinjenuh organov TSKK-RKI v 1923—1934 gg., Moskva 1971, str. 284—293; Komunističeskaja revolucija št. 18, september 1929, str. 27—39.

[40] Trapeznikov S. P., Komunističeskaja partija v period nastuplenija socializma po vsemu frontu: pobeda kolhoznogo stroja v derevne (1929—1932 gg.), Moskva 1961, str. 40—41; Zakoreninjenost desnih nazorov v tovarnah glej Partijnoje stroitelstvo št. 4; Bjuleten tretjej leningradskoj oblastnoj konferencii VKP (b) št. 9, Leningrad 1930, str. 5—8.

[41] Vaganov, Pravij uklon, str. 187.

[42] Gajsinski, Borba s uklonami, str. 179; Partijnoje stroitestvo št. 1, november 1929, str. 39—51; Boljševik št. 16, 31. avgust 1929; Šestnadcataja konferencija str. 300—301, 384.

[43] Nekrasov K. V., Borba komunističeskoj partii za edinstvo svojih rjadov v period meždu XV i XVI sjezdami VKP (b), Vologda 1959, str. 35, 41—42; Sarova P. N., Kolektivizacija selskogo hoziajstva v centralna-černozemnoj oblasti 1928—1932 gg., Moskva 1963, str. 80; Očerki istorii komunističeskoj partii Turkmenistana, str. 361—363; Očerki istorii komunističeskoj partii Gruzii II, Tbilisi 1963, str. 85—86; Glej tudi Fainsod, Smolensk, str. 54—55, 211—212.

[44] Kosarev, Komsomol v rekonstruktivnij period, str. 17; XVI sjezd I, str. 207; Abramov, O pravoj opozicii, str. 132.

[45] Serge, Eugene Lyons, Theodor Seibert itd.

[46] Glej Buharinovo opozorilo o »tretji sili« XVII sjezd, str. 124—125; Tomski na XVI. kongresu, XVI sjezd I, str. 264.

Menili so, da notranjih partijskih razprav ne smejo voditi pred nepartijskim avditorijem. Podobno stališče so zastopali tudi nekateri trockisti. Številne pritožbe glede kmečke politike s obile za buharinovce »glas množic«, za Stalina pa »manifestacija panike«.[47]

Partija tačas ni bila več kadrovska avantgarda temveč množična organizacija. Število partijskega članstva se je dvignilo od 472.000 v letu 1924 na 1,305.854 v letu 1928. Vrh partije je bil povsem na novo kadrovan in Stalinu pokoren. Sredinski kadri so predstavljali administrativno uradništvo. Poslušni partijski birokrati so videli okoli sebe same opozicionalce, leve ali desne smeri. Partijsko vodstvo je bilo odtrgano od baze in si je arogantno lastilo prerogative odločanja. Buharinova analiza partijskega kadra v letih 1928/29 so bile podobne analizam Trockega. Celo stalinisti so menili da predstavljajo partijski uradniki politično močvirje filistrov.[48] Trocki je svaril, Buharin pa se je bal, da partijsko politično življenje onemogoča vsako diskusijo; izpodriva jo sistem hierarhičnega poveljevanja, ki ga utrjuje in uzakonja sovraštvo do frakcionaštva.

Leta 1929 je Buharin prevzel mnogo kriticizma Trockega na račun notranjega partijskega življenja. Podobno kot Trocki je sankcioniral takšen razvoj in postal sam njegov ujetnik. V letih 1928/29 so stalno pozivali k tolerantnosti do kritičnega mišljenja. Takšne Buharinove pozive so osorno zavračali s pripombami, da je v preteklosti tudi on pridigal proti levemu frakcionaštvu. Njegove napade na Stalinov »sekretarski režim« so porogljivo zavračali s pripombami: »Koga posnemate? Mar Trockega?«[49]

Tudi drugi voditelji desnice so zašli v protislovje med svojo nekdanjo netolerantnostjo in sedanjim zavzemanjem za kravico do svobode lojalnega nesoglasja.[50]

Kljub Buharinovi sokrivdi pri oblikovanju proskripcijskih norm je skušal predramiti in razgibati partijo. Mučila ga je dilema: »Ponoči sem razmišljal: »Mar imamo pravico, da molčimo? Ali je to pomanjkanje poguma?«[51] Javno se je ogibal frakcionističnim nastopom in se podrejal partijski disciplini in enotnosti ter svojo aktivnost omejil na prikrite intelektualne spletke (obisk pri Kamenjevu!), kar so njegovi sovražniki zlahka uporabili proti njemu.[52] Buharinova taktika v boju s Stalinom je bila bolj zarotniška. Stalinovo zaničevanje in nasilno politiko sta ga sicer izzvala, ostal pa je zadržan, opozicionalec je postal proti svoji volji.

Kljub nekaterim javnim pozivom, ki pa so bili izraženi v preveč ezopovskem jeziku, se je Buharin spoprijemal s Stalinom v preveč ozkih forumskih okvirih partije, kjer ni imel podpore. V takšnem kontekstu je mogoče pojasniti Stalinovo zmago. Dosedaj običajne razlage so nepopolne. Stalinovo zmago

---

[47] Astrov, Pravda z dne 1. julija 1928, str. 2; njegova uvodna beležka v Pravdi 7. julija 1928, str. 2; Bikove in Buharinove opombe na julijskem plenumu, Arhiv Trockega T 1835 in 1900; Buharinov članek v Pravdi 30. septembra 1928, str. 2; Stalin, Sočinenija XII, str. 96.

[48] Sackin L., Doloj partijnogo divatelia, Kosomolskaja pravda, 18. junij 1929, str. 2.

[49] Bjuleten opozicii št. 1—2/1929, str. 17; Tiuševski, Vnutripartijni režim i pravij uklon, Leningrad 1929.

[50] Cajsinski, Borba s uklonami, str. 197—198; Vaganov, Pravij uklon, str. 157—158.

[51] Buharin-Kamenjev memorandum, T 1897.

[52] Popov, Cutline Mistory II, str. 369.

nad Buharinom pojasnjujejo z birokratsko močjo, ki jo je nakopičil v šestih letih partijskega sekretarstva in jo nenehno krepil s sukcesivnimi zmagami nad »odpadniki«. Resnica je znatno bolj kompleksna. Takšna razlaga precenjuje Stalinovo organizacijsko moč v letu 1928, podcenjuje desnico in omalovažuje stvarne rezultate.

Stalin je imel v rokah nadzorstvo nad srednjo partijsko birokracijo (predsedstvo, politbiro). Prek posebnega oddelka svojega sekretariata si je zagotovil močno podporo partijskih sekretarjev, ki so sedeli v CK; v letih 1928/29 so bili hrbtenica Stalinove moči. V Moskvi je zagnano deloval v skladu s Stalinovimi intencijami Bauman, v Ukrajini Kaganovič, na območju osrednjega Černozjoma Varejkis v Sibiriji Sergej Sircov, v Spodnjem Povolžju Boris Šebodajev, na Uralu Nikolaj Svernik, v srednjem Povolžju Mendel Katajevič, v Ukrajini pa Stanislav Kosior. Enako pomemben je bil osrednji birokratski aparat sekretariata, ki je služil generalnemu sekretarju kot »vlada v senci«; prek njega je imel direktne stike z vsemi partijskimi organizacijami. Služil mu je za pojasnjevanje njegove politike, za manipuliranje s partijskim mnenjem, za izvajanje pogramov in za boj proti buharinovskemu tisku. Njegova mreža podrejenih organov partijskih sekretarjev je štela 133.000 do 194.000 ljudi. Bila je navzoča povsod in nadzirala je učinkovito vso Buharinovo aktivnost. Ta organizacija je funkcionirala kot strankin oddelek v vsaki instituciji. Stalinistične manjšine so tako lahko spodkopavale vpliv desnih voditeljev, ko se je razvnel boj v moskovski partijski organizaciji, v sindikatih, v Institutu rdečih profesorjev in v inozemskih partijah. Če so bil v teh partijah. Buharinovi privrženci v večini, jih je Stalin spretno izoliral. Rikov ni imel nadzorstva nad vladnim aparatom, ki ga je v letih 1928/29 Stalinova partijska birokracija povsem obvladala. Na neopredeljene člane CK je Stalinov stroj izvajal pritisk na najrazličnejše načine, vključno represalije.

Na večer pred julijskim plenumom CK leta 1928 je Stalin premestil v Moskvo svojega verjetno najsposobnejšega in najbolj preziranega privrženca Kaganoviča, ki je kot sekretar ukrajinske partije v Harkovu tri leta tiraniziral ukrajinske odposlance sovjetov.[53]

Posebna vrsta Stalinovih manipulacij je bila povezana z dodeljevanjem sredstev za kapitalne investicije, načrtovane s petletnim načrtom. Provincialni partijski voditelji, vključno ukrajinski in leningrajski, na katere je računal Buharin, so si prizadevali dobiti čim večji delež za svoja področja. Če so bli naklonjeni Stalinovi politiki maksimalnih investicij, so bili pripravljeni sprejeti tudi njegovo nadzorstvo. Intenzivno tekmovanje za odobritev gradnje tovarn se je odražalo tudi v političnem boju. Rjazanov je na aprilski konferenci VKP(b) leta 1929 te težnje takole opisal: »Sleherni govor se je končal z zahtevo: Dajte nam tovarno na Uralu in vrag naj vzame desnico! Dajte nam elektrarno, in vrag naj vzame desnico!«[54]

Taktika generalnega sekretarja ni bila nič manj učinkovita, kadar je šlo za nastavitve novih partijskih funkcionarjev. Takšni Stalinovi prijemi so mu

---

[53] Buharin-Kamenjev memorandum, T 1897; Očerki istorii komunističeskoj partii Ukraini, Kijev 1964, str. 376—377; Mariagin G., Postišev, Moskva 1965, str. 79.

[54] Šestnadcataja konferencija, str. 214; Kavin, U rulia industrii, str. 67—68; Stecki v časopisu Pravda, 17. marca 1929, str. 1.

zagotovili velike prednosti pred Buharinom, ki so ga imeli v Rusiji za slabega organizatorja. Toda sam politični stroj še ni zagotavljal Stalinove zmage. Služil mu je predvsem, da zagotovi zvestobo in vdanost nižjih in srednjih partijskih kadrov, ki so se dvignili s pomočjo sekretariata. Stalin je odkrito izjavil »Buharina nismo premagali z argumenti, temveč s partijskimi izkaznicami.« Mlajši člani CK niso bili samostojni, tako je 20—30 voditeljev odločalo o vsem. Odločilni glas so imeli člani iz Moskve, Leningrada, Sibirije, Severnega Kavkaza in Ukrajine. V tem izbranem ozkem krogu je bila Stalinova moč znatno manj impresivna. Desnica je imela v teh forumih še precej vpliva. Smer so v teh organih določali praktični politiki, kakršni so bili na primer Ordžonikidze, Kujbišev, Ukrajinca Stanislav Kosior in Grigorij Petrovski ter leningrajski partijski sekretar Sergej Kirov. Med državljansko vojno so postali visoke vojaško-politične avtoritete, kasneje pa so predsedovali ključnim pokrajinam.[55] Molotov je ugotvil, da voditelji večinoma niso teoretiki, ampak praktiki.[56] Veliko med njimi je bilo Transkavkazijcev, surovih, močnih, brkatih ljudi, za katere je bila državljanska vojna težka preizkušnja in dragocena šola. Njihove politične profile in etos je skušal podati v svojih spominih Anastas Mikojan.[57] Mnogi med njimi so začeli svojo politično kariero že v Transkavkaziji. Kot visoki administratorji in politiki so se pogosto družili z generalnim sekretarjem. Mnogi med njimi niso bili zgolj Stalinovi politični avtomati, temveč pomembni, samostojno misleči voditelji. Daleč pred vsemi je bil Kirov.

Sergej Kirov je bil najprej partijski sekretar v Azerbejdžanu. Bil je tesno povezan s Stalinovimi privrženci v Transkavkaziji. Po porazu Zinovjeva je leta 1926 postal sekretar leningrajske partijske organizacije. Tudi tu se je izkazal kot zvest Stalinov privrženec, leningrajska partijska organizacija pa je bila lojalna do generalnega sekretarja pozno v dvajseta leta. Toda Kirov se je leta 1920 upiral prizadevanjem sekretariata, da diktira nastavitve v Leningradu.[58]

Buharin je leta 1928 pričakoval podporo leningrajske partijske organizacije, kjer so delovali njegovi ugledni privrženci Stecki Petrovski in sindikalni voditelj Fedor Ugarov. Kakšno je bilo stališče Kirova v boju proti Buharinu do aprila 1929 ni povsem jasno. Zdi se, da je stal v boju ob strani v najbolj kritičnih mesecih. Žal nimamo točnih podatkov o njegovih stališčih v letu 1928, znano pa je, da je ocenjeval Stalinov industrijski načrt kot nerealističen.[59] Stalin je dal svoji nevolji duška z dvema neobičajnima napadoma na leningrajsko partijsko organizacijo in na Kirova; napadel je njihov tisk in delo kontrolne komisije v letih 1928 in 1929.[60]

Stalinovi privrženci so bili žilavi, pragmatični ljudje, ki so svoje zanimanje in aktivnost osredotočili prvenstveno v načrte za industrializacijo

---

[55] Poslanci partii. Vospominanija. Moskva 1967, str. 181.
[56] Boljševik št. 3, 15. februar 1931, str. 20.
[57] Mikojan A. I., Porogoi borbi I, Moskva 1971.
[58] Glej Vestnik leningradskogo universiteta št. 8/1968, str. 82—83.
[59] Istoričeskij arhiv št. 5/1961, str. 109.
[60] Glej govor Kujbiševa v Pravdi 25. septembra 1929, str. 3; Krasnikov S. V., S. Kirov v Leningrade, Leningrad 1966, str. 49—56; Pravda, 4. septembra 1925, str. 3.

Sovjetske zveze. Te aspiracije sta okrepili vojna nevarnost v letu 1927 in žitna kriza v letu 1928. V aprilu leta 1929 je Stalinu uspelo dobiti večino v najvišjih vodilnih organih oblasti. Te večine si ni pridobil z birokratsko močjo, temveč zato, ker je njegovim somišljenikom odgovarjala njegova platforma industrializacije. Identificirali so se z nasilno, »praktično« politiko generalnega sekretarja. Stalinova politika je bila zanje, v primerjavi z Buharinovim teoretičnim znanstvenim mišljenjem, veliko bolj konkretna, realna in privlačna. Improvizacija in infantivnost Stalinove politike jih ni motila. Buharinov ugled so na vsakem koraku spodkopavali in omalovaževali. Prikazovali so ga kot glavnega voditelja in navdihovalca opozicije.[61]

Za razliko od Stalina se Buharin ni nikoli skušal dvigniti nad Rikova in Tomskega, ki sta bila praktična politika. V razgovoru s Namenjevom je poudarjal potrebo po kolektivnem vodstvu. Stalinovi fanatični praktiki so dvomili v učinkovitost Buharinove politike, ki so jo negativno ocenjevali.

Žitna kriza je spravila Buharina in njegove zaveznike v težak položaj in jih soočila s programskimi dilemami v letih 1928/29. Buharinovci so se zavzemali za koncesije v kmečki agrarni politiki in za nepovske metode. Takšne zahteve so ustvarjale videz bojazljivosti in pesimizma ter krepile Stalinovo tezo, ki jo je nenehno ponavljal, da so Buharin, Rikov in Tomski strahopetni, starokopitni ljudje, nesposobni odločnega vodenja, pripravljeni na nenehne koncesije in nasprotni industrializaciji.[62] Posebej ostro so kritizirali predlog Buharina in Rikova, naj uvozijo žito, da bi tako omilili krizo. Označili so ga za najhujši napad na tempo industrializacije.[63]

Buharinovci so poudarjali, da je treba pri načrtovanju ločiti med optimizmom in neumnostjo. Buharinov privrženec Ajhenvald je izjavil: »Bolje je biti desni odklonist kot brezupen idiot.«[64] V visokih partijskih krogih so bili v letih 1928/29 nenaklonjeni pozivom desnice k previdnosti in preudarnosti. Skupaj s Stalinom so vztrajno poudarjali kult herojske boljševiške tradicije in ga povezovali s preobrazbo države v moderno socialistično industrijsko državo. Tudi mladi partijci in komsomolski voditelji, s katerimi je bil Buharin dolgo povezan, so podpirali Stalina in mnogo prispevali k njegovi zmagi. Zveza med Stalinom in mladimi voditelji komsomola je bila kot antipod buharinovcem tudi organizacijsko utrjena v »Mladi stalinistični levici«.

Najbolj poznani predstavniki te mlade komsomolske generacije voditeljev, ki jih je Stalin protežiral že v začetku dvajsetih let so bili Lominadze, Šackin in Jan Sten, pa tudi nekateri inozemski komunisit v kominterni kot na primer Heinz Neumann. Mnogi so razočarani Stalina kmalu zapustili.[65]

Nestrpnost do desnice se je v višjih partijskih krogih vse bolj krepila. Njihovo razpoloženje in razočaranje nad Buharinovo skupino je Kujbišev

---

[61] Astrov, Kruha, str. 220; Bjuleten tretjej leningradskoj oblastnoj konferencii VKP (b) št. 3, Leningrad 1930, str. 14.

[62] Za obtožbe o pripravljenosti za nenehne koncesije glej Krilov in Zikov, O pravoj opasnosti, str. 159—170.

[63] Vaganov, Pravij uklon, str. 106; Voprosi istorii KPSS št. 5, maj 1969, str. 30.

[64] Pravda, 3. novembra 1929, str. 3; Buharinovo klicevanje na realni optimizem: Pravda, 11. junija 1929, str. 3.

[65] Pravda, 1. decembra 1931, str. 3; Buber-Neumann M., Kriegschauplätze der Weltrevolution- Stuttgart 1967, str. 282—284.

povzel takole: »Zgodovina nam ne dovoljuje, da nadaljujemo gospodarski razvoj mirno, s plašnimi koraki.« Ponovil je misel Kirova: »V besedah je desnica za socializem, toda brez hrupa, brez boja, brez težav.« Ordžonikidze je Buharinu priznal dobre namene in ugotavljal njegovo zaskrbljenost. »Tu ne gre za želje, temveč za politiko. Tolitika tov. Buharina nas bo pahnila nazaj, ne pa porinila naprej.«[66]

Odločeni, da dohitijo in kmalu tudi prehitijo industrijski Zahod, jalov zaradi nenehnih kriz, so se voditelji partije navdušili za Stalinov opitmizem, ki je bil antipod Buharinovemu pesimizmu. Stalinova obtožba, da desnica pridiga filozofijo pesimizma, je bila verjetno njegovo najbolj učinkovito orožje. Pesimizem je preveval tudi Buharinovo kominternsko politiko in se je izražal v prepričanju, da do evropske revolucije ne more priti brez svetovne vojne.[67]

Stalinovi privrženci so glasovali za takšno usmeritev, ki jo je Buharin označil za »politiko avantur«. Ta usmeritev je dala primat rasti industrije in planiranju mimo tržnega ravnotežja, toda še ni anticipirala nasilne kolektivizacije, razkulačenja in konec NEP. Za vodilno partijsko jedro je bilo takrat osrednje vprašanje rast industrije in planiranje, kolektivizacija pa je bila na drugem tiru.

Stalinu je uspelo ustvariti v vodilnih organih večino proti Buharinu in okrepiti svoj položaj kot »primus inter pares« v vodilni strukturi, ne kot vratolomnemu arhitektu »revolucije od zgoraj«, temveč kot treznemu državniku, ki jamči premišljeno in mirno srednjo pot med boječnostjo desnice in ekstremizmom levice. Prikazoval se je kot branilec linije XV. kongresa VKP(b).[68] Kot človek zlate sredine je impersioniral administratorje s svojo pragmatično učinkovitostjo, hladnim tonom in mirnim glasom. Sedem mesecev kasneje pa je že začrtal povsem drugačno usmeritev, polno tveganja in težko predočljivih ciljev. Napovedal je »veliko spremembo«.

VOJAN RUS

Omejil bi se samo še na dva vidika, ki so za nas danes idejno in praktično pomembna.

Prvi se še vedno nanaša na vlogo države in na stališče Stalina glede tega. Morali bi namreč točno ugotoviti, v katerem trenutku in kaj je pomenilo, da je Stalin kar svečano na XVIII. kongresu VKP (b) označil Engelsove misli o odmiranju države kot abstrakcionizem, ki ga (Stalin) odlaga šele v čas, ko bo socializem »zmagal v vseh deželah« (to pa je bil seveda posreden način, da je dejansko zavrgel — z besedami o »premalo izdelanih splošnih tezah marksističnega nauka o državi« — tudi Leninovo in Marxovo teorijo o odmiranju države). Stalin to početja v trenutku, ko je v Sovjetski zvezi že

[66] Kujbišev, glej Voprosi isterii KPSS št. 10/1967, str. 76; Kirov Izbranije stati i reči (1912—1934) II, Moskva 1957, str. 539; Ordžonikidze K. G., Stati i reči II, Moskva 1957, str. 174.

[67] Komsomolskaja Pravda, 17. novembra 1929, str. 2.

[68] Stalin, Sočinenija I, str. 217, 257, 290—293.

precej narasla industrijska osnova in ko so že v odločilni meri zginili nasprotni razredi in sloji. Stalin tudi takrat poudari, kot edini model upravljanja, da je državo treba krepiti zlasti na ekonomskem in kulturnem področju, kar pa je bilo na stopnji velike krepitve socialističnih razrednih sil v SSSR takrat že enostransko (in zato si je tudi izmislil okrepljen razredni boj, kar je bilo tudi povsem neutemeljeno). Če bi on takrat samo rekel (kar je tudi storil), da je treba krepiti zunanjo obrambno moč države zaradi rastoče nevarnosti fašizma, bi se vsak s tem moral strinjati. Torej ugotavljamo pri Stalinu zares neutemeljeno birokratsko-ideološko prekinitev z marksizmom in leninizmom glede teorije države, kar je bil seveda sestavni idejni del celovitega birokratskega upravljanja in odmiranja socialistične demokracije.

Druga stvar, ki se mi zdi aktualna in pomembna, je vprašanje zadržanja naših političnih voditeljev do stalinizma in Stalina. Seveda nobenega od teh ljudi ni mogoče smatrati kot nezmotljivo, popolno bitje. Vendar se mi ne zdi utemeljena argumentacija, ki je bila danes nekako prisotna v enem od referatov, češ; ne preveč kritizirati Stalina, saj so ga tudi naši voditelji sprejeli in to že takrat, ko so bili v Rusiji. Bilo bi pa nujno zelo točno ugotoviti, kaj so sprejeli in kaj ne. Štajner piše, da je bil v Moskvi skupaj s Titom takrat, ko je Ždanov sklical, mislim okrog 1935. leta, sestanek, na katerem je naznanil, da so glavni sovražniki Angloamerikanci, ne pa Hitler in da se bodo začeli s Hitlerjem pogovarjati (kar pa so preprečili objektivni dogodki kot fašistična vstaja v Španiji in Anschluss Avstrije). In že takrat je Tito dejal: kaj pa ta človek (Ždanov) govori? Se pravi, da je Tito že takrat imel določeno kritično distanco do Stalina in do stalinistov glede najvažnejšega za nas: glede njihovega neizdelanega stališča do fašizma in tu se ni z njimi prav nič identificiral (to je še bolj verjetno, ker je o tem Štajner govoril po Titovi smrti). Naj navedem tudi Vlada Kozaka in njegovo današnje stališče, po vseh znanih izkušnjah s stalinizmom. Kozak je gotovo eden od največjih svobodoumnikov v slovenski komunistični stranki in eden prvih marksističnih antistalinistov pri nas. Toda povsem utemeljeno in realistično piše v svojih nedavnih spominih: celo v primeru, če bi pred 1941. letom vedel o vseh deformacijah stalinizma (kar pa ni vedel in kar smo zvedeli kasneje), bi kljub temu 1941. leta šel skupaj s Sovjetsko zvezo v boj proti fašizmu, ki je bil glavni in daleč najnevarnejši sovražnik naše dežele in človeštva. Kaj naj iz vsega tega sklepamo? Da moramo ostro niansirati stališča tistih naših vodečih ljudi, ki so utemeljeno smatrali fašizem za glavnega sovražnika in SSSR, zaradi njegove moči, kot glavnega zaveznika, ki pa niso mogli videti vseh stvari, ki so se dogajale v SSSR ali pa so jih deloma videli, niso pa jih še mogli teoretično dovolj opredeliti v prvih trenutkih dokončne zmage Stalina, do katere pride šele po 1935. letu. S tem nikogar ne opravičujem in ne poveličujem, ampak poskušam le povedati, da oni niso »z vso dušo« pritrjevali tistemu dejanskemu stalinističnemu sistemu vladavine in njegovi teoriji, ampak so bili predvsem realni politiki, ki so videli v Hitlerju in fašizmu glavnega sovražnika, v SSSR pa glavnega zaveznika.

Stalinistično razdobje je bilo in je še vedno predmet številnih razprav. O njem so pisali in pišejo avtorji različnih idejnih ter političnih smeri in strok. Najbrž imajo le avtorji, ki proučujejo to razdobje, pregled nad obsežno literaturo, ki je bila doslej napisana in natisnjena. Moje poznavanje literature in virov je skromnejše. Najbrž se ne bom zmotil, če trdim, da je bilo natisnjenih malo del, za katere bi lahko zapisali, da so poskušala podati zgodovino tega razdobja. Tega pa ni mogoče podati, če ne upoštevamo dogajanj in procesov, ki so bili značilni za razdobje NEP. Če sem zapisal zgodovino, sem s tem hotel poudariti, da ta obsega dogajanja, procese in strukture v ekonomsko-socialni, politični in idejni strukturi. V razpravah o omenjenem razdobju obravnavajo predvsem politična dogajanja, Stalinov boj za oblast, nepojmljive oblike prisile itd., sorazmerno malo pozornosti pa namenjajo ekonomsko-socialnim vprašanjem, predvsem pa dogajanju in življenju na sovjetski vasi. Ugovor, da za takšno raziskovanje ni virov, je le delno opravičen. Zdi se, da je odločilnejšega pomena raziskovalni interes. Zato je knjiga, o kateri razpravljamo, glede na vsebino, ki jo obravnava, zaželena. Naslov knjige »K kritiki stalinizma« je sprejemljiv, saj gre za prispevek itd. Moti me na str. 7 (neoznačeni) zapisana trditev, da besedilo knjige obravnava sovjetsko zgodovino tudi, če to omejimo le na položaj delavskega razreda, ki ga avtor v knjigi obravnava. Na isti strani avtor poudarja, da v knjigi obravnava le sovjetski in nobenega drugega stalinizma. Pridružujem se tistim, ki sodijo, da je obstojal le sovjetski stalinistični sistem. V tem pogledu kitajska »kulturna revolucija« ni bila stalinizem in prav tako divjanje v Kampučiji ne. Stalinizma kot sistema tudi ni bilo v vzhodnoevropskih deželah, kjer so bili mnogi pojavi, ki so bili značilni za stalinistično razdobje vse do zapiranja in mučenja najvidnejših komunistov in uprizarjanja sodnih procesov, ki so bili po načinu podobni sodnim procesom v SZ v tridesetih letih. Zaradi stalinistične politike in tudi zaradi razmer, ki so s to politiko nastale v mednarodnem delavskem gibanju, se je v teh deželah uveljavljal način preobrazbe družbe, ki je bil značilen za SZ. Stalinistični sistem v celoti pa ni bil v nobeni deželi ponovljen in uveljavljen. Vsaka izmed njih je ohranila svoje specifičnosti, ki so bile pogojene tudi z lastno zgodovinsko preteklostjo. Zavrto pa je bilo lastno iskanje poti družbene preobrazbe, kar je imelo za mednarodno delavsko gibanje daljnosežne posledice, ki terjajo podrobnejše razčlenitve. Najrazvitejše vzhodnoevropske dežele bi lahko bile primer socialistične preobrazbe družbe visokorazvite kapitalistične dežele z vsemi elementi, ki so bili zanje značilni. Pri družbeni preobrazbi v vzhodnoevropskih deželah pa ne smemo prezreti mednarodnih razmer. Svet se je kmalu po drugi svetovni vojni znašel v obdobju hladne vojne. V kapitalističnih deželah se je okrepila reakcionarna politika proti delavskemu, predvsem proti komunističnemu gibanju. Posledice takih razmer in take politike so se odražale tudi na razmere v vzhodnoevropskih deželah.

Vprašanje, kdo je bil v preteklosti stalinist, je aktualno, a ne tako preprosto, kakor se nekaterim kaže. Pri nas se uveljavlja mnenje, da je bil

vsakdo stalinist, ki je kdajkoli pozitivno pisal o SZ tistega časa ali kazal naklonjenost do nje ali se zavzemal za sodelovanje z njo. Če bi takemu mnenju pritrdili, bi najbrž morali vse, ki so se pri nas pred drugo svetovno vojno zavzemali in delovali v Društvu prijateljev SZ, označiti za staliniste ali vsaj za njihove simpatizerje. Taka sodba pa bi bila zgrešena. Najbrž nimamo podrobnejše razprave o tem društvu. V njem so delovali in se zanj zavzemali ljudje različnih idejnih in političnih pogledov. Z zavzemanjem in delovanjem v omenjenem društvu so izražali svoj odnos do SZ, a to ne pomeni, da so soglašali s stalinistično politiko v času, ko je fašizem že uresničeval imperialistično politiko in neposredno ogrožal tudi Jugoslavijo. Zaenkrat toliko o tej temi, kar o njej v tem okviru ni mogoče podrobneje razpravljati. Želel sem le opozoriti, da moramo vsak družbeni pojav ocenjevati v povezavi z drugimi družbenimi pojavi. Le tako bodo ocene pojavov, dogajanj in procesov lahko stvarne.

V literaturi različno opredeljujejo stalinistično razdobje. Eni ga imajo za državni kapitalizem, drugi za despotizem, tretji pišejo o njem kot o kontrarevoluciji itd. Pritrjujem tistim, ki imajo stalinistično razdobje za nazadovanje v družbenih odnosih, in v tem smislu bi pritrdil, da je to razdobje kontrarevolucija, čeprav se mi zdi, da poimenovanje ni najustreznejše. Oznaka despotizma ne pove mnogo, ker so obstajali despotizmi v različnih družbenih sistemih. Stalin pa je uveljavil despotski način vladanja. Stalinistična razdobja ne bi označil kot državni kapitalizem, ker sodim, da so med obema sistemoma razlike. Res je, da v obeh sistemih delavci ne odločajo o delitvi presežnega produkta, kar večkrat poudarjajo, a so še druge razlike, po katerih se oba sistema ločita. Pri takem opredeljevanju stalinističnega razdobja se včasih sklicujejo tudi na Lenina, ki je pisal o državnem kapitalizmu. To tudi takrat, ko je leta 1918 pisal o gospodarski strukturi takratne Rusije in ločil različne gospodarske elemente, med njimi tudi privatni in državni kapitalizem. Sodim, da so v zmoti tisti, ki Leninov pojem državnega kapitalizma enačijo s sodobnim državnim kapitalizmom.

V zvezi z obravnavanjem Stalinovega boja za oblast se čestokrat prezre, da je bil ta boj povezan z različnimi načrti nadaljnjega razvoja sovjetske družbe. Pri tem ni zanimivo le to, kako in kdo je ta načrt oblikoval, ampak tudi, kdo se je zanj zavzemal in ga podpiral. Odgovor na ta vprašanja in ovrednotenje načrtov bi prispevalo k celovitejši podobi dogajanj tistega časa. Hkrati pa omogočilo realnejše vrednotenje delovanja posameznih osebnosti tistega časa. V knjigi sem pozorneje prebral tiste dele besedila, ki omenjajo L. Trockega in njegovo delovanje. Pred leti je vladalo tudi pri nas precejšnje zanimanje zanj in mnogi so o njem govorili v presežnikih. Trocki je ogromno napisal pred in po letu 1917 in bil zelo aktiven družbeni delavec. Mnoge njegove članke, ki so bili objavljeni v sovjetskem tisku, sem prebral in si ustvaril (nepopolno) sodbo o njem in njegovem delovanju. Pred leti sem vnetega zagovornika Trockega opozarjal, da kaže biti previdnejši. Ta mi je odgovoril, da je bil Trocki Stalinov nasprotnik, nato omenil nekatere njegove misli. Kako sva razgovor končala, ni pomembno. Tudi sodba o Trockem ni pomembna. Primer sem navedel zato, ker sodim, da pri obravnavanju, posebno polpretekle dobe, prenagljeno in zelo površno sklepamo

in to ne le pri obravnavanju stalinizma. Naše predstave o tem obdobju so popolnejše kot pred desetletjem, a še vedno pomanjkljive. Morda bi bilo prav, da bi v prihodnje naš razgovor nadaljevali z določeno vsebino.

RUDI RIZMAN:

Naj na koncu neskromno zaključim, da smo z današnjo razpravo dosegli cilje, ki smo jih imeli v mislih v zvezi s pobudo za ta razgovor. Poleg tega, kar je najpomembneje pa smo si z njo zastavili (nove) teoretske naloge. Mislim, da smo se dvignili od tistih poenostavljanj, ki operirajo s poenostavljenimi enačaji, s hitrimi miselnimi bližnjicami pa nenapornim etiketiranjem. Obenem pričakujemo še prispevke, ki jih je morebiti spodbudila razprava. Sicer pa v imenu MC na FF hvala za udeležbo in sodelovanje.

O posebnostih našega sodobnega birokratizma*

* Redigirani tekst celotne razprave na 6. seji komisije za idejno in teoretsko delo pri predsedstvu CK ZK Slovenije, dne 22. 4. 1983.

VOJAN RUS

Povsem jasno je, da fenomena, ki je pred nami, to je posebnosti našega birokratizma, nikakor ne morem tukaj izčrpati. Zato sem se odločil, da najprej poskusim podati nekaj teoretičnih orisov našega posebnega birokratizma in nato še nekaj nepretencioznih predlogov, kako naj bi se z njim spoprijemali.

Prehajam na prvi vidik: nekatere posebnosti birokratizma pri nas.

Kadar pri nas govorijo o birokratizmu, pogosto ne upoštevajo njegove posebnosti. Naš posebni birokratizem pogosto kar enačijo s stalinizmom, čeprav sta si zelo različna. Seveda, brez vpogleda v posebnost našega birokratizma se družbeni subjekti in delavci ne morejo uspešno bojevati proti birokratizmu.

Pojavov birokratizma ne bo mogoče povsem odstraniti v nobeni deželi sveta, vse dokler bo obstajala razlika med umskim in fizičnim delom, ta pa bo še dolgo. Gre pa za to, da imajo ti pojavi pri nas dosti večji obseg, kot je nujno. Zato je birokratizem tudi naša subjektivna pomanjkljivost. Med drugim novi birokratizem ni nastal in se razpasel samo zaradi naših objektivnih pogojev, ki so seveda bistveni, ampak delno tudi zaradi odsotnosti, teoretskega proučevanja njegovih posebnosti. Zato je dolgo ostal skrit, včasih celo neviden.

Nad tem ponovnim bohotnim razraščanjem birokratizma pri nas se moramo zamisliti tudi zaradi naše vloge v sodobnem človeštvu. Sestavni del naše samoupravne poti po letu 1948 je bila tudi najtemeljitejša kritika birokratizma, kar jih je svet doslej slišal. Pojavi novega birokratizma pa očitno ogrožajo tako naše samoupravljanje, družbeni in gospodarski razvoj kot našo zgodovinsko, titovsko-kardeljevsko vlogo v svetu in v mednarodnem delavskem gibanju.

Analiza našega posebnega birokratizma je tudi neposredno politična potreba Jugoslavije. Neredko povsem napačno vidijo vzroke kriznih pojavov v naši federativni ureditvi, namestno v takih pojavih, kot je novi birokratizem. Njegova diagnoza bo torej prispevala k učinkoviti in vsebinski, skupni in dolgoročni protibirokratski usmeritvi vseh samoupravnih sil v Jugoslaviji.

Zaostren politični pomen analize birokratizma je zlasti v tem, da se krepijo težnje, ki skušajo reševanje sedanjih velikih težav prenesti iz pro-

dukcije in ravnanja na spremembo temeljne politične ureditve — kar je seveda povsem brezplodno in že po sebi birokratsko.

Novi birokratizem tudi pri nas vznika podobno kot povsod po svetu. Na današnji stopnji razvoja je tudi pri nas nujna in napredna določena delitev družbenih vlog. Del le-teh ima nujno več kompetenc kot druge. In del teh kompetenc je nujno in družbeno dogovorjeno diskrecijski. Zato pa je nenehna objektivna nevarnost, da se kompetence in diskrecije, ki niso birokratizem, razširijo prek dogovorjenega in s tem zdrsnejo v birokratizem.

Nenehna nevarnost birokratizma je torej objektivna in nenehen boj z njim je torej objektivno nujen. Pri teh skupnih značilnostih pa ima naš birokratizem, kot je rečeno, nekaj posebnosti, ki izvirajo iz (naših in svetovnih) posebnih sedanjih razmer.

Potem ko smo dokončali povojno obnovo in že dosegli srednjo razvitost, smo začeli živeti malo lagodneje, zlasti ker sta bila denar in kredit po svetu poceni. Kaj lahko smo, kot je znano, najemali posojila. Ta lagodnost naših »neproduktivcev« je še povečala velika inflacija, zlasti v zadnjem desetletju. Zato je pri nas začel nastajati birokratizem, ki ni bil — da se tako začasno izrazimo — produkcijsko-akumulacijski, ampak potrošniško-inflacijsko-delilen. Poskusil se je afirmirati z lovljenjem kreditov, ki se niso vračali v realni vrednosti, z navijanjem cen, z zapiranjem v lastna ekonomska avtarkična lovišča od občine naprej, z uvozom zastarelih licenc in sploh tuje pameti, z delitvijo uvoznih poslov ipd.

Že prej je vodstvo zveze komunistov zavestno, odločno in povsem utemeljeno demontiralo elemente klasičnega »birokratizma« — da bi se razvilo samoupravljanje. Ker je birokratizem vedno enotna piramida, katere vrh direktivno upravlja navzdol, in ker se, kar je čisto razumljivo, samoupravna kontrola in odločanje od spodaj navzgor nista mogla in se še ne bosta mogla popolnoma razviti, so pri tem ostali določeni prazni prostori. Pri tem ni v temeljih v samoupravno delegatskih formah prav nič napačnega; te naj ta »navzgor« zagotove. Narobe pa je, da niso dovolj napolnjene z vsebino. V teh delnih vsebinskih prazninah, med resničnim samoupravnim titovsko-kardeljevskim vrhom in med bazo, je začel nastajati naš posebni birokratizem v svojih posebnih vidikih.

To nikakor ni več enoten sistem, ki bi imel koncentriran vrh moči. Nastaja množica različnih birokratskih pojavov na vseh ravneh in v vseh mogočih prepletih, ki jih ne klasični birokratizem ne stalinistični in birokratizem absolutistične države ne poznajo. Iste temeljne lastnosti dobijo pojavi tega novega birokratizma na vseh ravneh, zvezni, republiški, občinski ali podjetniški, v upravi ali v gospodarstvu, v prosveti ali v duhovni kulturi, v politiki ali v ZK. Ker se birokratski pojavi vseh teh ravni med seboj različno prepletajo in superponirajo, in to zlasti v obliki neformalnih grup, ni mogoče reči, da je njihova največja koncentracija vedno na določeni ravni na primer na republiški, ali v določeni instituciji ali organizaciji, na primer v zvezi komunistov, kakor pravijo nekateri.

Opaziti je specifično krepitev birokratizma na istih vodoravnih in tudi nižjih ravneh, zlasti na občinskih, in manj na tistih navpičnih povezavah, ki so značilne za klasični birokratizem, čeprav so prisotni tudi elementi tega

navpičnega birokratizma. Preprosti ljudje so to že davno opazili in izrazili ta pojav z izrekom, »da je danes važneje imeti zveze in protekcijo spodaj kot zgoraj«.

Zaradi upravičenih rotacij vodstvenih in poslovodnih kadrov večkrat precej zraste moč stalnega, srednjega uradništva, ki ima izkustvo, zveze in informacije. Obenem se to srednje uradništvo številčno, zlasti pri nas, nesorazmerno množi, tako da ga je pogosto, na primer, tudi v gospodarstvu, procentualno dosti več kot v razvitih državah. Zato je ta in podoben prekomerni del uradništva družbeno vse bolj očitno nekoristen. Tak udobni položaj dela uradništva privlači del ljudi iz materialne proizvodnje in zmanjšuje strokovnost in delavnost uradništva.

Inflacijska lagodnost, odsotnost učinkovite kontrole od spodaj, možnost večsmernega in neformalnega, nevidnega povezovanja naših birokratskih elementov in njihova anonimnost, to je tisti posebni odnos sil pri nas, ki omogoča še posebej stopnjevano neodgovornost, nedelavnost in nestrokovnost novega birokratizma.

Ta neformalnost in večsmernost omogoča našemu birokratizmu, da se zelo pisano in spremenljivo odeva v vsemogoče ideologije, bodisi v navidezno samoupravnost in v navidezno demokratsko širino in populizem, da niha med nacionalizmom in centralizmom in podjetniškim in lokalistično-občinskim partikularizmom, med klerikalizmom in meščanskim liberalizmom, med evrocentrizmom in tradicionalizmom. Zato je za naš birokratizem še posebej značilna dvoličnost, lahko bi rekli idejna večličnost, kameleonstvo, sedenje na več stolih, igranje na več vrveh med raznimi nasprotji. To neplodno kompromisarstvo moramo po mojem ostro razlikovati od naših stalnih in nujnih prizadevanj, da različne elemente, ki so zgodovinsko v naši družbi, sintetično na višji ravni, povezujemo. Na primer, velika razlika je med uvidevanjem, da imamo v naši družbi ljudi z različnimi svetovnonazorskimi pogledi (verne ljudi itn.) in da iščemo sintezo z upoštevanjem teh zgodovinskih različnosti. Drugo pa so razni nepotrebni kompromisi na nižji ravni.

Zaradi te njegove vloge in idejne mimikrije je naš birokratizem pogosto težko opaziti, izluščiti. Zato je toliko večja naloga vseh subjektivnih dejavnikov, začenši z družbenimi znanostmi, da analizirajo njegove specifičnosti in da ga sredstva obveščanja in politična in šolska vzgoja zelo jasno prikažejo.

Posebna oblika tega birokratizma je proizvajanje samoupravnega videza v obliki supernormativnosti in superinstitucionalizma. Na primer, sklepanje množice samoupravnih dogovorov, ki se ne izpolnjujejo in ki so torej le način bivanja njegovih tvorcev, ne pa delavskega razreda. Ali cela vrsta paralelnih institucij, ki naj bi služile dogovarjanju delavcev, pogosto pa bolj množe uradništvo: ali je, na primer, potrebno, da imamo toliko interesnih skupnosti in tako razdrobljene, pri čemer seveda niti najmanj ne postavljam pod vprašaj ustavnega položaja interesnih skupnosti, ampak vprašanje njihove konkretne izvedbe in aplikacije.

Očitno je, da mora biti idejna in politična kritika birokratizma in protibirokratska praksa zelo odločna, saj birokratizem pogosto zavira samo-

upravno akcijo tam, kjer je njen edini možni izvor, v samoupravnih subjektih vseh vrst in v njihovih institucijah.

Vendar bi po mojem politično in idejno zgrešili, če bi bili družbeno kritični samo proti birokratizmu. Vse nazadnjaške sile, ki skušajo nastopiti frontalno proti zvezi komunistov in proti našim političnim vodstvom pod krinko boja proti birokratizmu, označujejo zvezo komunistov in vso državo in institucije preprosto kar s stalinizmom. In to je po mojem tudi eden od vzrokov, zakaj ni prišlo do specifične analize našega specifičnega birokratizma. Namreč, večkrat ni šlo za boj proti birokratizmu, ampak pod krinko boja proti birokratizmu le za boj z zvezo komunistov in njeno vlogo.

Naša akcija in politika morata biti očitno usmerjeni proti vsem elementom in ostankom razredne družbe, ki so med seboj povezani, in v okviru tega tudi v odločen boj proti birokratizmu. Vsem nam je danes očitno, kako sta, na primer, povezana birokratizem in tehnokratizem. Večkrat ju je težko ločiti. Vemo, kako se povezujejo uradništvo, uprava v podjetju, in drugi tako imenovani tehnokratski elementi v gospodarstvu in v bančništvu z lokalnimi elementi. Če bi govorili samo o boju proti birokratizmu in zanikali obstoj tehnokratizma, bi boj proti birokratizmu slabili, kajti birokratizem se krepi s povezovanjem s tehnokratizmom, saj se prelivata eden v drugega.

Ali pa drug specifični vidik. Če bi v boju proti birokratizmu povsem zanemarili boj proti neupravičenemu, privatističnemu bogatenju, bi tudi povsem zgrešili, saj je verjetno precej jasno, da se naš birokratizem deloma krepi tudi v povezavi s privatnim bogatenjem in to v obliki korupcije, raznih medsebojnih privilegijev in z neizvajanjem tistih ukrepov, ki so v vsaki tržno razviti državi povsem normalni, tj. davčnih in podobnih inštrumentov ipd. Za ilustracijo lahko povemo, da se dá dandanes celo z uporabo računalniške tehnike spraviti v žep del čezmernega dohodka.

Omenil sem tudi specifično povezavo našega birokratizma z vsemi drugimi izmi, zato bi bil boj proti birokratizmu zaman, če bi ne imeli enotne fronte proti vsem ostankom zaostalih razrednih sil.

In še nekaj besed o načinu boja proti birokratizmu. Gotovo je temelj tega boja kvalitetna gospodarska in duhovna produkcija, v kakršno so usmerjeni sklepi Kraigherjeve komisije z zahtevo, da preidemo na visoko kvalitetne in selektivne proizvodne programe namesto industrijskega in poljedelskega povprečništva ali podpovprečništva, saj taka usmeritev že sama na sebi, če se uresničuje, izloča pojave gnilega in trhlega birokratizma.

Druga sestavina boja proti birokratizmu bi bila znanstvena in idejna analiza specifičnosti našega birokratizma. Ker sem te specifičnosti delno že nakazal, bom dodal potrebo po ločevanju navideznega birokratizma in dejanskega birokratizma. Pri nas pogosto označujemo kot birokratizem tisto, kar nikakor ni in kar je lahko zelo pomemben sestavni del uspešnega samoupravnega in tržnega razvoja. Po mojem bi naša teorija, idejnost in vzgoja morale ostro ločevati pošteno, pravično, strokovno in tudi strogo upravo, ki je nujna za samoupravljanje, od našega nekompetentnega birokratizma. Naši upravi moramo dati celo podporo, kolikor strokovno in odločneje

kot doslej opravlja, na primer, nujne posle ugotavljanja dohodkov, obdavčevanja, carinjenja, inšpekcije itn., saj je povsem jasno, da trg ne more funkcionirati — in od srednjega veka sem tudi nikdar ni funkcioniral — če inšpekcija kot »blago« pušča tista »blaga«, ki nimajo uporabne vrednosti.

Pri tem ločevanju navideznega in dejanskega birokratizma bi morali teoretično, idejno in vzgojno ostro ločevati samoupravno ureditve, samoupravno disciplino in samoupravno organiziranost od birokratske hierarhičnosti. Pogosto pri nas označujemo kot birokratizem že tudi povsem normalno samoupravno ureditev. Naš posebni birokratizem želi anarhijo, ne pa samoupravno ureditev in disciplino, ker se v njej — v tej anarhiji — skriva in ker z nje opravičuje svoj obstoj in zahteve po še večji krepitvi.

Pri naši idejni analizi bi morali tudi natančneje analizirati, kaj je delavski razred in kaj sodi v delavski razred. Takšne naše analize so včasih morda nekoliko enostranske. Tisti del vodstvenih in poslovodnih kadrov, ki pri nas dela z navdušenjem in ki je po svoji strokovnosti in prizadevanju na evropski ravni, ki pa ima nižje dohodke kot direktorji v Evropi, ta del vodstvenih in poslovodnih kadrov ni nasproten delavskemu razredu, marveč je njegov del. Zato je treba tudi v teh slojih, ki jih imenujemo poslovodni, vodstveni in funkcionarski kadri, natančno razločevati, ne pa jih, na primer, kar povprek predstavljati kot »kontraklaso«, čeprav to lahko delno so. Torej nam pogosto manjka natančna analiza segmentov posameznih slojev. Najbrž ne dajemo poguma sposobnim in prizadevnim poslovodnim kadrom s tem, da kar vse direktorje po vrsti označujemo kot potencialne sovražnike delavskega razreda; tako se ne bojujemo uspešno proti birokratizmu, saj izmed njih ne izločimo takih, ki so res birokrati.

V boju proti birokratizmu je zveza komunistov prav gotovo možni glavni (ne edini) iniciator in vodja, njegov navdihovalec. Zato je vprašanje, kako preporoditi zvezo komunistov, da bi opravljala to nalogo. V Jugoslaviji še že upravičeno pojavlja in dozoreva spoznanje, da je eden od nujnih pogojev, da bi zveza komunistov lahko opravljala svojo samoupravno in protibirokratsko vlogo, njen večji odmik od birokratizma in od upravno-poslovodnih struktur, kar nikakor ne pomeni »sovražnosti«. Toda ta njen odmik je življenjsko vprašanje. In sedaj: kako ga začeti.

Eno od osnovnih vprašanj v zvezi komunistov je prav gotovo morala zveze komunistov in morala njenih članov. To je temeljna moč, ki lahko odmik od od birokratizma stalno zagotavlja in s tem večjo akcijsko sposobnost zveze komunistov. Očitno moramo doseči, da bodo člani zveze komunistov v praktičnem življenju veliko bolj nastopali kot ljudje enotne besede in dejanj. Pri tem niti najmanj ne gre za to, da bi od njih in samo od njih lahko zahtevali nekakšen asketizem, kar bi bilo na današnji stopnji razvoja povsem napačno. Gre predvsem za to, da v svojem praktičnem življenju in delovanju uresničujejo tista načela, za katera si prizadevamo vsi, in da so pri tem korak pred drugimi. S tem bodo resnično akcijska politična in družbena sila. Po mojem ni prav nič narobe, če se delavec-komunist in tudi strokovnjak-komunist bori za ustrezno višji dohodek, če ima resnično dosti nižjega kakor ga zasluži z delom. To sodi v socializem. Gre le za to, da se odločno odpove privilegijem in da je človeško širok in družbenoamatersko delujoč.

Pri tem mislim, da so zelo važna tudi merila za sprejem v zvezo komunistov. Javna tajna je, da precej ljudi v zvezo komunistov rine iz karieristiènih in drugih pobud, zato, da bi dobili službe in stanovanja — in taki očitno ne bodo iskreno izvajali politike zveze komunistov. Zato mislim, da bi za sprejem v zvezo komunistov in tudi za zdravje zveze komunistov moralo biti pomembno merilo, ki bi se uporabljalo vedno enotno z naslednjimi elementi: politična razgledanost, delavnost in moralnost. Ni zadosti samo politična razgledanost, ki se pogosto enači s spretnim izražanjem fraz na sestankih. Koga npr. opazijo, ker na sestanku dobro govori in je samo zato sprejet v zvezo komunistov. Bila bi povsem napačno, če bi kot kriterij za sprejeme v ZK sprejeli samo lepo govorjenje.

Po mojem v zvezo komunistov ne smemo sprejemati ljudi, ki pri delu niso vsaj povprečni, po možnosti pa bi morali biti nadpovprečni. Seveda želimo več fizičnih delavcev, ki pa morajo biti vsaj delovno povprečni v svojih kategorijah. Vsi ljudje rabijo poleg politične razgledanosti za svojo moralno trdnost (in tudi za boj proti birokratizmu) tisto čvrsto oporo v sebi, ki jim jo daje zavest, da so delovno v svoji kategoriji uspešni, ne pa da svojo delovno neuspešnost kompenzirajo s političnim čvekanjem. Mislim, da bi se moral pri sprejemu v zvezo komunistov uveljaviti čvrst enoten kriterij politične zavesti, morale in delavnosti in da bi moral biti zelo dosledno izvajan.

Naslednja sestavina našega boja proti birokratizmu je vloga znanosti in družbene kritike. Imamo že dosti pozitivnih primerov, ko se poleg samih samoupravljalcev pojavlja kot pomembna sestavina družbene kritike znanost. Po mojem globokem prepričanju je znanost in znanstvena kritika v samoupravnem sistemu tisto, kar je lahko vredno veliko več in je kvalitetnejše od površne želje po nekakšni strankarski opoziciji, ki je v vsakem primeru, zlasti pa še v jugoslovanskih razmerah, nujno nekaj demagoškega. Nasprotno pa je znanstvena kritika lahko strokovno organizirana in zelo radikalna, toda že po sami svoji naravi ne more biti tako demagoška, kot bi bila opozicijska partijska in frakcijska.

Imamo več pomembnih primerov pozitivne znanstvene kritike. Na primer, naši ekonomisti so leta in leta dajali dosti utemeljenih kritik in vprašanje je, ali smo jih zadosti upoštevali in ali ni morda delni vzrok zato, da se nam je birokratizem tako razpasel, ravno v tem, da teh kritikov nismo zadosti upoštevali. Pri nekaterih drugih družbenih znanostih je vprašanje, ali niso premalo dosledne in aktivne v radikalni, toda obenem konstruktivni kritiki. Zakaj je tako, boste bolje presodili navzoči in zveza komunistov: ali se nekateri strokovnjaki in znanstveniki še vedno malo bojijo — zaradi raznih lokalnih in prikritih birokratizmov — povedati svoje mnenje in jih moramo zato bolj zaščititi; ali se je tudi v sami znanosti, kar je gotovo delno res, razpasel čisto specifični birokratizem, ki se kaže v potovanjih po svetu, s kongresa na kongres ipd. Vse te stvari bo treba temeljito pretehtati in se o njih odkrito pogovoriti, da bo znanost imela pri nas še kvalitetnejšo, bolj radikalno kritično in bolj konstruktivno kritično vlogo.

Pomemben je tudi položaj družbene kritike, zlasti kritike samoupravljalcev, tiste kritike, ki bi jo lahko imenovali od spodaj navzgor. Prav gotovo

bodo že po zakonu verjetnosti, nekateri od tistih, ki kritizirajo od spodaj navzgor, imeli težave, in to v vsaki deželi. Vprašanje pa je, ali so tisti, ki so se take kritike pri nas dobronamerno lotili, vedno dobili zadostno družbeno podporo. Naj govorim samo kot amater, ki tega ni mogel raziskati. Prebiram vse naše slovenske in druge jugoslovanske časopise, in domnevam, na primer da je po verjetnostnem računu bilo v zadnjem desetletju gotovo vsaj kakšnih 100, 200 primerov neupravičenega preganjanja tistih, ki so izvajali dobronamerno kritiko. In pri tem nisem skoraj nikoli opazil, da bi družbenopolitične organizacije podprle sredstva javnega obveščanja v težnji, da je dobil podporo kdo, ki je zaradi utemeljene ali vsaj dobronamerne kritike imel neprijetne posledice. Zato je vprašanje, ali imajo taki zadosti podpore. Mislim, da je ena od nalog družbenopolitičnih organizacij dajati takšnim ljudem sistematično podporo. Pri tem seveda ne moremo imeti niti najmanj iluzij. Precej kritike, četudi ni reakcionarna, izvira ali iz neznanja ali iz neupravičenih osebnih nezadovoljstev, iz osebnih ambicij. Toda zrelost družbenopolitičnih organizacij je v tem, da znajo razlikovati tako ali reakcionarno ali pa »osebno«, karieristično kritiko od upravičene kritike ali vsaj od dobronamerne, čeprav zgrešene. To bo eno od meril glede sposobnosti delovanja družbenopolitičnih organizacij v prihodnje — sposobnost razlikovati različne vrste kritike: pomagati tistim, ki so neupravičeno in zlonamerno kritizirani, in podpreti tiste, ki utemeljeno ali vsaj dobronamerno kritizirajo.

Pomembna sestavina našega boja proti birokratizmu je tudi zahteva po človečnosti poslovodnih kadrov in sploh članov zveze komunistov. Mislim, da bi morali vse naše poslovodne kadre prepričati, da organiziranje širokega samoupravnega delovanja nikakor ni v nasprotju s poslovno uspešnostjo. Če začnejo na primer, poslovodni kadri, pravočasno razpravljati in pripravljati predloge o novih investicijah, o novih programskih in izvoznih usmeritvah, bodo šele takšna pravočasna razpravljanja omogočila obenem samoupravnost in strokovno temeljitost takih predlogov. V tem, če bi, na primer, poslovodni timi razpravljali kolektivno leta ali pa mesece, preden bi delavcem prikazali temeljne predloge investicij, plana itd. za delo v samoupravnih podjetjih itn. ne bi smeli videti prav nič birokratskega, ampak nasprotno, demokratičnost. Tako bi prišli do delavcev temeljito pripravljeni predlogi in na osnovi teh pravočasnih, temeljitih predlogov bi delavci res lahko odgovorno razpravljali in sklepali o bistvenih stvareh v podjetju (ne pa o kakšnih osebnih sporih ali o tem, kje naj bo metla, kakšen je vratar ipd., kar samo karikira samoupravljanje). Torej temeljito strokovno in timsko delo poslovodnih kadrov nikakor ni nasprotno samoupravljanju, ampak ga narobe omogoča, ker delavca pravočasno informira, mu da dobro pripravljene predloge, o katerih lahko delavec bistveno odloča. S tem bi naša poslovodnost samo sebe postopno preraščala kot odtujeno umsko delo in postajala posrednik neposrednega vključevanja delavcev v samoupravljanje.

Del našega boja proti birokratizmu je tudi človečnost poslovodnih kadrov in članov zveze komunistov, ki je potrebna tako za samoupravnost kot za uspešno produkcijo. Gre za zanimanje poslovodnih kadrov in članov zveze komunistov za življenje delavcev in delovnih ljudi, kar je ugrajeno že v začetke naše revolucije. Vemo, da je del uspešnosti japonskega kapitalizma,

ki ga nikakor ne poskušam prenašati sem, tudi v tem, da je v podjetju širše zanimanje za delavca, ne pa zanj samo kot za trenuten dodatek stroja. Če bi se vsi naši poslovodni kadri in člani zveze komunistov zanimali za delavčevo življenje, če bi bili vsi v bližjem stiku z njim, če ne bi bili samo v ozkih, uradnih odnosih itn., bi to tudi prispevalo k boljšim medsebojnim odnosom v podjetju, k večji produktivnosti, k večjim ekonomskim uspehom ipd.

Pri tem bi morda morali omeniti sicer že znano stvar, ki je bila včasih v partizanih popolnoma običajna in ki delno poskuša prodreti v razvitem svetu: ponovno moramo doseči, da bodo naši poslovodni in vodstveni kadri v določenih smereh povsem enaki z delavci. Tovariš direktor mora biti povsem enak na »partijskem« in sindikalnem sestanku, na izletu, v socialistični zvezi itd. To pa moramo znati ostro ločiti od tistih nujnih odnosov čisto tovariške, vendar zelo odločne discipline, ki je potrebna pri organizaciji izvajanja produkcijskega procesa. V izvajanju produkcijskega in poslovnega procesa ne sme biti nobene familiarnosti. Kot v partizanih, ko je bila komanda za boj, ni moglo biti nobene familiarnosti; vendar mora biti popolna enakost in tovarištvo, kadar se politično razpravlja, kadar smo na partijskem ali sindikalnem sestanku in na delavskem svetu. To jasno ozračje v odnosih je tudi ena od oblik boja proti birokratizmu. Torej, nobenega popuščanja delovne discipline, ker je to le navidezen boj proti birokratizmu, krepitev delovne discipline, obenem pa res tovariški odnosi polne enakopravnost na vseh drugih mestih.

V boju proti birokratizmu je pomemben tudi odnos profesionalne politike in politične deprofesionalizacije. V zadnjih letih smo zaradi zamenjave rodov in zaradi domačih gospodarskih in mednarodnih političnih napetosti morda malo preveč krepili politično profesionalizacijo. Prav gotovo je politični profesionalizem pri nas nujen in bo ostal, dokler bomo živeli in verjetno še precej dlje. Vprašanje pa je, ali ne bi bilo koristno, če bi v boju proti birokratizmu in podobnim deformacijam izvajali postopno in delno deprofesionalizacijo politike z vključevanjem neprofesionalnih ljudi v politiko. Vendar moramo hkrati ugotoviti, da lahko kdo, ki ima veliko neprofesionalnih funkcij, tudi s tem postaja birokrat. Vse to je odvisno od konkretnih odnosov in analize.

Nadalje je nujno treba podpirati vse tiste že znane sklepe, ki govorijo o deakumulizaciji funkcij itn., in to toliko kot je konkretno zgodovinsko potrebno.

Vprašanje je tudi, kateri so tisti neposredni ukrepi proti birokratizmu, ki ne bi bili boleči, ki ne bi ustvarili ozračja družbene napetosti, ki pa bi odločno in hitro prispevali k začetku družbenega zdravljenja birokratizma.

V naši družbi je nekakšen občutek popolne nemoči proti novemu birokratizmu. Razrašča se, ljudje pa se sprašujejo: ali proti temu sploh kaj moremo? Na primer, iskren in močan človek, kakršen je tovariš Blažević, na kongresih sprašuje: ali sploh še lahko kaj storimo proti temu birokratizmu? Zdi se, da smo popolnoma nemočni. Zato bi z določenimi akcijskimi dogovori lahko morda storili kaj neposrednega, kar ne bi bilo niti stalinistično niti medlo,

ampak premišljeno, kar bi vnašalo večjo gotovost v naš prostor, obenem pa tudi neposredno povezovalo vse ljudi v boju proti birokratizmu.

Eno od vprašanj, ki se neposredno vsiljuje, je izboljšanje naše politike osebnih dohodkov: koliko smo — ali pa nismo — uresničili deklarirano politiko, da naj bodo proizvodna mesta bolj privlačna od uradniških, da naj bo na primer, mesto kvalificiranega delavca bolj privlačno, kot pa da gre na partijski tečaj in postane uradnik. Ustrezno splošno politiko dohodkov moramo javno oznaniti, da se bodo tudi ljudje dolgoročno rajše usmerjali tja kamor je družbeno potrebno. Večkrat želimo preusmeriti naše šolstvo, kar je lahko koristno, nikakor pa ne dovolj (teh reform ne poznam dovolj). Če ljudje ne bodo vedeli, da bodo na primer, na proizvodnih mestih dobili večje dohodke, da bo inženir imel večje dohodke v Litostroju kot v Metalki, potem bo stalno negotovo, koliko ljudi bo šlo v materialnoproizvodne poklice — tega preprosto ne moremo uresničiti samo s potrebnimi in še manj z nepotrebnimi reformami šolstva.

Z nekaterimi družbeno dogovorjenimi koraki bi mogli takoj, odločno in neboleče zaustaviti širjenje pretiranega tipično režijskega uradništva v nekaterih podjetjih in ustanovah. Lahko bi se družbeno dogovorili, da povsod, kjer je preveč uradništva in premalo dela, za določen čas ne sprejemajo novih uradnikov in da se zmanjšuje njihovo število že s tem, ko odhajajo v pokoj ali drugam, njihova dela pa se razporedi na tiste, ki so ostali.

Bil bi morda koristen drobec, če bi se dogovorili, da začasno zaustavimo ustanavljanje novih interesnih skupnosti, ne da kakorkoli spremenimo njihov ustavni položaj, in da premislimo, kje se dajo preveč razdrobljene interesne skupnosti ponovno združiti, da bi s tem prerasli birokratski in neučinkoviti paralelizem. Konkreten primer, ki ga slučajno poznam: na področju izobraževanja imamo na republiški ravni posebno interesno skupnost za pedagogiko, posebno za družboslovje in posebno za kulturo, čeprav je vsakemu, celo če ni marksist, jasno, da sta družba in kultura vsebinsko povezani in da je njuna ločitev čisto »protimarksistična« (in nato še ločitev pedagogike od njiju). Ali ne bi bilo pametneje, na primer, da bi za vse to imeli eno interesno skupnost s tremi oddelki in manj uradniki.

Prehajam še na vprašanje, kako bi koncipirali razpravo o tistih slojevito-strukturalnih in idejno-moralnih strukturalnih spremembah, ki so nujne, da bi uspešno uresničevali gospodarske spremembe, ki jih predvideva Kraigherjeva komisija, poleg drugega, da pridemo do uspešnejšega, kvalitetnejšega gospodarjenja, do selektivnega razvoja, do razvoja visoko kvalitetnih programov ipd. Toda očitno je, da morajo to spremljati tudi socialno-slojevne spremembe, kot je, na primer, boj proti posebnemu birokratizmu in proti neupravičenemu bogatenju itn., in obenem tudi določene idejno-vrednostne spremembe, kot je boj proti lagodnemu, parazitskemu potrošništvu in za novo tovarištvo na naši razvojni stopnji.

Naša komisija se je že strinjala, da se je nujno bojevati za novo v vseh smereh — v ekonomski, v socialno-slojeviti in v idejno-moralno-vzgojni. To naše mišljenje sem posredoval tudi na seji komisije za idejno in teoretično delo P CK ZKJ. Tovariši v tej komisiji so ga z veseljem sprejeli in so se tudi strinjali, da je tak vsebinski boj edina zdrava alternativa formalističnim

zahtevam po ukinjanju republik in podobno. Zato je zvezna komisija sprejela v svoj program razprav, ki jih bodo v bodoče organizirali, tudi razpravo o socialno-slojevitih in idejno-moralnih spremembah, ki so nujne v prihodnjih desetletjih. Tovariš Kraigher, s katerim sem se imel priložnost pogovarjati, je tudi menil, da se moramo bojevati v vseh teh treh smereh in da bi morali pri nas spodbuditi in sistematično voditi stalno družbeno akcijo družbenega in duhovnega spreminjanja, ki naj bi jo združevala socialistična zveza. Ta akcija bi morala priti do zadnje tovarne, do zadnje vasi in šole kot stalno in dolgoročno poglobljeno gibanje in ne kot trenutna kampanja. Prepričan sem, da je glede tega tudi Slovenija zainteresirana in da bi grešili, če bi rekli, da je pri nas prav vse v redu — četudi je morda kaka stvar za kak centimeter boljša. Če bomo samokritični v Sloveniji do vseh omenjenih vprašanj, bomo s svojo iniciativo v Jugoslaviji najlaže prispevali k temu.

Zdi se mi, da bi bilo zelo narobe, če bi si, na primer, rekli takole: po vsej Jugoslaviji so inflacijske težnje, nič ne moremo proti temu, prilagodimo se jim. Mislim, da je v našem interesu in tudi v interesu Jugoslavije, da skušamo obdržati in povečati našo proizvajalno »kondicijo«. Na idejnem področju bi lahko, glede na zgodovinsko razvojno stopnjo Slovenije, dali večji prispevek, saj smo v Jugoslaviji glede tega včasih preveč pasivni. Tudi na področju družbenih ved bi morali biti aktivnejši, ne kot nekakšna »avantgarda«, ampak bi lahko bolj iniciativno prenašali in izmenjavali skupna izkustva.

Morda bi bilo koristno, če bi republiška konferenca SZDL kot spodbudo za vseljudsko razpravo organizirala razpravo o našem dolgoročnem razvoju (do leta 2000). Sestavni del tega dolgoročnega razvoja je seveda tudi gospodarska stabilizacija, ki bo verjetno obsegala vsaj tretjino tega dolgoročnega obdobja, če ne več. In bilo bi najbolj naravno, ko bi socialistična zveza hkrati razpravljala o nujnih socialno-slojevitih in moralno-vrednostnih spremembah ter s tem dala pobudo za široko razpravljanje in družbeno gibanje, ki ga ne bi mogli omejiti na zvezo komunistov. Morda bi v taki razpravi in v njeni pripravi lahko sodelovali družboslovci, ki bi se udeležili razprave republiške konference SZDL in se s tem angažirali kot aktivni člen v kasnejšem našem gibanju. Morda bi bil zanimiv kak simpozij o socialno-slojevitih spremembah, ki so nujne glede na dolgoročni ekonomski razvoj do leta 2000 in glede na stabilizacijo. Tak simpozij bi morda skupaj organizirali FSPN, inštitut za sociologijo in pravna fakulteta. Taka razprava ne bi smela zanikati družbenih protislovij pri nas. Prav narobe: družbena protislovja in konflikte bi morala še globlje osvetliti, postaviti pa seveda vprašanje, kakšni so dolgoročni, radikalni in obenem konstruktivni izhodi iz teh družbenih protislovij. In s tem bi se samo povečala aktivna vloga družbenih znanosti — z dosedanje pozicije nekakšnega opazovalca in sopotnika bi prešle na pozicijo aktivnejšega subjekta družbenega spreminjanja. Pri tem bi morali še bolj kot doslej zagotoviti samostojno kritično vlogo znanosti. O idejno-moralnih spremembah bomo organizirali razprave na različnih ravneh. O tem pripravljamo poseben raziskovalni projekt ki ga je že sprejel programski svet našega marksističnega centra. Naš programski svet je tudi predložil, da tak projekt sprejme tudi zvezni center ZK za družbeno raziskovanje in da postane obči jugoslovanski

projekt, kar bi spodbujalo celoten jugoslovanski prostor k idejno-moralnim vrednostnim spremembam, ki so nujne zaradi naših življenjskih interesov. O tem bo — kot sem že povedal — razpravljala tudi komisija za idejno delo P CK ZKJ. In morda bi bilo koristno, ko bi predlagali, da tudi zvezni teden marksističnih razprav, ki se vsako leto organizira v drugi republiki, razpravlja o teh idejno-moralnih-vrednostnih spremembah, ki so nujne za preporod cele Jugoslavije in vsakega njenega dela.

FRANC ŠETINC

Kot je rekel že tovariš Vojan Rus, seveda ne bomo mogli izdelati podrobnih napotil ali celo ustreznih sklepov, pač pa bomo dali dobro argumentirano pobudo za globljo analizo posebnosti birokratizma pri nas in za široko akcijo v okviru socialistične zveze. Seveda bi morali v nadaljnji razpravi videti še druge temeljne vzroke, zlasti v družbenoekonomski sferi, saj tovariš Rus v svojem uvodu ni mogel zaobjeti vseh. Ker smo ravno v času, ko se spominjamo 32-letnice smrti Borisa Kidriča, bi želel hkrati opozoriti na njegovo misel.

Opozarjal (Kidrič, op. red.) je predvsem na to, da nam mora biti tuja vsakršna idealizacija dosežene stopnje razvoja. Tega pa je bilo, kot vemo, v preteklosti veliko. Vedno je opozarjal, da je pred nami dolgotrajen spopad s težnjami, da bi delavskemu razredu vzeli pravico do razpolaganja s presežno vrednostjo, celo s tisto, ki še ni ustvarjena. Odločno se moramo zoperstaviti podcenjevanju vloge človeka, vloge kadrov in precenjevanju vloge strojev, ki so mrtva stvar, če ne upravljajo z njimi »sijajni« ljudje, je dejal. Najbolj pa se mi zdi pomembna njegova misel, da vodi pragmatizem v gospodarstvu in v družbi h krepitvi birokratizma, administrativno izmišljanje predpisov od zgoraj v spopad z ekonomskimi zakonitostmi, dušenje ekonomske zakonitosti pa v stagnacijo in nazadovanje. Te misli je zapisal in izrekel tik pred smrtjo.

Še eno pripombo imam k temu, ko sem rekel, da bo treba videti še druge temeljne vzroke birokratizma. Pripombo, ki je morda tudi nesporazum: seveda ne zadošča, da so poslovodni kadri samo na visoki evropski ravni, da bi bili človeški, da bi bili nebirokratski, da bi bili samoupravni. Najbrž so še drugi vzroki, kajti vemo, da tudi v Evropi visoko strokovno razviti kadri prav tako lahko utrjujejo tehnokratizem. Torej ni dovolj, da imamo samo strokovno usposobljene poslovne ljudi, ampak je pri tem bistveno vprašanje, ali so na pozicijah delavskega razreda, kakšen je njihov odnos do pravic delavcev, da razpolagajo z rezultati in pogoji dela, ali pristajajo na take družbenoekonomske odnose ali pa se borijo za posebne privilegije zase itd. Seveda pa je pomembno tudi vprašanje njihove kulture, strokovnosti itd.

MARKO KERŠEVAN

V uvodni besedi in dosedanjih razpravah je bilo dosti dobrih prikazov, diagnoz, tudi napotkov v zvezi z birokratizmom. Ob Kidriču je bilo postavljeno tudi vprašanje o razrednem ozadju, razrednih koreninah, pojavih, ki

jih opisujemo kot birokratizem. Običajno se pri tem misli na težnjo po prisvajanju presežnega produkta, razpolaganju z njim. Premalo pa se upošteva, da je prvi pogoj takega prisvajanja oziroma razpolaganja in delitve samo proizvajanje presežnega produkta. Ta ne nastaja sam od sebe; v kapitalizmu je rezultat pritiska, ki ga — ob dani stopnji produktivnosti dela — na delavca izvaja kapital oziroma kapitalist.

Kako pa je s tem v tako imenovanih socialističnih družbah z družbeno lastnino, kjer tudi mora ta presežni produkt najprej nastati, da se lahko potem razpravlja, kdo ga odtujeno ali neodtujeno deli? Ali je tudi tu potrebno prisiljevanje, da ob dani produktivnosti nastane presežni produkt, ali če hočemo, akumulacija. Verbalen odgovor je enostaven: noben pritisk ni potreben, saj je tu interes samih delavcev njihov odgovor itn. Samo če tega interesa ni, če ni realnega dogovora, je tudi v socialističnih družbah neizogibna alternativa prisiljevanje. S tem pa smo tudi že pri vprašanju, kdo lahko oziroma mora ta pritisk izvajati. V tem horizontu moramo misliti tudi na temo »birokratizacije«. Na to opozarjam, da situacije ne bi poenostavljali in da ne bi prezrli, da je za določenimi birokratskimi ravnanji tudi določen interes in določena nujnost. Vprašanje je seveda spet: čigav interes in kakšne vrste nujnost. Obravnavanje oblik birokratizma nas tako napoti k razredni ravni, k razredno-slojevitem horizontu problematike. Na to raven pa zadevamo tudi, ko govorimo, da se je treba proti birokratizmu boriti ipd., namreč ob vprašanju, kdo je tisti, ki se bori ali naj se bori. Če rečemo, da so to družbenopolitične organizacije, zveza komunistov, ali s tem ne vzpostavljamo nevarnosti, da ravnamo podobno kot tisti, ki apriorno izenačujejo družbenopolitične organizacije in organiziranost z birokratizmom. V tem primeru apriorno izvzemamo ZK in družbenopolitične organizacije iz birokratizma in njegove razredno-slojevite pogojenosti in opredeljenosti; pričakujemo, da se bodo sedaj kot take in po svoji naravi borile proti birokratizmu (čeprav so birokratizem in njegove razredno-slojevite korenine in učinki prisotni tudi v njih).

Ob situaciji v podjetjih je bilo to pravzaprav že prikazano; bilo je rečeno, da nosilci vodilnih položajev v organizacijah združenega dela itd. niso avtomatično tehnokrati, birokrati, da že to, da imajo razvito in privzgojeno humanistično demokratično zavest, vpliva na to. Vpliva gotovo, toda ali lahko realno pričakujemo kaj več kot samo demokratično formo, fasado, ko pa večina tehnične inteligence že prihaja na delovna mesta z določenim nelagodjem, z odporom, ker so v našem sistemu pač prisiljeni upoštevati v samoupravnem postopku tudi tiste, ki po njihovem dejansko nimajo ali naj ne bi imeli ničesar reči.

Res, potrebne so slojevito-strukturne spremembe. Samo: slojevito-strukturne spremembe se dogajajo v zgodovini bolj ali manj spontano ali pa so rezultat res zavestnih prizadevanj. Rezultat zavestnih prizadevanj pa so pravzaprav samo takrat — malo grobo bom rekel — kadar imamo revolucijo, na vsak način pa takrat, kadar imamo jasno opredeljene interese po spremembah, nosilce teh interesov z zadostno stopnjo osveščenosti in organiziranosti. V tem smislu revolucije nimamo več, stvarnost socialističnih

družb, tudi naše, kaže prej nasprotno, težnjo k spontanemu in zainteresiranemu ohranjanju obstoječega.

Govoriti o remodeliranju slojevito-strukturnih odnosov z organiziranim bojem in podobno je lahko. Toda dejansko dosegati želene in načrtovane premike je še kako težak posel, rekel bi celo, da ob sedanjem stanju pravzaprav neizvedljiv.

CVETA MLAKAR

Ko gre za *subjektivne* tvorce birokratizma, za številne človeške lagodnosti in za splošne *objektivne* vzroke — umsko, fizično delo itd. — želim poudariti, da bi morali imeti pred seboj predvsem *družbene analize* naše birokracije. Naša družba še ni nekonfliktna oziroma vsebuje protislovja. Protislovja so med interesi posameznih slojev, recimo pri temeljni delitvi družbenega proizvoda, toda ne samo pri delitvi: protislovna je tudi struktura naše družbe. Tu so — po mojem mnenju — glavni in naši specifični ter stalni viri birokracije.

Pridružujem se temu, kar je povedal tov. Kavčič. Organizacija naše družbe je tudi v veliki meri birokratska. Sami sebe smo podjarmili birokratskim predpisom. Zakaj? To ni potrebno. To je naša subjektivna, skupna družbena krivda, ne posameznikova. Tu ne gre za to, da bo treba spremeniti človeški značaj in da bomo tako prišli do komunizma. Seveda, tudi to je treba, ampak poglavitni so *družbenorazvojni* procesi.

Navedla bom eno od protislovij. Birokratizem teži k etatizmu. Mislim, da smo si tu kar edini. Tehnokratizem — kam teži zdaj? K povsem prosti blagovni proizvodnji, zato ker bi tehnokracija dobila neverjetno moč, če bi etatizem uničili, zbrisali in prešli k povsem prosti blagovni proizvodnji. Tehnokracija bi dobila tako moč, da ne vem, kaj bi bilo slabše. Oboje je hudo zlo. To so naši družbeni razvojni procesi. Res je, da je človek tak in tak in da ga ne moremo spremeniti. Normalno je, da je človek egoist, saj se drugače kot vrsta ne bi obdržal, itd. Vendar gre tu za naše družbene razvojne procese, sedanjo razvojno etapo in naša protislovja, ki so objektivno pogojena. V teh težavah moramo živeti in se boriti.

Kdo je v naši družbi odgovoren za sistematičen boj proti birokraciji? Predvsem zavestne sile, predvsem zveza komunistov. Gre namreč za to, da bi se borili tudi proti moči funkcij, bodisi družbenih ali funkcij oblasti. To je velika moč. Nevarno se mi zdi povezovanje tehnične in teritorialne politične birokracije, kar izredno povečuje moč, tako da tam ne moreš prodreti. Ni mogoča kritika itd. Zveza komunistov bi morala proti temu postavljati moč strokovnega znanja, ugled delovnih prispevkov (ne govorjenja), moč argumentov, dejstev, konstruktivne kritike, vse do osebnega lika komunista in medčloveških odnosov. Vendar ne gre samo za medčloveške odnose. Na primer, lahko je zapeljati delavca. Medčloveške odnose zelo poudarjajo v kapitalizmu. Zakaj? Zato, da bi delavec bil še bolj odvisen.

Naša družba je nevarnost birokratizma zelo podcenjevala. Zato zaostajamo, kar je nevarno za socialistično samoupravljanje, za družbeni in ekonomski razvoj. In že smo pri Kidričevih opozorilih. Že takrat so bila izredno

ostra. Opozarjal je, da birokracija raste iz naših razmer, iz naših razvojnih protislovij.

Ne samo organiziranost družbe, tudi ekonomska politika je še precej birokratska; tako na primer zmeda s predpisi. Eksperimentiramo z raznimi odloki, ukrepi itd. Za ekonomsko politiko bi morali imeti *znanstveno podlago!* Res smo ekonomisti dolga leta kritizirali in opozarjali na inflacijske posledice takšne ekonomske politike, kot smo jo imeli. Toda ekonomisti Jugoslavije moramo samokritično priznati, da so o ekonomskem sistemu in blagovni proizvodnji mnenja tako različna, da je stanje v ekonomski znanosti skoraj porazno. Hudo se nam v ekonomiji maščuje *zanemarjanje marksistične* teorije. Nekateri so ostali marksisti samo po lastni želji, ker so bili s tem že prej več kot deset let vztrajajo še naprej. Mladi kadri rastejo; to so marksisti, ki so izredno ostri, ki kritizirajo blagovno proizvodnjo, in vidi se, da že precej znajo.

Blagovna proizvodnja. Tudi gradivo Kraigherjeve komisije za stabilizacijske rešitve poudarja ekonomske zakonitosti. Katere so te zakonitosti, ne vemo. Ali je to blagovna proizvodnja? Mogoče, verjetno mislijo na to. Tega ne moremo točno razbrati iz tekstov. Omenjajo ponudbo in povpraševanje, zakon vrednosti, ne vemo pa, ali bo sedaj zakon vrednosti urejal vse, ali bo blagovna proizvodnja temeljni instrumentarij pri nas? To so velika vprašanja. To so temeljna vprašanja marksistične teorije in naše prakse, na katera nimamo niti približno enakih odgovorov. Ni nujno, da smo soglasni v odgovorih, nimamo niti solidnih razmišljanj. Vendar moram poudariti samo stvar ekonomske stroke in ekonomske znanosti. To je vprašanje vse *družbene znanosti.* Se pravi, da moramo to kmalu razširiti, da bi ekonomska politika in naša družbena organiziranost izšli iz sedanjih precejšnjih birokratskih poudarkov, birokratskih vezi — in pri tem nas lahko rešuje samo marksistična znanost. Tudi druge znanosti je treba poznati, predvsem pa marksistično metodologijo. Nimamo jasnega ekonomskega programa. Imamo sicer program, ki pa ga tudi jaz kritiziram. Skratka, razprave o tem še ni, morala pa se bo razviti!

IVAN BERNIK

Najprej se mi zdi, da moram povedati nekaj besed o stvareh, ki so bile v današnji razpravi že večkrat omenjene. Med njimi ima prav gotovo ključni pomen vprašanje, katere družbene pojave označuje pojem birokracije v jugoslovanski družbi. Neupoštevanje tega vprašanja pomeni nevarnost, da pri razpravi o birokraciji zapademo v popolno poljubnost, saj s pojmom birokracija lahko hkrati označujemo »vse in nič«. Spoznavno se mi zdi obetavna tista usmeritev, ki pri obravnavi birokracije izhaja iz strukture moči (tj. odločanja o pomembnih družbenih zadevah) v določeni družbi. Za nas to pomeni, da ne moremo razpravljati o birokraciji v jugoslovanski družbi, ne da bi se spraševali, kakšna je struktura moči v tej družbi. V tej povezavi lahko birokratske položaje opredelimo kot tiste, ki jih določa velika količina nekontrolirane družbene moči. Treba pa je upoštevati, da je družbena moč zelo širok

pojem; dosedanja razprava je že pokazala, da je pomembna predvsem tista moč, ki se kaže v možnosti razpolaganja s presežno vrednostjo. Zaradi tega je mogoče reči, da birokratske položaje karakterizira institucionalno utemeljena možnost razpolaganja s presežno vrednostjo. Ne gre spregledati, da gre za institucionalno utemeljeno možnost, ne pa za možnost, ki bi izvirala iz takšnih ali drugačnih karakteristik posameznika.

Iz te preproste opredelitve, ki nedvomno zahteva še številna dopolnila, je neposredno mogoče izpeljati ugotovitev, da birokracija lahko »domuje« v sleherni instituciji. Pri tem kaže posebej poudariti, da so politične institucije še zlasti izpostavljene procesom birokratizacije in da ima birokratizacija teh institucij daljnosežne družbene posledice. Zaradi tega ni mogoče vnaprej reči, da je zveza komunistov v jugoslovanski družbi imuna pred procesi birokratizacije; tudi v njej se lahko koncentrira nekontrolirana politična moč. Seveda pa so ravni in področja — kot je bilo poudarjeno že v uvodni razlagi — kjer nastajajo procesi birokratizacije v jugoslovanski družbi, zelo različni. Morda so danes posebej izpostavljene republiške ravni, vendar ne bi smeli spregledati tudi drugih.

K temu, kar sem povedal doslej, je mogoče takoj dodati vprašanje o specifičnih interesih birokracije. Na splošno je mogoče reči, da je temeljni interes birokracije interes po reprodukciji lastnega položaja. V zadnji konsekvenci je vse delovanje birokracije podrejeno težnji po ohranitvi in utrditvi položajev v strukturi družbene moči. Zaradi tega bi bilo treba pri preučevanju birokracije v jugoslovanski družbi posebej upoštevati vprašanje, kakšne družbene mehanizme reprodukcije vzpostavlja naša birokracija. V tem kontekstu je mogoče razumeti tudi tisto, čemur običajno pravimo neracionalno ravnanje birokracije. Nedvomno birokracija ravna racionalno, ko izbira sredstva, ki prispevajo k njeni reprodukciji. Hkrati pa je to ravnanje lahko izrazito neracionalno, če ga opazujemo z vidika širših družbenih interesov oziroma z vidika interesov drugih delov družbene populacije. Takšen primer je voluntaristično odločanje; z njim birokracija praviloma krepi svoj položaj, hkrati pa takšno odločanje nujno vpliva — vsaj dolgoročno — na zmanjševanje učinkovitosti celotne družbe.

Ko je govor o družbeni reprodukciji birokracije, se zdi smotrno omeniti ugotovitev, ki jo je pred časom zapisal (V Naših temah, 12/1981) sociolog J. Županov. Po njegovem mnenju prispeva k težavam v jugoslovanski družbi tudi dejstvo, da birokratski aparat na vseh ravneh »dobro deluje«. To delovanje se kaže v tem, da ta aparat (oziroma aparati) producirajo ogromno predpisov, normativnih in institucionalnih sprememb, formalnih procesov odločanja itd. Prav s to produkcijo pa birokracija utemeljuje nujnost svojega obstoja in ekspanzije. Zaradi tega je napak, če mislimo, da je, na primer, bohotenje normativnih aktov le trenutna in naključna deviacija. Očitno gre za sistemsko slabost, kolikor obstoječi birokratski aparati potrebujejo — kot pogoj za svojo reprodukcijo — produkcijo takšne vrste.

Te ugotovitve ne govorijo v prid temu, da bi mogli, na primer, z omejevanjem zaposlovanja na določenih področjih omejiti moč birokracije. Zdi se, da je to lahko le paliativen ukrep, ki ne zadeva bistvenih dejavnikov, ki konstituirajo in ohranjajo birokracijo kot družbeni pojav. V uvodu k razpravi je

bilo tudi omenjeno, da se z birokratskimi položaji povezujejo tudi materialni privilegiji. Ta zveza je prav gotovo pogosta, vendar pa ni nujna. Prav v socializmu poznamo razmeroma asketske birokracije, ki pa zaradi tega niso nič manj birokratske in nimajo nič manjšo možnost monopolnega odločanja kot »bogate« birokracije. Kampanja proti neupravičenemu bogatenju ni nujno povezana z bojem proti birokraciji, saj ne odpravlja temeljev birokratskih položajev.

Navedeni dejavniki reprodukcije birokratskih položajev prav gotovo niso edini. V času relativnega pomanjkanja nekaterih dobrin se moč birokracije krepi in legitimira tudi s tem, da birokracija skrbi za porazdelitev teh dobrin. Ekonomske težave torej ne spodjedajo moči birokracije, ampak jo lahko celo krepijo. V tem primeru se družbena pozornost usmerja na distribucijo produktov, vprašanje njihove produkcije pa stopa v ozadje. Z vidika dolgoročnega družbenega razvoja pa je takšna usmeritev dokaj problematična, saj potenciranje pomena delitvenih odnosov ob hkratni predpostavki, da produkcije dobrin ni mogoče bistveno povečati, neizogibno pelje v družbeno stagnacijo.

Ko je govor o birokraciji in procesih birokratizacije jugoslovanske družbe, ne moremo spregledati tudi odnosa med birokratskim ravnanjem in samoupravno formo oziroma dejstva, da se birokracija uspešno prilagaja samoupravnim formam. Navedel bom dve empirični ugotovitvi, ki sicer le posredno kažeta na naravo tega odnosa, hkrati pa sta vendarle lahko izhodišče za temeljitejši premislek. V raziskavi, ki so jo opravili leta 1974 v Srbiji (glej M. Popović in sodelavci; Društveni slojevi i društvena svest, Beograd 1977), so ugotovili, da so z uresničevanjem svojih interesov najbolj zadovoljni pripadniki sloja vodilnih delavcev, znatno manj pa pripadniki sloja fizičnih delavcev. V isti raziskavi so ugotavljali tudi ideološke usmeritve posameznih slojev; izkazalo se je, da samoupravno ideologijo najbolj sprejemajo vodilni in inteligenca, medtem ko se delavci precej nagibajo k etatistični ideologiji. Dejal sem že, da teh ugotovitev ni mogoče razumeti kot neposreden dokaz za trditev, da si birokracija uspešno podreja samoupravni institucionalni sistem. Njihov pomen je predvsem v tem, da opozarjajo na različno »prepustnost« samoupravnega sistema za posamezne interese, pri čemer delavski interesi niso v privilegiranem položaju.

Navedene ugotovitve tudi kažejo na pravilnost stališča (ki je bilo v razpravi že omenjeno), da ne kaže preučevati zgolj birokracije, ampak razredno strukturo in strukturo slojev jugoslovanske družbe v celoti. Če se omejimo zgolj na preučevanje birokracije, ne upoštevamo pa položaja drugih razredov in slojev v jugoslovanski družbi, so rezultati nujno omejeni. Samo z analizo razredne strukture in strukture slojev jugoslovanske družbe lahko ugotovimo, kakšno je mesto in vloga birokracije v jugoslovanski družbi.

Slednjič bi izrazil še strinjanje z ugotovitvijo, da je vprašanje boja z birokracijo oziroma proti birokraciji sila zapleteno. Ta boj v nobenem primeru ne pomeni tehnično-administrativnih posegov, pač pa spopad različnih družbenih interesov. Zaradi tega je v tej zvezi ključno vprašanje, katere so tiste družbene sile, ki lahko onemogočijo reprodukcijo birokracije v jugoslovanski družbi. Sociologija (in družboslovje sploh) lahko pomembno

prispeva k identifikaciji teh sil, k razkrivanju pogojev in utemeljenosti tega boja, ne more pa pisati scenarijev njihovega poteka.

Na koncu samo še opomba k zanimivi razpravi tovarišice Mlakarjeve. Soglašam s kritiko nepremišljenih zahtev, da je treba prepustiti ekonomijo delovanju tržnih zakonitosti. Takšne zahteve so očiten anahronizem v času, ko se razviti kapitalizem na vso moč ukvarja z vprašanji družbene regulacije tržnih zakonitosti. Tudi pri nas je ključno razvojno vprašanje družbeno usmerjanje blagovne produkcije, ne pa njeno ukinjanje ali njeno nekontrolirano »osvobajanje«. Zdi se, da so zahteve po sproščanju tržnih zakonitosti predvsem znamenje razočaranja nad nekaterimi dosedanjimi voluntarističnimi odločitvami, nikakor pa ne odpirajo kakšnih novih razvojnih perspektiv.

FRANC ZADRAVEC

Rad bi vas spomnil na humoresko Milčinskega-Ježka, ki govori o tem, da birokrat ne more umreti. Ne more umreti, ker smrt nima legitimacije, uradnega naročila, da ga likvidira. In tako je seveda večen, in ker je večen, ima to čudno lastnost, da najbrž nekje žđi v vsakem človeku, v vsakem izmed nas. To pa je huda nevarnost. Ampak nisem mislil na to, pač pa bi rad opozoril na spis Borisa Kidriča, ki ga je na simpoziju zadnjič omenjal profesor Lipovec, na spis iz leta 1944, v katerem Kidrič govori o družbeni organiziranosti in zadene na problem birokrata. Tam tako lucidno definira to bitje, da bi priporočal tistim, ki bodo temeljiteje študirali ta problem in katerih naloga je reševati ta problem, da Kidričevo definicijo dobro preštudirajo. Kolikor se spominjam, navaja Kidrič med drugim takšno karakteristiko: birokrat je neustvarjalen, zaviralen, statičen v družbenem razvoju, aritmični dirigent družbe.

Birokrata doživljamo sedaj na univerzi. Po novem bodo menda, ne spoznam se dobro na te zadeve, finansirali t. i. programe. Če ne boš imel programa, ne boš finansiran, ne glede na tvoje znanje, ustvarjalnost itd. Nekdo nekje, birokrat v raziskovalni skupnosti morda, želi od mene program, da ga bo fasciklizíral. Fasciklizirani programi bodo tam nekje obležali. Kdo bo kontroliral izvajanje? Birokrata to ne zanima, njega zanima moj program. Postajam predmet nekega birokrata, birokrat me prisiljuje v neko nemoralo, deformira me kot osebnost.

Še tole: kar naprej se pojavlja beseda »boj« proti birokraciji, »bojevati se« proti birokraciji. Le kdo naj se toliko bori proti birokraciji? Proti birokraciji je treba ukrepati, če je treba, tudi »s trdo roko«. Trda roka je neprijetna in spominja na strašne stvari v zadnjih štiridesetih ali petdesetih letih. Vendar samo »bojevati se« — to je brezuspešna pot.

MARJAN BRITOVŠEK

Ko danes razpravljamo o tako pomembnem vprašanju, kot je pojav birokracije v našem državnem in samoupravnem aparatu, se bom lotil tega vprašanja s stališča zgodovinarja. Ne bo odveč, če posežem v porajanje birokracije v mladi državi sovjetov. Na IV. kongresu KP je Lenin priznal nevar-

nosti birokratizacije državnega aparata. Takole je izjavil: »Prevzeli smo stari državni aparat, in to je bila naša nesreča. Državni aparat zelo pogosto dela proti nam. Stvar je bila taka, da nas je leta 1917, ko smo prevzeli oblast, državni aparat sabotiral. Takrat smo se zelo prestrašili in prosili: ‚Prosimo vas, vrnite se k nam'. Pa so se tedaj vsi vrnili, in to je bila naša nesreča. Zdaj imamo velike množice nameščencev, nimamo pa dovolj izobraženih, da bi lahko z njimi resnično razpolagali. Dejansko se zelo pogosto dogaja, da tu, na vrhu, kjer imamo državno oblast, aparat še nekako deluje, toda tam spodaj, kjer oni ukazujejo, ukazujejo tako, da zelo pogosto delajo proti našim ukrepom. Zgoraj imamo ne vem koliko, mislim pa da vsekakor samo nekaj 1000, največ 18.000 svojih. Spodaj pa na 100.000 starih uradnikov, ki smo jih podedovali od carja in buržoazne družbe. Ti delajo, deloma zavestno, deloma nezavestno proti nam. V kratki dobi se tu ne da nič narediti. To je gotovo. Tu bomo morali delati mnogo let, preden bomo aparat izpopolnili, ga zamenjali in pritegnili vanj nove moči. To delamo v precej naglem, morda celo prenaglem tempu.«

Lenin je v jeseni leta 1921 predlagal, da bi delavsko-kmečka inšpekcija postala organ za nov sistem nadziranja odlokov sovjeta ljudskih komisarjev in sveta dela in obrambe. Trocki je ta predlog ostro napadel in pripomnil, da so tisti, ki delajo v delavsko-kmečki inšpekciji, imeli smolo na drugih področjih, pritoževal se je nad spletkami, ki prevladujejo v tem organu.

Po bolezni je Lenin, ko je malo okreval, prišel do vznemirljivega spoznanja, da so birokratske delovne metode v stranki in državi dobile neverjeten razmah. Da bi omilil zlo birokratizma in tekočo politiko bolj uskladil s proklamiranimi demokratičnimi ideali partije, je začel skicirati široko zasnovan načrt reform partijskega in državnega aparata in podal ostro kritiko obstoječih razmer. Pisal je pisma in članke ter črpal iz svojih neizčrpnih telesnih rezerv, da je dal socialistični državi končno podobo. Na svoji bolniški postelji je pripravljal vrsto ukrepov, da bi odstavil Stalina z vodilnega položaja.

Nekaj tednov pred Leninovim drugim napadom je imel Trocki z njim pomemben pogovor. Lenin je, ko se je ponovno vključil v delo, ugotovil, da se je birokratizem v sovjetskem »aparatu« neverjetno razrasel; temu se je bilo nujno treba postaviti po robu. Predlagal je ustanovitev posebne komisije CK in prosil Trockega, naj v njej aktivno sodeluje. Trocki je Leninu odgovoril takole: »Vladimir Iljič, prepričan sem, da v boju proti sovjetskemu birokratizmu ne smemo spregledati pojava, ki je značilen za splošni položaj: v glavnem mestu in v provincah, tudi v krajevnih partijskih organizacijah, izvajajo čisto poseben izbor funkcionarjev in specialistov, partijskih članov in nepartijcev, ki je zasnovan na prednosti določenih osebnosti (op. p. Stalinove grupacije), ki zavzemajo v partiji vodilno mesto, in določenih skupin v CK. V danih okoliščinah ne morem sodelovati v komisiji, o kateri govorite.« Lenin je za trenutek pomislil in nato dejal (navajam dobesedno): »Z drugimi besedami, predlagam bojni pohod proti birokratizmu v sovjetskem aparatu, vi pa mi predlagate, naj ga razširimo in ga vodimo tudi proti birokratizmu v organizacijskem biroju partije?« To je prišlo tako nepričakovano, piše naprej Trocki, da sem se moral smejati: »Vzemimo, da je tako!«

»Torej dobro,« je odgovoril Lenin, »predlagam vam ‚blok'!« »Zadovoljstvo je formirati blok s tako pogumnim človekom,« sem dejal. »Sporazumela sva se, naj Lenin da pobudo za ustanovitev komisije CK, komisije za boj proti birokraciji na splošno, posebej pa proti birokratizmu organizacijskega aparata. Nato sva se ločila. Leninovo zdravje se je vse bolj slabšalo.«

O deformacijah Stalinovega etatističnega modela ne bi govoril. V ilustracijo naj samo opozorim, da je v obdobju od 1930 do 1941, ko je bil Molotov ministrski predsednik, ostalo živih, poudarjam živih, ljudskih komisarjev samo pet, 21 ljudskih komisarjev pa je končalo tragično, ne glede na to, katere smeri so bili, ali Trockega ali Buharina ali Stalina. Do takšnega absurda je pripeljala birokratska praksa Stalinoveg vodenja.

Stalinova birokracija je ustvarila brezdušnega birokrata, posebno še, ko se je državni aparat »zrastel« s partijskim. Na to nevarnost so opozarjali Stalinovi oporečniki, ko so videli, kako grozeče se krepi njegov sistem in ožijo demokratični okviri diskusije.

Razumljivo je, da je rja birokratizma načela tudi naše državne in samoupravne organe. Vsak dan se srečujemo s to boleznijo. Diagnoza za zdravljenje te bolezni je dolga in zapletena. Partija je poklicana, da izpolni svojo zgodovinsko nalogo in se z vso resnostjo loti tega vprašanja.

V našem samoupravnem mehanizmu smo ustvarili nov tip birokrata. Z močnim prodorom pravnega normativizma je zrastel nov tip birokrata, ki se iz dneva v dan bolj duši v papirju, resnično revolucionarno delo pa vse bolj hromi. Če bi proučevali nenačrtne posege v našo gospodarstvo, ugotavljali projekte, ki smo jih načrtovali in jih nato iz raznih razlogov opuščali, za kar so šle v izgubo milijarde, toka da bi se lahko držali za glavo, kako neodgovorno se razmetava družbeni denar. Državljani se sprašujejo, kako se je moglo to zgoditi? Mar so koga klicali na odgovornost za izgube, povzročene v našem gospodarstvu? Ali smo vgradili v naš sistem »vertikalne in horizontalne rotacije« v kadrovski politiki. Postavlja se vprašanje odgovornosti člana ZK, ki je zasedal vodilno mesto, povzročil »zaradi nesposobnosti« škodo, nato začasno izginil in se pojavil na drugem mestu, kjer nadaljuje takšno neodgovorno delo. Komisija pri CK, ki bi se borila proti birokratizmu, bi bila nadvse potrebna. Stvari se je treba lotiti ne improvizirano, temveč eksaktno na ustrezni strokovni ravni.

Ko danes poslušam po radiu in televiziji ali pa berem kolikšna je naša zadolženost, se sprašujem, kako je mogoče, da se nekaj takega dogaja v socialistični Jugoslaviji. S posebnimi improviziranimi ukrepi rešujemo položaj, pri tem pa ustvarjamo nevarne čeri, na katerih se razrašča birokracija.

Oprostite, da sem načel nekoliko težje probleme; smo pač v ideološki komisiji, nismo akademski klub, da bi lahko neomejeno razpravljali. Želimo realno predstaviti svoja stališča tistim forumom, ki imajo politično moč, da ukrepajo. Oprostite, bil sem kratek, želel sem iskreno povedati svoje mišljenje.

Zdi se mi — v tem trenutku — hvale vredno, da smo ta problem načeli, ker o birokraciji nasploh že dolga leta govorimo kot kristjani o naglavnih grehih, ne da bi se dobro zavedali, o čem govorimo. V glavnem gre za tistih nekaj fraz, ki jih kar naprej ponavljamo in so že izgubile prvotni pomen in smisel. Ko govorim o smislu, razmišljam tudi o smislu tega početja. Birokratizem je v tej družbi razvil — nekdo je prej rekel, da ima vsak v sebi birokrata — dokaj tipične ritualne oblike. Ena od teh ritualnih oblik so neskončni pogovori. Mi pa smo partija. In če ne bomo z akademske ravni prešli v akcijo, bo tudi ostalo pri tem.

Seveda nismo tisti, ki naj bi v družbi, kot je organizirana naša, to tudi izvedli. Oddajali pa bi naj impulze, ki naj bi se prenesli — kot je že bilo rečeno — v socialistično zvezo. Sam si to stvar v prvi rundi predstavljam kot spopad Davida z Goljatom. Niti ne vemo, v kaj bomo vgriznili in kaj nas čaka. Podedovanih grehov je toliko in tako preraščajo vsa področja našega splošnega življenja, da se bo mogoče šele s poizkusi analiz oblikoval program te akcije in tega boja. Diagnoza je zelo preprosta. Nekdo je povedal: birokratizem je parazitska struktura, birokratizem je — če govorim v sociološkem jeziku — tudi tista struktura, ki je pravzaprav protagonist odtujenosti v vsaki družbi in pa faktor, ki duši vse tisto, kar je ustvajralno, kar je revolucionarno.

Težava je v tem, da je tudi birokratizem stvar procesa. Včerajšnji birokratizem se ne more enačiti z današnjim. V bistvu gre za poseben posluh pri teh analizah. Izhajati moramo iz konkretnih situacij. Birokratizem kot pojav ostaja. Mislim, da sega že tja v 13. stoletje. In če govorimo o preproščini te naše stiske, ko se naš birokratizem enači s stalinizmom, v bistvu vidimo, kje smo pri poznavanju tega problema. Stvari pa segajo še naprej. So dosti bolj občutljive, kot o njih površno govorimo. Mislim, da ima ta problem celo antropološke razsežnosti.

Gre za globoke psiho-socialne strukturalne spremembe v zavesti človeka 20. stoletja. Zame je zelo poučna Frommova knjiga Anatomija človekove destruktivnosti. Izhajajoč iz zrelega, starega Freuda govori o biofiliji in nekrofiliji in kategorično analizira razpored bioenergije in nekrofilne energije, ki se opredeljujeta po socialni interesih in strukturah. Tu mislim so tudi ključi za razumevanje, malo bolj občutljivo razumevanje, ne zgolj našega položaja, temveč tudi gibanja sil po svetu. Je pa to tudi problem kulture.

Danes živimo — to rečem brez pomisleka — zelo revno duhovno življenje. Danes nimamo nobenih analiz, nobenih ustreznih analiz, ki bi opredelile, recimo, funkcijo kulture glede na njen možni vpliv na blagovno proizvodnjo. In vendar so bile te stvari že ugotovljene. V trenutni stiski živimo predvsem iz rok v usta. Tudi v naših srednjeročnih in dolgoročnih programih nismo prišli do tega, da bi tipali v te občutljivejše eksistencialne sfere. Tu nastaja še druga fronta, čeprav jo dostikrat zanikamo, nesporazumi med politiko in kulturo. Ko načenjamo te probleme, se nam problemi širijo na vsa področja življenja. Naj spomnim na poskus francoskega ministra za kulturo Langa, ki je sklical znanstvenike in kulturne delavce, ker misli, da

bi pri paradoksih današnjega življenja, kot ga živimo, kot ga živi svet, lahko s povezovanjem izkušenj in energij, z iskanjem širših imenovalcev prišli do novih možnih idej in rešitev. Mi pa ostajamo predvsem pri politiki in ekonomiji. To pa je premalo. Dokler bomo ostajali samo pri teh zoženih frontnih pozicijah, bomo prav gotovo podaljševali stisko. Sem pa za to — da se povrnem k temeljni misli — da moramo izdelati predvsem akcijski program.

MARJAN BRITOVŠEK

Zdi se mi nepotrebno, da bi v zvezi z izvajanjem predhodnega govornika branil Lenina v boju z birokratsko kugo. Toda opozoril bi na nekaj, kar javnosti ni dovolj znano. Ko so Lavrentija Berijo obsodili na smrt, je pred likvidacijo na vprašanje zaslševalca generala, ki ga je vprašal o njegovih zločinih, med drugim odgovoril: v Leninovem arhivu je karakteristika Molotova, v kateri ga je Lenin ostro napadel. Poslal mu je namreč statistiko o članih partije, v kateri je bila rubrika o slabih in dobrih straneh članov partije. Ko je Lenin dobil v roke te formularje, je ogorčeno izjavil, da je treba Molotova takoj odstraniti iz CK in ga nastaviti za arhivarja v nacionalnem muzeju. Razumljivo je, da je Berija nastopil proti Molotovu, saj se je tedaj štel za Leninovega učenca. Med drugim je Berija obtožil vse člane CK in politbiroja, da so sokrivi zločinov, za vse pa je dejal, da je samo izvajal sklepe politbiroja.

Pripomniti moram, da ima veliko krivdo za razraščanje birokratizma tudi Trocki (militarizacija dela), čeprav je pozneje skupno z Leninom nastopil proti Stalinu. Toda Lenin je bil prešibak, smrt mu je že bila preblizu, Trocki pa je *v* svojih delih ostro kritiziral Stalinov birokratizem in v tem boju je bil konsekventen. Da bi bila ironija zgodovine še večja, deformacije Stalinovega sistema še bolj veličastne, so Beriji za uboj Trockega tajno podelili red Lenina.

JANEZ GUJT

Spomnil bi rad na informacijo, ki jo je posredoval TANJUG v Delu, dne 19. 4. 1983, še posebej zaradi tega, ker je tudi razprava na današnji seji šla nekajkrat v smeri, kot je potekal sestanek v sekciji zvezne konference SZDL Jugoslavije za družbenopolitične odnose.

»Po besedah Aleksandra Grličkova smo v preteklosti naredili več napak. Bistvena je bila ta, da v zvezi komunistov nismo razrešili vodilne vloge, s čimer je bila zanemarjena njena idejnopolitična moč. Zato se je zveza komunistov zrasla z državnim aparatom, kar je v navzkrižju z bistvenimi opredelitvami. Če bomo tako nadaljevali, bo zveza komunistov končala kot stranka oblasti. Storjene so bile še druge napake, zlasti tedaj, ko so se novi ustavi, brž ko je bila sprejeta, postavili po robu mehanizmi, ki so ji nasprotovali — na stežaj so se odprla vrata za vlaganja, osebne dohodke so ovirale birokratske metode. Država in partija sta postali sili, ki odločata, s čimer je bilo pravzaprav samoupravljanje potisnjeno na stran.

V takšnih razmerah tudi socialistična zveza ni mogla postati kraj, kjer naj bi potekal demokratičen dialog in kjer naj bi usklajevali pluralistične interese. Ta organizacija bi se lahko spremenila v nekakšno novo partijo, v kateri bi vladali forumi, ali pa v navadno transmisijo. Končni rezultat bi utegnil biti nastanek večstrankarskega sistema, česar pa nikakor ne bi smeli dopustiti. Problemov bi bilo manj, če se tudi delegatski sistem ne bi približeval predstavniškemu, ki onemogoča dialog in demokratično razpravo. K temu pripomore tudi slabo vodena kadrovska politika v družbenopolitičnih organizacijah, kjer v vodstva ponavadi volijo člane zveze komunistov.«

To se mi je zdelo pomembno v kontekstu današnje razprave prebrati zato, ker se mi zdi, da so v nekaterih vidikih stične točke s tem, kar smo doslej že rekli. Zato moramo o vseh teh vprašanjih dobro premisliti. Žal nimamo integralnega teksta iz razprave na že omenjeni sekciji. Tako gre zgolj za informacijo, ki ne daje jasnejše slike o poteku celotne razprave.

V celoti se strinjam s tem, kar je poudarila že razprava, da je birokracija produkt zapletenosti družbe, družbenih odnosov. Glede na izredno bogato in dragoceno razpravo bi morda omenil samo to, kar je prof. Pašić, zdi se mi, da v študiji »Savremena država«, poudaril, da gre v bistvu za štiri temeljne oblike organizacij, v katerih je birokracija intenzivno prisotna in iz katerih oziroma preko katerih realizira svojo družbeno moč oziroma družbeno vlogo. Te štiri temeljne oblike so po njegovem: državna birokracija, birokracija znotraj gospodarskih monopolov, birokracija v političnih organizacijah in birokracija v organizacijah delavskega razreda.

Danes je v bistvu bilo poudarjeno že to, da se birokracija dostikrat pojmuje kot birokratizem, izenačen kot metoda oziroma forma delovanja določenih strokovnjakov, »aparata«, v najboljšem primeru govorimo o taktiki administracije. Tako seveda zavestno ali pa nezavestno bežimo od kvalifikacije birokracije kot aktivne politične sile, kot aktivističnega fenomena politične oblasti. Strinjam se z razpravljalci, da so potrebni premisleki in razprava in globlja analiza o pojavih sedanje družbe in današnjih problemih z birokracijo.

Opozorim naj samo še na vidik, ki se ga danes nismo dotaknili, a se mi zdi, da je zelo pomemben: birokracija se po mojem mnenju ne zoperstavlja nobeni prepostavki demokracije tako močno kot proti informiranju, komuniciranju in izobraževanju in vzgoji družbe (razreda).

O vlogi informiranja smo danes že govorili. Prav v informaciji se skriva ključ za pojasnitev vseh birokratskih nejasnosti, še posebej zapletenega organiziranega družbenega življenja.

Vsi manifesti svobode, parole, vsa demokratska načela izgubijo učinek in pomen in so dejansko prezrti in devalvirani, če družba (razred), človek — *ni pravočasno in objektivno informiran in če ni integralno izobražen.* Pri tem pa gre seveda takoj za vprašanje družbene zavesti, samoupravljanja itd.

Naj sklenem.

Eno središčnih vprašanj, s katerim se je med drugim ukvarjal tovariš Edvard Kardelj, so protislovja socializma. V študiji Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja je o tem vprašanju, ki se nanaša na današnjo razpravo, zapisal:

»Obstajajo pa tudi konflikti, ki imajo obeležje razrednega spopada ali bi ga lahko dobili. To so konflikti med delavskim razredom in tistim njegovim delom, ki ga je Marx imenoval z njegovo lastno birokracijo, kadar si ta prilasti monopol na razpolaganje z družbenim kapitalom. Pravzaprav je to najresnejše protislovje sodobne socialistične družbe«. (Smeri razvoja, komunist 1977, Ljubljana, str. 90).

CVETA MLAKAR

Imam še eno vprašanje. V današnji razpravi se je po mojem pokazalo, da imamo zelo podobna mnenja. Vprašujem se, ali bo na podlagi tega res storjen korak naprej ne samo v borbi, ampak v delu zveze komunistov, ali bo to sploh kaj pomenilo; sicer smo izgubljali čas, sicer smo imeli tudi mi manjši simpozij. Mislim, da so naša bolezen simpoziji, kjer si vse povemo, potem gremo domov in vse je tako kot prej. Tako da naša družba potrebuje ukrepe ali preokrete, pa tudi zveza komunistov. Zato se vprašujem, v tej komisiji delamo, se pogovarjamo, toda ali sploh ima naše delo kak smisel.

BOGDANA HERMAN

Gotovo je to forumsko delo, treba pa je vedeti, da se vsebina razprav, rezultati, do katerih smo prišli, vprašanja, ki smo jih odprli, prenašajo v najrazličnejših oblikah partijskega dela naprej. Delo te komisije je produktivno šele potem, ko se oplaja v drugih diskusijah. Seveda pa ne bi bilo dobro, če bi v nekakšnem zaprtem krogu sami sebi nekaj pripovedovali.

JOSIP KOŠUTA

Razmišljanje tovarišice Mlakarjeve o učinkih in vplivu razprav, tudi te današnje, na spreminjanje našega ravnanja in s tem družbene prakse, me neposredno spodbuja še k nekaterim mislim.

Današnja razprava nedvoumno poskuša globlje analizirati nekatere značilnosti in oblike birokratskega kot družbene sile in pojava, ki zavira in celo onemogoča naš samoupravljalski razvoj, ker prekinja ali hromi (pre) tok misli in (v) dejanja. In obratno.

Docela se strinjam z ugotovitvijo, ki jo je uvodoma postavil tovariš Rus, potem pa še specifično tovariš Sruk, namreč o vzročni zvezi birokratskega in družbene kritike. Hotel bi nekaj povedati o vidiku tega odnosa, tistem, ki zadeva družbeno kritiko kot neposredno odzivanje komunistov na določene družbene pojave in procese. Gre za vprašanje reagiranja iz lastne iniciative in presoje in rekel bi, potrebe, za spoprijem s situacijami in pojavi, s katerimi se bodisi kot strokovnjaki, kot ljudje, še posebej pa kot komunisti in marksisti in člani zveze komunistov ne moremo strinjati in jih dopuščati.

Pomagal bi si z eno Kardeljevih misli, ki zadeva pogoje našega prihodnjega samoupravnega razvoja in naš odnos do njega; ali bolje rečeno do nesamo-

upravnih in socializmu tujih in škodljivih pojavov in procesov, ki bodo, kakor pravi, vendar to ne bo bistvenega pomena za nas. Bistveno bo, pravi Kardelj, kako se bomo znali z njimi odločno in brezkompromisno in vztrajno spopadati, jim ne pustiti, da mirno žive med nami. S tem bomo krepili tako našo temeljno pot samoupravnega razvoja, hkrati pa tudi oblikovali in živeli svoj samozaščitni mehanizem, preverjujoč lastna dejanja in pot.

Nedvomno bi našli dokaze, da se nam tam, kjer manjka tega neposrednega (idejnega) spoprijema, večkrat kot čisto običajno potrebnega dialoga ali strokovno kompetentno in pravočasno postavljenega stališča, vprašanja večkrat spolitizirajo. Brezbrižnost, »lena zavest«, ki ji ni do boja, ki hoče svoj mir, v svojem omejenem krogu samosvojega interesa, pravzaprav teži k spolitiziranju problemov, namesto k njihovi dejanski rešitvi. Menim, da takšna, kakor manifestira oportunizem enako kaže tudi značilnosti birokratskega.

To, da je oportunizem značilna poteza birokratskega, je danes zelo slikovito in tudi precizno opredelil že tovariš Sruk, ko je omenil, da ima birokracija zelo negotove protiborce.

Nedvomno bo držalo, da birokratsko pri nas živi dobro in bolje tam, kjer delamo slabo, kjer manjka ustvarjalnega nemira in iskanj, novih idej in pobud, kjer ni resničnega samoupravnega hotenja in dejanj.

Po tem splošnejšem uvodu mi dovolite še nekaj misli, ki konkretno zadevajo nas komuniste, ne nazadnje nas, ki smo tukaj zbrani, in sicer v kontekstu problematike, o kateri govorimo.

Gotovo komunisti, ko govorimo o razsežnostih birokratskega, ne moremo in ne smemo mimo sebe. Samokritično velja povedati, da v svojem lastnem delu, kadar ne uresničujemo tovariško in demokratično sprejetih odločitev in dogovorov — če govorim samo o tem — ko se ne borimo za uresničevanje in prodor samoupravnih odnosov, s tem da ostajamo na mestu, že dajemo možnost rasti birokratskega. Da, s tem ga, ne da bi to zavestno hoteli, omogočamo. Tisto, kar je pravzaprav tu poglavitno vprašanje, so odnosi med ljudmi, med nami, še posebej med nami komunisti. Za vprašanje gre, koliko in kdaj smo jim in koliko in kdaj jim nismo v vsakem svojem posamičnem primeru in kot celota — glavna in vodilna idejna sila in oni naša moč. In vse to tam, kjer smo, kjer živimo in delamo, v zvezi z vprašanji in ravnanji, ki so običajna, vsakdanja, majhna, pa zato življenjsko pomembna. Za to našo vlogo operativni načrt imamo. Danes je o njem že tekla beseda. Prepričan sem, da imamo istega v mislih. Udejaniti pa ne pomeni drugega kakor vztrajati konkretno in argumentirano.

Za znanstvene delavce vprašanje znanosti kot proizvajalne sile med drugim implicira tudi vprašanje znanstveno-raziskovalnih nalog, raziskav, ki morajo imeti večji in pomembnejši učinek na naš družbeni razvoj. Toleriranje lažne kolegialne solidarnosti, raziskav v tem primeru, kjer izostaja, bolj kot bi smel in mogel, konkretnejši in širši družbeni interes in učinek, je končno moralno vprašanje, ki nosi tudi črto birokratskega kot samosvojega interesa.

Mislim, da je možno kar tukaj začeti analizo in dialog. Samo po sebi se zastavlja vprašanje, če zdaj postavim stvari kot lastno izpraševanje vesti

nas, kar nas je tukaj, kaj smo v zvezi s tem storili? Ali menite, da je zadeva tako daleč, da tu ni moči več kaj storiti? In katero Zvezo komunistov Jugoslavije je treba poklicati, da bi kaj naredila, ko pa vendar gre za vprašanje, ki nas, ki smo člani te zveze, neposredno zadevajo. Preprosto ne zadošča, da opozarjamo na napake, na slabosti, na krizo, namesto da se učinkovito dogovorimo za akcijo. Bolj ko se zavedam, le slutim razsežnost problematike, o kateri razpravljamo.

Prepričan sem, da moramo pri razčiščevanju in reševanju teh problemov kot vselej začeti pri sebi in od sebe. In od vsake naše konkretne posamezne situacije. S tako metodo tudi lahko računamo na uspeh, saj nam za naše postavitve in delo daje temeljno potrebno moralno moč. To sem mislil.

VLADO SRUK

Birokratizem in tehnokratizem sta izraza za celo vrsto pojavnih oblik družbenega odtujevanja — od gospodarskega preko političnega do nazorskega . . . V jedru gre zmeraj za tako ali drugače izraženo dominacijo centrov odtujene moči.

Tako birokratizem kot tehnokratizem predstavljata najrazličnejše ovire, ki delavskemu razredu, fizičnim in duševnim delavcem ustvarjalcem, bolj ali manj preprečujejo, da bi postali dejanski gospodarji svoje družbene eksistence. Tako tehnobirokratski družbenopolitični dejavniki odrivajo bolj osveščene pripadnike delavskega razreda (»razred za sebe«) na obrobje družbenega življenja, kjer ni mogoče bistveno vplivati na družbeno dogajanje. Hkrati tehnobirokracija demagoško manipulira z manj osveščenimi posamezniki in plastmi delavskega razreda (»razred za sebe«), pri čemer ji ni težko obdržati odločilne družbene pobude v svojih rokah. V teh pojavih se kaže ena bistvenih značilnosti tehnobirokratske kontrarevolucije.

V buržoaznih družbah, še zlasti v visoko razvitih, nastopa tehnokracija kot tista sila, ki naj bi vodila kapitalistično gospodarstvo iz kriznih težav. Kar zadeva družbe, v katerih je prišlo do zloma kapitalističiega sistema in do različnih bolj ali manj uspešnih poskusov *graditve socializma*, lahko ločimo zlasti dve skupini dežel: 1) tiste, ki so povsem stagnirale v nekakšnem državnem ali pa tehnokratskem kapitalizmu; v teh so birokratske in tehnokratske sile in težnje povsem blokirale pobudo delavskega razreda, množic neposrednih fizičnih in intelektualnih delavcev; značilnost teh družb je poudarjeni, čvrsti etatizem, politični monolitizem stalinističnega enopartijskega avtoritarnega sistema (kakšno je njegovo vnanje naličje, njegova institucionalna fasada, je povsem vseeno); 2) tiste, ki v izgrajevanju socialistične družbenosti tako ali drugače napredujejo, vsaj občasno; v teh so birokratske in tehnokratske sile in težnje sicer prisotne, toda pogresivne družbene sile, v prvi vrsti delavski razred, jih obvladujejo z ustrezno politično aktivnostjo v znamenju diktature proletariata (udejanjanje »oblasti ljudstva samega«), oziroma z graditvijo sistema, ki tako ali drugače omogoča pobude delavskega razreda (udejanjanje socialistične, tj. neposredne demokracije, določenega samoupravljanja, »asociacije svobodnih proizvajalcev«) . . . Seveda je treba

vedeti, da je vsak družbeno-zgodovinski dosežek mogoče zelo hitro zapraviti. *Izgradnja socializma* namreč ni nikakršen avtomatizem, nikakršen spontan proces. Svet pravzaprav ni doživel še nobene socialistične revolucije, ki bi jo pogojevala gospodarska, politična in kulturna razvitost. Vse doslej so se porodile iz kriz, gnitja, razkroja kapitalizma, iz materialne, odnošajske in duhovne bede. Prav zaradi tega slabega, problematičnega starta socialističnih revolucij je birokratizem bržčas še toliko nevarnejši.

* * *

Kako naj se naš komunist, član ZK, bojuje proti pošasti birokratizma, proti birokratskemu deformiranju razvijajoče se socialistične družbe?

Komunist mora biti pozoren na te sile in težnje. Kjerkoli se namreč izrazijo in uveljavijo, omrtvijo diktaturo proletariata, tj. dejanske samoupravljalske pobude. Komunist se mora ustrezno usposabljati, da bi bil idejno dorasel soočanju z različnimi pojavnimi oblikami tehnobirokratske prakse in ideologije. Komunist se mora povsod zavzemati za dejansko socialistično demokratsko pobudo »od spodaj«; to namreč dopuščajo tehnobirokratske sile le kot mentalnohigiensko aktivnost: *majhni ljudje naj bi mislili, da je tudi od njih kaj odvisno;* sicer pa je vsaka bistvena pobuda delavskega razreda in družbenih skupin, ki se z njimi povezujejo, pod nadzorstvom centrov odtujene moči.

Birokratizacija je težko obvladljiv, skorajda nezaustavljiv proces. Ko se sproži plaz birokratizacije, skoraj ni več pomoči. Jugoslovanski komunisti smo se s fenomenom birokratizacije soočali v vseh obdobjih socialistične revolucije oziroma izgradnje. Zelo značilno vnanje manifestiranje birokratizacije so nova in nova neproduktivna delovna mesta, funkcije, organi; vse to se kar naprej razmnožuje.

Zelo malo pomeni in zaleže ideološko obsojanje birokratizma in tehnokratizma. Skoraj vedno poteka birokratizacija v ozračju glasnega propagandnega ideološkega boja proti birokratizmu. Kot da bi birokratizem potreboval za svojo rast ideološki opij protibirokratizma . . .

V zvezi z bojem proti tehnobirokratskim deformacijam je potrebna stalna, denimo, osveščena budnost: neko gibanje je lahko imelo v preteklosti proti tovrstnim stranpotem in anomalijam tudi znatne uspehe; toda samo popuščati je treba začeti, pa gre pogrezanje v birokratsko močvirje kar samo od sebe. Celo sistem, ki je od dna do vrha in od periferije do središča zgrajen tako, da bi se kar najlažje z neposredno pobudo delavcev upiral težnjam birokratizacije, naposled preplavijo množice pisarjev in uradnikov; vedno bolj postaja birokratski monstrum. (Tako se je zgodilo, na primer, že z delavsko-kmečko inšpekcijo, ki jo je zasnoval Lenin; ta institucija naj bi bila sredstvo delovnega ljudstva, delavcev in kmetov v boju proti birokratizaciji, postala pa je neuničljivo leglo birokratizma, trdnjava za obrambo interesov tehnobirokratske družbene plasti.)

Birokratizacija golta ogromna sredstva, ki jih ustvarjajo delavci. Botruje vsem mogočim neracionalnim investicijam v gospodarstvu in negospodarstvu. Pa visoka, neupravičena zadolževanja; hipertrofija različnih služb in osebja v njih; neracionalni izdatki za vse mogoče projekte itd. Ljudem, ki so pro-

duktivno delali, potiska birokratizacija v roke pisarniški material ali pa jih obleče v kako uniformo . . . Kakorkoli že, komunist mora analizirati dogajanje v vsakdanji realnosti; tehnobirokratizma ni vedno najlažje prepoznati . . .

Birokratizem ima zelo negotove nasprotnike. Dovčerajšnji borec proti birokratizaciji že danes na birokratskem stolčku, stolu, fotelju ali prestolu misli popolnoma drugače — z vidika povsem konkretnega bivanjskega materialnega interesa.

Skratka, birokratizacija je gladko tekoč proces, vsak korak omejevanja (kaj šele odpravljanja) birokratizma pa je neskončno težak.

Še posebej mora vsak komunist paziti, da ne postane žrtev birokratizacije sama zveza komunistov, njena vodstva in organizacije. Zveza komunistov naj bi se bojevala proti birokratizaciji v drugih strukturah družbe. Tega seveda ne more, če sama glede tega ni notranje mobilizirana in osveščena. *S samokritičnostjo in z zavestjo, da prav birokratizacija obremenjuje in kvari medčloveške odnose in povzroča konkretno škodo na vseh področjih družbenega življenja, naj bi vsak komunist zatiral birokrata v sebi in birokratizem okoli sebe.*

* * *

V moji brošuri Komunistovo dejanje in misel je še nekaj poglavij oziroma pasusov, ki zadevajo problematiko birokratizma, birokratizacije in birokracije. Na tem mestu kaže to problematiko samo skicirati, bežno nakazati.

a) Problematika karierizma je že pri Leninu tesno povezana z birokratizmom. Lenin je v delu Korak naprej, dva koraka nazaj, zapisal, da pomeni birokratizem podrejanje interesov *stvari* interesom *kariere*. Karierist se ne bojuje za resnico, ideje, ideale. Zanj je resnica tisto, kar pričakujejo od njega nadrejeni, tisti, od katerih je odvisen njegov vzpon . . . Na to problematiko sta v naši marksistični literaturi posebej opozorila tovariša Ziherl in Kidrič.

b) Tudi problematika oblastniškega elitizma se vključuje v vsebinsko domeno birokratizacije.

c) V poglavju o smiselni in nesmiselni politični dejavnosti se prav tako srečujemo z nekaterimi vidiki birokratizma. Največji del tiste politične dejavnosti, ki jo lahko opredelimo kot nesmiselno, neracionalno, pa tudi nepotrebno, sodi v kategorijo birokratizma. To je hkrati tudi regija manifestiranja brezidejnosti in pragmaticizma.

č) Skoraj povsod, kjer je na pohodu birokratizacija, se srečujemo tudi s »kultom osebnosti« . . . Pa ni treba, da gre predvsem za kulte tistih največjih osebnosti, ki se navadnim zemljanom kažejo skoraj izključno v občilih. Mnogo več je tistih manjših božanstev, ki so bližja »socialni bazi«. Ti pritlikavi »kulti osebnosti« najrazličnejših uradnikov in funkcionarjev so ena glavnih značilnosti birokratske alienacije v domeni medčloveških odnosov. V teh odnošajskih deformacijah je še zlasti dovolj iracionalne avtoritarnosti.

d) Birokratizem vedno spremlja tudi pasivni konformizem. Birokratizem zahteva prilagodljivost v tistem pomenu, ki ga je Boris Kidrič tako posrečeno imenoval »biciklizem«: navzgor se klanja, navzdol pa pritiska . . . Birokratski »red« pomeni toliko kot neiniciativnost in oportunizem.

c) V nazorski domeni je za birokratizem značilno marsikaj. Toda če upoštevamo v prejšnjih točkah omenjene značilnosti, kot so avtoritarnost, neiniciativnost, formalizem ipd., je jasno, da je vendarle glavna značilnost birokratske zavesti dogmatizem. Dogmatski, dirigirani način mišljenja povsem ustreza tako substancialni brezidejnosti birokratizma kot tudi oblastniški hierarhično zasnovani avtoritarnosti. Bržčas je ena glavnih nazorskih značilnosti birokratizma tudi konservativizem v službi obrambe interesov tehnobirokratskih plasti, skupin, individuov.

Rigidnost birokratske ideologije je v veliki meri odsev in izraz birokratske rigidnosti v različnih domenah družbeno-ekonomskih in kulturno-političnih procesov in snovanj. (S tega stališča, na primer, je prav zanimivo, kako različni tehnobirokratski dejavniki omejujejo razvoj za človeka in družbo tako pomembnih, naravnost eksistenčno odločilnih snovanj, kot so vsa ta, ki zadevajo varstvo okolja; konkretni humanizem teoretične in aplikativne ekologije se na najrazličnejše načine postavlja po robu tehnobirokratskim interesom in nazorom. Po drugi strani se tehnobirokratska ideologija na najrazličnejše načine manifestira kot varovanje, ohranjanje, konserviranje obstoječega, kot izgrajevanje obsežnih sistemov, modelov in koncepcij obrambe in zaščite dane oficialne družbenosti.)

* * *

Ko sem se pripravljal na sejo komisije o problematiki birokratizma, sem občutil nekakšno nelagodnost, stisko. Mislim, da tudi vem, zakaj sem to čutil... Leta in leta smo živeli z idejno problematiko protibirokratizma, protistalinizma. V letih 1948, 1949, 1950 smo šli v veliko idejno-politično ofenzivo proti birokratizmu. Še vrsto let je bilo to glavno področje naše politične in nazorske aktivnosti. Veliko smo brali, študirali o tem. Treba se je spomniti vseh tistih tekstov Tita, Kardelja, Kidriča, Ziherla, dr. Jožeta Potrča in drugih, vse tiste sijajne in prodorne kritike Informbiroja, državnega kapitalizma, stalinistične birokratske kaste, njenega hegemonizma, totalitarizma in dogmatizma... Eden zadnjih večjih založniških aktov v kontekstu protibirokratske, protistalinistične idejnopolitične ofenzive je bil obsežni zbornik »Birokratija i tehnokratija« v dveh delih, katerega urednik je bil Nebojša Popov. Izšel je leta 1966, torej v času enega najpomembnejših obračunov z birokracijo. Kot vemo, je Tito tedaj razbil rankovičevsko zaroto proti samoupravni socialistični demokraciji; na kratko in preprosto povedano — preprečil je oblasništvo močne roke, ki bi najbrž pomenilo definitivno zmago etatistične tehnobirokratske kontrarevolucije.

Po letu 1966 se v zvezi komunistov nismo več obsežneje ukvarjali s problematiko birokratizma in birokratizacije. V sedemdesetih letih je v oficialni ideologiji zveze komunistov prevladovalo prepričanje, da smo zasnovali in uveljavili sistem, ki je porok, da se niti birokracija niti tehnokracija ne moreta povzpeti nad delavski razred. To optimistično pojmovanje se je omajalo, ko se je družbenoekonomska kriza začela reflektirati tudi v politični in kulturni sferi. Več kot jasno je, da ga ni sistemskega avtomatizma, ki bi kakorkoli uspešno varoval družbo pred birokratskimi deformacijami. Prav

nasprotno: dejansko nihče ne vé, kako naj se socialistična družba v razvoju otresa birokratskih deformacij, še posebej, če se te uveljavijo kot množična, demokratsko maskirana srednjeslojevska diktatura, manipulirana od tehnobirokratskih oblastniških vrhov.

* * *

V sedanjem položaju si vsaj jaz ne znam pomagati drugače kakor tako, da si sam postavim nekakšno predhodno vprašanje, ki je metodološko. Ali sploh imam na razpolago ustrezen sociološki ali politološki kategorialni instrumentarij, da bi lahko smiselno govoril o birokratizmu in birokraciji. Bral sem dve besedili dr. Luke Markovića (v tedniku *Danas* in v *Naših temah*, št. 12/1982). Človeka šokira popolnoma drugačen sociološki kategorialni instrumentarij ... Kaj pa, če ta, ki ga uporabljam sedaj, sploh ni adekvanten? Najmanj, kar moramo storiti, je, da poskušamo vse sociološke kategorialne supozicije znova pretehtati. Res je škoda, da niso lanski škofjeloški *Ziherlovi dnevi* mogli dati široke spodbude, da bi se vsa naša družbenopolitično in družboslovno zainteresirana javnost temeljito soočila s takšnimi in podobnimi vprašanji. Poskusi originalnih kritičnih umovanj ostajajo v preozkih strokovnih krogih; le redko smo priča širokih, odprtih strokovnoznanstvenih in idejnopolitičnih dialogov; da niti ne govorimo o obremenitvah vnaprejšnjih tabujskih variant ...

Dr. Vojan Rus je dejal, da ne kaže enačiti našega birokratizma s kakim drugim; npr. s tistim iz vzhodnoevropskih držav ... Soglašam s tem, toda spet poskušam to zastaviti metodološko. Ko gre za različne pojave stalinizma in tehtamo, kaj je naše, kaj sovjetsko, kaj še od koga drugega, bi lahko uporabili staro dialektično kategorialno shematiko — posamezno, posebno, splošno. Na osnovi temeljitega proučevanja bi potem lahko ugotovili, kaj je posamezno, individualno, torej povsem konkretno v določenih razmerah; potem, kaj je posebno — naše, rusko, kitajsko in ne vem čigavo še; končno pa tisto obče, tisto, s čimer se srečujemo v domeni splošnega ...

Soglašam z dr. Vojanom Rusom in z drugimi, ki se zavzemajo za znanstveno eksaktno proučitev birokratizma in za boj proti njemu na takšni dognani osnovi. Toda hkrati se je treba varovati scientifistične iluzije: znanost se zelo pogosto pojavlja v ideološki, sprevrnjeni, odtujeni obliki in potem deluje kot opij za ljudstvo. Tudi pri znanstveno zasnovanih idejnopolitičnih in drugih intervencijah moramo biti zelo previdni, v osnovi, oziroma v ozadju so konkretni skupinski interesi, razredni interesi, interesi kast ...

O zvezi komunistov in njenem odnosu do birokratizacije je bilo v razpravi rečeno marsikaj. S tem v zvezi bi opozoril, kako zelo različne poglede imamo v konkretnih družbenopolitičnih situacijah. Kar zadeva mariborsko tako imenovano referendumsko odločitev, ki je staro občino razdelila na šest novih in te potem pokrila z eno nadobčino, sta se kar hitro izdiferencirali dve povsem različni optiki, ena oficialna in druga neoficialna, »divja«. Eni smo v tem videli birokratizacijo s celo vrsto slabih posledic in negativnih učinkov, drugi spet pravi triumf samoupravljanja.

Na tem mestu želim poudariti samo to, kako silno različni so lahko v zvezi komunistov pogledi na to problematiko; tam, kjer eni vidijo črno, strupeno in požrešno birokratsko pošast, drugi prepoznajo skorajda že komunizem, svobodno asociacijo proizvajalcev ... O teh zadevah moramo v zvezi komunistov odkrito razpravljati, argumentirano govoriti. Nedemokratično zapiranje ust ljudem se pri nas ne more obnesti. Prej ali slej pridejo vse zadeve na dan ...

* * *

Pred dnevi sem našel v *Glavnih tokovih marksizma* L. Kolakowskega dve mesti, ki se mi zdita pomembni za razpravljanje o birokratizaciji tudi pri nas.

Prvi navedek: »... (povsem naravno bi bilo vprašanje: v interesu katerega razreda je kapitalistična birokracija sredstvo pritiska, socialistična birokracija pa sredstvo osvobajanja?).« To je imenitna ironična resnica, izziv za prenovitev sociološkega kategorialnega instrumentarija, če nam takšen, kot je, ne omogoča ustreznega obravnavanja družbenih pojavov in procesov.

Drugi navedek: »... proti birokraciji ni bilo drugega sredstva kot krepitev birokracije. Le kratek čas je bilo mogoče gojiti iluzijo, da bo samo partija ostala enklava svobodne besede in svobodnosti kritike, ki so ju v družbi že dušili.« Ta citat pravzaprav ne potrebuje komentarja.

* * *

Tisti tovariši, ki menijo, da naše kritične besede marsikdaj ne morejo in ne morejo postati ustrezna politična dejanja, imajo gotovo prav. Od protibirokratskih razglabljanj zlepa ne moremo preiti k udejanjanju protibirokratske politike. To ni iluzija pač pa dolgoletna izkušnja. Govorimo, razlagamo, obsojamo — in pri tem ostane ... To me spominja že spet na tisti sijajni Buñuelov film Angel uničenja: Družba se zbere v graščini in potem preprosto ne morejo ven. Razpravljajo, halucinirajo, se prepirajo in trapijo, toda ostajajo noter ... Tisto je bilo mišljeno za katolicizem, mi pa smo komunistična organizacija.

VOJAN RUS

Moram reči — če izrazim svoj osebni vtis — da je bila razprava zelo bogata in zelo smiselna. Osnovni rezime razprave je po mojem ta, da je obstajala iskrena prizadetost in v veliki meri tudi teoretična soglasnost.

Nadalje mislim, da je povsem utemeljeno tisto, kar je rekla tov. Mlakarjeva. Bil bi za to, da se gradivo te razprave obravnava na predsedstvu CK ZKS in da nekatere tovariše, ki so bili tu najbolj aktivni — razveseljivo, ravno mladi tovariši Bernik, Kerševan, Kavčič — predsedstvo povabi na svojo razpravo.

Kar se tiče uvodnih tez, ki sem jih podal, in vaših prispevkov, sem prepričan, da se dopolnjujejo. Vse, kar je bilo povedano, je naravnano v isto

osnovno smer. Vendar to, kar ste navedli, v veliki meri zboljšuje moje teze, jih dopolnjuje z ustreznejšimi poudarki, obogatitvami — bilo je morda le nekaj manjših nesporazumov. Zato bi se zadržal pri obojem: pri nekaterih vaših nujnih poudarkih in pri nekaterih majhnih nesporazumih.

Mislim, da so nekateri tovariši — Kerševan, Kavčič in drugi upravičeno še posebej poudarili, da ne smemo podcenjevati odgovornosti zveze komunistov, kar zadeva birokratizem, in da mora zveza najprej temeljito pogledati sama vase, saj je prvi vir akcije zoper birokratizem. Zdi se mi, da nam je prisotnim povsem jasno tole: zveza komunistov ni nobena sveta brezgrešna cerkev, vendar nam je vsem jasno, da je zveza komunistov + samoupravljanje edina življenjska možnost za Slovenijo, Jugoslavijo in za vse njene narode. Če bi prešli bodisi na nekakšen stalinistični etatizem v Jugoslaviji, bodisi na večstrankarski sistem, vemo, da tu ne bi bile šale, ampak bi lahko nastali trije, štirje Libanoni z nekaj različnimi privatnimi vojskami v vsaki republiki. Kaj lahko bi nastali siloviti mednarodni spopadi ob delitvi interesnih sfer pri vseh takih »poskusih«, bodisi večstrankarskega, bodisi stalinističnega sistema, inne bi imeli kake švedske idile. Zato naj edina življenjska alternativa ostane samo samoupravljanje in zveza komunistov, ki naj sama sebe temeljito zboljša — tudi od pojavov birokratizma, da bo lahko delovala v smeri zboljšanja v celotni družbi. Pri tem bi se zadržal ob zanimivi pripombi tovariša Sruka, da sem bil v svojem uvodu malo preveč akademski. Iskreno vam rečem, da je bila tudi v meni hudičeva jeza pod tem »akademskim« tonom. Vendar je nisem smel pokazati, ker sem prepričan, da naša protibirokratska strast ne sme biti samo trenuten izbruh, ampak bomo morali čuvati in razplamtevati to strast zelo dolgo, ker nas čaka — kot so vsi upravičeno rekli — hud boj. In zato bi bilo premalo, če bi se tukaj samo izkašljali, ampak bomo morali biti dolgo jezni. In obenem bomo to jezo morali preliti v teoretične analize in smotrne akcije, ne bomo smeli odnehati, saj bo boj dolg. Če nam v tem boju proti našemu posebnemu birokratizmu in vsem omenjenim odtujitvam ne bo uspelo, je res lahko ogrožena svoboda Jugoslavije. To ni fraza. Ne samo obstoj Jugoslavije, ampak obstoj vsakega izmed nas, vse do možnosti raznih intervencij, ki nas lahko vse udarijo po glavi in po koži. In zaradi tega se nam splača biti jezen in se boriti in v tej zvezi tudi zbuditi še večji patriotizem pri ljudeh; to ne bi bila demagogija. Bilo bi napak, če bi se zadovoljili s tem, da bi našli grešnega birokratskega kozla, udarili po njem in potem spet zaspali. Ta boj bo veliko hujši in globlji boj, bo boj proti vsem omenjenim povezanim odtujitvam.

Kdo ga bo vodil? Jasno, da ga mora voditi zveza komunistov, saj je to stvar vodilnega idejnopolitičnega subjekta. To moramo od nje zahtevati. Tovariš Bernik je upravičeno postavil vprašanje, katere sile naj zberemo. Res, treba je izbrati in zbrati napredne sile. Najbolj utemeljen odgovor je verjetno: zveza komunistov mora znati zbrati tiste sile, ki so najbolj zdrave, ki so produktivne, delovne, se pravi dobrega delavca, dobrega direktorja, dobrega umetnika, poštenega človeka. Te sile mora zveza komunistov znati zbrati, saj so najbolj zainteresirane za boj proti vsem odtujitvam. In zveza komunistov mora znati diferencirati vsa družbena področja, od zgoraj

navzdol, in vse zdravo zbrati proti tistemu, kar je gnilo in kar je pokrito z lažnimi koprenami, saj je za vse nas to edini izhod.

Mislim, da sta tov. Mlakarjeva in tov. Struk upravičeno omenila tudi teoretične kategorije, ki jih uporabljamo v boju proti birokratizmu in odtujitvam v celotni socialni strukturi. Mi teh kategorij nismo dovolj izdelali. Pri tem pa ne gre za akademizem, ampak za precizno, kirurško izdelavo pojmov, ki nam bodo še bolj omogočali ta precizen boj in se ne bodo pretvarjali v frazo, ki udarja mimo. Na primer, o trgu in blagovnosti običajno govorimo s čisto abstraktnimi kategorijami, ki so sicer pravilne v Marxovem Kapitalu. Samo, koliko raznih oblik ima blagovnost pri nas. Kjer gre za dejanske odnose na osnovi družbene lastnine, je blagovnost pri nas samo pomembna forma, ne pa vsebina. Bistven element blagovnosti je namreč privatna lastnina. Tudi jaz sem za dosti več tržnosti, vendar bi morali precizirati, kakšne forme in podkategorije — bodisi realne, bodisi optimalne — ima ta tržnost pri nas glede na različne družbenoekonomske strukture; kakšna je posebna tržnost v odnosih med tozdi in med ozdi, zopet drugačna v odnosu med kmetom kooperantom in zadrugo, pri pojavih skupinskega kapitalizma, v družbenem gospodarstvu, pri špekulantih na trgih itn. Vseh teh preciznih razlik in nians tržnosti nismo obdelali, zato ne znamo zavzeti stališča do njih. Na primer, tovarišica Mlakarjeva in tovariš Sruk sta govorila o navdušenih pogovorih o politični ekonomiji med nekaterimi mladimi ljudmi in navedla Luka Markovića, ki je dejal, da vlada pri nas kapitalski odnos. Seveda so kapitalski odnosi tudi pri nas. Toda omenjeni to preprosto absolutizirajo, kot da gre čisto enostavno za kapitalistični sistem, in zato trdijo: vse, kar dela Kraigherjeva komisija, je nadaljevanje svetovnega kapitalizma. To je po mojem površnost, ki lahko pripelje do hudih posledic, čeprav ima videz napredne kritike. Zakaj? Zadnjič sem poslušal širšo razpravo o nacionalizmu. Tam je postavljena približno taka teza: v Jugoslaviji vlada kapitalski odnos in vse to, kar se je na Kosovu zgodilo, je samo zaostrovanje kapitalskega odnosa med razvitimi in nerazvitimi narodi in narodnostmi Jugoslavije, zato je edina krivda za stanje na Kosovu v tem, da imamo kapitalske odnose v Jugoslaviji. Pri tem so popolnoma izključili glavne krivce: precej gnili birokratizem, ki je bil na Kosovu, njihovo potrošništvo, napačno gospodarsko usmerjenost in skrajni nacionalizem. Hočem reči: z abstraktno aplikacijo splošnih (in v specifičnih podkategorijah neobdelanih) ekonomskih kategorij ne bomo prišli daleč v razvoju specifične metodologije, ki bo zajela našo posebno bazo in nadstavbo v vseh odtenkih, ki se pojavljajo pri nas, od gospodarstva do politike, idejnosti in kulture. Tu nas čaka velik teoretski posel, da bi se lahko proti vsem odtujitvam bojevali uspešno, premišljeno, ostro in strastno s takimi preciznimi, kirurškimi orodji, kot so specificirane družboslovne kategorije in podkategorije.

Glede naslednjega vprašanja v razpravi ima tovariš Bernik povsem prav. Če bi ostali samo pri tem, da bi zaustavili zaposlovanje uradništva v podjetjih in ustanovah, bi bil to res le paliativen korak. Če pa bomo akcijo vodili celovito, kot smo govorili, je lahko tudi tak korak delec, ki bo ljudem pokazal nekaj oprijemljivega. Tak korak je odvisen od tega, kako bomo izvedli celotno socialno prestrukturiranje: lahko je ta korak *moralizem* ali pa ne,

čeprav ne mislim, da je to glavna ali najbolj bistvena stvar. Jasno je, da je prva naloga, da zveza komunistov sama sebe preuredi.

Naslednje vprašanje iz razprave je, ali naj zveza komunistov spodbudi vključevanje strokovnjakov v politiko ali ne in kakšen je odnos politične profesionalizacije in deprofesionalizacije. Tu naj se malo dopolnim. Vem, da je zdaj še življenjska nujnost, da obstaja določena politična profesionalizacija pri nas. Ko sem govoril o deprofesionalizaciji politike, nisem mislil na to, da bi znanstvenike spremenili v profesionalne politike, ampak na nekaj drugega, kar se v tej naši razpravi tu in zdaj dogaja. Tu so nastopali skoraj sami neprofesionalni politični delavci, znanstveniki, ki prispevajo k politiki. To so bili zelo koristni prispevki k politiki, k političnemu razjasnjevanju dogajanj pri nas. In v tem smislu je politično aktivnih veliko ljudi, ki pa ne bodo nikoli profesionalni politiki. Ti bodo imeli osnovno oporišče v večji avtonomiji znanosti kot doslej, kar jim bo omogočalo, da se bodo še samostojneje udeleževali dela republiške konference SZDL in drugih političnih organov, in to lahko vlije nove, žive krvi v podružbljeno politiko. To je zame del deprofesionalizacije politike. Drugi del pa je v mobiliziranju velikega števila aktivistov, ki so se v štiridesetletnem boju prekalili, ki pa jih puščamo večkrat ob strani in jih ne vključujemo v politično odločanje, in je zato politika preveč profesionalna. To je tudi tista živa kri, ki bi lahko kaj prispevala k izvršitvi zelo težkih nalog. V tem smislu mislim, da ima tovariš Košuta prav.

Mislim, da ima prav tov. Britovšek, ko pravi, da je v zvezi komunistov in tudi v profesionalni politiki preveč familiarnosti. To je posebna oblika birokratizma. O tem moramo odkrito govoriti. Ta familiarnost se bo rešila s preciziranjem odgovornosti in tudi, če je potrebno, s sankcijami, ki pa ne bodo stalinistične, ampak normalne: ne odstraniti ljudi za »zgled« ali strah; tudi tisti, ki ga je leta in leta lomil, naj ne bo uničen, vendar naj gre ali v pokoj ali na nižje mesto, če želi; torej ne uničevanje, ampak normalni procesi, tako da vsak ve, zakaj in kako; človeško, obenem pa dosledno, za vse po isti meri. Nikakor pa tistega, ki ga je lomil, postaviti še na višji položaj, iz podjetja v gospodarsko zbornico ali iz republiškega organa v zvezni organ. Ne uničevanje človeka, ampak normalne konsekvence; to je del zdravljenja v zvezi komunistov in v kadrovski politiki.

Mislim, da je zelo pozitivno že prej izraženo mnenje tovariša Šetinca, da obravnavo o socialno-slojevitih in moralnih spremembah prenesemo tudi v SZDL.

FRANC ZADRAVEC

Kdor je povzročil družbeno škodo, naj pride iz anonimnosti. Znanstvenik mora stati s svojim imenom za svojo knjigo, lahko ga vsi kritizirajo itd. Nekdo pa — je funkcionar ali karkoli že — naredi škodo in ostane v anonimnosti. Naj gre pred družbo, pred delavce, naj gre pred vse nas, njegovo dejanje naj se imenuje, naj dobi svoje ime. To se mi zdi pošteno.

Čeprav nisem član komisije bi rad prispeval nekoliko k zmanjšanju pesimizma o učinku te komisije. Gotovo soglašamo v tem, da je potrebna celostna informacija s take komisije. Mislim pa, da to ni bistveno dejanje pri tem, če hočemo uveljaviti delo ljudi, ki sedijo za to mizo. Verjetno se sami težje zavedate o učinkih te komisije, kot tisti, ki prihajamo od strani, saj prihajamo z veseljem, kar dokazuje, da dejansko potrebujemo takšne razprave. Tega v minulih letih nismo imeli.

Zavzemam se za to, da ni treba toliko vsak dan informirati, ampak je treba izkoristiti za konkretne probleme res vsako razpravo in ugotovitve. Kadar bomo razpravljali o občinah v Mariboru, takrat vključimo strokovnjake za to, ne samo funkcionarje, politike. Smo v velikih dilemah, delovni čas — vsi vemo, kaj se dogaja, vemo, kaj pravi preprost človek: država je povsod, zakaj je ni tu, kjer bi morala biti. To je potem konkretizacija birokratizacije. Ali pa osebni dohodek, kjer je ravno tako cel kup pravilnikov, dogovorov, da na koncu ne moreš vplivati na ustrezno delitev po delu. In če ima, denimo, Mura z 82 % izvoza na konvertibilno področje in z evropsko produktivnostjo zdaj 92 % osebne dohodke, potem gre za skrajen nesmisel. Ko to analiziramo, je tu ravno tako birokracija, tu je etatistični in ne vem še kakšen drug pristop, ki smo mu vsi skupaj zaradi splošnosti podlegli, kajti nismo konkretno obravnavali takih stvari. In v tem vidim moč komisije, govorim v imenu televizije, namreč, da nam take razprave lahko veliko koristijo. Izkoristili bomo tudi današnjo v posebni oddaji in ne bomo ostali zgolj pri suhoparni informaciji o seji.

Sami ste to poudarili, da je zveza komunistov v defenzivi. Res je. V idejnih vprašanjih, denimo, kadar je treba pojasniti vzroke tega ali drugega vsakdanjega pojava, naj ta komisija in druge, Marksistični center in vsi drugi mehanizmi, ki jih ima zveza komunistov, delujejo bolj odprto. Mislimo, da se premalo javno soočamo in da ostane marsikaj nedorečeno. Prav zato se tudi v novinarstvu marsikdaj težko poglobljeno odzivamo na odprta vprašanja časa, zlasti idejna.

Če primaknem še težave televizije, ne toliko o programu, ampak o dilemah, o strujanjih na televiziji, katera prihajajo tudi od zunaj, se odražajo v tem in drugem imenu in priimku in potem tudi v oddaji, potem moram reči, da takega strujanja že leta ni bilo. To so problemi, kjer se spopadaš s skupinami, ki izhajajo iz tega, da je svoboda lahko samo absolutna in da je je toliko, kolikor si jo vzameš, ki izhajajo iz tega, da je sistem vrednot propadel, hkrati pa vendarle ne vidijo, vsaj tisti, ki so še optimisti, da se v teh stabilizacijskih časih porajajo tudi nove vrednote, ki presegajo potrošniško ravnanje in miselnost iz prejšnjih let . . .

Te bitke z odkloni sami ne moremo dobiti. Predvsem zaradi zveze komunistov, take kot je v tej hiši in še marsikje drugje. Ne trdim, da je izredno slaba, le da vsi skupaj v dnevni naglici marsikaj pozabljamo in ne utegnemo poglabljati našega znanja. In zdaj smo nenadoma v dosti bolj zaostrenih razmerah. Znanja je premalo in ta pomanjkljaj je dosti bolj škodljiv, kot je bil mogoče pred nekaj leti, ko smo vsi skupaj živeli lagodno.

MARJAN BRITOVŠEK

Opozoril bi, da je nujno treba zaščititi novinarje, ki se borijo z birokratizmom. Pred kratkim sem govoril z nekim novinarjem o novinarki iz Zagreba, ki je zapisala, da je 200 milijonov šlo v nič, kdo je krivec tega, pa ne zvemo. Boj z birokratizmom je treba postaviti na zdrave osnove. Za takšen boj je treba imeti tudi hrbtenico. Novinar, ki mi je to povedal, je rekel, da je novinarka živčno povsem uničena, ker je pač načela določene probleme, ki nekaterim niso bili všeč. Zavedati se moramo, da bo teh vprašanj ob razraščanju našega birokratizma vedno več. Zdi se mi, da je treba etiko novinarja braniti, posebno z vidika naše ideološke komisije, ker so ti ljudje zaradi danih okoliščin v posebno težkem položaju.

JOŽE CIUHA

Tisti, ki obtožuje, se v zadnji konsekvenci znajde na zatožni klopi. Problem, ki ga načenja, se ne razkrije, pač pa se vrača z obtožbo kot bumerang. Poznan je primer, ko je novinarka načela problem nekega odtujenega centra moči, ki je najemal kipital in ga usmerjal v nedelo in se zato znašla na zatožni klopi. In vendar mislim. da tako odtujena družba vendarle nismo. Navsezadnje je šlo za strukturo moči, ki v hierarhiji moči, kakorkoli jo gledamo, niti ni tako nevarna. Načet je bil problem odgovornosti, ki je mogoče v tem trenutku najbolj boleča točka naše ne samo splošne, ampak tudi partijske morale in etike. Včasih gre za ljudi, ki so v razvoju navsezadnje skoraj žrtvovali življenje za našo osvoboditev, ki pa so mimo revolucionarne prakse zgubili stik z bazo in se v bistvu birokratizirali. Zelo lepo piše o tem problemu Milan Kundera ob problemih iz leta 1968, ko ob primeru češke revolucije pokaže, kako so se nekateri uprli idealom lastne mladosti.

FRANC ZADRAVEC

Vzemimo za primer mariborsko nogometno afero. Delo je dolgo spremljalo sodiščno obravnavo te »afere«, zvedeli smo za tistega, ki je podkupnine delil, in za one, ki so jih prejemali. Mene — in ne samo mene — pa zanima, kdo je dal tisto milijardo starih dinarjev, ki so jih nogometni menežerji delili? So delili svoj denar ali družbenega? *Kdo* je dal družbeni denar, tega sodišče ni povedalo. Ni smelo povedati?

VOJAN RUS

Popolnoma se strinjam z usmerjenostjo zadnjih razprav. In da bi tu učinkovali in ne samo govorili, bi bilo dobro, da sprejmemo kot naš skupen sklep že omenjene predloge, da skuša jugoslovanska javnost pošteno razčistiti življenjski problem te novinarke in da ta zadeva ne zastane in ne zaspi.

Poskušajmo normalno konstruktivno sodelovati pri razčiščevanju te zadeve. Ne kot arbitri, ampak kot eden od mnogih prizadetih subjektov, zlasti v okviru novinarske organizacije, kar je najnormalnejše. Isto velja za mariborsko vprašanje.

Mislim, da ima prav tovariš Ciuha. Vse tisto, kar je tovariš Kavčič upravičeno prikazoval kot ogromni hipernormativizem, hiperinstitucionalizacijo itn., vse tisto lahko preraste samo morala, toda ne v smislu moralne fraze. Stabilizacija ne bo uspešna, če pri nas ne bomo s temeljitim bojem ob takih konkretnih primerih gradili tisto, kar smo pravzaprav zgodovinsko zamudili, ne toliko zaradi naših subjektivnih napak, ampak v stoletjih družbenega razvoja. Zahodni industrijski svet funkcionira tudi zato, ker je od 12. do konca 18. stoletja gradil meščansko moralo kot predpostavko industrializacije, tako da se je točno vedelo — in tudi tako živelo — da je treba proizvesti, pa potem porabljati, da je treba vsako besedo, dano v trgovini, držati ali pa propadeš, da je treba vsak dogovor izpolnjevati ali pa zletiš iz gospodarskega sveta. Podobne morale pri nas pogosto še ni. Ne gre za to, da bi želel uvajati protestantsko moralo, ampak moramo odkrito reči, da smo večkrat pod ravnijo te morale. In če bomo podobno, vendar vsebinsko višjo moralo gradili na višji samoupravni ravni, bodo stvari funkcionirale brez množice birokratskih aktov. In samo samoupravno industrijska morala je zanje nadomestilo. Ta ne bo nastala z našim proglasom, ampak s temeljitim in stalnim bojem, z zavestjo, da je edina rešitev v tem, da pri nas nezgrajeno industrijsko in poslovno moralo zdaj v samoupravnih pogojih lepše, boljše gradimo kot kapitalistični protestantski svet.

Psihološke razprave

Razprava o konceptu psihologije se vključuje v niz razprav o konceptih strok, ki jih je v letih od 1977 naprej organiziral Marksistični center Filozofske fakultete v Ljubljani v povezavi z ustreznimi oddelki te fakultete. Priprava razprave o konceptu psihologije je potekala več časa, v njej je sodelovalo tudi Društvo psihologov Slovenije. V tej številki revije Anthropos so objavljena besedila poročil o problematiki koncepta psihologije, ki so sestavni del priprave za samo razpravo, kakor tudi besedila referatov in diskusijskih prispevkov s same razprave, ki je bila dne 17. 6. 1983 na Oddelku za psihologijo Filozofske fakultete v Ljubljani.

Psihološki koncepti ali koncept psihologije*

JANEK MUSEK

Sto let je minilo, odkar obstaja psihologija kot znanost. Takrat, pred sto leti, je bil vsekakor storjen revolucionarni korak, korak, s katerim se je psihologija začela preobražati iz spekulativno refleksivne vede v znanost. Hkrati je bil s tem sprožen proces, ki pa ob mnenju mnogih ni končan: psihologija, ki je tedaj začela postajati znanost, še ni, tudi danes še ne, znanstvena v vseh pogledih.

Psihologija je takoj po »rojstvu« pokazala neko temeljno značilnost, ki jo lahko označimo z izrazom multikonceptualnost. Rodila se je takorekoč na več mestih, na mestih, ki jih popularno imenujemo psihološke smeri ali »šole«. Ta navidez dobrodošla pluralistična situacija, kjer cvetejo vsi cvetovi in vsi koncepti, pa poleg zaželenega pluralizma, ki bo v psihologiji ostal, odkriva, ali bolje rečeno, prikriva še neki drugi pluralizem, ki pa niti najmanj ni zaželen: namreč tisti pluralizem, ki izvira iz teoretične nemoči delnih konceptov, iz nemoči, da bi tudi vse tisto, kar upravičeno lahko imenujemo pozitivno psihološko znanje, lahko katerikoli izmed teh konceptov integriral.

Multikonceptualnost ima svoj izvor tudi v nepremaganih nasprotjih tradicionalne psihologije. In če ima katera znanost predznanstveno tradicijo, potem jo ima psihologija. Začetna, rojevajoča se znanstvena psihologija ni zmogla preseči, ni zmogla niti reflektirati ideoloških predpostavk in protislovij tradicionalne spekulativne psihologije, razen ene same — čeprav silno pomembne, ki pa jo je presegla in je ravno zato postala znanstvena. Začetna znanstvena psihologija je negirala spiritualno osnovo duševnih pojavov in si tako ustvarila izhodišče, nekako vstopno vizo za znanstveno, empirično analizo duševnosti. Toda na drugi strani, kot je ugotavljal Georges Politzer že pred petdesetimi leti, psihologija ni presegla drugih temeljnih dilem spekulativne psihološke tradicije, zadržala jih je v nepreseženi obliki in tako hočeš nočeš tudi sama pristala v začaranem krogu dilem, ki jih vsi poznamo — objektivizem — subjektivizem, atomizem ali holizem, strukturalizem ali genetizem, kognitivizem ali psihodinamizem, biologizem ali sociologizem. Psihologija do danes ni v celoti zavzela stališča, ki bi ji omogočilo tvorno

---

* Članek povzema besedilo referata na posvetovanju psihologov Slovenije v Portorožu leta 1981; to besedilo je bilo vključeno v gradivo za pripravo razprave o konceptu stroke.

razrešiti te dileme, psihologija je postala, kot pravi Pierre Bruno, materialistična, ni pa dojela družbenozgodovinske dimenzioniranosti človeka in njegove duševnosti. Na poti k znanstveni psihologiji je bil storjen prvi korak, naslednji pa so umanjkali; in na osnovi nereflektiranih in nekritično privzetih ideoloških ter drugih predpostavk se je psihologija morala razcepiti na koncepcije, ki vsaka zase živi v svojem zaprtem krogu in ki, čeprav si nasprotujejo, druga druge ne more izpodbiti in s tem razrešiti konceptualnih dilem.

Teh dilem pa ni mogoče razrešiti, če kritično ne razgradimo same pozicije, ki jih rojeva. Dejstvo je, da kritično osvetljevanje teh pozicij v psihologiji doslej ni bilo posebno uspešno, celo pri marksistično usmerjenih avtorjih, kjer bi to najbolj pričakovali — redkih izjemah v preteklosti, se situacija v tem pogledu nekoliko spreminja šele v zadnjem času. Kritična refleksija psiholoških predpostavk prodira postopno tudi k nam, počasi, skromno, skoraj provincialno sramežljivo, toda prodira vendarle. Vprašanje pa je, če se s tem lahko zadovoljimo. Dokler bomo kritično teorijo samo importirali, bomo ostali provincialni. Druga alternativa pa nikakor ni v tem, da bi ponavljali stvari, o katerih nas drugi učijo, ampak v tem, da bi to kritiko malce prehiteli. To pa je mogoče samo na način, da kritično presodimo to kritiko samo, mogoče je samo s kritiko kritike, toda s takšno, ki vodi naprej in ne s takšno, ki zavrača zato, da bi stvari ostale takšne, kakršne so, ali celo takšne, kot so bile prej.

Izhodišče konceptualnega napredka v psihologiji mora biti kritična refleksija tistega, kar bi lahko imenovali predpostavke danih koncepcij. Katere pa so te predpostavke, v katerih psihologija, čeprav že formirana kot znanost, ni — da tako rečem — opravila svoje kritične naloge in jih ni razgradila, jih ni teoretično zajela? To so prav tiste predpostavke, kjer psihologija plačuje dolg spekulativni in metafizični psihološki tradiciji in kjer je ob vsej želji biti znanstvena in razvijati svojo lastno refleksijo in spekulacijo na znanstveno izdelanih pojmih ostala v bistvu ujeta v mreže predznanstvene psihologije, v mreže zgolj filozofske psihologije.

Mislim, da se nekatere takšne predpostavke gibljejo okoli pojma zavesti oziroma zavestnega subjekta kot izhodišča psihologije. Kar je mogoče brez težav dokazati za tradicionalno introspektivno psihologijo: medtem ko je znanstvena v tem, da uvede eksperiment in s tem podvrže spekulacijo metodični empirični kontroli, pa si predstavlja duševne pojave na osnovi substancialnega subjekta kot izvora in središča zavestnega delovanja še popolnoma enako kot sto let poprej Immanuel Kant in celo enako kot več kot dvesto let poprej René Descartes. Toda tudi behaviorizem kot antipod introspekcionizma je še vedno ujet v predznanstveno pojmovanje zavesti in subjekta. Razložil bom to trditev, ki se zdi paradoksalna, saj je znano, da je že Watson (po poti, ki jo je nakazal pred njim William James s člankom »Ali zavest obstaja?«) zavrgel tako pojem zavesti kot pojem duševnosti kot nepotrebno metafizično navlako. Ravno to pa je tisto: namesto znanstvene razgradnje pojmov zavesti in zavestnega subjekta, nam behaviorizem ponuja preprosto ignoriranje. Vendar če smo zavest napačno tolmačili v duhu metafizike in idealizma, to še ne more biti razlog, da bi zdaj rekli, da zavesti

ni. Res behavioristi v tem pogledu Watsonu niso sledili, temveč so se ogradili z mnenjem, da zavest, čeprav obstaja, nikoli ne more biti predmet znanstvenega proučevanja. Kaj pa je to drugega kot tihi pristanek na spiritualistično pojmovanje duševnosti, ki kot nematerialna substanca res ne more biti predmet znanstvenega proučevanja? Pa še to je treba reči, da ignoriranje zavestne vloge oziroma subjektne vloge človeka tudi sicer ni moglo ostati nekaznovano, temveč je behavioriste nujno privedlo v notranjo protislovnost. Človeka se pač da proučevati zgolj kot objekt, toda pri tem pozabljamo, da je tisti, ki proučuje, tudi človek. In če lahko pri človeku pomen zavesti in vse »črne škatle« ignoriramo v tistem trenutku, ko je opazovan, potem tega ne moremo ignorirati v situaciji človeka, ki opazuje, eksperimentira in teoretizira. Behavioristična teorija zavesti in subjekta že s tem, da obstaja, govori proti sami sebi.

Ob vsem tem pa je behaviorizem vendarle posredoval neprecenljiv in dragocen ključ za proučevanje duševnosti in zavesti — odkril in posredoval je namreč posredno, ekstraspektivno možnost tega proučevanja, ki pomeni nadaljnji korak v znanstvenem razvoju psihologije in je naslednja kontrolna instanca in kritični moment nad golo spekulacijo.

Ekstraspekcija, ki pa je nikakor ne smemo enačiti z behaviorizmom, predstavlja naslednji temeljni korak v razvoju znanstvene psihologije, namreč korak, ki je omogočil intersubjektivno validiranje psiholoških spoznanj. Namesto spekulativne psihologije, ki je še vsa osredotočena na introspektivno intuicijo in na logični aparat lastnega jaza (namreč jaza spekulativnega psihologa), se zdaj pojavi možnost, da se psihološke hipoteze kontrolirajo tako, da jih lahko vsakdo preveri z objektivnimi metodami. Pojavi se metodična *decentracija* subjekta, tako bistvena za vsako znanost. To pa nikakor ne pomeni, da subjekt ne more biti predmet znanstvene psihologije — nekaj takšnega bi lahko očitali behaviorizmu zgodnjih let, ki ta predmet preprosto briše — to pomeni, da je tudi hipoteze o človeku kot subjektu možno in da jih je treba objektivno proučevati. Kot pravi nekje Jean Piaget (1972), je istovetenje objektivnega proučevanja z ignoriranjem ali zanemarjanjem subjekta samo nenamerna ali pa celo zlonamerna igra z besedami. Ne smemo pozabiti, da je prav decentriranje zavestnega subjekta, postavljanje tega subjekta na položaj, ki mu gre (in s tem seveda tudi rušenje absolutnega položaja, ki si ga sam pripisuje), morda sploh najznačilnejši indikator razvoja ne samo znanosti o človeku, temveč znanosti nasploh.

Z objektiviranjem psihološkega spoznavanja in z deklariranjem duševnosti kot predmeta empirične znanosti pa je bil vendarle storjen šele prvi revolucionarni korak k vzpostavljanju tiste psihologije, ki naj jo označim z morda ne najbolj posrečenim izrazom totalna psihologija. Psihologija se je delno osvobodila metafizičnih spon in spiritualizma, zavzela je stališče, da ima človekova duševnost biološko osnovo. Naj ponovim: psihologija je postala materialistična, ni pa zaznala zgodovinske in socialne dimenzije človeka. Ta korak je umanjkal in do danes ni zadovoljivo uresničen.

Najbrž lahko zares kot posebno progresivno pozdravimo tisto težnjo v psihologiji, ki jo označuje postopno vključevanje socialnih spremenljivk, torej proces, ki se je začel s kulturologijo in Meadovim simboličnim interak-

cionizmom, proces, ki je v tridesetih letih ambiciozno napredoval v Sovjetski zvezi z delom Leva Vygotskega, a je bil že na samem začetku tragično prekinjen, proces, ki je nato zajel nekatere psihoanalitike in se je zatem po zaslugi Kurta Lewina in drugih po vojni neprestano nadaljeval in širil. Toda največji del tega trenda se je osredotočil na proučevanje sprege med že oblikovanim posameznikom in njegovim okoljem, le redki pa so zares prodorni poskusi, da bi osvetlili družbeno konstituiranje tega posameznika in njegove duševnosti. No, mar ni kljub vsemu temu vendarle simptomatično, da sta v zadnjih, sedemdesetih letih na področju psihološke teorije najbolj ofenzivna trenda prav socialna psihologija v Evropi in ZDA in tista smer, ki zgovorno nosi naziv socialna kognitivna teorija učenja in ne skriva težnje, da bi se razvila v psihološko paradigmo (z avtorji kot so Bandura, Mischel in drugi).

Ko je zavrgla spiritualizem, se je psihologija *takoj* znašla pred uganko, kako razložiti duševno dogajanje, ki je po eni strani očitno heterogeno in kompleksno, po drugi strani pa tudi očitno povezano, organizirano in celostno? Teh dejstev ni uspelo združiti niti Wundtu in celi tradicionalni elementaristični psihologiji, ki je sicer zmogla z introspektivno analizo prodreti do že skoraj nesmiselno subtilnih duševnih enot, niti behaviorizmu, ki je z drugačno, ekstrospektivno analizo prodrl do subtilnih dražljajskih in vedenjskih enot. Oba sta nemočno obstala pred nalogo, kako razložiti načine, po katerih se te enote povezujejo med seboj v tiste komplekse in celote, ki jih opažamo. Res je Wundt uvedel pojem ustvarjalne sinteze, toda nikoli ni uspel razložiti zakonitosti teh sintez. Behavioristi so polagoma spoznali, da z dražljajskimi vzorci ni mogoče razložiti celovitosti vedenja in da je za razlago te celovitosti treba postulirati vlogo vmesnih spremenljivk in pozneje vlogo hipotetičnih konstruktov. Na drugi strani je kritika elementarizma privedla gestaltiste na diametralno nasprotno pozicijo, ki zagovarja emergentnost in totalnost psihičnih celot, naddoločenost delov s celotami, pri tem pa nemočno obstane pred vprašanjem, kako so te celote nastale in kako so sploh *lahko* nastajale. Tako pridemo na eni strani do sestavin, s pomočjo katerih nikakor ni mogoče rekonstruirati psihičnih celot, po drugi strani pa do totalitet, v katerih je že vse dano, in naenkrat ni več jasno, iz česa so se sploh razvile. Na področju psihologije osebnosti se z dilemo elementarizma in holizma srečujemo še v poudarjeni meri: na eni strani nas privede psihologija osebnostnih potez (trait psychology) pa tudi behavioristična personologija do komponent, iz katerih ni mogoče rekonstruirati osebnosti, po drugi strani pa se v okviru celostne »humanistične« psihologije predpostavlja celovitost osebnosti in naddoločenost psihičnega dogajanja s celovito »naravo« človeka, ki je ni mogoče razgraditi (ne da bi se zgubila); in naenkrat ni več jasno, od kod se je vzela, morda pa se celo želi sugerirati, da je po nekem čudežu v človeku že od nekdaj.

Ta nerazrešena dilema vodi neposredno v naslednjo. Sodobni strukturalizem (tu seveda ne mislim na Wundtovo psihologijo, ki jo včasih tudi imenujejo strukturna) skuša razrešiti dilemo med elementarizmom in holizmom na ta način, da preusmerja pozornost od elementov celote k *odnosom* med temi elementi. Strukturalni prijem, ki je brez dvoma velik metodični dosežek sodobne znanosti, v psihologiji seže nazaj v dvajseta leta in prej k celostni

strukturalni psihologiji Felixa Krügerja in sodelavcev in lahko rečemo, da je bil v psihologiji »doma«, še preden se je s posredovanjem strukturalne lingvistike začel tako vehementno uveljavljati v drugih znanostih in v filozofiji. Ta strukturalni prijem, katerega osnovni model je delovanje genetskega koda, ki nam kaže, kako lahko kaotično mnogovrstnost fenotipa razložimo s kombiniranjem končnih enot genotipa, razlaga psihične celote z delovanjem struktur, tj. z naravo odnosov med elementi celote. Tako je razložena tako kompleksnost in heterogenost celot in s tem zavrnjena tista ekstremna gestaltistična pozicija, katere protislovnost sem omenil, razložena pa je tudi celovitost, in sicer, s stopnjo in naravo relacij med deli celote. Strukturalizem ne prikriva težnje k urejanju, ki je včasih izrazito redukcionistična: njegov ideal je, da se kaotična heterogenost pojavov pojasni kot permutacija odnosov med elementi, da se superstruktura pojasni z infrastrukturo, tako kot lahko po znanem Eysenckovem »krogu« pojasnimo mnoštvo osebnostnih lastnosti s kombiniranjem majhnega števila temeljnih osebnostnih dimenzij in z upoštevanjem relacij med njimi.

Toda strukturalizem mora obstati pred vprašanjem, od kod infrastrukture, do katerih lahko pridemo z strukturalno redukcijo (izraz nemškega psihologa Philippa Lerscha). Znotraj strukturalizma ni mogoče pojasnjevati geneze duševnih procesov, ker bi to pomenilo zapuščanje strukturalističnih pozicij — vsaj pozicij tistega strukturalizma, ki je strogo sinhronističen in ki je v psihologiji najodločneje zastopan v simultanizmu Kurta Lewina. Strukturalizem vedno pušča odprta vrata neki drugi razlagi nastanka psihičnih celot, genetski, razvojni razlagi. Toda goli genetizem, ki se opira le na genezo elementov, ne more nikoli, tudi razvojno ne, rekonstruirati teh celot. Nobeno razvijanje tonskih občutkov samih po sebi ne pripelje do zaznave melodije. Samo tisti genetizem, ki ne gleda na razvoj elementov, temveč tudi in predvsem na razvoj odnosov med njimi, je sposoben razrešiti dilemo med strukturalizmom in genetizmom. V psihologiji je ta oblika genetizma že prisotna: to je genetični strukturalizem Jeana Piageta in filozofski genetični strukturalizem je pri Piagetu izposojen, kot priznava Lucien Goldmann (1971). Strukturalizem brez genetizma in genetizem brez strukturalizma ostajata vsak na svoji strani dileme, vsak zase nesposobna, da bi jo rešila. Psihološki pojavi so celote, vendar navznoter razčlenjene, strukturirane celote in njihova struktura ni preprosto dana ali predpostavljena, temveč je tudi sama podvržena razvoju, kot nam neumorno dokazuje Jean Piaget in pred njim Felix Krüger.

Ob tem pa se pojavi še eno bistveno vprašanje, ki še ni razrešeno v psiholoških koncepcijah. Vprašanje, kakšen je odnos med temeljnimi psihičnimi procesi, konkretno vprašanje, kakšen je odnos med konativnimi in afektivnimi procesi na eni strani ter kognitivnimi procesi na drugi strani. Odpira se nova dilema, kjer se kaže omahovanje med prisojanjem primata motivacijskim faktorjem in prisojanjem primata kogniciji, med dinamizmom, utelešenim v »razcvetu« psihodinamične psihologije v prvi polovici tega stoletja, in kognitivizmom, utelešenim v t. im. »kognitivnem« obratu, ki smo mu priče v drugi polovici. Časovno sosledje je najbrž razumljivo: razumljivo je namreč, da se zgodnja, v bistvu vendar biologizirajoča psihologija ozira k

arzenalu instinktov, potreb, interesov in drugih dinamizmov v upanju, da bo našla v njih osnovna gibala za psihično delovanje. Pri tem je seveda skoraj nujno treba pozabiti, da so ravno kognitivne kapacitete človeka tisti faktor, ki takorekoč že od samega začetka prelamlja, preusmerja in večkrat tudi direktno negira potrebe, ki so samo potrebe biološke osnove človeka in se v tej čisti obliki pri človeku sploh ne pojavijo. Toda človek seveda ni zgolj biološko bitje in te potrebe se pri njem že načelno ne morejo manifestirati v čisti biološki obliki. Na drugi strani kognitivizem to specifičnost človeka nekritično zvaja na kognitivni aparat in mu daje primat nad motiviko. Res so vsi človekovi motivi kognitivno obarvani, tudi tisti najbolj fiziološki in že zaradi tega Maslowova in vsaka druga delitev motivov na biološke in nebiološke ni do konca upravičena — vsi motivi so prelomljeni in ukinjeni v svoji čisti biološki obliki, toda še vedno so motivi, cilji, še vedno sta v človeku želja in interes, ki ga poganjata naprej in odgovarjata na poslednji »zakaj« našega ravnanja.

Zavračajoč metafizični idealizem velikega dela spekulativne psihologije, je prvotna znanstvena psihologija takorekoč nujno pristala v biologizmu, če ne celo kar v fizikalizmu. Psihologija je priznala biološko podlago duševnosti, ni pa dojela, da ta podlaga ni isto kot duševnost in osebnost posameznika, ki se oblikuje v razvojnem procesu. Niti Wundtu, niti refleksologom in behavioristom, niti darvinistično in pragmatistično obarvanemu funkcionalizmu, niti psihoanalizi pa se seveda ni posrečilo reducirati duševnosti na biološke osnove — to pozneje ni uspelo niti sodobni, iz premis genetike izhajajoči biopsihologiji in biosociologiji. Na biološki osnovi se ni dalo sintetizirati kompleksnih psiholoških funkcij ter osebnosti, ker preprosto ni mogoče družbenih konstituant osebnosti dokazati kot »prirodo«, in biologizem ostaja samo še eden izmed neuresničenih ter tudi neuresničljivih programov na področju psihologije.

Sociologizem kot nekakšna reakcija na biologizem nima dosti srečnejše usode. Njegova aporija in njegovo protislovje se razkrije tam, ko ob tezi, da je duševnost zgolj odsvit družbenih odnosov in da je osebnost zgolj rezultat oziroma objekt družbenih odnosov, več ne moremo razumeti človeka kot zavestnega bitja, kot bitja prakse, kot subjekta družbenih odnosov. Človekove zavesti, ki je vsekakor — tega ne more nihče zanikati — kvalitativno drugačna od družbenih odnosov, ne moremo sintetizirati iz ekonomskih in medosebnih odnosov, kot je ne moremo sintetizirati iz biološke osnove. Človek je objekt, pa tudi subjekt družbenih odnosov, in kot ti konstituirajo njega, tako on konstituira njih. Kot za vse prejšnje primere, lahko rečemo, da nezgodovinska razlaga duševnosti ne more razrešiti dileme, v tem primeru dileme med biologističnimi in sociologističnimi koncepti.

Psihološki koncepti so v splošnem zelo značilno *aspektivični*: opredeljuje jih zorni kot in delno izhodišče, s katerega gledamo na človeka v danih družbenozgodovinskih razmerah in kontekstih, ne da bi se nam ob tem zdelo potrebno kritično razmišljati o zakonitostih, ki pogojujejo vsakokratno pojavljanje teh zornih aspektov. Saj najbrž le ni slučaj, da so v ospredju raziskovanja zdaj zavest in zdaj vedenje, zdaj značaj in zdaj intelekt, zdaj emocije, zdaj sposobnosti, zdaj motivacija, zdaj kognicija, zdaj individuum, zdaj med-

osebni odnosi. Ni slučaj, da je izhodišče zdaj samodejavni subjekt, zdaj človek kot objekt, ni slučaj, da se osebnost pojavlja zdaj kot avtentični in celo absolutno avtonomni izvor ravnanja, drugič spet kot avtomatizem drugih faktorjev — bioloških, socialnih, fizikalnih, kozmičnih, nezavednih itd.

Tudi v tej aspektivičnosti se seveda zrcalijo poleg drugega tudi nereflektirane in često predznanstvene ter zdravorazumske predpostavke. Seveda te predpostavke na neki način narekujejo, s katerimi psihološkimi problemi se bomo ukvarjali. Težava je, da se teh predpostavk ne zavedamo in da se nam zato zdi proces znanstvenega odpiranja problemov poljuben, slučajen, ali pa izključno tak, kakor da postavljanje enega problema in problemskega sklopa vedno izhaja samo iz prejšnjega problema. Toda problemski aspekti se nam zdijo nepovezani ravno zaradi teoretične neosmišljenosti, zaradi samoumevnega, nekritičnega stališča do lastnih izhodišč. Pozabljamo, da ne zadostuje, če znanstveno raziskujemo probleme, ki se odpirajo, ampak da je treba znanstveno raziskovati tudi zakone, po katerih se ti problemi odpirajo; čeprav je resnično in neizbežno, da vseh predpostavk spoznavanja nikoli ne bo mogoče do konca in do kraja spregledati in da je proces njihovega kritičnega osmišljenjanujno postopen.

Tu pa se smemo upravičeno vprašati, kateri aspekt duševnosti in osebnosti je tisti, ki nam ne bo posredoval samo pogleda na duševnost, ampak nam bo posredoval tudi ustrezno teorijo in kritiko teh pogledov samih? S katerega aspekta bo mogoče teoretično povezati druge aspekte in tako uvesti znanstveni red v množici konceptov in koncepcij, izhajajočih iz medsebojno nepovezanih aspektivičnih pozicij? S katerega aspekta je možno kritično reflektirati in usmerjati predpostavke psiholoških raziskovanj in tako doseči znanstveno metodičnost tudi na tistem področju, kjer je bilo videti vse samoumevno, poljubno ali pa morda slučajno? S katerim aspektom bi bilo možno razgraditi ideološki espektivizem psiholoških koncepcij in odpreti vrata kraljevski, totalni, paradigmatski psihologiji?

Pri roki je odgovor, ki smo ga že vseskozi nakazovali. V znanstvenem programu psihologije se tukaj pravzaprav nakazujeta samo dve možnosti. Ena možnost je ta, da se preprosto zanesemo na to, da bo »poljubni« ali »slučajni« problem pripeljal polagoma do naslednjega problema in tako naprej, dokler slednjič ne bodo rešeni vsi problemi, ali vsaj toliko problemov, da bomo dobili sliko psihološke paradigme. Tako bi bilo navsezadnje možno po tej metodi Reinholdovega »postopka problematizacije« postopno analizirati vse predpostavke neke znanosti, čeprav bi jih v začetku v večini pustili neproblematizirane.

Toda v psihologiji se kar najlepše kaže, da opuščanje kritične refleksije predpostavk *onemogoča* reševanje problemov. Na marksistični kritični teoriji sloneč postopek brezpogojne problematizacije se zdi tako edina možnost, da se problematizira konceptualni aspektivizem v psihologiji. S tem bi bilo torej samo potrjeno, kar smo nakazovali že poprej, da lahko prav v družbenozgodovinskem razumevanju duševnosti najdemo vidik, s katerega lahko začnemo tvorno razreševati konceptualne dileme.

Priznanje in raziskovanje konstitutivne vloge socialnih dejavnikov pa po mojem prepričanju še vedno ne zadošča za to, da bi se v psihologiji razvila

prava paradigma. Socialni dejavniki, brez katerih — bodimo prepričani — človeka i njegove osebnosti, kakršno poznamo, ne bi bilo, ti socialni dejavniki še niso ves odgovor na vprašanje psihološke narave človeka. Ugotovili smo, da ta narava ne more biti ahistorična ali predhistorična, nismo pa še ugotovili, kako se lahko družbeni dejavniki utelesijo v človeku kot družbenem bitju. Nismo še ugotovili, kako pride do tiste dvojne negacije v razvoju človeka, ki najprej z razvitjem socialnih odnosov negira najprej samega sebe kot biološko bitje, ki pa mora, da se razvije kot individuum, ki odraža ravno to socialno, kulturno v sebi, vendarle spet na neki način negirati kulturo, bivajočo v socialnih odnosih, da jo lahko prenese na nivo osebnostne nadgradnje, ki je spet v posamezniku, torej individualizirana: tu gre torej najprej za negacijo individualnega biološkega v družbenih odnosih in nato za negacijo družbenih odnosov v osebnosti, ki je spet individualna.

Največja pomanjkljivost vseh socialno psiholoških teorij, tudi marksističnih, ki si prizadevajo, da bi vnesle družbeno zgodovinsko dimenzijo človeka tudi na psihološka tla, je po mojem mnenju ta, da ne problematizirajo samega procesa interiorizacije družbenih odnosov. Vse te teorije opozarjajo na konstitutivnost družbenozgodovinskega procesa pri ustvarjanju človekove »narave« in osebnosti, ne sprašujejo se pa, kako je individualizacija družbenozgodovinskega procesa sploh možna. Večkrat celo jemljejo problem interiorizacije socialnih odnosov kot nekaj samoumevnega, banalnega. Toda tudi ta proces interiorizacije je konstitutiven, kajti če ga ne bi bilo, potlej se človek nikoli in v nobenem striktno družbenem smislu ne bi mogel socializirati. Če bi bilo res vse odvisno samo od družbenih odnosov kot takšnih, tedaj bi bilo mogoče iz vsakega bitja, tudi npr. iz krokodila, ob primernih vzgojnih spodbudah oblikovati družbeno bitje, kar pa zanesljivo vemo, da ni mogoče. Šimpanzov, kot kažejo poskusi, kjer so od rojstva vzgajali mladega šimpanza na enak način kot domače otroke, ni mogoče niti približno socializirati na človeški način, pa vendar za to ne bi smelo biti nobenih ovir, če bi bilo res, da je vsa socializacija zgolj banalen avtomatizem socialnih odnosov.

Tu je vse doslej zanemarjen problem, ki mora biti uzrt v svoji problemski razsežnosti, kajti sicer je smešno govoriti o paradigmatski psihologiji. Lahko bi preprosto rekli, no jasno je, da je človekov možganski aparat bistveno bolj razvit od krokodiljega in tudi šimpanzovega in da ta aparat omogoča interiorizacijo socialnih procesov, v mrežo katerih se vsak človeški novorojenček že od začetka ujame. Ampak prosim vas, to ni noben odgovor; to je kvečjemu odgovor kvazifilozofa, ki ga nič ne zanima, na kakšen način ta aparat omogoča interiorizacijo, temveč vzame enkrat za vselej, da jo pač omogoča. Problem pa je odgovoriti, *kako* se ta interiorizacija odvija. Na to vprašanje bo nekoč morala odgovoriti psihologija, ker nobena druga znanost na to vprašanje ne more odgovoriti. Toda dokler na to vprašanje ne bo odgovora, tudi ne bo odgovora na vprašanje o skrivnosti človekove narave. Resnica tej naravi vendarle ni skrita samo v naravi družbenih odnosov, skrita je tudi v nedvomni zmožnosti človeka, da te odnose interiorizira, da jih prevede na povsem drug in neprimerljiv nivo delovanja znotraj posameznika.

Glejte, pojem interiorizacije oziroma internalizacije je v psihologiji pogost, toda tudi pri avtorjih, ki ga v svojih teoretskih sistemih najbolj uporabljajo, ta pojem ni izdelan. Od Sigmunda Freuda do najmlajše generacije psihologov je govor o bistveni vlogi interiorizacije zunanjih, zlasti socialnih pobud za razvoj posameznikove osebnosti: toda eno je reči, da je npr. superego sklop interioriziranih družbenih zahtev, drugo pa je razložiti in od stopnje do stopnje prikazati, kako se te zahteve lahko preobražujejo iz tiste ravni, ko delujejo kot socialno dogajanje zunaj posameznika, do tiste ravni, ko delujejo kot svojevrstna realnost znotraj posameznika.

Psihologija je doslej še vse premalo problematizirala ravno tisto področje, kjer je najbolj trdna, kjer je najbolj na svojem terenu: kako se zunanja realnost transformira v notranjo, kako se dogajanje, katerega izvor ali vsaj del izvorov je nedvomno zunaj posameznika, lahko transformira v to, kar imenujemo psihično dogajanje, in kako ta transformacija poteka. Reči je treba odkrito, da poznamo doslej samo delne odgovore, ki so jih posredovali različni viri, od psiholoških kritik teorije odraza do gestalt psihologije, od teorij notranjega dialoga George-a H. Mesoa in Leva Vygotskega do Piagetove teorije genetičnega strukturalizma, ki s pojmom akomodacije in predvsem asimilacije že dreza v sršenje gnezdo. Osebno sem prepričan, da raziskovanje procesov interiorizacije ne bo dalo nobenih trivialnih rezultatov, temveč rezultate, ki bodo še kako zanimivi in tudi revolucionarni. Spomnimo se samo, kako malo trivialne rezultate je sprožilo raziskovanje tako banalnih vprašanj kot so opažanja, zakaj pade jabolko z drevesa, zakaj lahko neki predmet vidimo, zakaj živi na svetu toliko različnih vrst, zakaj »pozabljamo« itd.

Dokler psihologija ne bo raziskovala procesov interiorizacije — raziskovala in ne zgolj samoumevno predpostavljala — ne bo mogla spojiti svojih znanstvenih konceptov v zaključen metakoncept. Za tak metakoncept pa moramo zgraditi most, ki bo povezoval dogajanje, ki je konstitutivno za duševnost, a je še zunaj nje, in dogajanje, ki že poteka v duševnosti, a so njegovi izvori zunaj nje.

Za razvijanje psihologije, ki naj tendira k paradigmatski znanosti, takšne psihologije, ki se ne zadovoljuje z delnimi koncepti, ampak poskuša transcendirati te zaprte koncepte, ki kakor da so ujeti v začarani krog nerazrešenih dilem, za razvijanje takšne psihologije je potrebno premagati dve osnovni oviri: premagovanju prve ovire sledi kritična teorija, ki problematizira doslej neproblematizirane in nekritično predpostavljene konceptualne postavke. Prva ovira so bazične ideologizacije, ki preprečujejo, da bi duševnost videli v njeni družbeno zgodovinski dimenziji in ki jih je potrebno šele kritično razgraditi, da bi videli, kako se psihološki problemi povezujejo med seboj in kako jih je možno razreševati. Dokler ne bomo sposobni tega, bomo slepi za ideološko preformiranost problemov, ki se nam zastavljajo, in te probleme bomo videli v mistificirani luči, bodisi kot probleme zgolj biološke duševnosti, bodisi kot probleme spiritualnih substanc, ki z biološkim nimajo nič skupnega.

Toda kritika ideoloških predpostavk je samo ena izmed ovir pri presegaNju delnih psiholoških konceptov. Je sicer nujni, nikakor pa ne zadostni

pogoj za uresničevanje te poti. Naivno je misilti, da bo ta kritika avtomatično prinesla paradigmatično psihologijo. Ne, kajti ta kritika nas šele sooči s pravim problemom znanstvenega razvoja psihologije, ki ni v tem, da se prizna družbenozgodovinska formiranost človeka in duševnosti, temveč v tem, da nam pokaže, kako se v družbenozgodovinskih razmerah formirata duševnost posameznika in njegova osebnost. Avtorji kot so Freud, Mead, Vygotski, Köhler, Piaget so samo pionirji raziskovalnega programa, ki bo pripeljal do teorije interiorizacije socialnih odnosov, do teorije, ki družbene biti posameznika ne bo le predpostavila in ugotavljala, ampak jo bo tudi razložila.

Od teoretične znanstvene kritike psihologije, ki vedno vodi naprej, moramo dosledno ločiti tisto kritiko, ki pelje nazaj k predznanstvenim pozicijam, pa ne glede na to, ali to počne v imenu kakega mističnega obskurantstva, ali to počne v imenu naivnega, borniranega humanizma ali preprosto v imenu zdravega razuma, ki znanstveni in kritični misli ne more slediti in se je boji, ker ve, da ga ta misel spodkopava in da neogibno ruši njegove dogmatske in kvazievidentne iluzije. Tu je pa vendarle treba potegniti črto, ki je neprestopna: povratka na predznanstveno psihologijo ni in ne more biti drugače kot v obliki nostalgičnega regresa, ki je kot vsak regres vnaprej obsojen na neuspeh. Vračanje »h klasikom« psihologije, in kar je še huje, vračanje k predznanstveni psihologiji je jalov posel, ki hočeš nočeš zamegli tudi ves napredek v psihologiji. To je jalov in nesprejemljiv posel, ki spravlja psihologijo nazaj k dogmatskim in nekritičnim predpostavkam, skratka, k vsemu tistemu, na kritiki česar, in to na upravičeni kritiki, se je znanstvena psihologija gradila, kar je ta kritika presegla in se čimer je ta kritika dosegla tisti revolucionarni preobrat, ki ga označuje preobrazba gole sprekulacije v znanost in preobrazba naivnega razuma v kritični razum.

Na predznanstvenih in naivnih psiholoških pojmih ni mogoče graditi nobene dobre teorije. Pa vendar je še danes močno prisotna težnja, da bi psihologizirali na predznanstvenih osnovah, na naivnih in kritično nerazgrajenih psiholoških predpostavkah. Ta težnja je docela razumljiva recimo tam, kjer gre za znani občutek laikov češ da je psihologija nekaj, kar je dostopno brez kritičnega razuma, po zdravni pameti ali pa po intuiciji in da je v načelu vsak lahko dober psiholog, pa če je strokovnjak ali ne. Mislim, da ni težko razložiti, od kod takšno občutje. V psihologiji imamo položaj, ki je v svetu znanosti nekoliko izjemen. Vsi psihološki termini, psihološki strokovni izrazi so z majhnimi izjemami tudi termini vsakdanje govorice. Če psiholog govori o duševnosti, zavesti, osebnosti, značaju, inteligentnosti, volji, čustvih itd., se nepsihologu nujno mora — doker se ne pouči o nasprotnem — dozdevati, da gre za skupno izražanje, ki omogoča vnaprejšnje razumevanje strokovne govorice psihologije. To pa je seveda prav takšna samoprevara, kot bi bila samoprevara, če bi fizikalne termine sile, moči, energije, napetosti ipd. razumeli naivno v zdravorazumskih, vsakdanjih pomenih teh izrazov. Dejstvo, da je v psihologiji takšnih »dvojnih« izrazov še posebno veliko, lahko samo krepi iluzijo, da so psihološki problemi problemi zdravega razuma. Pozablja se, da strokovni termin ni isto kot zdravorazumski termin in da psihologija kot vsaka druga znanost obvezuje na rabo znanstveno definiranih po-

menov. Psihološka spoznanja se kot znanstvena spoznanja ločijo od zdravorazumske miselnosti enako kot spoznanja na drugih znanstvenih področjih. Zdravi razum si lahko usvoji znanstvene pojme, samo če sledi logiki razvoja teh pojmov: v tem primeru pa seveda nujno ukine samega sebe in preide na raven kritičnega razuma.

Mnogo huje kot ta nesporazum pa deluje težnja, da bi v okviru znanosti in filozofije sâme uporabljali predznanstvene psihološke predpostavke. Kaj naj rečemo o filozofiji, ki se gradi na refleksiji psiholoških kategorij, kot so npr. zavest, intuicija, tesnoba, potreba itd., pri tem pa jemlje kot izhodišče te pojme v svojem naivnem razumevanju in se ne zmeni za vse, kar je o njih povedala znanost? Reči moramo isto kot o tisti filozofiji, ki naklada o vesolju in materiji, pa se ne zmeni za vse, kar je o pojmu materije povedala fizika. To seveda ni nobena filozofija, je kratkomalo katastrofa! To je tako kot da bi najprej takole na oko izmerili razdaljo do meseca, potem pa hoteli poslati raketo nanj. Kot se reče, še krave bi se temu smejale, ampak če nekdo v svojo zabavo šari s predpotopnimi psihološkimi pojmi in se ne zmeni za ves znanstveni razvoj pojmov, kot so zavest, mišljenje, inteligentnost ipd., pa še oznanja svoje početje za fundamentalni preboj v neki filozofiji ali v neki znanosti, potem se temu še vse premalo smejimo.

Vse to pa nikakor ne pomeni, da je treba zdaj ostro zoperstaviti nekakšno filozofsko psihologijo znanstveni psihologi. Ne, kajti vse predolgo se je grešilo na obeh straneh: medtem ko je filozofija izgubila stik s psihološko znanostjo in je udobno spekulirala s predznanstvenimi psihološkimi termini, kot da se vmes z njimi nič ni zgodilo in je tako namesto filozofije vse prerada postajala empirija in to slaba, medtem ko se je na eni strani dogajalo to, se je pod vplivom pozitivizma v znanstveni psihologiji vse bolj izgubljal refleksivno spekulativni moment. In seveda zdaj ne gre za to, da bi se znanstvena psihologija razvijala posebej, filozofska pa posebej, temveč za to, da bi znanstvena psihologija sama povrnila nujno potrebno povratno zanko kritične refleksije in spekulacije. Ne gre za to, da bodo psihologi raziskovali psihološka dejstva, refleksijo vsega tega pa prepustili npr. filozofom ali komur že bodi, ravno nasprotno, gre za to, da psihološko refleksijo vzamejo v svoje roke psihologi sami. O psiholoških pojmih lahko dobro spekulira samo tisti, ki pozna te pojme in ki more te pojme empirično razvijati in preverjati, nikakor pa ne tisti, ki jih razume v predznanstvenem smislu, mimo tega, kar je o njih ugotovila znanost. Znanstvene psihologije si ne smemo po vzorcu pozitivizma predstavljati kot zbiranje dejstev, ki ničesar ne dolguje refleksiji, kajti vedno je šele refleksije tista, ki daje tem dejstvom pomen; toda na drugi strani ne more biti nobene filozofske psihologije, ki lahko živi zunaj ali poleg znanstvene psihologije, ne da bi tej kaj dolgovala. Takó zbiranje psiholoških dejstev kot refleksija teh dejstev je stvar psihološke znanosti sâme.

Lahko bi enostavno rekli, da o regresivni kritiki psihologije ni vredno govoriti (ker jo bo, če nič drugega, povozil čas), pa vendar se mi zdi iz dveh razlogov potrebno še nekaj več povedati o njej. Prvi razlog je ta, da se regresivni psihološki koncepti velikokrat predstavljajo v šarlatanski pozi, proglašajo se za najresničnejšo, celo najrevolucionarnejšo psihologijo, za

edino pravo, za edino humano, za edino, ki vodi k sreči na tem in celo na onem svetu; in ta poza, ki daje tem konceptom avro in glorijo, hitro zavede in uspava nekritičnega porabnika. Drugi razlog pa je ta, da je lahko kritika regresivnih psiholoških konceptov tudi kažipot k izgradnji kritičnega koncepta psihologije, bodisi da gre pri tem za negativni pokazatelj vsega tistega, kar je treba zavreči, bodisi da gre za sprejemanje tistih momentov, ki so morda samo izkrivljeni, v bistvu pa vendarle tudi pozitivni.

Eno skupino regresivnih psiholoških konceptov tvorijo različne mistične, obskurantne teorije in pojmovanja; to je heterogena skupina, njen skupni imenovalec pa je, da vidi bistvo psihičnega na koncu vselej v neki neopredeljivi, numinozni, razumu nedostopni sili ali globini. Ti koncepti so konec koncev agnostični ali pa intuitivistični, npr. Jungova globinska psihologija, Reichova orgonologija itd., tako da včasih niti sami ne pretendirajo na znanstveno kritičnost in se oznanjajo bolj kot neka vrsta sodobnega okultizma in ezoterizma.

Nekatere regresivne težnje pa bi našli tudi v povojnih desetletjih moderni III. »sili« oziroma v gibanju humanistične psihologije. Tu je poleg nedvomno progresivnega »kraka« prisoten tudi regresivni krak, ki se obrača zoper znanstveno proučevanje psihičnih pojavov, ali pa goji spekulativno psihologijo na predznanstveni ravni. Ta je lahko tudi zelo ambiciozna, vendar ne vzdrži že prve kritike, ker je zgrajena na nepreverljivih in kritično nediferenciranih pojmih (zanimivo je, da humanistična psihologija tudi tistih pojmov, ki so vredni globokega premisleka, npr. pojmov osebnostne rasti, aktualizacije, človeške »narave« ipd. ni razgradila in je v tem pogledu razočarala). V skrajni obliki pa se regresivne težnje v delu humanistične psihologije pokažejo kot obup nad znanostjo nasploh, kot opuščanje teorije in kot čisto zdravorazumsko gnanje za zadovoljstvom »zdaj« in »tukaj«.

Tudi v konceptih, ki nastopajo z izrecno intenco družbene kritičnosti in revolucionarnosti, tako recimo pred desetletjem popularni »antipsihiatrija« in »radikalna psihologija«, regresivni momenti niso redkost. Tu gre za koncepte, ki so »močni«, vendar nedosledni (in zato naziv radikalna psihologija ni povsem upravičen) v kritiki obstoječe psihologije, zelo šibki pa so v izgradnji novega. Ti koncepti gredo hkrati premalo daleč in predaleč: po eni strani so pozorni na konflikte, ki jih povzročajo družbene razmere, vendar gledajo na te konflikte kot na tragedijo posameznika in včasih kar direktno predlagajo rešitve, ki pomenijo družbeno izolacijo — npr. ustanavljanje posebej organiziranih azilov in komun, predvsem pa pomenijo nerazumno zapostavljanje dejstva, da posameznik, kakršenkoli že je, to, kar je, postane samo skozi družbo. Toda problem človekovega napredovanja ni v nekakšnem popravljanju posameznika, ki ga kvari slaba družba, v dobrega in srečnega posameznika, tako kot da bi bila posameznik in pa družba dve medsebojno neodvisni spremenljivki.

Seveda pa je treba takoj reči, da je, kar zadeva družbo, ki temelji na neenakopravnih odnosih, zelo vabljiva ideja, da bi bilo te odnose mogoče popravljati s psihološko akcijo in s psihološko prakso, ki naj bi težila k emancipiranju odnosa psiholog — porabnik, k tovariškem sodelovanju, kot ga predlaga koncept »alternativne psihologije«; s to prakso bi resnično lahko

psihologija subverzivno pripravljala teren za bodoče revolucioniranje družbenih odnosov v socialni makrostrukturi. Toda vsekakor bi lahko celó pozicijo alternativne psihologije videli tudi drugače. Mar ni prav akcijsko sodelovanje in udeležba s participacijo tudi način, da nekoga zazibljemo v *iluzijo*, da je emancipiran? Tudi alternativna psihologija s svojim programom ne izreče pike na i: tega namreč, da je ta program moč dobro uresničiti samo tam, kjer se neenakopravni odnosi v družbeni makrostrukturi ne reproducirajo.

Važen izvor regresivnih teženj je dalje dejstvo, da je kritika omenjenih psiholoških konceptov, ali bolje antikonceptov, absolutistična in nedialektična — kar pa ni težko razumeti, če pomislimo, da so ti koncepti večkrat reakcija na druge koncepte. Tu se večkrat dogaja, da s pomijami odvržejo tudi korito — tako se npr. s strani alternativnih psihologov pozablja, da nobena znanost v svojem napredovanju ne more postati manj rigorozna ali eksaktna, ampak da vedno napreduje tudi v metodološkem pogledu. Tako npr. ni sprejemljiva teza, da je treba s kritiko neadekvatne uporabe eksperimenta zavreči tudi metodo eksperimenta samo: to bi namreč pomenilo zavreči tudi samo logiko eksperimenta, ki pa ni nič drugega kot najboljši možni način preverjanja neke hipoteze; alternativa je samo preverjanje z opazovanjem, ki pa nikoli ne more doseči spoznavne stopnje kritičnosti in kontrole dobrega eksperimenta. Tu se kratkomalo prezre, da je uvajanje eksperimentalne metode v psihologijo revolucionaren korak, ki ne pomeni denimo nekakšno uvajanje tipično naravoslovne metode, ampak uvedbo spoznavne metode, ki v principu presega opazovanje in ki je univerzalno veljavna za spoznavanje nasploh. Tej metodi se psihologija več ne more odreči, če je le zainteresirana za pridobivanje spoznanj.

Tisto, kar je v družbeno teoretični kritiki psihologije nedorečeno in kar manjka, ni več samo to, da bi bila ta kritika še naivna, nedorasla ali pa nedosledna v refleksiji in rušenju ideoloških in drugih nereflektiranih izhodišč psihološke znanosti. Ne, kajti poldrugo stoletje po Marxovem nastopu ni več dovoljeno misliti, da ni pristopov in ljudi, ki obvladajo kritično metodo. Tisto, kar manjka, je dovolj trdna zavest, da kritična refleksija predpostavk neke znanosti še ni isto kot znanost sama, da je ta refleksija samo pogoj znanstvenega napredovanja, ki mora šele prinesti nove rešitve znanstvenih problemov.

Danes se često dogaja, da se znanost preprosto enači s kritičnim razvijanjem znanstvenih predpostavk, kot da bo potem nekakšna inercija povzročila vse ostalo. Vendar še zdaleč ni tako in pravi napredek znanosti se v okviru kategorialnih predpostavk neke znanosti odigrava na terenu predmeta, ki ga neka znanost proučuje in razlaga. Kot lahko nerefleksivno pristajanje na predpostavke kot nekaj samoumevnega zapre znanost v nerešljiva nasprotja, tako moramo videti glavni smoter kritike teh predpostavk ravno v tem, da nam odpre pot k novim spoznanjem, ki rešujejo ta nasprotja.

Vsaka znanost potrebuje svojo metaznanost in vsaka teorija svojo metateorijo (potrebuje ni najboljša beseda, kajti kljub nasprotovanju pozitivistov je treba priznati, da teorija brez metateorije ne eksistira), to pa ne pomeni, da bi lahko teorijo in metateorijo zamenjevali. Kritična razgradnja predpostavk je nujna za napredek in za razvoj znanosti, in za razvoj znanosti, ni pa

sama po sebi že napredek in razvoj. Ta napredek se mora v pogojih, ki jih kritika šele odpre, še uresničiti. Znanost, ki je zmožna osvojiti metodo kritične samorefleksije, mora biti tudi sposobna, da rešuje nove empirične probleme.

Nekateri psihološki koncepti, se niso znali izogniti pasti logike nasprotovanja. Tako kot »antikultura« ni preseganje kulture, ki se ji zoperstavlja, kot »antivrednote« niso preseganje etabliranih vrednot, tako tudi »antikoncepti« niso preseganje etabliranih konceptov, ampak tičijo skupaj z njimi v isti pasti — kot negativ in pozitiv. Dialektika progresa ni v zavzemanju kontrakoncepta, ki gre v diametralno nasprotno stališče kot ortodoksni koncept, kajti v takem primeru oba ostaneta na isti ravni, zajeta z isto nereflektirano predpostavko, le da se en giblje v okviru enega, drugi pa v okviru drugega nasprotja. Kontrakoncept ne predstavlja pravega napredovanja, ki je v tem, da spregledamo napačnost predpostavke, in ne v tem, da bežimo od enega ekstrema k drugemu znotraj protislovij, ki jih ta napačna predpostavka ustvarja.

Dialektika progresa ni v tem, da bomo zavrgli atomizem in sprejeli holistično pozicijo, ampak v tem, da bomo preko kritike metafizičnega postavljanja duševnosti prodrli do spoznanja, da je duševnost celota, toda razčlenjena, zgodovinsko izoblikovana in često notranje protislovna celota in da je vsa dilema holizem — atomizem tukaj v bistvu lažna, fiktivna dilema. Spričo tega pa je seveda nesmiselno govoriti o tem, kateri koncept je boljši in naprednejši, elementaristični ali holistični.

Progresa tudi ni v tem, da bomo zavrgli objektivistično pozicijo in se izrekli za tisti »humanizem«, ki trdi, da človek nikoli ni objekt, da ima pozitivno notranjo naravo, ki ji je treba pustiti, da se kar najbolj svobodno razrašča. Resnica je kajpak ta, da človek nikoli ni zgolj objekt in nikoli tudi zgolj subjekt, da pa se družbena realnost, ki človeka spreminja v zgolj objekt, lahko mistificira tako s trditvijo, da ljudje ne morejo biti subjekti, kot s trditvijo, da ljudje ne morejo biti objekti.

Značilnosti razvoja in perspektiv psihologije kot stroke pri nas

JANEK MUSEK

V nizu razprav o konceptih stroke, ki potekajo na FF, je treba glede psihologije na Slovenskem že v uvodu opozoriti na neko posebnost. Kot je psihologija — najširše vzeto — veda z izjemno staro in zapleteno tradicijo, ki tudi pri nas sega vsaj v obdobje humanizma, je po drugi strani slovenska znanstvena psihologija stara komaj nekaj deset let. Psihologija se je kot posebna znanost uveljavila v Sloveniji šele v povojnem času, več generacij po tem, ko se je v svetu odigral prelomni trenutek za našo stroko njena preobrazba iz zgolj spekulativne vede v znanost. O znanstveni tradiciji in zgodovini psihologije na Slovenskem bi torej komaj lahko govorili, lahko bi kvečjemu dejali, da se nekako končuje prvo, začetno obdobje, ki ga lahko označimo kot obdobje nastanka in uveljavitve te stroke.

V tem kratkem obdobju tridesetih let je psihologija naredila velik razvoj od skromnih začetkov, vezanih na pionirsko delo Mihajla Rostoharja in Antona Trstenjaka, do stanja in položaja kakršen je danes, ko se slika naše stroke po vseh indeksih ne razlikuje dosti od slike psihologije v najrazvitejših sredinah.

To obdobje je bilo obdobje uveljavljanja ekstenzivnega razvoja stroke, ki je potekalo v naslednjih poglavitnih smereh:

1. Na področju izobraževanja in usposabljanja, kjer je bilo tako rekoč iz nič treba izpolniti velike in vedno naraščajoče družbene potrebe po psiholoških delavcih: na tem področju je Oddelek za psihologijo na FF od samega začetka imel ključno vlogo.

2. Na področju neposrednega aplikativnega in širšega, družbeno relevantnega psihološkega dela najrazličnejših poklicnih psiholoških profilov, ustrezajočih pravkar omenjenim družbenim potrebam.

3. Na področju znanstveno raziskovalnga dela, ki ga zahtevata tako združeno delo in družbena praksa, kot razvoj in napredek stroke same in

4. Na področju publicističnega dela, kjer je bil največji napredek dosežen v zadnjem desetletju, zlasti pa v zadnjih letih.

V tem obdobju so se oblikovale tudi vse osnovne psihološke discipline, tako teoretične kot aplikativne — brez omebe vrednih izjem so se oblikovala vsa pomembna psihološka področja in specialnosti, ki jih poznamo tudi v svetovnem merilu. Lahko ocenimo, da je danes nekako dosežen inherentni

cilj razvoja psihologije v tem obdobju: dosežena je tista stopnja širine in diferenciacije stroke, ki ustreza razvitosti stroke v razvitih deželah in ki stroki omogoča reprodukcijo in napredek.

V sedanjem času pa so tudi že zelo očitno prisotni znaki, ki nakazujejo prehod v novo razvojno fazo slovenske psihologije. Že samo dejstvo, da se že nekaj let kaže stabilizacija v zaposlovanju psihologov, da je razmerje psihologov na prebivalstvo med najvišjimi v svetu, opozarja na nove prioritetne naloge v razvoju stroke. Namesto nujnih potreb po kvantitativnemu širjenju stroke, ki je doseglo določeno mejo, se težišče razvijanja stroke nujno preusmerja v kvalitativni razvoj in to na vseh temeljnih področij strokovnega dela, ki smo jih omenjali: na področju izobraževanja in usposabljanja, na področju znanstveno raziskovalnega publicističnega dela in na področju neposrednega poklicnega dela in na področju družbenega udejstvovanja psihologov.

Eden izmed pogojev stroke pa je idejno, konceptualno in teoretično razvijanje stroke.

Vsekakor ne bi mogli trditi, da je bila slovenska psihologija doslej brez konceptualne orientacije. Vsaj dve značilni obeležji je imela ta orientacija vseskozi: prvič marksistično naravnanost, ki pojmuje duševnost človeka kot proizvod zgodovinsko družbenih odnosov na materialni, biološki osnovi in drugič konceptualna odprtost in pluralizem, ki se je zavestno izogibal temu, da bi povsem prevladala enostranske doktrine ali koncepcije. V našem prostoru tako nikoli ni prišlo do absolutnega gospostva določenih psiholoških doktrin kot se je to dogajalo marsikje drugod, čeprav so bili in so prisotni njihovi vplivi — tako vplivi kontinentalne osebnostno in globinsko naravnane psihologije, kot vplivi pavlovljanske in behavioristične psihologije kognitivne psihologije itn. Res pa je bil pluralizem bolj eklektično kot kritično refleksivno obarvan, kar pa je nedvomno pogojeno z razmerami začetnega razvoja psihologije, ko je bilo v ospredju povzemanje spoznanj iz psihološko bolj razvitih sredin in produkcija čim širšega profila psiholoških kadrov. V tem obdobju je bil sploh v ozadju in šibko prisoten kritično refleksivni in teoretično spekulativni moment v naši psihologiji. Tudi to značilnost lahko povežemo z objektivnimi razmerami: reflekstivno spekulativnega momenta pač ni bilo mogoče uveljaviti v času in razmerah, ko je bila prvenstvena naloga ravno preseganje tradicionalne, zgolj spekulativne psihologije.

Danes pa, ko se po eni strani ni bati za status psihologije kot posebne znanosti, pa psihološke teorije vendarle tudi ni mogoče omejevati na empirijo v klasičnem pomenu besede in v smislu psihološkega pozitivizma ožiti njenih ambicij ter delokroga. Prešibko prisotnost kritične teoretične refleksije občutimo danes v psihologiji kot resno omejitev in pomanjkljivost. Sodobna psihologija ne more več prepuščati refleksije psiholoških spoznanj drugim vedam, marveč jo mora razvijati sama. Tu nikakor ne gre za nekakšno ponovno preobražanje psihologije v spekulativno vedo, ampak nasprotno za potrebo, da se psihologija razvije kot prava znanost, kot znanost, ki uporablja tako empirično kot kritično refleksivno metodo, kot znanost, ki se sprašuje tako o psiholoških dejstvih, kot tudi o teorijah, ki ta dejstva raz-

lagajo in povezujejo. Kot nobena druga znanost tudi psihologija ne more napredovati, če hkrati s pridobivanjem spoznanj na določenih osnovah in predpostavkah kritično ne razgrajuje in spoznava tudi samih priznanih in prikritih predpostavk, če ne posega tako v ozadje kot v nadgradnjo svojih empiričnih prizadevanj. Zdi se, da je potreba po takšni psihologiji vedno močneje prisotna pri nas in da so prav podobna spoznanja pobuda za tvornejše in izvirnejše vključevanje slovenske psihologije v aktualni diskurz v naši stroki.

Kvalitativno preobražanje psihologije pa seveda ne more potekati kot enkraten in trenuten dogodek na teoretičnem polju, ampak je možno le kot proces, ki organsko zajema vse aspekte delovanja stroke: teoretični razvoj, znanstveno raziskovalno delo, praktično profesionalno delovanje, družbeno angažiranost, vsekakor pa mora zajeti tudi samo vsebino in potek izobraževanja in usposabljanja psihologov.

*

Znano je, da izobraževanje in usposabljanje psihologov poteka na dveh ravneh oziroma stopnjah: na dodiplomski in na podiplomski (permanentno usposabljanje, specializacija, magisterij in doktorat). Temeljno izhodišče celotnega sistema oblikovanja psihologov je ta »dvodomni« sistem, ki ima svojo logiko, saj je sprejet v plane usmerjenega izobraževanja. Bistvo te logike pa je v tem, da je dodiplomsko izobraževanje temeljno in splošno in da je podiplomsko izobraževanje ter izpopolnjevanje specializirano in poglobljeno.Odločilni razlogi za uvedbo in vztrajanje pri tem sistemu so naslednji:

1. Zahtevnost psihološkega strokovnega dela na kateremkoli področju delovnih nalog odreja minimum bazične in splošne izobrazbe v obsegu vsaj štirih let resnega študija — preje celo več kakor manj.

2. Široka paleta strokovnih nalog, s katerimi se ukvarjajo psihologi v delovni praksi, govori odločno zoper vsako specializiranje na ravni dodiplomskega študija.

3. Tudi izrazito specialne psihološke delovne naloge predpostavljajo neokrnjeno in temeljito fundamentalno izobraženost ter usposobljenost.

Specializirana psihološka dejavnost je spet na kateremkoli področju dela tako kompleksna, da zahteva poglobljeno in temeljito usposabljanje, ki zahteva svoj čas in obilico fundamentalnih spoznanj, tako da ga nikakor ni mogoče realizirati v kratkem roku in ob pomanjkljivem temeljnem znanju.

4. Mnogokrat v teku študija ni mogoče predvideti delovnega mesta, na katerem se bo posameznik zaposlil.

Organizacija vseh potrebnih oblik podiplomskega izobraževanja in izpopolnjevanja je realna predpostavka za to, da se psihologi res dobro usposobijo za praktične naloge, česar v štirih letih študija dejansko ni mogoče doseči (tako kažejo tudi podatki o študiju psihologije po svetu).

Po drugi strani je seveda dodiplomski študij osnova vsakega plihološkega dela in nikakor se ne sme zgoditi, da bi pri prenašanju poudarkov na podiplomske oblike ta del študija zanemarili ali celo kvalitativno okrnili. Dodiplomski študij ni bil brez pomanjkljivosti, celo znatnih in odpravljanje

teh pomanjkljivosti je slej ko prej prioritetna naloga. Medtem ko so bile grobe pomanjkljivosti (»luknje« v programu, pomanjkanje literature in s tem možnosti za kvaliteten študij, prezasedenost kapacitet) odpravljene v preteklosti npr. z uvedbo novega programa študija v letu 1978, z izboljšanjem pogojev itd., so nekatere še vedno prisotne. Pri tem ne gre toliko za vsebinsko nepopolnost programa, za potrebo po uvajanju novih predmetov ipd., kajti predmetnik je na skrajni meji natrpanosti, temveč za solidno, kvalitetno in nemoteno izvajanje zastavljenega programa. Na žalost pa tukaj možnosti in pogoji niso ravno rožnati, ker nismo uspeli rešiti niti starih kadrovskih in materialnih težav, srečujemo pa se tudi z novimi omejitvami. Široka razprava o programu, ki jo bomo začeli v tem študijskem letu bo morala ob upoštevanju vseh teh omejitev odkriti možnosti, da bi ta program vendarle v največji možni meri oblikovali tako, da bo omogočal kvaliteten študij in da bo tudi nemoteno realiziran.

Zelo jasno pa je treba povedati, da se močno povečujejo prav potrebe po podiplomskem izobraževanju in usposabljanju. Morda bi bilo najustreznejc, da bi v tej stopnji videli — še zdaleč ne dodatek, temveč vedno bolj težišče našega izobraževanja in usposabljanja. Doslej je bilo pri teh oblikah izobraževanja in usposabljanja nedvomno premalo storjenega. Čeprav je eden izmed glavnih povzročiteljev tega stanja preokupacija pedagoškega osebja z mnogo prevelikim številom študentov na dodiplomski ravni, bo treba prav v tem pogledu radikalno spremeniti strateško orientacijo. V sedanji situaciji so za kaj takega dani vsi pogoji in neodgovorno bi bilo, če omenjene preorientacije ne bi uresničili.

Prav zaradi tega si letos prizadevamo, da bi v shemah vzgojno izobraževalnih programov usmerjenega izobraževanja v celoti uveljavili zelo širok in diferenciran program podiplomskega usposabljanja in izpopolnjevanja. Pri tem moramo računati v prvi vrsti z lastnim pedagoškim kadrom (ki je ob zmanjšanem številu študentov dodiplomskega študija nekoliko razbremenjen), vendar pa moramo računati tudi s povezovanjem z drugimi ustanovami in z interdisciplinarnim organiziranjem podiplomskega dela, zelo dobrodošlo pa bi bilo tudi ustrezno angažiranje Društva psihologov in drugih strokovnih društev, v katerih so psihologi aktivni.

Že dolgo je pereče vprašanje povezovanja dodiplomskega študija s psihološko prakso. Zavedati se moramo da takšnega povezovanja nikakor še ne zagotavlja zgolj uvajanje obvezne delovne prakse in aplikativnih predmetov z vajami in seminarji, ki so v sedanjem predmetniku dokaj uravnoteženi s pretežno teoretičnimi predmeti. Ravno s tradicionalnim striktnim razlikovanjem med teorijo in prakso, med bazičnim in aplikativnim delamo praktičnim potrebam psihološkega dela slabo uslugo. Osnovna zahteva praktičnega dela, ki naj bi temeljila na znanstveni psihologiji, mora biti usposabljanje psihologov, da bodo znali psihološka spoznanja uporabljati na svojem delovnem področju.

Tega cilja dodiplomski študij gotovo ne more doseči; to pa ne pomeni, da tega študija ni treba povezovati s praktičnimi vidiki psihološkega dela. V zadnjih letih smo na tem področju dosegli napredek, zlasti z uvedbo t. i.: »izbirnih predmetov«, ki jih precejšnje število vodijo naši priznani strokov-

njaki-praktiki. Kljub temu pa nismo dosegli zaželjene ravni njihovega vključevanja v naše učne programe, največ zaradi omenjenih sredstev, pa tudi drugih težav (npr. prezaposlenost psihologov, nerazumevanje nekaterih institucij idr.). Po drugi strani imajo naši študenti tudi veliko premalo priložnosti, da bi obiskovali ustanove, kjer delajo psihologi in se tako bolje seznanili z njihovim delom.

Relativna enotnost dodiplomskega študija ne izključuje uresničevanja interesnih nagnenj. K temu je poleg že ustaljenih oblik dela (seminarsko in diplomsko delo) prispevala spet zlasti uvedba že omenjenih »izbirnih predmetov«, ki omogočajo precej široko interesno izbiro.

Pereč strokovni problem je tudi uvajanje diplomantov psihologije na delovne naloge in v zvezi s tem organizacija pripravništva ter mentorstva. Ta problem bi bil znatno razbremenjen z diferencialnimi oblikami podiplomskega usposabljanja, zlasti specializacije, to pa je samo razlog več, ki narekuje res neodložljivo organiziranje teh oblik. Tudi v tem primeru pa bo treba še naprej računati s pripravniškim »stažiranjem« diplomantov in z organiziranjem mentorskega dela in tu bo treba še naprej iskati najustreznejše načine pri čemer bi lahko veliko prispevalo tudi Društvo psihologov.

*

Znanstveno raziskovalno delo ima temeljni značaj za vsako stroko in je podlaga ne samo za teoretični napredek psihologije, temveč tudi za praktično, profesionalno napredovanje, za družbeno angažiranje in uspešnost psihologije in nazadnje seveda tudi pomeni nujen prispevek neke stroke k spoznavanju in življenjskemu razvoju družbe. Za preteklo obdobje lahko rečemo, da v psihologiji tako ožja raziskovalna kot tudi teoretično publicistična znanstvena dejavnost ni bila revna, nasprotno, število publikacij in raziskav je precejšnje, če uporabimo običajne primerjalne standarde. Omeniti je treba zlasti naslednja področja psihološkega raziskovanja:

— raziskave na področju razvojne psihologije in pedagoške psihologije (raziskave psihičnega razvoja in dejavnikov, ki vplivajo na ta razvoj ter na učno uspešnost; raziskovanje vpliva socioekonomskih dejavnikov, raziskovanje igre, raziskave kognitivnega razvoja otrok, dokimološke raziskave, raziskave ustvarjalnega mišljenja itn.).

— raziskave simboličnih procesov in njihove vloge v osebnostnem delovanju, v kulturi, v človekovem odnosu do okolja in v odločanju; raziskovanje povezav simbolne kognicije z emocionalnimi in motivacijskimi procesi, z osebnostno strukturo in z ekološkimi faktorji.

— socialno psihološke raziskave (raziskave medosebnih odnosov in odločanje v delovni socialni situaciji, raziskave stališč delavcev do upravljanja, vodenja in vodje; raziskovanje socialnega dela z mladino idr.).

— raziskave psihofizičnih, motivacijskih in organizacijskih vidikov proizvodnega dela, psiholoških aspektov trženja, razvijanje metod in postopkov za analizo in ocenjevanje dela itd.

— raziskave na področju klinične psihologije (raziskave v zvezi s problematiko legastenije, raziskovanje faktorjev in vidikov intelektualne sub-

normalnosti in mejne normalnosti; raziskovanje psihosomatskih procesov idr.)

— izdelava in razvijanje psihometričnih in psihodiagnostičnih sredstev (razvojni preizkusi, npr. Test šolskih novincev, razni preizkusi sposobnosti, preizkusi ustvarjalnega mišljenja; preikušnje in vprašalniki osebnosti, interesov idr.)

Toda čeprav je raziskovalna dejavnost na področju psihologije obsežnejša in uspešnejša kot bi lahko pričakovali glede na slabe kadrovske in materialne pogoje raziskovanja v naši stroki, je še zelo daleč od zaželenega. Pregled te dejavnosti pokaže, da je bila v veliki meri nesistematična, prepuščena iznajdljivosti in vnemi posameznikov, relativno slabo povezana in da zato tudi ni bila dovolj odmevna in njeni rezultati niso vedno dosegli planiranih učinkov. Psihologija se je kot stroka in kot znanost še premalo vključila v raziskovanje in reševanje pomembnih in perečih vprašanj, kot je razvijanje samoupravnih odnosov, organiziranje sistema usmerjenega izobraževanja, premalo je vključena v raziskovanje političnih, kulturnih, ekoloških, urbanističnih, infrastrukturnih spraŠanj itd. Skoraj gotovo je, da so bile tako izgubljene velike potencialne možnosti za prispevek in uveljavljanje naše stroke, potencial in prispevek, ki ga bo v bodoče treba bolj smotrno uresničevati in uporabljati.

Kvalitativna reorganizacija psihološke raziskovalne dejavnosti je torej imperativna, tako pa je treba dodati, da zanjo niso izpolnjeni vsi pogoji. V zadnjih dveh letih je sicer prišlo do pomembnega napredka, do oblikovanja enotnega srednjeročnega programa psiholoških raziskav, ki je vsebinsko prvič doslej uskladil in povezal večji del psiholoških raziskav pri nas, ki pa materialno in finančno nikakor ni ustrezno odprt. Upati je, da se bo na podlagi dogovarjanja z uporabniki psiholoških izsledkov, situacija polagoma izboljševala, v takšni, kakršna je trenutno pa bo določen del psihološke raziskovalne dejavnosti še vedno zelo odvisen od iniciative in iznadljivosti posameznih raziskovalcev na eni strani in razumevanja ter občutljivosti na probleme na drugi strani.

Kljub znanstveno raziskovalni usmerjenosti in miselnosti mnogih psihologov, pa je profesionalnih raziskovalcev psihologov le razmeroma malo in še ti delajo po vrsti ob šibkih materialnih sredstvih. Zato se toliko bolj pereče postavljajo perspektivne dileme psihološkega raziskovanja. Za slovensko psihologijo očitno nekatere rešitve ne prihajajo v poštev: razvijanje raziskovanja na vseh področjih psihologije je iluzorno ob obstoječih kadrovskih in materialnih omejitvah; prav tako pa najbrž ne pride v poštev da bi se docela osredotočili, takorekoč specializirali samo na eno področje. Najbrž je še vedno najustreznejša tista rešitev, ki zagovarja sicer prednostno orientacijo psihološkega raziskovanja na raziskave družbeno bolj relevantnih psiholoških problemov in na uporabne in razvojne raziskave, ob tem pa zahteva tudi napredovanje bazičnega raziskovanja, ker se zaveda, da brez bazičnih raziskav ni mogoč razvoj psihologije kot stroke, niti ni mogoč dolgoročni razvoj aplikativnega raziskovanja psihološke prakse.

Koncepti klinične psihologije na Slovenskem

BORUT ŠALI

Klinična psihologija je uporabno usmerjena panoga psihološke vede; njen predmet obsega, tako na raziskovalni kot praktični ravni, diagnostiko, prognostiko, odpravljanje in preventivo psihološko relevantnih problemov doživljanja, vedenja in osebnosti.

Razvoj klinične psihologije je interaktivno povezan z razvojem vrste drugih, teoretičnih in praktičnih, psiholoških disciplin in nepsiholoških ved.

Kliničnopsihološka teorija je izkustveno utemeljena. Med najpomembnejšimi raziskovalnimi metodami klinične psihologije so študija poedinega primera, eksperiment, razvojna analiza in matematično statistična analiza.

Kliničnopsihološka praksa se uresničuje s tako imenovano klinično metodo dela. Poglavitne značilnosti klinične metode so:

a) celostno usmerjeno spoznanje in spreminjanje ljudi;

b) kombinacija raznovrstnih virov, načinov in sredstev spoznavanja ter smeri in postopkov vplivanja na ljudi;

(c) konkretna pomoč posameznikom in malim človeškim skupinam s problemi psihološke narave.

Cilj kliničnopsihološke prakse je pomoč ljudem pri razreševanju njihovih življenjskih problemov. Gre za znanstveno utemeljeno pomoč pri odstranjevanju bodisi zunanjih ali notranjih ovir, ki znižujejo raven človekove splošne blaginje in krnijo njegovo ustvarjalno samouresničevanje. Ob tem velja poudariti, da so kliničnopsihološke intervencije vperjene ne samo v odpravljanje aktualnih težav, temveč tudi v razreševanje, v načelu nič manj pomembnih, preventivnih in prospektivnih vprašanj.

Pripravljenost pomagati sočloveku v stiski se je verjetno porodila hkrati s človekom kot družbenim bitjem. Človek je človek le v vlogi sočloveka. S tem bi bila praksa medčloveške pomoči naša generična značilnost in temeljna človeška potreba.

Kliničnopsihološka praksa je torej utemeljena ne samo v načelih znanstvenosti, temveč tudi v etičnih vrednotah konkretne družbe.

V sodobnem kliničnopsihološkem raziskovanju prevladujejo štiri paradigme: psihoanalitična (globinskopsihološka), behavioristična, fiziološka in matematično-statistična. Spričo dane neenotnosti v psihološki teoriji si pomagamo s tako imenovanim aspektivičnim mišljenjem pa komplementarnimi

pojmovanji in s poskusi delnih sintez, kar vse je občutno nad nivojem preprostega eklekticizma. Ob tem ugotavljamo, da se kliničnopsihološka misel, dasiravno še vedno pluralistično naravnana, razvija v bolj konvergentnem kot divergentnem smislu.

Sodobna klinična psihologija se odreka klasičnemu medicinskemu pojmu bolezni kot somatsko (organsko) ali dedno biološko pogojeni odklonjenosti. Odklonjenost v območjih doživljanja, vedenja in/ali osebnosti pa je opredeljena kot socialno (so)pogojena in socialno relevantna motenost. Takšno pojmovanje motenosti s stališča klinične psihologije seveda ne pomeni zanikanja ali izključevanja medicinskega pojma bolezni. Klinična psihologija mora pač imeti svoje posebno, psihološko, stališče do psihične odklonjenosti, s katerim se razmejuje od nevrologije, psihiatrije in drugih medicinskih ved ter tako uveljavlja svojo specifično strokovno vlogo in pristojnost. — Norme psihične motenosti so določene s kombinacijo raznovrstnih kriterijev odklonjenosti, med njimi statističnega, funkcionalnega in sociokulturnega. Sodbe o psihični motenosti rezultirajo iz interakcije opazovalca-ocenjevalca (diagnostika) in prizadete osebe, v konkretni sociokulturni situaciji. S tem so odkloni v duševnem delovanju določeni z ene strani s stališča diagnostika, z druge strani s stanjem prizadete osebe. Torej je psihična motenost toliko pojav kot sodba, ali z drugimi besedami, je sodba o nekem realnem pojavu.

Konkretna sociokulturna (so)pogojenost duševne odklonjenosti zahteva od kliničnih psihologov stalno raziskovalno angažiranost.

* * *

Začetki kliničnopsihološke dejavnosti na Slovenskem segajo v 50. leta tega stoletja. Odtlej so se klinični psihologi vključili v številne zdravstvene ustanove (psihiatrične klinike in ambulante, psihohigienske centre, pediatrične in druge medicinske institucije), vzgojne posvetovalnice, centre za socialno delo, vzgojne zavode, centre za korekcijo sluha in govora ter druge vrste strokovnih ustanov in služb.

Katedra za klinično psihologijo na oddelku za psihologijo Filozofske fakultete v Ljubljani je bila ustanovljena v šolskem letu 1960/1961. Odtlej se vsi študenti psihologije na tej visokošolski ustanovi izobražujejo tudi v klinični psihologiji. Od leta 1974 naprej je študij psihologije organiziran tudi na III stopnji (z nazivom magister klinične psihologije). Poleg tega se v naši republiki izvajajo 3-letna specializacija v klinični psihologiji, subspecializacija v psihoterapiji in občasni programi podiplomskega funkcionalnega usposabljanja kliničnih psihologov (na primer z enoletnim tečajem Rorschachove psihodiagnostike). Diplomirani psihologi imajo tudi možnost podiplomskega študija pedopsihiatrije na Medicinski fakulteti v Ljubljani. Klinični psihologi v zdravstveni službi si z uspešno opravljenim strokovnim izpitom pridobijo naziv zdravstveni sodelavec I vrste — psiholog.

Pomemben delež k usmerjenemu razvoju klinične psihologije na Slovenskem prispeva sekcija kliničnih psihologov pri Društvu psihologov SR Slovenije.

Na ravni zveznih kongresov, občasnih strokovnih srečanj in objavljenih del se klinična psihologija v naši ožji domovini oplaja z dosežki kliničnih psihologov v drugih jugoslovanskih republikah in obeh pokrajinah. Razvoj klinične psihologije poteka v celotnem jugoslovanskem prostoru zelo podobno.

Teoretična in praktična usmerjenost slovenskih kliničnih psihologov je, podobno kot drugod v Jugoslaviji in v svetu sploh, raznovrstna (pluralistična), v marsičem tudi eklektična. Prevladujejo razne psihodinamične in sociodinamične koncepcije ter koncepcije psihologije učenja. Uporabljajo se metode analitično usmerjene psihoterapije, vedenjske terapije, nedirektivne (»client-centered«) psihoterapije in psihološkega svetovanja ter drugi sodobni postopki psihološko utemeljene pomoči.

Naši klinični psihologi se od samega začetka ukvarjajo tako s psihodiagnostičnimi, prognostičnimi in izvedenskimi nalogami kakor tudi s psihoterapevtskim in psihološko svetovalnim delom. Aktivni so tudi na raziskovalnem, publicističnem in pedagoškem področju.

Klinična psihologija na Slovenskem je usmerjena k širokemu krogu otrok, mladostnikov in odraslih oseb. Zavzema se za pomoč ljudem z najrazličnejšimi (intelektualnimi, emocionalnimi, vedenjskimi, osebnostnimi, razvojnimi, storilnostnimi itd.) problemi; aktivna je tudi pri razreševanju ustreznih prospektivnih in preventivnih vprašanj.

Za kliničnopsihološko dejavnost pri nas je, enako kot drugod v svetu, značilna teamska oblika organiziranosti. Gre za integriranost kliničnopsihološkega dela v delovanju zdravstvenih, socialnih in nekaterih drugih strokovnih služb. Ob tem so klinični psihologi največkrat enakopravni člani strokovnega teama. Ni dvoma, da se je klinična psihologija osamosvojila v odnosu do psihiatrije, kakor se je celotna psihologija osamosvojila v odnosu do filozofije.

Humanistična naravnanost naše klinične psihologije se kaže v tem, da je predmet njenega teoretičnega preučevanja in praktičnega obravnavanja človeka v konkretni družbeni situaciji, človek s svojimi konkretnimi problemi. S pozicije angažiranega humanizma si naši klinični psihologi prizadevajo za boljše zdravje, večjo učinkovitost in uspešno ter vsestransko blaginjo; prizadevajo si, skratka, za višjo kakovost življenja otrok, mladostnikov in odraslih ljudi.

Med vidnejše dosežke naše mlade klinične psihologije sodijo, med drugim, uspehi pri uvajanju medicincev v psihoterapijo in uvajanje psihoterapije v zdravstveno prakso, razvoj metode sistematičnih psiholoških pregledov otrok, napredek pri obravnavanju otrok s specifičnimi učnimi težavami in uspešno sodelovanje večjega števila kliničnih psihologov pri telefonski obliki svetovanja ljudem v akutni duševni stiski. Z raziskovalnega področja velja omeniti študije o umsko podnormalnih otrocih oziroma posebne osnovne šole, o duševni razsežnosti nekaterih telesnih bolezni, o psihološkem vidiku poroda, porodnic in novorojenčkov itd.

V tridesetletnem razvoju klinične psihologije na Slovenskem ugotavljamo vrsto kakovostnih premikov. Gre za spremembe, ki odkrivajo zadovoljivo integriranost stroke v širša družbena gibanja pri nas. Sodimo, da sta s tem

izkazani tudi izvirnost in ustvarjalnost naših kliničnih psihologov pri oblikovanju takšne koncepcije strokovnega dela, katera ustreza zahtevam dane družbe. Obenem vidimo v nadaljevanju dosedanje poti najboljšo možnost za dokončno preseženje eklekticizma, pozivitizma in prakticizma v klinični psihologiji.

Med najpomembnejšimi pozitivnimi trendi v razvoju klinične psihologije pri nas so predvsem tile:

— Od prvotnega obravnavanja zlasti posameznikov k obravnavanju tudi primarnih socialnih skupin.

— Od prvotnega dela z izoliranimi posamezniki in primarnimi skupinami k obravnavanju (zlasti preventivnemu) tudi širšega socialnega polja (na primer soseske).

— Od prvotno pretežno ambulantne in hospitalne ravni obravnavanja k delovanju tudi na skupnostni ali komunalni ravni.

— Od prvotnega upoštevanja predvsem psiholoških, medicinskih in pedagoških vidikov k soupoštevanju širšega socialnega (družbenega) aspekta duševne motenosti.

— Od prvotno čiste profesionalne dejavnosti k pritegovanju tudi nepoklicnih, tako imenovanih prostovoljnih delavcev.

— Od prvotno pretežno kurativne dejavnosti k večjemu deležu preventivnega ukrepanja in reševanja prospektivnih vprašanj.

— Od prvotnega ukvarjanja pretežno z bolniki, invalidi in izrazito motenimi osebami k večjemu deležu zdravih ljudi z raznovrstnimi problemi psihološke narave.

— Od prvotno aktivne vloge predvsem strokovnjakov z izdatnejši mobilizaciji strank in bolnikov v vlogi ustvarjalno sodelujočih in soodgovornih subjektov ali partnerjev.

— Od prvotno večidel individualne oblike pomoči k večjemu deležu skupinske oblike psihološkega svetovanja in psihoterapije.

— Od prvotne specialistične zaprtosti k intenzivnejšemu prenašanju strokovnih koncepcij v širše kroge zdravstvenih, šolskih, socialnih in družbeno političnih ter drugih javnih delavcev in staršev.

Prihodnji razvoj naj bi pričujoče trende v naši klinični psihologiji še poglobil in utrdil.

Kljub nemajhnemu številu zasedenih kliničnopsiholoških delovnih mest v Sloveniji, lahko pričekujemo v prihodnosti še večji razmah stroke. Potrebe po večjem številu kliničnih psihologov se bodo predvidoma aktualizirale v zdravstvu (osnovni zdravstveni službi, centrih za psihohigieno, klinikah za otroške bolezni in številnih drugih zdravstvenih ustanovah), raznih svetovalnih ustanovah, centrih za socialno delo, vzgojnih zavodih in drugod.

K nadaljnjemu razvoju klinične psihologije pri nas lahko prispevajo tile ukrepi:

— Spopolnitev dodiplomskega študija psihologije na Filozofski fakulteti v Ljubljani.

— Spolnitev podiplomskega (magistrskega, specialističnega) študija klinične psihologije.

— Organizacija modofociranih programov specialističnega študija klinične psihologije za potrebe klinično usmerjenih psihologov v vzgojnih posvetovalnicah, socialnih centrih, vzgojnih zavodih itd.

— Stalno funkcionalno izobraževanje in usposabljanje diplomiranih psihologov.

— Organizacija učinkovitega pripravništva na področju klinične psihologije.

— Spopolnitev psihodiagnostičnega instrumentarija z izvirnimi rešitvami ter ustreznimi prevodi in prireditvami.

— Dosledna verifikacija (standardizacija itd.) uporabljanih psihodiagnostičnih sredstev.

— Načrtna in izdatna raziskovalna dejavnost ter učinkovito objavljanje znanstvenih in strokovnih del s področja klinične psihologije.

— Razvoj in verifikacija modelov za opravljanje vseh vrst kliničnopsiholoških nalog v naših posebnih družbenih razmerah.

Medtem ko je bil dosedanji razvoj klinične psihologije na Slovenskem pretežno ekstenzivno usmerjen, naj bi se v prihodnje usmeril v večjo intenzivnost.

Odločilnega pomena za kakovost kliničnopsihološke dejavnosti so njeni cilji. Ni dvoma, da cilji psihološke pomoči po svoji naravi presegajo tako znanstveno teorijo kot strokovno prakso. Gre namreč za etično relevantne, družbeno utemeljene idejne kategorije.

V skladu z našo samoupravno socialistično usmerjenostjo naj bi bil končni cilj slehcrne kliničnopsihološke intervencije v polnem razvoju ali samouresničitvi človeka kot tvornega in srečnega člana družbene skupnosti. Z marksističnega stališča izhaja človekova samorealizacija iz svobodnega razvoja vseh njegovih potencialov. Pravico do polne uresničitve pa imajo vsi ljudje.

Klinična psihologija kot posebna oblika strokovne pomoči mora biti integrirana v splošni družbeni proces postopnega odpravljanja človekove odtujenosti samemu sebi in približevanja humanističnim idealom. Pri tem pa ne gre za to, da bi »težavnega« človeka brezpogojno prilagodili danim zunanjim razmeram; tudi ni sprejemljivo, da bi zunanjo situacijo brez zadržka uskladili s posameznikovimi potrebami. Klinična psihologija lahko pomaga oviranemu človeku z uporabo tako avtoplastičnega kot aloplastičnega načela. Vse to v ustvarjalno angažiranem, interaktivnem sodelovanju strokovnjaka s človekom v stiski. Torej človek kot subjekt, ne kot objekt strokovne pomoči! Vrhu tega je za kliničnega psihologa obvezna nenehna konfrontacija s stvarnimi posledicami opravljenih posegov, odprtost za povratne informacije in stalna pripravljenost za verifikacijo praktičnih učinkov pomoči tako na strani obravnavanega posameznika kakor tudi na strani njegovega socialnega okolja in širšega družbenega polja.

Predpostavljamo, da človek »prilagodi« sebe z namenom, da bi bil sposoben ustvarjalno posegati v zunanjo situacijo in tako spreminjati svet v skladu s svojimi generičnimi potrebami. Torej prilagoditev ne kot cilj, temveč sredstvo za ustvarjalno samouresničevanje.

Da bi se izognili manipulaciji ljudi v stiski, mora biti psihološka pomoč utemeljena z ene strani v ustrezni teoriji duševnosti, z druge strani v družbeno sprejetih etičnih normah o medčloveških odnosih.

Marksistična naravnanost naše klinične psihologije se kaže predvsem v tehle značilnostih:

— Historično in dialektično materialistično pojmovanje človeka kot družbenega bitja.

— Celostno pojmovanje človeka kot biološkega, psihičnega in socialnega »organizma«.

— Dialektično pojmovanje človeka kot individualnega in družbenega bitja.

— Upoštevanje konkretnih sociokulturnih razmer.

— Povezovanje teorije in prakse.

— Obravnavanje strank in bolnikov s spodbujanjem njihove osebne ustvarjalnosti in odgovornosti.

— Angažirano klinično delo v smislu terapevtovega podajanja v ustvarjalno interakcijo z bolnikom ali stranko.

— Ustvarjalno uresničevanje človekovih potencialov v živi interakciji z aktualnim družbenim poljem.

— Ne brezpogojno prilagojevanje posameznikov, temveč spodbujanje njihove sposobnosti ustvarjalnega spreminjanja sebe in zunanjega sveta.

— Pomoč ljudem pri uresničevanju njihovega generičnega bistva v smislu ustvarjalnosti, univerzalnosti, zavestnega načrtovanja dejavnosti, samozavedanja, zadovoljstva in sreče, svobodnosti, družbenosti in drugih humanističnih idealov.

— Pomoč pri razvijanju humanih in demokratičnih odnosov med ljudmi, zasnovanih na medsebojnem zaupanju, tolerantnosti in sodelovanju.

— Pospeševanje razvoja zrelih, samostojnih in kritičnih osebnosti.

— Razreševanje problemov posameznikov v kontekstu s širšimi, družbenimi strukturami in odnosi (t. i. skupnostna naravnanost, ki naj dopolnjuje individualno usmerjeno obravnavanje problemov).

* * *

DODATEK

Diplomirani psihologi imajo primerno izobrazbeno osnovo za specializacijo v klinični psihologiji in subspecializacijo v psihoterapiji.

Diplomirani psihologi so, načeloma, kompetentni za psihološko utemeljeno informiranje in nasvetovanje, krajše oziroma manj zahtevno psihološko svetovanje, manj zahtevno vodenje ipd.

V klinični psihologiji specializirani diplomirani psihologi so, načeloma, kompetentni za psihološko svetovanje, avtogeni trening in druge relaksacijske terapije, vedenjsko terapijo, socioterapevtske (grupne) dejavnosti ipd.

V psihoterapiji subspecializirani klinični psihologi so kompetentni za različne vrste in oblike (individualne, grupne) analitično usmerjene psihoterapije ipd.

* * *

Perspektiva klinične psihologije je v odmiku od psihiatrične diferencialne diagnostike, ki temelji v psihiatrični nosologiji in poudarja etološko klasifikacijo v smislu t. i. kategorialnega načela. Od klinične psihologije upravičeno pričakujemo psihodiagnostiko, utemeljeno v kompleksni psihološki analizi in interpretaciji posameznikov v interakciji z relevantnim okoljem (v smislu t. i. dimenzionalnega načela). K temu bodo pripomogle, poleg drugega, ustrezne koncepcije psihologije osebnosti, psihodinamike in sociodinamike, psihologije učenja itd. Prizadevali naj bi si, na temelju ustreznih osebnostnih dimenzij, za diferencirano, objektivno in kvantificirano diagnostično deskripcijo ter sistemizacijo obravnavanih posameznikov ter malih človeških skupin. Samo s takšno koncepcijo kliničnopsihološke diagnostike in prognostike bo mogoče zadostiti zahtevam po kar se da uporabnem, v prvi vrsti terapevtsko in profilaktično usmerjenem diagnostičnem ocenjevanju v klinični psihologiji.

Koncept pedagoške psihologije v SR Sloveniji

LEON ZORMAN
DRAGO ŽAGAR

Pedagoška psihologija je predvsem uporabno usmerjena psihološka disciplina. Njen predmet obsega proučevanje psiholoških vprašanj v vzgojno-izobraževalnem procesu. Na eni strani proučuje samo naravo tega procesa in dejavnike, ki vplivajo nanj, na drugi strani pa proučuje vprašanje merjenja učno-vzgojnih rezultatov. Osnovni cilj njenega proučevanja je izboljšanje kvalitete vzgojno-izobraževalnega dela.

Pedagoška psihologija je empirično utemeljena pisihološka disciplina. Svoj predmet proučuje z lastnimi raziskovalnimi metodami in z metodami, ki so značilne za psihologijo nasploh. Osnovni metodi pedagoške psihologije sta opazovanje in eksperiment v naravni šolski situaciji.

Pedagoška psihologija je tesno povezana z vrsto drugih psiholoških disciplin. Ta povezanost je vzajemna. Najtesneje se pedagoška psihologija povezuje z občo psihologijo, razvojno psihologijo, socialno in klinično plihologijo. Poleg tega je povezana tudi z nekaterimi nepsihološkimi disciplinami, zlasti s pedagogiko in sociologijo.

Pedagoška psihologija v Sloveniji nima dolge tradicije. Njeni začetki segajo v obdobje 50. let. Hitreje pa se je začela razvijati šele po 1960 letu. V študijskem letu 1960/61 je bila v okviru oddelka za psihologijo ustanovljena katedra za pedagoško psihologijo. Od tedaj se študenti psihologije sistematično izobražujejo iz pedagoške psihologije. Leta 1974 je bil organiziran tudi podiplomski študij iz pedagoške psihologije, sedaj pa potekajo priprave za organiziranje specializacije iz te stroke.

Toda spoznanja pedagoške psihologije niso namenjena samo študentom psihologije. Že vrsto let se ta predmet predava tudi na oddelku za pedagogiko in je namenjen študentom pedagogike. Pedagoška psihologija se v prilagojenem obsegu predava tudi na obeh pedagoških akademijah v Ljubljani in Mariboru. Razen tega se od šolskega leta 1965/66 v okviru programa študija skupnih predmetov izvaja poseben predmet Psihologija pouka in učenja (prej Uvod v Psihologijo), katerega večji del sestavlja pedagoška psihologija. Ta predmet je namenjen vsem slušateljem na Filozofski fakulteti, razen slušateljem psihologije in pedagogike. Postopoma pa ga uvajajo v svoje programe pedagoških smeri tudi nekatere druge fakultete. Pedagoška psihologija je predmet tudi na VŠOD v Kranju.

Od sprejetja zakona o usmerjenem izobraževanju, ki določa, da morajo imeti vsi učitelji, sodelavci, vzgojitelji in drugi strokovni delavci tudi pedagoško-andragoško izobrazbo, se program tega predmeta v skrajšanem obsegu izvaja tudi za te delavce. Za učitelje z visoko izobrazbo, ki poučujejo na srednjih šolah in nimajo pedagoško-andragoške izobrazbe organizira takšno izobraževanje Center za pedagoško usposabljanje na Filozofski fakulteti, za učitelje, z višjo izobrazbo pa organizirata izobraževanje pedagoški akademiji v Ljubljani in Mariboru.

V prihodnje bo treba vse te oblike izobraževanja iz pedagoške psihologije še poglobiti in razširiti. To pa bo mogoče le ob ustreznih kadrovskih okrepitvah. Zlasti je pereče kadrovsko vprašanje na matičnem oddelku za psihologijo na Filozofski fakulteti, kjer se izvaja najobsežnejši program dodiplomskega in podiplomskega izobraževanja iz pedagoške psihologije, vendar sta na katedri za ta predmet trenutno nastavljena samo dva visokošolska učitelja brez asistentov. Poleg tega eden od njiju sodeluje tudi pri izvajanju programa psihološkega usposabljanja bodočih učiteljev, kar pomeni zanj dodatno obremenitev. Takšno stanje je nevzdržno in negativno vpliva na nadaljni razvoj in družbeno uveljavljanje stroke. Zelo obremenjen pa je tudi učitelj za pedagoško psihologijo na oddelku za pedagogiko. Tudi ta poleg osnovnih obveznosti sodeluje pri psihološkem usposabljanju bodočih učiteljev in izvajanju drugih pedagoških dejavnosti ter je ravno tako brez asistenta. Močno obremenjeni so tudi učitelji na obeh pedagoških akademijah.

Na raziskovalnem področju je bila pedagoška psihologija v Sloveniji usmerjena v proučevanje različnih problemov vzgoje in izobraževanja. Prve študije iz obdobja 60. let so obravnavale predvsem probleme dokimologije. Takšna raziskovalna usmeritev je bila odraz težnje po objektiviziranju preverjanja in ocenjevanja učenčevega znanja v šoli. Spoznanje, da so šolske ocene premalo veljavne, je spodbudilo tako posameznike kot nekatere odgovorne inštitucije, da so pristopili k sestavljanju objektivnih testov znanja. Učitelji naj bi jih uporabljali kot dopolnilo k tradicionalnemu načinu preverjanja znanja. Žal pa moramo danes ugotoviti, da v tem pogledu še nismo dosegli povsem zadovoljivih rezultatov.

Nadaljne raziskave so bile usmerjene v proučevanje vplivov dejavnikov okolja na vedenje in otrokovo šolsko uspešnost. Tudi te raziskave so za našo pedagoško prakso zelo koristne in zanimive, saj si naša samoupravna socialistična družba že vseskozi prizadeva, da bi se zmanjšale razlike med otroki, ki izvirajo iz različnih socialnih razmer, v katerih odraščajo. Rezultati tovrstnih raziskav kažejo, da so razlike v socialni in kulturni razvitosti posameznih okolij (npr. med mestom in podeželjem) še vedno tolikšne, da pomembno vplivajo na šolsko uspešnost in osebnostni razvoj otrok in mladostnikov. Te rezultate bi morali upoštevati v naših nadaljnih prizadevanjih za odpravljanje socialnih razlik med otroki.

Na tem področju je bila napravljena tudi obsežna mednarodna raziskava, v kateri so sodelovale stroke iz sedmih dežel, med njimi tudi iz SR Slovenije. Ta raziskava je teoretično močno obogatila dotedanja spoznanja naše pedagoške psihologije kot tudi psihologije nasploh. Opozorila je namreč

na določene univerzalne in specifične dejavnike okolja, ki vplivajo na otrokov osebnostni razvoj.

Naslednje področje, ki mu pedagoška psihologija v Sloveniji že dalj časa posveča posebno pozornost je področje poklicnega usmerjanja. Z delom na tem področju so pričeli že pred vojno, v okviru tedanje poklicne posvetovalnice. Sistematično spremljanje izobrazbe in poklicne poti mladine pa so na skupnostih za zaposlovanje uvedli šele leta 1967. Kmalu za tem so sistematična proučevanja zajela tudi visokošolski študij. Začela so se kot timsko delo na oddelkih za psihologijo in pedagogiko na Filozofski fakulteti, sedaj pa se nadaljujejo v okviru Centra za razvoj univerze. Tudi na področju šolskega in poklicnega usmerjanja imamo zbrana številna zanesljiva spoznanja, od katerih imata korist tako posameznik kot tudi družba v celoti.

V novejšem času so proučevanja pedagoške psihologije posegla tudi na nekatera vprašanja s področja ustvarjalnosti. Tudi ta vprašanja so za našo družbo zelo aktualna, saj je eden od osnovnih smotrov naše šole vzgojiti ustvarjalne ljudi. Rezultati so pokazali, da šola v tem pogledu še ne opravlja svoje funkcije povsem zadovoljivo. Pouk bolj temelji na učenčevih konvergentnih kot pa divergentnih sposobnostih, ki so bistvena sestavina ustvarjalnosti. V bodoče bo treba posvetiti proučevanju teh problemov več pozornosti. Potrebne bi bile razvojne raziskave, ki bi učitelju konkretno pokazale, kako naj poučuje, da bo pouk bolj ustvarjalen.

Končno naj omenimo še eno pomembno področje, s katerim se pedagoška psihologija v zadnjem času ukvarja, to je področje usposabljanja bodočih učiteljev. Gre za vprašanje, kako usposabljati bodoče učitelje, da bo njihovo delo v šoli bolj uspešno. Raziskave so pokazale, da je možno z metodo mikropouka občutno izboljšati interakcije med učiteljem in učenci. Na ta način usposobljeni učitelji zastavljajo več odprtih vprašanj in vprašanj višjega reda, bolj spodbujajo učence k originalnosti in s tem prispevajo k večji ustvarjalnosti pouka nasploh.

Seveda so raziskovalci na področju pedagoške psihologije proučevali še druge probleme. Razmeroma veliko pozornosti so posvetili vprašanju merjenja in razvijanja učnih navad učencev, bralnih sposobnosti, sedaj pa nekateri sodelujejo tudi v obsežnem projektu evalvacije programov v srednjem usmerjenem izobraževanju.

Takšna empirična usmeritev je omogočila pedagoški psihologiji, da je prišla do številnih koristnih spoznanj za našo pedagoško prakso. Samo na ta način se je stroka lahko uveljavila v praksi. K uveljavitvi pedagoške psihologije pa so veliko prispevali tudi šolski psihologi-praktiki, ki bolj ali manj uspešno razrešujejo pereče probleme na področju vzgoje in izobraževanja. Po podatkih Zveze skupnosti za zaposlovanje je bilo v letu 1981/82 v naši republiki v osnovnih šolah zaposlenih 135 psihologov. To vsekakor ni majhna številka, če upoštevamo, da je prva generacija študentov psihologije končala šolanje šele pred približno 25 leti. Razveseljivo je tudi dejstvo, da danes že najdemo psihologe v osnovnih šolah širom po Sloveniji in ne le v večjih centrih, kar je sicer značilno za stroke, ki si šele utirajo pot v družbeno prakso. Precej manj jih je zaposlenih v srednjih šolah, čeprav tudi na tej stopnji realno obstajajo večje potrebe po tovrstnih kadrih. V sred-

njih šolah trenutno dela samo 26 psihologov. Psihologe bi morali hitreje in bolj smelo zaposlovati tudi v VVZ, kjer bi delali s predšolskimi otroki.

In v kakšni smeri naj bi se pedagoška psihologija razvijala v prihodnje. Predvsem bo morala biti še bolj kot doslej usmerjena v razreševanje družbeno aktualnih problemov na področju vzgoje in izobraževanja. Pri tem bo morala nadaljevati s svojo empirično usmerjenostjo, zasnovano na ustrezni metodologiji. Težiti bi morala tudi za tem, da razne probleme čim bolj vsestransko osvetli. Glede na to, se bo morala izogibati parcialnim pristopom v proučevanju problemov, ki velikokrat ne dajejo dovolj zanesljivih in uporabnih rezultatov. Spričo dejstva, da so problemi na področju vzgoje in izobraževanja bolj ali manj kompleksni, bo treba čim bolj uveljaviti multivariantno opazovanje variabel in odnosov med njimi ter zagotoviti več interdisciplinarnosti v proučevanju problemov. Doseči bo treba višji nivo posploševanja, ki temelji na odkrivanju bistva pojavov in aplikaciji ustrezno utemeljenih psiholoških teorij. Samo na ta način bo lahko pedagoška psihologija ustrezno širila svoja spoznanja in še bolj utrdila svoje mesto v družbeni praksi.

Stroka pa bo morala poglobiti in razširiti svojo dejavnost tudi na področju izobraževanja. Organizirati bo treba razne oblike permanentnega izobraževanja za psihologe, ki delajo na področju vzgoje in izobraževanja. Čim prej bo treba uvesti tudi specializacijo v pedagoški oz. šolski psihologiji, saj so nekateri problemi, s katerimi se srečujejo psihologi v šoli tako kompleksni in zahtevni, da jih ni mogoče uspešno razreševati brez ustreznega podiplomskega izpopolnjevanja. Izboljšati bo treba tudi kvaliteto sedanjega magistrskega študija na 3.stopnji. Več pozornosti kot doslej pa bomo morali posvetiti tudi psihološkemu izpopolnjevanju učiteljev, ki poučujejo na osnovnih in srednjih šolah ter izboljšati izobraževanje bodočih učiteljev.

Pri tem se bo treba nujno interdisciplinarno povezati z drugimi strokami, kot so: pedagogika, didaktika itd. Vse to seveda zahteva predvsem ustrezne kadrovske okrepitve v VDO, ki izvajajo pedagoško dejavnost. Brez nastavitve novih kadrov teh ciljev ne bo mogoče uresničiti.

Prispevek katedre za psihologijo dela k skupnemu konceptu stroke

EDVARD KONRAD

1. Kadrovski vidik

Prvi psihologi so se začeli zaposlovati v industriji leta 1955. Danes je zaposlenih na tem področju okoli 60 psihologov. Če opažamo na drugih področjih psihologovega dela v zadnjem času določen suficit kadrov, tega za področje psihologije dela ni mogoče trditi. Precej delovnih organizacij bi bržkone sprejelo psihologa, čeprav so razumljivo zadržane ko gre za sprejemanje začetnikov.

Katedra za psihologijo dela je neformalno nastala l. 1962, ko je bil nastavljen prvi redni učitelj za predmet Industrijska psihologija. Pred tem je ta predmet od leta 1954 predaval prof. dr. Bujas. V 17-tih letih obstoja katedre je kadrovska zasedba postopoma narasla na dva učiteja, dva asistenta in enega laboranta. Ta zasedba zadostuje za izvedbo pedagoškega dela, ki je predviden s sedanjim učnim načrtom, je pa očitno prešibka za temeljitejše in sistematičnejše izvajanje raziskovalnih, strokovnih in izobraževalnih nalog, ki jih industrija terja od psihologije. Perspektivno bi bilo razširiti katedro s samostojnimi raziskovalci, ki ne bi bili toliko obremenjeni s pedagoškim delom, bolj pa bi bili angažirani kot redni sodelavci v organizacijah združenega dela.

2. Izobraževalni vidik

S temeljno problematiko psihologije dela se seznanjajo študentje v okviru predavanj, seminarjev in vaj v III. in IV. letniku. Glede na interdisciplinarnost dela psihologa v industriji je bilo že od nekdaj jasno, da je za uspešnejšo delo diplomirancev v stroki, potrebno dopolniti njihovo znanje s tematiko organizacije dela, politične ekonomije, fiziologije dela, ekologije, varstva pri delu, delovnim pravom in raznimi specialnimi usmeritvami znotraj psihologije dela. Nekateri izmed omenjenih predmetov so bili uvedeni v času ko je obstajal usmerjeni študij na oddelku za psihologijo, v sedanjem učnem načrtu pa je omogočeno njihovo fleksibilnejše uvajanje v obliki fakultativnih predavanj v IV. letniku. Ta oblika tudi omogoča pritegovanje strokovnjakov iz prakse v pedagoški proces, kar se že izvaja in bi kazalo še intezivirati.

Povezovanje študentov s prakso se izvaja v okviru vaj, obveznih počitniških praks, diplomskih nalog in sodelovanja pri raziskovalnem delu katedre. Za uspešnejše uveljavljanje diplomantov v praksi pomeni precejšnjo oviro pomanjkanje možnosti za izvajanje pripravništva (v večini primerov je v posameznih organizacijah zaposlen le en psiholog). Nadaljna ovira je tudi to, da se mora psiholog na svojem delovnem mestu ukvarjati z vrsto problemov, ki strogo vzeto ne sodijo v okvir stroke in zanje na fakulteti ni mogel biti ustrezno usposobljen.

Leta 1970 je bil uveden podiplomski študij na katerem je bilo do sedaj vpisanih 10 kandidatov (končali so trije). Učinkovitejši študij večine teh kandidatov zavira njihova obremenjenost z operativnim delom v njihovih delovnih organizacijah. Odprt ostaja problem podiplomskega specialističnega študija in to predvsem zaradi pomanjkanja mentorjev iz prakse, ki bi lahko vodili ta študij.

Poleg omenjenega pedagoškega dela s študenti psihologije se v praksi pojavljajo zahteve po raznih oblikah izobraževanja študentov drugih strok in delavcev iz združenega dela. Sodelavci katedre so do sedaj sodelovali pri izobraževanju ekonomistov, strojnih, gozdarskih in varnostnih inženirjev, specializantov za medicino dela, višjih medicinskih sester, organizatorjev zdravstvenih služb in vodstvenega kadra v delovnih organizacijah. Uspešnejše delo pri izobraževanju nepsihologov terja poglobljenejša prizadevanja pri razvijanju ustreznih programov in oblik pedagoškega dela, kakor tudi več publicistične dejavnosti na bolj popularnem nivoju obravnavanja problemov psihologije dela.

3. *Raziskovalni vidik*

Pionirsko delo na raziskovalnem in strokovnem področju je začela peščica psihologov, ki se je zaposlovala začenši z letom 1955. Katedra se je s svojim neformalnim nastankom 1962. leta vključila v raziskovalno delo in je do sedaj sodelovala v omembe vrednem obsegu v približno 20 delovnih organizacijah. Z nekaterimi delovnimi organizacijami ima tudi sklenjene samoupravne dogovore kontinuirano sodelovanje. Pri tem raziskovalnem delu je prevladovala naslednja problematika: analiza delovnih mest, sprejem delavcev, fluktuacija, medosebni odnosi, vodenje, motivacija in zadovoljstvo z delom, delovne obremenitve in varstvo pri delu, kriteriji za odmero osebnih dohodkov in ugotavljanje delovne uspešnosti. V manjšem obsegu so se tudi izvajale laboratorijske raziskave na področjih utrujenosti, psihofizike in operativnosti pri upravljanju sistemov.

V perspektivi bi kazalo raziskovalna prizadevanja usmeriti v naslednja področja:

— Psihološka analiza nalog
— Organizacijska psihologija (sistemi, komunikacije, delovne grupe)
— Motivacijske determinante dela
— Poklicno usmerjanje in kadrovski procesi
— Usposabljanje za delo
— Psihologija potrošnje

— Ergonomika
— Psihologija športa

Omenjena področja so z razvojem psihološke vede postala tako obsežna, da se v bodoče ne bo mogoče izogniti ustrezni specializaciji. Stanje stroke v svetu tudi kaže, da so mimo časi, ko je psiholog v industriji deloval kot izključen aplikativec principov, ki so bili ugotovljeni na tako imenovanih fundamentalnih psiholoških disciplinah. Psihologija dela se z vso večjo navezanostjo na družbeno ekonomsko prakso odpirajo številni fundamentalni problemi, na katere bo morala dati z lastnimi raziskavami ustrezne odgovore. Pri tem je treba upoštevati tudi okoliščino, da je večina dosedanjih spoznanj na področju psihologije dela nastajalo v drugih družbeno ekonomskih sistemih.

Koncept razvoja socialne psihologije

VELKO RUS

Potreba po nadaljnem razvoju socialne psihologije se izraža v naslednjih najpomembnejših in medsebojno povezanih vidikih:

a) V potrebi po pojmovnem razčiščevanju osnovnih teoretičnih izhodišč (predmet, metoda, učenje, motivacija, grupna dinamika itd.) socialne psihologije.

b) V nadaljnih poskusih celovitejše sinteze že obstoječih teoretičnih generalizacij z različnih psiholoških področij. (Kar je zlasti očitno pri problemu stališč).

c) V kritičnem soočanju z eklekticizmom, oz. pojavi eklektične naravnanosti v okviru različnih teoretičnih pristopov, kar pa ne izključuje pluralizma pogledov na določeno problematiko.

d) V razvijanju različnih metod in tehnik ter kombiniranem načinu njihove aplikacije. (S povdarkom na tistih, ki so najbolj tipični ravno za socialno psihologijo — lestvice stališč npr.).

e) V soočanju s problematiko realnih, konkretnih mikro in makrosocialnopsiholoških pojavov.

f) V izrazitejšem angažiranju pri aplikaciji in prilagajanju omenjenih metod in tehnik v naravnih situacijah konkretnih družbenih okolij.

g) V ustreznejšem vključevanju nosilcev socialno psiholoških raziskovalnih programov oz. socialno psihološkega znanja v konkretne institucionalne oz. družbene potrebe. (Gre za sodelovanje z drugimi inštituti, DPS, DPO, samoupravnimi skupnostmi, drugimi visokimi šolami itd.)

h) V teoretični in praktični dejavnosti na tistih področjih, ki so za našo družbeno skupnost življenjskega, bistvenega pomena: psihološki aspekti samoupravljanja ter v tem okviru, ali za celo samostojno psihologija SLO.

i) V večji sistematizaciji socialno-psihološkega znanja v slovenskem jeziku, kar zahteva skupinsko delo.

Vloga Društva psihologov SRS

MARKO POLIČ

Dejstvo, da je psihologija v Sloveniji še razmeroma mlada veda, se kaže tudi v nastanku in razvoju Društva psihologov SR Slovenije. Obenem ta razvoj odraža tudi spremembe in razvoj same naše skupnosti. Tako je društvo nastalo leta 1953 kot *sekcija* takratnega Združenja psihologov FLRJ (štela je nekaj deset članov), ki je leta 1964 prerasla v samostojno republiško društvo. Leta 1972 so se odnosi še nadalje demokratizirali — Združenje psihologov SFRJ se je spremenilo v Zvezo društev psihologov SFRJ, ki deluje na osnovi enakopravnega dogovarjanja in skupnih interesov oz. potreb vseh republiških in pokrajinskih društev (ki obstajajo). Prav tako so se razvijali tudi samoupravni odnosi v samem Društvu psihologov SRS, saj že od leta 1976, s sprejemanjem novih pravil, razvija svojo dejavnost predvsem v osnovnih celicah, tj. sekcijah, ki povezujejo člane glede na strokovni interes, ter podružnicah, ki jih povezujejo glede na kraj bivanja. Tako v Društvu obstaja osem sekcij (šolska, klinična, psihologija dela in poklicnega usmerjanja, teoretična, skupinska dinamika, psihologi v socialnem skrbstvu, športna in prometna) ter tri podružnice (Mariborska, Obalna in Goriška). Te oblike dejavnosti zajemajo večino psihologov v SR Sloveniji (čez 500 članov). Z organizacijo vsakoletnega posvetovanja ter drugimi dejavnostmi omogoča Društvo strokovni in drugi javnosti vpogled v delo svojih članov in delo Društva kot celote, s čemer prispeva tudi k njihovemu nadaljnjemu strokovnemu razvoju ter omogoča obravnavo različnih vprašanj psihološkega dela sploh, posebej tistih, ki so družbeno pereča. S pomočjo svoje komisije za psihodiagnostična sredstva skrbi Društvo za pravilno uporabo teh sredstev, ter se bori proti njihovi zlorabi. Naj ob tem omenimo tudi posebno pozornost, ki jo Društvo kot celota posveča tudi etičnim vprašanjem svoje stroke.

Ne nazadnje moramo omeniti, da Društvo deluje kot sestavni del SZDL, kjer se, bodisi v okviru Republiške konference in njenih svetov ter drugih organov, bodisi v občinah, vključuje v reševanje perečih družbeno-strokovnih vprašanj.

Društvo psihologov SRS torej kot oblika svobodnega in prostovoljnega združenja delovnih ljudi, ki deluje na različnih področjih psihološke znanosti in stroke, predvsem (glej Pravila DP SRS):

— sodeluje in pomaga pri napredku in razvoju psihološke teorije in prakse v SRS in tako prispeva svoj delež k razvoju družbenih odnosov in oblikovanju človeka in njegove osebnosti v socialistični družbi;

— Kot sestavni del SZDL Slovenije aktivno sodeluje na udeležbi psihologov v družbi, na uporabi psihološke znanosti pri nadaljnji osvoboditvi človeka, razvoju samoupravljanja, humanizacije delovnih in življenjskih pogojev in odnosov ter za vsestranski in svoboden razvoj človekove osebnosti;

— sodeluje in daje vzpodbude pri usmerjanju dela psihologov glede pomembnih teoretičnih in praktičnih psiholoških problemov v naši družbi;

— skrbi za znanstveno in strokovno zavest ter družbeno odgovornost svojih članov;

— sodeluje pri urejanju družbenega položaja psihologov, zato se zavzema za pravno ureditev poklicnega delovanja psihologov, vodi pregled o zaposlovanju psihologov in si prizadeva za podiplomsko izobraževanje ter strokovno izpopolnjevanje svojih članov;

— povezuje se in sodeluje z republiškimi organi in družbenopolitičnimi organizacijami;

— povezuje se v ZDP SFRJ in sodeluje z društvi psihologov drugih socialističnih republik in pokrajin zaradi izmenjave izkušenj, izvrševanja skupnih nalog in koordinacije dela;

— sodeluje s strokovnimi organizacijami sorodnih strok zaradi izvrševanja skupnih nalog;

— skrbi, da je javnost pravilno obveščena o delu in dosežkih današnje psihologije ter o problematiki psihologije in o njenem mestu v družbi;

— zavzema se, da delovne naloge s področja psihologije opravljajo osebe z ustrezno strokovno izobrazbo in usposobljenostjo, zato spremlja in opozarja na tovrstne probleme, posebno še, če je s tem lahko povzročena večja škoda posameznikom ali družbi;

— skrbi za spoštovanje osnovnih načel strokovne etike;

— skrbi za sodelovanje s strokovnimi organizacijami v tujini.

Izobraževanje in usposabljanje psihologov

PETER UMEK

Študij psihologije je organiziran samo kot enopredmetni visokošolski študij. Z diplomo si diplomant pridobi naziv diplomirani psiholog (preje tudi profesor psihologije in nekoliko kasneje diplomirani industrijski psiholog, klinični psiholog ali pedagoški psiholog).

Organiziran je tudi podiplomski študij in sicer na oddelku magistrski študij in v okviru komiteja za zdravstvo specialistični študij iz klinične psihologije. Magistrski študij traja 5 semestrov in se zaključi z izdelavo magistrske naloge. Možno je vpisati naslednje smeri magisterskega študija: psihologija osebnosti, industrijska psihologija, pedagoška psihologija, klinična psihologija, socialna psihologija, razvojna psihologija in višji spoznavni procesi. Specialistični študij je organiziran samo za klinično pshologijo in je v pristojnosti Komiteja za zdravstvo, izvajajo pa ga na Centru za psihohigieno (Poljanski nasip), psihiatrični bolnici in psihiatričnem dispanzerju. Oddelek za psihologijo je delno že pripravil programe specialističnega študija za klinično psihologijo, industrijsko psihologijo in za psihologe v vzgoji in izobraževanju.

K podiplomskemu študiju prištevamo tudi različne oblike dopolnilnega izobraževanja. Stalna oblika takega izobraževanja na oddelku je tečaj Rorschachove psihodiagnostike, občasno pa oddelek organizira tudi tečaje in posvetovanja z najrazličnejšo tematiko. Zelo aktivni v organiziranju podiplomskega izobraževanja za psihologe so delavci in sodelavci centra za psihohigieno, pomembno vlogo v izobraževanju psihologov ima tudi Svetovalni center in nekatere aktivnejše podružnice in sekcije društva psihologov (Mariborska podružnica, sekcija za grupno dinamiko in osebnostno rast).

Smoter dodiplomskega študija je, da se študent orientira v psihološki teoriji, pridobi primerno usmeritev in tudi osnovne veščine, ki so potrebne za praktično delo. Posebna pozornost se posveča tudi vzgoji. Študenti naj bi postali zrele, odgovorne osebnosti s primernim etičnim odnosom do psihologije. Smoter študija je torej, da diplomant pridobi zadostno količino teoretičnega znanja in tudi nekaj osnov praktičnega dela iz različnih področij aplikativne psihologije in da razvije kritičen odnos do spoznanj psihologije in lastnih sposobnosti.

Iz smotrov dodiplomskega študija je razvidno, da študij psihologije ne more biti zaključen z diplomo. Sedanji študijski program predpostavlja nadaljevanje izobraževanja po diplomi. Diplomant naj bi bil v začetku leto dni pripravnik, izobraževal bi se ob delu, vodil pa naj bi ga mentor (diplomirani psiholog, po možnosti specialist ali izkušen in priznan strokovnjak), udeleževal naj bi se različnih oblik funkcionalnega izobraževanja in po opravljenem pripravniškem stažu nadaljeval z magisterskim študijem ali specializacijo.

Sedanji dodiplomski študijski program ne predpostavlja formiranja specialistov. V preteklosti je bil študij na oddelku deljen na industrijsko, klinično in pedagoško psihologijo. Taka diferenciacija ni opravičena najmanj iz dveh razlogov:

1. Težko je bilo predvideti zaposlitev.
2. Specialisti se lahko formirajo samo ob delu.

Sedanji program obsega vrsto teoretičnih in aplikativnih psiholoških disciplin, ki so bolj ali manj sodobno orientirane. V njih so zastopane predvsem koncepcije neobehaviorizma, globinske in humanistične psihologije. Programi so sintetično in analitično orientirani in so v vseh disciplinah konstruktivno eklektično usmerjeni. Taka orientacija je tipična za sodobno psihologijo in jo je smiselno gojiti tudi vnaprej.

Sedanji predmetnik dobro odraža zastavljene cilje izobraževanja kljub temu pa ravno predmetnik doživlja dosti kritik. Večinoma se pojavljajo zahteve po novih predmetih, predvsem takih, ki bi imeli čim večjo praktično vrednost. Predmetnik je že sedaj močno natrpan. Nedvomno bi se še našli predmeti, ki bi bili koristni, morali pa smo se omejiti, iz časovnih in drugih razlogov, na predmete, ki omogočajo transfer oziroma generalizacijo izkušenj v širšem okviru in so tudi praktično uresničljivi. Zato mora obstajati neko optimalno razmerje med teoretičnimi in aplikativnimi predmeti in niso upravičene zahteve po čim večjem številu ozko orientiranih aplikativnih predmetov. Zavedamo se, da popolnoma enoten program ne more zadovoljiti interese vseh študentov. Zato so bili pred nekaj leti vpeljani izbirni predmeti (študent jih vpisuje po lastni izbiri v četrtem letniku). Pri izbirnih predmetih težimo k temu, da bi pritegnili čim več strokovnjakov iz prakse. Na ta način smo že izboljšali povezavo oddelka s prakso, ter povečali aktualnost programa. Na žalost pa smo zaradi pomanjkanja sredstev vedno bolj omejeni v takem načinu dela. Kritika je uperjena tudi proti dopolnilnim, nepsihološkim predmetom. Menimo, da so ti predmeti nujno potrebni, usposabljamo namreč psihologe v duhu sodobne empirično in eksperimentalno orientirane psihologije, ki uporablja statistične in matematične modele ter računalništvo.

Predmetnik sam je dovolj dober. Dalo bi se ga morda izboljšati predvsem s prestrukturiranjem nekaterih predmetov (npr.: enotna katedra za metodologijo). Da bi se bolj približali zastavljenim smotrom, bi morali bolj podrobno analizirati vsebine predmetov, doseči boljšo povezanost in usklajenost predmetov in morda razmisliti o poudarkih, ki bi jih dali posameznim predmetom. Spremembe naj bi bile torej bolj vsebinske kot pa formalne.

Študenti se spoznavajo s praktično dejavnostjo preko nekaterih vaj pri izdelavi seminarskih in diplomskih nalog ter preko obvezne delovne prakse v izbranih strokovnih institucijah. Kljub temu pa je praktični del študija še premalo uresničen. Povezovanje s prakso bi moralo biti uspešnejše. Študenti bi morali imeti možnost dela v institucijah, kjer so zaposleni psihologi. Ovire za dosego tega smotra so pretežno objektivne narave.

V prihodnje bo potrebno več pozornosti posvetiti predvsem vajam in seminarjem in v obeh oblikah uveljaviti predvsem mentorski način dela, za katerega sedaj že obstajajo pogoji. Pri vajah naj bi se študent seznanil z izbranimi psihološkimi postopki in se vsaj deloma usposobil za samostojno delo. Zato je potrebno razmisliti o obliki kot tudi vsebini vaj. Vaje naj bi bile smiselno povezane med seboj in naj bi tvorile neko celoto. Od elementarnih vaj v nižjih letnikih naj bi prešle v kompleksnejše v višjih letnikih in končno tudi v konkretno delo.

Tudi v seminarjih naj bi se študenti spoznavali s praktično dejavnostjo psihologa. To lahko dosežemo z obiski praktikov v seminarjih, obiski različnih institucij v katerih so zaposleni psihologi, predvsem pa z vključevanjem v raziskovalno delo, ki ga morajo opravljati vsi psihologi pri svojem delu. Seminar naj bi bil tista oblika dela, s katero naj bi se študenti seznanili z raziskovalnim delom. Po možnosti naj bi seminarsko delo študenti nadaljevali v dilomski nalogi, seveda na višjem nivoju. Tak način vaj in seminarja bi moral biti uresničljiv.

Razmisliti bi morali tudi o preverjanju in ugotavljanju znanja. Ali je preverjanje znanja z ocenjevanjem protokolov o vajah, s kolokviji in z izpiti res najprimernejši način ugotavljanja in ocenjevanja znanja? Študente tak način ne vspodbuja k resničnemu študiju. Nauči se samo za izpit, potem pa veliko snovi pozabi, ker ne ve, kako bi jo uporabil. Bolj spodbudno zanj bi bilo, če bi učitelji ocenjevali njegovo samostojno delo pri kompleksnejših in zahtevnejših vajah, izdelavi seminarskih referatov in nalog itd. Seveda pa to še ne pomeni, da bi bilo treba odpraviti vse kolokvije in izpite.

Velikokrat se postavlja vprašanje povezanosti posameznih učiteljev s prakso. Menimo, da učitelji morajo biti povezani s prakso, seznanjeni z doseganji v praksi. To naj bi veljalo predvsem za tiste učitelje, ki poučujejo aplikativn predmete. V kakšni obliki naj bi bili učitelji povezani s prakso? Menimo, da ni edini način, da je učitelj zaposlen v praktični instituciji (čeprav je morda najbolj primeren), povazava s prakso je možna tudi v obliki konsultacij, stiki s praktiki in institucijami, mentorstvom, raziskavami, sodelovanjem pri razvijanju konceptov institucij itd.

Kdor pa hoče postati učitelj, naj bi prakso imel.

Dalj časa se že rešuje vprašanje pripravništva (morda je premalo zavzetosti, da ta problem še ni rešen ali pa ne najdemo pravih poti). Smatramo, da je pripravništvo nujno, ker diplomant ni usposobljen za odgovorno, samostojno praktično delo brez uvajanja oziroma izobraževanja na delovnem mestu. Težiti moramo za tem, da bo pripravnika vodil kompetenten mentor, izkušen diplomirani psiholog. Pripravništvo mora biti tudi načrtovano, spremljano in na koncu tudi ocenjeno.

Za zahtevno strokovno psihološko delo naj bi se diplomant usposobil v specialističnem študiju. Specializacijo ima naš oddelek v načrtu, kako in kdaj pa bomo te načrte uresničili je še vprašanje. Oddelek se bo povezal z različnimi institucijami (prvi koraki so že storjeni), ki bodo tudi sodelovale pri specializaciji, predvsem pri njenem praktičnem delu. Predviden je teoretični in praktični del. Teoretični del se bo izvajal na oddelku s predavatelji oddelka ter zunanjimi sodelavci, praktični del pa naj bi se razvijal v različnih institucijah pod vodstvom mentorja in supervizorja. Poudarek bo predvsem na praktičnem delu.

Pomemben del izobraževanja je tudi predvideno funkcionalno izobraževanje, ki bo ozko povezano s programom specializacije. Tako naj bi bila predavanja v okviru specializacije odprta čim širšemu krogu zainteresiranih in ne samo specializantom. Na ta način naj bi bili stroški manjši.

Na koncu je potrebno povedati še to, da oddelek deluje v zelo skromnih razmerah, ki postavljajo meje študija v njegovem kvalitetnem in eksenzivnem razvoju. Primanjkuje sredstev, je premalo kadrov, premalo prostorov, ki so zelo slabo opremljeni, je še vedno preveč študentov itd.

Institucija je edina te vrste v Sloveniji. Odigrala naj bi svojo vlogo ne samo na pedagoškem temveč tudi na raziskovalnem in usmerjevalnem področju. Za tako vlogo pa je oddelek preslabo opremljen, v vseh pogledih. Delna rešitev bi bila ustanovitev instituta (ali pa vsaj kadrovska okrepitev oddelka). Tako bi se izboljšale možnosti za izpolnjevanje raziskovalnih nalog, razvoj in evaluacijo psihološkega instrumentarija itd.

Konceptualne dileme v psihologiji (diskusijski prispevek)

JANEK MUSEK

Rad bi povedal še nekaj besed o konceptualnih dilemah v psihologiji. Menda ni nobena znanost tako idejno diferencirana kot psihologija (ni nujno, da to velja za psihologijo v vsaki deželi) in menda dogajanja nikjer v znanosti tako malo ne razumejo in dojemajo kot ravno v psihologiji — tako ljudje, ki so zunaj nje, kot tisti, ki so v njej. K temu mi dovolite le kratek komentar: pač ni slučajno, da je psihologija z zgodovinskega stališča med prvovrstnimi znanostmi naše dobe; človek, ki je z razvojem naravoslovja ustvaril solidno bazo za gospodovanje nad naravo, se mora po logiki stvari same čedalje bolj zabavati s tem, kako bi uveljavil gospostvo nad družbo in nad seboj ali, če stvar obrnemo: kako bi se tega gospostva osvobodil — to pa brez psihološkega in družboslovnega znanja navsezadnje le ni mogoče. Konec koncev vidimo, da se stvar zatakne tudi v naravoslovju in tehniki, če le preveč pozabimo, da smo kot subjekti enega in drugega z obema smrtno tangirani in je treba misliti na to, kako naj ju uporabljamo.

Drugi omenjeni aspekt — konceptualna dezorientacija (če kdo vanjo dvomi, naj prebere odgovore, ki so jih dali svetovni psihologi na Pečjakovo anketo, in videl bo, kako te profesionalno najprominentnejše osebe resignirajo pred vprašanjem, kako razumeti dogajanje v psihologiji in njegovo logiko), torej konceptualna dezorientacija nekako spominja na pozicijsko vojno, kjer vsak ve, kaj se dogaja v njegovem strelskem jarku, nima pa pojma o bitki. No, povedati želim ravno to, da se mi zdi, da ima dogajanje v psihologiji svojo logiko; in rad bi opozoril na tiste konceptualne premike, ki to logiko odkrivajo.

Prvi in za mnoge tudi še vedno najpomembnejši premik je *diferenciacija in institucionalizacija psihologije kot posebne znanosti.* Pretresljivosti tega premika se, ocenjujoč jo danes, vnazaj ne zavedamo dovolj, vendar če gremo v zgodovino, vidimo, kako veliko je bilo spoznanje, da je psihične pojave možno objektivirati. Nič manjše niso bile posledice tega temeljnega spoznanja (do katerega tudi ni prišlo čez noč): vzpostavitev empiričnega raziskovanja na podlagi intersubjektne validacije spoznanj, vpeljava vzročnih zakonitosti, eksperimentalnega preverjanja hipotez, strukturalnega pogleda na psihično stvarnost, ki je dobila svoje enote, iz katerih jo je bilo mogoče rekonstruirati, napovedati in s tem praktično usmerjati itd., itd.

Po drugi strani pa osamosvojitev psihologije ne pomeni bistvenega premika v implicitnem, temeljnem razumevanju duševnosti, zavesti in osebnosti. Problematizacija teh pojmov je prišla le do točke, ko so bili le-ti spoznani za dostopne za objektiviranje in eksperimentalno raziskovanje.

Kot se v razvoju rado dogaja, je tudi v psihologiji prva radikalna problematizacija temeljnih konceptov izzvenela v čisto negacijo prejšnjega, konkretno, v *radikalno zavrnitev zavesti, osebnosti in duševnosti kot legitimnih predmetov znanosti.* Refleksologija in behaviorizem jih negirata, namesto da bi jih problematizirala in redefinirala, jih zanikata, namesto da bi jih rekonstruirala. Tako nujno vodita v redukcionizem, ki ni kos psihološki stvarnosti; ta, postavljena v oklepaj, ne more biti več obnovljena iz bioloških momentov vedenja. Namesto da bi behaviorizem kot znanost o *človeškem* vedenju omejil področje vedenja, se zgodi, da vedenje kot pojmovna kategorija omeji psihološko znanost.

Psihološki elementarizem in behaviorizem — v stališču do zavesti sicer diametralno nasprotna — sta skupaj potisnila psihologijo na raven naravoslovne znanosti, prvi epistemološko in metodološko (ne sicer v celoti, ker ohranja introspekcijo), drugi dokončno, gnoseološko in ontološko. Ta usmeritev zaradi očitnega redukcionizma v velikem delu psihologije ni mogla naleteti na ugodna tla. Tu se pojavi nov konceptualni premik, koncepcija, ki ve, da človekovega subjektivnega delovanja ni mogoče trajno postaviti v oklepaj, ker je pač ravno človek kot subjekt tisti, ki odločilno uokvirja svoje objektivno znanje. Toda duševnosti si tudi ni mogoče predstavljati na atomističen način. Če je ni mogoče zanikati in če je ni mogoče pojasniti na elementaristično, tedaj je treba poiskati *avtonomne, nezvedljive principe duševnega delovanja.* Takšne principe so našli v totalizaciji psihičnega, zavestnega in osebnostnega delovanja, v odkritju holistične, celostne determiniranosti psihičnega delovanja in osebnosti. To je koncepcija, ki vodi tako v holizem kot v totaliziranje osebnosti in posameznika in je prisotna v gestaltizmu, v psihologiji polja, v fenomenološki, personalistični in eksistencialistični psihologiji, pozneje pa zlasti v sicer zelo hetronomni humanistični psihologiji, ki tako rada poudarja »človeško« noto ter opozicionalnost vsakemu objektivističnemu redukcionizmu.

Negativna stran tega trenda je predvsem zgolj polovičen uspeh poskusov, da bi znanstveno eksplicirali celostno delovanje. Zato zasledimo tu tudi neploden, včasih celo mistični holizem, na osebnostni ravni pa tudi vračanje k nekritičnemu spekulativnemu antropologizmu. Iluzorna vera v apriorno človekovo naravo in njeno rast zamenja znanstveno razgradnjo osebnosti.

S konceptualno restitucijo subjekta je spirala konceptualnega dogajanja v psihologiji dosegla nov nivo in če bi bilo s tem vse končano, bi bila slika konceptualne variabilnosti v psihologiji precej bolj jasna in pregledna, kot v resnici je. Da temu ni tako, je kriva neka čisto druga smer problematizacije temeljnih psiholoških pojmov. Vse doslej se gibljemo na ravni, ki izhaja iz koncepta psihološkega subjekta, kakor je utemeljen že v filozofskem racionalizmu (in diametralno zanikan v empirizmu — pravim zanikan, ne preoblikovan): subjekt opremljen s homogeno, enotno, v sebi prosojno duševnostjo in zavestjo, zavestni, samemu sebi dostopni subjekt, ki počasi odkriva

in spoznava samega sebe, ne da bi si bil v načelu problematičen. Zavestni subjekt kot spoznavajoče in (samo)refleksivno bitje: bodisi da ga kot takšnega predpostavimo (kot racionalizem), bodisi, da ga spet kot takšnega povsem negiramo (kot najbolj radikalni empirizem) — tertium non datur.

Tertium datur, pravi Freud in z eno potezo podre enotni, homogeni, spoznavajoči psihološki subjekt, doslej samoumevno postavko ali ne-postavko vsakršne psihologije. Subjekt, ki deluje zavestno in nezavedno, ki je neprosojen samemu sebi, ki se mora varati, ki mora v svojem delovanju delati ovinek čez samega sebe, tak subjekt je resnično največja in najbolj subverzivna inovacija v vsej psihološki misli naše epohe. *Decentracija subjekta na njegovem lastnem področju* je dalekosežen in epohalen prijem, ki ga v celoti ni dojel niti Freud sam, kaj šele večina njegovih učencev. Formula subjekta, ki v službi lastnega obstoja vara samega sebe, pomeni korak, ki v temelju premakne celo idejno strukturo psihologije. Kot rečeno, ta formula še danes ni vseskozi dojeta — sam Freud je včasih skušal pred njo zbežati v okrilje biologizma, v pozitivistično samorazumevanje psihoanalize, drugi so razumeli nezavedno v romantično življenjsko filozofskem, v iracionalističnem in globinsko psihološkem smislu, tretji so se kot iz obupa spet oprijeli zavestnega jaza, češ, ne pretiravajmo z nezavednim. Vendar pa stvar in problem nista v pretiravanju in v vsebinski pravilnosti Freudovega koncepta, marveč v dejstvu, da je Freudu uspela problematizacija nečesa, kar še nikoli ni bilo problematizirano, uspelo mu je postaviti pod vprašaj notranjo enotnost in transparentnost subjekta, uspelo mu je odpreti fronto tam, kjer še nikoli ni tekla, znotraj zavestnega subjekta samega.

Od Freuda naprej si je sploh šele mogoče na neprotisloven način predstavljati osebnost kot entiteto, ki je v sebi načelno razdeljena in konfliktna. Sam Freud je napravil tudi prve korake pri identificiranju notranje konfliktnih instanc osebnosti, ida, ega in superega. Zavest, duševnost in osebnost niso videti več kot totalizirana in harmonizirana celota.

Vendar Freud ni zadovoljivo osvetlil izvorov notranje osebnostne protislovnosti. To je na makroteoretičnem planu najbolj uspelo socialni psihologiji Vigotskega in G. H. Meada, ki sta skoraj sočasno postavila tezo, da je *duševnost oziroma zavest socialnega izvora, rezultat interiorizacije socialnih odnosov*. S tem se je v psihologiji tudi doslej najbolj uveljavila Marxova ideja, da je posameznikova zavest proizvod socialnih odnosov. Meadov simbolični interakcionizem je s svoje strani spodbudil sociološko teorijo vlog, saj je sugeriral pojmovanje, da je osebnost v bistvu sinteza interioriziranih socialnih vlog in perspektiv.

Končno si brez Freudovega posega v psihologijo in brez njegove rekonceptualizacije subjekta ni mogoče predstavljati sodobnega strukturalizma, ki postavlja piko na i v prizadevanjih, da bi »decentrirali« subjekt, kjer postane ta le še funkcija in artefakt jezikovnih, označevalskih struktur.

Poskusi decentracije subjekta v korist determinant, ki ga določajo, nam kažejo, kako globoko je sodobna misel izgubila vero v privilegirani položaj človeka in sploh v njegovo samostojno držo. Tradicionalna novoveška podoba človeka kot racionalnega, determinacije osvobajajočega se bitja, referenčne

točke kozmosa, se ruši na vseh koncih in krajih in humanistična tradicija te dobe, vezana na emancipativno prizadevanje meščanske družbe kakor da se potaplja hkrati z njo. Humanizem, temelječ na referenčni poziciji človeka kot zavestnega subjekta, doživlja od sredine prejšnjega stoletja sem udarec za udarcem: nekdanja krona stvarstva postane v očeh evolucionizma zgolj delček prirode (Darwin) in če že nekaj transcendira prirodo, je to družba, v kateri je človek spet samo produkt zgodovinskih in družbenoekonomskih odnosov (Marx). Ampak to še ni dovolj, človek ne gospodari več niti na svojem lastnem področju, njegovo zavestno delovanje je funkcija nezavednega (Freud in globinska psihologija). Na koncu se izkaže, da človek ni niti pravi subjekt in akter govorice, ampak prej njen proizvod, sečišče označevalskih odnosov. Zmagoslavje faktorjev, ki naj bi ga decentrirali, nad človekom se zdi popolno. Althusserjev »teoretični antihumanizem« predstavlja samo še milostni sunek in po njem človeka sploh ni več mogoče misliti, ne pomeni več teoretičnega pojma.

Morda pa ravno ta poplava decentracij še najbolj prepričljivo kaže, da ni tako enostavno mogoče opraviti *s človekom kot zavestnim subjektom.* Kaj je navsezadnje drugega teoretični in znanstveni vzpon človekove misli, kot tisti zamah tega »decentriranega« subjekta, s katerim se ta vedno znova izmakne svoji objektivni determiniranosti in jo spoznavno in dejavno premaguje? Mar ni ravno spoznanje nujnosti že od Spinoze sem temeljna legitimacija one prave človekove pokončnosti, ki se kaže v zmožnosti, da zavzame pozicijo zavestnega subjekta? Mar ni ravno spoznanje determinant že vseskozi brezpogojna okoliščina zavzemanja te pozicije, mar ni ravno spoznanje determinacije že tudi tista negacija človeka kot objekta, s katero se spet vzpostavi kot zavestni subjekt? In mar ni tako, da je vsako spoznanje nove odvisnosti paradoksalno, a nujno tudi vedno nova in višja stopnja osvoboditve subjekta?

Bolj ko objektiviramo človeka, bolj ko širimo znanje o njem, bolj postaja — tokrat v resnici in ne v mislih — močan tisti, ki je vseskozi tudi že predpostavka vsake objektivacije, vsake »decentracije« — človek kot subjekt.

Kljub vsemu, kar si mislimo o psihologiji ter njenih napakah in iluzijah, je ta, pojmovana v strogem smislu, edina posebna znanost, ki lahko proučuje človeka kot subjekt. Kolikor zavestni subjekt dolguje biološkim predispozicijam, socialnim determinantam, označevalski strukturi itd., je vendarle res, da ga ni mogoče v celoti zvesti nanje. Zavestna osebnost nastaja z asimilacijo (internalizacijo, interiorizacijo) ekstrapersonalnih odnosov, instanc, vlog, perspektiv, identifikacij itd. Toda načela in zakonitosti, ki uravnavajo proces asimilacije, interiorizacije, identifikacije, niso privzeta z okolja, temveč predstavljajo izvorni aspekt človekove duševnosti, ki ga označuje prav človekov temeljni potencial, da zavzame pozicijo zavestnega subjekta. Človek kot zavestno dejavni subjekt ni le proizvod socialnih odnosov in govorice, marveč prav toliko tudi njun pogoj in predpostavka.

Zavzetje zavestne pozicije subjekta ne more biti izpeljano brez ostankov iz intersubjektivnih odnosov in iz označevalskih odnosov, ker so ti odnosi tudi sami utemeljeni na delovanju človeka kot zavestnega subjekta.

Prav akt zavestne samorefleksije, akt samoobjektiviranja, ki ga lahko vrši samo subjekt kot zavestno bitje, nikoli ne more biti rekonstruiran zgolj na osnovi objektivnih odnosov in označevanja, ker predstavlja kot akt zavestne osmislitve teh odnosov že preseganje njihove objektivne forme, medtem ko so prav v tem aktu označevalski procesi nujno potisnjeni v vlogo orodja zavestno delujočega subjekta. Morda lahko prav v temeljnem aktu subjektivacije, v vzpostavitvi tistega odnosa, kjer se človek zave samega sebe in postane subjekt, vidimo celo pravo izhodišče procesov pomenjanja in označevanja, postavljanje tiste prve negativnosti, razlike in diferenciacije, ki rodi pomen in sproži potrebo po nadaljnjem označevanju.

Predpostavka vsakega objektiviranja osebnosti in vsakega znanstvenega decentriranja človeka je torej dialektična strukturacija osebnosti kot subjekta in objekta. Za vsako podobo osebnosti in človeka stoji subjekt, ki objektivira, ki proizvaja to podobo. Ta subjekt ni absolutna oblast, ki bi arbitrarno delila resnico in pravico na vse strani, ni izvor vsega obstoječega; človek kot subjekt je seveda vpet v mreže realnega in v njegove zakonitosti, toda prav s svojim zavestnim samokonstituiranjem pridobiva svojemu bitju novo dimenzijo, v kateri je možno podvajati realnost in s posredovanjem zavestnega odražanja vzpostavljati z njo nove odnose. Zakonom se ni mogoče izogniti, možno pa jih je spoznavati in jih podrejati spoznanjem. V tej sferi pa je človek kot zavestni subjekt edino suvereno bitje, ki ga poznamo in od tu naprej se nam ne zdi več paradoksalno, marveč samo logično, da je njegova suverenost tem večja, čim večje je njegovo znanje o pojavih, ki ga determinirajo. Človek kot delujoči subjekt si širi področje delovanja in svobodo tem bolj, čim bolj se v svojih samoobjektiviranjih »decentrira«. Njegova moč ni v prilaščanju vloge omnipotentnosti, ki je vedno lahko le iluzorna in na koncu koncev pogubna, temveč v prilaščanju znanja. Spoznavanje lastnih determinant, lastne »strukture«, je karakteristika kritičnega, budnega človeštva; zapiranje oči in ustvarjanje iluzij je karakteristika uspavanega subjekta, ki se lahko nekaj časa ziblje v sanjah, vendar neizbežno propade, če se ne prebudi.

Eksperimentalno preučevanje sanj

TANJA LAMOVEC

FAZE SPANJA

V začetku tega stoletja je prevladovalo mnenje, da je spanje enovito stanje, ki se spreminja le z ozirom na globino. Odkritje elektroencefalografa (EEG) leta 1929 (Berger) pa je omogočilo, da so se v naslednjih desetletjih pojavile številne eksperimentalno zasnovane študije spanja in sanj, ki so vsaj delno razjasnile nekatere zakonitosti teh pojavov. Loomis je s svojimi sodelavci (1937) prvi razvrstil EEG vzorce, ki so spremljali prehod iz budnosti v spanje v pet kategorij. Še pomembnejše pa je bilo odkritje, ki sta ga izvedla Aserinsky in Kleitman leta 1953. Opazila sta ponavljajoča se obdobja spanja, ki so se pojavljala približno vsahih 90 minut, v katerih je nastopalo hitro gibajne oči (REM). Gibanje je bilo sunkovito, koordinirano in ga je bilo moč opaziti skozi zaprte veke. Na osnovi vseh teh spoznanj sta Dement in Kleitman (1957) natančno opisala značilnosti petih stopenj spanja. Kasneje je Kales s sodelavci (1968) nekoliko spremenil sistem označevanja in predpisal standardni postopek merjenja. Njegov sistem je danes splošno sprejet in si ga velja podrobneje ogledati:

Med sproščeno budnostjo prevladuje alfa ritem (8—12 ciklov na sekundo), ter nizko voltažna aktivnost mešanih frekvenc. Spremljajo jo gibi oči, mežikanje in visok mišični tonus. Ko nastopi spanje, se mišice sprostijo, oči pa se začno počasi premikati iz ene strani v drugo. EEG kaže vzorec *prve faze*, za katerega je značilna nizka voltaža mešanih frekvenc.

DRUGA FAZA

Zapis je po obliki podoben alfa ritmu (sinusoiden), vendar so frekvence nekoliko višje (12—14 c/s). Še vedno prevladuje nizka voltaža mešanih frekvenc, vmes pa se pojavljajo tim. K-kompleksi, ki imajo relativno visoke amplitude, trajajo več kot pol sekunde, njihova oblika pa je kompleksna: navadno se najprej pojavi oster, negativen val, ki mu sledi pozitivna komponenta. K-kompleksi nastanejo kot odziv na zunanje dražljaje, lahko pa se pojavijo tudi spontano. Za *tretjo* in *četrto fazo* je značilna visoka voltaža, ter počasni valovi ()—2 c/s). Če taka aktivnost zavzema 20—50 %

zapisa, jo uvrstimo v fazo 3, če pa je te aktivnosti še več, jo označimo kot fazo 4.

REM faza kaže podoben EEG zapis kot prva faza, vendar se od nje razlikuje po nekaterih drugih značilnostih:

— REM skoraj vedno sledi neki drugi fazi spanja, prva faza pa se pojavi po daljšem obdobju budnosti.

— Prva faza ne vključuje hitrih premikov oči.

— V prvi fazi je mišični tonus večji kot v REM fazi.

REM fazo označujejo še z mnogimi drugimi izrazi: paradoksalno spanje, aktivirano spanje, globoko spanje, nizko voltažno spanje, dvigajoča se faza 1, ter D-stanje.

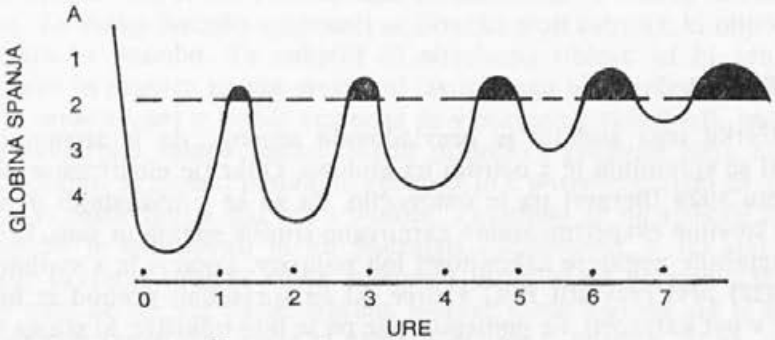

Slika 1. DIAGRAM OBIČAJNEGA POTEKA SPANJA

Oznaka A na ordinati pomeni alfa valove oziroma budnost, številke od ena do štiri pa predstavljajo faze spanja. Potemnjeni deli krivulje označujejo REM spanje, številke nad njimi pa kažejo njegovo povprečno trajanje v minutah.

Prvih 70 minut spanja navadno sestoji iz hitrega spuščanja do faze 4, ter prav tako hitrega dviganja skoraj do praga prebujenja. Tik pod pragom se ob EEG značilnostih prve faze pojavi REM spanje. Navadno se začne s serijo telesnih gibov. Celotni ciklus, ki vključuje NREM kot tudi REM obdobje, se ponovi štiri do šestkrat, kar je odvisno od dolžine spanja. Zadnji ciklusi navadno ne vključujejo faze 4 in so krajši, ker je krajše obdobje NREM, trajanje REM spanja pa se podaljšuje. Približno 20—25 % celtonega spanja odraslih poteka v REM fazi, 5 %v prvi fazi, 50 % vdrugi ter 20 % v tretji in četrti. Vzorec spanja pri posamezniku je od noči do noči razmeroma stalen in se le malo spreminja. Običajen potek spanja prikazuje slika 1.

POKAZATELJI GLOBINE SPANJA

Na prvi pogled se zdi, da prikazana shema potrjuje Freudovo domnevo, da sanje varujejo spanje. Vendar pa so izrazi »spuščanje« in »dviganje« vprašljivi in morda varljivi. Prostorske koordinate ne pomenijo nujno tudi globine spanja, temveč gre le za analogijo. Na globino spanja lahko sklepamo na osnovi 4 pokazateljev: praga prebujenja, stopnje fiziološke aktivnosti, filogenetskih vidikov ter psiholoških korelatov.

Raziskave v zvezi s pragom prebujenja so dale dokaj neskladne rezultate. Dement in Kleitman (1957) sta ugotovila, da je slušni prag prebujenja med REM fazo pomembno višji kot med spuščajočo se fazo 1. Če višina slušnega praga pomeni večjo globino spanja, tedaj moramo zaključiti, da REM spanje le ni tako plitvo, kot so mnogi domnevali. Neskladje je vzpodbudilo Snyderja (1965) k dodatnim raziskavam, ki so pokazale naslednje: za prebujanje iz faze 3 in 4 je potreben močnejši zvok kot za prebujanje iz faze 1 in 2. Vendar pa je jakost zvoka, ki je potrebna za prebujanje, odvisna od posameznika. Nekatere ljudi je laže prebuditi iz faze 4 kot druge iz faze 1. Če odmislimo individualne razlike bi morda lahko zaključili, da je prag prebujenja za REM spanje nekje med pragom za fazo 1 in 2, včasih pa se zgodi, da je posameznika iz REM spanja izredno težko prebuditi. Rezultati torej ne dajejo dokončnega odgovora.

Snyder (1964) je s sodelavci preučeval tudi korelacijo EEG vzorcev spanja z drugimi pokazatelji ravni fiziološkega vzburjenja: srčnim utripom, respiracijo in krvnim pritiskom. Predvidevali so, da bo ta aktivnost največja v fazi 1 in najmanjša v fazi 4. Rezultati so to hipotezo potrdili le v zvezi s krvnim pritiskom, medtem ko so respiratorne spremembe in srčni utrip pomembno negativno korelirali z EEG. Zaradi negativnih korelacij so avtorji zaključili, da bi bilo potrebno najprej razčistiti vprašanje, kateri fiziološki sistem predstavlja ustrezno merilo globine spanja. Poleg tega včasih sploh ni jasno, kaj določena fiziološka merila pomenijo: npr. ali je enakomerno dihanje pokazatelj globine ali plitvosti spanja. Celo pri EEG to ni povsem jasno. Navidez se zdi logično enačenje globine spanja s počasnimi valovi in plitvega spanja s hitrimi. Če pa upoštevamo, da počasni valovi pravzaprav pomenijo visoko voltažo, hitri pa nizko, tudi ta »logika« ne vzdrži.

Iz filogenetskih vidikov lahko na globino spanja sklepamo le posredno, kljub temu pa nam lahko dajo vpogled v nekatere mehanizme. Iste fiziološke spremembe, ki spremljajo sanje pri ljudeh, so našli tudi pri vseh sesalcih. Kratkotrajno, nekoliko sekund trajajoče REM spanje so našli tudi pri pticah, pri plazilcih in dvoživkah pa ga niso opazili. Kleitman (1963) v svoji knjigi navaja primere različnih živalskih vrst, ki kažejo, da trajanje spanja ni povezano s stopnjo filogenetskega razvoja, prav tako tudi ne procent časa, ki ga preživijo v REM spanju. Pri človeku pa so našli naslednjo zakonitost: nedonošenčki prežive v REM spanju 75 % časa spanja, normalni novorojenčki 50 %, dveletni otroci 40 % in petletni 25—30 %.

V tej zvezi velja omeniti tudi poskuse, ki jih je izvedel Jouvet (1965) na mačkah, ki jim je odstranil korteks ter raziskave na ljudeh, ki so utrpeli močne kortikalne poškodbe. Omenjen avtor je s posebnimi meritvami ugotovil kortikalni izvor visoko voltažnih, počasnih valov, ki jih navadno povezujemo z globokim spanjem. Nizko voltažni, hitri valovi pa so izvirali iz možganskega debla. Njegove ugotovitve kažejo, da REM spanje ne more nastati brez vpliva nekortikalnih sistemov, ki so nižji na evolucijski lestvici. Globino spanja torej ne moremo povezovati niti s filogenetsko razvitostjo organizma, niti z razvitostjo posameznih možganskih struktur.

Preostane nam še vprašanje psiholoških korelatov globine spanja. Tu se najprej soočimo z določeno pojmovno zmedo. Navadno enačimo globino s primarnim procesom, sekundarni proces pa naj bi ustrezal bolj plitvemu spanju. Če pojmujemo fazo 1 kot plitvo spanje, se nam vsiljuje vprašanje, kako to, da najdemo najglobji, primarni proces ravno v tej fazi. Vsi ti izrazi so deskriptivne metafore, ki kot pravi Kubie (1962) postanejo verbalne pasti, kakor hitro jih začnemo uporabljati v razlagalne namene. Da bi se temu izognil, predlaga Jones (1970) naslednji trofazni model, ki vključuje pojme kot so budnost, sanjsko spanje ter misleče spanje. Prednost tega modela je, da jasno opredeli kaj so fenomenološki in kaj fiziološki pojmi. Prikazuje ga slika 2.

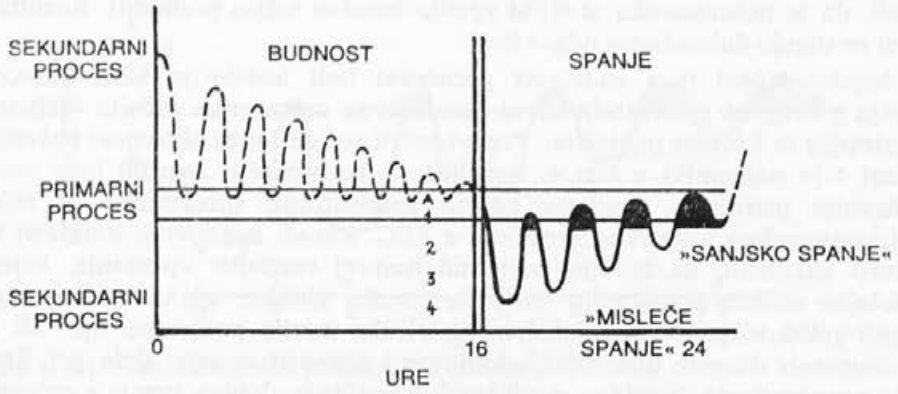

Slika 2. PSIHOLOŠKI KORELATI GLOBINE SPANJA

Dve označbi sekundarnega procesa na ordinati izražata dejstvo, da psihična dejavnost tako v budnem stanju kot v spanju lahko vključuje sekundarni proces. Dvojna vertikalna črta pri 16 uri ločuje fenomenološko spanje od fenomenološke budnosti. Številke na levi strani te črte označujejo EEG faze spanja. Pikčasta valovita črta predstavlja budnost, ki je opredeljena na osnovi EEG. Neprekinjena valovita črta označuje »misleče spanje«, ki je opredeljeno na osnovi EEG kot faze 2, 3 in 4 (NREM). Potemnjeni deli pomenijo »sanjsko spanje«, ki odgovarja REM fazi. Izvori, časovne značilnosti in globina sanjskega spanja so povezani predvsem s fiziološkim dogajanjem, psihološke korelate sanj pa je smiselno preučevati predvsem v dveh smereh in sicer:

— sprožilne mehanizme in možnosti psihološkega vpliva nanje
— psihološko strukturo in funkcijo sanj.

Ta področje si bomo podrobneje ogledali kasneje.

ODNOS MED FAZAMI SPANJA IN SANJAMI

Pred odkritjem REM spanja so različni avtorji izvedli številne raziskave z namenom, da bi ugotovili, ali so sanje povezane s katero od faz na EEG. Rezultati teh zgodnjih študij so pokazali, da so se posamezniki lahko spomnili sanj po prebujenju iz katerekoli faze.

Ob odkritju REM spanja pa sta Aserinsky in Kleitman (1955) ugotovila, da so osebe, zbujene med REM fazo v 74 % poročale o slikovitih sanjah, medtem ko so tiste, ki so jih zbudili med NREM fazami poročale o takih sanjah le v 7 % primerov. Kasnejše študije so potrdile pomembno povezanost REM faze s sanjami, večje neskladje pa je bilo v poročilih o NREM fazah. Tu so se odstotki gibali med 0 in 74. Tolikšna razlika je posledica različnih kriterijev o tem, katero mentalno aktivnost so posamezni raziskovalci označili kot sanje. Če so sanje opredelili kot doživetje, ki vključuje slikovite multisenzorne predstave, često bizarne ali nerealistične narave, v katerih je oseba sama često aktivno vključena, se je odstotek poročil iz NREM faz gibal okoli 7. Če pa so bile vključene še druge kategorije kognitivne dejavnosti, npr. fragmentarna poročila, ki jih niso spremljale senzorne predstave in so bila bolj podobna mišljenju v budnem stanju, je odstotek znesel tudi 74.

Očitno je postalo, da se pojavljajo v priklicu iz REM in NREM faz pomembne kvalitativne razlike. Kales in Jacobson (1967) sta izvežbanim ocenjevalcem dala ocenjevati sanje na osnovi tega, ali imajo tipične značilnosti sanj ali pa so bliže vsakdanjemu mišljenju. Ocenjevalci, ki niso vedeli, iz katere faze posamezne sanje izvirajo, so v 90 % primerov uspešno ločili med REM in NREM sanjami.

Foulkes (1964) je ugotovil, da so sanje po prebujenju iz daljših REM obdobij (9—24 minut) bolj emocionalne, dramatične in izkrivljene kot tiste, kjer so posameziike zbudili nekaj sekund (4—16) po začetku REM spanja. Sanje, ki so se pojavljale proti koncu spanja, tako iz REM kot tudi iz NREM obdobij, so bile bolj izdelane in slikovitejše od sanj na začetku spanja. Slikovite sanje so se pojavljale v plitvejšem spanju, kar je avtor ugotavljal na osnovi slušnega praga prebujenja.

Precejšnja stopnja kognitivne aktivnosti med NREM fazami, ki jo navajajo novejše študije, je vodila do razprav o tem, ali so sanje omejene na REM spanje, ali pa se morda v spanju neprestano pojavljajo. To vprašanje še danes ni rešeno, nekateri avtorji zastopajo eno, drugi pa drugo stališče.

Močno zmanjšanje števila poročil o sanjah kot funkcija časa prebujenja po nemoteni REM fazi opozarja na možnost, da so poročila o sanjah iz NREM faz reminiscenca doživetij, ki so se pojavila v predhodni REM fazi. Vendar pa raziskave tega niso potrdile. Poročila oseb o sanjah se niso razlikovala, kadar je NREM spanje sledilo fazi 1, prekinjeni ali neprekinjeni REM fazi.

Druga možnost bi bila, da sanjska doživetja lahko nastanejo med prebujanjem. Res so našli več poročil o »mišljenju«, če so se osebe iz NREM spanja zbujale postopno, kot pa če so se zbudile nenadno. Vendar pa v poročilih o »sanjah« ni bilo razlik.

Berger (1963) je odkril še eno zanimivo razliko med REM in NREM fazami, ki so jo potrdili tudi drugi avtorji. Vključevanje zunanjih dražljajev v kognitivna doživetja med NREM fazo je izredno redko, medtem ko je ta pojav med REM fazo zelo pogost. Ugotovili so celo, da dolžina subjektivnega časa med vključitvijo dražljaja in koncem sanj visoko korelira z dejanskim časom. Tudi dolžina sanj in ocena trajanja korelira z dolžino ustrezne REM faze.

Kaj lahko torej zaključimo o povezavi sanj s ciklusom spanja? Večina avtorjev meni, da mentalna aktivnost med spanjem nikoli povsem ne preneha. Ne vemo pa, ali stopnja in vsebina mentalne aktivnosti zares variira glede na ciklus spanja, ali pa se spreminja le zmožnost priklica. Vsekakor obstaja velika verjetnost, da se doživetja med REM in NREM spanjem kvalitativno razlikujejo. Kljub temu pa ne smemo kar tako zavreči hipoteze, da je razlika med REM in NREM fazami funkcija motenj v poklicu. Zelo pogosto se zgodi, da se spomnimo dejstva, da smo sanjali, ne vemo pa njihove vsebine. Poleg tega obstojajo velike individualne razlike v zmožnosti spominjanja sanj, mnogi ljudje trdijo, da se sanj nikoli ne spomnijo. V laboratorijskih pogojih se te razlike precej zmanjšajo, vendar še vedno ostajajo. Tudi tisti, ki trdijo, da ne sanjajo, se ob prebujenju iz REM spanja spomnijo približno polovico sanj. Iz tega lahko zaključimo, da tudi te osebe sanjajo prav tako pogosto, imajo pa večje težave s priklicem. Večina poročil iz NREM spanja je krajših, kar bi lahko pričakovali, če gre res za motnje priklica. Zaradi kratkosti je tudi manj možnosti za izkrivljenja in dramatičnost, kar bi lahko bil razlog za kvalitativne razlike.

Tej hipotezi v prid govorijo še nekatere druge zanimive ugotovitve. Hoja v spanju (somnambulizem) se pojavlja izključno med NREM spanjem, prav tako tudi večina govorenja. Ta dejanja so tradicionalno povezovali s sanjami. Če osebe v tem stanju zbudimo, pa se le redko spomnijo kake mentalne aktivnosti, kljub temu, da je bil njihov govor lahko povsem koherenten in smiseln in hoja dobro koordinirana. Iz vsega tega lahko sklepamo, da posameznik doživlja neke zavestne vsebine, ki so povezane z motoričnimi dejanji, toda ta doživetja bodisi niso registrirana v spominskih skladiščih ali pa jih ni moč priklicati.

Od česa je odvisna zmožnost spominjanja sanj? Goodenough je s sodelavci (1959) ugotovil, da so osebe, ki so trdile, da se sanj ne spominjajo, ob prebujenju iz REM faze obnovile 53 % sanj. Tisti pa, ki so trdili, da se sanj spominjajo, so obnovili 93 %. Obe skupini sta imeli povprečno enako število sanj v eni noči, bistvena razlika pa je bila v dolžini in dramatičnosti sanj. Prva skupina je namreč imela krajše in manj dramatične sanje. Težko je tu reči, kaj je vzrok in kaj je posledica: ali se jih slabše zapomnijo zato, ker so manj slikovite, ali pa so sanje krajše in manj dramatične sanje. Težko je tu reči, kaj je vzrok in kaj je posledica: ali se jih slabše zapomnijo zato, ker so manj slikovite, ali pa so sanje krajše in manj dramatične zaradi motenj v priklicu.

Druga hipoteza, ki pa zaenkrat še ni bila sistematično preverjena, trdi, da je spomijanje sanj odvisno od osebnostne strukture. Goodenough navaja, da so osebe, ki so trdile, da se sanj ne spominjajo, nagibale k ekstravertiranosti, druga skupina pa naj bi bila bolj introvertirana.

Dokaj pomemben dejavnik, ki vpliva na spominjanje sanj pa je vsekakor čas in hitrost prebujanja. Spomin na sanje se izgublja premo sorazmerno s časom končane REM faze ter prebujenja in traja brez obnavljanja največ 10 minut po prekinitvi sanj (Dement in Wolpert, 1958). Nenadno prebujenje prav tako povzroča boljše spominjanje sanj kot postopno (Whitman s sodelavci, 1962).

UČINKI REM DEPRIVACIJE

Učinek REM deprivacije so preučevali predvsem s treh vidikov: kako vpliva na kasnejše spanje, kako vpliva na kasnejše budno stanje ter z vidika individualnih razlik. Večina teh raziskav je bila izvedena v šestdesetih letih, z namenom, da bi ugotovili funkcijo REM spanja oziroma sanj. Tega namena zaenkrat še niso povsem dosegli, pač pa so razvili precejšnje število hipotez, ki se zde dokaj sprejemljive in jih različne študije tudi potrjujejo. Vsekakor kaže, da sanje opravljajo več funkcij. K temu vprašanju se bom vrnila na koncu, sedaj pa si oglejmo nekatere zaključke, ki izhajajo iz teh študij.

Učinki REM deprivacije na kasnejše spanje so jasni: čimvečja je REM deprivacija, toliko pogosteje je potrebno posameznike buditi, da deprivacijo nadaljujemo. Pomanjkanje REM spanja poskuša posameznik nadoknaditi v naslednji noči, v kateri se delež REM spanja bistveno poveča. Povečanje je premo sorazmerno s stopnjo deprivacije, kot bi pričakovali v primeru, ko je potrebno nadoknaditi nek organski primanjkljaj.

Vpliv REM deprivacije na vsebino kasnejših sanj je preučevalo več avtorjev. Sampson (1965) poroča o povečanju agresivnih vsebin, dve študiji (Kales, 1964; Sampson, 1965) pa sta našli povečano intenziteto sanj. Avtorji omenjajo možnost, da so rezultati posledica postopkov, ki so bili potrebni, da se prepreči REM spanje, vendar se zdi, da študije, ki so preučevale vpliv REM deprivacije na kasnejše budno stanje to možnost zavračajo.

Vpliv REM deprivacije na kasnejše budno stanje še ni povsem jasen. Dement (1960) poroča o povečanju anksioznosti, razdražljivosti in težav v koncentraciji. Fisher in Dement (1961) sta preučevala posledice daljše REM deprivacije in našla povečano lakoto, povezano z občutki praznote, depresije ter halucinatornimi težnjami. Kasneje sta dve neodvisni skupini (Kales s sodelavci, 1964; Snyder, 1967) poskus ponovili, vendar navedenih posledic niso našli. Tretji poskus ponovitve (Sampson, 1965) je potrdil ugotovitve glede lakote, ostale značilnosti pa se niso sistematično pojavljale.

Večina avtorjev, med njimi Dement, se danes nagiba k zaključku, da ni dokazano, da bi REM deprivacija imela pomembno škodljive posledice za ljudi.

Pri živalih pa so našli očitne spremembe v obnašanju po REM deprivaciji, predvsem zato, ker so lahko uporabljali daljša obdobja deprivacije. Dement (1967) je delal poskus z mačkami 69 zaporednih dni. Njihove vedenjske spremembe je opisal kot splošno povečanje motiviranega vedenja (hranjenje, seksualno obnašanje). Pri nekaterih je zasledil razvoj nenormalnega seksualnega vedenja: v odsotnosti samic so se nekateri vztrajno poskušali pariti z drugimi samci. Hiperseksualnost je po prenehanju eksperimenta izginila. Wolfowitz in Holdstock (1971) sta poskus ponovila s podganami. V prisotnosti samic se je 80 % podgan, podvrženih deprivaciji parilo, v primerjavi s kontrolno skupino, kjer se je parilo le 14 %.

Na področju zaznavnih, motoričnih funkcij in učenja v nobenem eksperimentu niso opazili sprememb. V nasprotju s pričakovanji ni bilo halucinatoričnega vedenja.

Cartwright in Ratzel (1972) sta na ljudeh izvedla naslednji poskus: 6 oseb je v parih sodelovalo v eksperimentu deprivacije 6 dni. Vsak par se je izmenjaval tako, da je bil eden nekaj časa eksperimentator in nekaj časa preizkušanec. Po vsakem poskusu so izpolnjevali baterijo testov, da bi ugtovili spremembe v nagonskem doživljanju in kontroli impulzov. Pokazala se je tendenca v pričakovani smeri, statistično pomembne pa so bile naslednje spremembe: povečano izražanju potreb na modificiranem TAT, povečano izražanje čustev ter nekateri patološki znaki na Rorschachu.

Dement je na osnovi navedenih raziskav zaključil, da je REM spanje povezano z nagonskim sistemom (vključene so bile tudi fiziološke študije, ki jih tukaj ne navajam). Medtem ko se v budnem stanju ta lahko sprošča z najrazličnejšim vedenjem, pa je v spanju zaradi periferne motorične inhibicije sproščanje nemogoče, zato se veliko nevralne aktivnosti dogaja v možganih. REM spanje naj bi tako imelo funkcijo ventila nagonskega sistema. Ni pa še povsem jasno, ali je povečanje nagonskega vedenja posledica splošnega povečanja vzburjenja, ali pa so udeleženi tudi specifični mehanizmi. REM spanje očitno ni absolutno nujno za odrasel organizem. Podaljšana deprivacija ne vodi v smrt. Po kakih 30 dneh deprivacije se vzpostavi novo ravnotežje, videti je, kot da se organizem na tako stanje privadi. REM spanje naj bi poleg funkcije ventila vsebovalo predvsem razvojni pomen, to je, omogočanje ustrezne stimulacije za razvijajoči se živčni sistem v fetalnem in neonatalnem obdobju. REM deprivacija pri ljudeh lahko igra vlogo pri nastanku akutne psihotične reakcije, če je posameznik k temu nagnjen, isto velja tudi za epileptične napade, sicer pa vpliva na nagonsko življenje in motivacijo.

Zelo zanimiv je tudi Cartwrightov (1967) poskus, v katerem je skušal ugotoviti individualne razlike v reagiranju na REM deprivacijo. Delal je z 10 osebami, ki jih je tri zaporedne noči podvrgel deprivacijskemu postopku. Za vsakega od udeležencev poskusa je bilo to zelo različno doživetje. Nekatere je bilo treba zbuditi le nekajkrat, druge pa zelo pogosto. Čimbolj pogosto je bilo treba posameznika buditi, toliko bolj nestabilen je bil njegov EEG zapis v naslednjem obdobju. Avtor je odkril 3 različne vzorce reakcij na REM deprivacijo: disruptivni, substitucijski in kompenzacijski vzorec.

— Disruptivni vzorec: značilni so bili ponavljajoči se poskusi pridobiti REM spanje, bilo je veliko EEG nepravilnosti, v vedenju pa so te osebe kazale nizko ego kontrolo.

— Substitucijski vzorec: te osebe so često poročale o sanjskem doživetju kljub temu, da so jih prebudili ob začetku REM faze. Te osebe naj bi imele boljši dostop do svojega domišljijskega sveta pod vsemi pogoji in so očitno zmožne sanjske aktivnosti tudi v drugih fazah.

— Kompenzacijski vzorec: ni bilo opaziti nikakršnih motenj v ciklusu spanja, po končanem eksperimentu pa so povečali čas REM spanja. Za te osebe je bila značilna dobra ego kontrola ter neodvisnost od polja.

EKSPERIMENTALNA MODIFIKACIJA SANJ

Večje število avtorjev je poskušalo ugotoviti, kako poteka vključevanje zunanjih dražljajev med REM spanjem v sanje. Zaključki so dokaj enoviti: vključevanje nastopa pogosto, pri čemer posameznik ne prepozna zunanjega izvora dražljajev, temveč meni, da pripadajo sanjam. Če so dražljaji verbalni, so povezani s sanjami največkrat po fonetični podobnosti, včasih pa je povezava tudi smiselna. (Berger, 1963)

Kako vplivajo dogodki pred spanjem na sanje? Witkin in Lewis (1965) sta dvem skupinam izmenično predvajala filme z nevtralno in močno čustveno vsebino. Navajata naslednje zaključke:

— Sanje, ki so sledile ogrožujočim dražljajem pred spanjem, so posamezniki največkrat pozabili. Če so se jih spomnili, so bile največkrat povezane z negativnimi spomini iz otroštva.

— Sanje, ki so sledile nevtralnim dražljajem, so se navadno povezovale z vsakdanjim življenjem.

— Pri osebah, ki so bile v psihoterapiji, so se v sanjah pojavili vsi obravnavani konflikti in transferenčni pojavi.

— Nekatere osebe so v sanjah kazale dokaj konsistentne vzorce: npr. nekdo je vse vznemirljive elemente vedno obrnil v njihovo nasprotje in dodal srečen konec, drugi je izbiral kar najbolj neprijetne elemente, tretji pa je bil vedno v položaju neprizadetega opazovalca.

Veliko število študij je bilo izvedenih tudi v zvezi z indukcijo sanj med hipnozo. Posameznike so hipnotizirali, nato pa so jim sugerirali, da sanjajo. Rezultati so bili odvisni od posameznikove dovzetnosti za hipnozo: pri nekaterih so bile hipnotično inducirane sanje povsem podobne naravnim sanjam, pri drugih manj. Če bi hoteli dokončno odgovoriti na vprašanje, ali se hipnotične sanje razlikujejo od naravnih, bi bilo potrebno izvesti sistematično analizo vsebine, kar pa doslej še niso storili. EEG meritve so pokazale veliko podobnost z REM fazo. (Domhoff, 1964)

Precej so preučevali tudi vpliv post-hipnotične sugestije na sanje: rezultati so skladni in kažejo na to, da se sugestije v sanjah ne pojavljajo kot nekaj tujega, temveč jih posameznik predela v skladu s svojimi nagnjenji in vključi v sanje. (Stoyva, 1965)

V zadnjem času so se tudi resni znanstveniki, kakršen je Montague Ullman (1966) začeli sistematično ukvarjati s preučevanjem parapsiholoških pojavov. Omenjeni avtor je med drugimi izvedel tudi naslednji eksperiment: 12 prostovoljcev je sedem noči spalo v zatemnjenem laboratoriju. V sosednji sobi je sedel sodelavec, ki je imel pred seboj 12 zaprtih kuvert, ki so vsebovale reprodukcije znanih slik. V dogovorjenem trenutku je po slučaju odprl eno od njih in 30 minut gledal sliko ter pisal proste asociacije, ki so se mu ob tem pojavljale. Preizkušance so zbudili po 5 do 10 minutah REM spanja z navodilom, da poročajo o vsem, kar so imeli v tem času v mislih. Nato so jim pokazali vseh 12 slik in jim naročili, naj jih rangirajo glede na to, koliko ustrezajo prejšnjemu doživljanju. Prave slike so rangirali više, kot bi to lahko pričakovali po slučaju, razlike so bile statistično pomembne na nivoju 0,05. Zasledili so tudi znatno vsebinsko skladanje poročil.

Število in trajanje REM period je povsem pod vplivom fizioloških dejavnikov in jih s psihološkimi sredstvi ni moč spremeniti. Poskušali so s hipnozo, vendar to ni uspelo. Poskusi s farmakološkimi sredstvi pa so pokazali, da mnoge droge pomembno vplivajo na REM spanje. Velika večina drog, ki so jih preučevali, zmanjšuje REM spanje; med njimi so amfetamini, barbituriati, antidepresanti vseh vrst, ter alkohol. Nekatere, kot so reserpin, LSD in marihuana pa REM spanje pospešujejo (od 30—400 %) (Muzio s sodelavci, 1964).

Ali se sanje v laboratoriju razlikujejo od običajnih? Avtorji poročajo, da je prva noč v laboratoriju navadno netipična. Večina ljudi kasneje zaspi, se često prebuja in ima manj REM spanja, v naslednjih nočeh pa te značilnosti izginejo. Kljub temu različni avtorji poročajo, da je večina sanj v laboratoriju dokaj običajnih, ne posebno dramatičnih. Dejstvo je, da v laboratoriju navadno osebe lahko obnovijo do okoli 90 % vseh sanj. Verjetno je, da v vsakdanjih razmerah precejšen del nezanimivih sanj pozabijo, kar daje vtis, da so sanje sicer bolj dramatične. Prav tako pa ne moremo povsem izključiti možnosti, da v laboratoriju deluje močnejša kontrola. Različni avtorji (Domhoff in Kamiya, 1964; Whitman, 1963) navajajo, da laboratorijske sanje vsebujejo precejšnje število elementov, ki so povezani s samo situacijo in to od 30 do 68,5 %.

NEKATERE DRUGE RAZISKAVE V ZVEZI S SANJAMI

Na vprašanje, kako sanjajo slepi, je poskušalo odgovoriti več avtorjev. (Berger s sodelavci, 1962; Gross s sodelavci, 1965) Pri nekaterih ljudeh, ki so bili slepi od rojstva, REM spanja niso našli, čeprav so te osebe poročale o ne-vizualnih sanjah. Kasneje so ugotovili, da je to rezultat neustrezne metode merjenja. Z ustrezno prilagojenimi meritvami so našli REM spanje pri vseh slepih. Tisti, ki so oslepeli kasneje (po 4 ali 5 letu), so v veliki večini ohranili tudi vizualne predstave in sanje.

Fisher je s sodelavci (1965) preučeval pojav erekcije v spanju. Ugotovili so, da REM spanje v 95 % primerov spremlja delna ali popolna erekcija. Začne se navadno že nekaj minut pred nastopom REM faze, iz česar je očitno, da ni povezana z vsebino sanj, čeprav lahko anksiozna vsebina erekcijo kasneje zmanjša. Med REM spanjem erekcije niso opazili. Ugotovili so tudi, da ciklus erekcij ni povezan s stopnjo spolne zadovoljenosti. Gre torej za povsem fiziološko reakcijo, ki jo avtor razlaga s tem, da isti centri limbičnega sistema regulirajo REM spanje, erekcijo, oralno in agresivno vedenje. Erekcija v sanjah je tako morda le eden od vidikov splošne fiziološke aktivacije, ki je povezana s to fazo, ali pa je posledica iradiacije vzburjenja limbičnega sistema.

VPLIV KULTURE NA SANJE

Kot v vsem človekovem vedenju, tako tudi v sanjah lahko pričakujemo določene kulturne vplive. Zaradi odsotnosti zavedne kontrole ter zunanjih pritiskov, se v sanjah kažejo tisti vidiki kulturnih norm, ki so najglobje

internalizirani. Nekatere sanje pa so povsem brez kulturnih vplivov: to so sanje letenja, smrti, pokrajin, živali, itd., ki jih najdemo pri vseh narodih. D'Andrade (1961) poroča, da je približno petina sanj pripadnikov različnih kultur te vrste.

Določena področja kulture so v manifestni vsebini sanj močno zastopana, druga pa razmeroma malo. Hall (1951) je za prebivalce ZDA ugotovil naslednje: V sanjah najdemo le malo idej politične ali ekonomske narave. Prav tako redke so sanje v zvezi s tekočimi svetovnimi dogodki, kakršni so volitve, diplomatski spori, športna tekmovanja in podobno, kar sicer zajema doberšen del vsakdanjih pogovorov. Isti avtor je zapisoval sanje Japoncev v času eksplozije prve atomske bombe, vendar tega dogodka ni zasledil v nobenih sanjah. Področja, o katerih sanjamo vključujejo predvsem osebna, emocionalna, konfliktna doživetja intimne narave.

V emocionalnem pogledu vsebujejo sanje več negativnih občutij, kot je to značilno za budno stanje. Hall je ugotovil, da je 40 % emocij v sanjah povezano s strahom ali bojaznijo, 18 % vključuje jezo, 6 % žalost. 18 % je označil kot nevtralno vzburjenje ali presenečenje, preostalih 18 % pa kot srečo oziroma veselje. Skoraj polovica oseb v sanjah so tujci, 20 % pa predstavljajo člani družine, največkrat mati.

Manifestna vsebina sanj je odvisna tudi od spola. Moški v ZDA sanjajo dvakrat pogosteje o moških kot o ženskah, ženske pa približno enako pogosto o moških in o ženskah. Še večje razlike med spoloma najdemo v tradicionalnih družbah. Lee (1958) poroča, da ženske Zulu plemena sanjajo največ o otrocih, moški pa o boju in živini. Avtor pripominja, da je bila v času študije tradicija že močno v razpadu in zaključuje, da je vsebina sanj verjetno določena z izkušnjami v otroštvu. Ta hipoteza se sklada tudi z Hullovimi ugotovitvami o odsotnosti političnih vsebin. Podobne zaključke podaja tudi Devereux (1951), ki je preučeval Indijance visokih planot v ZDA. Njihove sanje so izražale najbolj tradicionalne in iracionalne vidike kulture, predvsem magijo. V tej kulturi vzgajajo otroke stari starši, ki so najbolj v stiku s tradicionalno kulturo.

Holmberg (1950) je preučeval sanje Siriono plemena ob Amazonki, za katero je značilno, da prežive večino časa v iskanju hrane, ki je pogosto primanjkuje. Več kot polovica sanj teh ljudi se je nanašala na hranjenje ali iskanje hrane, ne glede na to, ali so bile osebe lačne ali ne. Avtor je zaključil, da pri tem plemenu predstavlja hrana simbol za mnoge druge vidike doživljanja.

Schneider (1941) je posvetil posebno pozornost sanjam, ki so se nanašale na seksualnost, agresivnost, smrt in kulturne vidike Yir-Yoront Indijancev. Seksualne sanje so bile v več kot polovici primerov povezane z osebo iz dovoljene skupine, izredno redko pa je kot seksualni partner nastopala posameznikova žena. Seksualne sanje, kjer je bila kot partner oseba iz nedovoljene skupine, so se največkrat predhodno končale. Sanje v zvezi z agresivnostjo so skoraj vedno predstavljale obrnjeno sliko stvarnih, kulturno določenih odnosov. Zanimive so bile tudi sanje v zvezi s smrtjo. Posameznik, ki je sanjal, da je umrl, je v sanjah navadno spet oživel, če pa je umrl kdo drug, je navadno ostal mrtev.

Navedene ugotovitve odpirajo številna vprašanja o povezavi med sanjami in kulturo. Vsekakor večina sanj vsebuje nekaj odsevov posameznikovih izkušenj in njegov način dojemanja vsakdanjih situacij. Vendar pa posameznik to gradivo predela in izbere glede na svoje lastne interese in želje. Sanje torej ne dajejo natančne reprezentacije določene kulture, temveč posredujejo selektivno, predelano sliko posameznikovega kulturnega sveta.

Nekatere kulture pripisujejo sanjam velik pomen in so v zvezi z njimi spletle velik del socialne in religiozne aktivnosti. Druge, med katere lahko uvrstimo tudi zapadno kulturo, pa sanjam ne posvečajo posebne pozornosti. Na vprašanje, od kod izvira tako različen odnos do sanj, je poskušal odgovoriti D'Andrade. Zbral je podatke o večjem številu različnih kultur glede na to, kolikšno pozornost posvečajo sanjam. Ugotovil je, da 80 % kultur, ki se ukvarjajo pretežno z lovom in ribolovom daje sanjam velik pomen, v nasprotju z 20 % kmetijskih in živinorejskih kultur. Iz tega je zaključil, da kulture, kjer je posameznik občasno podvržen precejšnji socialni izolaciji in kjer je potrebno predvsem zanašanje na lastne sposobnosti, spodbujajo ukvarjanje s sanjami, preko katerih posameznik skuša priti v stik z nadnaravnimi bitji in si zagotoviti njihovo pomoč.

Poleg religiozne uporabe sanj je v prirodnih družbah pogosto tudi povezovanje sanj s socialnim sistemom. To se lahko dogaja na več načinov: npr. s pomočjo tradicionalno opredeljenih vlog (šamani), ki razlagajo sanje in na njihovi osnovi napovedujejo prihodnost, ali pa sanje služijo kot osnova, na kateri mladi ljudje prevzamejo določene vloge v družbi. Posameznik, ki je imel določene sanje, je dolžan prevzeti ustrezno vlogo. Poleg tega imajo v nekaterih kulturah razvite cele sisteme »psihoterapije«, ki temeljijo na sanjah. Za razliko od klasične psihoanalize, je v prirodnih družbah navadno to socialni dogodek, v katerem sodelujejo vsi člani skupnosti. Načini obravnave sanj so različni. Najpogostejše je simbolično ali stvarno odreagiranje v sanjah nakazanih vsebin v smislu katarze, često najdemo tudi konstruktivno uporabo sanj, redkeje pa interpretacijo. Skratka, zastopani so vsi načini obravnave sanj, ki jih zasledimo tudi v sodobni psihologiji.

Za ilustracijo naj navedem nekaj primerov. Irokezi so imeli precejšnje psihološko znanje, npr. da sanje izražajo skrite želje in konflikte, da frustracija lahko povzroča duševne ali psihosomatske motnje, ločili so latentno in manifestno vsebino sanj. Uporabljali so metodo, podobno prostim asociacijam, s pomočjo katere so razjasnili pomen sanj, nato pa so posamezniku omogočili ustrezno zadovoljitev. Senoi so uporabljali sanje predvsem za izboljševanje medsebojnih odnosov: če se je posameznik v sanjah prepiral s sovaščanom, so oba pozvali na pogovor, ki mu je sledila meditacija. Filipinci so posameznika, ki je v sanjah naletel na konflikt s hudobnimi duhovi spodbujali, naj se jim zoperstavi in reši situacijo v svojo korist. Dieguene Indijanci so imeli posebno metodo za seksualne obsesije: šaman je prizadetega spodbujal, naj govori o svojem seksualnem življenju, češ, da tako že vse ve, pri tem pa je uporabljal hipnotični trans. Sledil je pogovor in interpretacija.

PSIHOLOŠKA FUNKCIJA SANJ

Če strnemo najrazličnejše razlage funkcije sanj, od psihoanalitičnih do sodobnih laboratorijskih ugotovitev, lahko rečemo, da imajo sanje verjetno večje število funkcij. Različni avtorji najpogosteje navajajo naslednje:

1. *Nevtralizacija:* Ta funkcija se nanaša na vlogo sanj kot nekakšne varovalke ali ventila v odnosu na psihično škodljive potisnjene vsebine: največkrat so to zares želje, ki izvirajo iz otroštva, ter konflikti v zvezi z njimi, lahko pa so to tudi trenutne želje, pogosto seksualne narave, ki v stvarnem življenju ne najdejo zadovoljitve.

2. *Stimulacija:* Sanje predstavljajo vir dražljajev, ki so potrebni za razvoj živčnega sistema v intrauterinem in postnatalnem obdobju. Tudi v kasnejšem življenju še obdržijo to funkcijo in predstavljajo nekakšno protiutež neizogibni konvencializaciji vsakdanjega življenja. Na ta način ohranjajo dejavne tiste funkcije, ki so v vsakdanjem življenju razmeroma neuporabne ali irelevantne, npr. simbolizacija, domišljija, pa tudi ustvarjalnost.

3. *Ohranjanje optimalne ravni vzburjanja.* Večina avtorjev danes ne misli več, da je funkcija sanj v ohranjanju spanja, temveč v ohranjanju optimalne ravni vzburjenja. V budnem stanju neprenehoma prihajajo dražljaji iz senzornih organov v retikularno formacijo, ki je preko posebnih poti povezana tudi s korteksom in na ta način ohranja optimalno ravnotežje. V spanju se število zunanjih dražljajev zmanjša, zato je potrebno večje število dražljajev, ki prihajajo iz korteksa in drugih struktur. Ti dražljaji nato nekaj časa potujejo po krožnih poteh ali zankah, ki so sestavni del retikularne formacije. Ko izzvenijo, nastopi novo obdobje sanj.

4. *Reševanje problemov.* Sanje so nedvomno tudi oblika mišljenja, ki je lahko včasih učinkovitejše od tistega v budnem stanju. Sanjsko mišljenje ne deluje po zakonih logike, temveč bolj po analogijah, ni vezano le na jezik, pač pa vključuje tudi ostale modalnosti. Vse to omogoča večjo ustvarjalnost, uvidevanje povezav, ki bi sicer ostale skrite. Hadfield (1977) je analiziral večje število sanj glede na uspešnost razrešitve problema in je našel več stopenj, izmed katerih bom navedla le najpomembnejše:

— Sanje, ki obudijo originalno doživljanje, ki je povzročilo problem. Problema ne rešijo, temveč nas le usmerijo nanj. Iz takih sanj se navadno zbudimo in se zavemo problema.

— Sanje obudijo problem ter nakažejo možne posledice akcije. Problem tudi tu še ni rešen, pač pa nas sanje opozorijo na posledice, ki jih nismo predvidevali.

— Sanje, ki predstavljajo uspešno rešitev. Take sanje navadno problem predstavijo, pokažejo na vzroke in postopoma privedejo do rešitve. To se navadno ne zgodi v eni sami noči, temveč se sanje vsakokrat nekoliko spremenijo, po uspešni rešitvi pa izginejo.

5. *Regresija.* Že Freud je pojmoval spanje kot ponovno vzpostavljanje intrauterine situacije. Sanje kot izraz reaktivacije stanja pred rojstvom in porodne traume so kasneje preučevali Rank, Fodor in Roheim (1970). Regresivne elemente v sanjah, ki se često kažejo kot mere, je med sodobnimi avtorji najbolj sistematično obdelal Grof (1976), ki loči 4 temeljne perina-

talne matrice, na katere naj bi se po doživljajski podobnosti navezovali tudi kasnejši doživljaji v življenju.

— Za prvo fazo naj bi bilo značilno občutje enotnosti, harmonije, popolnega zadovoljstva, kakršno naj bi občasno občutil plod v maternici. Poleg doživetij »dobre maternice« pa spadajo sem tudi doživetja »slabe maternice«, ki naj bi bila posledica različnih fetalnih kriz (intoksikacija, emocionalne krize matere, poskušani abortusi). Take sanje spremljajo neprijetna fizična občutja ter ideje o sovražnih metafizičnih silah.

— Drugo fazo označujejo občutki, ki naj bi predstavljali regresije na začetno fazo poroda, ko kontrakcije pritiskajo na plod z vseh strani, a porodni kanal še ni odprt. To so občutki utesnjenosti, močne frustracije, sanje o boleznih, poškodbah, zadušenju, utapljanju, mučenju. Značilno je počutje ujetosti, brezizhodnosti, nesmiselnosti in predstave pekla. Prevladujejo črne barve in spremljajoči telesni simptomi: občutki stiskanja, motnje v srčnem utripu, potenje, težave pri dihanju.

— Tretja faza naj bi odgovarjala prehodu skozi porodni kanal. Značilnosti so: nekontrolirana agresija, borba, procesi defekacije in uriniranja, predstave vojn in eksplozij, agonija. Fizične manifestacije so: povečanje mišične napetosti, občutki gnusa, težave pri kontroli sfinktrov, zvonenje v ušesih, trepetanje in sunkovito mišično sproščanje.

— Četrto fazo predstavlja poporodno obdobje. Značilni so občutki osamljenosti, mraza, razočaranosti, ter, po drugi strani, oralna zadovoljstva.

Grof meni, da razpoloženje, ki ustreza posameznim fazam lahko bolj ali manj vztraja tudi v budnem stanju. Mnoge osebe (delal je večinoma z duševnimi bolniki) naj bi zaradi neugodnih okoliščin ob rojstvu prebile večino svojega življenja v razpoloženju, ki ustreza nekaterim od teh faz. Regresija v sanjah predstavlja poskus razrešitve te problematike.

6. *Reorganizacija osebnosti.* To je vidik, ki ga različni avtorji morda najpogosteje omenjajo. Zasledimo ga že pri Jungu, ego-psihoanalitikih, neoanalitikih, humanističnih in eksistencialnih psihologih. Ker se v nekaterih vidikih te usmeritve razhajajo, bom navedla tiste, ki jih navajajo eni ali drugi:

— Kompenzacija oziroma harmonizacija osebnosti: vidiki, ki so v budnem stanju zanemarjeni, se vključijo v celostno delovanje osebnosti. Gre za spontano samoregulacijo, ter integracijo.

— Povečan kognitivni dojem: pokažejo se prej neopaženi vidiki osnovnega konflikta.

— Obramba ega: s pomočjo obrambnih mehanizmov dosežemo optimalno stopnjo angažiranosti v osnovnem konfliktu.

— Eksistencialno sporočilo: posameznik se zave odnosa sebe do situacije oziroma sveta v katerem živi.

— Osebnostna rast: nakazujejo se načini in smeri razvoja osebnosti.

VIRI

1. Aserinsky, E., Kleitman, N. Regularly occuring periods of eye motility and concomitant phenomena during sleep. Science, vol. 118, 1953.

2. Aserinsky, E., Kleitman, N. Two types of ocular motility occurring in sleep. J. appl. Physiol., vol. 8, 1955.

3. Berger, R. J. Experimental modification of dream content by meaningful verbal stimuli. Brit. J. Psychiat., vol. 109, 1963.
4. Berger, R. J., Olley, P., Oswald, I. The EEG, eye movements and dreams of the blind. (1962) V: Dreams and dreaming (Ed.: Lee, S. G. M., Mayes, A. R.) Penguin, London, 1973.
5. Cartwright, R. D., Ratzel, R. W. Effects of dream loss on waking behaviours (1972) Ibid.
6. Cartwright, R. D., Monroe, L. J., Palmer, C. Individual differences in response to REM deprivation. (1967) V: The new psychology of dreaming. Jones, R. M. Penguin, London, 1978.
7. D'Andrade, R. G. The effect of culture on dreams (1961). V: Dreams and dreaming, Penguin, London, 1973.
8. Dement, W. C., Kleitman, N. The relation of eye movements during sleep to dream activity: an objective method for the study of dreaming. J. exp. Psychol., vol. 53, 1957.
9. Dement, W. C., Wolpert, E. A. The relation of eye movements, body motility and external stimuli to dream content. J. exp. Psychol, vol. 55, 1958.
10. Dement, W. Effect of dream deprivation. Science, 131, 1960.
11. Dement, W. Studies on the effect of the REM deprivation in humans and in animals. V: Dreams and dreaming, Penguin, London, 1973.
12. Devereux, G. Reality and dream. International Universities Press, 1951.
13. Domhoff, B. Night dreams and hypnotic dreams: is there evidence that they are different? Int. J. Clin. Exp. Hypn., 12, 1964.
14. Domhoff, B., Kamiya, J. Problems in dream content study with objective indicators. A comparison of home and laboratory dream reports. (1964) V: The new psychology of dreaming, Penguin, London, 1978.
15. Fischer, C., Dement, W. Experimental manipulation of the dream — sleep cycle in relation to psychopathological states. Ibid.
16. Fischer, C., Gross, J., Zuch, J. Cycle of penile erection synchronous with dreaming (REM) sleep. (1965) Ibid.
17. Foulkes, D. Theories of dream formation and recent studies of sleep consciousness. Psychol. Bull., 62, 1964.
18. Goodenough, D., Shapiro, A., Holden, M., Steinschriber, L. Comparison of dreamers and nondreamers: eye movements, EEG and recall of dreams. J. abnorm. soc. Psychol. 59, 1959.
19. Grof, S. Realms of the human unconscious. Dutton, New York, 1976.
20. Gross, J., Byrne, J., Fischer, C. Eye movements during emergent stage I EEG in subjects with lifelong blindness (1965). V: Dreams and dreaming, Penguin, London, 1973.
21. Hadfield, J. A. Dreams and nightmares. Penguin, London, 1977.
22. Hall, C. What people dream about. Sci. Amer., 184, 1951.
23. Holmberg, A. R. Nomads of the long bow: The Siriono of Eastern Bolivia (1950). V: Dreams and dreaming, Penguin, London, 1973.
24. Jones, R. M. The new psychology of dreaming. Penguin, London, 1978.
25. Jouvet, M. Paradoxical sleep: a study of its nature and mechanisms. V: Sleep mechanisms, Akert, K. (Ed) Amsterdam, Elsevier, vol. 19, 1965.
26. Kales, A., Hoedemaker, F., Jacobson, A., Lichtenstein, E. Dream — deprivation: an experimental reappraisal. Nature, London, 204, 1964.
27. Kales, A. Sleep and dreams: recent research on clinical aspects. UCLA Interdepartmental Conference, Ann. int. med. vol, 68, 1968.
28. Kales, A., Jacobson, A. Mental activity during sleep: recall studies, somnambulism, and effects of REM deprivation and drugs. Exp. neurol. suppl., vol. 4, 1967.
29. Kleitman, N. Sleep and wakefulness. University of Chicago Press, 1963.
30. Kubie, L. S. The concept of dream deprivation: a critical analysis. Psychosom. med., 24, 1962.
31. Lee, S. G. M. Social influences in Zulu dreaming. J. soc. psychol., vol. 47, 1958.
32. Loomis, A. Cerebral states during sleep as studied by human brain potentials (1937). V: The sleep and dream cycle, Berger, R. J., v: Dreams and dreaming, Lee, S. G. M., Penguin, London, 1973.
33. Muzio, J., Roffwarg, H., Kaufman, E. Alterations in young adult human sleep EEG configurations resulting from LSD. Report to Association for the psychophysiological study of sleep, Palo Alto, Calif. 1964.
34. Roheim, G. The gates of the dream. International Universities Press, New York, 1970.
35. Sampson, H. Deprivation of dreaming sleep by two methods: Compensatory REM time. Arch. Gen. Psychiat., Chicago, 13, 1965.
36. Schneider, D. Aboriginal dreams (1941). V: Dreams and dreaming, Penguin, London, 1973.

37. Snyder, F. The organismic state associated with dreaming. V: Psychoanalysis and Current Biological Thought. Greenfield, N. (Ed.) University of Wisconsin Press, 1965.
38. Snyder, F. In quest of dreaming. V: Experimental studies of dreaming, Witkin, H. (Ed.) New York, Random House, 1967.
39. Snyder, F., Hobson, J., Morrison, D., Goldfrank, F. Changes in respiration, heart rate, and systolic blood pressure in relation to EEG patterns in human sleep. J. appl. physiol. vol. 19, 1964.
40. Stoyva, J. Posthypnotically suggested dreams and the sleep cycle. Arch. Gen. Psychiat., vol. 12, Chicago, 1965.
41. Ullman, M. An experimental approach to dreams and telepathy: methodology and preliminary findings. Arch. gen. psychiat. 14, 1966.
42. Whitman, R., Pierce, C., Maas, J., Baldridge, B. The dreams of the experimental subjects. J. nerv. ment. dis., 134, 1962.
43. Whitman, R. Remembering and forgetting dreams in psychoanalysis. J. Amer. psychoanal. ass., 11, 1963.
44. Witkin, H., Lewis, H. Experimental studies of dreaming. New York, Random House, 1967.

Odnos med starostjo, hemisferičnostjo in ustvarjalnostjo

NORBERT JAUŠOVEC

Hemisferičnost je opredeljena kot nagnjenje posameznika, da se v miselnem procesu nanaša v večji meri na eno od obeh hemisfer (Torrance 1979).

Dolgo časa je prevladovalo mnenje, da ima desna hemisfera le majhno vlogo v cerebralnem delovanju (enostavni senzorni in motorični procesi). Šele okoli leta sedemdeset (Butler in Glass, 1976) so bili na voljo eksperimentalni dokazi, da so določeni mentalni procesi odvisni tudi od delovanja desne hemisfere.

NAČINI PROUČEVANJA HEMISFERIČNOSTI

Rubenzer (1979) jih deli v štiri kategorije:

— Proučevanje pacientov, na katerih so bili izvedeni različni posegi lobotomija, komisurotomija, hemisfena ektomija, unilateralna intrakarotidna injekcija amytal sodiuma).

— EEG študije. Donchin, Kutas, McCarthy (1977) ugotavljajo, da je tem raziskavam skupna metoda proučevanja: neodvisne variable so različne naloge, ki jih izvajajo poskusne osebe. Izbrane so tako, da aktivirajo levo ali desno hemisfero. Odvisna variabla pa je nek parameter EEG-ja merjen na glavi. Obstajata dva osnovna tipa merjenja odvisne variable: zasledovanje »tekočega« (»ongoing«) EEG-ja, kjer se ugotavlja moč ali amplituda EEG zapisa. V drugo skupino sodijo meritve, ki se nanašajo na obliko valov, ki so v relacij do dražljajskih potencialov, ekstrahiranih iz EEG zapisa na osnovi signalnih popreckov. Slednja metoda se uporablja za proučevanje senzornega korteksa, ker so signali tako majhni, da jih prekriva »šum« celotne možganske aktivnosti.

— Lateralizirani senzorni dražljaji (slušni in vidni, sem lahko prištevamo tudi študije očesnih gibov). Temeljijo na predpostavki, da dominantnost hemisfere za neko nalogo vpliva na število pravilno reproduciranih odgovorov. Poskusni osebi zadamo hkrati dva dražljaja (slušna ali vidna) za vsak receptor ločeno ter zahtevamo, da jih reproducira.

— Vprašalnik stila razmišljanja in učenja, ki temelji na teoretičnih ugotovitvah hemisferične dominantnosti.

Število raziskav s tega področja je v zadnjih letih naraslo, vendar so dobljeni rezultati dokaj neenotni. Vzrok je v še nedodelani metodologiji in uporabi različnih merskih instrumentov.

— Hemisferična specializacija:

Morgan (1971) je ugotovil, da se je pri reševanju verbalnih nalog alfa ritem javi z mirovanjem. Podobni rezultati so bili tudi za aritmetične naloge. Podobno ugotavljajo tudi Sokolov (1972), Glass in Butler (1973, 1974) in Cazard (1973). Raziskava Provinsa in Cunliffa (1972) pa teh ugotovitev ni potrdila.

Cazard (1973). Raziskava Provinsa in Cunliffa (1972) pa teh ugotovitev ni

Galin in Ornstein (1972) sta uporabila dve verbalni nalogi (razmišljanje o pismu in pisanje pisma). Za verbalni nalogi se je amplituda na parietalnih regijah desne hemisfere povečala za 30 % pri pisanju pisma in za 21 % pri razmišljanju o pismu. Spacialni nalogi (test kock in preizkus risanja) sta imeli obraten učinek (20 % in 21 % višji amplitudi na levi hemisferi).

Za poslušanje glasbe sta Glass in Butler (1974) ugotovila, da je bolj aktivna (nižja amplituda EEG-ja) desna hemisfera kot pri aritmetičnih nalogah.

Kraft (1980) je za Piagetove naloge konservacije (tekočina, čas, snov) ugotovil, da v fazi transformacije otroci bolj aktivirajo desno hemisfero, v fazi razlage pa levo.

Iz ugotovitev lahko zaključimo, da je leva hemisfera »verbalna«, desna pa »neverbalna«. To so potrdile tudi raziskave lateraliziranih senzoričnih dražljajev (Kraft, 1981, 1983; Kimura, 1961). Kljub temu pa vloge desne hemisfere pri verbalnih operacijah ne moremo povsem izključiti. Za paciente s poškodovano desno hemisfero poročajo, da imajo težave pri razumevanju abstraktnih stavkov, logičnem rezoniranju, koherentnih miselnih tokovih in nimajo smisla za humor.

Wapner, Hamby in Gardner (1981) so ugotovili, da desnohemisferični pacienti težko povezujejo elemente zgodbe v celoto in izluščijo glavne misli teksta. Težave imajo tudi, kadar morajo ugotoviti motive junakov neke zgodbe. V zgodbe v večji meri vpletajo svoje zamisli in si izmišljajo dele zgodbe. Nimajo smisla za humor.

— Razvoj hemisferične dominantnosti:

Avtorji domnevajo. da se hemisferi specializirata po 14 mesecu starosti (Annett, 1973), ko otrok začne izgovarjati prve besede. To potrjujejo tudi poskusi dihotičnega poslušanja (Sheridan, 1964).

Cornil in Gastaut (1947) poročata, da je alfa in theta ritem za otroke od 5—12 let v 70 % dominanten na desni hemisferi.

Crowell (1973) na osnovi eksperimentov zaključuje, da obstaja možnost kasnejšega razvoja leve hemisfere.

Kraft (1980) ugotavlja, da je pri otrocih recepcija jezika (tiho branje) bolj desnohemisferično orientirana, komaj v odraslosti postane bilateralna s premikom v levo. Nadalje navaja: »Čeprav ni bilo razlik v možganskih valovih med poskusnimi osebami, ki smo jih razvojno opredelili kot predoperativne in konkretnooperativne, rezultati nakazujejo, da je sposobnost konzervacije vezana na interhemisferično delovanje. Obstaja možnost, da se

interhemisferična integracija razvija v otroštvu kot funkcija mielinskega razvoja možganov.«

Rezultate bi lahko interpretirali tudi v smislu Dörnerjevega (1974) koncepta zapletanja in razpletanja verig GEL-ov. (GEL je zasnovan podobno kot teoretičen nevron.) Fiziološko bi to lahko pomenilo formiranje novih sinaps ali zmanjšanje praga že obstoječih sinaptičnih zvez zaradi stalnega draženja z določeno konstelacijo dražljajev (Eccles, 1972; Guttmann, 1972). Za razlago reševanja problemov odraslega človeka je bolj atraktivna druga varianta, saj morajo ti procesi potekati izredno hitro. Pri otroku pa so počasnejši (za razvoj koncepta števila potrebuje otrok kar 6 let) in bi bila možna tudi varianta novo zgrajenih sinaps. Zapletanje in razpletanje verig GEL-ov urejajo usmerjevalni mehanizmi, ki bi se torej razvijali v otroštvu in tako vplivali tudi na interhemisferično delovanje, na to, da se otrok nahaja na predoperativnem, operativnem ali na nivoju formalnih operacij. To so samo hipoteze, ki bi jih morali eksperimentalno preveriti.

— Sposobnosti in hemisferična dominantnost:

Kraft (1983) ugotavlja, da visoka preferenca desnega ušesa (leva hemisfera) za besedne dražljaje in visoka lateralna diferenciacija za ušesno preferenco verbalnih in neverbalnih dražljajev, nakazuje visok verbalni IQ. Obratna tendenca je za neverbalni IQ bila potrjena zgolj za nalogo sestavljanja predmetov WISC.

Teoretične ugotovitve o ustvarjalnosti nakazujejo pomembnost obeh hemisfer, saj predstvalja integracijo dveh miselnih procesov (Trstenjak, 1980; Jaušovec, 1982). Eksperimentalne ugotovitve pa niso povsem konsistentne. Kraftova (1980) študija sicer nakazuje pomembnost interhemisferične integracije, z druge strani pa študije na osnovi vprašalnika dajejo prednost desnohemisferičnemu stilu: Torrance in Reynolds (1978 a, 1978 b), Torrance in Mourad (1979), Sarnoff (1981), Torrance (1982). Zgolj Aliotti (1981) je dobil povezavo ustvarjalnosti z integrativnim stilom razmišljanja.

— Karakteristike hemisfer:

leva	desna
verbalna, matematična, zapomnitev imen v povezavi z obrazom, analiza glasbenih vzorcev pri poklicnih glasbenikih, sekvenčna obdelava gradiva, logična, analitična, operira z znanimi elementi, operira z natančnimi, gotovimi podatki.	verbalne operacije, kadar obsegajo različne metaforične oblike (poezija, analogija), interpretacija kompleksnih vizualnih procesov, zapomnitev obrazov in oblik, ikoničen spomin, zaznava in zapomnitev neverbalnih vzorcev: glasba, morsejeva pisava, zaznava položaj telesa, spacialna arientacija, fina in groba motorična orientacija, taktilna zaznava, intuitivna, obdeluje celoto-gestalt, sintetična, simultana obdelava gradiva, operira z neznanimi elementi, je »približna«.

PROBLEM

Ugotoviti, v kolikšni meri je hemisferičnost starostno pogojena in kakšna je povezava med hemisferičnostjo in ustvarjalnostjo za posamezne starostne skupine.

V prvem delu raziskave je bila neodvisna variabla starost posameznikov, odvisna pa hemisferičnost. V drugem delu sta bili neodvisni variabli starost in hemisferičnost, odvisna pa redkost in število odgovorov.

Hipotezi raziskave sta bili: (1) posameznikov stil razmišljanja je odvisen od starosti in (2) ustvarjalnost je povezana s hemisferičnostjo za vse starostne stopnje.

METODA

— Vzorec: sodelovalo je 453 oseb, ki sem jih razdelil v tri starostne skupine: (1) starost 10 let, 161 učencev četrtih razredov osnovnih šol v Mariboru, (2) starost 14 let, 141 učencev osmih razredov osnovnih šol v Mariboru in (3) starost 19 let, 151 študentov prvih in drugih letnikov Pedagoške akademije v Mariboru.

— Instrumenti: Wallach in Koganovi (1965) testi ustvarjalnosti. Uporabil sem štiri podteste: primere, podobnosti, pomen vzorca in pomen črt. Teste sem točkoval po avtorjevih priporočilih: število in enkratnost odgovora.

YSOLAT (Reynolds, Waltsounis, Torrance, 1979) oblika A za otroke in YSOLAT (Reynolds, Torrance, Riegel, Ball, 1977) oblika A za odrasle. Vprašalnik je sestavljen tako, da ga izpolnjuje preizkušanec sam. Zastavljene so tri trditve, ki predstavljajo tri stile razmišljanja: levohemisferično, desnohemisferično in integrativno.

Primer:

(1)	a dobro si zapomnim obraze	(desnohemisferičen odgovor — D)
	b dobro si zapomnim imena	(levohemisferičen odgovor — L)
	c enako dobro si zapomnim imena in obraze	(integrativen odgovor —I)

Oseba izbere tisto trditev, ki najbolje opisuje njen način razmišljanja. Vsak izbor se točkuje z eno točko.

— Postopek: Vse osebe so najprej izpolnile YSOLAT vprašalnika, nato sem iz vsake starostne skupine izločil osebe, ki so dale nadpoprečno (+ 1 SD) število odgovorov za vsak stil razmišljanja. Te osebe so bile preizkušene še s testom ustvarjalnosti.

ANALIZA REZULTATOV

Tabela 1: Rezultati odgovorov na YSOLAT za posamezne starostne skupine.

Starost	Odgovori na YSOLAT					
	desnohemisferični		levohemisferični		integrativni	
	M	SD	M	SD	M	SD
10 let	7.58	3.19	12.58	4.10	14.76	5.66
14 let	8.77	3.31	12.72	3.13	13.40	4.57
19 let	6.79	3.59	9.84	4.08	18.34	5.22

Tabela 2: Enosmerna analiza variance za desnohemisferične odgovore.

SS	df	MS	
SSe = 5089.61	450	11.31	F = 12.73
SSt = 287.88	2	143.94	

F test je pomemben na nivoju .01.

Tabela 3: Newman-Keuls post test.

	19 let	10 let	14 let
19 let		*	* *
14 let			* *
10 let			

* = pomembno na nivoju .05 * * = pomembno na nivoju .01. Rezultati nakazujejo, da 14 letne poskusne osebe dajejo več desnohemisferičnih odgovorov kot 19 letne in 10 letne 10 letne osebe pa več desnohemisferičnih odgovorov kot 19 letne.

Tabela 4: Enosmerna analiza variance za levohemisferične odgovore.

SS	df	MS
SSt = 793.44	2	396.72
SSe = 6559.68	450	14.58

F test je pomemben na nivoju .01

Tabela 5: Newman-Keuls post test.

	19 let	10 let	14 let
19 let		* *	* *

Desetletne in štirinajstletne poskusne osebe dajejo več levohemisferičnih odgovorov kot devetnajstletne.

Tabela 6: Enosmerna analiza variance za integrativne odgovore.

SS	df	MS	
SSt = 1927.82			
SSe = 12136.50	450	26.97	F = 35.74

F test je pomemben na nivoju .01

Tabela 7: Newman-Keuls post test.

	14 let	10 let	19 let
14 let		*	* *
10 let			* *
19 let			

Študentje dajejo pomembno več integrativnih odgovorov kot četrto in osmošolci. Četrtošolci dajejo več integrativnih odgovorov kot osmošolci.

Rezultati nakazujejo, da s starostjo upada število levo in desnohemisferičnih odgovorov. Ta upad pa ni kontinuiran, saj obstaja več podobnosti med četrtošolci in študenti kot osmošolci.

Osmošolci najbolj izstopajo na desnohemisferičnih odgovorih, najmanj pa imajo integrativnih odgovorov.

Na osnovi rezultatov lahko sprejmem hipotezo (1), da obstaja povezanost med starostjo in hemisferičnostjo.

Tabela 8: Redkost odgovorov na testih ustvarjalnosti, glede na starost in hemisferičnost.

	desnohemisferični			levohemisferični			integrativni		
	n	M	SD	n	M	SD	n	M	SD
10 let	15	14.67	12.20	15	3.93	4.92	15	6.53	11.87
14 let	12	7.75	11.49	18	15.44	5.57	24	6.04	6.03
19 let	14	7.64	7.22	14	5.14	7.74	19	8.11	7.48

Tabela 9: Število odgovorov na testih ustvarjalnosti, glede na starost in hemisferičnost.

	desnohemisferični			levohemisferični			integrativni		
	n	M	SD	n	M	SD	n	M	SD
10 let	12	34.50	26.84	18	38.89	17.50	24	32.33	16.78
14 let	14	60.64	19.91	14	55.07	32.75	19	63.16	18.28
19 let	15	71.00	28.06	15	52.93	18.59	15	54.87	22.01

Tabela 10: Dvosmerna analiza variance za redkost odgovora (faktor (a) starost, faktor (b) hemisferičnost).

MSa = 48.19	Fa = .68
MSb = 318.87	Fb = 4.51*
MSi = 116.51	Fab= 1.65
MSw = 70.62	

Tabela 11: Newman-Keuls post test za skupino 19 let (redkost odgovora).

	Levohem.	Integrat.	Desnohem.
Levohem.			* *
Integrat.			* *
Desnohem.			

Za skupini 14 in 10 letnih oseb razlike v originalnosti niso bile pomembne. Pri devetnajstletnih poskusnih osebah dosegajo najboljše rezultate za redkost odgovora osebe, ki imajo desnohemisferičen stil razmišljanja in učenja. Med levohemisferičnim in integrativnim stilom razmišljanja za 19 letne osebe ni razlik.

Tabela 12: Dvosmerna analiza variance za število odgovorov.

MSa = 9279.91	Fa = 18.97**
MSb = 548.31	Fb = 1.11
MSi = 715.50	Fab= 1.46
MSw = 49.76	

Za vse tri starostne skupine ni bilo pomembnih razlik v številu odgovorov glede na stil razmišljanja.

Glede na dobljene rezultate ne moremo sprejeti hipoteze (2), niti je ne moremo povsem ovreči. Določene prednosti za ustvarjalnost ima desnohemisferičen način razmišljanja, medtem ko je levohemisferičen v večini primerov negativen. Rezultati so preveč nejasni, da bi se dalo na osnovi njih sklepati na povezanost med ustvarjalnostjo in hemisferičnostjo.

INTERPRETACIJA

Nakazana je povezanost med starostjo in stilom razmišljanja ter učenja. Za mlajše osebe je značilno, da imajo več desno ali levohemisferičnih odgovorov, s starostjo pa narašča število odgovorov integrativnega tipa.

To sovpada s Kraftovo (1980) ugotovitvijo, da je interhemisferična integracija razvojno pogojena. Fiziološko bi ugotovitev lahko razložili kot izgradnjo novih sinaptičnih zvez in zmanjšanje praga že obstoječih zvez. Eden od vzrokov za tak proces je lahko socialno kognitivni vpliv okolja na

posameznika. Kraft (1980) ugotavlja, da je tiho branje pri otroku desnohemisferično dominantno, saj pomeni za otroka prepoznavanje določenih vzorcev znakov (črk), s ponavljanjem konstelacij dražljajev pa postaja vse bolj bilateralno in se v odrasli dobi premakne v levohemisferično dominantnost. Za odraslega predstavlja verbalno nalogo, kot pisanje pisma, računanje itd. Drugi vzrok pa je prav gotovo maturacija. Ugotovitve kažejo, da se sicer da vplivati na razvoj otrokovega koncepta števila, vendar je ta vpliv minimalen. V Dörnerjevem (1974) teoretičnem konceptu reševanja problemov predstavljajo odnosi med števili (večji, manjši, enak) najbolj kompliciran proces. Za usmerjevalne mehanizme predpostvalja določeno zrelost, da lahko usmerjajo zapletanje in razpletanje verig GEL-ov. Nič presenetljivega ni torej, da otrok koncept števila osvoji komaj pri šestih letih starosti. Dobljeni rezultati podpirajo povezanost med manifestnimi oblikami vedenja in stilom razmišljanja, ki ga lahko povežemo tudi s fiziološkimi spremembami.

Štirinajstletni mladostniki so na vprašalniku izbirali največ desnohemisferične odgovore. Vzporedno s tem Piaget (1978) za mladostnike ugotavlja, da je tudi pri njih viden egocentrizem na prehodu od konkretnih k formalnim operacijam. Ta se vedenjsko odraža v konceptu mladostnika, da skuša vse probleme rešiti z refleksijo. Tako se prav v tej dobi javljajo najrazličnejše ideje o izboljšanju in spremembi sveta, pisanje pesmi, razne literarne in družbene teorije. Za večino teh razmišljanj bi lahko domnevali, da so desnohemisferično orientirana. Nadalje nakazujejo rezultati diskontinuiranost v odgovorih otrok na vprašalniku. Tako so odgovori desetletnih otrok bolj podobni devetnajstletnim, kot štirinajstletnim otrokom. To bi glede na Piagetove (1978) ugotovitve sovpadalo z dvema razvojnima stopnjama (konkretno in formalno), kjer je prehod že končan in obstaja ekvilibrij samega miselnega procesa. V adolescenci pa je prehod v teku in je verjetno več asimilacijsko-akomodacijskih procesov, ki so bolj vezani na desno hemisfero.

Rezultate je treba jemati z določeno mero previdnosti. Vprašalnik YSOLAT je še v fazi razvijanja. Nadalje je vprašljivo, ali otrok zna razmišljati o lastnem procesu mišljenja in učenja in če je primerjava odgovorov med starostnimi skupinami upravičena. Z gotovostjo lahko le ugotovimo, da posamezniki na različnih razvojnih stopnjah različno odgovarjajo na vprašanja, ki so vezana na hemisferično dominantnost.

Obstaja povezanost med hemisferičnostjo in originalnostjo, vendar je ta statistično pomembna zgolj pri najstarejši skupini. Za devetnajstletne desnohemisferično orientirane poskusne osebe je značilno, da dajejo na testih ustvarjalnosti bolj originalne odgovore kot levohemisferično orientirane in integrativne. Takšna ugotovitev nasprotuje teoretičnim konceptom ustvarjalnosti kot integraciji dveh miselnih procesov. To nasprotje pa je zgolj navidezno. Za teste ustvarjalnosti lahko predpostavljamo, da merijo le del ustvarjalnega procesa: javljanje statistično redkih zamisli, za katere je vloga desne hemisfere pomembnejša od leve. Vprašanje je, kakšna bi bila ta povezanost, če bi ustvarjalne osebe izbirali na osnovi objektivnega kriterija. Razen tega pa je bil izbor desnohemisferičnih odgovorov v primerjavi z drugima dvema alternativama dokaj nizek. To je vplivalo tudi na formiranje celotne skupine nadpovprečno desnohemisferično orientiranih oseb, pri

katerih je bil povprečen skor (D) odgovorov okoli 13 točk, kar predstavlja dobro tretjino vseh možnih točk (35). Dvomljivo je, ali je ta skupina dejansko predstavljala desnohemisferično orientirane osebe, saj odstopanje od povprečka to ne zagotavlja. Drugi dve skupini sta mnogo bolj izstopali. Redkost izbora desnohemisferičnih trditev je lahko pogojena s samo konstrukcijo odgovorov. Ponavadi so takšni, da nasprotujejo temu, kar predstavlja nek običajen in pričakovan odgovor osebe. Tako recimo: svoja čustva kažem povsem odkrito, najbolje razmišljam leže, najbolje razumem neznane in negotove podatke, rad delam več stvari hkrati. Izbor teh trditev tako posredno kaže tudi na nekonformnost osebe in ne le na desnohemisferičen stil razmišljanja.

Samo navideznost ugotovitve potrjuje tudi primerjava odgovorov YSOLAT vprašalnika za najbolj in najmanj ustvarjalne osebe:

	(1) visoko ustvarjalni (n = 22)	(2) nizko ustvarjalni (n = 33)
D	10,0	7,6
L	9,9	12,6
I	15,1	14,8

Ti rezultati bolj sovpadajo z enakomerno vlogo obeh hemisfer v procesu ustvarjalnosti.

Vprašljivo je, ali lahko iz odgovorov na vprašalniku sklepamo, da sta hemisferi enakomerno aktivni v ustvarjalnem procesu, kot to lahko razberemo iz EEG meritev. Neraziskano je, kako se enakomerna vloga obeh hemisfer odraža na skupnem skoru vprašalnika, ali kot enakomerna razporeditev točk med desni, levi in integrativni stil razmišljanja, ali kot visok integrativni skor. Verjetno sta možni obe varianti.

Dodatno nejasnost povzročajo odgovori integrativnega stila razmišljanja. Pomenijo lahko dejansko integracijo obeh hemisfer, ali zgolj neodločnost pri izbiri odgovorov. Lahko pa tudi nepoznavanje lastnega miselnega procesa, kar osebo navede na odgovor, ki je najbolj neopredeljen in prav v to skupino sodijo odgovori integrativnega stila razmišljanja. To potrjujejo tudi raziskave drugih avtorjev, ki so dobili dokaj različne zveze med integrativnim tipom razmišljanja in ustvarjalnostjo.

Če velja ugotovitev, da se s starostjo poveča hemisferična integracija, potem je za ustvarjalnost prav pri odraslih osebah nujna določena stopnja desnohemisferičnega razmišljanja. Pri mlajših osebah ta vloga ni tako izrazita, ker otrok v večji meri razpolaga z igrivostjo zamisli in intuicijo, primanjkuje pa mu logično sukcesivnega operiranja s podatki. (V tej smeri kažejo tudi rezultati štirinajstletnih mladostnikov, kjer je najvišji skor za originalnost dosegla integrativna skupina). Za primer lahko vzamemo otroka, ki daje redke odgovore, vendar neuporabne, na drugi strani pa je odrasel, ki daje pogoste odgovore, vendar uporabne. Samo otroka in Newtona je lahko začudilo jabolko, ki je padlo na tla. Razlika je v tem, da je Newton ta

podatek eksperimentalno preveril, otroka pa le navede na vprašanje, zakaj pade jabolko z drevesa. Odgovor odraslih pa je ponavadi: zato, ker je jesen.

Število odgovorov na testu ni povezano s hemisferičnostjo. Če ta podatek povežemo z vlogama, ki ju pripisujemo obema hemisferama, je pričakovan. Tako intuitivno kot logično sukcesivno lahko produciramo številne odgovore, kar pa ne velja za originalnost. To je še dodaten dokaz o obojestranskem pomenu obeh hemisfer za ustvarjalnost.

Več informacije o deležu hemisfer pri reševanju problemov dajeta Kraftovi (1980, 1983) raziskavi. V povezavi z Dörnerjevim (1974) modelom reševanja problemov bi najvažnejšo vlogo v procesu imeli usmerjevalni mehanizmi, ki nadzorujejo zapletanje in razpletanje GEL mreže. Ti mehanizmi glede na tip naloge (vzorec dražljajev) usmerjajo stil razmišljanja. Na vedenjskem nivoju se kažejo kot strateška razmišljanja posameznikov, ki so bila v Dörnerjevem eksperimentu dokaj redka, kar po mnenju Trstenjaka (1980) povsem zadošča za opis redkega pojava ustvarjalnosti. Ta implikacija je vprašljiva, saj postavlja zahtevo po strateških razmišljanjih v ustvarjalnem procesu, vendar ta niso neobhodno nujna, ker nekateri vrhunski ustvarjalci o njih ne poročajo. Pri otrocih pa verjetno sploh ne obstajajo. Strateška razmišljanja so verjetno pozitivna za ustvarjalnost, vendar lahko shaja tudi brez njih.

Russell (1956) razglablja o svojem meta mišljenju. Ugotavlja, da najprej koncentrirano razmišlja o problemu. V tej fazi si ničesar ne zapiše. Nato se posveti drugim dejavnostim. Čez čas se mu problem ponovno javi, vendar zdaj v taki obliki, da ga lahko zapiše. Opis predstavlja strateško razmišljanje posameznika. Mozart (Vernon, 1970) piše: »Kdaj in kako nastajajo, ne vem, niti jih ne morem izsiliti.« Ustvarjalnost je prisotna pri obeh, vendar se pri Russellu manifestira v strateškem razmišljanju, pri Mozartu pa ne.

Skupna ugotovitev raziskave je, da se s starostjo spreminja stil razmišlja in s tem njegova povezanost z ustvarjalnostjo. Vseskozi je nakazana enkomerna vloga obeh hemisfer za proces ustvarjalnosti, čeprav je najbolj neugoden za posameznikovo ustvarjalnost ekstremno levohemisferičen način razmišljanja. Razvidno je nadalje, da moramo rezultate na YSOLAT-u videti v medsebojnem odnosu in ne ločeno. Konstelacija, ki da najugodnejše testne rezultate ustvarjalnosti, je približno enakomerna razporeditev med (D), (L) in (I) odgovori. Kot možna sugestija za nadaljni razvoj YSOLAT-a bi lahko bila opustitev integrativnih trditev, saj bi se ta lahko izračunavala iz D/L razmerja. Na drugi strani pa bi več informacij o odnosu med stilom razmišljanja in ustvarjalnostjo dobili, če bi za slednjo uporabili objektivne kriterije (recimo proučili visoko ustvarjalne posameznike na nekem področju — slikarje, pisatelje itd.).

VIRI

1. Aliotti, N. C., Intelligence, Handedness, and Cerebral Hemispheric Preference in Gifted Adolescent, Gifted Child Quart. 25. 1. 1981.

2. Annett, M., Laterality of childhood hemiplegia and the growth of speech and intelligence, Cortex 9, 1973.

3. Butler, S. R., A. Glass, Asymmetries in the alpha rhythm folbwing cerebral commissurotomy in man, Electroenceph. Clin. Neurophysiol. 34, 1973.

4. Butler, S. R., A. Glass Asymmetries in the EEG associated with cerebral dominance, Electroenceph. Clin. Neurophysiol, 36, 1974.
5. Butler, S. R., A. Glass, EEG correlates of cerebral dominance, v A. H. Riesen in R. F. Thompson (Eds): Advances in Psychobiology, Vol 3, New York, John Wiley, 1976.
6. Cazard, P. R., Interhemispheric synchrony of parieto-occipital alpha rhythm, attention and conscious experience, Electroenceph. Clin. Neurophysiol. 34, 1973.
7. Cornil, L., Gastaut, H., Etude électroencéphalographique de la dominance sensorielle d'une hémisphére cérebrale, Presse Med. 37, 1947.
8. Crowell, C. M., Jones, R. H., Kapuniai, L. E., Nakagawa, J. K., Unilateral cortical activity in newborn humans, Sci. 180, 1973.
9. Dörner, D., Die kognitive Organisation beim Problemlösen, Verlag Hans Huber, Bern, 1974.
10. Donchin, E., Kutas, M., McCarthy, G., Electrocortical indices of hemispheric Utilization v S. Harnad, R. W. Doty, L. Goldstein, J. Jaynes, G. Krauthamer (EDs), Lateralization in the nervous System, New York, Academic Press, 1977.
11. Eccles, J. C., Possible synaptic mechanisms subserving learning v A. G. Karczmar, J. C. Eccles: Brain and human behavior, Springer Berlin, New York, 1972.
12. Galin, D., Ornstein, R., Lateral specialization of cognitive mode, Psychophysiol, 9, 1972.
13. Guttmann, G., Rinfürung in die Neuropsychologie, Huber, Bern, 1972.
14. Jaušovec, N., Ustvarjalni proces kot integracija simultanih nasprotij, Anthropos IV—VI, 1982.
15. Kimura, D., Cerebral dominance and the perception of verbal stimuli, Canadian Journal of Psychology, 1961, 15.
16. Kraft, R. H., Mitchell, O. R., Languis, M. L., Wheatley, G. H. Hemispheric Asymmetries during six-to eight- year olds performance of Piagetian conservation and reading tasks, Neuropsych. 18, 1980.
17. Kraft, R. H., The effect of sex, laterality and familial handedness on intellectual abilities, Neuropsychologia, 21. 1. 1983.
18. Kraft, R. H., The relationship between right-handed children's assessed and familial handedness and lateral specialization, Neuropsychologia, 19, 5, 1981.
19. Morgan, A. H., Macdonald, H., Hilgard, E. R., Diferences in bilateral alpha activity as a function of experimental task with a note on lateral eye movements and hypnotizability, Neuropsychologia, 9, 1971.
20. Piaget B. Inhelder, Intelektualni razvoj deteta, Beograd, 1978.
21. Provins, K. A., Cunliffe, P., The relationship between EEG activity and handedness, Cortex 8, 1972.
22. Rubenzer, R., The role of the right hemisphere in learning & creativity implications for Enhancing problem solving ability, The Gifted child Quart., 1, 23, 1979.
23. Russell, R., Portaits from Memory, London: George Allen and Unwin, 1956.
24. Sarnoff, D., Imagery incubation, and right hemispheric learning style as related to divergent thinking, Imagery, 2, 1981.
25. Sheridan, M. D., Development of auditory attention and language symbols in young children, v C. Renfrew, K. Murphy, The child who does not talk, Heinemann, 1964.
26. Sokolov, A. N., Inner speech and thought, Plenum Press, London, 1972.
27. Torrance, E. P., Reynolds, C. R., Riegel, T., Ball, O., Your style of learning and thinking, forms A and B, The gifted child Quart, 1977, 4.
28. Torrance, E. P., Reynolds, C. R., Perceived Changes in Styles of learning and thinking, through direct and indirect training, Journal of creative behavior, 1978, 4, a.
29. Torrance, E. P., Reynolds, C. R., Images of the future of gifted adolescents: effects of alienation and specialized cerebral functioning, Gifted child Quart, 1978, b.
30. Torrance, E. P., Reynolds, C. R., Kaltsounis, B., A children's form of your style of learning and thinking: Preliminary norms technical data, Gifted child Quart, 1979, a.
31. Torrance, E. P., Mourad, S., Role of hemisphericity in performance on selected measures of creativity, Gifted child Quart, 1979, b.
32. Torrance, E. P., Hemisphericity and creative functioning, Journal of research and developement in education, 15, 3, 1982.
33. Trstenjak, A., Vertikalnost in lateralnost v dilemah ustvarjalnosti, Anthropos, 1980, I—II.
34. Vernon, P. E., Creativity, Hardmandsworth, Penguin, 1970.
35. Wallach, M. A. and Kogan, N., Modes of thinking in young children, New York, Holt, 1965.
36. Wapner, W., Hamby, S., Gardner, H., The role of the right hemisphere in the Apperhension of complex linguistic materials, Brain and Language, 14, 1981.

Nova razmišljanja o inteligentnosti človeka

BENJAMIN JURMAN

V vsakdanji psihološki praksi in tudi pri razmišljanju o raznih psiholoških dilemah pogostoma operiramo s posameznimi psihološkimi pojmi, tako kakor da so opredeljeni enoznačno, jasno in enkrat za vselej. Šele ko se pokaže, da nekega problema ni mogoče rešiti ali pa ni mogoče nadaljevati z določenim psihološkim delom, ker se pojavlja preveč napak, ki izvirajo iz nedorečene opredeljenosti psiholoških pojmov, šele tedaj začnemo razmišljati o tem, ali vsebina določenega pojma ustreza zvezam, ki so izvedene iz nje.

Na podoben problem smo naleteli, ko smo želeli proučevati nadarjene otroke. Na tem področju je v psihologiji prava terminološka zmeda. Govori se o ustvarjalnosti, inteligentnosti, nadarjenosti, kreativnosti, talentiranosti in podobno. Zadali smo si nalogo, da bi konstruirali test za odkrivanje nadarjenih otrok. Pri tem sta obstajali dve možni poti. Prva se je nanašala na to, da bi temeljito analizirali obstoječe teste, ki so konstruirani v smislu merjenja ustvarjalnosti, izločili iz njih metodo konstrukcije ter na tej osnovi oblikovali nov test za merjenje nadarjenosti. Pri tem je seveda grozila nevarnost, da s takim ravnanjem prevzamemo tudi vse napake in celo slepe ulice, ki jih vključujejo metode izvede iz teh testov. Druga pot pa je nakazovala drugačno rešitev. Izhajali smo namreč iz predpostavke, da sta inteligentnost v klasičnem pomenu in nadarjenost dve povsem različni komponenti človekove osebnosti. Zato je bilo potrebno, da ne bi prihajalo do terminološke in problemske zmede, najprej opredeliti: Kaj je inteligentnost? Kakšen je njen način merjenja? Do kod smo prišli pri proučevanju tega problema? Kakor hitro pa smo začeli proučevati te probleme, se je pokazalo, da inteligentnost še zdaleč ni pojem, ki bi bil v psihologiji jasno opredeljen. Proučili smo pojmovanja inteligentnosti vrste avtorjev in na tej osnovi prišli do določenih zaključkov in hipotez, ki jih bomo navedli v nadaljnjem tekstu.

Inteligentnost je komponenta osebnosti človeka, ki jo je mogoče proučevati z dveh vidikov, in sicer:

— s fenomenološkega in
— z instrumentalnega.

S fenomenološkega vidika je inteligentnost pojav, ki se manifestira pri najrazličnejših aktivnostih človeka in ga je mogoče opazovati. Najbolj izstopa pri delu in tu je najlažje opaziti stopnjo razvitosti inteligentnosti posameznika. Z ozirom na to, da posameznika že od rane mladosti okolje usmerja na neko področje dela, je mogoče na tej osnovi ločiti tri prilagoditvene dimenzije inteligentnosti, in sicer:

— socialno
— tehnično in
— teoretsko.

Pri tem je treba vedeti, da je inteligentnost vedno ena, nikoli ni usmerjena h konkretnemu, temveč vedno k abstraktnemu. Še tako preprost človek ali celo umsko prizadet, kadar misli, manipulira s simboli in pojmi, ki so večja ali manjša stopnja abstrakcije. Prav tako je otroško mišljenje v svojem svetu enako logično in koherentno kot mišljenje odraslih v svojem. V obeh primerih je seveda stopnja abstrakcije kvalitativno drugačna.

Pri instrumentalnem vidiku ne gre za inteligentnost kot pojav, temveč kot izmerjeni rezultat. Inteligentnost je mogoče instrumentalno meriti s pomočjo testov inteligentnosti. Ti testi so sestavljeni iz različne strukture nalog, zato so tudi rezultati posameznika na različnih testih inteligentnosti temu primerno različni. Tako kot toplomer ne meri temperaturo našega telesa, temveč le razrezek živosrebrne nitke pod vplivom toplote telesa, tako tudi test inteligentnosti ne meri neposredno inteligentnosti v pojavnem pomenu, temveč le uspeh posameznika pri reševanju nalog na testu. Čimveč nalog naj bi rešil posameznik, večjo stopnjo inteligentnosti naj bi posedoval in obratno. Ocena o inteligentnosti posameznika je torej odvisna od sklepanja na osnovi analogije. Tu se sedaj začnejo težave. Testi so namreč izdelani pod močnim kulturnim vplivom, zato na njih posamezniki, ki izvirajo iz iste kulture, za katero je prirejen test, dosegajo znatno boljše uspehe kot posamezniki, ki izvirajo iz drugačne kulture. Tu se namreč pojavi razkorak med fenomenološkim in instrumentalnim pojmovanjem inteligentnosti, ki ga ne morejo rešiti niti kulture prosti testi inteligentnosti (Eysenck). Visoka stopnja skladnosti med fenomenološko in instrumentalno inteligentnostjo je pogojena le z isto kulturo, kljub temu pa še vedno prihaja do določenih odstopanj.

Trstenjak* navaja, da različna ljudstva po svetu ne dojemajo svoje okolje na enak način. Človek z zapadno evropsko kulturo dojema svet okoli sebe predvsem na vizualni način, medtem ko človek iz afriške kulture dojema svet predvsem avdio-taktilno. Ker so testi inteligentnosti naravnani predvsem na vizualne simbole, je razumljivo, da na njih ljudje s slušno in tipno naravnanostjo ne morejo doseči blestečih rezultatov. Velika verjetnost je, da je Eysenck prišel do svoje trditve, da so črnci manj inteligentni kot belci na osnovi uspehov ameriških črncev na testih inteligentnosti, ki so bili konstruirani za zapadno evropsko kulturo. Čeprav živijo ti črnci v okviru ameriške kulture, ki je vizualno orientirana, je precej verjetno, da so pode-

* Anton Trstenjak: Psihologija ustvarjalnosti, Slovenska matica, Ljubljana 1981, stran 76—77.

dovali avdio-taktilno orientacijo, pa so zato njihovi uspehi na testih inteligentnosti znatno nižji kot uspehi belcev. Dejstvo je, da so vse posplošitve, ki izvirajo iz instrumentalnega proučevanja inteligentnosti, sila nevarne in nedemokratične po eni strani, po drugi pa neadekvatne in zlonamerne, saj povzročajo skoraj vedno socialno diferenciacijo. Instrumentalnih inteligentnosti je namreč toliko kolikor je temeljnih kultur človeštva, če so v teh kulturah izdelani inštrumenti za merjenje inteligentnosti. Fenomenološka inteligentnost pa je le ena, značilna za celo vrsto homo sapiens. To pomeni, da primitivna ljudstva, ki živijo še dandanes v kameni dobi, kakor navajajo socialni antropologi (Mead, Malinowski), niso nič manj inteligentna za svoje okolje in svoj način življenja kot ljudstva iz najbolj razvite zapadno evropske kulture. Inteligentnost je pojav, ki ima v psihološkem pomenu precej relativni značaj.

To najbolje dokazuje Liungmanova** trditev, da Binet in Simon ter Galton v bistvu inteligentnosti niso odkrili, temveč iznašli. Katero inteligentnost pa so iznašli? Nobenega dvoma ni, da le instrumentalno, zakaj fenomenološko so poznali ljudje od pamtiveka. Najboljši dokaz za to, da gre v tem primeru za definicijo instrumentalne inteligentnosti, je dejstvo, da jo je Binet definiral: »To je tisto, kar merijo moji testi«. To je v bistvu prva, najbolj poštena in najbolj ustrezna definicija instrumentalne inteligentnosti zakaj vsi drugi psihologi so instrumentalno inteleigentnost definirali na fenomenološki način. To nam najbolj nazorno prikažejo naslednje definicije inteligentnosti:

— W. Stern: »Inteligentnost je splošna sposobnost miselnega prilagajanja novim življenjskim nalogam in zahtevam«.

— F. L. Wells: Inteligentnost pomeni učinkovito vedenje v novih situacijah.«

— S. S. Colvin: »Posameznik je inteligenten v tolikšni meri, kolikor je sposoben naučiti se prilagojenega vedenja.«

— L. M. Terman: »Posameznik je inteligenten v razmerju s svojo sposobnostjo abstraktnega mišljenja.«

— E. L. Torendike: »Intelekt lahko opredelimo kot moč zadovoljivih odgovorov v smislu njihove resničnosti.«

— L. L. Thurstone: »Inteligentnost pomeni napredovanje na ravni poskusov in napak v smeri abstraktne miselne kontrole.«

— F. N. Freeman: »Inteligentnost je sposobnost učenja dejavnosti ali sposobnost oblikovanja novih, funkcionalno učinkovitih aktivnosti.«

— G. D. Stoddard: »Inteligentnost je sposobnost udejstvovanja, označenega s težavnostjo, kompleksnostjo, abstraktnostjo, ekonomičnostjo, prilagodljivostjo cilju, socialno vrednostjo in izvirnostjo, je pa tudi sposobnost vztrajanja v okoliščinah, ki zahtevajo osredotočenje napora in kontrolo čustvovanja.«

— N. L. Munn: Inteligentnost pomeni fleksibilno ali okretno uporabo procesov simbolizacije.«

** Isto tam, stran 62.

— Wechsler: »Inteligentnost je globalna ali sestavljena sposobnost posameznika, da ravna smotrno, misli razumno in učinkovito obravnava svoje okolje.«*

Ni dvoma, da je večina teh psihologov, katerih definicije inteligentnosti navajamo, merila inteligentnosti s pomočjo testov, to je na instrumentalni način, rezultate na teh testih pa je interpretirala na povsem fenomenološki način, ne da bi se pri tem zavedala napak, ki se pojavijo pri analognem sklepanju z rezultatov na testu inteligentnosti na stvarno vrednost inteligentnosti. Odnos med raztezkom živosrebrne nitke pri toplomeru in temperaturo okolice je namreč v funkcionalni zvezi, kar pomeni, da povečanju temperature vedno sledi tudi povečanje raztezka, medtem ko med fenomenološko vrednostjo inteligentnosti in instrumentalno ostaja le verjetnostni odnos, kar pomeni, da je lahko posameznikov rezultat na testu inteligentnosti manjši, enak ali večji od njegove stvarne inteligentnosti. To je odvisno od tega kako je posameznik prilagojen na test oziroma kako je test prilagojen na kulturo posameznika. Na tem področju deluje torej stohastičen in ne funkcionalen odnos. Z instrumentalne na fenomenološko velikost inteligentnosti ni mogoče sklepati analogno oziroma direktno, temveč s pomočjo vključitve verjetnosti in iskušenj psihologa pri tem delu.

Freeman** je izvedel analizo raznih definicij inteligentnosti in jih grupiral v štiri razrede. Prva skupina definicij inteligentnosti poudarja posameznikovo prilagojevanje celotnemu okolju ali posameznim miljejskim zahtevam. Druga skupina definicij poudarja sposobnost učenja, tretja poudarja sposobnost abstraktnega mišljenja in četrta obsega definicije, ki poskušajo opredeliti inteligentnost vsestransko. Če sedaj poskušamo vzeti v pretres zaključke te analize in če sami analiziramo prej navedene definicije inteligentnosti, tedaj lahko z določeno stopnjo nadaljnje abstrakcije mirno zatrdimo, da se inteligentnost izraža v odnosu med posameznikom in njegovim okoljem, pri čemer je skrita v njegovi zavesti ter se nenehno prilagaja spremembam v tem okolju. To prilagajanje zajema vse vrste duševnih procesov, tako na čustvenem kakor tudi na racionalnem področju, zato inteligentnosti ni mogoče pojmovati kot sposobnost, temveč več kot to. Bujas* zato inteligentnost ne definira kot sposobnost, temveč kot posebno značilnost, ki se odraža kot enotno polje. Ker se v enotnem polju čustveno od racionalnega ne razdvaja, je inteligentnosti zelo težko pripisati zgolj racionalni značaj, po drugi strani pa se subjekt v svojem prilagajanju na okolje ne obnaša vedno zavestno, temveč pogosto celo intuitivno. Če pa se postavimo na nasprotno stališče in trdimo, da je inteligentnost sposobnost, tedaj pa zaradi njenih dimenzij in hkrati enotnosti, postavimo pod vprašaj pojem sposobnosti nasploh in tudi definicije sposobnosti.

Z odpiranjem tega problema že posegamo na področje proučevanja instrumentalne inteligentnosti. Tu gre najprej za unitaristično ali pluralistično

* B. Šali: WISC, Wechslerjev test inteligentnosti za otroke, priročnik, I. del, Zavod za produktivnost dela, Ljubljana 1980, stran 7—9.

** Isto tam, stran 9.

* Radivoj Kvaščev: Psihologija stvaralaštva, Izdavačko informativni centar studenata, Beograd 1976, stran 235—236.

pojmovanje strukture inteligentnosti. Postavlja se vprašanje, ali je inteligentnost enovita in splošna komponenta osebnosti ali je sestavljena iz množtva posameznih sposobnosti. Ta problem še do danes ni zadovoljivo rešen in odpira vprašanje proučevanja instrumentalne inteligentnosti. Zaenkrat je jasno samo eno, da celote ni mogoče meriti, pač pa je potrebno to celoto najprej razstaviti v dele. Te dele je mogoče meriti, interpretacija pa spet zahteva pojasnjevanje celote na osnovi integracije njenih delov.

Naše proučevanje je zajelo analizo kakih dvajset testov, ki so v rabi pri nas. Tu gre najprej za pet klasičnih testov inteligentnosti (WISC, PM, D-48, NTS, Army-beta), nato gre za štiri Bujasove teste inteligentnosti (M-serija, TNS, TKR, PT), prav tako pa smo v analizo zajeli celo vrsto testov za merjenje sposobnosti (DAT-serija, PP, itd). Temeljit pregled vseh teh testov in racionalna analiza sta nakazala pri njih naslednje zakonitosti:

1. Testi inteligentnosti so praviloma sestavljeni iz heterogenih struktur testnih nalog, bolj poredko pa iz ene strukture, ta je značilna predvsem za teste, ki merijo posamezne sposobnosti.

2. Testne naloge pri večini testov so grajene na visoki stopnji abstraktnosti vizuelnih simbolov in pojmov.

3. Z navodilom je pri vsaki vrsti testnih nalog podan vzorec za njihovo reševanje.

4. Rešitve na testnih nalogah je mogoče doseči s pomočjo sklepanja po analogiji.

5. Rešitve so praviloma oblikovane na nivoju distinktivne logike.

Podrobnejša analiza testnih nalog v prej navedenih testih je pokazala, da so testi sestavljeni iz nalog, pri katerih velja temeljno pravilo: Nadaljujte vzorec! To pravilo se načeloma nakazuje na konkretnem nivoju, kjer posameznik rešuje nalogo tako, da nadaljuje začeti vzorec naloge. Prav tako je to navodilo skrito tudi v pravem navodilu za reševanje testnih nalog. V tem primeru posameznik s pomočjo tega vzorčnega navodila rešuje posamezno testno nalogo. Navodilo deluje kot ključ za reševanje testnih nalog (horizontalna zveza). Obstaja pa tudi transfer tega navodila, ki ga posameznik prenaša pri reševanju testnih nalog od prve proti zadnji. Težavnost nalog ni nič drugega kot stopnjevanje abstraktnosti merjenega problema (vertikalna zveza). Na manifestnem nivoju je ta vzorec pri vsaki strukturi testnih nalog praviloma različen, toda vsi ti vzorci pri množici testov imajo vendar nekaj skupnega.

Na tej osnovi je mogoče postaviti posplošitev, ki je v bistvu hipoteza za uspešno rešitev tega problema. Analiza vzorcev, s katerimi rešujemo testne naloge, v končni konsekvenci pripelje do posplošitve, ki nakazuje, da obstaja nek splošen in skupen vzorec, ki je dan vsakemu človeku, ne glede na kulturo, raso in druge posebnosti. Ta splošni vzorec je pri vsakem človeku razvit do določene stopnje, kar opredeljuje njegove potenciale in njegovo rezoniranje z okoljem. Ta skupni vzorec bomo imenovali *splošni vzorec rezoniranja* (model rezoniranja ali matrika rezoniranja). Ta vzorec se pojavlja na konkretnem nivoju kot načelo za reševnje testnih nalog, na abstraktnem nivoju pa se pojavlja enkrat v svoji splošni formi, tedaj je

mogoče govoriti o inteligentnosti, drugič pa v množtvu posebnih lastnosti, takrat je mogoče govoriti o sposobnostih.

Ta zaključek proučevanja instrumentalne inteligentnosti povsem ustreza Spearmanovi bi-faktorski analizi, kakor tudi Thurstonovi multi-faktorski analizi. To velja toliko bolj, ker večina študij domačih in tujih avtorjev nakazuje visoke in pozitivne zveze med testi inteligentnosti in testi sposobnosti. Te zveze po našem mišljenju potekajo preko splošnega vzorca rezoniranja, ki je podlaga inteligentnosti in sposobnostim, deluje pa kot latentni potencial, toda na znatno globlji osnovi, kot jo je mogoče doseči s faktorsko analizo. Če opredelimo ta latentni potencial človeka do zunanjega sveta, tedaj je to čista forma rezoniranja človeka na njegovo okolje. Splošni vzorec rezoniranja človeka se torej na manifestnem nivoju pojavlja bodisi kot inteligentnost, to je kot forma splošnega rezoniranja na dano okolje, obremenjena s kulturo tega okolja, ali pa se pojavlja kot množica sposobnosti, prav tako pogojenih s kulturo okolja. Obstaja tudi tretja možnost, da se pojavlja hkrati kot inteligentnost in sposobnosti. Če pristanemo na Allportovo teorijo osebnosti, potem bi bilo mogoče različno pojavnost splošnega vzorca rezoniranja na manifestni ravni, pripisati isti strukturi osebnosti, ki pa se pojavlja zdaj tako, zdaj drugače.

S tega vidika splošnega vzorca rezoniranja ni mogoče pojmovati kot racionalno komponentno osebnosti. Dejstvo je, da posameznik, pri reševanju testnih nalog bodisi na testih inteligentnosti ali na testih posameznih sposobnosti probleme ne rešuje zgolj racionalno, temveč je za rešitve ustrezno motiviran, sama dejavnost pa se nahaja v neki obremenilni situaciji, ki sprošča vrsto emocionalnih reakcij. Izmerjeni dosežki posameznika na testih so torej nasičeni ne samo s kognitivno, temveč tudi z emotivno in konativno komponento. Prav zato ni nič čudnega, če posamezniki pri večji motivaciji, dosegajo na testih višje rezultate, saj v tem primeru eksplorirajo večjo količino splošnega vzorca rezoniranja. To pa seveda ne pomeni, da lahko z motivacijo dosežemo pri posamezniku večje rezultate kot jih dopušča stopnja razvitosti tega vzorca.

Pri proučevanju instrumentalne inteligentnosti so se psihologi doslej največ posluževali faktorske analize, s katero je mogoče pretvarjati vrednosti manifestnih variabel v vrednosti latentnih faktorjev. Pri tem so seveda prihajali do različnih rezultatov (Spearman, Thurstone, Guilford, Cattel). Vzrok posebnosti pri zaključkih teh psihologov, ki počivajo na faktorski analizi, je tudi njihova posebna naravnanost pri proučevanju tega problema. Po drugi strani gre tudi za določeno spoznavno težavnost, ki je pogojena s faktorsko analizo. V matematiki je ena temeljno število, ki je v celoti abstraktno in brez določil. To število se obnaša v vseh matematičnih operacijah na en in enak način. Ko pa vržemo korelacijske koeficiente v matematične modele faktorske analize, tedaj operiramo z »ena« v psihološkem in ne matematičnem pomenu. Kaj je to »ena«, pa do danes v psihologiji ni opredeljeno. Direktno tolmačenje matematičnih rezultatov faktorske analize ob ustrezni projekciji in izkušnjah prej navedenih psihologov, je prišlo tudi do različnih interepretacij rezultatov faktorske analize pri obravnavi instrumentalne inteligentnosti.

Na podobni osnovi je Cattel* prišel tudi do svoje teorije o kristalizirani in fluidni inteligentnosti, Guilford pa do svojega modela o konvergentnem in divergentnem mišljenju. Fluidna inteligentnost naj bi bila splošna sposobnost zaznavanja odnosov, ki je povezana s celim asociacijskim nevronskim razvojem možganske skorje. Ker ni vezana za nobeno senzorno, motorno ali spominsko področje je povsem fluidna. V nasprotnem primeru pa je kristalizirana inteligentnost vezana na pridobljene visoko organizirane in zapletene spretnosti presojanja na zaznavnem in motoričnem področju. Če sedaj vključimo še naše razmišljanje ob tem, tedaj se moramo vprašati ali se splošni vzorec rezoniranja lahko pojavlja v dveh inačicah, od katerih kaže ena elemente produktivnosti zunaj obstoječega, druga pa znotraj. To vprašanje je močno sporno. Po našem mišljenju je splošni vzorec rezoniranja vedno enovit. Možno pa je, da pod posebnimi pogoji razvoja spremeni svoje delovanje in to ne v kvantitativnem pomenu, temveč v kvalitativnem. Če je delovanje fluidne inteligentnosti drugačno od kristalizirane, potem ni nobenega dvoma, da gre za kvalitativne razlike. Tu Cattel misli na dve različni stvari s skupnim imenovalcem, po našem mišljenju pa gre za eno, za nov pojav, ki se je razvil na osnovi starega. Fluidna inteligentnost namreč implicira tudi element kreativnosti, zato bomo to vrsto inteligentnosti imenovali nadarjenost.

Spremenjenost splošnega vzorca rezoniranja je v tem primeru tako vsestranska, da tako nadarjenost kot tudi posamezne sposobnosti delujejo na manifestnem nivoju bistveno drugače pri nadarjenem posamezniku kot pa pri inteligentnem. Tak posameznik je prav mimogrede v konfliktu z obstoječim, ker obstoječe dojema kot nepopolno, to pa povzroča v njem nezadovoljstvo in to je temeljna gonilna sila nadarjenega posameznika. Gonilna sila pa rabi v svojem prijemališču energijo in prav v tem se nadarjeni posamezniki ločijo od ostalih bistrih ljudi. Splošni vzorec rezoniranja je pri nadarjenih v bistvu le nadaljevanje razvoja vzorca inteligentnih, vendar na kvalitetativno višjem nivoju.

Ta verjetnost nakazuje domnevo, da splošni vzorec rezoniranja ni dan samo človeku, pač pa verjetno vsem živim bitjem, pri čemer se razvija od napreprostejše forme do neomejenih možnosti. Oglejmo si, kako deluje ta preprosti vzorec rezoniranja pri amebi, pri najbolj preprosti praživali, ki poseduje le jedro in potoplazmo. Če temu bitju približamo hrano na določeno razdaljo, tako da zazna njene molekule, začne širiti v tej smeri svoje panožice. To dela tako dolgo, dokler je v celoti ne obkroži s protoplazmo in nato razkroji. Ameba se giblje v tem primeru v smeri k prijetnemu. Če pa amebo dražimo z mikroiglo, se začne s panožicami odmikati od točke, kjer jo zbadamo, torej stran od neprijetnega. Njeno gibanje ni niti instiktivno pač pa posledica določenih fizikalno — kemičnih reakcij med njo in okoljem, ki povzročajo določene mehanične premike.* Tak je splošni vzorec rezonira-

* Ivan Ivič in sodelavci: Razvoj i merenje inteligencije, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1976, stran 38.

* Behaviour of Micro Organismus, Amoeboid Movement and Behaviour, Plenum Press, London, New York 1973, stran 157—165.

nja na tej stopnji razvoja. Ameba lahko reagira samo tako in nič drugače. Če vzamemo ptice, lahko v njihovih reakcijah opazimo mnogo svobode, čeprav so nekatere dejavnosti, kot na primer razplod, popolnoma instiktivne. Razvoj splošnega vzorca rezoniranja je pač dosegel tu neko višjo stopnjo. Pri človeku je splošni vzorec rezoniranja dosegel tako visoko stopnjo, da je kot bitje skoraj popolnoma svoboden v svojem okolju. Ta svoboda je seveda relativna, saj se mora tudi človek podrejati zakonitostim prirodnih in družbenih sil.

Pojavlja se tudi vprašanje, ali so tudi rastline »bistre«. Ali tudi one posedujejo splošni vzorec rezoniranja, prilagojen njihovemu načinu bivanja. Na to vprašanje bi bilo mogoče odgovoriti pritrdilno. Rastlina na kakršnem nivoju rzavoja se nahaja, rezonira s svojim okoljem na način, ki je zanjo adekvaten. Če rastlini v stekleni kadički na nekem mestu ob steklu polagamo zrnca gnojila, se pod tem mestom nabere znantno večja koncentracija drobnih koreninic, kot kjerkoli drugod. Če snežni plaz prevrne in pogazi mlado drevo, se to s tal ponovno dvigne in usmeri krošnjo proti soncu, če prav ostne deblo zvito za zmeraj. Torej se tudi drevo usmerja k prijetnemu in odmika od neprijetnega. Vendar »bistrost« drevesa ni samo to, temveč dosti več. Če samo pogledamo smiselno razporeditev listov v krošnji drevesa, tako da je njihova površina obrnjena proti soncu maksimalna, je treba priznati, da je rezoniranje drevesa dosti bolj »bistro« od amebe.

Tudi pri človeku bistrost na vseh nivojih njegovega razvoja ni enakomerno razvita. Pri dojenčku so odraz razvitosti njegove inteligentnosti zgolj bolj ali manj razvite senzorične in motorične funkcije. Enako velja za umsko in cerebralno prizadete osebe. Nato pa se inteligentnost stopnjuje od imbecilnih oseb do nadpovprečno inteligentnih in genialnih. Splošni vzorec rezoniranja je torej odvisen od anatomsko fiziološke razvitosti človekovega telesa. Na nizki stopnji razvoja živih bitij, dopušča splošni vzorec rezoniranja tem bitjem le ohranitev, razplod in prilagoditev. Na vmesnih stopnjah že dopušča določeno svobodo in celo razumevanje sprememb v okolju. Pri človeku pa omogoča že refleksijo, razumno reagiranje in planiranje življenja. Razvoj splošnega vzorca rezoniranja je težko razumeti zato, ker je celotna znanost od astronomije do psihologije obremenjena z antropomorfnim pojmovanjem.

Splošni vzorec rezoniranja se nemara razvija v skladu s stopnjo razvitosti posameznega živega bitja na drevesu življenja. Na to vprašanje, kaj povzroča njegov razvoj, je težko odgovoriti. Dejstvo je, da je ta vsakemu živemu bitju dan ob rojstvu, torej prirojen. Ali gre za ribonukleinske kisline, ki preko mutacij v genih omogočajo sposobnost takega razvoja, ali je po sredi kaj drugega, je težko razpravljati, zakaj znanja o tem ni prav veliko. Velika verjetnost je, da splošni vzorec rezoniranja kot temelj rezoniranja vseh živih bitij na okolje, ni zaključen, temveč se razvija dalje.

Ta prispevek prinaša razpravo o inteligentnosti drugače kot je to običajno v psiholoških študijah. Inteligentnost obravnava na posameznem, posebnem in splošnem nivoju. Na posameznem nivoju je obravnava kot lastnost, ki jo je možno meriti s testi, na posebnem nivoju je obravnava preko raznih

psiholoških definicij in konstruktov, na splošnem nivoju pa kot splošni vzorec rerzoniranja človeka na svoje fizično in družbeno okolje. Po našem mnenju je tak način obravnave tega problema izhodišče za menjavo nekaterih psiholoških pojmovanj, ki so bila doslej v psihološki literaturi preveč fiksirana in so zato onemogočala drugačna in bolj ustrezna pojmovanja.

Stopnja intenzivnosti in kvalitativne razlike v doživljanju občutka negotovosti pri mladostnikih in starejših osebah

IDA HOJNIK

1. TEORETIČNI UVOD

1.1. Splošne značilnosti humanističnega obravnavanja človeka s poudarkom na teoriji Abrahama H. Maslowa

Humanistična orientacija v raziskovanju človekove narave je poiskati značilnosti polnega in zdravega človeškega življenja. Humanistični pristop označujejo: osredotočenje na človekovo doživljanje kot na primarni, nenadomestljivi fenomen raziskovanja, poudarek na posebnih človeških kvalitetah kot so izbira, ustvarjalnost, vrednotenje in samoaktualizacija ter zanimanje za razvoj potencialnih možnosti človeka.

Teorija Abrahama H. Maslowa v celoti sodi v ta okvir. Domet njegovega raziskovanja je zdrava osebnost človeka, ki ni rezultat frustracij človeških potreb. Maslow je svojo teorijo osebnosti zgradil na predpostavki, da ima človek biološko dano notranjo naravo, ki je deloma enkratna pri vsakem posamezniku, deloma pa značilna za vrsto. Človek jo lahko delno odkriva in sprejema, delno pa soustvarja. Človekova notranja narava ima dinamično učinkovitost, ki se kaže v njuni želji po zdravju in tudi omogoča vzgojo. Zdravo rast pojmuje Maslow kot rast k samoaktualizaciji. Človek ostane zdrav le v primeru, da on sam in ljudje v njegovi okolici sprejemajo njegovo notranjo naravo. Samoaktualizacija pomeni Maslowu poznavanje, sprejemanje in izražanje človekove notranje narave, uresničevanje človekovih latentnih možnosti in dostop k temu, kar je za človekovo naravo bistveno. Temeljne teoretične postavke je zaokrožil v celostno-dinamični teoriji motivacije. Človekovo vedenje je motivirano, usmerjeno k določenemu cilju. Dinamiko motivov pa pogojujejo temeljne potrebe, ki so odraz človekove notranje narave.

Med temeljne potrebe Maslow uvršča: fiziološke potrebe, *potrebe po* varnosti, potrebe po ljubezni in pripadnosti, potrebe po spoštovanju in samospoštovanju, potrebe po samoaktualizaciji, potrebe po znanju in razumevanju ter estetske potrebe. Med njimi obstaja hierarhična razvrščenost. Zadovoljevanje nižjih potreb omogoča pojav višjih, človeško pomembnejših motivov. Nezadovoljene potrebe organizirajo in usmerjajo vedenje. V sodob-

ni družbi so vse temeljne potrebe vsaj deloma zadovoljene. Stopnja zadovoljenosti upada premosorazmerno z višjo, pomembnejšo potrebo v hierarhični lestvici. Povprečen človek ima relativno najmanj zadovoljeno potrebo po samoaktualizaciji.

Nekoliko bolj podrobno bom v tem kontekstu eksplicirala potrebo po varnosti, ki predstavlja teoretično osnovo vprašalnika, ki je v tej raziskavi služil kot merski instrument. Če abstrahiramo fiziološke potrebe, ki omogočajo življenjsko eksistenco, so potrebe po varnosti, pripadnosti in ljubezni primarne v ontogentskem razvoju in so najpomembnejše determinante mentalnega zdavlja.

Raziskave so pokazale, da občutek varnosti kot tudi negotovosti vsebuje več simptomov, ki hkrati opredeljujejo vsebino pojma psihološke varnosti oz. negotovosti.

Psihološka varnost vključuje naslednje simptome:

1. občutja, da sprejemamo toplino, da smo ljubljeni.
2. občutja pripadnosti, domačnosti sveta, občutek, da imamo svoje mesto v skupini.
3. občutja varnosti, redka so občutja ogroženosti, tesnobe ali nevarnosti.
4. zaznavanje sveta in življenja kot prijetnega, toplega, prijateljskega, dobronamernega, kjer so si ljudje kot bratje
5. zaznavanje drugih ljudi kot prijateljskih, toplih, dobronamernih
6. občutki prijateljstva in zaupanja do drugih, tolerantnost do drugih ljudi
7. pričakovanje najboljšega, splošni optimizem
8. prevladujoče občutje sreče in zadovoljstva
9. občutki sproščenosti, relaksiranosti, čustvene stabilnosti
10. odprtost, sposobnost orientacije pretežko na svet, objekte in probleme v okolici, manj pa na samega sebe
11. sprejemanje sebe, nagonov, tolerantnost do sebe
12. pozitivno sprejemanje samega sebe, želja po moči za reševanje problemov je močnejša kot težnja obvladovati ljudi
13. relativno malo nevrotičnih ali psihotičnih tendenc
14. socialni interes za druge ljudi, zanimanje za druge, prijaznost, simpatija, zanimanje za druge ljudi

Psihološka negotovost vključuje naslednje simptome:

1. občutja zavračanja s strani drugih ljudi, osovraženost, zaničevanost, pomanjkanje ljubezni
2. občutja izoliranosti, odrinjenosti, osamljenosti, tudi občutja »edinstvenosti«
3. neprestan občutek ogroženosti, nevarnosti, anksioznosti
4. zaznavanje sveta kot nevarnega, grozečega, sovražnega, kjer je vsak proti vsem
5. zaznavanje drugih ljudi kot v osnovi slabih, hudobnih, sebičnih, nevarnih, sovražnih
6. občutja nezaupanja, nevoščljivosti ali ljubosumnosti do drugih, predsodki
7. pričakovanje najslabšega, splošni pesimizem

8. prevladujoče občutje nezadovoljstva in nesreče

9. občutki napetosti, konfliktnosti ter razne posledice napetosti, kot so: živčnost, utrudljivost, razdražljivost, psihosomatske motnje, negotovost, neodločnost, spremenljivost, nestabilnost

10. kompulzivna introspekcija, prepotencirano razmišljanje o samem sebi

11. občutki krivde in sramu, samoobtoževanje, samomorilne težnje, obup

12. motnje različnih vidikov samospoštovanja: pretirane težnje po moči in statusu, kompulzivna ambicioznost, pretirana agresivnost, težnje po denarju, časti, slavi; nasprotja: mazohistične težnje, kompulzivna podredljivost, pretirana odvisnost, občutki manjvrednosti, nemoči, nebogljenosti

13. neprestano prizadevanje za varnostjo in gotovostjo, težnja po umiku, inhibiranost, defenzivnost, fiksacija na delne cilje, neustrezne cilje, halucinacije

14. sebičnost, egocentričnost, individualizem

Prvi trije simptomi predstavljajo vzrok za nastanek občutka varnosti oz. negotovosti, ostali pa so posledica že oblikovane strukture karakterja.

Zadovoljevanje potrebe po varnosti v zgodnjih otroških letih predstavlja bazo za občutke varnosti v dobi zrelosti. Frustracija omenjene bazične potrebe lahko v nekaterih primerih rezultira lastnosti karakterja, kot so zadržanost, vznemirjenost in tendence odpora, ki postanejo relativno avtonomne. Tako oblikovana struktura karakterja ohrani psihološko negotovost tudi v dobi zrelosti, čeprav je okolje ugodno in nudi varnost in toplino.

1.2. Osnovne karakteristike S-I vprašalnika (Security-Insecurity Inventory)

S-I vprašalnik meri občutek negotovosti, ki je definiran kot eden izmed najpomembnejših determinant mentalnega zdravja. Vprašalnik ne meri vedenjskih reakcij, njegov namen je razkriti zavestne občutke in to z osebnostnimi variablami, ki tvorijo sindrom varnost-negotovost.

Vprašalnik vsebuje 75 vprašanj, kjer so eliminirani vplivi spola, starosti, religije in medkulturnih razlik. V končni verziji so bila eliminirana tudi vsa tista vprašanja, v katerih se odraža poteza samospoštovanja (ki jo meri Social Personality Inventory). Vprašanja so nedvoumna in izbrana tako, da merijo izključno sindrom varnost-negotovost.

Zanesljivost testa je bila izračunana po split-half metodi, ki se opira na notranjo konsistenco vprašalnika. Ta postopek je glede na nestabilnost merljive osebnostne poteze (varnost-negotovost) bolj uporaben kot metoda časovnega zaporedja. Zanesljivost po omenjeni metodi znaša 0,91.

S-I vprašalnik je bil v Ameriki standardiziran na vzorcu 2020 oseb. Distribucija rezultatov ni normalna, ampak tendira k levi asimetriji s srednjo vrednostjo $\bar{x} = 19{,}5$ in standardno deviacijo $SD = 12{,}7$. S-I vprašalnik ni standardiziran na slovenski populaciji, ameriških norm pa zaradi kulturnih in družbenih razlik ne moremo prenašati v slovenski prostor. Testne rezultate lahko uporabimo le kot primerjavo med različnimi skupinami, ne moremo pa generalizirati neke splošne karakteristike za skupino oseb, ki je izpolnjevala vprašalnik.

1.3. *Namen raziskave*

Osebnostne spremembe pri ostarelih ljudeh so slabo raziskane. Osnovni problem, ki ovira tovrstno raziskovanje, je sam metodološki pristop. Spremembe v daljšem življenjskem obdobju je možno relevantno spremljati le z longitudinalno študijo, ki predstavlja omejitev v visokih finančnih obremenitvah in velikem osipu oseb v opazovanem vzorcu. Prečna primerjava različno starih oseb pa je izpostavljena vplivu nesistematičnega faktorja okolja, ki zamegljuje čistost vpliva procesa staranja na spreminjanje človekovih osebnostnih potez.

Občutek varnosti je kot ena izmed temeljnih človekovih potreb osnova za samozaupanje, realno sprejemanje sveta in socialne »odprtosti« do soljudi. Dinamika osebnostnega razvoja v zgodnji mladosti lahko do neke mere determinira razvitost te osebnostne poteze v zreli dobi. Zadovoljenost te potrebe je nedvomno odvisna tudi od zunanje situacije in prevladujočega trenutnega razpoloženja. Vprašljivo pa je, kako občutek varnosti variira z naraščajočo kronološko starostjo. Raziskovalnih rezultatov o tem ni znanih. Tudi ta naloga glede na metodološke omejitve ne more odgovoriti na to zahtevno vprašanje. *Osnovni namen naloge je dvojni:*

1. primerjati intenzivnost občutka negotovosti med skupinama mladostnikov in ostarelih oseb
2. poiskati kvalitativne razlike med osebnostnimi variablami, ki tvorijo sindrom negotovosti pri skupini mladostnikov in skupini ostarelih oseb

2. *METODOLOGIJA*

2.1. *Hipoteze*

$H_0 1$: Med skupino mladostnikov in skupino ostarelih oseb ni statistično pomembnih razlik v intenzivnosti pojavljanja občutka negotovosti.

$H_0 2$: Skupini mladostnikov in ostarelih oseb se ne razlikujeta statistično pomembno v vsebini simptomov, ki tvorijo občutek negotovosti.

2.2. *Variable*

2.2.1. *Neodvisne variable*

1. kronološka starost
2. spol
3. socialno-ekonomski status (SES):

a) višji SES: poklic poskusne osebe pred upokojitvijo oz. poklic enega izmed staršev pri skupini mladostnikov, ki zahteva srednjo, višjo ali visoko izobrazbo

b) nižji SES: poklic poskusne osebe pred upokojitvijo oz. poklic enega izmed strašev pri skupini mladostnikov, ki mu ustreza končana ali nedokončana osnovna šola ali dvoletna poklicna šola

Kriterij za določanje SES-a ni enoznačno definiran pri obeh skupinah. Odnos med poklicem in zahtevano izobrazbo je v današnjem družbenem sistemu glede na razvitost procesa izobraževanja bolj vsklajen kot je bil v preteklosti. Zato SES-a v tej razpravi ne moremo interpretirati kot enega izmed faktorjev razvoja občutka negotovosti.

2.2.2. *Odvisna variabla*

Intenzivnost občutka čustvene negotovosti v celoti in njenih kvalitativnih elementov:

— totalni skor $=\Sigma x_i$

x_i = odgovor pri posameznem vprašanju, ovrednoten z 1 točko

— vsota vseh odgovorov, ovrednotenih z 1 točko, pri posameznem vprašanju

2.3. *Poskusne osebe*

V raziskavi je sodelovalo 80 poskusnih oseb v dveh skupinah:

1) Skupina starostnikov* (oskrbovanci doma starejših občanov Ljubljana-Bežigrad)
N = 40
starost: $\bar{x} = 77{,}65$ let
spol: moški 7 (višji SES)
ženske 33: 16 (višji SES)
17 (nižji SES)

2) Skupina mladostnikov (učenci 8. razreda Osnovne šole Bičevje) N = 40
starost: $\bar{x} = 13{,}88$ let
spol: moški 7 (višji SES)
ženske 33 : 16 (višji SES)
17 (nižji SES)

Kriterij različnosti obeh skupin je bila kronološka starost, po spolu in socialno-ekonomskem statusu (z omejitvami, ki so bile navedene pri 2.2.1.) pa sta bili obe skupini izenačeni.

2.4. *Merski instrument*

Uporabili smo osebnostni vprašalnik (Security — Insecurity Inventory) A. H. Maslowa in soavtorjev, ki meri sindrom varnost-negotovost.

Vprašalnik je sestavljen iz 75 vprašanj s tremi izbirnimi odgovori: da, ne in?. Pri vsakem vprašanju je možen le en odgovor. Vrednotenje odgovorov poteka po enotnem ključu tako, da vsak odgovor, ki indicira občutek negotovosti, dobi 1 točko, odgovori, ki pa izražajo občutek varnosti ali indiferenten

* V vzorec so bile izbrane le tiste osebe, ki so mentalno in osebnostno dobro ohranjene.

odnos, pa niso ovrednoteni (0 točk). Končni rezultat na vprašalniku je vsota vseh točkovanih odgovorov.

Vprašalnik se lahko aplicira grupno ali individualno in časovno ni omejen.

2.5. *Izvedba preizkusa*

Testiranje je potekalo v dveh institucijah:

1. v Domu starejših občanov Ljubljana-Bežigrad
2. v Osnovni šoli Bičevje

Grupa starostnikov je vprašalnih izpolnjevala individualno. Izhajali smo iz predpostavke, da so ostareli ljudje čustveno bolj občutljivi, predvsem v kontaktiranju z neznanimi ljudmi in v nejasni situaciji. Da bi se izognili morebitnim negativnim učinkom testne situacije, je pri delu pomagala tov. Vladka Sladič, psihologinja v Domu, ki je individualno posredovala vprašalnik vnaprej izbranim poskusnim osebam. Osebe, ki so odklonile sodelovanje, smo zamenjali z drugimi osebami, ki so izpolnjevale kriterije za oblikovanje vzorca.

Vsem poskusnim osebam je bilo podano enotno navodilo: »Odgovarjali boste na vprašanja, kako poznate sebe. Pri vsakem vprašanju obkrožite enega izmed treh možnih odgovorov: da, ne ali ?. Ni pravilnih ali napačnih odgovorov, ampak izberite tisti odgovor, ki je na zastavljeno vprašanje za vas nabolj resničen. Vaše sodelovanje je anonimno, rezultati bodo namenjeni izključno v raziskovalne namene. Čas reševanj ni omejen.«

Skupina mladostnikov je vprašalnik izpolnjevala skupinsko. Za vzpostavljanje individualnega kontakta ni bilo posebnega razloga, drug vzrok za odločitev skupinske aplikacije vprašalnika pa je bilo prilagajanje šolski situaciji. Navodilo za izpolnjevanje vprašalnika je bilo podano v enaki obliki kot skupini starostnikov. Preizkušnja je trajala pribl. 20 minut vključno z navodilom.

2.6. *Metode statistične obdelave rezultatov*

Rezultate smo obdelali z dvema statističnima metodama za testiranje obeh postavljenih hipotez:

1. Statistično pomembnost razlik v stopnji zadovoljenosti potrebe po varnosti glede na totalni skor na vprašalniku smo preverjali z metodo t-testa za male neodvisne vzorce:

$$t = \frac{\bar{x}_1 - \bar{x}_2}{s_{\bar{x}_1 - \bar{x}_2}}$$

x_1 = aritmetična sredina rezultatov prve skupine

x_2 = aritmetična sredina rezultatov druge skupine

$$s_{\bar{x}_1 - \bar{x}_2} = \sqrt{\frac{(N_1 + N_2)[\Sigma(x - \bar{x}_1)^2 + \Sigma(x - \bar{x}_2)^2]}{N_1 N^2 (N_1 + N_2 - ^2)}}$$

N_1 = število oseb v prvi skupini

N_2 = število oseb v drugi skupini

2. Statistično pomembnost razlik v pogostosti pojavljanja posameznih simptomov negotovosti pri mladostnikih in starostnikih smo preverjali z metodo h^2-testa:

$$h^2 = \frac{N(|ad-bc|-\frac{N}{2})^2}{(a+c)\,(b+d)\,(c+d)\,(a+b)}$$

N = število vseh poskusnih oseb

a = število odgovorov, ovrednotenih z 1 točko, pri posameznem vprašanju pri starostnikih

b = število odgovorov, ovrednotenih z 0 točk, pri posameznem vprašanju pri starostnikih

c = število odgovorov, ovrednotenih z 1 točko, pri posameznem vprašanju pri mladostnikih

d = število odgovorov, ovrednotenih z 0 točk, pri posameznem vprašanju pri mladostnikih

Pomembnost razlik v pogostosti pojavljanja posameznih simptomov negotovosti smo preverjali le pri tistih vprašanjih, pri katerih je polovica ali več kot polovica poskusnih oseb v eni ali obeh skupinah odgovorila pozitivno v smislu indikacije simptoma negotovosti.

3. *REZULTATI*

3.1. *Razlike med mladostniki in ostarelimi osebami glede na intenziteto doživljanja občutka negotovosti*

Mladostniki	Starostniki
$\Sigma x = 934$	$\Sigma x = 1094$
$\bar{x} = 23{,}35$	$\bar{x} = 27{,}35$
$SD = 10{,}14$	$SD = 14{,}36$

$t_e = 1,4$

$t_t\,(0{,}05) = 1{,}99$

t_e na stopnji tveganja 0,05 statistično ni pomemben.

3.2. *Razlike v pogostosti pojavljanja posameznih simptomov negotovosti pri mladostnikih in ostarelih osebah:*

1. Odgovori, na katere je polovica ali več kot polovica oseb v *obeh skupinah* odgovorila pozitivno v smislu indikacije simptoma negotovosti

Tabela 1

Št. vpraš. v vprašalniku	Vprašanje	Mladostniki		Starostniki		h^2
		f	%	f	%	
7	Ali vam ponižanja dolgo časa ostajajo v spominu? (da)	22	55	29	73	1,95
10	Ali se skušate izogniti neprijetnostim tako, da se umaknete? (da)	23	58	36	90	9,30**
26	Se vam zdi, da večini ljudi lahko zaupate? (ne)	32	80	28	70	0,60
39	Ali često razmišljate o sebi? (da)	31	78	28	70	0,26

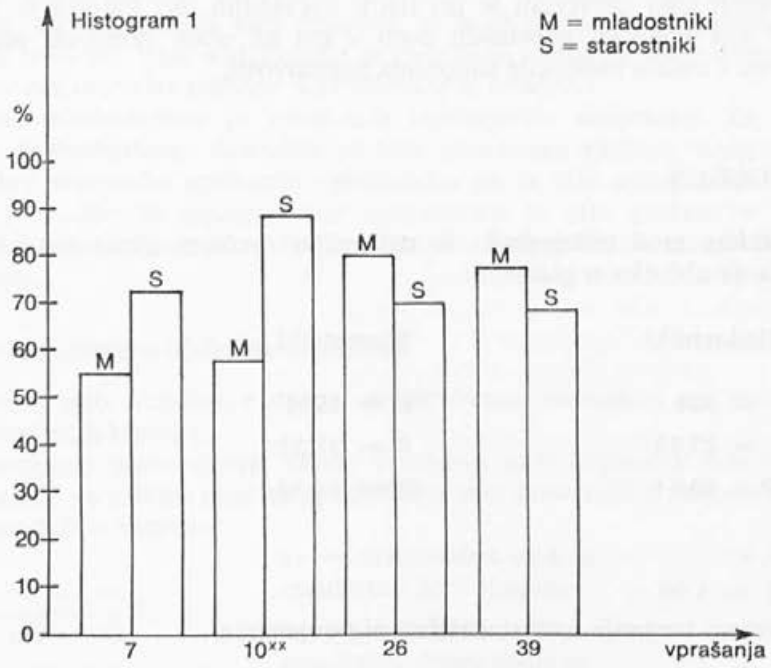

Histogram 1

2. Odgovori, na katere je polovica ali več kot polovica *starostnikov* odgovorila pozitivno v smislu indikacije simptoma negotovosti

Tabela 2

Št. vpraš. v vprašalniku	Vprašanje	Mladostniki		Starostniki		h^2
		f	%	f	%	
18	Ali menite o sebi da ste dokaj živčni? (da)	14	35	21	53	1,82
22	Ali ste pogosto nezadovoljni sami s seboj? (da)	10	25	24	60	8,64**
23	Ali ste često potrti? (da)	14	35	22	55	2,47
29	Ali ste često zaskrbljeni zaradi prihodnosti? (da)	18	45	21	53	0,20
30	Ali se običajno počutite zdravi in močni? (ne)	5	13	29	73	27,06**
38	Ali se hitro vznemirite? (da)	15	38	30	75	9,96**
51	Ali se hitro čutite prizadeti? (da)	9	23	25	63	11,51**
52	Ali se na svetu počutite kot doma? (ne)	19	48	22	55	0,20
63	Ali ste pretirano v skrbeh zaradi nesreč, ki bi se utegnile zgoditi? (da)	16	40	22	55	1,25
73	Ali vas kdaj muči občutek, da stvari niso resnične? (da)	14	35	27	68	7,20**

h^2 t(0,05) = 3,84
h^2 t(0,01) = 6,63

* razlike so pomembne na stopnji tveganja 0,05
** razlike so pomembne na stopnji tveganja 0,001

Histogram 2

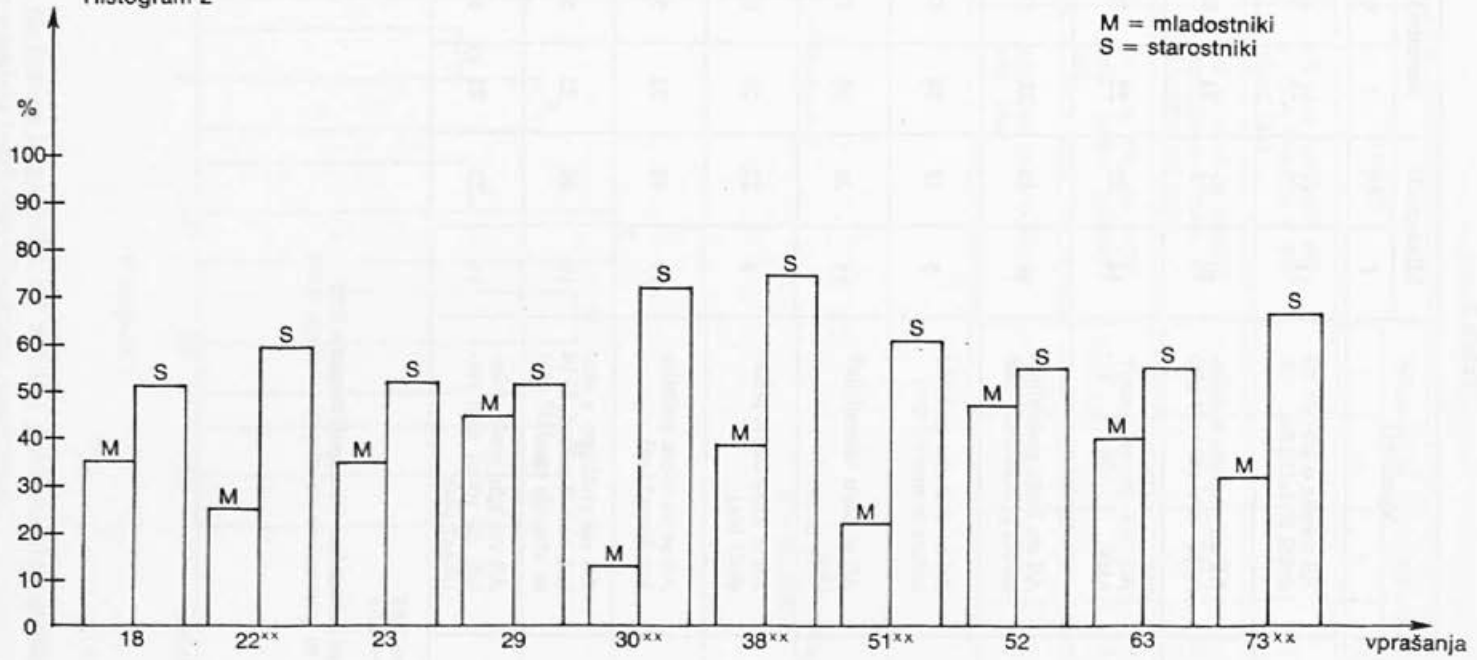
M = mladostniki
S = starostniki
%
100
90
80
70
60
50
40
30
20
10
0
M
S
18
22xx
23
29
30xx
38xx
51xx
52
63
73xx
vprašanja

3. Odgovori, na katere je polovica ali več kot polovica *mladostnikov* odgovorila pozitivno v smislu indikacije simptoma negotovosti

Tabela 3

Št. vpraš. v vprašalniku	Vprašanje	Mladostniki		Starostniki		h^2
		f	%	f	%	
17	Ali ste na splošno optimistični? (ne)	24	60	13	33	5,03*
21	Ali vas često skrbi, kakšen vtis boste naredili na druge? (da)	24	60	14	35	4,06*
27	Ali imate občutek, da ste nekomu potrebni? (ne)	24	55	14	35	2,45
36	Ali ste nezaupljivi? (da)	24	60	16	40	6,30*
40	Ali imate občutek, da živite tako kot sami želite, in ne tako kot ugaja drugim? (ne)	22	55	10	25	0,45
42	Ali se vam zdi, da ste pri svojem delu uspešni? (ne)	22	55	18	45	3,25
45	Ali navadno zastopate mišljenje, da se stvari večinoma ugodno končajo? (ne)	22	55	13	33	7,58**
54	Ali navadno pomirjujoče vplivate na druge? (ne)	22	55	9	23	3,45
66	Ali se vaša razpoloženja spreminjajo od zelo veselega do zelo žalostnega? (da)	27	68	18	45	2,47
67	Ali imate občutek, da vas ljudje na splošno spoštujejo? (ne)	23	58	15	38	2,46
4	Ali se vam zdi, da vas drugi dovolj cenijo? (ne)	20	50	17	43	0,20
9	Ali ste na splošno nesebični? (ne)	20	50	17	43	0,20

Histogram 3

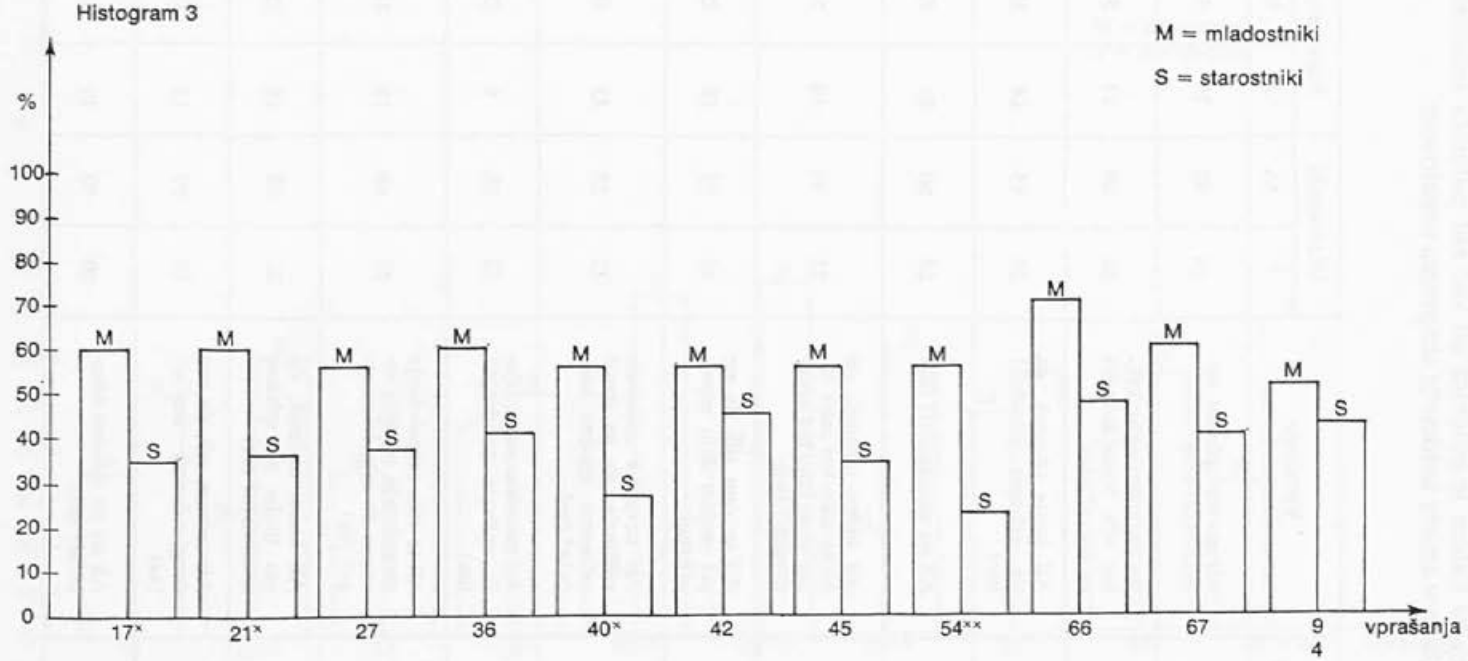
M = mladostniki
S = starostniki
%
100
90
80
70
60
50
40
30
20
10
0
M
S
17×
21×
27
36
40×
42
45
54××
66
67
94
vprašanja

4. INTERPRETACIJA IN DISKUSIJA

Rezultati jasno kažejo, da se mladostniki in ostarele osebe statistično pomembno ne razlikujejo po intenziteti občutka negotovosti. Seveda teh rezultatov ni opravičeno posploševati, ker so dobljeni na relativno majhnem številu poskusnih oseb, drugo omejitev pa predstavlja specifični način življenja populacije, iz katere je bila izbrana skupina ostarelih oseb. Starostniki, ki so sodelovali v raziskavi, so oskrbovanci doma za ostarele občane, ki imajo zagotovljene osnovne pogoje za eksistencialno varnost in jih ne ogroža fenomen socialne dekompenzacije. Ta specifičnost do neke mere lahko vpliva kot sistematični faktor v smeri zmanjševanja občutka negotovosti pri skupini starostnikov. Povprečni totalni skor za sindrom negotovosti je nekoliko višji pri skupini ostarelih oseb ($\bar{x} = 27{,}35$) kot pri mladostnikih ($\bar{x} = 23{,}35$). Ta razlika je verjetno predvsem rezultat psihične dekompenzacije, ki nastopi v starosti.

Maslow je primerjal rezultate S-I vprašalnika pri različnih skupinah poskusnih oseb. Najvišjo stopnjo občutka negotovosti je ugotovil pri ženskah zapornicah ($\bar{x} = 27{,}2$) ter pri moških zapornikih ($\bar{x} = 21{,}4$). Pri posameznih skupinah študentov in študentk z različnih ameriških univerz je dobil nižje rezultate (v intervalu 19,6 $\bar{x}$ 14,5). Maslow ne navaja povprečne kronološke starosti poskusnih oseb, ki so sodelovale v raziskavah, zato njegovih rezultatov ni opravičeno primerjalno analizirati z rezultati naših poskusnih oseb, pri katerih je kronološka starost služila kot osnovna variabla diferenciranosti obeh skupin in z ekstremno različnostjo tudi pogojuje nekatere splošne osebnostne karakteristike, ki jih bomo v nadaljevanju bolj natančno eksplicirali.

Medtem ko je prva ničelna hipoteza potrjena, pa to ne velja v celoti za drugo ničelno hipotezo. Mladostniki in ostarele osebe se pri nekaterih simptomih, ki tvorijo občutek negotovosti, statistično pomembno razlikujejo.

Ostarele osebe se bolj izogibajo tveganja v nejasnih situacijah, zato se neprijetnostim najraje izognejo z umikom. Ta simptom neodločnosti je izrazilo 90 % starostnikov in 58 % mladostnikov. Obstoječe razlike so lahko posledica psihične dekompenzacije pri starostnikih, ki se izraža kot potencirana čustvena občutljivost, anksioznost in depresivnost, lahko pa so tudi rezultat izkušenj preteklega življenja pri ostarelih osebah. Nemogoče je razmejiti vpliv socialnih determinant preteklega življenja in psihičnih sprememb, ki so posledica procesa staranja. Ugotavljanje kavzalne povezanosti med manifestacijo občutkov, ki se pojavljajo v starosti, ter variablami okolja in osebnostnimi spremembami, zahteva longitudinalni metodološki pristop, ki je zaradi velikega osipa poskusnih oseb v daljšem časovnem intervalu in finančnih obremenitev zelo težko izvedljiv.

Pri ostarelih osebah se bolj intenzivno izražajo občutki nezadovoljstva s samim seboj, slabše zdravstveno počutje, večja čustvena občutljivost in vznemirjenost ter halucinatorni občutki. Manj izraženi, a še vedno bolj kot pri skupini mladostnikov, so občutki nezadovoljstva, potrtosti, anksioznosti, ogroženosti ter živčnosti. Realno je pri starostnikih pričakovali slabše zdravstveno počutje, ostali simptomi pa so predvsem odraz psihične dekompen-

zacije, ki je rezultanta endogenih in eksogenih faktorjev. Socialne izkušnje iz preteklega življenjskega obdobja se akumulirajo v strukturo osebnosti in so podvržene spremembam procesa staranja. D. Petrović v svoji študiji o depresijah v starosti domneva, da so depresivna stanja, ki se prvič pojavijo po 65. letu starosti posledica eksogenih dejavnikov, kot so npr. ekonomska ogroženost, smrt ljubljene osebe, telesne bolezni, recedivne depresije, ki se manifestirajo že pred 65. letom starosti in se kasneje v starosti ponovijo, pa so pogojene z endogenimi dejavniki. Te osebe so bolj obremenjene s spomini na dogodke iz preteklega življenja in bolj pogosto izražajo konfliktno vedenje.

V našem primeru lahko kot stresna situacija vpliva na povečano občutenje negotovosti neustrezna adaptacija na »institucionalno« življenje v domu za ostarele, ki lahko kljub zagotovljeni socialni varnosti sproži občutke manjvrednosti in brezosebljenosti. Ob dosedanjih spoznanjih lahko le hipotetično ugotavljamo vzroke občutkov negotovosti v starosti, ravno ob teh dilemah pa se odpirajo nove potrebe po raziskovanju vplivanja socialnih determinant okolja na manifestacijo občutka negotovosti.

Pri skupini mladostnikov dominirajo občutki podredljivosti, negotovosti, razdražljivosti, sebičnost, občutki spremenljivosti, manjvrednosti, nezaupanja, konfliktnosti in splošnega pesimističnega razpoloženja. Mladostniki v dobi pubertete šele oblikujejo svojo identiteto, nimajo izdelanih svojih lastnih stališč in vrednot. Te značilnosti se odražajo tudi v specifični simptomatiki splošnega doživljanja negotovosti. V svoji okolici se mladostniki počutijo negotove, dvomijo v svoje sposobnosti, ki jih niso sposobni realno oceniti. Ker še nimajo izoblikovane svoje lastne podobe o sebi, tudi ne morejo ustrezno akceptirati kako jih ocenjuje okolica. Nekoliko presenetljiv je simptom sebičnosti, ki je izražen pri polovici mladostnikov, zelo verjetna je pri tem vprašanju možnost napake zaradi nerazumevanja, ker je vprašanje formulirano v zanikani obliki.

Zaradi omejitev, ki smo jih omenili na začetku tega poglavja, tudi rezultatov, dobljenih pri skupini mladostnikov ni možno primerjalno analizirati z ugotovitvami drugih raziskav.

5. *ZAKLJUČEK*

Iz rezultatov raziskave lahko rezimiramo dva osnovna sklepa, ki predstavljata odgovor na zastavljena cilja naloge:

1. Skupini mladostnikov s povprečno starostjo $\bar{x} = 13{,}88$ let in ostarelih oseb s povprečno starostjo $\bar{x} = 77{,}65$ let se globalno ne razlikujeta po intenziteti občutka negotovosti. Te ugotovitve ni opravičeno posploševati zaradi premajhnega števila poskusnih oseb in nekaterih omejitev pri oblikovanju eksperimentalnih skupin, nezadovoljivi pa so tudi rezultati drugih raziskav, ki bi omogočili primerjalno analizo.

2. Mladostniki in ostarele osebe se razlikujejo v vsebini nekaterih simptomov, ki tvorijo občutek negotovosti. Obe skupini izražata nezaupanje

do ljudi, introspektivno razmišljata o sebi in sta dokaj občutljivi na ponižanja s strani drugih ljudi.

Mladostniki so negotovi predvsem zaradi dvoma v svoje sposobnosti in pomanjkanja samozaupanja. Ker nimajo jasno izoblikovane svoje lastne identitete in sistema vrednot, prihajajo do notranjih konfliktov in stanj napetosti, kar rezultira nerealno ocenjevanje okolice in odnosa drugih ljudi do sebe.

Ostarele osebe so emocionalno bolj občutljive, počutijo se manj zdrave, skrbi jih prihodnost in v nejasnih situacijah se raje umaknejo. Takšni prevladujoči občutki so v pretežni meri posledica psihične dekompenzacije, ki je značilen fenomen starosti.

Ob teh spoznanjih se odpirajo nove potrebe po nadaljnem raziskovanju. Glede na specifično karakteristiko ostarelih poskusnih oseb, ki so bili za to raziskavo izbrani iz populacije oskrbovancev doma za ostarele in imajo že a priori zagotovljene osnovne eksistencialne potrebe, bi bilo potrebno analizirati stopnjo negotovosti pri ostarelih osebah, ki živijo sami v bivalnem okolju. Primerjava rezultatov obeh skupin bi nekoliko bolj osvetlila tudi vpliv socialnih determinant na intenzivnost doživljanja občutka negotovosti.

Za adekvatno primerjalno analizo rezultatov, bi bilo potrebno kot kontrolno skupino v raziskavo vključiti skupino poskusnih oseb srednje starosti, ki ima že stabilno izoblikovano strukturo osebnosti. Zaradi časovnih omejitev poteka eksperimentalne faze raziskave omenjeni cilji presegajo okvir pričujoče raziskave, predstavljajo pa osnovo za nadaljno raziskovanje.

6. *LITERATURA*

1. Accetto B.: Zapiski s predavanj na podiplomskem kurzu iz gerontologije na Medicinski fakulteti, študijsko leto 1980/81
2. Lamovec T., Musek J., Pečjak V.: Teorije osebnosti, Cankarjeva založba, Ljubljana 1975, str. 293—304
3. Maslow A. H.: Manuel for the Security-Insecurity Inventory, Consulting Psychologists Press, Inc. Palo Alto, California 1952
4. Petrić D.: Depresije u starosti, Institut za stručno usavršavanje i specializaciju zdravstvenih radnika, Beograd 1975
5. Smiljanić V.: Psihologija staranja, Nolit, Beograd 1979, str. 7—12
6. Smolić-Krković N.: Gerontologija, priručnik za socialne radnike, Zagreb 1974, str. 20—36

Pri izvedbi raziskave so mi pomagali: tov. Tanja Lamovec, ki mi je posredovala vprašalnik, tov. Darja Piciga-Rojko, ki mi je omogočila izvedbo raziskave na osnovni šoli Bičevje ter tov. Mirjam Belič in Vladka Sladič, ki sta pomagali pri izvedbi raziskave v domu za starejše občane Bežigrad. Vsem se zahvaljujem.

Estetika

Bürgerjevo razumevanje avantgardistične umetnine

JANEZ STREHOVEC

1. Bürgerjeva teorija umetniške zgodovinske avantgarde

»Evropska avantgardna gibanja lahko opredelimo kot napad na položaj umetnosti v meščanski družbi. Ne zanika se nek vnaprejšnji izraz umetnosti (stil), temveč institucija umetnosti kot tisto, izvzeto iz življenjske prakse ljudi. (. . .) Za dominantno znamenje umetnosti v meščanski družbi smatrajo avantgardisti njeno ločenost od življenjske prakse. To je bilo, med drugim, mogoče zato, ker je naredil esteticizem ta, institucijo umetnosti ustvarjajoči moment za bistveno vsebino del. Sovpadanje institucije in vsebine dela je bilo razvojno-logični pogoj za možnost avantgardističnega postavljanja umetnosti pod vprašaj. Avantgardisti si torej prizadevajo za ukinitev umetnosti — ukinitev v Heglovem smislu besede: umetnost se enostavno ne uniči, temveč prevede v življenjsko prakso, kjer se, čeprav v spremenjeni vsebini, ohrani. Pomembno je videti, da so avantgardisti pri tem prevzeli bistven moment esteticizma. V njem je postal odmik od življenjske prakse konstitutiven za vsebino del. Življenjska praksa, na katero se esteticizem, negirajoč jo, nanaša, je smotrno racionalno členjena meščanska vsakdanjost. Avantgardisti si sedaj nikakor ne prizadevajo integrirati umetnost v *to* življenjsko prakso; nasprotno, z esteticisti jim je skupno odklanjanje smotrno racionalno urejenega sveta, kot so ga oni opredelili. Po čemer se razlikujejo od njih je poskus organizirati iz umetnosti neko *novo* življenjsko prakso.«[1]

Te opredelitve predstavljajo jedro Bürgerjevega razumevanja avantgarde, ekspliciranega v njegovem odmevnem delu Teorija avantgarde iz 1974. leta. Ker gre za več dovolj korenitih in presodnih trditev, se zaustavimo pri njih in jih skušajmo razčleniti na osrednje:

— opredelitev avantgarde glede na njen napad na institucijo umetnosti;

— institucija umetnosti je razumljiva kot institucionalizirana umetniška avtonomija, torej področje, ločeno od vsakdanjega praktičnega življenja;

— najvišji izraz umetniške avtonomije je esteticizem; esteticisti so odklanjali obstoječe, razumljeno kot racionalni svet meščanske vsakdanjosti;

[1] Peter Bürger, Theorie der Avantgarde (odslej skrajšano TdA), str. 66, 67.

— esteticizem je predpogoj za avantgardni napad na umetniško avtonomijo, hkrati pa tudi zgled na odklanjanje obstoječega (avantgardisti torej prevzemajo njegovo zoperstavljanje obstoječemu in hkrati negirajo njegovo avtonomnost);

— avantgardistična ukinitev umetnosti je mišljena v smislu heglovske kategorije oziroma postopka »Aufhebung«; kritizirana, napadena, pod vprašaj postavljena umetnost se ne uniči, ampak prevede v življenjsko prakso in v njej preoblikuje;

— pri tem ni mišljeno nikakršno pozitivistično stapljanje umetnosti z obstoječim, torej poskus naivne homogenizacije umetnosti in življenja, ampak gre za oblikovanje nove življenjske, družbene prakse po načelu umetniške kreativnosti.

Poglavitni vtis že ob prvem branju, tako rekoč informativnem vpogledu v te teoretske predpostavke je spoznanje o Bürgerjevem kontrastiranju in tudi korenitem konfrontiranju umetniške (zgodovinske) avantgarde z umetnostjo kot umetnostjo, torej svetom tradicionalne (neo)klasicistične umetnosti. Avantgardo namreč razume kot neposredni napad na institucijo umetnosti, kot (umetniško?) prakso, porojeno v umetniški sedanjosti, ki postavlja pod vprašaj zgodovinski topos umetnosti, njeno institucijo, avtonomnost, komornost in že ustaljene oblike recepcije estetskega koda. Umetniška zgodovinska praksa naj bi v sedanjosti (dvajsetih in zgodnjih tridesetih letih 20. stoletja in v 2. polovici tega stoletja) prišla torej v protislovje sama s sabo. Mesto, kjer je to protislovje na delu, je avantgarda ki se nahaja v paradigmatičnem odnosu do zgodovine umetnosti in njenih oblik. Pri tem je pomembno, da izhaja Bürger, podobno kot T. W. Adorno, iz znane Marxove teze, po kateri je anatomija človeka ključ za anatomijo opice, kar pomeni, da je moč šele preko najvišnjega razvojnega stadija razumeti nižje, predhodne oblike. Seveda pa je takšno razumevanje avantgarde tudi izrazito vrednostno; avtor, kolikor aplicira omenjeno Marxovo tezo, predpostavlja nekakšen napredek v zgodovinskem toku umetnosti, ki kulminira v avantgardi.

Ni pa ta Marxova misel edina, ki je prisotna v Teoriji avantgarde. Očrti za kritiko politične ekonomije so vsekakor besedilo, na katerega se nanašajo številne eksplikacije iz poglavja Avantgarda kot samokritika umetnosti v meščanski družbi. Peter Bürger namreč prevzema Marxovo razlikovanje med sistemu imanentno kritiko in samokritiko kot korenito postavljanje pod vprašaj kritizirane institucije. Po njegovi sodbi se lahko to opozicijo produktivno prenese tudi na področje umetnosti. Kot primer za sistemu imanentno kritiko navaja kritiko baročne drame, ki so jo prispevali teoretiki francoske klasike, in na drugi strani, Lessingovo kritiko nemškega posnemanja klasicistične francoske tragedije. Obe kritiki funkcionirata znotraj institucije gledališča; pri tem se zoperstavljajo samo različna, zgodovinsko pogojena razumevanja tragedije.

Temu tipu kritike je nasproten tisti, ki zadeva institucijo umetnosti kot celoto — samokritika umetnosti. V tem smislu je oblikoval Bürger eno svojih osrednjih misli: »Z gibanjem zgodovinske avantgarde vstopa družbeni delni sistem umetnosti v stadij samokritike. Dadaizem, najbolj radikalno

gibanje znotraj evropske avantgarde, ne kritizira več umetniških usmeritev, ki so mu predhodile, temveč *institucijo umetnosti*, kot se je izoblikovala v meščanski družbi. S pojmom institucija umetnosti lahko označimo tako umetnost producirajoči in distribuirajoči aparat kot tudi tiste, v določeni epohi dominantne predstave o umetninah, ki bistveno določajo recepcijo umetniških del. Avantgarda je naperjena zoper oboje — proti distribucijskemu aparatu, ki mu je podvržena umetnina, in proti, s pojmom avtonomija opisanim statusom umetnosti v meščanski družbi.«[2]

Peter Bürger je torej dosledno prevzel Marxovo tezo (in jo apliciral na področju umetnosti), po kateri se pojavlja proletariat kot izraz samokritike, ki s svojo eksistenco postavlja pod vprašaj družbo kot celoto. »Predpostavka za samokritiko meščanske družbe je nastanek proletariata.«[3] Vendar pa Bürgerju ne moremo odrekati kritičnosti in skeptičnosti, ko se je vprašal po zgodovinskih pogojih, ki omogočajo samokritiko družbenega delnega sistema umetnosti. Odločno se je namreč uprl pavšalnim in modnim razlagam tipa »kriza umetnosti in kriza meščanske družbe« ter se zoperstavil poenostavljenim tezam, da se nujno izraža družbena kriza tudi na področju umetnosti in obratno.

Rešitev je videl v konstrukciji, pravzaprav rekonstrukciji delnega sistema umetnosti, opazovanjem kot zgodovina ukinjanj divergence med institucijo umetnosti in umetninami. To razlikovanje je ena odločilnih točk Bürgerjeve teorije, ki nas usmerja naprej k samemu vprašanju, kaj sploh pomeni to Bürgerjevo uvajanje institucije umetnosti. S tem pojmom nedvomno meri na celoten zgodovinski ideološki »kontekst« umetnosti, torej na splet distribucijskih, reprodukcijskih in recepcijskih odnosov, v katere se umešča novoveška umetnost; institucija umetnosti pa pomeni tudi uvajanje nove posredovalne ravni med družbo in individualnimi umetniškimi deli. Družbeno pomenljivost torej zadobijo individualne umetnine prav na podlagi svojega razmerja do institucije umetnosti.

V svoji novejši knjigi Posredovanje-recepcija-funkcija (estetska teorija in metodologija literarne vede) iz 1979. leta je Peter Bürger še natančneje eksplicira sam pojem institucije umetnosti. Zavrnil je pozitivistično rabo tega pojma, udomačeno v sociologiji umetnosti in književnosti, kjer se nanaša zgolj na ustanove, ki tako ali drugače posredujejo umetniška dela, kot so založbe, knjigarne, gledališča in muzeji, in se zavzel za opredelitev, po kateri pomeni institucija umetnosti epohalno določitev funkcije umetnosti v njeni družbeni pogojenosti. Opraviti imamo z izrazito zgodovinsko kategorijo, ki vključuje družbeno-zgodovinsko posredovanost umetniškega materiala, naziranj, vrednotenj in oblik percepcije, v obravnavanem delu Teorija avantgarde je zato vezana predvsem na avtonomni status umetnosti v meščanski družbi in na cel sistem za umetnost arbitrarnih odnosov, povezanih z njim.

V Posredovanju-recepciji-funkciji je zato Bürger na podlagi te kategorije (institucija umetnosti) kontrastiral meščanski in predmeščanski, dvorsko-fevdalni kontest umetnosti, tematiziral funkcijo tako publike kot umetniškega

[2] TdA, str. 28, 29.
[3] TdA, str. 30.

materiala pri tem in izpostavil presodno funkcijo trga za to zgodovinsko razlikovanje. »Kar loči materialne pogoje umetniške produkcije v razviti meščanski družbi od tistih predmeščanskih družbenih formacij, je dejstvo, da je postal trg odločilna podlaga umetniške produkcije — v nasprotju do mecenata kot osnove umetniške produkcije v dvorsko-fevdalni družbi.«[4]

Bürgerjeva teorija avantgarde je tudi teorija o esteticizmu in avantgardistični reakciji nanj. Institucija umetnosti se pri esteticizmu namreč, po Bürgerjevi sodbi, »pokriva« z vsebinami del, opraviti imamo s svojevrstnim sovpadanjem obeh elementov, kajti v esteticizmu dovršena avtonomizacija umetniških vsebin pomeni tudi dosledno izvedbo zgodovinskega procesa avtonomizacije, ki je bil na družbeno-institucionalni ravni že izveden v meščanski družbi in teoretsko (pre)mišljen v Baumgartnovi, Kantovi in Schillerjevi estetiki. Samokritika v umetnosti in tudi svojevrstno protislovje v njej se lahko pojavijo le v trenutku svojevrstne vrnitve k sebi sami umetniške intencije, ki jo predstavlja esteticizem kot »odtujitev od odtujenega sveta« oziroma umetnost, ki se nanaša le še na sebe samo, ima smoter le v tem, da pač umetnost je — brez kakršnihkoli družbenih funkcionalnosti. Če je mogoča analogija med Bürgerjevo opredelitvijo avantgarde in Marxovo mislijo o proletariatu, potem jo lahko, vsaj shematsko, potegnemo tudi med esteticizmom in kapitalizmom.

Bürgerjeva Teorija avantgarde se začenja z uvodnim premislekom o kritični literarni vedi, v katerem se pisec, upoštevajoč tudi Gadamerjeve prispevke k obravnavi hermenevtike, eksplicitno izreče za prenos Marxove kritike religije na področje umetnosti in književnosti. »Iz Marxove kritike religije se lahko abstrahira model, ki je uporaben na literarnih predmetih. Marx vzpostavlja odnos med *idealno vsebino* (religioznim naukom) in družbenim položajem nosilca te idealne vsebine (družbene bede).«[5]

Bürger je torej prevzel Marxov pojem kritike ideologije, razvit pri njegovi kritiki religije, pomembno pa je tudi njegovo upoštevanje Marcusejeve teze o afirmativnem značaju kulture in umetnosti v meščanski družbi. Drugo poglavje Teorije avantgarde je zato kritičen pretres problematike umetnosti v meščanski družbi. Pri tem uvaja že omenjeno kategorijo institucija umetnosti kot splošno interpretacijsko shemo oziroma posredovalno ravan in spremlja njena razhajanja in zbliževanja z vsebinami konkretnih umetniških del. Destrukcija te ideološke osnovne stavbe nastopi z avantgardo kot reakcijo na esteticizem kot identitetno strukturo umetnosti (posameznih del) in njene ideološke (samo)zavesti (institucije umetnosti). To je trenutek porušitve delnega sistema umetnosti, ki doseže, po Bürgerjevi sodbi, stadij samokritike, s pomočjo katere se lahko paradigmatično dekodira njegov razvojni proces. »Totaliteta razvojnega procesa umetnosti postane razvidna šele na stopnji samokritike.«[6]

Na tem mestu moramo vsekakor opozoriti na to samosvojo razlago zgodovinskega (samo)razvoja umetnosti. Bürger namreč ne pojmuje zgodovinske preobrazbe umetnosti kot produkt (zunanjih) razrednih bojev ali

---

[4] Peter Bürger, Vermittlung — Rezeption — Funktion, str. 187.
[5] TdA, str. 11.
[6] TdA, str. 29.

nasilnega vdora tehnologij in ideologij na področje umetnosti, ki je, torej v njegovi (re)konstrukciji zgodovine umetnosti, kar se da avtonomno. Pisec Teorije avantgarde izhaja iz imanentnega razvojnega procesa meščanske umetnosti, torej njenega samorazvoja, ki kulminira v ukinitvi avtonomne in organsko koncipirane umetnine na podlagi že omenjenega napada avantgarde na institucijo umetnosti.

Pri tem je pomembno, da Bürger točno opredeli, za kakšno avantgardo pri tem gre. Napad na institucijo umetnosti je v kontekstu njegove teorije delo zgodovinske avantgarde, torej gibanj, ki so se pojavila in tudi odživela svoj čas med leti 1910 in 1930, sicer pa prisluhnimo njegovi opredelitvi: »Tu uporabljeni pojem zgodovinskih avantgardnih gibanj je dobljen predvsem na podlagi dadaizma in zgodnjega nadrealizma, v enaki meri pa se nanaša tudi na rusko avantgardo po oktobrski revoluciji. (. . .) Z omejitvami, ki bi jih opredelili v konkretnih osvetlitvah, velja to tudi za italijanski futurizem in nemški ekspresionizem.«[7]

Zgodovinski avantgardi tega obdobja namreč odločno zoperstavlja neoavantgardo kot poskus evropsko-ameriške oživitve avantgardističnih intencij po II. svetovni vojni (predvsem v šestdesetih in zgodnjih sedemdesetih letih). Pri tem je pomenljiva naslednja Bürgerjeva ugotovitev: »Restavracija institucije umetnosti in restavracija kategorije dela kaže na dejstvo, da je avantgarda danes že zgodovinska. Tudi danes so, razumljivo, poskusi, da bi se nadaljevala tradicija avantgardnih gibanj (. . .), vendar jih lahko, kot na primer happeninge, označimo kot neoavantgardistične, kajti ne zmorejo več doseči protestnega učinka dadaističnih manifestacij, ne glede na to, da so bolj dovršeno načrtovani in izvedeni od slednjih. (. . .)

Ponovno oživljanje avantgardističnih intencij s sredstvi avantgardizma ne more doseči še enkrat, v nekem spremenjenem kontekstu omejenega delovanja zgodovinskih avantgard. (. . .) Neoavantgarda je institucionalizirala *avantgardo kot umetnost* in s tem negirala izvorne avantgardistične intencije. (. . .) Neoavantgardna umetnost je avtonomna umetnost v polnem pomenu besede, in to pomeni: zanikala je avantgardistično intencijo po uvajanju umetnosti nazaj v življenjsko prakso.«[8]

Kaj pomenijo te, pravzaprav nenavadne misli? Tako rekoč v isti sapi, ko Peter Bürger zatrjuje epohalni pomen zgodovinske avantgarde v smislu njenega napada na z estetizmom dovršeno institucijo umetnosti in alternativni prehod umetnosti v življenjsko prakso, kjer ima nalogo vzpostavitve nove družbene členitve, priznava že tudi njen neuspeh, neizbežen poraz. Ta Bürgerjeva ugotovitev o neuspelem vračanju avantgarde v življenjsko prakso in o resignaciji, ki je spremljajoče občutje pri teh poskusih transcendiranja meja umetnosti, seveda ni slepo navržena hipoteza, nekakšen imanentni postulat njegove teorije, ampak zgolj zavest o sodobnem pluralizmu umetniških smeri, nenehni restavraciji in reprodukcijah umetnosti kot umetnosti ter o dokaj mirni, vedno manj pretresljivi koeksistenci avantgarde z drugimi umetnostmi.

---

[7] TdA, str. 44.

[8] TdA, str. 79, 80.

Vendar pa ta, pravzaprav specifičen neuspeh avantgarde nikakor ne pomeni, da so bila ta gibanja zaman, oziroma, da je njihovo intencijo mogoče povezati z napačnim ukinjanjem umetniške avtonomije v industriji zabave. Nasprotno, kot je esteticizem s svojimi skrajnostmi omogočil zgodovinski prelom z avantgardo, tako je njen neuspeh svojevrstno ukinjen v sedanjih umetnostih (neoavantgarda, transavantgarda, neoklasicizem, modernizem, postmodernizem), ki živijo na sebi ta zlom avantgarde kot nujnega momenta v zgodovinskem razvoju evropske umetnosti.

Sicer pa se s to ugotovitvijo vračamo tudi k besedilu same Bürgerjeve Teorije avantgarde: »Značilen znak zgodovinskih avantgardnih gibanj se nahaja sedaj prav v tem, da niso razvile nobenega stila; ni dadaističnega ne nadrealističnega stila. Ta gibanja so toliko bolj likvidirala možnost epohalnega stila, kolikor so povzdignila v načelo razpoložljivost nad umetniškimi sredstvi preteklih obdobij.«[9] Avantgardistično razgaljenje institucije umetnosti namreč omogoča stanje svobodne razpoložljivosti vseh tradicij in polno uveljavitev pluralizma umetniških sredstev in tehnik. Neuspešen poskus prehoda v zunajumetniški svet in njegovega spreminjanja po zakonih umetnosti pa se zrcali tudi v svojevrstni destruktivni obrnitvi umetnosti na sebe samo. Nase je položila roko, bi lahko metaforično zapisali, sicer pa prisluhnimo Bürgerjevi misli: »Avantgardistična intencija po rušenju institucije umetnosti se na tako paradoksalen način realizira v umetniškem delu samem. Namesto nameravanega revolucioniranja življenja na podlagi uvajanja umetnosti nazaj v življenjsko prakso pride do revolucioniranja umetnosti.«[10]

2. Stvarnost kot alegorija pri Walterju Benjaminu in Petru Bürgerju

Vprašanje po jedru stvarnosti je najvišje vprašanje tradicionalne, sistemsko mišljenje goječe filozofije. O tem, kako se pojavlja umetniško delo, namreč kakšne ontološke strukture je, govorijo tudi različne variante filozofije umetnosti, ki skušajo prav na tej podlagi opredeliti ontološko posebnost umetniškega »sveta«. Modalne analize biti umetniškega dela nam razkrivajo status stvarnosti kot umetniškega dela, tudi v obliki videza in irealnega estetskega predmeta, ki sopripada resničnemu in realnemu v smislu, da umetnosti po Heglu ne smemo očitati njene navideznosti, ampak gre za videz, ki je bistven za bistvo in resnično samo.

Stvarnost v umetniškem delu? V njem ni druge stvarnosti kot tiste, ki jo producira umetnost sama. Ta stvarnost seveda ni povsem avtonomna, tudi ne modalno enoplastna, zanjo so značilne tako realne kot irealne sestavine, ali, če uporabimo besede Balibarja in Machereya, realni in fikcijski učinki.

Stvarnost v umetniškem delu? Poznamo desetine definicij, od Lukácseve, po kateri gre za antropomorfni evokativni mimezis do Ingardnove in Hartmannove teorije o posebnih plasteh v umetniškem delu; stvarnost v umetninah se razume tudi kot transformirana v videz, fikcijo (kot določeno iluzijo), simbol, metaforo, arhetip in alegorijo. Je suberzivna moč umetnosti prav

[9] TdA, str. 23, 24.
[10] TdA, str. 98.

v njeni transformaciji stvarnosti v videz, je eno temeljnih vprašanj, bistveno povezanih prav s to zapleteno naravo umetniških del?

Kako s stvarnostjo v umetniškem delu je, bomo v tem kratkem prispevku opazovali na podlagi analize Benjaminove teorije baročne in baudelairovske alegorije, prisotne v spisih Izvor nemške žaloigre in Baudelairov Paris Drugega cesarstva, in interpretirane v luči Bürgerjeve teorije historične avantgarde.

V Teoriji avantgarde (Theorie der Avantgarde), analizi teoretskih predpostavk zgodovinske umetniške avantgarde dvajsetih let 20. stoletja kot napada na meščansko institucijo umetnosti in (neo)klasicistično strukturo umetniškega dela, je njen avtor Peter Bürger neposredno izšel iz Benjaminove postestetske teorije umetniške alegorije. Postopek alegorika je opisal kot dejavnost izdrtja elementov iz totalitete življenjskih zvez, njihovo izolacijo in izropanje njihovih prvobitnih funkcij. Alegorija je zato po svojem jedru okrušek (Bruchstück) in se nahaja v nasprotju z organskim simbolom. Alegorik potem zbira tako izolirane fragmente realnosti in jim podeljuje smisel. Gre za podeljeni smisel, ki ne izhaja iz izvornega konteksta fragmentov. Alegorija, ki je po svojem bistvu okrušek, fragment, predstavlja zgodovino kot propad. W. Benjamin: »V alegoriji se nahaja facies hippocratica (mrtvaška maska) zgodovine kot otrple prapokrajine pred očmi opazovalca.«[1]

V tej opredelitvi gre za dva produkcijsko-estetska pojma, od katerih se eden nanaša na ravnanje z materialom (izdrtje elementov iz konteksta) in drugi na konstituiranje dela (povezava fragmentov in podelitev smisla).

Takšna opredelitev alegorije pomeni jedro za določitev neorganskega — po Bürgerjevi sodbi — avantgardnega umetniškega dela, ki je že postestetsko (ni več utemeljeno na lepem videzu in metafizičnem pojmu lepega, ki sicer korespondira z metafizično bitjo kot identitetno strukturo najvišje dobrega, lepega in resničnega). Postestetska alegorična umetnina je okrušek (Bruchstück), v smislu znane Benjaminove misli: »Podoba na polju alegorične intencije je okrušek, runa (. . .) Ugasnil je napačni videz totalitete.«[2]

Za stvarnost kot alegorijo so značilne tudi prekinitev, diskontinuiteta, torzo, realne alegorije, šifre in arhetipi v smislu znanih opredelitev Ernsta Blocha, tudi iz njegove pomembne kritike Lukácsevega razumevanja sodobne umetnosti prav spričo vztrajanja na pojmu heglovske totalitete tudi v umetnosti. (Umetniška) stvarnost kot alegorija je delo umetnosti, učinek produkcije same. Ni korespondenc med njo in nekakšnimi analogoni zunaj dela. Nepreklicno je ona sama, četudi polna čisto iluzijskih in irealnih sestavin.

Benjaminovo teorijo alegorije, tukaj le okvirno skicirano, opazujemo in razumevamo na podlagi Bürgerjeve analize. Bürgerju je ta alegorična alternativa služila za teoretsko opredelitev ne-organskega avantgardističnega umetniškega dela, ki ga ostro zoperstavlja organski umetnini tradicionalne avtonomne umetnosti. Na podlagi Benjaminove teorije alegorije tudi zoperstavlja umetnika klasika in umetnika avantgardista. Klasik namreč obravnava umetniški material kot nekaj živega in spoštuje njegov pomen, izvirajoč iz

[1] W. Benjamin, Gesammelte Schriften, Bd. I. 1, str. 343.
[2] Ibid., str. 352.

konkretne življenjske situacije. Avantgardistu pa pomeni — nasprotno — material samo material; skuša uničiti njegovo »življenje«, ga izolira in fragmentira.

Klasik tudi skuša vzpostaviti umetnino kot živo sliko totalitete, medtem ko ni avantgardistovo delo več napravljeno kot organska celota, temveč montirano iz fragmentov. Avantgardistična intencija po razrušenju institucije umetnosti se zato na paradoksalen način realizira v umetniškem delu samem: alegorični in na montaži (iz različnih kontekstov vzetih elementov) utemeljeni umetniški proizvod se ne pojavlja več kot delo narave (v Kantovem smislu, po katerem mora lepa umetnost izgledati kakor narava); v njem je razbit videz totalitete.

Omenimo naj, da je Bürgerjeva teorija avantgarde sicer omejena z nekaterimi predpostavkami — o tem obstaja zanimiv dokument — delo Teorija avantgarde — Odgovori na Petra Bürgerja določitev umetnosti in meščanske družbe, ki jo je uredil W. Martin Lüdke in v kateri je kritično osvetljeno tudi Bürgerjevo povezovanje baročne alegorije z načelom montaže, značilnim za nekatere umetniške prakse 20. stoletja.

Alegorija je, po naši sodbi, tudi še karakteristika modernizma in ne avantgardizma, vendarle pa je še bistveno vezana na umetnost kot umetnost, je delo umetnosti same. Kot poseben primer pa je pomenljiva prav za ontologijo umetnosti, predvsem spričo svoje paradigmatske strukture glede na zgodovino umetnosti in posebnosti njenih oblik. Alegorično modernistično umetniško delo se namreč oblikuje tudi kot izziv tako umetniškemu svetu kot svetu zunaj umetnosti same. Preprosto mora biti različno — kot drugo tradicije in drugo empirije.

3. Stvarnost kot avantgardistična manifestacija in instalacija

Če je alegorično umetniško delo pravzaprav umetniški proizvod modernizma, saj vsebuje še številne opredelitve dela kot umetnine, tudi zgodovinsko-usodnostno je umeščeno v institucije umetnosti, se moramo vprašati, kakšna je pravzaprav umetnina, ki je lastna izključno umetniški avantgardi, je njen avtentični produkt?

Za avantgardo je nedvomno značilno eksperimentiranje, v nasprotju do modernizma si tudi ne prizadeva za premoč sodobnosti nad tradicijami (klasicizmov in neoklasicizmov), ampak pomeni korenit prelom z vsemi dotedanjimi umetnostmi in njihovimi muzealizacijami ter, nedvomno, odločilen napad na tisti ideološki kontekst avtonomne umetnosti, ki ga je Peter Bürger poimenoval z institucijo umetnosti.

Pisec Teorije avantgarde se je s problematiko avantgardistične umetnine ukvarjal v obsežnem samostojnem poglavju (III. Avantgardistično umetniško delo), ki sicer kulminira v že opisani teoretski razširitvi in nadzidavi Benjaminove »estetike alegorije«, vendar pa vključuje tudi druga zanimiva opazovanja, opisana v sestavkih K problematiki kategorije dela, Novo, Slučaj in Montaža. Bürger se je že uvodoma vprašal, kaj sploh je v krizi, namreč kategorija dela ali samo določen zgodovinski izraz te kategorije. Pri tem je, razumljivo, mislil predvsem na krizo, nanašajočo se na organsko koncipirano

simbolno umetnino kot enotnost delov in celote, vendar pa je pravilno opazil, da tudi pri tistih, še tako provokativnih, napram instituciji umetnosti zoperstavljenih avantgardističnih manifestacijah še vedno ostajajo številne, sicer povsem nepričakovane reference na kategorijo dela. Sicer pa prisluhnimo Bürgerjevemu razmišljanju: »Avantgardistično delo ne negira enotnosti nasploh (. . .),temveč določen tip enotnosti, prisoten v za organsko umetniško delo značilnem odnosu dela in celote . . . Duchampovi ready mades dobivajo na primer smisel samo v odnosu do kategorije umetniškega dela. Če označuje Duchamp serijsko napravljene, poljubne predmete in jih pošlje na umetniške razstave, potem predpostavlja ta provokacija umetnosti nek pojem o tem, kaj umetnost je.«[1] Signatura je namreč dodana serijskim produktom, pomeni pa znak za individualno ustvarjanje enkratnih del — izvirnikov, kar pomeni, da je pri Duchampovih ready mades stopilo na mesto dela dejanje provokacije, ki pa se, po avtorjevi označitvi, vsaj posredno še nanaša na pojem umetniškega dela, znanega od renesanse dalje.

Pri nadaljnih iskanjih posebnosti avantgardnega preloma s tradicijo je Bürger izšel iz Adornove estetske teorije; potem ko je omenil piščevo tezo, ki je še kako blizu njegovi lastni koncepciji, namreč da je mogoče umetnost preteklosti razumeti samo v luči moderne umetnosti, se je nadrobneje zaustavil ob Adornovi misli o novem kot presodni estetski kategoriji moderne umetnosti. Novo pri tem ni mišljeno kot variacija znotraj strogih meja zvrsti (na primer »nova pesem«) niti ne gre za nadaljni razvoj oziroma obnavljanje tradicije, ampak za prekinitev s slednjo. Vendar pa je novo, kot ugotavlja Bürger, vendarle presplošna in ne dovolj specifična kategorija, da bi lahko zajela poglavitno takšnega preloma s tradicijo. Ta kategorija tudi ne omogoča natančnega razlikovanja med modno in zgodovinsko nujnimi novostmi.

Omenimo naj, da je v tem piščevem kritičnem razmišljanju tudi prisotna odvrnitev od Adorna in njegovega pogleda na razvoj (sodobne) umetnosti. Adorno, ki v nasprotju do obravnavanega avtorja ne razume avantgardna gibanja kot zgodovinska, temveč živa še danes, je namreč ta prelom s tradicijo, lasten zgodovinskim avantgardam, posplošil v razvojno načelo moderne umetnosti nasploh.

Peter Bürger je kritičen tudi pri obravnavi »slučaja« kot za avantgardistična dela presodne kategorije, nadrobno osvetljene v delu E. Köhlerja Literarni slučaj, možno in nujnost (München, 1973). Po Köhlerju je namreč (slučajnostna) prepustitev umetniškemu materialu značilnost tako avantgardistične kot neoavantgardistične umetnosti. Bürger loči med neposredno in posredno slučajnostno produkcijo. Prvo odkriva v slepi spontanosti pri ravnanju z materialom, na primer pri določeni vrsti slikarstva 50. let (action painting), drugo pa pri preračunanem postopku konstrukcije kot odpovedi subjektivni imaginaciji in fetišiziranem »geniju«. Tudi tukaj se Bürger sklicuje na Adorna, konkretno na njegovo Filozofijo nove glasbe in obravnavo Schönbergovega opusa v njej. Racionalnost dvanajsttonske glasbe je definiral

[1] TdA, str. 77.

kot »zaključen in hkrati samemu sebi neprozoren sistem, v katerem je konstelacija sredstva neposredno hipostazirana kot smoter in zakon. (. . .) Zakonitost, v kateri se izraža, je hkrati povsemo odvisna od materiala, ki jo določa, ne da bi ta določenost sama služila kakemu smislu.«[2]

Produkcija na podlagi slučaja z uporabo načela konstrukcije sicer nastopa v književnosti, namreč v konkretni poeziji, po Bürgerjevi sodbi kasneje kot v glasbi; spričo majhnega pomena semantičnega v njej ji je bližja formalna konstrukcija kot literaturi. Po obravnavi Benjaminove koncepcije alegorije, kajti Bürgerju je razvoj pojma o ne-organski umetnini osrednja naloga teorije avantgarde, je natančneje razčlenil tudi postopek montaže, značilen za avantgardistično umetnino.

Montaža ni pojem, ki bi lahko povsem nadomestil alegorijo, nasprotno, omogoča le natančnejše razumevanje enega njenega aspekta. »Montaža predpostavlja fragmentiranje dejanskosti in opisuje fazo konstituiranja dela.«[3] Bürger najprej uvede razlikovanje med montažo kot umetniškim in kot tehniškim, s samim medijem pogojenim postopkom, konstitutivnim za filmsko produkcijo. Književnost je mogoča z montažo ali brez nje, film praktično le na njeni podlagi. Bürgerjeva pozornost je zato veljala Heartfieldovi fotomontaži, podobni tisti na filmu, in montaži kubistov, prisotni v njihovih zgodnjih kolažih; montaža v njih se namreč razlikuje od v renesansi razvite tehnike oblikovanja podobe po vmeščanju fragmentov realnosti vanjo, t.j. materialov, ki niso obdelani oziroma posredovani po umetnikovem subjektu. »Vmeščanje fragmentov stvarnosti v umetniško delo ga spremeni v temeljih. Ne gre le za umetnikovo odpoved pred oblikovanjem celote podobe; slednja dobi tudi drugačen status, kajti njeni deli se ne nahajajo več napram stvarnosti v za organsko delo značilnem razmerju; ne nanašajo se več kot znaki na stvarnost, oni so stvarnost.«[4]

Na podlagi uporabe montaže je pisec Teorije avantgarde ekspliciral tudi splošno ontološko posebnost ne-organskega avantgardističnega umetniškega dela in tudi oblike njegove recepcije. V nasprotju z organsko koncipirano umetnino, za katero je značilno, da je mogoče dele razumeti samo iz celote dela in slednjo samo preko delov, velja za neorgansko umetniško delo, da se njegovi deli osvobajajo podrejenosti od nadrejene celote, ki bi jim bila vrinjena kot njihov sestavni del. Elementi dela zato izgubijo svojo (nekdanjo) nujnost. V z avtomatsko pisavo oblikovanem besedilu bi lahko manjkale nekatere podobe, ne da bi to tekst bistveno spremenilo. Odločilno v Bretonovem besedilu Nadja niso dogodki v svoji posebnosti, temveč načelo konstrukcije, ki utemeljuje to vrsto dogodkov. To dejstvo pa korenito vpliva tudi na obliko sprejemanja avantgardističnih umetnin, ki jih ni mogoče več brati z dekodiranjem smisla hermenevtičnega kroga, temveč na podlagi dojetja načela konstrukcije, ki nadomešča smisel celote. Pozornost recipientov zato ne velja več z branjem delov (elementov) zapopadenem smislu umetnine, kajti deli so izgubili nujnost, ki je bila konstitutivna za njihovo mesto v organski,

[2] T. W. Adorno, Philosophie der Neuen Musik, št. 63.
[3] TdA, št. 98.
[4] TdA, št. 105.

neoavantgardni umetnini; njihova nova vloga je le polnjenje vrzeli v strukturnem obrazcu.

V teh opredelitvah zagledano, torej na alegoriji utemeljeno in s postopkoma konstrukcije in montaže izdelano umetniško delo je — po Bürgerjevi sodbi — značilnost zgodovinske avantgarde, za katero je bil karakterističen napad na institucijo umetnosti in njen avtonomni status kot postavljanje pod vprašaj oblik in tokov umetnosti kot umetnosti. Bürger mojstrsko opisuje to novo oblikovanje avantgardistične neorganske umetnine, zanimajo ga prav postopki demontaže in rušenja (neo)klasicističnega umetniškega ideala, pa čeprav, in to moramo posebej poudariti, je na svojevrsten način ujet v ta kontrastiranja. Umetniško delo, njegova avtonomnost in avtoritarnost ter institucija umetnosti so tisto, kar usodno omejuje Bürgerjevo teorijo, ki sledi avantgardistični intenciji rušenja in prevrednotenja kot čisto umetniškem postopku. Veliko manj ga zanimajo umetniške situacije in reči, nastale na podlagi neoavantgardističnih poskusov preboja meja umetnosti, za katere pa ni značilno le postvaljanje pod vprašaj tradicionalnih kanonov umetnosti in njenih (neo)klasicističnih estetik, ampak tudi skrajno relativiranje drugih področij družbenega življenja.

Z umetniškimi situacijami kot so konceptualistični dogodki oziroma happeningi, body art, performances, različne začasne in trajne instalacije, kinetični in luministični moduli, land art ipd. se namreč ne relativira samo institucija umetnosti, ampak tudi ustaljeni kodeksi ponašanja, vrednotenja in odnosa do naravnega okolja. Tako imajo nekatere trajne instalacije tudi ekološko funkcijo, body art psiho-terapevtsko učinkuje na svoje izvajalce-nosilce, konceptualistični dogodki šokantno rušijo običajne oblike medčloveških reagiranj, v tej zvezi pa moramo omeniti tudi komune (neo)avantgardnih umetnikov, organizirane na podlagi njihove estetske, religiozne, politične in seksualne afinitete. Nekateri avantgardisti se skušajo tudi v ustanavljanju posebnih svobodnih univerz in alternativnih (mednarodnih) društev, na podlagi katerih kritizirajo obstoječe centre moči (na primer banke, šolski sistem) in si prizadevajo za prenos poetičnega (in estetskega) na osrednje družbene institucije obstoječih sistemov. Neoavantgardne manifestacije imajo svojo pomembno vlogo tudi pri oblikovanju nove družbene senzibilnosti, kritiki moralnih in političnih kodeksov, ekološkem osveščanju, bogatitvi posameznikovega čutno-zaznavnega aparata itn.

Seveda pa imajo tudi ti dogodki, situacije in instalacije svoje meje, tudi ostro začrtane robove. In po (samo) svoji omejenosti in rahli biti svoje pojavnosti (ponovno) vstopajo v zvezo z resnico bodisi organskega bodisi neorganskega (alegoričnega) umetniškega dela; za njih je v določenem pogledu še vedno veljavna tudi Bürgerjeva osvetlitev nekaterih avantgardnih pojavov, konkretno že omenjenih Duchampovih ready mades.

Stvarnost kot avantgardistična manifestacija in instalacija? Smotrna je členitev stvarnosti tudi na (neo)avantgardistične »umetniške situacije«, vendar pa dobijo slednje svoj poseben pomen prav na podlagi umetniškega koda verjetnega, enkratnega, redkega. Srž znane Marcusejeve kritike afirmativne kulture in umetnosti ter Bürgerjeve osvetlitve nekaterih avantgardističnih manfestacij velja (kot prekletstvo) tudi za te pojave, ki črpajo svojo moč iz

nekaterih poglavitnih zakonitosti sveta umetnosti kot umetnosti. To so dela, še vedno utemeljena na kodu odprtega, verjetnega in igri videza ter stvarnega; na sebi nosijo še vedno pečat svojega (individualnega) ustvarjalca, pa tudi redka in samosvoja so. Če bi jih bilo preveč (recimo velikih instalacij, land art objektov), bi povzročili tudi ekološke probleme, ovirali bi gibanje, nelagodno bi bilo živeti z njimi. Opraviti imamo s podobno nevarnostjo, kot je tista, ki tiči za parolo »vsi smo umetniki«. Če je tako, potem ni nihče več umetnik, in tudi (neo)avantgardistične instalacije še vedno črpajo svojo posebnost prav iz izvirnosti in redkosti svoje postavitve. Ali ni zato priložnost neoavantgarde prav v tem, da se čim manj spopada s svojimi lastnimi umetniško,estetskimi predpostavkami in tudi njihovim ideološkim kontekstom (institucijo umetnosti), in veliko bolj z drugimi, še bolj odtujenimi in pervertiranimi družbenimi institucijami?

4. Kontroverze med Adornovimi in Lukácsevimi estetskimi pogledi na umetniško avantgardo

Z obravnavo Lukácsevega in Adornovega prispevka k razumevanju umetniške avantgarde je skušal Bürger v samostojnem sestavku, vključenem v IV. poglavje Avantgarda in angažma, poglobiti in posplošiti svoje ranzumevanje razlike med organskim in neorganskim umetniškim delom ter ga umestiti v kontekst sodobne evropske estetike; ta prikaz pa je tudi praktično edino mesto v tem delu, kjer skuša pisec Teorije avantgarde premisliti nekatere politične implikacije avantgardistične umetnosti.

»Nasprotje med organskim in avantgardističnim umetniškim delom je prav tako podlaga za Lukácsevo in Adornovo teorijo avantgarde«,[1] piše Peter Bürger in opozarja na njuno različno vrednotenje tega obdobja kot temeljno razliko med pogledoma obeh teoretikov, ki sta, priznajmo, že pred obravnavanim avtorjem razmišljala o Benjaminovi teoriji alegorične, postestetske umetnine in tudi pisala o njej. Medtem ko velja Lukácsu organska, po njegovi terminologiji je to realistična umetnina za estetsko normo (na tej podlagi je tudi odklanjal avantgardistične stvaritve kot dekadentne), je Adorno povzdignil avantgardistično, neorgansko umetnino na stopnjo estetskega zgleda in s tega, zgodovinskega stališča zavračal sodobnejša prizadevanja umetnikov po harmoničnih organskih in realističnih umetninah kot estetsko nazadovanje.

Tako Lukácseva kot Adornova estetika sta zgodovinski, v smislu Heglove filozofije umetnosti, s katero je avtor korenito historiziral evropsko estetiko in njene (tradicionalne) probleme. Dialektika oblike in vsebine se namreč vzpostavlja različno v simbolni (vzhodnjaški), klasični (grški) in romantični (krščansko-sodobni) umetnosti. Vendar pa to ne pomeni, da je Hegel v tej smeri opazoval tudi nekakšen napredek umetnosti, nasprotno, umetniški vrhunec je videl v grški klasiki, ki je, v prozaični sodobnosti postala le še preteklost za omejeno in protislovno romantično umetnost.

Lukács je prevzel bistvene momente omenjenega Heglovega razumevanja, tudi zanj se umetniški vrhunec nahaja v preteklosti — v velikih realističnih

[1] TdA, str. 117.

romanih Goetheja, Balzaca in Stendhala. V heglovsko matrico je namreč vnesel razlikovanje med realizmom (umešča se na mesto heglovsko razumljene grške klasike kot ideala) in romantično umetnostjo avantgardizma (zapolnjuje mesto romantike) kot bolestnim, dekadentnim izrazom intelektualne krize meščanske inteligence, ki se je začela po letu 1848. Tisto, po čemer se loči od Hegla, je stališče, da je realizem (kritičen, socialističen) tudi mogoč v sedanjosti in da torej ni za zmerom zaprta knjiga umetniške dovršenosti.

Za Adorna so, nasprotno, avantgardistične umetnine edine, ki ustrezajo zdajšnjemu stanju poznokapitalistične družbe, saj bi bila totaliteto izražajoča organska dela iluzorična, tudi nepravilna. Značilno za Adorna je, da mu predstavlja avantgarda edini ustrezni tip sodobne umetnosti, saj radikalno izraža protest zoper vse obrazce sprave z obstoječim. Vendar pa tudi ta avtor, podobno kot Lukács, prezre avantgardistični napad na institucijo umetnosti, torej to svojevrstno cezuro v razvoju umetnosti, mišljeno v smislu tu obravnavane Bürgerjeve Teorije avantgarde.

Po premisleku o Brechtovem položaju avantgardista (praktika in teoretika) in njegovem angažmaju kot odgovoru na aporije Adornove in Lukácseve teorije avantgarde je Bürger definiral eno najpomembnejših, pa tudi za njegov način razmišljanja presodnih misli tega besedila: »Z zgodovinskimi avantgardnimi gibanji se je v temelju spremenil politični angažma v umetnosti. (. . .) Politično — moralne vsebine, ki jih želi izraziti avtor, so v organskem umetniškem delu nujno podvržene organskosti celote. To pomeni, da postajajo (če si avtor to želi ali ne) prav deli celote dela, h kateremu oblikovanju pripomorejo. (. . .) Če ni posamezni del v avantgardistični umetnini nujno podvržen organizirajočemu načelu, potem se postavlja tudi drugače vprašanje po mestni vrednosti političnih vsebin v delu. Tudi kot posamezne so v avantgardističnem delu estetsko legitimne, njihovo učinkovanje ni nujno posredovano preko celote dela, temveč so nenehno koncipirane kot parcialne. V avantgardističnem delu ne usmerja posamezni znak primarno na celoto dela, temveč k stvarnosti. Recipient ga lahko sprejme bodisi kot življenjsko praktično pomembno izjavo bodisi kot politično napotilo. To ima za položaj angažmaja v delu bistvene posledice. Kjer ni delo več koncipirano kot organska totaliteta, ne velja več tudi za politični posamezni motiv gospostvo celote dela, temveč lahko učinkuje izolirano. Na podlagi avantgardističnega tipa dela postane mogoč nov tip angažirane umetnosti. Lahko gremo celo korak naprej in rečemo, da je postala z avantgardističnim delom ukinjena stara dihotomija ‚čiste' in ‚politične' umetnosti.«[2]

To je pravzaprav prvo in, nepreklicno, tudi zadnje mesto, kjer je pisec Teorije avantgarde mislil tudi politične implikacije avantgardistično koncipirane umetnine, ki nima več nekakšne ideološke dominante, ki bi naddoločala položaj posameznih strukturnih elementov. Za Bürgerja je pravzaprav simptomatično, kako pride do teh političnih implikacij svoje teorije: Eksplicitno le preko ontologije avantgardistične umetnine, njene svojevrstne konstrukcije, ki jo torej opazuje kot čisti samoprodukt zgodovinskega razvoja umetnosti. Bürgerjeva teorija se nam v tej točki izkaže kot drzna imanentistična

[2] TdA, str. 124—126.

in ontologistična teorija umetniškega samorazlikovanja; politične in druge družbene konsekvence spremenjenih »postaj« zgodovine umetnosti so le sekundarne, izvedene, tudi akcidentalne.

Z bežnim pogledom na Heglovo razumevanje romantične umetnosti, predvsem na tisti njen moment, ko se umetnikova subjektivnost svobodno — in ironično — povzdigne nad svoje snovi in svojo tradicionalno dejavnost (in s tem odkriva že v Heglovih razmišljanjih 20. let 19. stoletja anticipacijo sodobnega položaja neoavantgardistične umetnosti kot stanja razpoložljivosti vseh tradicij), končuje Bürger to svoje, nedvomno inovativno, čeprav tudi omejeno, v marsičem nasilno konstruirano delo. S T. W. Adornom kot teoretikom, s katerim je polemiziral na nekaterih mestih besedila, končno soglaša prav v sklepni, nič optimistični misli Teorije avantgarde: »Adornova misel, po kateri je poznokapitalistična družba postala do neke mere iracionalna, tako da je morda ni več mogoče teoretično zapopasti, mora šele prav veljati za poavantgardistično umetnost.«[3]

[3] Tda, str. 131.

Estetika in marksizem Adolfa Sáncheza Vázqueza

ALEŠ ERJAVEC

I.

A. Sánchez Vázquez je danes verjetno vodilni mehiški marksistični teoretik. Kot pravi L. Veljak v uvodni besedi k njegovem delu *Filozofija praxis*,[1] Sánchez Vázquez sicer ni »epohalni mislec« (FP, str. XVI), je pa gotovo najoriginalnejši marksist v Mehiki. To oceno najbrž lahko razširimo, vsaj glede estetske tematike na širše področje, tj., lahko upravičeno zapišemo, da je najbrž tudi eden glavnih južno oz. srednjeameriških marksistov, glede estetike in sorodne problematike pa skoraj zagotovo najpomembnejši.

Sánchez Vázquez je po rojstvu Španec (Algeciras, 1915), in je študiral filozofijo in književnost. Od l. 1936 do 1939 je sodeloval v španski državljanski vojni, po zmagi frankizma pa je emigriral v Mehiko ter postal kasneje univerzitetni profesor za sodobno filozofijo, estetiko in etiko na Universidad Nacional Autónoma de México. Objavil je sledeča dela: *Marxove estetične misli* (1965), *Filozofija praxis* (1967), *Etika* (1969), *Rousseau v Mehiki* (1969), *Estetika in marksizem* (antologija tekstov; 1970), *Od znanstvenega do utopičnega socializma* (1975), *Znanost in revolucija* (1978) ter *Filozofija in ekonomija mladega Marxa* (1982) in vrsto krajših študij, člankov ipd.

Če rečemo, da je Sánchez Vázquez mehiški mislec, povemo najbrž več, kot če bi rekli, da je ameriški, med drugim tudi zato, ker obstaja izredno velika razlika med marksisti iz Severne Amerike (ZDA) in tistimi iz Južne. Istočasno pa je seveda tudi evropski: ne le zaradi življenja, ki ga je prebil v Španiji, marveč tudi zaradi usmerjenosti na filozofijo v evropskem pomenu besede ter predvsem na specifično razlago marksizma, ki je bila v šestdesetih letih značilna predvsem za nemške, francoske, češke in jugoslovanske filozofe. Podobno »filozofsko« obravnavo umetnosti, družbe in zgodovine najdemo v Južni in Srednji Ameriki le še pri nekaterih althusserjanskih šolah (predvsem v Braziliji). Lahko bi rekli, da njegova filozofska in druga temeljna stališča izvirajo iz evropske marksistične filozofske tradicije, pri čemer pa jih konkretizira in empirično utemeljuje na družbeni in predvsem umetniški praksi Španije ter Srednje Amerike. Odtod tudi mnoga njegova siceršnja

[1] Naprijed, Zagreb 1983; dalje FP.

stališča: skoraj izključna identifikacija kapitalizma z ZDA, ali, na področju umetnosti, implicitno postavljanje revolucionarne umetnosti Srednje Amerike za neke vrste umetniški ideal. Iz tega konteksta tudi morda lažje razumemo določene spremembe in poenostavitve,[2] in včasih tudi zastarelosti. Seveda pa lahko na to »zastarelost« gledamo tudi kot na različnost, ki jo pogojujejo drugačne zgodovinske in kulturne ter politične razmere iz česar bi tudi sledilo, da neka teorija ali analiza ne more biti splošno veljavna v vsakem poljubnem sinhronem prerezu, oz. je to možno kvečjemu v primeru podobnih družbenozgodovinskih situacij. Z drugimi besedami: nekatere ideje, ki jih razvija A. Sánchez Vázquez so lahko veljavne in upravičene v Srednji Ameriki, so pa gotovo zastarele (že tudi ob svojem nastanku) v Evropi. Čeprav Sánchez Vázquez svoje analize pogosto postavlja kot splošno veljavne, tj. neodvisne od njihove pogojenosti, ki je predvsem srednjeameriška Mehika, se skoznje še kako vidi njihova zunanja determiniranost. S tem mislimo predvsem na upoštevanje majhnega segmenta evropske umetnosti ali na manifestativne članke (npr. iz kongresov) v katerih najdemo takšno zagovarjanje realnega socializma kot ga v njegovih knjigah nikdar ne srečamo. To ne pomeni, da so vse njegove ocene le relativno veljavne, pač pa, da so nekatere vezane in veljavne predvsem v specifičnem družbenozgodovinskem kontekstu v katerem so nastale. Če jih ločimo od njega, se dokaj hitro pokaže njihova teoretska nevzdržnost: L. Veljak tako Sánchezu Vázquezu utemeljeno očita dihotomijo na katero le-ta deli marksizem, namreč na znanost in na proletarsko ideologijo, ki naj bi obstajala — kot enotnost — pri Marxu (EP, str. XVIII). Ravno tu se razkriva namen, kateremu naj bi po avtorjevem mnenju služila njegova dela: teoretično naj bi utemeljevala praktično dejansko in učinkujočo proletarsko (ali marksistično) ideologijo, ki je ravno v tem delu sveta bila (in je še) družbeno zelo učinkovita. Ob zahtevi po »znanstvenosti« marksizma (v pomenu »znanstvenega socializma«) je pri njem navzoča tudi težnja po pozitivnosti marksistične teorije. Ta »dvojnost« marksizma, namreč razcepljenost na »znanost« in »ideologijo«, ki jo Sánchez Vázquez skuša prikazati kot identiteto, je gotovo lastna marksizmu Južne in Srednje Amerike, saj je tam le-ta predvsem temelj socialnega gibanja, ne pa predmet akademskih razprav.

Podoben primer, ki je bližje naši temi, je primer angažirane umetnosti: načeloma je Sánchez Vázquez proti ideološki tendenci v umetniškem delu; sprejme jo le pod pogojem, če je ta tendenca inherentna umetniškemu dejanju kot notranji princip dela, ne pa da je vsiljena od zunaj (FP, str. 252). Nasprotno pa je drugje[3] rečeno: »... umetnost, ki je ideološko revolucionarno

---

[2] V tem spisu se opiramo predvsem na delo *Umetnost in družba (Art and Society*, Merlin Press, London 1973; dalje AS), ki je prvotno izšlo pod naslovom *Las ideas estéticas de Marx: ensayos de estética marxista* (Ediciones Era, S.A., Mexico 1965) in ki se od tega prvotnega španskega besedila razlikuje predvsem v tem, da vsebuje pogostne poenostavitve, posplošitve pa tudi spremembe. Le ugibamo lahko ali je to posledica avtorjeve lastne odločitve ali izdajateljevega oz. prevajalčevega prilagajanja dela drugemu, evropskemu (morda pa tudi akademskemu) okolju. Težko bi si drugače razlagali pogosto omiljanje bolj »ideoloških« ocen in revolucionarne retorike, ki so številne v španskem originalu, ki pa so skoraj povsem izginile v angleškem prevodu.

[3] *Actes du VIIe Congrès International d'Esthétique*, Editura Academiei republicii socialiste România, Bucureşti, str. 53; dalje Actes.

navdahnjena, ki pomaga ustvarjati družbene razmere, da bi ukinili ustvarjalnost kot privilegirano dediščino ter prispeva k doseganju njene socializacije ni le možna marveč nujna« (Actes, str. 53). Seveda tu ni pojasnjeno od kje ta »navdahnjenost«, tako da bi jo navsezadnje lahko razumeli tudi kot lastno samemu umetniku. Nedvomno pa je tu težko postavljati meje, oz. se te meje pojavljajo predvsem v družbah, ki so sprejele eno samo umetniško doktrino ali smer za sprejemljivo. Vendar pa to še ne odstrani vseh dvomov: kako namreč razumeti »nujnost« in ne le »možnost« takšne umetnosti?

S takšnimi problemi sovpadajo tudi drugi: »... težave, ki jih je doživela umetnost v nekaterih deželah med obdobjem prehoda v socializem, ne najdemo ponovno v novi socialistični družbi, kajti le-tej je namenjeno, v skladu z njeno pravo naravo, da dviga in razširi ustvarjalne človekove možnosti« (Actes, str. 52). To vero v glavnem neprotisloven razvoj prihajajoče socialistične družbe bi težko našli pri evropskih marksistih tedanjega (ali sedanjega) časa, pri čemer predstavlja dodatno težavo nejasnost glede tega na koga se ta prihajajoči socializem nanaša.

Teh stališč, ki so pogosto protislovna, ne moremo pripisati časovnemu razkoraku, ki nas loči od nastanka glavnih del Sáncheza Vázqueza; zdi se, da izvirajo predvsem iz nadvlade oz. vpliva sovjetske in kubanske (ter južnoameriške) interpretacije marksizma in Marxa ter iz tamkajšnjih družbenih razmer, ki nikoli niso bile stalinistične tako kot v Evropi.

J. Plamenatz[4] je opozoril, da se marksizem v nerazvitih deželah opira predvsem na spise iz Marxa in Engelsa, ki imajo praktično politično vrednost, medtem ko so pred dvema desetletjema v Zahodni Evropi marksiste pritegnila predvsem Marxova zgodnja dela, ki so v nerazvitem svetu ostala brez večjega odmeva. Ravno za Sáncheza Vázqueza pa velja, da nasprotno sicer piše v nerazvitem svetu, da pa se nasprotno opira ravno na Marxova zgodnja dela, na njegove »filozofske« spise ter skoznje utemeljuje potrebo po družbenih spremembah v Južni Ameriki.

Pri svoji obravnavi umetnosti in estetike, se je Sánchez Vázquez deloma oprl na Marxove in Engelsove analize Lasalla, predvsem pa na Marxova filozofska dela. Od marksizma je upošteval le tiste avtorje, ki so se lotevali filozofskih in umetnostnih problemov, ne da bi bili ob tem »dogmatiki«. Od tod lahko razumemo njegovo sklicevanje na Gramscija in Garaudyja, katerih vpliv je bistven ravno v nekaterih ključnih točkah njegove teorije, med drugim v poudarjanju heglovske dediščine pri Marxu. Pri vsem tem pa njegovo sočasno nasprotovanje dogmatskemu marksizmu in utilitarni ideološki uporabi umetnosti ni pristransko: ravno tako upošteva sovjetske avtorje (npr. A. I. Burova; AS, str. 13). Sánchez Vázquez se tako po eni strani veže

---

[4] *Karl Marx's Philosophy of Man*, Clarendon Press, Oxford 1975, str. 3—5.
Zanimivo je, da nekaj podobnega kot za Sáncheza Vázqueza, ki povezuje politično ekonomijo in humanistično problematiko, velja tudi za Hojime Kawakamija, prvega pomembnejšega japonskega marksista: »Zanj... je bila, glede na historični materializem, metoda ekonomske analize ne v tem, da bi neposredno zapopadel kapitalistični sistem kot razredno strukturo, ampak v razumevanju razredne strukture same kot razvoja ‚ekonomske organizacije individualizma', ki je bila istočasno antropološka in ekonomska« (Yoshitomo Takeuchi: »Marxism in Japan«, *Révue Internationale de Philosophie*, Paris 1974, št. 107—108, str. 53).

na tiste tokove marksizma šestdesetih let (evropskega in ne severnoameriškega), ki podpirajo in afirmirajo avantgardna in »dekadentna« dela, po drugi pa (in to si lahko razlagamo tudi z že omenjeno vlogo Kube in SZ, predvsem pa seveda z njegovim neposrednim okoljem) zagovarja tudi tezo o popularni, ljudstvu namenjeni umetnosti kot najboljši umetnosti, pri čemer tudi trdi, da je v Vzhodni Evropi ravno ta umetnost v vzponu. (Trditev, ki je, glede na to kako razume popularno umetnost, o čemer bomo spregovorili kasneje, vprašljiva tudi v šestdesetih letih.)

Kot že rečeno, moramo ta stališča umestiti v njihovo okolje: v južni Ameriki je gotovo družbeno revolucionarnejša popularna umetnost kot pa avantgardna umetnost, ki bi verjetno ostala brez prave publike oz. bi bila omejena na zelo ozek krog inteligence.

Ozadje teorije Sáncheza Vázqueza predstavlja evropska literatura in umetnost kot jo je percipiral evropski marksizem šestdesetih let ob razumljivem sočasnem poudarku na španski literaturi in umetnosti ter predvsem ljudski umetnosti južne Amerike ter z njo povezani literaturi angažiranih avtorjev te celine. S tem se vračamo k prejšnji trditvi o njegovi siceršnji povezavi marksistične evropske teorije ter južnoameriške kulturne in politične stvarnosti. Kot je bilo že omenjeno (gl. op. 4) so v tej zvezi ravno politične in politekonomske analize najzanimivejše za tamkajšnji marksizem.[5]

II.

Sánchez Vázquez se opira predvsem na Marxova dela kot so *Pariški rokopisi* ter *Očrti kritike politične ekonomije* (AS, str. 102), deloma pa tudi na *Teorije o presežni vrednosti* (AS, str. 157).[6] Ta usmeritev je značilna tudi za angleške in ameriške marksiste: ravno tako se opirajo na Marxove ekonomske analize (Engels je močno potisnjen v ozadje), pri čemer poudarjajo ravno humanistično in antropološko problematiko.

Sánchez Vázquez interpretira marksizem kot »pravi humanizem« (AS, str. 10), kot »filozofijo prakse« katere cilj je radikalno preoblikovati človeško stvarnost, »da bi vzpostavili družbo v kateri lahko človeštvo dá prosto pot svojim bitnim močem« (AS, str. 9). Po njegovem mnenju so v Marxovih delih

---

[5] Omenjeno povezavo med politiko in ekonomijo analizira npr. mehiški avtor José Porfirio Miranda (*Marx en Mexico ('Plus-valia y politica')*, Siglo editores, Mexico 1972).

[6] Pri naši raziskavi opusa Sáncheza Vásqueza sta nam bili neposredno dostopni le dve njegovi deli: *Umetnost in družba* (v angleškem prevodu in španskem originalu (vse navedbe so po angleškem prevodu)) ter *Filozofija praxis* (v srbohrvatskem prevodu). Poleg njiju smo se opirali še na nekaj priložnostnih spisov. Tako seveda še zdaleč ne moremo rekonstruirati vseh njegovih stališč, vendar pa že tudi na osnovi teh dveh del lahko pridemo do zaključkov glede avtorjevih osnovnih filozofskih pozicij predvsem pa glede njegovih estetičnih pogledov, saj je prvo navedeno delo doslej njegova edina knjiga, ki se izključno ukvarja z umetnostjo. Zato se nam zdi, da naše razmeroma parcialno poznavanje njegovih del ne pomeni že nujno tudi dezinterpretacije njegovih stališč.

V novejšem času se Sánchez Vázquez ukvarja po eni strani s problemi utopij (nadaljevanje tematike iz *Filozofije praxis*), po drugi pa z analizami politične ekonomije pri mladem Marxu ter Althusserjevega marksizma (*Filozofija in ekonomija pri mladem Marxu* in *Znanost in revolucija*). Predvsem zadnja tema kaže na precejšnjo negotovost Sáncheza Vázqueza glede Althusserja, ki je bil v Južni Ameriki zelo vpliven, saj je omogočal konkretne analize ideologije, represije itd. in to še toliko bolj zaradi tamkajšnjega vpliva psihoanalize.

dana vsa potrebna izhodišča za analizo umetnosti. Na njihovi osnovi skuša proučiti predvsem vprašanja o naravi »človeškega estetskega razmerja do realnosti in posebej do umetnosti« (AS, str. 6).

Kot je razvidno že iz navedenega, je osrednja kategorija pojem prakse, ki ga Sánchez Vázquez obširno in zgodovinsko obravnava v svojem drugem delu, tj. v *Filozofiji praxis*. Pri tem daje pojmu praxis najširši pomen (ki v tem močno spominja na Lefebvrovega) in ravno praxis jemlje za temelj vsakršne dejavnosti, kar tudi pomeni, da ji podredi pojem dela (ki sicer v njegovi filozofiji ne igra večje vloge, ker ga v glavnem razume kot neustvarjalno). Za ilustracijo razumevanja praxis lahko uporabimo ravno umetniško praxis v njeni povezavi z revolucionarno: Sánchez Vázquez razume praxis ali prakso kot družbeni in zgodovinski proces, ki vedno transcendira posameznika, pri čemer se vsaka od omenjenih dveh praks dogaja na svoji specifični ravni. Pri tem avtor analizira ravno revolucionarno prakso kot ustvarjalni postopek, ki v marsičem spominja na umetniško, kar je še toliko bolj relevantno, ker mu gre ob tem ravno za enega od pomembnih problemov marksističnega ukvarjanja z ustvarjalnostjo, namreč s pojmom zamisli.

»V socialistični oktobrski revoluciji v Rusiji l. 1917 se ustvarjalna družbena praxis (kaže) kot materialna dejavnost ljudi, ki radikalno spreminjajo družbo in proizvajajo nov družbeni red. Ruski revolucionarji so startali z začetnim projektom preobrazbe in družbenega ustvarjanja kot so ga razdelali Lenin in boljševiki na zaporednih kongresih partije, izhajajoč iz temeljnih in splošnejših projektov, ki sta jih formulirala Marx in Engels. Glede vprašanja države je ta začetni projekt formuliral Lenin v knjigi, napisani l. 1917, to je na predvečer revolucionarne nevihte. Prehod od idealnega modela revolucionarne preobrazbe državne mašinerije do efektivne realizacije je tako jasen in neposreden, da sam avtor, kot priznava na zadnji strani svoje knjige, prekinja rokopis, ker je ‚prijetneje in koristneje sodelovati v »izkustvu revolucije« kot pa o njem pisati'.

Pred seboj imamo notranje subjektivno pripravljanje revolucije — cilje in teorijo s katerimi so se boljševiki opremili pripravljajoč revolucijo — in njeno dejansko realizacijo. Vendar pa je bilo potrebno ta izvorni projekt oblikovati v okviru človeške, družbene materialnosti, ki nudi odpor ter z možnimi sredstvi, ki so se v vsem svojem obsegu razkrili šele v praktičnem procesu. . . . Projekt je bil modificiran glede na to, da njegova realizacija ni mogla biti v vsem naprej zarisana, ker se javljajo okoliščine, ki se jih ni dalo predvideti (lakota, blokada, vojna intervencija, posebnost prehoda v socializem v samo eni deželi itd.)« (FP, str. 234—235).

Ta dolgi citat nam razkriva družbeno revolucionarno praxis kot »ustvarjalnost«, ki v marsičem deluje podobno kot vsaka ustvarjalna dejavnost. To, kar nam tu slika avtor, je pravzaprav konkreten primer *zamisli*, ki se, po njegovem mnenju, od siceršnje dejavnost ali praxis (npr. imitativne) razlikuje ravno po tem, da ustvarja nekaj novega, da nima vnaprejšnjega obrazca, ki naj bi jo vnaprej determiniral, marveč jo le usmerja.

Prek vzporednice med revolucionarno in umetniško praxis pridemo do nenavadnega zaključka, da sta namreč revolucionarna in umetniška praxis dva zelo podobna procesa, ki ju razlikuje predvsem njuna materija. Na tej

točki je jasno vidna možnost stalinistične konsekvence takšne vzporednice in vsako spregledanje ali pomanjkanje samorefleksije te možnosti lahko marksizem navede in nehote pripelje v dogmatizem. Sánchez Vázquez te možnosti sicer ne obravnava, obravnava pa neko drugo: »Neka imitativna revolucija — da se tako izrazimo — bi pomenila v mejah njene realizacije razvijanje nekega vnaprej utrjenega zakona, zanemarjujoč pri tem njene posebne pogoje« (FP, str. 241). Isto velja tudi za umetniško ustvarjalnost: imitiranje pomeni ponavljanje že obstoječega in s tem neumetniško dejavnost.

Prek kategorije praxis je v delu *Filozofija praxis* mimogrede nakazana ravno zveza med umetnostjo in družbo: zveza med umetnostjo kot postopkom, ki zapade kategoriji praxis in s tem pod bolj ali manj enoten proces ustvarjanja, ki postaja že takorekoč zakon. Ravno ta zakon pa je tudi posebna kategorija, ki jo Sánchez Vázquez razloži na originalen način,[7] zaradi česar tega tudi omenjamo na tem mestu in ne v nadaljevanju, ko bo dejansko govor o njegovi estetiki.

»V umetniškem produktu se njegova oblika ne poistoveti z izvorno obliko, niti njegova vsebina ne s psihičnim dejstvom od katerega smo izhajali v prvem delu ustvarjalnega procesa . . .« (FP, str. 237). Pri vsem tem pa »predmet ni le izraz subjekta, ampak nova stvarnost, ki presega subjekt« (FP, str. 238) in ravno v tem je tudi razlika med ustvarjalno in imitativno praxis: v imitativni praxis se polje nepredvidenega zožuje: »Idealno ostaja nespremenjeno, ker se že vnaprej, pred samim delovanjem pozna to, kar se hoče narediti in *to* kako naj se napravi.« Odtod tudi kritika vnaprejšnje zamisli, ki naj bi kot zakon določala izvedbo: »Neizbežna izguba izvornega cilja v vsakem praktičnem procesu, ki je resnično ustvarjalen, ne pomeni ukinitve odločujoče vloge, ki jo ima cilj v takšnem procesu s tem ko ‚kot zakon določa pot in način njegovega delovanja' — kot pravi Marx, ko govori o delavčevem delu — pravzaprav se dogaja, da se cilj, ki je pričenjal vzpostavljati *prve* praktične akte, med samim procesom modificira, da bi se na svojem koncu spremenil v zakon, ki določa *totaliteto* navedenega procesa. Toda, gre za zakon, ki se ga da odkriti šele, ko je proces prišel do svojega konca; zaradi tega se ga ne bi dalo ugotoviti preden se je pričela sama praktična dejavnost« (FP, str. 234).

Te navedbe kažejo po našem mnenju na izredno točno prikazan proces ustvarjalne dejavnosti, pri čemer ta ustvarjalna dejavnost (praxis) ni omejena le na umetnost — in od tod lahko tudi utemeljeno pristanemo na omenjeno avtorjevo povezovanje revolucionarne (ali sploh družbene) in umetniške praxis. In ne le to: skozi njegov prikaz je tudi na drug način (če sedaj ugotovitve s področja umetnosti vzvratno apliciramo na družbeno praxis) izražena Marxova vizija komunizma ter kritike vnaprejšnjega določanja oz. kritika zahtev po njegovi vnaprejšnji konkretizaciji. Menimo, da se je s svojo formulacijo retrogradnega zakona (če uporabimo Barrettovo terminologijo)

---

[7] Čeprav najdemo podrobneje razdelane variante že tudi drugje. Gl. npr. C. Barrett: »Intention, Prediction and Creativity«, *Akta 9. medjunarodnog kongresa za estetiku*, Beograd 1980, 1. zv., str. 47—53.

uspešno izognil problemom, ki nastajajo ob sicer nekoliko podobni obravnavi »vizije sveta« pri L. Goldmannu, ki pa jo ta zaradi svojega pozitivističnega izhodišča ne uspe samorefleksivno oz. filozofsko zavarovati pred očitkom gole odslikave stvarnosti.

III.

Osrednje delo Sáncheza Vázqueza o umetnosti *Umetnost in družba*, dovolj reprezentativno prikaže teme in področja avtorjevega zanimanja. Delo vsebuje historični del, ki ga dopolnjujeta »praktični« ali »aplikativni« (npr. analiza Josefa K. pri Kafki ali pojma tragedije pri Marxu in Engelsu) ter filozofsko drugo polovico knjige, kjer avtor izhaja iz Marxovih politekonomskih del. Avtor se je za tak izbor verjetno odločil zato, ker je bila knjiga prvotno (v Mehiki) namenjena publiki, ki je najbrž slabo poznala probleme umetnosti, ki jih zastavlja in rešuje marksizem. Istočasno pa vsebuje delo tudi vrsto esejev, ki so zanimivi za strokovnjake in ki odpirajo in mestoma oirginalno rešujejo vrsto problemov,[8] ki jih je zastavil tudi evropski marksizem šestdesetih let ali marksistična oz. marksistično usmerjena umetnostna zgodovina. Nekaj pa je tudi takšnih, ki poprej še niso bili podrobneje obdelani: vprašanje o združljivosti teze o »sovražnosti kapitalizma do umetnosti« ali o istočasnem razvoju in napredku umetnosti v taistem kapitalizmu.

Ob tem je ponovno očitno — na to smo že opozorili — da Sánchez Vázquez nima teoretskega zaledja v svoji deželi, niti v Ameriki ali Španiji ne. Zanimivo je, da se navkljub močnemu severnoameriškemu marksizmu šestdesetih let (H. Marcuse in njegov krog, E. Fromm, ki je deloval v Mehiki, ekonomi okrog P. Sweezyja itd.) nanj sploh ne opira niti ga ne upošteva.

Ob tem je dodaten problem še v tem, da je v špansko govorečih deželah v tem času močno navzoč antikomunizem, (pa tudi v Braziliji in predvsem na Portugalskem) z njim pa tudi antimarksizem katoliške cerkve in v Španiji frankizma. Tu se ne moremo spuščati v oceno kako močan je bil ta vpliv ali kakšno moč je imel. Vsekakor so poleg njega[9] bili tu navzoči tudi zagovorniki dialoga, ponekod pa tudi deklarirani marksisti.

Podobno kot mnogi drugi, tudi Sánchez Vázquez pričenja z obravnavo estetike pri Marxu in ugotavlja, da pri njem ni izdelane estetike: »Marxove misli o estetiki lahko najdemo raztresene skozi vse njegovo delo in nekatere — morda najpomembnejše — se pojavljajo v njegovih zgodnejših delih; tiste v njegovih poznejših delih, najdemo v okviru raziskovanja temeljnih marksističnih vprašanj. Estetska misel Marxa zato ne tvori organske doktrine, povsem izdelane estetike, vendar pa to na noben način ne zmanjša njenega pomena kot bistvenega vidika njegovih pogledov na človeka in družbo« (AS, str. 9—10).

Sánchez Vázquez že tu, na začetku, nakazuje osredno temo svojega dela: odnos umetnosti in družbe, ki jo obravnava z aspekta Marxove teorije neod-

[8] Članki, ki so objavljeni v prvem delu knjige, so bili napisani med l. 1962 in 1965.

[9] Značilen primer takšne pozicije je delo portugalskega avtorja Manoela Joaquima de Crvalha Jr. *Contre Marx philosophe*, Ed. Eatéqui, Paris 1977.

tujenega človeka, celovite osebnosti, ustvarjalne praxis itd. Zato so temelji — upoštevajoč pri tem že omenjeno ugotovitev, da se avtor opira predvsem na Marxove politekonomske spise — v Marxovih *Pariških rokopisih* ter v *Očrtih*. »Marx je razpravljal o . . . bistvenih estetskih vprašanjih v razpravi o ekonomiji, kar lahko razloži zakaj so določeni ljudje zašli na slepo pot, ker so iskali marksistično estetiko, ker so iskali sistematično in dokončano estetiko, ki pa je Marx nikoli ni uspel napisati. Marksistična estetika ali točneje, tiste Marxove misli, ki bi lahko služile kot izvor ali temelj marksistične estetike, lahko naberemo iz *Pariških rokopisov* ali iz *Očrtov*« (AS, str. 102).

Iz navedenega bi se zdelo, da naša trditev o filozofski utemeljitvi teorije Sáncheza Vázqueza v Marxovih zgodnjih delih ni točna, vendar pa ne smemo spregledati, da *horizont problematike*, ki jo obravnava avtor, dejansko izhaja iz Marxovih zgodnjih del, pri čemer nudijo stališča tudi pojmovni aparat za analizo in kritiko obstoječega odnosa med umetnostjo in družbo oz. položaja vloge in pomena le-te v kapitalizmu. Zanimivo je, da se Sánchez Vázquez skoraj ne opirana na *Kapital*. Tu ne gre za kakšno althusserjansko, lefebvrovsko ali podobno delitev Marxa na več med seboj ločenih faz, marveč za očitno tendenco obravnavati Marxa — in v njegovih delih iskati — predvsem humanistično filozofsko problematiko, ki je navzoča npr. ravno v *Očrtih*. Ta humanistični marksizem pa ni, kot pravi sam avtor »filozofija človeka«, pri čemer se opira ravno na *Kapital*: ». . . ideja o človeškem bistvu — kot je bila sprejeta v *Kapitalu* — ter o delu na splošno kot njenem določujočem elementu, na noben način ne vsebuje ponovnega padca — z Marxove strani — v ‚filozofijo človeka', ki bi opravičevala antropološko razumevanje človeškega dela in produkcijskih družbenih odnosov« (FP, str. 378). To stališče tudi pojasnjuje zakaj pri Sánchezu Vázquezu lahko najdemo analize praxis kot ustvarjalne dejavnosti, ne pa tudi dela kot osvobajujoče praxis.

Politekonomske analize imajo značilno filozofsko dimenzijo: praviloma so na abstraktni splošni ravni, a njihov cilj je zvečine konkretna analiza s področja (npr. umetnosti ali kulture), ki je predhodno, s svoje strani, filozofsko osvetljena.

Sánchez Vázquez opozori predvsem na dve razumevanji umetnosti v marksizmu: na tisto, ki razlaga umetnost kot ideologijo ter na drugo, ki jo obravnava kot spoznanje, loti pa se tudi problemov dekadence in realizma ter umetniške realističnosti. Prvima dvema očita redukcionizem: »Marksistična teza, da je umetnik družbeno in zgodovinsko pogojen in da njegova ideološka stališča igrajo posebno vlogo, ki ima v nekaterih primerih posledice za umetniško usodo njegovega dela, na noben način ne vsebuje potrebe, da bi reducirali umetniško delo na njegove ideološke sestavine« (AS, str. 24).

Podobne kritike je deležna razlaga umetnosti kot oblike spoznanja: »Če umetnost kot oblika spoznanja zadovolji določeno potrebo . . . je lahko upravičena le, če ima svoj lastni specifični predmet . . ., ki s svoje strani pogojuje njen poseben specifičen način odražanja realnosti. Ta posebni predmet je človek ali človeško življenje« (AS, str. 31).

Vidimo, da skozi kritiko koncepcije o umetnosti kot ideologiji in umetnosti kot spoznanju Sánchez Vázquez že postavlja svoja osnovna stališča, ki so, na kratko rečeno v tem, da priznavajo umetnosti samosvojo realnost, ki transcendira določene družbenozgodovinske epohe ter izraža pravo bistvo človeka, pri vsem tem pa je taisti človek tudi njen pravi predmet: le skozi očlovečenje realnosti lahko umetnost sploh pridobi svojo vrednost. Če bi to primerjavo potegnili še malo dlje: ravno zato je umetnost trajna, znanost pa (v svojih spoznanjih) minljiva. To pa ne pomeni neke religije umetnosti: Sánchez Vázquez izhaja iz družbenega človeka in ravno skozi to družbenost lahko tudi historizira to »trajnost«. Tako ne gre za neke »večne« vrednote, kot navsezadnje ne gre za neko »večno« bistvo človeka. V tem pogledu se Sánchez Vázquez izogne nevarnosti v katero je zašel npr. R. Garaudy.

Sámo estetiko oz. njeno nalogo in področje določa Sánchez Vázquez tradicionalno: »Naloga estetske teorije ne more biti izenačena z nalogo umetnostne kritike. Kritik ocenjuje posebno delo in poskuša utemeljiti svoje vrednotenje na posebnih estetskih načelih, čeprav se morda ne zaveda vedno povsem, da to počne. Estetska teorija se ne ukvarja s posameznim umetniškim delom, marveč z razlago specifičnega človeškega pomena, ki ga imenujemo umetnost, ki se pojavlja v zgodovinskem okviru in je konkretiziran v množici posebnih stvaritev.

Marksistična estetska teorija poskuša poročati o tem, kar je, in ne o tem, kar bi moralo biti« (AS, str. 107—108).

Pomembno se nam zdi predvsem zadnje navodilo: predvsem v marksizmu šestdesetih let (ponovno lahko navedemo primer R. Garaudyja) je pogosto prihajalo do identifikacije želja in zaželjene predstave o realnosti s to realnostjo samo. Na ta način je bila zagrešena enaka napaka kot jo izvaja dogmatski marksizem (in vsakršna dogmatska teorija), ko identificira zaželjeno z obstoječim, s čemer pa doseže le to, da mu del realnosti uide ali je ovrednoten na osnovi povsem zunanjega kriterija. Sánchez Vázquez pa je na osnovi zgornjega izhodišča estetiko lahko zastavil dosti širše in teoretsko in umetnostno učinkoviteje kot dogmatski marksizem, saj je postavil za osnovo umetniškosti ustvarjanje in humanizirajoče spoznavanje. Pri tem se je tudi izognil pogostni pomanjkljivosti tudi marksizma šestdesetih let (E. Fischerja, H. Marcuseja ipd.) ter ni obstal na ravni splošnih generalizacij, marveč se je lotil konkretne umetnosti (podobno kot je to storil npr. A. Hauser). Za ponazoritev takšne generalizacije lahko spet navedemo R. Garaudyja, ki je ob svojih analizah Aragona, Légerja, Picassa ali Kafke nanje praviloma apliciral že povsem izdelane koncepte.

IV.

Želje Sánchezа Vázqueza moramo razumeti kot željo po estetiki kot filozofski disciplini, ki ima za osnovo Marxov humanizem, sámo analizo mesta in vloge umetnosti v družbi pa naj omogoči Marxova politična ekonomija.

Kot približen primer tega, kar naj bi po avtorjevem mnenju marksistična estetika bila, lahko vzamemo navajano delo, *Umetnost in družba*. Tu vidimo, da ne gre toliko za sistematično analizo vseh modalnosti estetskega, marveč da problematika izvira predvsem iz materije same: gre za probleme odnosa umetnosti ter umetnika in družbe, za analizo umetnosti v kapitalizmu, za odnos med masovno in elitno umetnostjo itd., torej za teme, ki vse sodijo pod odnos »umetnosti in družbe«. Skozi to tematiko se prepletajo predvsem problemi moderne umetnosti in z njo povezani problemi realizma. Vendar pa rečeno ne pomeni, da se Sánchez Vázquez povsem podredi materiji, da je materija tista, ki mu diktira način obravnave; prej gre za to, da na osnovi razredne družbene perspektive historičnega materializma (torej ob upoštevanju dialektičnega odnosa družbena baza — nadgradnja, zgodovinskega procesa v družbi in umetnosti ter odnosa do te zadnje) proučuje umetnost ter odnos družbe do nje in njenih ustvarjalcev, pri čemer jemlje za izhodišče družbeno in zgodovinsko verificirana umetniška dela. To, na prvi pogled dokaj pozitivistično stališče, izhaja iz že omenjene avtorjeve teze, da je prava umetnost mesto avtentične človeške individualne in družbene praxis, kar bi z drugimi besedami povedano tudi pomenilo, da so prava umetniška dela kot taka vedno spoznana — slej ko prej. Seveda pa se mu ta kriterij nekoliko poruši, ko skuša potegniti mejo med »pravo« in »nepravo« umetnostjo. V tem slučaju se izkaže, da je tudi njegova estetika nujno normativna (to je sicer že po definiciji inherentno vsakršni estetiki), iz česar tudi izvira eden naših očitkov avtorju: da skozi videz pristajanja na »to kar je« in ne na »to, kar bi si želeli, da je«, prikrito vseeno uvaja zahtevo po tem »kar naj bi bilo«. To je seveda povsem legitimno in upravičeno, še posebej, če upoštevamo pri tem avtorjevo široko in odprto osnovno filozofsko stališče, vendar pa menimo, da bi skozi analizo odnosa med tem kar je, tem kar bi hoteli, da je in tem, kar naj bo, avtor lahko zastavil enega od ključnih problemov marksističnih obravnav umetnosti in da ravno te možnosti ni izkoristil. Tako pogosto vzbuja vtis, da pristaja na vse, kar je in kar se imenuje umetnost ali na kar je bilo kot tako označeno, po drugi strani pa zakrito vseeno nujno umetnost ocenjuje.

Za Sáncheza Vázqueza je predmet umetnosti vedno človek. »Predmeti ki niso človeški in ki niso predstavljeni umetniško, niso le enostavno predstavljeni predmeti, marveč so predmeti v določenem odnosu do človeštva; to je, kažejo nam ne to, kar so sami po sebi, marveč to, kar so za človeka: očlovečeni so.« »Obstaja znanost, ki se ukvarja z drevesi, jih klasificira, proučuje njihove morfološke in funkcionalne značilnosti, toda kje je znanost, ki se ukvarja z *očlovečenimi* drevesi?« (AS, 31.)

Avtorjeve trditve lahko dodatno pojasnimo z upoštevanjem umetnosti in časa ob kateri in v katerem je njegova teorija nastajala, tj. v konfliktu socialističnega realizma ali točneje, njegovih zagovornikov ter uspešnih poskusov rehabilitirati avantgardne smeri tega stoletja. Nedvomno je ravno mladomarksovska teorija v marsičem omogočila prevrednotenje avantgarde, res pa je tudi, da je ravno moderna umetnost, s svojo sliko odtujenosti sodobnega kapitalističnega sveta dala marksizmu tega časa močan argument pri njegovem uveljavljanju teorij o odtujitvi, svobodi, reifikaciji itd.

Afirmacija moderne umetnosti je zahtevala drugačno teorijo resnice oz. zavrnitev teorije odraza. Sánchez Vázquez, ki se močno opira na Lenina, ne zavrača njegove teorije odraza, jo pa omeji le na znanost: »Na noben način ne izhaja . . ., da bi lahko leninistično teorijo odraza presadili samodejno s področja znanstvene védnosti za katero je bila izdelana, na področje umetnosti. Dejansko je pojem umetnosti kot odraza relevanten le kadar razpravljamo o spoznavni vlogi umetnosti ali, točneje, kadar ta odraz vsebuje določene nezmotljive značilne poteze: določljivost odražene realnosti . . . (AS, str. 15). Spoznavanje je ena od funkcij, ki jo umetnost privzame. Čeprav Sánchez Vázquez ne razvija teorije spoznanja, lahko sklepamo, da zagovarja nekakšno aristotelovsko stališče, vsaj kar zadeva umetnost. Odtod tudi razlaga realizma: »Realistično umetnost imenujemo umetnost, ki, izhajajoč iz obstoja objektivne realnosti, zgradi novo realnost, ki nam da resnico o konkretnih ljudeh, ki živijo v dani družbi, v zgodovinsko in družbeno pogojenih človeških razmerij znotraj katerih delajo, se borijo, trpijo, se veselijo ali sanjajo« (AS, str. 32—33). Pri tem je realnost navzoča na treh ravneh: kot zunanja realnost (temu bi v umetnosti lahko rekli »naturalizem«, faktografska vernost čutno opaženemu); kot nova ali očlovečena realnost, ki jo ustvarja človek sam, ki transcendira in humanizira zunanja realnost ter tretjič, kot človeška realnost, ki seva skozi humanizirano zunanjo realnost in obogati naše poznavanje človeka. Druga zvrst umetnosti bi bila npr. avantgardna umetnost, tretja umetnost, ki jo Sánchez Vázquez nekako postavlja za ideal in o kateri bomo še govorili.

Sánchez Vázquez glede prvo omenjenega primera stoji v glavnem na podobnem stališču kot G. Lukács: socialističnemu realizmu očita, da je pravzaprav sprevrnjena podoba naturalizma. Drugačno stališče kot Lukács pa ima glede avantgardne umetnosti: zanj npr. Kafka ni formalist ali dekadent, marveč je njegova umetnost prava umetnost in to kot izraz odtujenega sveta ter že s tem tudi kritika le-tega: »Nekateri marksisti . . . so videli v Kafki le izraz dekadentnega buržoaznega sveta in ko so obsodili ta svet, so obsodili tudi Kafko. Padli so v past, namreč, da so pustili Kafkovo delo buržoaziji, kot da bi Kafka sodil v ozki okvir buržoaznega sveta. Kafka res na blesteč in enkraten način izraža razkroj buržoaznega sveta, toda njegov izraz je takšen, da se zdi kot da bi nam osebe v njegovem delu govorile: pazite, kaj so ljudje naredili iz sebe, kako razčlovečajo in ponižujejo drug drugega« (AS, str. 140).

Moderna umetnost je, kot je razvidno iz ocene Kafke, »poskus uiti reifikaciji eksistence, poskus proletariata v njegovem boju, da bi z drugimi sredstvi ukinil odtujitev« (AS, str. 117). Moderna, predvsem avantgardna umetnost, kaže razčlovečeni svet kapitalizma, ne da bi lahko na njegovo mesto postavila alternativo; vendar pa ta njena poteza ni pomanjkljivost; v naravi umetnosti ni, da bi dajala odgovore ali olepševala resničnost. Avantgardna umetnost je determinirana s svojim okoljem propadajočega kapitalizma in je kot takšna njegova verna podoba, čeprav podoba, ki ravno zato, ker umetnost »humanizira«, že tudi vsebuje kritiko te taiste družbene resničnosti in s tem pomeni njeno transcendenco.

Vendar pa, če je ta avantgardna umetnot kritična do kapitalizma, umetnost pa je, v skladu z avtorjevo teorijo, bistvena človekova potreba in poteza

ter je načeloma neodtujena dejavnost (z izjemo masovne umetnosti), kakšen je potem odnos kapitalizma do te umetnosti? Po mnenju Sáncheza Vázqueza je kapitalizem do umetnosti sovražen. Vendar temu ni bilo vedno tako: ko je buržoazija šele v vzponu, umetnost z njo sodeluje; odpor umetnosti se prične šele z romantizmom, ko je umetnik postavljen v položaj, da se mora boriti na dveh frontah: ». . . na eni strani ne pristaja na to, da bi poveličeval nečloveško realnost in išče umetniške oblike, da bi izrazil to zavračanje; na drugi strani pa pristaja na to, da bi se njegovo delo prenehalo odzivati notranji potrebi ustvarjati in zadovoljevati namesto pristajati na zunanjo potrebo, ki jo vzpostavljajo zakoni trga« (AS, str. 103). Ravno ta pritisk trga, ki sovpada z apologijo buržoaznega kozmosa, pa je del buržoazne umetnosti spremenil v apologeta obstoječega: »Umetnost, ki je upravičeno imenovana buržoazna, ki je v službi buržoaznih interesov, je anemično nadaljevanje poprej vitalnega klasicizma, ki je postal buržoazni akademizem, ki občasno idealizira realnost s pomočjo toge mitologije, občasno pa poskuša odražati objektivno realnost s takšnim upoštevanjem detajlov, s takšnim objektivizmom, da umetnikova interpretacija — in njegova domišljija — postaneta nepomembni, s čemer se zapravlja tako realnost kot umetnikova subjektivnost« (AS, str. 167).

Sánchez Vázquez se tako kot že pred njim F. Mehring ali H. Lefebvre opira na delitev umetnosti na »klasicizem« in »romantizem«, pri čemer je prvi nosilec konservativnih teženj, drugi pa revolucionarnih. »Akademizem« sodi seveda v klasicistično tradicijo, vendar pa je ob tem res, da očitek »akademskosti« ne leti upravičeno le na buržoazno umetnost, marveč, kot je pokazal K. Teige,[10] tudi na likovno umetnost socialističnega realizma.

Na prvi pogled bi se zdelo, da postavlja Sánchez Vázquez umetnost za neko transcendentno vrednoto, ki služi kot nasprotje vsakdanjemu življenju ter družbeni praksi, ki sta v kapitalizmu bolj ali manj reificirani, odtujeni in razčlovečeni. Če bi trdil kaj takega, bi se mu umetnost sprevrgla v osamosvojeni akt ustvarjanja, tj. pomemben bi bil le ta zadnji, ne glede na siceršnjo družbeno ali drugače uveljavljeno estetsko oceno. Avtor pravi, da najdemo estetsko vedno v odnosu objekta in subjekta (AS, str. 105); umetniška ustvarjalnost je objektivacija subjekta, a vse objektivacije niso veljavne: »‚Produkcija je produkt, ne kot materialno utelešenje dejavnosti, marveč le kot objekt za aktivni subjekt.' *(Grundrisse).* Umetniški predmet je tak le v kolikor se nanaša na človeški subjekt, to je, le skozi svoje uživanje ali prilastitev po drugih kot sredstvo ali pripomoček za komunikacijo« (AS, str. 225). Konsumpcija tako bistveno dopolnjuje produkcijo, brez obeh členov ni umetnosti; šele skozi družbeno verifikacijo postane delo objektivno ustvarjalno in sproduciran produkt potrjeno umetniško delo. Tako za umetnost veljajo podobne zakonitosti kot za siceršnjo produkcijo, tj. uporabna vrednost izkazuje njeno dejansko vrednost, v našem primeru estetsko.

To bi moralo tudi pomeniti, da kapitalizem nima pravega razumevanja za takšno umetnost, ki je edina »prava«, saj »kapitalistična materialna produkcija nasprotuje ustvarjalnemu bistvu človeka; kot takšna je nezdružljiva

[10] *Vašar umetnosti*, Mladost, Beograd 1977.

s svobodnim, ustvarjalnim delom in pripozna delo le kot prisilno in neustvarjalno dejavnost, to je, kot *odtujeno* delo v svoji konkretni obliki mezdnega dela« (AS, str. 183). Tako bi se zdelo, da je proletariat tisti, ki pravilno ovrednoti npr. avantgardno umetnost, če je le-ta kritik kapitalizma. Vendar pa vemo, da pogosto ni bilo tako (izjema so nekateri primeri predvsem v dvajsetih letih). V tej luči postane tudi dvomljiva avtorjeva trditev, da je moderna umetnost poskus proletariata ukiniti svojo odtujitev (AS, str. 117). Pri vsem tem tudi ne smemo pozabiti, da razume Sánchez Vázquez proletariat le skozi mezdno delo.

Seveda lahko razumemo Sáncheza Vázqueza tudi drugače: proletariat lahko osvobodi vse razrede in družbene skupine; vsakdo, ki sodeluje v tem njegovem boju — kot neposredni borec ali kot kritik obstoječe družbe — je njegov soborec. Res pa je, da zato še ne postane proletarec in zato bi bilo bolj upravičeno govoriti npr. o »zgodovinskem bloku« ipd.

In katera umetnost je tista, ki je po mnenju Sáncheza Vázqueza umetnost, skladna ciljem socializma? Avtor na prvi pogled pristaja na Garaudyjevo tezo o »realizmu brez obal«, vendar je ne sprejema povsem, saj ponovi očitek, da z razširitvijo pojma realizma na vso umetnost ničesar ne pridobimo. Vendar pa kljub temu implicite pristaja na pojem realizma kot sinonima za umetnost, pri čemer pa mu služi v tem smislu za kriterij umetniškega »človeška realnost« (AS, str. 40), ne pa zunanja, naturalistična vernost realnosti.

Sánchez Vázquez pravzaprav »pozitivno« pristaja na obstoječo umetnost, ne da bi ji za kriterij umetniškosti postavljal kaj drugega kot »očlovečenje« in družbeno verificiranost. Prvo jo definira glede na druge človeške produkte, druga pa jo loči od »masovne« umetnosti, ki je v službi kapitalizma in le daje videz umetnosti, ne da bi to v resnici bila.

Kot je bilo že omenjeno, moderna, avantgardna umetnost za Sáncheza Vázqueza ni najvišja oblika umetnosti. Pri tem velja njegov očitek predvsem nefiguralivnosti te umetnosti: »Predstavitev sama po sebi ne tvori ustvarjalnosti, vendar pa tudi njena ukinitev ne zagotavlja nujno, ali ne pogojuje, ustvarjalne dejavnosti« (AS, str. 43). To, kar sodobni moderni zahodni umetnosti manjka, je »konsumpcija«: zaradi svoje usmerjenosti na postopek, na ustvarjalni proces ter zaradi referenčnosti predvsem na drugo umetnost, sočasno ali preteklo ne pa na obkrožajočo jo družbeno stvarnost, množice to umetnost slabo razumejo oz. nimajo do nje nikakršnega odnosa; enostavno jim je nedosegljiva in torej pri njih ne igra vloge umetnosti. »Resnična umetnost razkriva bistvene aspekte človeške eksistence na tak način, da jih lahko delimo z drugimi. Nekomunikativna umetnost je zato negacija bistvenega aspekta umetnosti« (AS, str. 119).

V.

Estetska teorija Adolfa Sáncheza Vázqueza tudi danes, skoraj dvajset let po njenem nastanku, zahteva resen premislek ob katerem se izkaže, da je mnogo njegovih stališč in ocen ali analiz iz obeh navajanih knjižnih del še danes enako aktualnih kot tedaj. Sánchezu Vázquezu lahko očitamo predvsem

to, kar bi danes sicer lahko očitali večini marksistov tedanjega časa: vero v zagotovljen napredek družbe proti socializmu in komunizmu, vero v ozaveščanje proletariata (kar je v primeru Sáncheza Vázqueza oz. v okolju v katerem je njegovo delo nastalo, bilo sicer bolj upravičeno kot drugje). Nedvomno je dragocena njegova analiza odnosa umetnosti v kapitalizmu ter ob tem priznanje umetniškosti tej umetnosti, čeprav po drugi strani lahko zapišemo, da je morda njegovo povzdigovanje umetnosti (ali dela umetnosti Picassa, Siqueirosa in podobnih (ob Goyi, Cervantesu, Shakespearu in vseh avtorjih, ki jih cenita že Marx in Engels) pravzaprav korak z večimi pomeni: najprej pomeni afirmacijo umetnosti, ki sicer ni »realistična« (v primeru Picassa, Siqueirosa, pa tudi Goye) v naturalističnem ali socrealističnem pomenu; pomeni tudi izpostavljanje umetnosti njegove lastne dežele, tj. v tem primeru Mehike (čeprav pogosto uporablja tudi primere iz španske umetnosti) in njenega stenskega slikarstva, ki je sicer »modernistično«, a še vedno dovolj figurativno.[11] Za to umetnost je značilno, da je nastajala izven glavnih tokov evropske ali severno ameriške umetnosti 20. stoletja, da je bila namenjena množicam (kot stensko slikarstvo je temu namenu tudi morala služiti), pri tem čemer je bila njena publika razmeroma nešolana, sami njeni ustvarjalci pa so bili seznanjeni z moderno evropsko umetnostjo, ki pa so jo potem prilagodili — seveda nedvomno ustvarjalno — tem pogojem.

Vsekakor je upravičena avtorjeva zahteva po komunikativnosti umetnosti, kot tudi zahteva, da prenehamo enačiti »pravo umetnost« z elitno umetnostjo (AS, str. 266) ter jo postavljati kot nasprotje ljudski ali popularni, saj vse skupaj resnično tvorijo celoto umetnosti ter se meje v le-tej postavljajo predvsem na ravni izobrazbe, razgledanosti (in predvsem na osnovi pogojev obeh teh dveh), ne pa na ravni kvalitete ali glede na razredni značaj.

Te zahteve (ob istočasnem priznavanju vse dosedanje umetnosti in njenem upoštevanju) pomenijo bistven napredek znotraj marksizma, saj takšna teorija umetnosti ideološko ne normira in v primeru kot to počne, objektivno in točno ugotavlja, da so spremembe v umetnosti možne le ob siceršnjih globalnih družbenih spremembah, ne pa le izolirano na področju umetnosti in kulture.

---

[11] Gre za slikarstvo, ki je nekoliko podobno umetnosti I. Šubica.

Družboslovne razprave

Vprašanja o integriranosti misli in družbe

(načelni dvomi)

NEDA PAGON-BRGLEZ

Praksa sociologije kot teoretske misli se giblje v določeni socialni praksi, z njo je določena in jo tudi določa. Vprašanja, ki iz tega izhajajo, so številna, od čisto začetnega — kaj je praksa? — ki pa še zdaleč ni samo uvodniško ampak epistemološko in s tem opredeljujoče vsa nadaljnja vprašanja. V kolikšni meri sociološka ali vsakršna teoretska praksa določa socialno prakso? Koliko se od nje loči, vpliva nanjo? Ali je integriranost družbene misli v socialno prakso nevprašljivo pozitivno sožitje? Ali ni v tej dialektični vpetosti vračunan že tudi dobiček ene strani, ki ne more priti od drugod kot od izgube na drugi strani? Koliko je pojem (in namen) integrativnih teženj enak socializacijskim? Zakaj velja, da je integracija (in/ali socializacija) misli v socialni prostor samoumevno pozitivna, nedolžna, neproblematična in nevtralna? Ali ni ustrezneje vprašati, koliko socializacija (integracija) subsumira podrejenost misli ali vsaj njeno podredljivost? Ali: zakaj mora integraciji nasproti stati dezintegracija in je tako ta sintagma vrednostno apriorno (dis)kvalificirana? Kaj sploh pomeni socializacija družbenih misli?

Morda so na nekatera teh vprašanj celo možni empirični ali pa zdravorazumski odgovori. Toda tudi v tem primeru so potrebni drugačni odgovori, tudi če ne izrekamo sodbe o zmotah zdravorazumskih presoj, ki kot zmote v glavnem sploh delujejo.

Pojem prakse (ne da bi se na tem mestu spuščali v razpravo o opredeljevanju pojmov prakse, dela, produktivnosti) je še eden mnogih nejasnih in neopredeljenih pojmov; v historičnomaterialistični zastavitvi, v vsakršnem teoretskem diskurzu ga je potrebno vedno znova definirati. Iz Habermasove delitve na *instrumentalno* in *komunikacijsko* prakso razvidno sledi, da se namreč instrumentalna politična praksa, ki je praksa ideološkega gospostva, na videz čisto samoumevno oprime pojma prakse kot sredstva: v resnici torej naklepno, izrabljajoč in zlorabljajoč postulat o »praksi kot kriteriju resnice«. To, kar sicer uči morala (ali kar je morala vsake dobre zgodbe), da je namreč zloraba kaznovana, se tu, na tleh politične prakse seveda ne prime in ne učinkuje. Toda teorija se mora zavedati, da je to paradoks, kakor ve tudi, da je v svojem izteku srhljiv vsak paradoks. Teorija se spomni in upošteva Lukácsa in njegove misli, da »empirična dejstva zaživijo šele v luči teorije«. Zato poskuša teoretizirati tudi ta paradoks. Dvom v postulat o

»praksi kot kriteriju resnice« izgubi nekaj svoje subverzivnosti s tem, da namreč noče operirati z empirično prakso, z vsakdanjostjo, kjer je subverzivnost hkrati najtežja in najbolj nevarna, ampak začenja v ta postulat resnice verjeti kvečjemu na ravni zgodovinske prakse. Pa še ta je lahko le kriterij nekakšne najpogosteje konvencionalne, etablirane resnice, ki je seveda *videz* resnice, česar pragmatična politika in empirična teorija *ne vesta* — ne, ker bi bili nujno neumni, ampak zato, ker je pač teza »o praksi kot kriteriju resnice«[1] ideološko zelo uporabna in koristna, prikladna zato, da takšna politika in takšna teorija »funkcionirata« v skladu s tezo o sebi; sta torej socializirani, prilagojeni. S tem pa je pravzaprav povedano, da je vsakršen dvom v plodnost take teze odvečen, saj je politika vnaprej povedala, da šteje razkorak med t. im. normativnim in stvarnim za normalno stanje, da je poštena »realna politika«, ki se pač ne ukvarja (bodimo zlobni) z bistvom, če ima na voljo pojave . . .

Instrumentalna praksa, ki je torej značilna za svet politike, je popolnoma konsekventna tudi s težnjo, da se instrumentalnemu svetu (svetu razpolaganja z vsem) *podredi* vsa človeška dejavnost; tako politika z instrumentalno prakso izraža svojo voljo po obvladljivosti, voljo po moči; tako se sploh šele izraža.

Praksa, pojmovana v Habermasovem smislu, kot dejavnost, v kateri ljudje izkazujejo in uveljavljajo *komunikativno kompetentnost*, pa implicira nekaj danosti, ki so v nasprotju (če ne sovražne) vladajoči ideologiji v njenih političnih učinkih. Komunikacijska (teoretska) praksa — kot diskurz med strokami in kot korespondiranje med strokami in ideologijo (upoštevajoč, da tudi stroke producirajo in reproducirajo lastne ideologije), in empirična praksa, ki prav tako komunicira znotraj sebe in s »svetom ideologij«, se namreč sploh šele vzpostavlja s predpostavko o alternativnosti mišljenj, s predpostavko o razlikah, heterogenosti, pluralnosti. Za predpostavko ima potemtakem ravno spoznanja, ki jih producira praksa družbenih in humanističnih ved, ki pa je v nasprotju s težnjo in strateškim ciljem sodobnih vladajočih ideologij, namreč s težnjo po *homogeni* družbi, ker je ravno taka družba ne-kompetentna in zato absolutno obvladljiva, kar je pogoj za reprodukcijo obstoječih (oblastnih) razmerij. Homogenost pa družbi nedvomno zagotavlja tudi integriranost, vključenost družbenih ved v obstoječi, red zagotavljajoči okvir, kajti tudi če po statusu in ugledu družbenih ved lahko sodimo, da družba ne da kaj dosti nanje, pa le utegnejo s svojimi subverzivnimi ali vsaj neprijetnimi spoznanji okužiti tudi prostor zunaj sebe in s tem ogroziti varljivo skladje (ali dopustno neskladje), ki po mnenju vladajoče ideologije vlada v družbi. Družbenim vedam je torej vselej »dobro«, če delujejo kot »teoretski servis« za izdelavo spoznavnih obrazcev, ki jih politika s pridom uporablja v podkrepitev svojih ukrepov; dopušča in celo pozdravlja tudi teoretsko kritiko in se bori za zmago »argumentov nad močjo« — seveda v omenjenih okvirih. Stroki je torej dobro, če je integri-

[1] Če zla misel zapelje samoupravljalca (saj jih, včasih), da »prakso kot kriterij resnice« preverjajo v praksi bonov, depozita in drugih ukrepov, se pač čudijo tej »svoji« resnici. Morda bolj verjamemo, da so res za korak bližje spoznanju, da so odtujeni. Politika si torej privošči svojo »spoznavno« zmoto, ne glede na to, da ima neposredne učinke na bivanjski ravni.

rana; ve pa se, da intelektualca (recimo, da tukaj predstavlja resnično teorijo) opredeljuje ravno to, da mu ni dobro, da ni spravljen s svetom kar tako, da se po definiciji počuti »nelagodno«. Ravno teoretska komunikacijska praksa pa je tudi neujemljiva v proces socializacije, pojmovane v klasičnem in neproblematiziranem smislu kot vpetost v družbeno dogajanje, kot sestavino (včasih predpostavko, včasih posledico) integracije in zato ta praksa subsumira določeno podrejenost in torej nujno deluje kot subverzivna. Ko govorimo o teoretski praksi družbenih ved, gre za to, da so le-te izrinjene na kulturno obrobje v imenu ideoloških koncepcij, kot so npr. utilitarnost (uporabnost znanstvenih spoznanj), uspešnost (recimo izobraževanja (storilnost!)[2]) ali svojevrstno pojmovana kreativnost. Seveda pa je tudi drugi razlog za to marginalnost družbenih ved; namreč v njih samih: zaradi svoje teoretske oz. epistemološke šibkosti, pogostega amaterizma in poljubnosti, voluntarizma, ki briše mejo med teorijo in politiko, jih je bilo pač lažje izriniti iz tvornega kulturnega prostora.

Védnost, ki jo producirajo družbene vede se kaže in učinkuje v rezultatih proučevanja procesov in mehanizmov (»institucij in struktur«), ki tvorijo *celoto* neke nacionalne kulture — kar je *v resnici* skupek *sprevrženih podob* določenih družbenih *razmerij*. Kultura tako pomeni celoto vrednot in norm dane družbe, s čimer si ta zagotavlja reprodukcijo svojih načinov *socializacije*. Da si jih res zagotovi, lahko tolerira le socialno omejene družbene vede, pa še take jo lahko ogrozijo, saj čista zapora ni možna, če obstaja *javnost*. Prav obstoj javnosti pa je seveda nujen pogoj za vzpostavitev splošnega okvira komunikacijske kompetentnosti, »merodajne prakse«, okvira za kompetitivnost in konkurenčnost argumentov, ki se, če so to — namreč *argumenti* — ne dajo »pretepati dejstvom«. Svoje kompetentnosti ne utemelji in ne legitimira z empirijo in zdravo pametjo, ampak s tem, da prizna, da je polje njenega delovanja polje ontoloških preokupacij.

Zlasti skozi analizo kulture kot produkcije ideoloških učinkov se jasno razkrije njena dvoznačnost in še bolj njena protislovnost: na eni strani vsebuje tisto, kar Bloch označuje kot »ideološki presežek«, tisto, kar presega okvire obstoječega in prinaša s seboj osvobodilne potenciale, vsebuje možnost preseganja danega. Na drugi strani pa vsebuje elemente opravičevanja, legitimizacije določenega sistema in *reda*, ki ga imenujem ideološki. Tako je torej vsaka kultura, vsakršna produkcija ideoloških učinkov neizogibno *represivna*.

Protislovnost kulture pa je, rečeno v razumljivem pragmatično didaktičnem jeziku, v njeni funkciji: njena funkcija je, da socializira, »vklopi človeka v obstoječo realnost«; njena funkcija pa je tudi, da človeku omogoča uvid v lastne možnosti in, v historično-materialistični zaustavitvi, tudi intervencijo v te možnosti. Nov paradoks je tako tu: kolikor bolj kultura človeka socializira, se pravi, kolikor bolj je v družbo vključen (kolikor bolj se pridno ravna po definiciji socializacije!), toliko bolj ta svet »transcendira«, kar zdavorazumsko pomeni, da toliko bolj teži k možnemu, kolikor bolj pozna

[2] Gl. npr. tudi referat dr. R. Supka, Sociološki susreti 1983, Portorož 9—12. novembra 1983.

realno. Zanimivo samoslepilo sociologije in sociologov je, da verjamejo, da je njihov profesionalni dolg in etos, da so kar najbolj socializirani in da tudi sami kar najbolj socializirajo. Res pa je, da jih za tako stališče in delovanje »družba« nagrajuje s priznavanjem njihovega dela kot »družbeno koristnega dela«. Še hujše slepilo pa je, da verjamejo, da jim takšna (integrirana kot neproblematična) pozicija omogoča dejansko razpoznati stvarno; iz česar je mogoče skleniti, da bi bili torej »pravi« sociologi (de profession) tisti, ki najbolje poznajo realno in da zato najbolj težijo k možnemu. Tu se ta vrsta sociologije izčrpa: realno samoumevno sprejme (kot nevprašljivo) resnico in kot dani okvir, možno pa ji pomeni dovoljeno in dopustno v *danem* okviru. Izvaja torej preizkušene tehnike in daje v naprej znane in pričakovane rezultate. Ne zažene se v intelektualno avanturo iskanja postopka in nepredvidljivosti rezultata, zato ne odkrije, da je samorealizacija človeka kot *možnost* edina realiteta in da je dani okvir kot realnost slepilo, kot praksa pa prevara, ki služi zato, da se okvir ohranja. Ena od prevar (politične) ideologije je, da si domišlja, da lahko operira s tistim, kar je, z »obstoječo realnostjo« in se ne zaveda, da v resnici operira s podobo, z videzom družbe, s tistim pač, kar je politična ideologija vnaprej sklenila, da družba je. Pravzaprav si politika lahko privošči to samoprevaro, saj politični pragmatizem ne more, da ne bi štel političnih vrednosti za edina družbena merila (mišljene so politične vrednosti kot ideološke norme režima, kot nevprašljive dogme, katerih vrhunec je dogma o tem, da ni nič tako dobro, da ne bi bilo mogoče spremeniti na bolje — da potem lahko ostane tako kot je. Iz takšnega pojmovanja je seveda izbrisana najpomembnejša politična vrednota, namreč javnost). Za družbene vede pa mora, nasprotno, veljati, da obstoječe biti ne razlagajo z obstoječo danostjo, ampak da to obstoječo danost razumevajo z vidika človekovih možnosti. Patetično rečeno: z vidika svobode.

Zato je resnica seveda tudi v sociološki misli za videzom: sociolog (de foi) stoji ob strani, ker so od tu stvari razvidnejše in ker je vsak do znanosti in družbe, da se ves čas zaveda, da je v spoznavno razmerje vštet tudi sam, ne samo kot spoznavajoči subjekt, ampak je vanj všteta tudi njegova subjektivnost. Šele s pozicije te distance (ki je klasična pozicija intelektualca, seveda) je mogoče kvalificirano zastaviti problem integriranosti. Tudi potrebno ga je zastaviti, da namreč ne bi prišlo do trivialne regresije, ki bi ob-stranost znanosti proglasila za njeno nad ali zunaj družbeno pozicijo. Nadaljevanje takšnega razmišljanja pa bi nemara zastavilo nujno zahtevo po samorefleksiji znanosti (sociologije) in bi pomenilo tako premik od opredeljevanja »predmeta«, »objekta« znanosti k samospraševanju o lastnih spoznanjih in spoznavnih možnostih. Za znanost je torej pomembno, da tega, kar je racionalno (kar je možnost) ne skriva, ampak išče: iskati, a ne najti, in to zato, ker tisto, kar iščemo empirično ne obstaja, je postopek približevanja resnici. Ne najti zato, ker ne iščemo in se ne naučimo iskati, pomeni obrniti resnici hrbet. Danost in stvarnost, slepila in videzi — vse to so realitete, ki (jih) se po svojevrstnem postopku socialne mimikrije prevajajo v proslulo tezo o razcepu med stvarnim in normativnim in v še bolj proslulo prizadevanje po preseganju tega razcepa, kar je še en prikladen dokaz, da je vsaka ideologija tudi utopija: celo večkratna negativna utopija, ker računa

z razcepom, ki ga ni, saj je *normativno* samo druga realiteta, je le variacija na prvo *(stvarno)* in zato premagovanje razcepa ni možno, ker tu ena realiteta samo ščiti drugo v korist tretje (strategije in taktike politično ideološkega aparata).

Tako se izkaže, da z razcepljeno naravo »zavesti«, sfere duhov ne tvornosti korespondira tudi dvovrstnost vrednot: ene so *pozitivne*, torej dane družbene vrednosti, ki funkcionirajo kot regulatorji družbenega življenja v *danih* pogojih — to ne pravne, politične, moralne vrednosti, druge so vrednosti *projekcij*. Prve opredeljujejo (ščitijo, zapovedujejo, obsojajo itn.) dano situacijo, se pravi stanje, ki ga pragmatizem in voluntarizem v politiki in »strokah« proglaša za »logiko stvari«. V izteku te misli je nujno absurd: te (pravno, politično, moralno itn. izražene) vrednote dobijo na ta način pomen merske enote za merjenje skladnosti in integriranosti družbe in v družbo, kar pomeni, da logika stvari meri stopnjo človekovih in družbenih razmerij. Te prve, dane pozitivne vrednote so potemtakem mera socializacije, one druge, vrednote projekcij, pa so mera svobode.

Za produkcijo in reprodukcijo pozitivnih vrednot je vselej poskrbljeno, vladajoča ideologija si jo zagotovi s posebnimi aparati (s pravnimi, sodnimi, političnimi, šolskimi in seveda nacionalno-gospodarskimi instituti), ki s tem postanejo posebni, privilegirani, (kar pomeni tudi izvzeti) ideološki mehanizmi. V tem je tudi iluzija politične ideologije v vseobsežnosti svoje moči in sposobnosti obvladovanja, kajti v naravi vsake ideologije je, da si utvarja glede svoje univerzalnosti (vsaj toliko je utopija). Tudi sociologija si izdela lastno slepilo o sinteznosti svojega védenja proučevanega predmeta, zato tako rada opredeljuje ta »predmet« in se s tem izmakne samorefleksiji. Iluzija je tudi zato, ker obstoj teh privilegiranih mehanizmov ne ovira obstoja in prikritega (zato subverzivnega) delovanja drugih mehanizmov, ki skoznje deluje družbena misel. Drugi pomeni so hkrati alternativni pomeni, saj izražajo dvom v obstoječe (ne samo v nujno edinost obstoječega) na konkretni ravni videza realnega, na teoretski ravni pa sumničijo kulturo produkcije in reprodukcije uveljavljenih socializacijskih obrazcev.

Kakor je torej kultura težnja po samorealizaciji, je hkrati tudi produkcija ideoloških slepil, samoprevar. Njena moč je glede na čisto (politično) ideologijo v tem, da se tega zaveda. Vladajoča politična ideologija pa ima v svojem načinu delovanja, ki je pragmatizem in utilitarizem, sredstvo, ki za videzi racionalnosti (za sredstvi, metodami in cilji) skriva iracionalno težnjo: reproducirati obstoječe ne glede na interese ljudi, zanemarjajoč *javnost*.

V pričujoče razmišljanje, ki vanj intervenira vsaj »metodični dvom« o možnosti in produktivnosti socializacije in integracije družbene misli, se mora nujno umestiti tudi presoja zgodovine družboslovne misli v zadnjih dvesto letih. Ta zgodovina namreč pokaže, da so se bile družbene vede sposobne prilagoditi, so se torej »socializirale« v okvir vladajoče ideologije (razkošje, ki jim je potem še ostalo je bilo, da so mogle subvertirati od znotraj). Dokaz za to, da se s tem ni ukinila možnost za izpričano subverzivno delo drugih mehanizmov je, na primer, nastanek historičnega materializma. Lahko bi potemtakem rekli, da je takšen sam način obstoja družbenih ved.

Odnos med njimi, denimo med sociologijo in (predstavniki) »družbe« se vzpostavlja kot določena družbena menjava. Uravnotežena menjava pričakovanih ekvivalentov je ugodna, prijetna za dober položaj obeh strani; je *socializirana* menjava, *ni* pa *svobodna* družbena menjava. Drugačna menjava nastaja šele iz napetosti, iz neskladja med družbeno mislijo in politično ideologijo, ki jo izražajo »predstavniki družbe«. To je lahko plodno neskladje, kot kaže primer nastanka historičnega materializma, čeprav je simbioza med partnerjema v menjavi utemeljena na medsebojnem sumničenju in obtoževanju, iz česar moremo sklepati, da se vladajoča ideologija zaveda (včasih celo bolj kot nekatere znanosti), da znanosti hkrati s spoznanji producirajo tudi politične učinke, pa same zato ne postanejo ideologija ali politika.

(Ker pa so družbene vede prav na tej — nevprašljivi — tezi pogosto problematične, je potrebno pojasnilo: ne samo, da vsako védenje producira ideološke učinke, ampak ga razumem kot razredno pogojeno v Marxovem smislu: da je namreč razredna pogojenost vselej posredovana, da ni nikoli neposredna, direktna; od tega je izvzet samo proletariat, ki tako rekoč empirično doživlja vedenje, vendar pa proletariat npr. ne piše zgodovine, ne raziskuje javnega mnenja, ne sestavlja vprašalnkov, ne definira svoje kulture . . .)

Toda že to je tisto, zaradi česar so družbene vede grožnja vladajoči ideologiji in njen paradoks je v tem, da to funkcijo družbenih ved (produkcijo spoznanj) ovira in jim hkrati očita, da je ne opravljajo. Zato je prav vladajoča ideologija sama od razsvetljenstva sèm proizvedla nekatere stroke (psihologijo, empirično sociologijo, socialno antropologijo), ki jih uporablja kot tehnike za doseganje svojih ciljev, se pravi, da funkcionirajo kot »instrumentalna« teoretska praksa (po Habermasu). Z vidika ideologije bi bil proces socializacije popoln, če se ne bi te tehnike same presegle, ušle svoji tehniziranosti in se navzele svobodnjaškega duha tradicionalnih ved. Od tu izhaja, mimogrede rečeno, tudi razcepitev na tako imenovane fundamentalne in uporabne znanosti, razcepljenost, ki je ni v naravi znanosti in je torej navidezna, vendar ni ideološka.

V teh dvesto letih se je zgodovina razmerja med kulturo in družbo (ali konkretno: med posameznimi strokami, ki so del kulture in med politično ideologijo) spreminjala po poti, ki je pripeljala do zaobrnitve izvornega pomena. Tri temeljne razsežnosti, v katerih se je členil in izstopal odnos med kulturo in družbo v tem obdobju so: *znanost*, (raziskovanje, univerza), *javnost* (javno mnenje; časnikarstvo) in *ideologija* (politika). V prvem obdobju je ta duhovna tvornost (kot celota, obravnavane razsežnosti so le tiste, ki skoznje nabolj izrazito nastopa ideološki mehanizem države) socializarala misel, celo utemeljevala in legitimirala družbo, v naslednjih stopnjah pa je v njej prevladala totalitarno-manipulativna ambicija, ki je povsem sprevrgla izvirni odnos. Na različne načine so omenjena tri področja sočasno konstituirala neko kulturo za družbo in družbo za kulturo, kar je takorekoč idealni tip udejanjene socializacije.

Na primer: časopis. V 18. stoletju se je uveljavil kot »organ« kolektivnega formiranja nekega racionalnega javnega mnenja in ni bil predvsem sredstvo izražanja vnaprej obstoječe in že konstituirane javne sfere, ampak mesto,

kjer se je le-ta šele vzpostavila. To je bilo, ko je bila beseda moč in se ji je verjelo: besedno argumentiranje skozi časnik, pred publiko racionalnih bralcev, je s kolektivno rabo besede ustvarjalo neko družbeno resničnost. Občanska družba je na primer v časopisni polemiki lahko našla lastno racionalnost, le-ta pa se je uresničevala v družbi. Ko pa beseda nima moči (ko je parola), je status kulture lahko samo še status utopije.

S sodobno znanostjo, s sodobno univerzo (recimo, l. 1806 — Napoleonova univerza) si je družba zadala nalogo, da bo sama gojila določeno družbeno kulturo in kulturno družbo. Začenja se hkrati dvojni proces: država deklasira javno mnenje na zgolj empirično enoto in sama postane garant znanosti kot družbene resnice; od tod potem izhaja apologija pozitivnih znanosti v 19. stoletju. Znanost postane sistematična organizacija spoznanj, ki se dogaja na univerzi, akademska znanost fingira kot družbena resničnost, z njo pridobljen poklic ima veljavo družbeno priznanega in legitimnega dela in oboje je prav tako neločljivo povezano kot časnikarstvo in javno mnenje v 18. stoletju.

Kljub (ali nemara zaradi) svojega prav karizmatičnega značaja, je (akademska) znanost je doživljala občo podporo, se pravi družbeno in državno. Po drugi strani pa je takšna pozicija znanosti še do kraja opredelila vlogo in pozicijo intelektualca, ki v glavnem določa še tudi naše današnje razumevanje. Polemika z pozitivizmom že ob izteku 19. stol. namreč pomeni tudi enega stranskih izvorov za spraševanje o novem tipu intelektualca, ki pa se, kot kaže dosedanja zgodovinska skušnja, — kot sloj še vedno ni oblikoval. Stoletje pozneje, ob vse drugačni znanosti, potrebi po njej in po nje obvladovanju, je reakcija na karizmatično vlogo znanosti in na zaupanje v intelektualno delo pripeljala do tragične zmote, ki v obči poprečnosti informativnih znanj in v uravnilovki pameti vidi demokratizacijo, praktično pa to pojmovanje na ravni politično-ideološkega ukrepanja deluje kot antiintelektualizem, ki je dolgoročno še bolj nevaren od drugih primitivizmov. Leve stranke »na oblasti« so tudi zaradi takšnega anti-intelektualizma, ki je pogosto edini način »razumevanja« pozicije inteligence kot kritične vesti, potiskale intelektualce od sebe, ob-stran, v distanco in jih izgubljale kot tvorne sopotnike, kakršne sicer baje potrebujejo v bloku revolucionarnih zavezništev.

Tretja poglavitna oblika koeksistence družbe in kulture je politika, razumljena v razsvetljenski in postrazsvetljenski razlagi, torej kot politika idej. Njena glavna značilnost je, da dobiva čedalje bolj značaj sistematične in intenzivne edukativne dejavnosti, zlasti, če jo gledamo skozi uradne mehanizme njenega delovanja, se pravi skozi stranke.

Ta delitev na področja, ki učinkujejo najdlje in najgloblje in jih ne more nadomestiti nikakršen surogat (tej družbi tako drag artikel), se dogaja hkrati z vzpostavitvijo področja kulture v sodobnem pomenu, in hkrati tudi že razkroj njene enotnosti, ko se kultura uveljavi kot samostojna družbena sfera, se izkaže, da je nujen poseg države na to področje. V končni posledici in učinku je ta poseg nadzor (pa naj se kaže skozi financiranje kulturnih dejavnosti, usmerjanje v izobraževanju ali cenzuriranje, v klasičnem smislu, javnega mnenja). Tako država skozi duhovno sfero vse bolj

posega v produkcijska razmerja. Mimogrede pa velja opaziti še nekaj: kultura je pravzaprav res enotna (navsezadnje so vse delitve znotraj nje pravzaprav »tehnične«, didaktične in pragmatične); tisto, kar je različno in drugačno so kulturne politike.

Obravnavani sektorji (dejavnosti) — časnikarstvo, univerza in politika — so z organizirano in sistematično kritiko, znanostjo in politično ideologijo izvajali in opravljali resnično *emancipatorsko* socializacijo misli, ki ji je ustrezala tudi »kulturalizacija« družbe v treh oblikah: javno mnenje, sistem izobraževanja in politični sistem. Hkrati so tako tudi dajali določeno legitimnost in racionalnost družbi. V postopku in učinku svoje sprevrnitve glede na izvirni pomen pa te dejavnosti razkrijejo manipulativno-totalizirajoče težnje, prikrito vsebovane že prej, že v naravi sami. To pa seveda daje sprevržen pomen tudi socializaciji misli: socializaciji družbene misli se poslej opredeljuje na podlagi tistega, kar bi lahko storila, kar je njen manjkajoči, odsotni način biti, namreč kot emancipirana in emancipatorična misel.

Zaradi opisanega izvirnega dogajanja socializacije misli in kulturalizacije družbe, ki jo utemeljujejo javno mnenje, znanost in ideologija je bila razsvetljenska kultura tako izrazito učinkovita. Učinkovitost razsvetljenske kulture je nadomestila njena ideološka dekorativnost; ideološki aparati pa so slab nadomestek za vrednotenje pojavov in problemov, ne glede na to, da ideologija nobeni védnosti ni zunanja težnja. Ideologija namreč sama nastopa kot struktura vednosti (od tod njena manipulativna moč nad znanostmi, strokami) in od tod pravzaprav najbolj prikrit, perfiden in hkrati učinkovit mehanizem njenega interveniranja v znanosti: če bi jim bila ideologija samo zunanja težnja, korelat vednosti, ne bi mogla ogroziti notranje koherentnosti in logike znanstvene discipline (lahko bi jim kvečjemu ukinila dotacije), ali na področje javnega mnenja z izbornim funkcioniranjem mehanizma t.im. samocenzure, ali na področje izobraževanja na podlagi t.im. potreb združenega dela. Državna cenzura v klasičnem smislu besede je navsezadnje samo manifestni ukrep, je stranski produkt znotraj posamičnih področjih že vpeljanih in delujočih samo-cenzurnih mehanizmov.

Videti je torej, da je potrebno današnje razne krize (sociologije, zgodovine družbenih ali bolje humanističnih ved) postaviti tudi v luč sprevrnjenega razmerja med kulturo in družbo, v našem kontekstu konkretno med kulturnimi področji duhovne tvornosti in posebej ideologijo. Od tod nemara izhajajo tudi vprašanja resničnega statusa družbenih ved, saj se le-ta v bistvu opredeljuje glede na razumevanje socializacije oziroma integracije.

Status marginalnosti družbenih ved je tudi posledica izgube učinkovitosti in redukcionističnih teženj, zaradi katerih so znanosti ožile svoj predmet in še dodatno prispevale k lastni neučinkovitosti, same so se torej dale odrivati že tako močni volji ideologije, da jih izrine in obdrži na robu. Ta redukcionistična težnja pa seveda ni moralni, ampak epistemološki problem, ki se mora najprej spoprijeti s tem, da prevladujoči in dokončni kriterij za samoopredelitev znanosti preneha biti objekt preučevanja in ga nadomesti kriterij lastne spoznavne moči in postopka.

Mešane kmetije — ovira razvoju kmetijstva in podeželja?

ANA BARBIČ

Kljub majhnemu deležu kmečkega prebivalstva (9 %) živi na podeželju 49,7 odstotka prebivalcev Slovenije (Kladnik, 1982), kar se kaže v močni dnevni migraciji in tudi v velikem deležu mešanih gospodinjstev. Po podatkih raziskave »Mešane kmetije kot dejavnik razvoja kmetijstva in podeželja« 1982. leta, se 1373 kmetij iz osmih slovenskih občin glede na zaposlitev članov jedra kmečke družine (mož, žena in naslednik, ki je že dopolnil 15 let) razvršča v naslednje skupine:

— čiste kmetije — vsi (trije) člani jedra družine delajo samo na kmetiji — 28 odstotkov;

— mešane kmetije 1 — najmanj en član jedra družine dela samo na kmetiji, druga (dva) pa sta zaposlena — 61 odstotkov;

— mešane kmetije 2 — vsi (trije) člani jedra kmečke družine so zaposleni — 11 odstotkov.

Neredko je slišati stališče, da so mešane kmetije manj produktivne kot čiste kmetije in pridelajo manj tržnih viškov med drugim tudi zato, ker so zaposleni kmetje zaradi dvojnega dohodka manj zainteresirani za dohodek iz kmetijstva. Da bi prispevali k razčiščevanju omenjenih in podobnih stališč, v tej analiji prikazujemo podatke o tem, kako sami kmetje percipirajo koristnost zaposlitve za kmetijo in obratno, v čem po njihovem mnenju zaposlitev nekaterih članov kmečkih gospodinjstev kmetovanje ovira. Kmetovanje kot aktivnost poleg redne zaposlitve pa kmetje ocenjujejo tudi z vidika koristi ali ovire tako za zaposlenega kot za organizacijo združenega dela, v kateri je zaposlen.

1.0. *PRIMERJAVA ČISTIH IN MEŠANIH KMETIJ PO NEKATERIH VIDIKIH DELA IN ŽIVLJENJA NA KMETIJI*

Oglejmo si najprej nekatera mnenja samih kmetov oziroma kmetic o tem, ali so glede na različne vidike dela in življenja na kmetiji na boljšem čiste ali mešane kmetije oziroma čisti kmetje ali kmetje-delavci.

Med čistimi in mešanimi kmetijami so razlike objektivnega značaja, zato bi bilo napak pričakovati, da jih anketirani gospodarji/gospodarice ne bi

zaznali. Vendar pa je njihova primerjava čistih in mešanih kmetij oziroma primerjava kmetov in kmetov-delavcev odvisna od tega, kolikšen pomen tem razlikam pripisujejo.

V čem ni razlik med čistimi in mešanimi kmetijami?

Po številu gospodarjev/gospodaric, ki so ugotovili, da med čistimi in mešanimi kmetijami ni razlik, se preučevani vidiki kmetovanja in življenja na kmetih združujejo v naslednje skupine:

a) *Težavnost življenja in družbene dajatve.* Približno dve tretjini anketiranih gospodarjev /gospodaric je prepričanih, da med čistimi in mešanimi kmetijami ni razlik glede na:

— težavnost življenja na sploh	67,5 %
— količino prostega časa	64,1 %
— relativno velikost družbenih dajatev	62,1 %

b) *Gospodarjenje na kmetiji.* Glede na to, ali čiste in mešane kmetije enako dobro gospodarijo, je enotnost mnenj o čistih in mešanih kmetijah že nekoliko manjša. Okoli 50 odstotkov anketiranih gospodarjev sicer še vedno misli, da med obema tipoma kmetij ni razlik v gospodarjenju, večina ostalih pa se je opredelila v korist čistih kmetij.

	ni razlik	bolje čiste kmetije
— skrbnost gospodarjenja z zemljo	56,5	35,5
— obdelanost kmetijskih zemlišč	50,5	41,1
— organiziranost kmetijske proizvodnje	44,2	48,7

Očitno so takšna mnenja zelo blizu dejanskemu stanju, kajti sicer bi se v njih razlikovali predvsem gospodarji/gospodarice, glede na to, ali pripadajo čistim ali mešanim gospodinjstvom.

c) *Pogoji in ekonomski učinki kmetovanja.* Število anketiranih, ki menijo, da se čiste in mešane kmetije med seboj ne ločijo glede pogojev in ekonomskih učinkov kmetovanja, obsega samo še tretjino anketiranih gospodarjev/gospodaric. Očitno ima večji del mešanih kmetij objektivno slabše pogoje gospodarjenja in zato tudi nižje ekonomske učinke.

ni razlik

	ni razlik	čiste kmetije imajo
— skrbnost gospodarjenja z zemljo	56,6	35,5
— večji pridelek	39,0	54,1
— boljšo mehanizacijo	34,1	44,1
— višji dohodek	30,0	33,3
— več obdelovalne zemlje	29,8	65,3

Pričakovali smo, da bodo gospodarji/gospodarice, ki so primerjali čiste in mešane kmetije, bolje ocenjevali tip kmetije, ki mu sami pripadajo, vsaj v primerih, da so z obsotječim stanjem zadovoljni. Vendar njihovi odgovori niso povsem skladni s takšnimi pričakovanji, kar dokazujejo naslednje ugotovitve:

Prvič, v primerjanju čistih in mešanih kmetij se gospodarji/gospodarice iz različnih tipov kmetij v splošnem ne razlikujejo, čeprav se kaže težnja gospodarjev iz mešanih kmetij, da v večjem številu kot gospodarji iz čistih kmetij vidijo vrsto prednosti čistih kmetij pred mešanimi.

Drugič, medtem ko se gospodarji iz čistih kmetij in mešanih kmetij (vsaj en član družinskega jedra dela samo na kmetiji) ne razlikujejo po številu tistih, ki vidijo posamezne prednosti v čistih ali mešanih kmetijah, pa gospodarji iz mešanih kmetij 2 (vsi člani jedra družine so zaposleni) skoraj v vseh preučevanih vidikih vidijo prednosti v čistih kmetijah.

Tretjič, kategorija mešanih kmetij 1 se zdi razmeroma stabilna, kajti gospodarji iz teh kmetij v glavnem ne percipirajo drugače čistih in mešanih kmetij kot gospodarji čistih kmetij. Mešane kmetije 2 pa so — sodeč po številu tistih, ki vidijo vrsto prednosti v čistih kmetijah — očitno gospodarska nuja majhnih kmetij. Res je, da jih je v preučevani populaciji le 11 odstotkov, vendar njihovega števila ne gre zanemariti. Iz prevelike obremenjenosti, ki jim jih nalaga dvojna zaposlitev, se lahko izkopljejo le tako, da povsem opustijo kmetovanje, ali pa tako, da si zagotovijo ob pomoči družbe pogoje, v katerih bodo nekateri člani takšnega gospodinjstva ostali na kmetiji ter razbremenili sebe z redno zaposlitvijo, zaposlene pa z odgovornostmi za kmetovanje in časovno preveliko obremenjenostjo z delom na kmetiji.

Iz ugotovljenih razlik v vrednotenju čistih in mešanih kmetij pa sledi tudi to, da jih gre vsaj deloma pripisati objektivno boljšim pogojem kmetovanja (več obdelovalne zemlje, boljša mehanizacija) v primeru čistih kmetij kot v primeru mnogih mešanih kmetij.

Ni moč zanikati dejstva, da so se vsaj nekateri člani iz tistih kmečkih gospodinjstev, ki imajo objektivno slabše pogoje za kmetovanje, morali zaposliti zunaj kmetije. S tem so si zagotovili približno enak dohodek kot ga imajo večje kmetije. Po izjavah anketiranih so na boljšem mešane kmetije samo glede višjega dohodka. Takega mnenja je namreč 36,7 odstotka anketiranih gospodarjev/gospodaric, v primerjavi s 33,3 odstotki tistih, ki so izjavili, da imajo višji dohodek čiste kmetije in 30 odstotki tistih, ki menijo, da se obe skupini po dohodku ne razlikujeta.

V primerjanju čistih in mešanih kmetij nas je posebej zanimalo mnenje anktetiranih gospodarjev/gospodaric o tem, ali so v njihovi okolici s kmetijskimi stroji bolje opremljene čiste ali mešane kmetije. Odgovori kažejo, da dobra tretjina anktetiranih meni, da v strojni opremi prednjačijo čiste kmetije; dobra tretjina pa je izjavila, da med obema tipoma kmetij po opremljenosti s kmetijskimi stroji ni razlik.

2.0. *ZAPOSLITEV NEKATERIH ČLANOV GOSPODINJSTEV KOT OVIRA IN KOT KORIST ZA KMETOVANJE*

Kmet-delavec, ki praviloma živi na podeželju (kmetiji), zaposlen pa je v mestu (industriji), ne združuje le dveh zaposlitev, temveč hkrati povezuje ruralni prostor z urbanim. Zato je kmeta-delavca potrebno obravnavati najmanj z dveh vidikov:

— prvič, z vidika samega delovnega procesa, pri čemer gre na eni strani za prispevek kmeta-delavca k delovanju kmetije, na drugi strani pa za posledice kmetovanja na njegovo učinkovitost v zaposlitvi zunaj kmetije, in

— drugič, z vidika njegove razpetosti med krajem bivanja (vasjo) in krajem zaposlitve (mestom) oz. z vidika dajanja prednosti bodisi vasi bodisi mestu.

Glede na to, da je eden ali več članov mešanega gospodinjstva redno zaposlen zunaj kmetijstva, morajo večino dela na kmetiji opraviti drugi člani gospodinjstva. Pojavi se nova delitev dela med družinskimi člani. Vlogo »gospodarja« običajno prevzame eden od članov, ki niso zaposleni. Dostikrat so to kmečke žene, ki v novih pogojih prevzamejo poleg vloge matere in gospodinje še vlogo gospodarice posestva ne glede na formalno lastništvo zemlje. Zaradi kumuliranja vlog nujno pride do racionalizacije dela, katere pomemben element je usmerjena proizvodnja. Ta vse bolj prehaja od delovno ekstenzivne na delovno intenzivno ne samo zaradi manjšega števila delovnih rok za kmetijsko proizvodnjo, temveč tudi zaradi tega, ker mešane kmetije praviloma obdelujejo manjšo količino zemlje kot čiste kmetije. To pa nikakor ne pomeni, da člani gospodinjstva, ki so zaposleni, ne pomagajo na kmetiji. Nasprotno, s svojim delom prispevajo k učinkovitejšemu delovanju kmetije. Tudi v primeru, da mešana kmetija ni usmerjena v tržno proizvodnjo, temveč prideluje hrano pretežno za lastne potrebe, ni moč zanikati njenega gospodarskega pomena. Ta je namreč v tem, da mešana gospodinjstva ne nastopajo na tržišču kot potrošniki kmetijskih pridelkov, ker jih pač pridelajo sami. Čeprav je takšen »pasiven« gospodarski prispevek manjši od prispevka tržne proizvodnje, ima svojo ekonomsko vrednost zlasti v primerih, ko mešano gospodinjstvo razpolaga z manjšimi površinami obdelovalne zemlje ali s površinami, ki so manj primerne za usmerjeno proizvodnjo. Dodatno k temu se dohodek, ki ga v mešano kmečko gospodinjstvo prinesejo člani, zaposleni zunaj kmetijstva, pogosto vlaga v modernizacijo kmetijske proizvodnje (nakup mehanizacije, adaptacija gospodarskih poslopij), zlasti v primerih, ko so za to ugodni tudi družbenopolitični pogoji.

Poleg prispevka k delu in vlaganju v kmetijo ne gre prezreti vrednot, ki ga iz delavskega, industrijskega in večinoma urbanega okolja prinašajo v mešano gospodinjstvo tisti, ki so zaposleni zunaj kmetije. Zaposleni člani gospodinjstva, predvsem tisti, ki opravljajo kvalificirano delo, prenašajo na kmetijo značilnosti industrijske proizvodnje (tržna usmerjenost, organizacija dela, dohodkovno povezovanje, planiranje), ki se bistveno ne razlikuje od značilnosti kmetijske proizvodnje, katere osnovni cilj je pridelati čim več ob čim manjših stroških (v denarju in delu).

Zaposleni se v industrijskem okolju navadijo dinamičnosti v mišljenju in odločanju, tipičnem za industrijskega delavca in še vedno atipičnem za (našega) kmeta, ki je zaradi stoletja dolge tradicije in navad rigiden in stereotipen v svojem mišljenju in odločanju (Trstenjak, 1981). Moderna družba, nagel razvoj tehnologije in upravljanja terja tudi od kmeta sposobnost hitrega prilagajanja in spreminjanja tradicionalnih vrednot.

Naštete možne prednosti mešanih gospodinjstev pred kmečkimi pa nikakor niso nujno tudi resnično izkoriščene, temveč so samo relativne v smislu, da ima mešano gospodinjstvo boljše možnosti, da se sodobno organizira in opremi ter prevzame in prilagodi vrednote industrijskega okolja kmetijski proizvodnji.

Opozoriti pa velja tudi na prednosti, ki jih imajo čiste kmetije pred mešanimi. Čiste kmetije običajno razpolagajo z večjo količino obdelovalne zemlje, člani kmečkih gospodinjstev so na zemljo bolj navezani in ekonomsko prisiljeni, da jo optimalno izkoriščajo. Zato dostikrat hitreje uvidijo pomen povezovanja in sodelovanja v kmetijskih zadrugah in temeljnih organizacijah kooperantov kot tudi v okviru krajevne skupnosti kot temeljne samoupravne skupnosti krajanov, preko katere občani zadovoljujejo svoje skupne potrebe. Z drugimi besedami, mešane kmetije so v primejavi s čistimi lahko bolj učinkovite na mikro nivoju, na nivoju samega gospodinjstva, čiste kmetije, pa na makro nivoju, na nivoju povezovanja in delovanja v širših skupnostih.

Omeniti pa je treba tudi stališča, po katerih mešane kmetije celo ovirajo hitrejši razvoj kmetijstva, ker jim je kmetovanje postranska dejavnost, ovirajo in bodo ovirali zložbe zemljišč, uvajanje novosti itd. (Lipušček, 1981: 348). Takšnih in drugačnih trditev nikakor ne gre prehitro posploševati, saj je nujno razlikovati med tipi mešanih kmetij, ki se nedvomno razlikujejo po svojem odnosu do kmetovanja in kmetijstva, do različnih oblik sodelovanja in povezovanja ter do pomena podeželskega prostora za vso družbeno skupnost.

2.1. *Zaposlitev kot ovira kmetovanju*

Splošno razširjeno, čeprav ne dokazano mnenje, da zaposlitev nekaterih članov kmečkega gospodinjstva ovira kmetovanje, smo želeli preveriti tudi v naši raziskavi. Tako smo se odločili, da povprašamo neposredno prizadete oziroma tiste, ki se bodisi v domačem gospodinjstvu bodisi v neposredni okolici soočajo s situacijami, v katerih so zunaj kmetijstva zaposleni vsi ali samo nekateri člani, po mnenjih o tem, ali zaposlitev nekaterih članov ovira kmetovanje.

Odgovori gospodarjev/gospodaric na to vprašanje kažejo, da dobra polovica (55,6 %) anketiranih meni, da zaposlitev nekaterih članov gospodinjstva zunaj kmetijstva ne predstavlja nikakršne ovire kmetovanju. Če temu odstotku prištejemo še število tistih, ki so kot oviro opredelili objektivno posledico takšne zaposlitve, to je pomanjkanje delovne sile (32,6 %), lahko zaključimo dvoje:

Prvič, obstaja možnost, da bi na kmetiji lahko ostal del delavcev, ki so se sedaj zaposlili zunaj kmetije, čeprav identificirana potreba po delovni sili sama po sebi še ne pomeni tudi možnosti, da bi »potrebna« delovna sila lahko pridobivala sredstva za življenje samo iz kmetijstva.

Drugič, ta isti podatek skupaj s podatkoma o številu anketiranih gospodarjev/gospodaric, ki menijo, da se zaposlitev nekaterih članov kmečkega gospodinjstva kaže v manjšem interesu za kmetijstvo nasploh (6,1 %) in

Tabela 1: Mnenja gospodarjev/gospodaric o tem, ali zaposlitev nekaterih članov kmečkega gospodinjstva ovira kmetovanje, glede na dohodek, ki ga je imelo njihovo gospodinjstvo od kmetijstva leta 1981

Ali zaposlitev ovira kmetovanje	Nima dohodka iz kmetijstva	do 50.000	51.000— 100.000	100.001— 150.000	150.001— 250.000	250.001— 400.000	400.001 ali več
— ne ovira	67,5	52,3	55,6	58,2	52,8	52,4	50,6
— pomanjkanje delovne sile	21,7	34,9	33,9	31,0	35,1	40,9	27,4
— manjši interes za kmetovanje nasploh	6,0	7,0	6,3	4,3	5,6	3,8	11,0
— manjši interes za usmerjeno proizvodnjo	4,8	5,8	4,3	6,5	6,5	0,9	11,0
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	(166)	(327)	(304)	(184)	(214)	(109)	(73)
100,0 %	12,1	23,8	22,1	13,4	15,6	7,7	5,3

v manjšem interesu za usmerjeno proizvodnjo posebej (5,6 %), pa hkrati opozarja na to, da je relativno malo gospodarjev/gospodaric mnenja, da gre v primeru mešanih in čistih kmetij za različne poglede na kmetovanje. Dodatno k temu pa niti eden od 1373 anktetiranih gospodarjev/gospodaric ni omenil odgovora, po katerem naj bi zaposlitev nekaterih članov kmečkega gospodinjstva ovirala kmetovanje zaradi razlik v pogledih nanj. Nasprotno, 12,3 odstotka jih meni, da zaposlitev koristi kmetovanju, ker prek nje prihajajo na kmetijo novi pogledi na gospodarjenje.

Zaposlitev nekaterih članov dojemajo kot za kmetovanje najmanj ugodno tisti, ki nimajo neposrednih izkušenj, to so gospodarji/gospodarice iz kmetij, na katerih vsi člani jedra družine delajo na kmetiji. Zlasti to velja za mnenje, da se zaposlitev nekaterih članov odraža na manjšem interesu kmetije za usmerjeno proizvodnjo. Takšnega prepričanja je dobra četrtina gospodrajev iz čistih kmetij in le okoli 6 oz. 7 odstotkov gospodarjev iz obeh tipov mešanih kmetij. Nasprotno pa najmanj gospodarjev iz kmetij, kjer so vsi trije člani družinskega jedra redno zaposleni, kot oviro kmetovanju navaja pomanjkanje delovne sile. To oviro pa je imenovala tretjina gospodarjev iz kmetij, kjer najmanj en član kmečke družine dela samo na kmetiji in prav toliko gospodarjev iz čistih kmetij.

Kaj pa dohodek iz kmetijstva — ali ta pomembno določa percepcijo ovir, ki jih za kmetovanje predstavlja zaposlitev nekaterih članov gospodinjstva?

Zaposlitev kot oviro kmetovanju opredeljuje daleč najmanj tistih gospodarjev, katerih kmetije ne dajejo nikakršnega dohodka (32,5 %), medtem ko med gospodarji posameznih kategorij dohodkov od kmetijstva ni bistvenih razlik z izjemo gospodarjev z najvišjimi dohodki od kmetijstva. Med njimi je namreč 49,9 odstotkov takih, ki mislijo, da zaposlitev nekaterih članov ovira kmetovanje, in izmed vseh dohodkovnih skupin tudi največ takih, ki menijo, da je na mešanih kmetijah manjši interes za kmetijstvo nasploh kot tudi za usmerjeno proizvodnjo. Ker se mnenja gospodarjev iz drugih dohodkovnih skupin ne razlikujejo pomembno, se zdi odstopanje gospodarjev najvišje dohodkovne skupine nekoliko nenavadno. Če bi spreminjanje mnenj z višanjem oz. nižanjem dohodka odražalo kakšno zakonitost, potem bi število gospodarjev z določenimi mnenji postopoma rastlo ali upadalo. Skokovito odstopanje mnenj gospodarjev najvišje dohodkovne skupine je tako moč pojasniti le z dejstvom, da gre za majhno skupino (73 gospodarjev ali 5,3 %), v kateri majhno število primerov močno spremeni njeno strukturno podobo. Seveda pa je možna tudi razlaga, po kateri ekonomsko najbolj učinkoviti kmetje resnično delujejo in gospodarijo drugače od drugih — predvsem pa se zavedajo, da usmerjena tržna proizvodnja terja celega človeka, morda celo več ljudi — odvisno od obsega proizvodnje.

2.2. *Korist, ki jo ima kmetija od zaposlitve nekaterih članov*

Med neekonomske učinke zaposlitve štejemo takšne, ki predstavljajo prenašanje različnih vrednot industrijske družbe na kmetijstvo. Ni zanemarljiv podatek o številu gospodarjev, ki menijo, da kmetiji in kmetovanju koristijo

novi pogledi na gospodarjenje, ki jih na kmetijo prinašajo zaposleni (12,3 %). Tudi pogostost podpore za tržno usmeritev dobra desetina gospodarjev (10,9 %) opredeljuje kot korist, ki jo ima kmetija od zaposlenih.

V okviru obravnavane raziskave smo predvsem želeli pokriti čimveč problemov, zato smo morali zanemariti njihovo poglobljeno preučevanje. Prav vrednote, ki se v kmetijstvo prenašajo iz industrije, so eno od področij, ki bi jih bilo potrebno bolj natančno preučiti in vsestransko osvetliti — najbrž ne z anketno metodo, temveč s takoimenovanim preučevanjem primerov, po možnosti na osnovi dejanskega opazovanja, če že ne opazovanja z udeležbo.

Pričakovali smo, da bo pomembnost zaposlitve kot dodatnega vira sredstev za življenje pomembna večjemu številu kmetij z manjšo količino obdelovalne zemlje kot številu kmetij z večjimi obdelovalnimi površinami. Podatki tega ne potrjujejo. Stališča gospodarjev do koristi, ki jo imata kmetija in kmetovanje od tega, ker so nekateri člani gospodinjstva zaposleni, pa so odvisna od nekaterih drugih znakov. Na tem mestu bomo prikazali le povezanost stališč o koristnosti zaposlitve za kmetijo s tipom kmetije, ki mu gospodar/gospodarica pripada.

Tabela 2: Koristi zaposlitve za kmetijo in kmetovanje glede na tip kmetije, ki mu pripada gospodar/gospodarica

Kako zaposlitev koristi kmetiji	Čista kmetija	Mešana kmetija 1	Mešana kmetija 2
— zagotavlja dodatna sredstva za življenje	83,7 (387)	89,0 (834)	90,8 (152)
— zagotavlja sredstva za vlaganje v kmetijo	66,1 (387)	74,7 (834)	78,3 (152)
— zagotavlja socialno varnost	65,9 (387)	67,7 (834)	77,0 (152)
— podpira odločitve za usmerjeno proizvodnjo	9,3 (387)	10,7 (834)	15,8 (152)
— iz mesta zaposlitve se prenašajo novi pogledi na gospodarjenje	10,5 (387)	12,1 (834)	17,8 (152)

Čeprav je zaporedje pomembnosti preučevanih koristi glede na število gospodarjev, ki so jih izbrali kot pomembne, v vseh tipih gospodinjstev enako, pa so med njim občutne razlike v deležu gospodarjev, ki so vsako korist opredelili kot pomembno. Dosledno velja, da se je za vsako od njih odločilo najmanj gospodarjev/gospodaric s čistih kmetij, več iz mešanih kmetij prvega tipa in največ iz mešanih kmetij drugega tipa. Ker te razlike niso takšne, da bi se lahko poslužili razlage »vsak berač svojo malho hvali«, jih je vsaj do neke mere upravičeno pripisati neposrednim izkušnjam z zaposlitvijo bodisi le nekaterih bodisi vseh članov jedra kmečke družine.

Naštete koristi, ki prispevajo k ekonomski in socialni varnosti kmetov na eni strani ter vlaganju v kmetijstvo na drugi strani opozarjajo na to, da je treba v kmetijski politiki še marsikaj spremeniti, oziroma na to, da že sprejete normativne rešitve in rešitve, ki so v pripravi, še niso prepričale

kmetov v njihovo zanesljivost. Najbrž bo nekaj časa trajalo, da se bodo kmetje svojih pravic predvsem s področja socialne varnosti res posluževati in spoznali, da so po njih enaki delavcem v združenem delu.

Če naj se zasebno kmetijstvo razvija kot pomembna gospodarska panoga — in to se bo v sedanji krizni situaciji moralo — mora biti tako zasnovano, da bo tistemu, ki se z njim ukvarja, zagotavljalo ekonomsko in socialno varnost, hkrati pa vzpodbujalo vse možne pozitivne vplive — predvsem izkušnje iz organizacij združenega dela in urbanega življenja — na razvoj kmetijstva in podeželja.

3.0. KMET KOT DELAVEC V ZDRUŽENEM DELU

Niso redka mnenja, da je kmet-delavec v redni zaposlitvi manj učinkovit kot klasični industrijski delavec. Ker po mnenju nekaterih prihaja utrujen na delo in ker nima razvitih delovnih navad in vrednot industrijske družbe, pogosto izostaja z dela zlasti v času večjih del na kmetiji, v večjem številu kot drugi zaposleni obremenjuje zdravstveno varstvo in podobno. Še bi lahko naštevali pomisleke proti kmetu-delavcu, razširjene zlasti med tistimi, ki s to skupino nimajo nikakršnih izkušenj. Nedvomno takšni pomisleki niso povsem zviti iz trte, marveč imajo, oz. natančneje, so vsaj delno imeli realno osnovo. Utemeljeni so verjetno v pogojih, ko kmet-delavec dejansko opravlja oba poklica: obdeluje zemljo in je hkrati redno zaposlen zunaj kmetije. Danes pa v največ primerih obe vlogi nista enakovredni. Ker je delo v mešanem gospodinjstvu razdeljeno, se zaposleni člani posvečajo pretežno svoji zaposlitveni dejavnosti, delo na kmetiji pa jim je samo dodatna aktivnost. Kot tako je delo na kmetiji psihično manj obremenjujoče, saj odgovornost za delovanje mešanega gospodinjstva nosi tisti član družine, ki ni zaposlen. Manjšo fizično obremenjenost, ki ne izčrpa njegovih telesnih moči, pa zagotavljata sodobna tehnologija in strojna opremljenost mešanih gospodinjstev. Ni sicer mogoče trditi, da je za zaposlenega delo na kmetiji povsem »rekreativne« narave, prav tako pa ni moč zagovarjati stališča, da takšno delo zmanjšuje delavčevo produktivnost na delovnem mestu. Celo več, delavec-kmet prinaša s seboj na delovno mesto tradicionalne vrednote kmečkega dela ter mu je jasno, da je učinkovitost (produktivnost) njegovega dela odvisna od njega samega in da za neuspeh ne more kriviti kolektiva (Trstenjak, 1981).

Problem učinkovitosti delavcev-kmetov v delovnih organizacijah obravnava že študija o ekonomski in družbeni problematiki polproletarcev iz začetka sedemdesetih let. Obširna anketa, ki so jo strokovnjaki opravili v več velikih delovnih organizacijah v Sloveniji, je pokazala predvsem dvoje:

— prvič, v preučevanih organizacijah je delež kmetov-delavcev izredno velik — giblje se od 30 do 85 odstotkov;

— drugič, predstavniki vseh delovnih organizacij pozitivno ocenjujejo delovni prispevek delavcev-kmetov tako glede produktivnosti njihovega dela kot tudi glede števila izostankov in fluktuacije (Levstik, 1967: 65—76).

Spremljanje doseganja norm v štiriletnem obdobju na primerih skupine delavcev in skupine kmetov-delavcev, bolj ali manj izenačenih po delovnih organizacijah, starosti in spolu, je dokazala, da se obe skupini v doseganju norm ne razlikujeta. Preučevanje odsotnosti z dela na vzorcu večje delovne organizacije pa je pokazalo, da kmetje-delavci celo v manjšem številu izostajajo iz dela kot drugi delavci (Kovačič in sodelavci, 1981). Z vidika samega kmeta-delavca se prednosti dvojne aktivnosti kažejo predvsem v višjem življenjskem standardu mešanih gospodinjstev tako v primerjavi s čistimi kmečkimi, kot s čistimi delavskimi gospodinjstvi. Del tega standarda izražajo višji dohodki na člana mešanega gospodinjstva v primerjavi z delavskim gospodinjstvom.

Predstavljene ugotovitve potrjujejo tudi podatki obravnavane raziskave. V njej smo namreč ankterirane gospodarje/gospodarice naravnost vprašali po mnenjih o tem, kakšno korist imajo zaposleni od kmetije. Da zaposleni nimajo od kmetije nobene koristi, je odgovorilo le 2,8 odstotka anketiranih. Iz odgovorov ostalih pa ugotavljamo, da jih največ vidi v kmetiji ekonomsko korist za zaposlene. Njej šele sledijo »koristi«, ki zadevajo neekonomske vidike kvalitete življenja. Natančni podatki o koristi, ki jo imajo zaposleni od kmetije, so naslednji:

	% N
— poceni, zastonj hrana	79,7 (1373)
— poceni, zastonj stanovanje	66,6 (1373)
— življenje na čistem zraku	49,5 (1373)
— zagotovljeno varstvo za otroke	28,6 (1373)
— primerna aktivnost po delu v tovarni, pisarni	18,3 (1373)

Kljub pričakovanju o možnosti subjektivne obarvanosti takšnih ocen, po katerem naj bi gospodarji oz. gospodarice iz čistih kmetij precenjevali koristi, ki jim imajo zaposleni od kmetije, in nasprotno, podatki zavračajo takšna pričakovanja. Ugotovitev, da med gospodarji različnih tipov kmečkih gospodinjstev ni pomembnih razlik v ocenjevanju koristi, ki jih imajo zaposleni od kmetije, podpira tezo o razmeroma nepristranskem ocenjevanju in primerjanju čistih in mešanih kmečkih gospodinjstev.

Tabela 3: Percepcija koristi, ki jih imajo zaposleni od kmetije, glede na tip gospodinjstva

Koristi	Čista kmetija	Mešana kmetija 1	Mešana kmetija 2
poceni, zastonj hrana	79,8 (387)	79,3 (834)	81,6 (152)
poceni zastonj stanovanje	68,7 (387)	65,5 (834)	67,1 (152)
življenje na čistem zraku	47,8 (387)	50,2 (834)	50,0 (152)
zagotovljeno varstvo za otroke	27,1 (387)	29,9 (834)	25,0 (152)
primerna aktivnost po delu	18,1 (387)	18,0 (834)	20,4 (152)

Sodeč po odgovorih na vprašanje, ali kmetovanje kakorkoli ovira zaposlene pri delu v organizacijah združenega dela, se anketirani gospodarji/gospodarice zavedajo ne le koristi, ki jih ima kmetija od zaposlenih, pa tudi

sami zaposleni, temveč tudi bremen, ki zaradi dvojne aktivnosti padajo na ramena zaposlenih članov kmečkih gospodinjstev. Po vsaki našteti oviri so bili gospodarji/gospodarice vprašani posebej, anketar pa je zabeležil njihov odgovor. Glede na število pritrdilnih odgovorov se preučevane ovire razporejajo takole:

— zaposleni morajo dopust izrabiti za delo na kmetiji 63,7 %
— denar morajo vlagati v kmetijo namesto v osebni standard 61,6 %
— utrujeni prihajajo na delo 41,6 %
— prikrajšani so za prednosti mestnega življenja 19,7 %
— ne počutijo se niti delavca niti kmeta 18,9 %

Preden kakorkoli komentiramo prikazano percepcijo negativnih strani kmetovanja za člane kmečkega gospodinjstva, ki so redno zaposleni zunaj kmetije, si oglejmo, kako posamezne ovire opredeljujejo gospodarji/gospodarice, ki so (bili) zaposleni, in kako tisti, ki so vse življenje delali samo na kmetiji!

Tabela 4: Mnenja o tem, kako kmetovanje ovira zaposlene glede na to, ali so gospodarji/gospodarice (bili) zaposleni ali ne

Ovira za zaposlenega	Zaposlitev gospodarja		
	ni bil nikoli zaposlen	je bil zaposlen	je zaposlen
zaposleni morajo dopust izrabiti za delo na kmetiji zapokleni morajo dopust izrabiti za delo na kmetiji	61,7 (708)	65,7 (269)	65,7 (369)
denar morajo vlagati v kmetijo namesto v osebni standard	60,3 (708)	62,8 (269)	63,1 (369)
utrujeni prihajajo na delo	43,8 (708)	42,0 (269)	37,4 (369)
prikrajšani so za prednosti mestnega življenja	20,8 (708)	21,1 (269)	16,7 (369)
ne počutijo se niti delavce niti kmete	19,6 (708)	14,9 (269)	20,5 (369)
N (1373) 100 %	51,6 (708)	19,6 (269)	28,8 (369)

Priznati moramo, da so vnaprej ponujeni odgovori na nek način provokacija anketirancem, saj je mnogo lažje prepoznati, da »nekaj« ovira zaposlenega kmeta, kot pa povsem samostojno ugotoviti, kaj bi lahko oviralo zaposlenega, ki dela tudi na kmetiji. V raziskavi smo pač preverili tiste »slabosti« dvojne zaposlitve, ki jih je največkrat slišati s strani zagovornikov ene same zaposlitve.

Razlagi, da zaposleni izrabijo dopust za delo na kmetiji in da vlagajo denar v kmetijo namesto v osebni standard, sami po sebi nista nikakršna resna ovira za zaposlenega. Na eni strani je sicer marsikdaj kmet-delavec res prikrajšan za dopust, na drugi strani pa je najbrž res tudi to, da vedno več kmetov-delavcev izrablja delovni dopust zunaj kmetije, če že ne zaradi sebe, pa zaradi otrok. Vlaganje denarja v kmetijo pa je svobodna odločitev

zaposlenega in na nek način prispeva k dvigu standarda vse družine in s tem tudi njegovega standarda. Torej obe, najbolj pogosto omenjeni »oviri« pravzaprav to nista, temveč sta le del življenskega stila tega sloja prebivalcev.

Pač pa ostali razlogi zadevajo srž problemov dvojne zaposlitve. Res je sicer, da je med zaposlenimi gospodarji/gospodaricami najmanj takih, ki so izjavili, da zaposleni prihajajo utrujeni na delo, kar je sicer optimističen podatek, vendar je med njimi kar 37,4 odstotka takih, ki so v to prepričani. Veliko! Preveč, da bi do takšnega podatka ostali indiferentni. Vendar bi bilo nujno ugotoviti indikatorje takšne utrujenosti in preveriti dejansko učinkovitost kmetov-delavcev na delovnem mestu. Čeprav že omenjeni podatki drugih študij takšno trditev zanikajo, bi jo veljalo znova preveriti, morda tudi z novim pristopom in novimi merskimi instrumenti.

Skupini gospodarjev/gospodaric, ki so zaposleni, je v primerjavi z gospodarji, ki so bili zaposleni, pa niso več, in v primerjavi s tistimi, ki sploh niso bili nikoli zaposleni, »prikrajšanost za prednosti mestnega življenja« najmanj pomembna. Ali bi se sploh odločili za dvojno aktivnost, če bi jo tako doživljali? Nekateri so se kljub morebitni želji, da bi se preselili v mesto, odločili, da ostanejo na podeželju. Poleg subjektivnih želja namreč na njihovo odločitev vplivajo tudi objektivne okoliščine, ki so neredko v nasprotju s subjektovimi željami.

Dvojnost oziroma posebnost njihovega socialnega statusa je sicer prepoznana kot najmanj pomembna ovira zaposlenim, vendar jo petina zaposlenih gospodarjev doživlja kot oviro za zaposlene. Podatek ni presenetljiv, saj je v naši družbi status kmeta-delavca najbrž še nižji od statusa kmeta. Ta pa ni odvisen od nosilcev posameznih statusov, temveč od tega, kako ju vrednotijo drugi člani določene družbene skupnosti.

4.0. SKLEPNA RAZMIŠLJANJA

Kombiniranje kmetijskih aktivnosti z zaposlitvijo zunaj kmetijstva, dnevne migracije iz vasi v mesta in nazaj, bolj ali manj intenzivni stiki z različnimi okolji in z različnimj ljudmi imajo svoje pozitivne pa tudi negativne učinke. Tako na primer redna zaposlitev članov kmečkih družin zunaj domačega gospodarstva in vaškega okolja lahko na eni strani prispeva k integraciji na makro nivoju (spoznavanje različnih gospodarskih dejavnosti, seznanjanje z urbanim okoljem in njegovimi prednostmi v primerjavi s podeželjem, pridobivanje novih izkušenj, ki jih zaposleni prinašajo na vas in na kmetijo), na drugi strani pa k dezintegraciji na mikro-nivoju (izgubljanje občutka pripadnosti podeželski skupnosti, rahljanje družinskih vezi, razpetost zaposlenega med dvema ali več aktivnostmi). Seveda so tako na makro- kot na mikro-nivoju učinki lahko tudi obratni. Podatki o številu zaposlenih, ki bi bili pripravljeni opustiti zaposlitev, podpirajo takšno predpostavko.

Očitno bo potrebno začeti razmišljati več o kvaliteti življenja, in manj o kvantiteti dobrin, ki nam jih zagotavljajo višji dohodki. Proizvajati več in trošiti več ne pomeni nujno tudi boljšega, srečnejšega življenja. Klici po nujnosti novega modela življenja so vse bolj pogosti med najbolj osve-

ščenimi posamezniki širom sveta. Kot primer naj citiram Augusta Fortija, znanstvenega direktorja UNESCO, ki trdi naslednje:

Da bi se čimprej osvestili o nujnosti novega načina življenja nas vseh, je potrebno dramatizirati nujnost izbora »med nadaljevanjem z modelom razvoja, ki vodi k podvojitvi naše materialne lastnine (avtomobili, televizijski sprejemniki, pralni stroji itd.) in med dolgoročnim razvojnim modelom, ki je mnogo bolje prilagojen našemu sedanjemu eko-sistemu, z nižjo stopnjo produkcije in obsežnim prostorom za kulturne aktivnosti in proizvode« (Forti, 1983: 5).

Morda so prav v zasebnem kmetijstvu največje možnosti za to, da se z usmeritvijo v dejavnosti, ki so povezane s kmetijstvom (predelava lesa, suha roba, kmečki turizem, čebelarstvo itd.) ali so potrebne kmetijstvu in podeželju (obrti, potrebne kmetijstvu, servisi za kmetijske stroje, avtomobilski servisi ipd.) ne zmanjšuje količina ustvarjenega dohodka kmečkih, zlasti še mešanih gospodinjstev, temveč se predvsem izboljša kvaliteta življenja. Zmanjšajo se dnevne migracije na delo v urbana središča, razlike v vrsti dela na delovnem mestu in v vrsti dela na kmetiji so manjše, integriranost v prostorsko skupnost (vas, krajevno skupnost) je večja. Še bi lahko naštevali možnosti kmetijstva in podeželja za izboljšanje kvalitete življenja njegovih prebivalcev, vendar bi bile utopične vse dotlej, dokler ne bodo izdelani mehanizmi (sistemske rešitve, materialna podpora, davčni sistem), ki bodo podpirali takšne usmeritve v razvoju kmetijstva in podeželja.

VIRI

Forti, Augusto. Priorities in the North-South Dialogue. *Forum*. Council of Europe, 1983, no. 1, p. 5—6.

Kovačič B.; A. Šterbenc, S. Kržan, B. Kompare, S. Borštnar. Dolenjska regija: njene razvojne dileme in sociološke karakteristike polproletarcev. *Sociološki preseki slovenske družbe*. Novo mesto: založba Dolenjski list, 1982, str. 16—22.

Levstik, J. (nosilec raziskave). *Ekonomska in družbena problematika polproletarca v SR Sloveniji*. Ljubljana, poročilo skladu Borisa Kidriča, 1964.

Lipušček, M. Živinoreja na Primorskem — da ali ne? *Sodobno kmetijstvo*. Ljubljana 1981. let. 14, št. 9, str. 347—350.

Stipetič, Vladimir. *Delo*. 19. 11. 1982, str. 2.

Trstenjak, Anton. The adjustment of Part-time Farmer: an Economic and Psychologicál Point of View. Referat na *Seminarju o mešanih gospodinjstvih*. Ljubljana: SAZU, 1981, 22.—24. junij.

Izobraževanje za prehod v informacijsko družbo

VLADISLAV RAJKOVIČ
STANKA KUŠČE-ZUPAN

1. UVOD

Namen tega članka je zbrati nekaj spoznanj in predvidevanj, ki bi utegnile koristiti načrtovanju sodobne vzgoje in izobraževanja na prehodu v informacijsko družbo. Pri tem je mišljena povezava informatično-računalniških znanj z ostalimi znanji, ki bi usposobile človeka za učinkovito izkoriščanje informacijske tehnologije za doseganje pozitivnih ciljev posameznika in družbe kot celote.

Ob razmišljanju o prehodu naše družbe v informacijsko se bomo osredotočili na naše posebnosti in skušali usklajevati možnosti s potrebami. Informacija je najpomembnejša dobrina bodoče družbe, temeljna dejavnost družbe pa bo njeno pridobivanje, obdelava in posredovanje. Spremembe, ki jih neizbežno povzroča nova tehnologija, zahtevajo nenehno in naglo prilagajanje. Osvojiti bomo morali nove delovne navade, vzpostaviti drugačne odnose med ljudmi, drugače koristiti prosti čas, predvsem pa prilagajati način izobraževanja človekovi bolj ali manj ustvarjalni naravi.

Pri vsem tem pa ne smemo slepo posnemati drugih, temveč ob kritični analizi tujih izkušenj iskati lastno pot v informatizirano družbo. Dokaz za upravičenost takega pristopa nam lahko predstavljajo nezaželene posledice v deželah v razvoju, ki so nespametno posnemale razvitejši svet.

2. *ALI JE INFORMACIJSKA DRUŽBA NARAVNA POSLEDICA RAZVOJA DRUŽBENOEKONOMSKIH ODNOSOV IN ČLOVEKOVE ZAVESTI?*

Razvoj tehnologije — človekove materialne biti — je temeljno vprašanje vsake sodobne družbe. Poenostavljeno doumeto je tehnologija opredmetenje človekove zavesti, njegovega znanja, medsebojnih odnosov, teženj, vrednot in ciljev. V določenem načinu proizvodnje je vselej vsebovana tudi težnja po novi orientaciji v celoti družbenih in naravnih sprememb, ki jih je s svojim delovanjem povzročil človek na podlagi bolj ali manj zavednega smotra razvijanja ustvarjalnih sposobnosti (Pečjak, 1977). Brškone je iluzorno pričakovati, da bomo razvoj družbenoekonomskih odnosov pospešili le s

pospešenim razvojem telekomunikacij in informacijske tehnologije. Človek je zapletena celota motivacijskih sestavin in ne doume v celoti ne sebe, ne narave in ne posledic, ki jih s svojim delovanjem povzroča. Čimbolj kompleksna je tehnologija, temveč skoncentriranega, učinkovitega in družbeno-organiziranega znanja je potrebno za obvladovanje proizvodnega in družbenega sistema. Z razvojem znanosti in sodobnih avtomatiziranih tehnologij, z vse bolj zapleteno družbeno delitvijo dela je število družbeno pomembnih sporočil naglo naraščalo. Stara tehnologija in stari načini monopolne obravnave sporočil niso mogli več obvladati družbenih tokov in ne pospeševati grmadenja dobičkov. Razlog za razvoj informacijske tehnologije in teleinformatike lahko iščemo v težnji po obvladovanju sporočilne anarhije in po racionalnem koriščenju informacij, ki najmočneje vplivajo na večjo akumulacijo kapitala (Mrmak, 1982; Kirn, 1978). Razvoj informatike in računalniške tehnologije pa samo po sebi vsebuje tudi kali prevratov proizvodnih odnosov, ker zahteva bolj razmišljajočega, bolj samoiniciativnega, bolj raziskujočega in radovednejšega človeškega duha.

Ideja o pripomočkih, ki bi razbremenili človeka pri njegovih miselnih, tj., informatičnih procesih, je toliko stara kot človeški rod. Tudi tovrstna orodja in stroje si je človek zamislil in skušal ustvariti zato, da bi ustvaril svoje svetle in temne cilje, ki ga spremljajo od vsega začetka. Vendar je za učinkovite stroje, ki jih danes označujemo s skupnim imenom informacijska tehnologija, moral najprej razviti potrebno tehnološko in znanstveno podlago. To sovpada s časom konca druge svetovne vojne, ko je elektronska tehnologija dosegla stopnjo razvoja, ki je omogočala učinkovito realizacijo strojev za obdelavo podatkov. Najznačilnejši predstavnik le-teh pa je računalnik.

Iz povedanega lahko zaključimo, da je nastanek informacijske družbe povsem naraven pojav (Bunc, 1976). To so odnosi, ki so se razvili na podlagi želja in hotenj ljudi ob danih možnostih. S tem pa nikakor ne gre zanikati nekaterih posebnosti, ki jih prinaša ta družba. Od razumevanja teh posebnosti je odvisno, ali bomo znali izkoristiti dobre strani teh procesov in se obvarovati morebitnih nezaželenih posledic.

3. *V ČEM SE IZRAŽA POSEBNOST INFORMACIJSKE DRUŽBE*

V informacijski družbi dobi informacija vlogo predmeta dela. Informacija je sestavina človekove kulture in se preko akulturacijskih procesov akumulira, preoblikuje in prenaša na naslednje generacije, ki jo obogate skladno z novimi družbenimi spoznanji. Informacija je potemtakem sredstvo družbenoekonomskega razvoja. Obravnavamo jo z mnogih zornih kotov. Je skupek signalov, ki so tako sestavljeni, da omogočajo povezovanje med ljudmi ter med ljudmi in naravo. Ker postaja informacija dominanta družbena kategorija, se povečuje odvisnost človeka od informacijske tehnologije.

Obeležje informacijske družbe je »industrializacija« miselne sfere. Značaj miselnih procesov je kompleksen in o le-teh vedno premalo vemo. Tako npr. še ne poznamo mehanizma razbiranja naravnega jezika, čeprav to nenehno

počnemo. Kljub temu je razvidno, da temeljijo v informacijski družbi odnosi med ljudmi na informaciji, znanju in spoznanju bolj kot v katerikoli dosedanji obliki družbenoekonomskih odnosov (Devetak, 1980). Na tej podlagi lahko pričakujemo nov način življenja, ki pomeni odmik od vrednot industrijsko-potrošniške družbe in povratek k človeku, njegovim duhovnim vrednotam in k naravi; saj sta ustvarjalnost in smotrna uporaba informacij dejavnika, ki sta človeku zagotovila vodilni položaj v naravi.

Informacijska tehnika lahko učinkovito pomaga pri obdelavi podatkov. Delež stroja — človekovega pomočnika — je toliko pomembnejši, kolikor bolje znamo izkoristiti komplementarnost človeka in stroja. Komplementarnost izvira iz prednosti stroja (računalnik se praktično ne zmoti, se ne utrudi in izvaja preproste operacije mnogo hitreje kot človek) in prednosti človeka (človek je sposoben znajti se v nepredvidljivih okoliščinah). Ustrezno izkoriščena komplementarnost se očituje v novi kakovosti, česar nista sposobna posamično ne človek ne stroj.

Del človekove spremenljive družbene narave je tudi ljubosumnost in strah pred novostmi. Človek ni ljubosumen na stroje, ki prevzemajo težka fizična opravila. Njegov prastrah pred nepredvidljivostjo novosti, ki jih sam ustvarja, se pojavi tedaj, ko stroj vse bolj prevzema nekatere miselne aktivnosti, ki so tisočletja veljale le za človekovo domeno. Človek pa je vendarle s pomočjo takih strojev tudi »močnejši« in učinkovitejši, kar vpliva na nekatere pozitivne in negativne posebnosti v medsebojnih odnosih.

Bistven pristop k razreševanju problemov, ki izvirajo iz posebnosti informacijske družbe, je kritičen odnos do informacij. Informacijska tehnologija nam more in mora posredovati polnejšo informacijsko sliko, kar pa ne sme voditi v informacijsko anarhijo. Pri tem je bistvena ustrezna organizicija družbe in odnos do informacije. Lahko trdimo, da ima naša samoupravna družba določene prednosti v smislu kritičnosti odnosa do informacij. To je neke vrste samozaščitno obnašanje proti manipulaciji posameznika, skupine in družbe. Glede ustreznosti družbene organiziranosti pa nas čaka še obilica dela.

4. *DOBRE IN SLABE POSLEDICE INFORMACIJSKE DRUŽBE*

O tem je že veliko napisanega (npr. Schreiber, 1980; Bunc, 1983), čeravno se prepogostokrat srečujemo s črno belimi prikazi nove tehnološke bodočnosti. Ne strah ne pretirano navdušenje ne bosta bistveno prispevala k prehodu v informacijsko družbo kot novo kakovost družbenoekonomskih odnosov.

Pozitivna posledica informacijske tehnologije je dejstvo, da tako fizično težka, zdravju škodljiva opravila kot tudi rutinska miselna opravila prevzemajo stroji. To pomeni tudi, da stroji prevzemajo vrsto opravil, ki jih je doslej opravljal le človek, kar se je zgodilo npr. avtomobilski industriji. Mnogi delavci morajo dobiti drugačno delo. Nova opravila zahtevajo praviloma višjo stopnjo intelektualne razvitosti in ustvarjalnosti. Nastopijo novi problemi. Novih delovnih mest ni na razpolago, delavci pa še niso usposob-

ljeni prevzemati zahtevnejše delovne naloge ali pa si tega niti ne želijo, saj jim ustreza miselna lagodnost opravil, ki jih sedaj namesto njih izvajajo roboti. Zaradi tega tudi sami ne kažejo navdušenja nad novo tehnologijo. Del teh problemov lahko rešujemo s skrajševanjem delovnega časa, k ostalim problemom pa bomo morali pristopiti z vzgojo in izobraževanjem in s stalnim družbeno organiziranim spodbujanjem k ustvarjalnemu delu.

Posamezniku je dana možnost za večjo samouresničitev, zaradi česar se pojavi možnost večje uresničitve tudi temnih strasti posameznika ali skupine. Informacijska družba omogoča večjo in drugačno diferenciacijo med ljudmi in državami, ker ne temelji na materialni lastnini, marveč na znanju. To je hkrati bolj humano, po drugi strani pa bolj tvegano, saj so rešitve manj otipljive. Rešitev lahko iščemo v ustvarjalnejšem pridobivanju novih spoznanj. S pomočjo informacijske tehnologije je možno izbistriti znanje. S strojem uredimo, organiziramo in predočimo potrebno in obstoječe znanje. Znanje v tem primeru pojmujemo kot informacijo, ki je tako urejena, da omogoča reševanje problemov — npr., v obliki logičnih pravil. V taki sliki znanja se običajno pojavijo vrzeli in nejasnosti. Človek lahko zavestno dopolni manjkajoče znanje oz. razčisti nejasnosti. S tem se srečujemo pri t.im. ekspertnih sistemih (Expert System, 1980; Michie, 1979), npr., pri diagnostiki. Poskusi so pokazali, da običajno uporablja človek-ekspert pri reševanju problemov svojega področja nekaj deset logičnih pravil, ki jih navadno zadržuje v svoji glavi. Če napišemo računalniški program, ki deluje podobno kot človek-ekspert, tj., rešuje problem na podlagi pravil, lahko brez težav uporabljamo obsežnejšo množico pravil. Obsežnejša množica pravil nastane ob sodelovanju programa in človeka. S pomočjo programa rešujemo probleme povsem eksplicitno in uporabljamo pravila tako, da lahko dodajamo nova pravila ter stara popravljamo in dopolnjujemo.

Avtomatizacija obdelave podatkov lahko bistveno poseže v življenjske funkcije družbe. Tak primer je tudi odločanje in organizacija družbe v širšem smislu. Računalnik obdela vse razpoložljive podatke, pregleda vse možnosti, ničesar ne izpusti in nič ne pozabi. Žal je včasih računalnik tudi ščit, za katerega se lahko skrijejo težnje po manipulaciji. Od tod izvirajo trditve, kot npr.: »Računalnik je tako izračunal, pokazal, odločil!« Resnica je drugje! Računalnik je prevzel na svoja pleča breme obdelave podatkov, kar običajno predstavlja rutinsko delo in se ga morda zaradi obilice podatkov človek sploh ne bi lotil. S tem se praviloma zmanjša možnost, da bi kaj pomembnega spregledali ali obšli; ostane pa nam tudi več časa, ki ga je smiselno uporabiti za opravila, katerim računalnik ni kos. Na vsak način se moramo zavedati, da more in mora biti končna odločitev stvar človeka in ne stroja (Bohanec in drugi, 1983; Bohanec in Rajkovič, 1983).

Nedvomno je, da se povečuje tudi odvisnost človeka od informacijske tehnologije. Pri avtomatizaciji nekaterih delovni procesov poznamo t. i. »točko brez povratka«. Npr. na računalniško vodenem letališču ob izpadu računalnika zamre promet, saj nihče več ne ve, kje je kakšno letalo, kam mora kdo iti in kdaj. Proti takim primerom se lahko zavarujemo tako v tehnološkem kot tudi v človeškem smislu. Najpomembnejše pa je, da se takih možnosti zavedamo od načrtovanja avtomatizacije naprej.

Tu velja pripomniti, da se s pojmom »točke brez povratka« ne srečujemo prvič v zvezi z informacijsko tehnologijo. Ta problem spremlja tudi druge tehnologije, npr., koliko mladih ljudi ve, kako se speče kruh in da je poleg moke potreben tudi kvas.

Informacijska tehnologija tudi vsakemu posamezniku prinaša nekaj dobrega in nekaj slabega. Tu moramo odmisliti naše posebnosti glede nabave osebnih računalnikov (Jakopin, 1983). Saj tudi cenenih osebnih računalnikov ne moremo kupiti tako, kot lahko kupimo uvožene avtomobile, zabavno elektroniko itd. Osebno delo z računalnikom veča kreativno sposobnost posameznika (Cokan, 1982). Še več! Človeka tako pritegne, da komaj najde čas za druge aktivnosti in s tem uspešno zapolnjuje prosti čas.

V zvezi z ogroženostjo človeka od informacijske tehnologije srečujemo različne trditve (Ottinger, 1969; Martin in Norman, 1970). Še najbolj osnovana je bojazen pred vmešavanjem računalnika v človekove osebne stvari. Skrajno neprijetna je namreč zavest, da bi lahko vsakdo z računalnikom hranil tudi vse mogoče osebne podatke o komerkoli in seveda omogočil dostop do teh podatkov. Tu se pojavlja tudi problem verodostojnosti podatkov in problem, kdo sme o kom kakšne podatke zbirati in uporabljati.

Dejstvo, da tehnološki razvoj presega človekovo miselnost, je navzoče tudi v informacijski družbi. Potrebno je znanje in spoznanje ne samo za preživetje v informacijski družbi, marveč za izkoriščanje možnosti novih kvalitet življenja in dela. Včasih smo priče želji po brezglavem posnemanju. Ta se lahko odrazi v rezultatih, ki so nasprotni pričakovanim. Zato je nujno, da si lahko izbiramo svojo pot glede na naše posebnosti materialnih in družbenih odnosov.

5. NEKATERI PREDLOGI PRISTOPOV K IZOBRAŽEVANJU

5.1. Informacijsko-računalniška znanja kot sestavina vzgojnoizobraževalnih programov

O tem obstajajo številna vprašanja in dileme, kot so: Kaj so to informacijsko-računalniška znanja? Ali ta znanja sploh potrebujemo? V kakšni meri in komu so potrebna? Ali naj ta znanja predstavljajo svoje zaključene celote (samostojne programe) ali naj jih razpršeno vgradimo v druge programe?

Znanja, ki jih srečujemo na področju informatike in računalništva, lahko razdelimo na čista računalniško-informacijska znanja in na druga (neračunalniška) znanja, ki jih potrebujemo za učinkovito izkoriščanje informacijske tehnologije. V prvo skupino »čistih« računalniških znanj uvrščamo znanja o informatiki in kibernetiki, znanja o zgradbi in delovanju računalnika. Pri programiranju, ki ga nekateri imenujejo tudi druga pismenost, gre za individualno uporabo računalnika. Za rešitev nekega problema napišemo sami postopek reševanja, tj. program, ki ga računalnik nato izvaja. Pri uporabi računalnika pa odgovorimo na vprašanje: v kakšnih okoliščinah in na kakšen način si z računalnikom lahko pomagamo, bodisi tako, da ga sami programiramo, bodisi tako, da uporabimo že obstoječe programe.

Druga komplementarna znanja, ki jih srečujemo tudi izven področja informatike in računalništva, so: organizacijska znanja, metode reševanja problemov, znanja iz področij logike, matematike, statistike ipd. Učinkovita izraba informacijske tehnologije zahteva organizirano in sistematično delo posameznika in skupine. Sodobna tehnika slabo prenaša površnost, ohlapnost, nedoslednost.

Računalnik je v svojem bistvu pomočnik pri reševanju problemov. Zato je poznavanje celotnega postopka reševanja problema od opisa problema do rešitve in interpretacije rezultatov bistveno. Pri tem sodelujeta človek in stroj v procesu, ki običajno zahteva veliko mero človekove ustvarjalnosti in seveda popolno odgovornost za rezultate in uporabo rezultatov.

Poleg tega je potrebno opredeliti, kdaj kdo potrebuje kakšna znanja. Ne smemo pozabiti, da ni cilj teh znanj v samih znanjih in njih neposredni uporabi, ampak tudi v tem, da ta znanja in njih uporaba vodijo človeka do spoznanj, ki preoblikujejo njegovo miselnost. In zaradi tega v informacijski družbi, morda bolj kot kdajkoli poprej, potrebujemo ustrezno ozaveščenega človeka.

Dilema o samostojnih programih informacijsko-računalniških znanj oziroma razpršene vgraditve teh v druge programe, je gotovo zelo aktualna. Resnično se vrednost in pomen računalniških znanj očituje v povezavi z drugimi znanji. Zato je ideja o porazdelitvi znanj med druge vsebine smotrna. Ta znanja moramo vgraditi povsod, kjer lahko bogatijo druga področja, npr., dokumentaristiko v smislu informacijske tehnologije.

Razpršeno vgrajena računalniška znanja so lepa zamisel, ki zahteva poglobljen študij obstoječih programov in obdelavo le-teh. Čeprav je kompjuterizacija obstoječih programov smiselna in potrebna, je zaradi težav pri preobrazbi programov potrebno načrtovati tudi programe samo z znanji informatike in računalništva. Ti so raznoliki po strokah in stopnji zahtevnosti. To še ne pomeni, da se ne bomo na vsakem koraku, kjer je to le možno, zavzemali za kompjuterizacijo obstoječih programov (Rajkovič, 1978).

5.2. *Računalnik v vzgojnoizobraževalnem procesu*

Eden ključnih problemov vzgoje in izobraževanja je ustrezna motivacija in doseganje aktivnega znanja. Vse prepogosto opažamo, da učenci rešujejo probleme šablonsko, nemotivirano in je njihova kreativnost pri tem minimalna. Brž, ko problemi niso več v okviru njihovih neposrednih vzorcev, so izgubljeni in tako se le redki prebijejo do sprejemljive rešitve. Z drugimi besedami to pomeni, da niso usposobljeni za delo, saj delo na delovnem mestu ni zbirka predmetov in nalog na koncu poglavja v učbeniku, marveč zahteva aktivno uporabo povezanih znanj in nenehno pridobivanje novih.

Glede motivacije in aktivizacije konkretnega znanja odpira računalnik nekatere neposredne možnosti. V tej zvezi običajno pomislimo na programirani pouk s pomočjo računalnika (CAI — Computer Assisted Instruction). Programirani pouk je v osnovi sestavljen iz kratkih poglavij učne snovi, vsakemu poglavju pa sledi test. Glede na rezultate tega testa lahko učenec bodisi nadaljuje s snovjo ali pa se mora še ukvarjati z že predelano snovjo.

Če je gradivo za programirani pouk shranjeno v računalniku, lahko uporabimo računalnik za hkratno poučevanje celega razreda učencev, vendar tako, da vsak učenec napreduje glede na dosežene rezultate. Vsak učenec komunicira z računalnikom, npr., preko svojega zaslonskega (video) terminala, na katerem se prikazuje učno gradivo in testna vprašanja, odgovore pa učenec sporoča računalniku preko tastature ali kako drugače. Če so odgovori zadovoljivi, se na zaslonu pokaže naslednja učna snov, sicer pa dodatno gradivo za pojasnilo k neosvojeni snovi. Učenec lahko tudi sam zahteva ponovitve ali pojasnila v okviru gradiva, shranjenega v računalniku.

Priprava takega gradiva, tj., programiranih učnih enot, je izredno zahtevno in dolgotrajno delo. Zahtevnost se ne nanaša na računalniški del, ampak na ustrezno metodično in vsebinsko pripravo gradiva. Zato so taki programski sistemi običajno dragi, njihova obsežnost pa zahteva sorazmerno zmogljivo računalniško opremo.

Zaradi omenjenih problemov programiranega učenja in nekaterih nespornih prednosti računalniške opreme, se je uveljavil širši pojem pouka s pomočjo računalnika (CAL — Computer Assisted Learning), ki obsega pomoč računalnika v vzgojnoizobraževalnem procesu povsod tam, kjer je to mogoče in smiselno. Osnovno izhodišče je izbrana učna okoliščina. Prednosti, ki jih nudi računalnik, pa so: individualizacija in posamezniku prilagojen tempo poučevanja, takojšnji rezultati, zbiranje podatkov, motiviranje učencev, koncentrirano učenje, skrajševanje učnega časa ter simulacije, ki nadomeščajo drago opremo in nevarne praktične vaje.

Eksperimenti so pokazali, da so različni mediji, kot so film, televizija, računalnik ipd. lahko zelo uspešni v različnih učnih okoliščinah. Torej je pomembna opredelitev posameznega medija v različnih predmetih, tako rekoč od ene učne ure do druge. Ne gre le za dominacijo ene učne tehnologije, npr. računalniške, nad vsemi ostalimi, ampak za pedagoško učinkovit splet razpoložljivih tehnologij za čimboljše doseganje vzgojnoizobraževalnih smotrov.

Zaradi celovitosti omenimo še računalniško vodeni pouk (CML — Computer Managed Learning), ki obsega pomoč računalnika bolj v smislu šolske administracije. Gre za kompjuterizacijo aktivnosti, kot je npr. priprava in obdelava preizkusov znanja, pa vse do različnih statističnih obdelav in tiskanja spričeval z računalnikom. Tu se računalnik v šoli močno približa poslovni rabi.

Dejstvo je, da so računalniki že našli pot med mladino in v šole. Njihovo število nenehno narašča. Otroci se srečajo vsaj s kalkulatorjem že v predšolski dobi. Računalnik prodira v šole hitreje, kot se zavedamo. Lahko bi dejali, da nas je računalnik med mladino celo prehitel in našel nepripravljene. Nujno je, da osredotočimo intelektualne in organizacijske napore v ustrezno izrabo računalnika v vzgojnoizobraževalnem procesu.

Nekateri trdijo, da računalnik podpira miselno lenobo in da se bo naše šolanje zreduciralo na učenje pritiskanja gumbov. Toda izkušnje s poučevanjem otrok ob uporabi računalnika kažejo ravno nasprotno (Cokan, 1982). Računalnik odpira nove aktivnosti ter spodbuja radovednost in kreativno sposobnost otrok. Računalnik je izredno uspešno motivacijsko sredstvo, kar

je še posebej pomembno, če vemo, kaj pomeni za uspešen pouk to, da učenci radi pridejo v šolo in se z veseljem lotijo dela.

Pri vsaki novi učni tehnologiji se pojavljajo določeni pomisleki. Bojazen pred negativnimi implikacijami je umesna. Pomislimo na šolske teste, kjer učenci le obkrožujejo in odgovarjajo s posameznimi besedami. Učenci in starši ugotavljajo, da otroci niso več sposobni izražanja v celih stavkih v smislu celostne rešitve problema. Gre za neustrezno povezavo posameznih metod in tehnik v smiselno pedagoško celoto.

Računalnik postaja nepogrešljiv učni pripomoček, ki pa seveda bistveno spreminja metodo dela in njegovo vsebino. V šoli prehajamo od obravnave dejstev, ki je vezana na pomnenje obilice podatkov, k reševanju problema, ki zahteva kreativno razmišljanje. To je izredna nova kakovost, ki pa zahteva določeno preobrazbo posameznih predmetov, pa tudi dodaten napor učiteljev.

Lahko bi rekli, da po vsebinski in metodični strani računalnik v vzgojno-izobraževalnem procesu nima meja. Edina omejitev je pomanjkanje naše domišljije in nezadostno poznavanje otroške psihologije.

S tem lahko odgovorimo na vprašanje: »Ali bo računalnik nadomestil učitelja?« V splošnem je odgovor: NE! Utrjevanje snovi z računalnikom običajno poteka učinkoviteje. Učitelj pa je nepogrešljiv vodnik pri višjih oblikah izobraževanja, kot je uporaba znanja pri reševanju problema. Mirno lahko trdimo, da vloga in pomen učitelja rasteta skupaj z njegovo odgovornostjo. Resnično pa vpliva računalnik v šoli na obstoječe didaktične principe in izobraževalne pristope pri skrajševanju poti do intelektualne zrelosti učenca.

Učnovzgojna praksa potrjuje novo kakovost, ki jo prinaša računalnik. Na šolah se spreminja miselnost o mestu in vlogi računalniške tehnologije. Po naravni poti prihaja do kompjuterizacije drugih programov. Učitelji menijo, da je smiselno spremeniti njihove klasične predmete in jih sami tudi spreminjajo. Učencem na vseh stopnjah izobraževanja postaja šola in delo ob računalniku tudi del njihovega prostega časa. Raste motiviranost za samostojno ustvarjalno delo.

Do teh spoznanj smo prišli tudi na nekaterih naših šolah, ki imajo računalnike in lahko z njihovo uporabo bogatijo pouk. Žal se pri nas ukvarjamo s problemom, ki ga raviti svet ne pozna. To je problem računalniške opreme na šolah (Hebenstreit, 1980). Podatki kažejo, da imajo naši osnovnošolci, srednješolci, študentje in drugi občani doma več »računalniške moči« v osebnih računalnikih, kot pa smo jim jo sposobni nuditi v organiziranem učnovzgojnem procesu.

5.3. Redno izobraževanje

Redno izobraževanje v SR Sloveniji temelji na posebnih informatično-načunalniških predmetih. Tako načrtujemo v š. l. 1983/84 poskusno uvajanje predmeta Informatika in računalništvo v 7. in 8. razredu osnovnih šol. V okviru Osnov tehnike in proizvodnje dobijo vsi srednješolci osnovna znanja tudi iz informatike in računalništva. Ta znanja se na skoraj vseh štiriletnih srednjih šolah nadgrajujejo in poglabljajo v okviru posebnega predmeta

»Računalništvo«. S tem predemtom imamo pri nas že več kot desetletne izkušnje. Računalniška znanja so nekoliko močneje zastopana še na naravoslovno-matematični usmeritvi in seveda na računalniški (Cokan in Rajkovič, 1983).

V okviru visokega šolstva najdemo vsa uvodna računalniška znanja na skoraj vseh šolah. Številne šole so poglobile ta znanja v okviru svojih specifičnosti. Na Fakulteti za elektroniko v Ljubljani poteka štiriletni študij računalništva v treh smereh: 1. računalniška logika in sistemi; 2. programska oprema; 3. informatika. Na visoki šoli za organizacijo dela v Kranju poteka v okviru računalniške usmeritve študij poslovne informatike.

Pri tem velja omeniti tudi kompjuterizacijo nekaterih predmetov na srednji in visoki stopnji. Ti so bistveno spremenili svoj izgled ne le zato, da bi postali »moderni«, temveč da bi ohranili korak s časom. Tak primer je predmet »Gospodarsko računstvo« v srednjih ekonomskih šolah.

Kljub pomanjkanju opreme je preobrazba predmetov in pedagoških prijemov nujna tudi v osnovni šoli in že v predšolski vzgoji. Otroke namreč lahko že zelo zgodaj navajamo zbirati in iskati informacije ter podatke o različnih predmetih in pojavih v okolju, v katerem živc. To povezujemo z igro in jih pri tem primerno spodbujamo. Otrok dobi vrsto podatkov od svojih najbližjih. Tako si pospešeno širi obzorje, se avtomatično navaja iskati oziroma ločiti bistveno od nebistvenega, uporabljati različne vire (ustne informacije, s pomočjo staršev, knjige itd.) in izmenjati svoje izkušnje in znanje z vrstniki. To pa so že zametki vseh tistih lastnosti, ki so potrebne za stalno »učečo« se družbo.

5.4. Izobraževanje odraslih

Izobraževanje prosvetnih delavcev

Prejšnje navajanje o tem, kako sta informatika in računalništvo že prisotna v naši šoli, je bilo nujno zaradi tega, da bi se z vso odgovornostjo zavedali, kako zelo na tem področju v izobraževanju odraslih zaostajamo.

Brez računalnikov, tj., ustrezne opreme, težko uresničimo učnovzgojne smotre in posredujemo ustrezna znanja in spoznanja. Brez učiteljev pa tega sploh ne moremo. Zato so ustrezno usposobljeni in ozaveščeni učitelji in andragoški delavci predpogoj za izobraževanje na prehodu v informacijsko družbo.

Čeprav so težave tudi v rednem izobraževanju učiteljev in andragogov na tem področju, je ta trenutek bistveno, kako učinkovito oborožiti obstoječega učitelja s potrebnimi znanji, metodami in pripomočki.

V tujini srečujemo tri vrste seminarjev za učitelje: seminarji s samimi informatično-računalniškimi znanji, seminarji osnovnih področij posameznih učiteljev (matematika, kemija, zgodovina ipd.), obogateni z rabo računalnika, in seminarji s poudarkom na metodiki.

Slednji poglobljeno proučujejo odnos med učencem in učiteljem v računalniškem okolju. Poudarjajo višjo stopnjo zahtevnosti, ki ji mora biti kos učitelj oziroma predavatelj v šolah za odrasle. Med drugim pa se mora učitelj sprijazniti s tem, da lahko učenci nekatera konkretna znanja v nadrob-

nostih obvladajo bolje od njega. Učence oziroma odrasle udeležence v izobraževanju naj bi oborožili z izhodiščnimi znanji in pripomočki, da se z lastnim delom dokopljejo do novih spoznanj, npr. naravnih zakonov fizike. Učiteljeva naloga pa je v posplošitvi in širini razumevanja, tj. transformaciji znanj v spoznanja, ki vodijo učenca (odraslega udeleženca) po vzgojnoizobraževalni spirali navzgor.

Izobraževanje staršev

Starši morajo kot primarni otrokovi vzgojitelji in učitelji pospeševati otrokovo vključevanje v informatiziran učnovzgojni proces. To ni le nakup računalnika za domačo rabo, ampak predvsem spodbujanje potrebe in veselja po nenehnem izobraževanju, ki ga potrebujejo za samostojno kreativno delo. Pri tem se morajo starši sprijazniti z dejstvom, da se bodo nekaterih stvari o računalniku naučili od svojih otrok. To je problem generacijskega prepada, ki se ga moramo zavedati in ga pogumno reševati. Tovrstno izobraževanje bi lahko označili kot ozaveščanje staršev o nujnosti spoznavanja informatike in uporabe ustrezne tehnologije. Otrok se že razmeroma zelo zgodaj zlahka nauči igrati se s pomočjo računalnika. Programiranje enostavnih igric zanj ne predstavlja večjih težav, če mu pri tem znajo priskočiti na pomoč in ga ustrezno spodbujati. Odpravljanje predsodkov do računalniške tehnologije je morda na ta način najučinkovitejše, saj so stvari v času šolanja otrok najbolj motivirani za njihov razvoj. Mnogi so zmožni podrediti svoje interese razvijanju otrokovih sposobnosti, če jih bomo le znali o tem pravilno seznaniti. Izobraževanje staršev lahko organiziramo v okviru roditeljskih sestankov v vrtcih in šolah ob priliki različnih predavanj. Ena od primernih oblik izobraževanja je tudi tzv. »odprti dan šole«, ki so ga začele nekatere šole tudi pri nas že uvajati. Ta dan starše npr. povabimo k uri računalništva.

Izobraževanje drugih delavcev

Pri tem je mišljeno predvsem izobraževanje, ki je potrebno za kompjutrizacijo človekovega dela. Večina tega izobraževanja naj bi potekala v delovnih organizacijah ali v povezavi z njimi. Delavci morajo dobiti na različnih ravneh in dejavnostih odgovor na vprašanja, kot so: Kdaj, kje in kako si z računalnikom lahko pomagamo? Kakšno je njih mesto in vloga v informacijski družbi? Kako izkoristiti prednosti računalniške tehnologije, ne da bi pri tem le-ta ogrozila človeka? ipd.

Pri tem ni problem le v ustrznosti učnih programov, temveč v motiviranosti ljudi za pridobivanje ustreznih znanj. Tuje raziskave kažejo, da je žal najuspešnejši faktor motivacije strah, da brez teh znanj ne bodo več mogli obdržati koraka s časom, odnosno svojega delovnega mesta.

Izobraževanje za prosti čas

Proti čas je pomembna vsestranska rezerva posameznika in družbe. Če čutimo notranjo potrebo po delu in izobraževanju, tudi prosti čas ne more miniti brez dela in izobraževanja. Gre le za oblike, ki združujejo prijetno s koristnim in potrebnim. V prostem času človek potrebuje poleg pasivnega

počitka (fizičnega in psihičnega) tudi aktivni počitek, ki ga lahko prepletemo z izobraževanjem (Lešnik, 1980).

Upravičeno lahko pričakujemo, da se bo delovni dan z uvajanjem nove tehnologije bistveno skrašal. Brez dodatnih znanj pa se ne bomo mogli razvijati. Vsled tega je razumljivo, da bomo poslej morali veliko več časa posvetiti lastnemu izopolnjevanju in morda ni odveč zapisati, da bomo morali veliko več prostega časa posvetiti tudi tej dejavnosti (Kranjc, 1979). Hitrost razvoja naše družbe je odvisna predvsem od tega, kako bomo k temu pristopili, da bomo oblike in načine izbraževanja prilagodili tako delovnemu človeku, kot tudi potrebam tehnološkega in znanstvenega razvoja.

Prosti čas daje človeku možnost neoviranega ravnanja, vendar ne ločeno od njegovih družbenih in materialnih okoliščin. Prosti čas je tako kot človekovo delo odsev njegove splošne kulture, njegovih spodbud, sloga in načina življenja. Kakovost koriščenja prostega časa je potemtakem odvisna od družbenoekonomske razvitosti in kulturne ravni neke družbe (Južnič, 1977). Andragogizacija prostega časa je torej ena od pomembnih sestavin informacijske družbe.

6. ZAKLJUČEK

Osnovna značilnost informacijske družbe je v odnosu med človekom in strojem, tj. računalnikom. V splošnem v tem odnosu ne gre za nadomestitev človeka s strojem. Človek in stroj sta si tudi strukturno bistveno različna. V posnemanju nekaterih funkcij človeka gre iskati komplementarnost človeka in stroja. Upoštevati moramo prednosti in slabosti obeh. V smislu medsebojnega dopolnjevanja želimo doseči višjo raven sposobnosti učinkovitega reševanja problemov. Ker smo na področju informacij, tj., naše miselne (umske) sfere, so rezultati toliko bolj zanimivi in pomembni.

Povsem naravno je, da predstavlja izhodišče kakršnegakoli izobraževanja za višjo tehnološko in družbenoekonomsko raven razvijanje ustvarjalnih sposobnosti slehernega člana družbene skupnosti. Tudi o tem je že veliko napisanega, zaplete pa se pri operacionalizaciji družbenih razmer, ki vplivajo spodbujajoče na posameznika, da si oblikuje osebne lastnosti, povezane z ustvarjalno dejanostjo.

V mnogo večji meri kot doslej bomo morali razvijati abstraktno mišljenje (Guilford, 1971, Grieger, 1957, Cropley, 1969). Podatki in dejstva so le sestavine za razumevanje zakonitosti in načel spoznavanja kakršnekoli resnice o naravi in družbi. To se pravi, da so zakonitosti in principi predvsem to, kar si moramo zapomniti. Bodoča delovna funkcija bo čedalje bolj imela značilnosti raziskovalnega dela.

Raziskave pa so pokazale, da predstavlja znanje in informiranost le drobec predpostavk ustvarjalne aktivnosti (Kvaščev, 1981). Z ustvarjalno aktivnostjo najvišje korelirajo nekatere osebne lastnosti, ki si jih človek oblikuje v primarnih obdobjih vraščanja v družbeno okolje in te so: radovednost, vztrajnost, samoiniciativnost, samostojnost v mišljenju, nekonfor-

mizem, sposobnost poglabljanja v naloge, intuitivnost, nagnjenost k tveganju, gotovost vase, težnja k oddaljenim ciljem, entuziazem, nagnjenost k življenju s hipotezami, odločnost, težnja po realizaciji svojih sposobnosti, odprtost do novih izkušenj in sposobnost sprejemanja nasprotujočih si informacij brez zaključkov in kristalizacij (Guilford, 1971, Cropley, 1969).

Sposobnosti, ki so odločilne za uvajanje informacijske družbe, lahko slikovito označimo kot ZNATI VPRAŠATI, IZDVOJITI BISTVO IN GA POMNITI TER POZNATI INFORMACIJSKI SISTEM. Če s tem soglašamo, nas zanimajo predvsem okoliščine za razvijanje aktivnega znanja. Izobraževalni proces, ki se prilagaja tem smotrom, je organiziran podobno kot raziskovalni proces (Bunc 1976).

V tem smislu moramo ozaveščati ljudi na vseh ravneh naše družbe ter zagotoviti potrebno tehnološko in organizacijsko osnovo.

LITERATURA

1. Benkovič, J., Cokan, A., Martinec, M., Reinhurcet, R., Roblek, B.: »Računalništvo«, Zbirka nalog 1.
2. Bergant, M.: »Teme iz pedagoške sociologije«, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1970.
3. Bratko, I., Rajkovič, V.: »Uvod v računalništvo«, DZS, Ljubljana, 1975.
4. Bratko, I., Rajkovič, V.: »Informatika in računalništvo« — didaktični komplet (prosojnice, diapozitivi in film), DDU Univerzum, Ljubljana, 1981.
5. Bratko, I., Rajkovič, V.: »Informatika in računalništvo« — poglavje v učbeniku »Osnove tehnike in proizvodnje«, TZS, Ljubljana, 1981.
6. Bohanec, M., Rajkovič, V.: »Vloga računara u procesu odlučivanja«, Zbornik del iz informatike, Jahorina, 1983.
7. Bohanec, M., Bratko, I., Rajkovič, V.: »An Expert System for Decision Support«, H. C. Soll (Ed.), North Holland, Amsterdam, 1983.
8. Bunc, M.: »Proces znanstveno tehnološke revolucije kot največji izziv v človeški zgodovini«, Organizacija in kadri, št. 3—4, str. 170—184, Kranj, 1983.
9. Bunc, M.: »Political Economy of the Earth — human Manifest«, Harward University, Massachussets Institut of Technology, 1976, (podoktorska dizertacija).
10. Cokan, A.: »Tretja svetovna konferenca o računalnikih in izobraževanju.« Vzgoja in izobraževanje, Vol. 12, str. 50—54, Ljubljana, 1982.
11. Cokan, A., Rajkovič, V.: »Odgoj i obrazovanje informatike i računstva na srednjim školama u SR Sloveniji«, Zbornik del BIH simpozija in informatike, Jahorina, 1983.
12. Croopley: »La Creativitá«, La nuova Italia Êditrice, Firence, 1969.
13. Đordevič, Đ.: »Razvojna psihologija«, NIP, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1978.
14. Devetak, G.: »Tehnične inovacije«, Delavska enotnost, Ljubljana, 1980.
15. Expert Systems, »Proc. 69th Infotech«, State of the ArtConf., London, 1980.
16. Griegér, P.: »L'Intelligenza e L'Êducatione intellettuale«, Società Editrice internazionale, Italia, Torino, 1957.
17. Guilford J. P.: »The Nature of human Intelligence«, International student Edition, MK, Ljubljana, 1971.
18. Hebenstreit, J.: »10 000 Microcomputer for French Secondary schools«, Computer, str. 17—27, 1980.
19. Južnič, S.: »Socialna in politična antropologija«, Partizanska knjiga, Ljubljana, FSPN, 1977.
20. Kirn, A.: »Marxovo razumevanje znanosti in tehnike«, MK, Ljubljana, 1978.
21. Krajnc, A.: »Izobraževanje ob delu«, DDU Univerzum, Ljubljana, 1979.
22. Kvaščev, R.: »Mogučnosti i granice razvoja inteligencije«, Nolit, Beograd, 1981.
23. Lengrad, P.: »Uvod u permanentno obrazovanje«, NUBS, Beograd, 1971.
24. Lešnik, R.: »Pedagogika prostega časa v socialistični samoupravni družbi«, Sodobna pedagogika, december — november 1980, Ljubljana.
25. Martin, J., Norman R. D. A.: »The computerised Society«, Prentice — Hall, London, 1970.
26. Michie, D. (Ed.): »Expert Systems in the Microelectronic Age« Edinburgh, University Press, 1979.

27. Murrell, H.: »Men and Machines«, by Methuen Co. Ltd., 11 New Fetter Lane, London, 1976.
28. Naville, P.: »U susret automatiziranom društvu«, Školska knjiga, Zagreb, 1979.
29. Ottinge. Cr. A., Run. Computer Run: »The Mithology of Educational Inovation«, Collier Books, New York, 1969.
30. Rajkovič, V.: »On the Role of Computer Science Subjects at Secondar School level, 3rd Inf. Cont. on Information Technology, Jerusalem, 1978.
31. Servan — Schreiber. J. J.: »Svetovni izziv«, Globus, Zagreb, 1980.

Filozofske razprave

Struktura Heglove logike

BOGOMIR NOVAK

Nasproti tradicionalni logiki kot »mrtvemu okostnjaku«, »enotonski piščali« in »slikanju sivega na sivo« označuje Hegel svojo logiko kot »zeleno življenje«, »znanost znanosti« oz. »krog krogov«. V triadični ontoteološki strukturi vsebuje rezultat točko negativitete v sebi, kar po moje pomeni, da 1. Heglov absolut ne sovpada s polno nerazčlenjeno bitjo in 2. povratek k začetku ne izključuje novega gibanja duha po krožnici od začetka h koncu. Konec je z vidika novega začetka nepopoln, začetek je pa z vidika konca posredovana neposrednost. Znano je, da je Hegel zaslutil logiko stvari znotraj stvari logike, kar velja tudi za odnos med logiko življenja in življenjem logike. Življenje znotraj logike je »bakhantski ples«, absolutna občost, mirujoče gibanje. Heglova teza, po kateri je bistvo bivše in substanca subjekt, je nova osmislitev Aristotelovega tò tí èn einai. Če rečemo z Marcusejem, da rastlina hkrati je in ni plod, cvet in klica (Marcuse: Heglova ontologija str. 75), moramo vedeti, da je z »je in ni« mišljeno to, kar je nastalo oz. je prešlo. Ne gre za formalno pravilno konjunkcijo, ki naj bi nadomestila formalno napačno alternativo. Veznik in ni rešitev za veznik ali, dokler ne vemo, v čem je vsebina te forme. Življenje ideje samo sebe ohranja s ponotranjenjem oz. poglabljanjem biti-niča. Pulzirajoč odnos biti-ideje in ideje-biti pomeni odnos izstopanja (pozunanjenja) in vstopanja (ponotranjenja). Vsa prihodnost ideje je že v preteklosti biti. Podobno kot Heglu je po mnenju Bugarskega starim Grkom pritekal čas za hrbtom, se gibal okrog njih in jim izginil v preteklost. Metafora »Minervine sove« označuje prav to statično pozicijo izginjanja časa za hrbtom. Izjava »Cezar je v Galiji« pomeni Heglu in Englesu ohranitev resnice o preteklem dejstvu. Na koncu Heglove Logike se izkaže življenje ideje za edino življenje, ki je bilo sploh možno, vendar ne kot sen (Calderon), ampak kot realnost. Heglu ne gre niti za šolskega »mrtvega okostnjaka«, niti za »pijano spekulacijo« (Feuerbachova obtožba). Življenje mu pomeni enotnost oz. sintezo občega in posameznega, bitnosti po in za sebe, substance in subjekta, subjektivnega in objektivnega. Je samoodnosnost kot ustvarjanje sebi lastnega sveta. Ballestrem komentira Heglovo pojmovanje odnosov med deli v refleksiji refleksije: »Vsako negirano bivajoče je določeno po tem, kar negira, in po tem, kar ga negira. Heglov konstitutivni relacionizem je v tem, kar sholastika

imenuje »transcendentalna relacija«. Hegel zanika esse proprium (lastno bit), ker je vse z vsem povezano. Vsak del tvori celoto. Vse vsebine so v odnosu, zato Hegel ne misli razlike med absolutnim in absolutom, neskončnim in neskončnostjo, resničnim in resnico« (Ballestrem: Die sowjetische Erkenntnismetaphysik, str. 11—12).

Protislovje je tudi v pojmu in ideji. Pojem s samorazlikovanjem ustvarja svojo vsebino. Ideja je enotnost pojma. Za Hegla vse, kar je živo, občuti protislovje kot bolečino. V njej neposredni individuum občuti dejansko eksistenco. Absolutna ideja je identiteta razločljivega individua, ki ima in hkrati nima v sebi sinteze iskanega cilja stremljenja. Ohrani v sebi protislovje v neminljivem in hkrati nepopolnem življenju. Ali so res vse lastnosti predicirane in vse stvari imenovane v absolutu z lastno senco in lastnim molkom besede? Ali je konkretni individuum v ideji s tem, ko je kot subjekt postal lastni predikat, doživel smrt iz usmiljenja do lenobe uma, ali možnost ponovnega a drugačnega življenja?

Fenomenologija duha je že logika, ker obravnava odnos med čutnim in nadčutnim. Protislovje se nahaja v vsebinah subjekta in ga le tedaj pripravi do odločitve, če sproži v njem napetost v meji — željo za doseganjem in preseganjem samega sebe. Odločitev je po Littu najbolj notranje v preseganju, ki izstavi višjo stopnjo. Drugače rečeno — splošnost želje je v njeni odsotni prisotnosti — v nezavednem in neskončnem odlaganju njene realizacije, v njenem biti — niču. Petitio principi želje nastane takrat, kadar imamo že samo željo za realizacijo. Cirkulus vitiosus želje je v pomanjkanju predmeta željenja. Prava odločitev na osnovi želje je v njenem oposebljanju v subjekt-objekt odnosu. Ni slučajno, da je »prva forma Heglove dialektike nesrečna zavest ali tragedija jaza« (Hyppolite) in njena prva vsebina ljubezen kot enotnost ter posredovanje.

Novoveška filozofija želi pokazati v objektiviteti subjekta njegovo logičnost, kar pa ni edini motiv Heglove logike. Njegov odnos do Platona je bil odločilen že za sam začetek njegove logike in za postavitev prve triade »pracelice dialektike« (Bloch). Ker je po Narskijevem mnenju že Platon zaslutil pravilen odgovor na vprašanje vzajemnega odnosa med dialektiko in formalno logiko (Narski: Dialektischer Widerspruch und Erkenntnislogik, str. 189—190) na osnovi koncepcije neprotislovnosti, si le-to na kratko oglejmo. Platonov tretma nastajanja enega hkrati z drugimi deli, tj., s prvim in vsemi naslednjimi, s katerimi ni niti mlajše niti starejše, kaže na možnost tvorjenja procesualnih sodb pod pogojem, da poznamo medfazne odnose med dvema fiksnima stanjema. Z metodo problemskih rešitev členjenja in prehajanja pojmov drugega v drugega pokaže Platon v Parmenidu, da so možne oz. pravilne pod določenimi pogoji, ki jih ni dovolj specifiziral, vse hipoteze o pojmu enega. Platon sicer pozna tudi odnos enega do samega sebe, vendar zanj protislovja niso sama po sebi protislovna kot za Hegla. Platonov sintetični sklep v smislu absolutne resnice vsebuje v sebi tudi metodo obravnave: »Če eno obstaja ali ne obstaja, eno in druge stvari, kakor izgleda, v njihovem odnosu do sebe in njihovem medsebojnem odnosu, so na vse možne načine vse in niso nič, izgledajo vse in ne izgledajo nič« (Platon: Parmenid, str. 61). V Državi opredeli pojem neprotislovnosti

takole: Vemo, da isti predmet ne more trpeti in delati istočasno nasprotno. Nato sprašuje: »Ali je možno, da se isti predmet istočasno in v istem smislu giblje in miruje« (Platon: Država, str. 136)? V Eutidemu opredeli neprotislovnost kot nemožnost, da se nek pojem spremeni v svoje nasprotje. Nasprotni izrazi še ne pomenijo nujno nasprotnih pojmov. Neprotislovnost je Platonu meja združljivosti pojmov in skupnega zagledanja idej, ne da bi razlikoval pojme in ideje kot kasneje Kant in Hegel. V Platonovem konfrontiranju različnih mnenj in njihovem preseganju vidi Narski izvorno »enotnost logike, dialektike in spoznavne teorije« (ibidem, str. 191). To je odgovor na vprašanje, v kakšni vlogi zakon neprotislovnosti povezuje formalno logiko in dialektiko. Sarlemijnu se zdi Heglovo razlikovanje med filozofijo logike in formalno logiko kot tudi med ontološkimi zakoni in miselnimi pravili jasno. Videli smo že, da Sarlemijn sledi Heglovi zamisli konkurenčnega odnosa med formalno logiko in dialektiko, ki korenini v neupravičenem omejevanju vloge in veljavnosti Aristotelovega principa neprotislovnosti ne razumsko-subjektivni pomen. S pomočjo refleksije refleksije kot dvojnega in dvoumnega gibanja Hegel ni ustvaril metateorije formalne logike, kolikor je sploh možna. Dialektika je z nasprotnim obratom v sebi že po naravi dvojno gibanje, ki samo sebe neprestano rešuje pred nevarnostjo ekvivokacij, sofizmov itd., katerim se izpostavlja. Subjektivna dialektika je v mistificirani obliki zamenjevanja predikata s subjektom že objektivna. Jezik Heglove dialektike še ni, kot opozori Liebrucks, eksplicitna dialektika jezika, ampak kvečjemu uvod vanjo (Liebrucks: Sprache und Bewustsein, Hegelstudien II, str. 245).

S problemi jezika, samorefleksije, posredovanja in drugobiti se je ukvarjal že Platon, čeprav ne doseže logike kot fenomenologije duha. Ni čudno, da so Wiehl, Aubenque in Sarlemijn videli v Heglu platonika. Po Sarlemijnu izhaja iz Platonovega vpliva monizem in krožnost Heglove misli. Uršiču so Platonovi dokazi za nesmrtnost duše krožni. »Platon je bolj kot drugi vedel, da filozofija ne sme postati v absolutni sintezi sklenjen krog. V pravi filozofiji morajo označenci drseti pod navidezno fiksnimi označevalci. Filozofija mora biti vedno znova začenjajoči dialog« (Uršič: Enivetok, str. 38). Kot vemo, se je Hegel naslanjal bolj na Aristotela kot na Platona. Ni razlikoval pravega od sholastičnega Aristotela, zato je njegova kritika neoplatonistična. Hegel je pozitivno ovrednotil sofistiko, saj »v okviru platonizma ni mogoče razlikovati sofistike od dialektike« (Platon: Sofist-predgovor V. Kalana, str. 50). Zato najdemo pri Heglu celo vrsto ekvivokacij (Rus: Hegelova i marksistička dijalektika o istovetnosti i razlici, str. 150, 152, 155, 166). Narskemu niha Hegel v vprašanju med formalnologičnim in dialektičnim protislovjem med dvema skrajnostima. »Formalnologična protislovja skrivajo v sebi dialektična in so sredstvo za to, da se odkrijejo.« Po drugi strani pa »identificira dialektična protislovja s formalnologičnimi, češ da morajo biti združena« (Narski: Dialektische Widerspruch und Erkentnislogik, str. 86 in 96). Tako pride Narski do vprašanja premičnih meja med obema vrstama protislovij in možnosti prehoda enega v drugega. Po Narskem je »organizacija njune vzajemnosti (med formalno logiko in dialektiko — op. NB) daljši dialektično protisloven zgodovinski proces, v katerem formalna logika kot znanost

neprestano razvija svoj aparat, ko ga oblikuje skladno s stopnjujočimi zahtevami dialektične logike kot praktično funkcionirajočim dialektičnim mišljenjem, ne da bi postal kdaj absolutno popoln« (ibidem, str. 186). Narski tudi posebej opozarja, da lahko priznanje protislovja v stvareh privede dialektiko v iracionalizem. Glede na to je umestna ugotovitev Arandelovića, da dialektična racionalnost v smislu upoštevanja njenih meja sloni na mejah razuma. Na ta način bi se formalna logika in dialektika osvobodili metafizične interpretacije, ne pa tudi filozofske. Nejasnost Heglove opredelitve glede odnosa med formalno logiko in dialektiko se kaže tudi v tem, da je ocenil sofistiko le pozitivno kot »razmišljanje o razlogih«, ne pa tudi negativno.

Hegel je našel princip identitete in neidentitete pri Platonu. Pri njem »nista dva združena brez tretjega, srednjega« (Hegel-studien IO, str. 145). Že v antiki se moč principa neprotislovnosti kaže v moči zavrnitve, njegova agnostično-skepticistična nemoč pa v dopuščanju vsega in ničesar. Neprotislovnost se kaže v smislu evidentne nujnosti pri redukciji na absurd. Bit neprotislovnosti je zoperstavljena ne-biti protislovja. Eleatski nič ne nastopa smiselno v nobeni filozofiji, ker ga ni možno opisati. Logično gledano ni mogoče, da bi obstajal le nič ali bit. To pomeni, da identifikacija biti in niča (ne-biti) le v absolutnem smislu ni možna, sicer ne bi veljala Spinozova formula: omnes determinatio est negatio. Metoda reductio ad absurdum je sprejemljiva le v okviru zakona izključene tretje možnosti, ki sledi dihotomični delitvi sveta in nedeljivosti enega (sicer regresus ad infinitum). Trihotomična delitev vključuje tretjo možnost in onemogoča striktno uporabo zakona neprotislovnosti, ker ne more preprečiti videza. Pri Heglu je že bit videz, dokler se ne izkaže določena eksistenca. Tudi refleksija je videz bistva v samem sebi. Bistvo, ki je v sebi negativno, se razvija od niča do niča in nazaj k samemu sebi. Negativnost bistva vodi od identitete in razlike do nasprotja in protislovja. V bistvu se eksplicira protislovje biti, ki je samo tako, da »se od sebe loči, si nasprotuje in se povrne vase« (Kroner: Von Kant bis Hegel, str. 444). Videz pri Heglu ni le ireduktibilni preostanek ukinitve, ampak je tudi sam presežen, sicer ne bi mogel premagati skepticizma. V tem je platonistični motiv napredovanja v spoznanju. Hkrati se kaže tudi vloga videza pri Schellingu kot »sijanje forme nazaj v bistvo«. Klasiki marksizma uporabljajo kategorijo videza kot pojava, ki je relativno neustrezen bistvu in pišejo o Heglovem navideznem kriticizmu.

Hegel utemelji svoje pojmovanje pojma s kritiko Spinoze in Kanta. Pojem je carstvo svobode in je »po sebi in za sebe bivajoča identiteta, ki je vsebovana v nujnosti substance« (Hegel: Nauka logike 3, str. 14). Cilj Heglove polemike proti Spinozi je v dojetju subjekta v bogastvu določil. Pojem je brezpogojnost, absolutna neskončnost, obče kot nasprotje identitete. Vsebuje tri momente: obče, posebno in posamezno po kriterijih identitete, razlike in nasprotja. Genetična struktura pojma je negacija negacije biti, ki se ne dozdeva več sama v sebi — v bistvu kot v Objektivni logiki, ampak je samostojno postavljena. V pojmu samem se nahaja dvojni videz od zunaj in od znotraj, kar povzroči prehod v idejo. S samorazlikovanjem se meja pojma do realnosti spreminja. Praznih in nekonstitutivnih pojmov Hegel ne

pozna. Prazen je vsak sintetični pojem le toliko, kolikor je enostransko določen. Pojem je enotnost samosvesti, ker njegovo vsebino določa forma absoluta. Zaradi »nasprotnega toka v sebi« se vrača k izvorni biti. Za Hegla je značilna teza, da boga, življenja in duha ni mogoče pojmovati abstraktno, ampak konkretno-posamezno. Pri Kantu je bila razlika med pojmom in idejo nepremostljiva, pri Heglu je pa že sam pojem nepopolna ideja. Od Aristotela naprej je jasno, da posamezno kot posamezno ni dostopno znanosti. Tudi Hegel mu ni kos, ker je »repulzija v sebi« (ibidem, str. 49). Nasproti Leibnizu trdi, da s pojmi ni možno računati in jih jemati nepojmovno, mehansko. Obče v pojmih je enotnost mnogoterosti. Zaradi »neskončne enotnosti negativitete s samo seboj« pride do posebnih pojmov, ki se med seboj razlikujejo. V pojmih se vidi človekova ustvarjalnost, s pomočjo katere naj bi dojeli spremenljiv svet. V pojmu se kaže metoda subjektivitete, zato se resnice ne da izraziti v pojmu. Moment pojma je spet pojem. Tudi Marxov pojem kapitalizma je »antagonistična celota«. Po Marcuseju je Heglova teorija pojma docela realistična, če se jo razume in izvede kot zgodovinsko teorijo. Hegel teži k temu, da jo nadomesti z neodvisno dejanskostjo mišljenja« (Markuze: Um i revolucija, str. 150).

Tudi pri sodbi zanimajo Hegla predvsem njeni vsebinsko-dinamični vidiki. Sodba je določanje pojma s samim seboj, tako da šele predikat pove, kaj je subjekt. Sodba (Ur-teil) je izvorna delitev, kar pomeni notranje razvijanje predikata v subjektu in ne le zunanje pripisovanje. Prazne tautologije kot so obče je obče, bog je bog itd. še niso sodbe, ker ne izpolnijo pričakovanja po različnem predikatu. »S brez P je kot stvar brez lastnosti« (ibidem, str. 55). Sodba je vzajemna zveza med S in P. Ker pa S in P nista identična, vsebuje v sebi protislovje, ki terja razrešitev. Pri Kantu je sojenje dokazovanje in izrekanje resnice. Sodba je zanj zunanje določilo nečesa, ne pa imanentno prehajanje S v P in nazaj. Pojem za Kanta ni oznaka predmeta, ampak oznaka bivanja z vidika spoznavajočega subjekta, zato ga misli v izvorni enotnosti apercepcije, kot enotnost jaz mislim tvori bistvo transcendentalne dedukcije. Pri Kantu le navidezno protislovje v antinomijah terja razrešitev in ne v sodbah. Iz tega vidimo, da so pri obeh mislecih logične oblike, kot so pojem, sodba, sklepanje, podrejene specifičnim ciljem obeh filozofij. Eksistenčne, kvalitativne in inherenčne sodbe vsebujejo neposredno določenost v predikatu, ki je abstraktno splošen. S in P se s pomočjo kopule »je« vzajemno določata. V pozitivni sodbi zato ni posamezno obče, ampak tudi obče posamezno. Iz sodbe »roža je rdeča« dobimo sodbo »to rdeče je roža«. Predikat rdeče ni roža, ampak pripada tej roži. Glede na rožo je posamezen, ker izraža le eno mnogih lastnosti rože. Po drugi strani pa je roža le ena lastnost v slabi neskončnosti kvalitet. Hegel meni, da je s to analizo ovrgel tezo formalne logike, po kateri je le od vsebine odvisno, ali je sodba resnična ali ne, ker je vsebina v protislovju s samo seboj. V tem je razlog, da je negativna sodba prav tako pravilna kot pozitivna. »Vseeno je ali z vsebino razumemo tudi formo ali empirično izpolnitev« (ibidem, str. 62). Pozitivna sodba po formi ni resnična. Za Hegla so asertorične, singularne, partikularne, kategorične in hipotetične sodbe problemske po tem, da izražajo arbitrarnost med pozitivnim in negativnim. V problemski sodbi je dana sama dolo-

čitev slučajnega kot neposrednega. V pozitivni sodbi en pol ni istočasno to, kar je drugi. Obče ni posamezno oz. obratno. V takšni sodbi je posamezno posebno. Formalna logika po Heglovem mnenju jemlje negacijo v smislu nedoločenosti. Tako si pod ne-občim predstavljam karkoli drugega, tj. ravnodušnost do razlik in padec v brezpojmovnost. Kot vemo, govori Hegel o določeni negaciji. Nič je spoznaven šele v pogojih eksistence. Nevsklajenost med S in P privede do negacije negacije, ki je v neskončni sodbi (npr. človek ni ladja). V nasprotju s formalno logiko jo Hegel ne prizna za sodbo. Služi mu kot odskočna deska za sodbe refleksije. Šele v njej se pokaže določena vsebina, bistvo, ki se bo šele v apodiktični sodbi izkazalo za konkretno. Od samorefleksije subjekta vase prehaja Hegel do kvantificiranja tega subjekta od enega do nekaterih in vseh. Subjekt zaradi težnje po polni odločitvi prehaja od posameznega odnosa do drugih in do vseh. Obče kot rod mu pomeni tudi vse individualno. Z določitvijo občega kot substancialnega in objektivnega dobimo nujno sodbo. Kontrarni in kontradiktorni pojmi, »ki so v splošnem koordinirane odločitve, od katerih ima ena bistven pomen, ki ga druga nima ali pa sta kot pozitivno in negativno nasprotovana« (ibidem str. 44). Šele v disjunktivni sodbi najdejo svojo resnico v celoti in ne le vsak zase. V odnosu ali — ali obstaja negativna enotnost, saj razdvaja S in P. Glavni členi delitve so v disjunkciji identični v rodu. V disjunktivni sodbi je objektivna splošnost identificirana s posebnim, »ni pa še določena posameznost« (ibidem str. 82). Sodbe pojma so najvišje na lestvici razvoja pojma h konkretnosti. Šele tu postane jasno, da »je pojem kot reflektiran odnos bistva do samega sebe problematičen.« Pri Heglu je zavestna subjektivnost že objektivna, podobno kot je zavest o zmoti že pot k resnici. Resnica ni na začetku, ampak na koncu, dosegljiva je z ukinjanjem neskladij med S in P. Pri tem se marsikje naslanja na Aristotela. Njegova teza »vse stvari so sodba«, kaže na ontološko usmeritev pri vsebinski utemeljitvi sodb. Pri disjunktivnih sodbah je ubral Hegel specifično pot, ko »se je z odprtima obema možnostima približal moderni adjunkciji« (Düsing: Das Problem der Subjektivität in Hegels Logik, str. 261—262). Tako je načel univerzalno veljavnost zakona o izključeni tretji možnosti. Za razliko od Aristotela in Kanta pojmuje Hegel sodbe kot samozavedanje absolutnega duha. Po mnenju Tanabe se »posamezno misli kot samoopredelitev občega s posredovanjem posebnega, ki ima dvojno naravo v tem, da je reprezentant občega in hkrati vsebuje posamezno« (Tanabe: Zu Hegel Lehre vom Urteil-Hegel-Studien 6, str. 219, 228). Do vskladitve med vsebino in formo privede lahko v absolutni dialektiki imanenten pojem, ki »se ne more izogniti tendence k emanaciji« (ibidem, str. 228).

Sklepanje je za Hegla popolnoma postavljen pojem v »totaliteti in enotnosti, zato ni le sklep umen, ampak je vse umno sklep« (Hegel: Nauka logike, str. 87, 3. del). Že formalna logika je razumela sklepanje kot umno (s Heglovega vidika le subjektivno razumno), vendar ni obravnavala spekulativne vsebine. Hegel je zasnoval sklepanje na dejanskih razlikah, ki jih je skušal zajeti v enotnosti ideje. Ni ostal na ravni pojma kakor formalna logika. Prevedel je 4 figure silogizma na odnose med občim, posebnim in posameznim, ki jih rabi kot sheme. Vrste sklepanja deli na sklepanje eksi-

stence, refleksije in nujnosti. Pri tem ubira podobno pot kot pri razvoju različnih vrst sodb od neposrednega k posrednemu. Najbolj pomanjkljivo je sklepanje na eksistenco. Hegel ga označi za formalistično, brezvsebinsko, nepojmovno, slučajno, dokazovanje v slabo neskončnost. Nujnost sklepanja je odvisna od posredovanja konkretnega občega, ki je doseženo šele v disjunktivnem sklepanju.

I. figura: E-B-A
II. figura: B-E-A
III. figura: E-A-B
IV. figura: A-A-A

Črke za posamezne termine so prevzete iz nemških izrazov za posamezno (E), posebno (B) in splošno (A). V vseh figurah je srednji termin tisti, ki je v ostalih figurah eden izmed skrajnih.

Pri sklepanju na kvalitete je možna o enem subjektu »množica sklepov, ki so protislovni«, ker se v sklepu nahaja tisti predikat, ki ustreza srednjemu terminu, ta pa je lahko karkoli. Zaradi neusklajenosti vsebine s formo je sklep lahko pravilno izveden, a napačen. Gre mu za subjektivno refleksijo, ki na stvareh, kakršne so po Heglovem mnenju tudi Kantove antinomije, abstrahira enkrat eno določitev, drugič pa njej nasprotno določitev. Za Hegla je protislovno v njih med »bitjem in nemočnim najstvom« (ibidem, str. 94—95). Šele v drugi figuri je vzpostavljena enostavna posebnost. Da bi se odklonilo protislovje, morajo sklepi s premisami tvoriti krog. Premisi sta B-E in A-E. Ker je v prvi premisi subsumiran srednji termin pod ekstrem, bi morala imeti druga premisa nasproten odnos. Tak odnos bi bil le v partikularni sodbi, ki je lahko pozitivna ali negativna (ibidem, str. 98). Drugi figuri Hegel ne pripisuje velike vrednosti. Ne pojasni, zakaj nastopajo partikularne sodbe samo v drugi in tretji figuri. Številnih modusov pri figurah ne obravnava, ker ne odgovarjajo njegovemu načrtu zaključenega kroga. Tretja figura pomeni resnico formalnega sklepanja. Vse je posredovano v sredini (abstraktno obče), ki je enotnost ekstremov. Četrta figura vsebuje matematično sklepanje tipa A = B, B = C, C = A. Evidentnost teh sklepov je v formalizmu kvantitete, ki je abstrahirana od kvalitete. Pri tej figuri se nudi Heglu priložnost, da preseže Leibnizov in Plouquerjev mehanicizem računanja v logiki. V refleksijskem sklepanju je srednji termin celota pogojev, ki postavljajo enotnost ekstremov. K tem zaključkom prišteva Hegel univerzalni, induktivni in analogni sklep. V univerzalnem je obči pojem takrat točen, če je točen posamezni (ibidem, str. 109). Ta teza je zanimiva tudi za Russellovo analizo silogizma »vsi ljudje so smrtni«. Če se je že, ali pa se šele bo rodil kdo, ki ni smrten, potem prva premisa ne drži.

Primer za srednji termin kot celoto pogojev je zeleno. Tako je slika prijetna, ker je zeleno prijetno za oko. Če je slika grda, potem ni grda zaradi te določbe zelenega. Glede na to, da je posamezno srednji termin, je Heglu primernejši induktivni sklep kot deduktivni, čeprav je tudi ta problematičen in vodi v slabo neskončnost. Po Düsingu ima srednji termin v indukciji dva pomena. Enkrat nastopa kot množica posameznih določil, drugič kot bistvena splošnost-rod (Düsing: Das Problem der Subjektivität in Hegels Logik, str. 283). Sredina v indukciji ne more biti realizirana, ker je neustrezen odnos med občim in posameznim. »Med njima je trajno najstvo. Istočasno je in ni potrebno, da sta identična. Sklep se zasnuje na obči neposrednosti namesto

na bistveni« (Hegel: Nauka logike, 3. del, str. 111—112). To normo izpolni šele sklep analogije. Hegel najprej zavrne površnost, s katero formalna logika tretira analogije. Nevarnost 4. termina nastane v primeru sklepanja: zemlja ima prebivalce, mesec je zemlja ... Tu ni jasno, ali je zemlja posebno ali splošno nebesno telo. Obe navedeni sodbi sta v odnosu posamezno-posebno, kar pomeni, da sklep sam sebe postulira v sklepanju. Pri eksistenčnih je bil sklep odvisen od nečesa izven njih. Pri refleksijskih sklepih je sklep notranji. Nujni sklepi so razvit rod, objektivnost in konkretnost občega. »Pojem, ki se v sodbah deli zaradi nečesa zunanjega, postane šele zdaj samoidentificiran kot svoja lastna objektivnost« (Düsing: Das Problem der Subjektivität in Hegels Logik, str. 283—4). Pri razvrstitvi nujnih sklepov se je Hegel po Düsingovem mnenju očitno oprl na Kantovo razvrstitev umnih sklepov. V kategoričnem sklepu je subjekt povezan s substanco, kar vodi po Düsingu k Aristotelu, za katerega je ti en einaj temelj delitve na rodove in vrste. Bit je temelj bistvene določitve pojma. Pozitivno identiteto srednjega termina v kategoričnem silogizmu zmoti le slučajnost posameznega, ki ga Hegel skuša misliti v hipotetičnem silogizmu. Bit je možno pojmovati kot nujno, če je že prešla, ne kot neposredno bitje. Tako dobimo identiteto nasprotij med občim in posameznim, vzrokom in posledico. Disjunktivno sklepanje opredeli kot nujnost občega nasproti nujnosti posameznega v hipotetičnih sklepih. Disjunktivno sklepanje predpostavlja disjunktivne sodbe, v katerih je rod kot subjekt in celota vrst kot predikat. V skladu s Heglovim pozitivno ovrednotenim protislovjem »mora biti za zagotovitev konkretne občosti negativna druga premisa ali sklep« (ibidem, str. 286—7). Na koncu nauka o sklepu se izkaže to, kar Hegel napove na začetku. Logika se eksplicira kot enotnost vsebine s formo, kot resnica razvijajoče samosvesti, kjer je za in po sebi zavestni pojem. Razvit srednji termin je že sklep. Formalizem sklepanja je dialektično presežen, ko postane obče posredovano. V disjunkciji je vsak moment posredovan, s čimer je razdvajanje pojma preseženo v njem samem, v subjektu kot pojmu. Svojo enotnost najde pojem v globinah samosvesti. Absolut v metodičnem razvoju samega sebe »vse svoje nosi s seboj«, kar pomeni, da je vsaka ekstenzivnost intenzivna, vsak rezultat je nov začetek, dokler s preseganjem izven sebe in hkrati nazaj vase ne dobi vse bogastvo individualnih razlik kot mogočen veletok resnice, katere vsemogočnost se izpričuje v ustvarjanju iz praznine niča, ki sprva ni imenovana.

Dialektična metoda je analitična in sintetična, negativna in pozitivna. Prehod od analitičnega mišljenja, katerega rezultat je bil pretežno negativen, k sintetičnemu mišljenju, je prehod od neposrednega k posrednemu, od identičnega k različnemu. Zanj je matematika analitična, nepojmovna in kvantifikacijska veda. Hegel zavrača aksiomatsko metodo. Aksiomi zanj niso tautologije, ampak se jim le približujejo kot teoremi. Zanimivo je Heglovo mnenje, da bi bilo potrebno 5. Evklidov aksiom šele dokazati s pomočjo pojma. Pojem v sintetični obliki še ne doseže eksistence. Ni določen za in po sebi. V ideji je dosežena subjektivna enotnost subjekta in objekta, kar je hkrati tudi rezultat interpretacije Aristotelovega noesis noeseos. »Razvoj ideje je udejanjanje tega, kar je možno, postavitev tega, kar je zasnovano, konkretizacija abstraktnega, poosebljanje splošnega, diferen-

ciacija enostavnega, resnica zasebnosti, ki je bila le po sebi« (Ballestrem: Die sowjetische Erkenntnismetaphysik . . ., str. 9). Subjekt je pri Heglu metodično strukturiran oz. artikuliran. Enotnost vsebine in forme spoznanja je obenem enotnost metode in sistema. To enotnost doseže z absolutno metodo, ki presega sintetično metodo, ki le povezuje različne momente kot določila stvari v definicijah, delitvi in teoremih, ne da bi prišla do objektivitete same. Filozofski stavki niso niti analitični niti sintetični, ampak vsebujejo elemente obojega. Hegel vidi med analizo in sintezo drugačno enotnost kot marksisti. Kot idealist trdi Hegel, da »v sintezi pojem ni enoten s samim seboj v svojem predmetu« (Hegel: Nauka logike, 3. del, str. 227).

Šele v ideji, ki je resnica pojma, je objektiviteta realiziran smoter. Liebrucks vidi »v absolutni ideji ustreznost stavkov in dejanskosti v človekovem izkustvu« (Hegel- studien II, str. 246). S tem se navezuje na Heglovo tezo, po kateri doseže bit resnico, ko je ideja enotnost pojma in realnosti. Iz njegovega prikaza absolutne ideje je razviden pomen prve triade — bit, nič, nastajanje. Bit je sprva pojem na sebi, ki doseže svojo zainteresiranost v ideji. Nič na koncu ni izginil nikamor, ampak je ukinjen v povratku k enostavnemu odnosu začetka. Pojem je metoda po tem, da je »absolutna sila« in »nagon uma«. Izhaja iz pluralizma pomenov biti. Bit je na začetku z lingvističnega vidika še neizrečeno mnenje, s teološkega vidika še neustvarjen svet in z logičnega vidika kategorija. Zaradi vpetosti med začetek in konec je bit prazna kopula oz. pozicija. Po Kronerju ima bit pri Heglu podobno vlogo kot pri Kantu um, ki je prazen brez čutnega materiala. J. Simon piše: »V sklepu je bit določena in določujoča. Spekulativna sodba se giblje naprej na predikat in nazaj na subjekt. Je iz sredine obojestransko izžarevanje« (J. Simon: Das Problem der Sprache bei Hegel, str. 193). Samodoločanje biti je v njeni artikulaciji (dirempciji). Bit kot izpolnjena kopula postane v sklepu določena in določujoča beseda (ibidem). Po Heglovem mnenju manjka formalnemu sklepanju dialektični moment, ki sestoji v razvitem srednjem terminu kot tretjem, zaradi katerega je povezan prvi z drugim. Pravo sklepanje je primerjanje tega, kar je, s tem, kar naj bi bilo. To ni novo v zgodovini logike, saj v tradicionalni metafiziki dvojni strukturi sveta (bistvo-videz) ustreza dvojnost spoznanja (pojav-bistvo), kar sprejema kot princip bivalence. Ballestrem trdi, da je v filozofskem smislu resnično to, kar je tako, kot naj bi bilo po in za sebe. Razumska pravilnost še ni resničnost v ontološkem smislu. Čim bolj je ideja razvita, bolj je resnična. Resnica je celota zvez, nastajanje z rezultatom (Ballestrem: Die sowjetische Erkenntnismetaphysik . . ., str. 34—36). Pri Heglu lahko tudi »slabo hišo« subsumiramo pod pojem hiše, čeprav mu ne ustreza. Po drugi strani mu ustreza po tem, da hišo kot hišo prepoznamo po formuli $A = +A$ in $-A$ prav tako dobro kot dobro hišo. Tudi pri Platonu zasledimo tezo, da je sofist slab učitelj. Vprašljiv je povsod enak neustrezni moment. Iz 2. knjige Znanosti logike zvemo, da je neustreznost ničnost videza, ki pripada končnim stvarem in ne neskončnosti. Um je pri Heglu poistoveten z duhom oz. absolutom. Po Ballestremu Heglov smoter ustreza Aristotelovi entelehiji kot notranjemu principu življenja. Smotrna dejavnost je učinkovanje vzroka, da je nastajanje nastalo, eksistirajoče eksistence. V smotrnih odnosih ne gre za določitev

drugega ampak enostavnega pojma. Organizem je Kantu in Heglu medsebojno učinkovanje. Pri Heglu je smoter sam sredstvo svoje uresničitve, sicer ni dejansko postavljen. Smoter je bog. Le z metafizičnim ciljem, ki sledi iz Heglove dialektične metode je presežena neustrezna končnost, ki kljub neustreznosti ustreza neskončnosti, ker s samonegacijo iz nje izhaja. Resnica Heglu ni v sodbah, temveč v konkretni identiteti med vsebino in formo, neposrednim in posredovanim. Hegel piše: »Če negativno, določitve, sodbe ne razume protislovno, je to pomanjkljivost mišljenja, ki dopušča, da protislovna vsebina ostaja v predstavi ter v prostoru in času razdvojena in brez vzajemnega stika« (Hegel: Nauka logike, 3. del, str. 243). Formalna logika misli protislovja le toliko, da jih zanika, kar je posledica razdvojenosti. Premise v silogizmu izražajo faze razvoja absolutnega duha. Prva premisa je neposredno, druga posredovano oz. negativni odnos do sebe in tretja kot vpostavitev prve neposrednosti »drugo drugega, negativno negativnega, pozitivno identično« (ibidem, str. 244). Ni čudno, da je sklepanje, ki izpolnjuje triadno shemo uma njegova splošna forma. Lenin povzema iz Hegla: prva premisa subjektivni dober namen, druga premisa orodje (zunanje ali notranje sredstvo), sklep-dejavnost kot usklajevanje subjekta in objekta (Lenjin: Filozofske sveske, str. 196—7).

Z absolutno metodo je Hegel skušal osvobajati matematiko in formalno logiko videza popolnosti in upanja nanjo. Ni bil dialektik le zaradi ali kljub tedanji stopnji matematike, ampak tudi zaradi razvoja drugih znanosti in nemške klasične filozofije. V. Rus meni, da je Hegel dosti laže kot Aristotel sprejel tezo o vseobči veljavnosti protislovnosti nasprotnosti in spremenljivosti, saj so jih takratne posebne znanosti dokazale le tam, kjer ni bilo še nobenih izkustvenih dokazov za časa Aristotela (odkritje polarnosti v kemiji, na področju elektricitete in magnetizma, v mehaničnih gibanjih dinamični in protislovni razvoj evropske družbe in misli v novem veku« (Rus: Sodobna filozofija med dialektiko in metafiziko, str. 48—49). Končno je izvor dialektike v sami filozofiji, ki se je zapletala v protislovja. Hegel je skušal preseči negativne rezultate dialektike v zgodovini filozofije pri sofistih, skeptikih, Kantu itd.

Predpostavke za pozitivno rešitev protislovij so sledeče: I. protislovja izhajajo iz identitete, ki, ostaja ves čas spreminjanja absoluta kot osnova po sebi za njihovo razrešitev; 2. protislovje je samoprotislovje, samonegiranje; 3. objektiviteta ideje; 4. protislovja se ukinejo v mišljenju subjekta. Bistveno je, da odkrijemo absolut v končnem svetu.

Sarlemijn razvrsti različne interpretacije protislovja v naslednje pomene:

1. Heglova protislovja so objektivna in čista,
2. spremenjena zahteva po neprotislovnosti,
3. Heglova logika ne zanika neprotislovnosti, ker terja rešitev protislovij,
4. dialektično protislovje ni formalno, ker se absolut spreminja od teze k antitezi,
5. dialektično protislovje je dejansko zgolj nasprotje,
6. dialektično protislovje je sad naše abstrakcije in ne pripada objektivni celoti (Sarlemijn: Hegelsche Dialektik, str. 82—94). Grégoirju ima dialektično protislovje pri Heglu naslednje lastnosti:

1. vsako dejansko bistvo zahteva udejanjanje njegovega nasprotja,
2. vse se bori s svojim nasprotjem,
3. vse je konstitutivno odvisno drug od drugega,
4. samo zase izolirano je vsako bivajoče nemogoče in protislovno (povzeto po Ballestremu: Die sowjetische Erkenntnismetaphysik, str. 14). Medtem ko Sarlemijn opisuje značilnosti Heglovega pojma protislovja (vsebinskost, objektivnost, abstraktnost, celovitost), pa Grégoire prikaže njegove funkcije. Oba interpreta se strinjata v tem, da je Heglovo protislovje nasprotje. Objektivnost protislovij pomeni v nasprotju s Kantovimi antinomijami izvor gibanja stvari in pojmov v dialektičnem procesu. Nink, Devizi in Pelloux menijo, da je Hegel pojem neprotislovnosti tematiziral drugače kot Aristotel. Heglovo originalnost je po Sarlemijnovem mnenju poudaril Sfard z razlikovanjem med spekulativnim, umnim in nujnim protislovjem (contradictio in subjecto) in empiričnim, razumnim in nemožnim protislovjem (contradictio in adiecto). Razlika med obema temelji v razliki med spekulativno in empirično oz. formalno negacijo. Micheletu pride Hegel le navidez v protislovje z logiko, ker mu ne gre za protislovne pojme, kot sta npr. konj in ne-konj, ampak za nasprotne (npr. svetloba-tema). Med prvima ni nič srednjega in velja zakon izključene tretje možnosti, med drugima pa je, kot je npr. srednje med končnostjo in neskončnostjo dominanta neskončnosti. Menim, da je Hegel jasno povedal, da razum v pojmih ne vidi nič srednjega, um pa vidi. To mu omogoča izpeljavo kategorij. Zdi se, da Hegel že sam ovrže morebitne napačne razlage z ugotovitvijo: »Ker se pozablja, da sta identiteta in nasprotje sama nasprotovana, se vzame načelo nasprotja v obliki načela protislovja in se pojem, ki mu od dveh protislovnih določil ne pripada nobeno ali oba, proglasi za protisloven oz. nepravilen npr. četverokotniški krog« (Hegel: Enciklopedija filozofijskih znanosti, str. 129). Iz tega citata je jasno, da Hegel obravnava posebno vrsto umskih pojmov, ki jim pripadata po dve protislovni določitvi ali nobena. Heglov način mišljenja nasprotij je zajet v formulaciji: »Razlika, ki se nanaša sama nase, je prav tako izraženo kot tisto samo s seboj identično, toda ono nasprotno je to, kar v samem sebi vsebuje eno in njegovo drugo, sebe in svoje nasprotje« (ibidem, str. 129). Po mojem mnenju je Hegel artikuliral večsmiselnost momentov znotraj iste celote, ki zaradi svoje prisotnosti v njih večsmiselnost ukinja. Hegel zakona neprotislovnosti ni negiral. Skušal ga je preseči v njegovi razumsko-analitični varianti, ki pač ne more posredovati delov oz. momentov s celoto. Aristotelovega zakona neprotislovnosti, ki izključuje le nesmiselno, ne pa tudi smiselno dialektično protislovje, Hegel ni mogel preseči, čeprav ga je hotel, ker ga je enostransko razumel. Na formalnologični nepravilnosti ni mogoče utemeljevati dialektično resničnega mišljenja. Ne-A pri Heglu ni karkoli, ampak B, C, D, vendar ne v smislu slabe neskončnosti, marveč momentov, ki so posredovani v celoti. Avtorji, kot so Düsing, Popper, Trendelendenburg, E. Hartmann itd., so enotni v tem, da je Hegel kršil zakon neprotislovnosti. Mc Taggart, N. Hartmann, Schwarz, Sarlemijn, Liebrucks itd. pa trdijo, da ga ni enostavno zanikal. Prav imajo oboji. Kršitev v pozitivnem smislu je ukinjanje metafizične, analitične, zgolj formalne razumske strani neprotislovnosti. Kršitev v negativnem smislu zadeva sofistično stran

Heglove logike, ki nastane s preveliko elastičnostjo pojmov pri prehajanju drugega v drugega. Formalni nesmisel nastane takrat, kadar s protislovjem ne moremo izraziti enotnosti enostavnega ali kompleksnega predmeta. Šešić je v Osnovah logike skušal pokazati, v katerih vidikih je Heglovo pojmovanje protislovij abstraktno-dialektično. Vsekakor je Heglovo pojmovanje protislovja v odnosu do zakona neprotislovnosti še nedorečeno in zmedeno tudi zaradi nerazvitosti formalne logike. V tem je vzrok, da si je Hegel po mnenju F. Jermana zamislil dialektiko kot formalni logiki konkurenčno teorijo.

LITERATURA

Aranđelović, J.: Dijalektička racionalnost, Nolit, Beograd, 1981.

Ballestrem, K. G.: Die sowjetische Erkenntnismetaphysik und ihr Verhältnis zu Hegel, Printed in the Netherlands by Reidel, Dortrecht, 1968.

Bloch: Subjekt-objekt, Naprijed, Zagreb, 1959.

Despot, B.: Logički fragmenti, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1977. Dijalektika-časopis za opšte probleme matematičkih, prirodnih i tehničkih nauka, Univerzitet u Beogradu, 1974/4.

Düsing, K.: Das Problem der Subjektivität in Hegels Logik, Bouvier Verlag Herbert Grundmann, Bonn, 1976.

Günther, G.: Beiträge zur Grundlegung einer operationsfähige Dialektik Bd. I, II, Felix Meiner Verlag, Hamberg, 1976.

Härting, T.: Das Problem der Versöhnung im Denken Hegel, Freie Universität, Berlin, 1964.

Hegel, G. F. W.: Dijalektika i osnovni zakoni formalne logike, Kultura, Beograd, 1958.

Hegel, G. W. F.: Enciklopedija filozofijskih znanosti, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965.

Hegel, G. W. F.: Nauka logike 1, 2, 3, Beogradski izdavački zavod, Beograd, 1976-9.

Hegel-studien Bd. 2, 6, 9, 10, 11, Bouvier V. Herbert Grundmann, Bonn 1963, 74, 76.

Jerman, F.: Iz filozofije znanosti, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1978.

Kant, I.: Kritika čistog uma, Kultura, Beograd, 1958.

Kant, I.: Logika, Grafos, Beograd, 1976.

Kroner, R.: Von Kant bis Hegel, 2 Bd., Molir (Paul Siebeck), Tübingen, 1961.

Lenjin, V. I.: Filozofske sveske, Beogradski izdavačko grafički zavod, Beograd, 1976.

Litt, T.: Hegel, Quele, Meyer, Heidelberg, 1953.

Markuze, H.: Hegelova ontologija i teorija povijesnosti, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981.

Markuze, H.: Um i revolucija, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966.

Marx: Engels: Izbrana dela I., CZ, Ljubljana, 1969.

Narski, L. S.: Dialektische Widerspruch und Erkenntnislogik. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1973.

Platon: Parmenid, Kultura, Beograd, 1959.

Platon: Sofist, Obzorja, Maribor, 1980.

Platon: Država, Kultura, Beograd, 1966.

Rus, V.: Izvirna marksistična dialektika, CZ, Ljubljana, 1978.

Rus, V.: Hegelova i marksistička dijalektika o istovetnosti i razlici, Istorija međunarodnog radničkog pokreta, Beograd, 1963.

Rus, V.: Sodobna filozofija med dialektiko in metafiziko, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1968.

Sarlemijn, A.: Hegelsche Dialektik, Walter de Gruyter Verlag, Berlin, 1970.

Seminar: Dialektik in Philosophie Hegels, Surkamp, Frankfurt, 1978.

Simon, J.: Das Problem der Sprache bei Hegel, Kohlhammer, Stuttgart, 1966.

Šešić, B.: Osnovi logike, Naučna knjiga, Beograd, 1977.

Uršič, M.: Enivetok, Znamenja, Založba Obzorja, Maribor, 1981.

Logični sklep anumana v indijskem sistemu nyaya in primerjava z grško logiko

MARKO URŠIČ

I.

Filozofski sistem *nyāya* je eden izmed šestih klasičnih brahmanskih sistemov, imenovanih *daršane* (»gledišča« ali »pogledi«). Razvoj teh sistemov *(vaišešika, nyāya, sāmkhya, yoga, mimāmsā* in *vedānta)* je potekal vzporedno skozi stoletja, od razdobja post-vedske literature starega veka, za katero je značilno pisanje v *sūtrah* (tj. zgoščenih tezah, aforizmih), do sodobnosti. Največji rascvet so *daršane* /v ednini *daršana*, m. spola/ dosegli v srednjem veku, v obdobju, ki je na Zahodu znano kot ‚stoletja teme' po razpadu Rimskega imperija; tedaj so *daršane* poleg budističnih in drugih filozofskih šol tvorili zapleteno in skrajno prefinjeno mrežo indijske sholastike, ki je dosegla svoj vrh z vedantističnim filozofom Šamkaro več kot pol tisočletja pred Tomažem Akvinskim. V sodobni indijski misli pa sta od šestih brahmanskih *daršan* preživela v glavnem samo dva, *nyāya* in *vedānta* (poleg *yoge*, ki pa se je ohranila predvsem kot metoda telesnih vaj in meditacije, manj kot filozofski sistem). Največji jugoslovanski poznavalec indijske filozofije Čedomil Veljačić v svoji obsežni knjigi »Razmeđa azijskih filozofija« (Zagreb, 1978) navaja, da je »odnos med nyāyo in vedantistično metafiziko postal odnos ekstremnega antagonizma med brahmani, ki ti dve doktrini zastopajo in poučujejo na indijskih univerzah. Medtem ko se *nyāyah* povezuje z ‚modernim' logičnim pozitivizmom, se *vedāntah* bori, da bi zadržal svoj zgodovinsko neprekinjeni status indijske nacionalne filozofije« (II. del, str. 44). V tem antagonizmu se hkrati odraža tudi osnovni družbeni antagonizem sodobne Indije med zahodnimi vplivi in lastno zgodovinsko dediščino, najbolj prisotno v brahmanski tradiciji *vedānte*.

Za začetek raziskovanja indijske logike je pomembna pripomba ruskega filozofa in zgodovinarja budistične logike F. T. Ščerbatskega, ki v svoji na Zahodu precej znani knjigi (v angl. prev. »Buddhist Logic«, 1962; original v ruščini, 1930) že v uvodu poudarja, da je treba opustiti na široko razprostranjen predsodek, da lahko pozitivno in logično-znanstveno filozofijo najdemo samo za Zahodu. Indijska filozofija je v svojem razvoju prav tako imela obdobje sofistike in anti-sofistike, obdobje snovanja logične sistematike, pa tudi svojo empiristično-atomistično šolo in celo problem utemeljitve

filozofske znanosti iz metodičnega dvoma. Logika se je v indijski misli najbolj razvila v dveh šolah, v *nyāyi* in budizmu (za budistično logiko je pomemben zlasti Nāgārjuna v II. stol., pozneje pa Dignāga v V. stol.). Ti dve šoli sta bili pogosto v medsebojnem nasprotju in njuni pripadniki so polemizirali o osnovnih logičnih vprašanjih; toda v pričujočem spisu se bom omejil na *nyāya* logiko in na njeno razumevanje logičnega sklepanja, o budistični logiki pa bomo govorili samo takrat, ko bo to nujno za razumevanje historičnega konteksta. Moj namen je predvsem v tem, da opozorim na nekatere skupne točke *nyāye* in grške logike ter da obenem začrtam in poudarim bistvene razlike med njima.

Zgodovinarji indijske filozofije navajajo, da so izvori indijske logike (podobno kot grške) v dialektičnih diskusijah. *Nyāyo* včasih imenujejo tudi vedo o debati (*tarkavidyā*) ali vedo o vodenju (po)govora (*vādavidyā*). **Gautama,** utemeljitelj šole *nyāya* in legendarni pisec aforizmov Nyāya-sūtre, igra vlogo indijskega Aristotela, čeprav v Nyāya-sūtrah ni dosegel takšne stopnje sistematizacije logike kakor Aristotel v »Organonu«. Sarvepali Radakrišnan v svojem znanem delu »Indijska filozofija« (prev. sh., Beograd Nolit, 1965) piše: »Ni dvoma, da je Gautamova logika nastala iz dialektičnih modrovanj, ki so odmevala po dvoranah kraljev in v filozofskih šolah. Poskusi, da bi se reguliral način debatiranja, so izzvali razvoj logike. Tako kot Aristotel je tudi Gautama sistematiziral načela mišljenja, ločil je resnično od lažnega in svojim naslednikom posredoval izdelano razlago o tem, kaj so različne oblike sofizmov in prevar v dokazovanju.« (II. del, str. 32)

Datacija Gautamovih Nyāya-sūter je sporna. Najzgodnejši datum nastanka posameznih delov, zagotovo pa ne celote, bi bil med IV. in II. stol pred n. š., medtem ko celotno delo, kakor se je ohranilo do danes, ni moglo biti končano pred letom 200 n. št., ker v njem najdemo kritiko budistične teorije ničesa (*šūnyavāda*), ki jo je razvil Nāgārjuna v II. stol. n. št. Radakrišnan meni, da so »Gautamove sūtre, ali vsaj starejše med njimi, nastale v tretjem stoletju pred n. št., čeprav deli vsebine Nyāya-sūtre gotovo izvirajo iz prvih stoletij našega štetja.« (op. cit. II/33) Veliki komentator Nyāya-sūtre /izraz pišemo v ednini, ko hočemo poudariti enotnost te knjige, v množini pa takrat, ko hočemo reči, da gre za zbirko aforizmov, *sūter*/, ki je bil hkrati tudi osrednja filozofska osebnost srednje *nyāye* (od 200 do 1200 n. št.), je *Vātsyāyana* ob koncu IV. stoletja s svojim komentarjem Nyāya-bhāšya. Pomembna misleca za srednjo *nyāyo* sta tudi Vačaspati Mišra (IX. stol.) in Udayana (X. stol.). **Gangeša** v XII. stoletju utemelji *navya-nyāyo* (tj. novo nyayo), ki se je skozi različne modifikacije ohranila do danes. Navedena periodizacija je delo zgodovinarja indijske logike dr. Vidyabhušana v knjigi »History of Indian Logic« (1915). S. Barlingay, čigar »Savremeni uvod u indijsku logiku« (v angl. izšel v N. Delhiju, 1965) je prevedel Č. Veljačić, toda prevod še ni bil natisnjen, pa interpretira *nyāyo* s stališča sodobnega logičnega pozitivizma. Med najbolj znanimi komparativisti indijske in grške logike je treba omeniti I. M. Bocheńskega in njegovo zgodovino logike »Formale Logik« (1956).

Po tem zgodovinskem in bibliografskem uvodu preidimo k problematiki šole *nyāya*. Najprej moramo ugotoviti, da je *nyāya* med vsemi indijskimi

filozofskimi šolami in sistemi po tematiki in pristopu najbližja evropski filozofski misli. V prvem planu je spoznavno-teoretska in logična problematika, ontološko pa se *nyāya* približuje materializmu (skupaj s sorodno šolo *vaišešika*), čeprav po drugi strani govori o samostojnosti duš, ki niso vezane na materijo temveč na zakon karme, in o obstoju boga, ki je personalen (pogosto pojmovan kot Šiva) in transcendenten v odnosu do sveta. Gre torej za teistično varianto indijske religiozne misli, povezano z izrazitimi materialističnimi komponentami, kar je v pretežno monistični ('panteistični') indijski tradiciji bolj izjema kot pravilo. Dokaz o obstoju boga, podoben evropskim sholastičnim dokazom, daje Udayana v X. stoletju. Toda te širše dimenzije *nyāye* bomo v pričujočem spisu pustili ob strani in se posvetili predvsem logični in gnoseološki problematiki v zvezi s sklepanjem *anumāna*.

Izraz *nyāya* dobesedno pomeni »tisto s čimer razum prihaja do nekega sklepa«. Pozneje termin *nyāya* postane sinonim za dokaz, sistem ki se ukvarja z dokazovanjem bolj kot drugi, pa se prav tako začne imenovati *nyāya*. V širšem smislu torej *nyāya* postane znanost o formalno pravilnem mišljenju, torej logika, v ožjem pomenu pa označuje ‚silogistično' sklepanje.

Pri *nyāyi* je gibalna sila logičnega mišljenja **dvom** (*samšaya*). Dvom ima posebno vlogo v racionalni spoznavi (prim. z metodičnim dvomom pri Descartesu). Vātsyāyana v svojem komentarju Nyāya-bhāšya poudarja, da se »logični postopek ne uporablja niti v primeru, če predmet ni opažen, niti v primeru, ko je popolnoma določen, temveč takrat, ko o njem obstaja dvom.« (cit. po Veljačiću, II/67). Dvom aktivira štiri *pramāne* /edn. *pramāna*, m. spola; *pramā* pomeni resnica/, štiri poti k resnici. Vātsyāyana definira *pramāno* kot orodje spoznanja ali »tisto, s čimer spoznavni subjekt spoznava objekt«. (cit. ibid.) Štiri *pramāne*, s pomočjo katerih pridemo do pravega spoznanja, so: 1. neposredno dojemanje (čutna intuicija, *pratyakša*), 2. sklepanje (logični sklep oziroma dokaz, *anumāna*), 3. primerjava (*upamāna*) in 4. ustno pričevanje (*šabda*; znanje na osnovi avtoritete).

Štiri *pramāne* niso razvrščeni hierarhično, temveč pomenijo vzporedne poti k resnici. Vendar pa je v sistemu *nyāya* nedvomno najvažnejši drugi *pramāna*: logični sklep (*anumāna*) je osrednja tema tega sistema, tako da *nyāyo* včasih imenujejo tudi *hetuvidyā* ali znanost o razlogu (*hetu*). Svojo glavno nalogo vidijo pripadniki šole *nyāya* (*naiyāyike*) v dokazovanju tistih tez, v katere lahko načelno dvomimo, torej hipo-tez, in sicer v dokazovanju s pomočjo splošno priznanega oziroma potrjenega razloga. *Anumāna* izhaja od tistega, kar je opaženo, in z logičnim sklepanjem prehaja k tistemu, kar je neopaženo, vendar z opaženim v zvezi. Z ozirom na to, ali je opaženo razlog ali posledica, ali pa sta oba, antecedens in konsekvens, povezani posledici nekega tretjega razloga (ta tretji primer je n. pr. takrat, ko vidimo rogé in sklepamo, da ima žival rep; skupen razlog je v tem, da je žival krava) — z ozirom na odnos vzroka in posledice v *anumāna* sklepu razlikujemo tri tipe sklepov: *pūrvavat*, *šešavat* in *sāmānyato drštam*. *Nyāya* posebno pozornost posveča sklepu *anumāna-šešavat*, v katerem izhajamo od opažene posledice in z logičnimi sredstvi sklepamo na empirično neopažen razlog. Govoreč v jeziku zahodne logike, znan nam je konsekvens (oziroma posledica), kateremu s pomočjo logičnega postopka iščemo antecedens (ozi-

roma vzrok). Primer takšnega sklepa je, kadar vidimo naraslo reko in sklepamo, da v gorah dežuje (ali je deževalo). Očitno je, da v indijskem ‚silogizmu' (tako je namreč *anumāna* imenovan v zahodno usmerjenih in komparativnih prikazih indijske filozofije, kot n. pr. pri Radakrišnanu) ne gre za pravi aristotelovski deduktivni silogizem, temveč za neko specifično kombinacijo dedukcije in indukcije (v smislu induktivnih metod J. S. Milla, ali točneje: v smislu reduktivnega sklepanja s posledice na vzrok, ‚obrata dedukcije', kakor redukcijo definirata Jevons in Sigwart, gl. Franc Jerman »Med logiko in filozofijo«, str. 22). Zanimivo pa je to, da *naiyāyike* vztrajajo na ‚silogistični' oz. splošno veljavni naturi sklepa *anumāna-šešavat*. O tem bomo govorili pozneje, najprej pa si pobliže oglejmo strukturo pet-členega *nyāya* sklepa (v nadaljnem izvajanju bom izpuščal specifikacijo, da gre za *anumāna-šešavat*). Šolski primer *nyāya* pet-členega ‚silogizma' izvira iz Gautamove Nyāya-sūtre:

1. (hipo)teza	(*pratidjnā*)	:	»Na gori je ogenj.«
2. razlog	(*hetu*)	:	»Zato ker se vidi dim.«
3. obči odnos		:	»Kjer se vidi dim, tam je tudi ogenj,
+ primer	(*udāharana*)		kot na primer v kuhinji.«
4. aplikacija	(*upanaya*)	:	»Tako je na tej gori.«
5. sklep	(*nigamana*)	:	»Torej, na gori je ogenj.«

V tem šolskem primeru sklepamo od opaženega dima (*hetu*) na obstoj neopaženega ognja. Prvo, kar je pri *nyāya anumāni* nenavadno, je člen-(3), *udāharana*, kar dobesedno pomeni primer. Po zahodnih kriterijih ta — da tako rečemo — ‚ekskurz v konkrecijo' ne spada v logiko, temveč (če sploh spada v znanost) v posebne, empirične vede; logika se po našem prepričanju ukvarja izključno z občimi odnosi, vsaj deduktivna logika in silogistika kot njena veja. Primer *udāharana* pa vnese v *nyāya* sklep močno induktivno komponentno (posamično kot argument sklepa), ki s svojo konkretnostjo in individualnostjo presega okvire zahodno pojmovane induktivne logike (pri J. S. Millu induktivna sklepanja izhajajo iz **množtva** sorodnih posamičnih argumentov). Poudariti moramo, da primer v pet-členem *nyāya* ‚silogizmu' ni zgolj ilustracija občega pravila, temveč je prav v tolikšni meri argument sklepanja kakor obče pravilo; oba sta nerazdružljivo povezana v členu-(3) in se medsebojno omogočata. V členu-(3) je znotraj pet-členske strukture združena največja občost (pravilo) z ‚največjo' posameznostjo (konkretnim primerom). Primer je ireduktibilno povezan z ‚višjo premiso' v tem ‚silogizmu' — če uporabimo Aristotelove izraze. Radakrišnan navaja, da »Gautama s primerom razume podoben ‚slučaj' /namreč podoben kot nastopa v hipotezi/, ta **primer pa ima hkrati bistveno odliko višjega pojma.** Kot kaže, tako misli tudi Vātsyāyana /Gautamov komentator, IV.—V. stol./. Skoraj ni verjetno, da sta ta dva misleca imela primer za ilustracijo občega pravila. Morda sta mislila, da vsako razmišljanje poteka od posameznega k drugemu posameznemu« (op. cit. II/63, podčrtal in pojasnilo v oklepaju dodal M. U.). Na slednji način, kot sklepanje od posameznega k posameznemu, je interpretiral in kritiziral Gautamov pet-členi silogizem budistični mislec Dignāga

(V. stol.) v polemiki z Vātsyāyano. Že omenjeni zgodovinar budistične logike Ščerbatski prav tako meni, da je »pet-členi nyāya silogizem deduktivni korak od posamičnega primera k drugemu posamičnemu primeru« (»Buddhist Logic«, str. 26), torej od ognja v kuhinji k ognju na gori. Vendar se s tem uganka ne rešuje: kaj pa sploh pomeni ‚deduktivni korak od posameznega k posameznemu', saj dedukcijo definiramo kot sklepanje od občega k posebnemu oziroma posameznemu? Razen tega takšna interpretacija implicitno zanika prisotnost občega pravila v členu-(3), kar je v nasprotju z dejstvi. In kaj pomeni »subordinacija občega v konkretnem« (Ščerbatski) v kontekstu indijske logike?

II.

Če bi sprejeli interpretacijo, da je *anumāna* sklep od posameznega k drugemu posameznemu — bodisi deduktiven ali induktiven — bi nas takšno stališče precej oddaljilo od primerjave *anumāne* (in *nyāya* logike nasploh) z Aristotelovim silogizmom ter s poznejšo zahodno logiko, ker je sklep od posameznega k drugemu posameznemu prav gotovo šele neka predstopnja logike, vsaj logike kakor jo mi razumemo. — Vendar, znotraj same šole *nyāya* so interpretacije drugačne: v poznejšem razdobju *naiyāyike* (predvsem misleci *navya-nyāye)* enačijo člen-(3) s potrditvijo občega odnosa, tj. s privzetjem ‚višje premise'. Za to razdobje pravi Radakrišnan, da pri *nyāyi* posploševanje temelji na primerih in nam pomaga, da s pomočjo dedukcije pridemo do novih resnic. (Takšna interpretacija je povsem v skladu z zahodnim razumevanjem odnosov med indukcijo in dedukcijo, zato se postavlja vprašanje, ali ni nastala kot posledica zahodnih vplivov na Radakrišnana.) Pri takem razumevanju *nyāya anumāne* »primer ilustrira, ne pa vzpostavlja univerzalnosti pravila.« (Rad., op. cit. II/64) Podobnega mnenja je bil tudi budist Dignāga v polemiki z Vātsyāyano. Toda navkljub vsem poskusom, da bi se razvozlala in razdvojila paradoksalna zveza občega in posameznega v členu-(3) izvornega Gautamovega *anumāne*, nekateri novejši zgodovinarji indijske logike poudarjajo specifičnost te zveze v odnosu do zahodne logike: angleški indolog B. Seal piše, da »tretji člen silogizma pomeni kombinacijo in uskladitev Millovega stališča, da je višja premisa kratko poročilo o že opaženih podobnih primerih in da podpira priporočilo, da se aplicira na še neopažene primere, — z Aristotelovim stališčem, po katerem je višja premisa obča sodba, ki zagotavlja formalno osnovo za sklep.« (»The Positive Sciences of the Ancient Hindus«, str. 252). Če že navajamo takšne primerjave, ki so pri obravnavi indijske misli za zahodnega izobraženca (vsaj v prvi fazi) nujne, lahko torej rečemo, da je *anumāna* specifična kombinacija/sinteza Aristotelovega deduktivnega silogizma in Millove induktivne logike; toda to je le prvi približek adekvatne komparacije, kakor bomo videli pozneje. Na tem mestu lahko ugotovimo, da v pet-členem *nyāya* ‚silogizmu' opazimo zanimivo simetrijo dedukcije in indukcije, ki se križata v členu-(3), poleg tega pa so simetrični in korelativni tudi členi (1) in (5) ter (2) in (4).

Značilno za razvoj indijske logike je postopno zmanjševanje števila členov v logičnem sklepu. Jainistični sklep, ki izvira iz IV. stol. pred n. št.,

je imel kar deset stopenj oziroma členov, analogno Budovi vzročni verigi, obsegajoči deset členov (*nidāne*). Deset-členo jainistično sklepanje je bilo mnogo manj formalizirano kakor *nyāya* pet-členi sklep *anumāna*, poleg tega je bilo v tolikšni meri intenzionalno (odvisno od vsebinskih komponen), da o njem težko govorimo kot o ‚silogizmu', kot o formi sklepanja. Pač pa se pozneje, v obdobju sholastike, tudi pri nekaterih *naiyāyikah* število členov zmanjšuje, češ da jih je tudi pet preveč. V polemiki med *nyāyo* in budizmom se je »kmalu izkazalo, da pet-členi sklep v petem členu ponavlja prvega in v četrtem drugega. Izročilo pravi, da je bil Nāgārjuna prvi, ki se je zavzemal za tri-členi silogizem.« (Radakrišnan, op. cit. II/66) Še bolj pogosto pa takšno stališče pripisujejo Dignāgi, ki »omenja samo tri člene silogizma, čeprav tretji vsebuje en trdilni in en nikalni primer: na tej gori je ogenj, ker je dim; povsod kjer je dim, je tudi ogenj, kot na primer v kuhinji, kjer pa ni ognja, tudi dima ni, kot na jezeru. Pri Dignāgi je tretji člen obči zakon z odgovarjajočima primeroma. Dharmakirti /prav tako budist, VII. stol./ pa meni, da celo tretji člen ni potreben, ker je splošna sodba vključena v razlogu. Dovolj je, če rečemo: na gori je ogenj, ker se kadi.« (ibid.) Vendar je v nasprotju s temi tendencami treba poudariti, da se Vātsyāyana, Uddyotakara (VI. stol.) in drugi ‚ortodoksni' *naiyāyike* borijo proti poskusom, da bi izpustili zadnja dva člena *anumāne*, toda zaradi vse ostrejše kritike začnejo razlikovati pet-členi »sklep za prepričevanje drugih« (*parārthānumāna*) in tri-členi »sklep za prepričevanje samega sebe« (*svārthānumāna*). O tej nenavadni distinkciji lahko rečemo, da je ‚sklep za sebe' bližji pravemu logičnemu sklepu, medtem ko je ‚sklep za druge' bolj nekakšna dialektična shema, ki naj bi veščemu govorniku omogočila uspešno razpravljanje in dokazovanje. Pet-členi sklep bi torej spadal bolj v teorijo dokaz(ovanj)a kakor v formalno logiko v ožjem pomenu.

Po tem historičnem ekskurzu se vrnimo k analizi strukture izvornega pet-členega *nyāya* sklepa, k formalni analizi, ki smo jo začeli prej. Po našem prepričanju kljub kritikam ne moremo povsem reducirati pet-členi sklep na ‚sklep za druge', torej na neke vrste dialektično oz. retorično veščino; spoj občega in posameznega v členu-(3) je za (formalno) logiko prav gotovo relevanten, kar bomo skušali bolj podrobno pokazati v nadaljevanju, tako da ga ne moremo reducirati zgolj na nekakšno retorično figuro. Postavlja se nam vprašanje, odkod pravzaprav izvira splošno sprejeto stališče komparativistov indijske in evropske filozofije, da je *nyāya anumāna* kljub vsemu **silogizem** v smislu veljavnega logičnega sklepa — je primerjava z Aristotelom upravičena in do kam seže medsebojna podobnost? Z namenom, da vsaj delno odgovorimo na to vprašanje, parafrazirajmo pet-členi *nyāya* sklep v zahodno ‚šolsko verzijo', zapišimo ga kot *quasi*-Aristotelov silogizem:

1. (hipo)teza	:	»Sokrat je smrten.«
2. razlog	:	»Zato ker je Sokrat človek.«
3. obče pravilo + primer	:	»Vsak človek je smrten, kakor na primer moj ded.«
4. aplikacija	:	»Tako je tudi v primeru Sokrata.«
5. sklep	:	»Torej, Sokrat je smrten.«

Analogija, ki se nam vsiljuje (ki pa, kakor bomo videli, ni povsem točna), je naslednja: nižji termin oziroma subjekt je Sokrat, višji termin odnosno predikat je smrtnost (lastnost: biti smrten), *terminus medius* ali srednji pojem pa je človek, ki v *nyāya* parafrazi nastopa v vlogi razloga *(hetu)* v členu-(2); ta člen-(2) je ‚nižja premisa', v členu-(3) pa je poleg induktivne komponente prisotna ‚višja premisa'. Analogija bi bila popolna, če bi jo lahko linearno aplicirali na indijski šolski primer s pojmi gora-dim-ogenj, v katerem bi bila gora subjekt (nižji pojem), ogenj predikat (višji pojem), dim pa *terminus medius* oziroma razlog (*hetu*), ki omogoča sklep, da je na gori ogenj, če vidimo dim. Na prvi pogled je vse jasno in elegantno izvedeno, toda — v čem ta analogija ni pravilna?

Da bi odgovorili na to vprašanje, moramo najprej točneje opredeliti obliko izvornega Aristotelovega silogizma. Zgoraj navedena transkripcija *nyāya anumāne* v ‚zahodno nomenklaturo' (Sokrat-človek-smrten) namreč ni adekvatna analogija z Aristotelovim silogizmom, ampak v najboljšem primeru s *quasi*-Aristotelovim silogizmom.

Znani poljski logik Jan Łukasiewicz, na formalnem področju najbolj dosleden sodobni interpretator Aristotelove silogistike, navaja naslednji primer neavtentičnega ‚aristotelskega' silogizma (v knjigi »Aristotle's Syllogistic from the Standpoint of Modern Formal Logic«, Oxford 1957, str. 1):

»Vsi ljudje so smrtni,	(višja premisa)
Sokrat je človek,	(nižja premisa)
(za)torej	
Sokrat je smrten.«	(sklep)

Ta primer je zelo star, pravi Łukasiewicz, najdemo ga že pri Sekstu Empiriku (okoli 200 n. št.) kot ‚peripatetični' silogizem, potem pa preide v učbenike srednjeveške sholastične logike in naposled ga citira celo Bertrand Russell v svoji »Zgodovini zahodne filozofije« (1946). Vendar pa kljub vsemu to ni Aristotelov silogizem, trdi Łukasiewicz; takega silogizma ne moremo najti na nobenem mestu v Aristotelovem »Organonu«. Navedeni *quasi*-Aristotelov silogizem in njemu podobne (re)konstrukcije se razlikujejo od izvornega v treh bistvenih značilnostih:

a) v Aristotelovem silogizmu ne nastopajo individualni termini (kot n. pr. ‚Sokrat'), temveč samo občí;

b) Aristotelov silogizem je formuliran v obliki implikacije, zgoraj navedeni *quasi*-Aristotelov silogizem pa ima formo logičnega sklepa; razlika je v tem, da je implikacija stavek, ki je resničen ali neresničen, sklep(anje) pa je množica stavkov, ki kot množica ni niti resnična niti neresnična, temveč je sklep pravilen ali nepravilen (prim. Łukasiewicz, op. cit., str. 21);

c) Aristotelov silogizem — za razliko od *quasi*-Aristotelovega (n. pr. ‚peripatetičnega' v redakciji Seksta Empirika) — je formuliran **z variablami** A, B, Γ, ne pa s konkretnimi termini (Sokrat-človek-smrten). Aristotel uporablja konkretne termine samo v ‚negativnih' primerih, kot primere neveljavnih oblik silogizmov. Łukasiewicz poudarja, da je uvedba variabel odločilna za Aristotelovo in za vso poznejšo zahodno logiko. »Uvedba variabel v logiki je eno od Aristotelovih največjih odkritij.« (s. 8)

Če zaenkrat pustimo to zadnjo razliko (c) ob strani /ker se bomo k temu še vrnili/, upoštevamo pa razliki (a) in (b), se formulacija pravega Aristotelovega silogizma, kakor ga navaja Łukasiewicz, glasi:

»Če so vsi ljudje smrtni (1. antecedens)
in /če/ so vsi Grki ljudje, (2. antecedens)
potem so vsi Grki smrtni.«(konsekvens)

Za Aristotela je odločilnega pomena omejitev, da v silogizem vključuje samo obče termine (Grki, ljudje, smrtni), ne pa posamičnih (Sokrat, ta človek, ta gora). Razlog izključitve posamičnega iz silogizma vidi Łukasiewicz v tem, da Aristotel želi »dopustiti, da je lahko isti termin uporabljen v silogizmu brez omejitev, kot subjekt ali kot predikat.« (op. cit., str. 7) Pri individualnih terminih (eksplicitnih ali implicitnih imenih) namreč konverzija ni mogoča: ‚Sokrat' lahko nastopi kot subjekt stavka, toda ne more biti prediciran nobenemu subjektu, ne more nastopiti kot predikat stavka; enako velja za ‚tega človeka', za ‚to goro' itd. »Aristotelova logika je teorija odnosov med A, E, I, O, v sferi **univerzalnih** terminov.« povzema Łukasiewicz (op. cit., str. 14, podčrtal M. U.). Zanimivo je, da Łukasiewicz v tem, da **individualni termini in stavki nimajo mesta v Aristotelovi logiki, vidi njeno največjo pomanjkljivost** (prim. str. 6).

Sodobna formalna logika to pomanjkljivost odpravlja tako, da namesto individualnih terminov vpelje oznako za množico, ki svoji domeni vsebuje »en in samo en« element, in takšna množica je znotraj sistema nadomestek za individuum. S tem ‚trikom' silogistika, če je formulirana v jeziku sodobne formalne logike, vendar zaobseže tudi individualne stavke tipa »Sokrat je smrten.«; zgoraj omenjeni *quasi-* Aristotelov silogizem (‚peripatetični' silogizem) na tak način postane varianta znanega aristotelskega (sholastičnega) silogizma *Barbara*; v tej varianti formalno ne vsebuje individualnih terminov, čeprav jih implicitno vsebuje, tako da ‚problem individualnosti' v logiki z zgolj formalno obravnavo vsebinsko še ni rešen. Aristotel je zahodno *epistéme* utemeljil kot *znanost o občem.*

Zdaj pa, po nujno potrebni pripravi, poskusimo parafrazirati pet-členi *nyāya anumāna* v zahodno ‚šolsko verzijo' silogizma tako, da ga zapišemo brez individualnih terminov, torej v skladu z Aristotelovim silogizmom občih (univerzalnih) terminov. Kmalu bomo spoznali, da v takšni parafrazi izgine analogija, ki se nam je prej s *quasi*-Aristotelovim silogizmom zdela tako samoumevna:

1. (hipo)teza : »Vsi Grki so smrtni.«
2. razlog : »Zato ker so vsi Grki ljudje.«
3. obče pravilo + primer : »Vsi ljudje so smrtni, kakor na primer . . .«

Primer (recimo ‚Sokrat') seveda v tem zapisu kot individualni termin odpade. Pa tudi če bi ga zapisali, bi bil to primer kot gola ilustracija občega pravila in nič več:

3. obče pravilo + primer : »Vsi ljudje so smrtni, kakor na primer Sokrat.«

Do te stopnje, do člena-(3), bi imela analogija še smisla, čeprav se oddaljuje od Aristotelovega silogizma že v členu-(2) z veznikom ‚zato ker' — medtem ko v členu-(4) postane analogija nesmiselna; člen-(4) bi se namreč moral glasiti približno takole:

4. aplikacija: »Tako je v primeru vseh Grkov.«

Jasno je, da v členu-(4) obči termin ‚vsi Grki' ne more nastopati v vlogi primera, v pomenu, ki bi bil vsaj približno analogen izvornemu členu-(4) v Gautamovem *nyāya anumāni*. Aplikacija primera v členu-(4) *nyāya anumāne* se nedvomno nanaša na posamično, neločljivo je povezana na primer iz člena-(3), in sicer prav zato, ker primer v členu-(3) ni zgolj ilustracija občega pravila, temveč je konstitutivna komponenta člena-(3) kot celote. V *nyāya* transkripciji Aristotelovega silogizma **Barbara** nikakor ni utemeljen korak od člena-(3) k členu-(4), niti po ‚deduktivni' niti po ‚induktivni' poti; ta korak ni utemeljen že zato, ker je ‚primer vseh Grkov' v členu-(4) prazen (oziroma nepravilno formuliran) pojem, *contradictio in adiecto*. Zaradi tega paralogizma v členu-(4) lahko tudi za sklep, za člen-(5), upravičeno rečeno, da logično **ne** izhaja iz štirih premis. (Vse to seveda trdimo za zgoraj navedeno *quasi*-aristotelsko parafrazo *nyāya* pet-členega sklepa, ne pa za *nyāya anumāno* v izvorni formulaciji.)

Če bi kdo temu ugovarjal, češ da v navedenem kontekstu sintagma ‚primer vseh Grkov' dejansko pomeni ‚primeri vseh Grkov' — takšnih primerov pa je po številu končno in jih zato lahko vsaj hipotetično obravnavamo kot končno vsoto vseh posameznih primerov (tako da se izraz ‚primer' kljub vsemu *in ultima analysi* nanaša na njegov prvotni pomen, na posamično) — takšnemu ugovoru lahko odgovorimo, da termini v Aristotelovem silogizmu nikakor niso omejeni na tiste, ki ekstenzionalno označujejo končne množice. Kot primer vzemimo silogizem Barbara, v katerem nastopajo naslednji termini: ‚praštevilo' — ‚liho število' — ‚naravno število' (z omejitvijo, da so vsa ta števila večja od 2); silogizem bi se glasil takole: »Če so vsa liha števila naravna števila in če so vsa praštevila liha števila potem so vsa praštevila naravna števila.« V (ne)ustrezni *nyāya* transkripciji tega silogizma bi se člen-(4) glasil nekako takole: »Tako je v primeru vseh praštevil.« Evidentno pa je, da takšnega ‚primera' ni niti v pomenu končne vsote vseh posameznih primerov, ker je — za to v aritmetiki obstaja dokaz — množica praštevil neskončna.

Morda pa bi kdo ugovarjal še naprej, češ da v primeru neskončnih množic lahko v *nyāya* transkripciji Aristotelovega silogizma interpretiramo korak od člena-(3) k členu-(4) kot neke vrste popolno oziroma matematično indukcijo in na tak način kljub vsemu ohranimo analogijo med *nyāyo* in Aristotelom, ali celo zagovarjamo tezo, da je *nyāya anumāna* pravzaprav le nekakšna varianta Aristotelovega silogizma, morda celo odmev vpliva aristotelizma (peripatetične šole) v Indiji? — Takšnim evropocentričnim skeptikom lahko odgovorimo, da tudi popolna oziroma matematična indukcija (v kateri sta premisi ‚prvi primer' + obče pravilo prehoda na ‚naslednika') ne rešuje uganke pet-člene *nyāya anumāne*, ne briše specifičnosti indijskega sklepa v primeri z evropsko logiko, kajti znano je, da je popolna indukcija pravzaprav deduktivno, ne pa induktivno sklepanje, in sicer popolno deduktivno sklepanje. Če bi s pomočjo popolne indukcije interpretirali Aristotelov silogizem v transkripciji *nyāya* pet-členega sklepa, bi to pomenilo, da *nyāya* sklep dejansko reduciramo na deduktivno formo, kar je v nasprotju z že ugotovljeno značilnostjo *nyāya anumāne*, da posamično omogoča ireduktibilen presek dedukcije in indukcije kot dveh enakopravnih komponent znotraj pet-členske logične forme. O spoznavno-teoretski vrednosti tega preseka bomo še govorili.

Ergo: če Aristotelov silogizem pišemo (oziroma poskusimo napisati) v *nyāya* transkripciji, se izkaže, da analogija, ki naj bi jo takšna transkripcija

razkrila, ne vzdrži. Najbolj očitno se linearna analogija zatakne pri členu-(4), ker je pojmovna shema ‚primer vseh . . .' v členu-(4) prazen pojem, semantični *contradictio in adiecto*. Izkaže se, da pet-členega *nyāya anumāno* ne moremo brez bistvenega preostanka reducirati na tri-členi Aristotelov silogizem. V *nyāyi* se aplikacija v členu-(4) nanaša na primer ‚tega človeka Sokrata', na primer ‚te gore' ipd. Meja analogije in hkrati specifičnost *nyāya anumāne* je v tem, da indijski sklep poleg občih terminov vključuje tudi individualne kot konstitutivno komponento logične forme. To seveda ne pomeni, da je *nyāya* ‚logika posamičnega' in da je Gautamov pet-členi sklep »deduktivni korak od posamičnega k drugemu posamičnemu«, kakor ga na osnovi Dignāgove kritike *nyāye* interpretira Ščerbatski. Verjetno — pravimo verjetno, ker bi odgovor na to vprašanje zahteval podrobnejšo analizo — bi bila analogija med Dignāgovim tri-členim (reduciranim) *anumāno* in Aristotelovim silogizmom precej bližja in sorodnost večja kot pri primerjavi med Aristotelom in *nyāyo*, ki je predmet pričujoče študije. (Dignāgovi pritrdilno in nikalno varianto tri-členega sklepa bi lahko interpretirali kot analogni silogizmoma Barbara in Camestres, verjetno pa tudi kot sholastični *dictum de omni et nullo*. O tej primerjavi piše tudi Radakrišnan (»Indijska filozofija« II/68).

Podobnosti in stične točke med indijsko in grško logiko torej vendarle obstajajo, predvsem neformalnih podobnosti je kar precej, zato se lahko vprašamo, odkod te podobnosti izvirajo — iz kakih apriornih skupnih lastnosti človeškega intelekta in duha, ali iz konkretnih geografsko-historičnih vplivov med obema civilizacijama, med Zahodom in Vzhodom? Ne da bi imel kakršen koli namen, da bi se na tem mestu poglabljal v to velikansko vprašanje, in hkrati (do)puščajoč ob strani prvo možnost, bi navedel samo podatek, da se stališča o izvornosti indijske logike zelo razlikujejo, segajo od nekritičnega navdušenja (zlasti v prvi fazi evropskega odkrivanja in recepcije indijske misli; tako n. pr. W. Jones ob koncu XVIII. stol. trdi, da je »spremljevalec Aleksandra Velikega na pohodu v Indijo grški filozof Kalisten našel pri Indijcih že gotovo logiko in jo prinesel svojemu stricu Aristotelu«, cit. po Veljačiću, »Razmeđa . . .« II/68) — pa do preveč skeptičnega stališča dr. Vidyābhūšana, ki pravi: »Nagibam se k misli, da se silogizem ni razvil v indijski logiki iz sklepanja in da indijski logiki dolgujejo idejo silogizma Aristotelovemu vplivu.« (»History of Indian Logic«, str. XV). V splošnem pa prevladujejo mnenja, da so bili vplivi obojesmerni (Keith, Müller, Radakrišnan idr.).

III.

V drugem razdelku smo govorili predvsem o tem, da je bistvena razlika med Aristotelovim silogizmom in *nyāya anumāno* v pomenu in funkciji posamičnega znotraj logične forme; to razliko kot razliko med izvornim Aristotelovim silogizmom (po Łukasiewiczu) in različnimi oblikami *quasi*-Aristotelovih silogizmov (med katere, če lahko tako rečemo, lahko uvrstimo tudi *nyāya anumāno*) smo označili z indeksom (a). Poglejmo zdaj pobliže, kakšne so razlike, ki smo jih označili z indeksi (b) in (c). Tudi tukaj se najprej

sklicujemo na Łukasiewicza: »Izrečno moramo poudariti, da pri Aristotelu noben silogizem ni formuliran v obliki sklepa(nja) /angl.: inference/ z besedo ‚(za)torej', kakor je to navada v tradicionalni /tj. sholastični in poznejši/ logiki.« (op. cit., str. 21) Łukasiewicz torej meni, da je implicitna osnova Aristotelove silogistike stavčna logika, zlasti stavčna zveza, ki je v sodobni logiki znana kot implikacija. Ocene takšne Łukasiewiczeve interpretacije Aristotela so seveda različne, tako na primer zgodovinarja logike Martha in William Kneale v svojem znanem delu »The Development of Logic« Łukasiewiczevo interpretacijo odločno zavračata kot formalistično in historično neadekvatno (str. 80—81); podobno meni avtor slovenske monografije o Łukasiewiczu dr. Frane Jerman, ki pravi, da »je Łukasiewiczeva predstavitev Aristotelove logike enostranska in zato nekompleksna, nehistorična, kljub vsej preciznosti in globini logičnih izvajanj.« (str. 259) Takšna stališča so morda upravičena, vendar pa mislimo, da na **formalno** logičnem nivoju Łukasiewiczu ne moremo očitati nedoslednosti ali celo ‚posiljevanja' Aristotelove silogistike, kar priznava in poudarja tudi Jerman: »Zato je vrednost Łukasiewiczeve monografije /o Aristotelu/ predvsem v formalnem aspektu.« (ibid.) Ker v pričujoči študiji izhajamo predvsem iz poskusa formalne analogije med Aristotelom in *nyāyo*, nam Łukasiewiczeva formalna analiza (vsaj v okviru dosedanjega izvajanja), zadostuje in pomaga pri eksplikaciji *nyāya* logike v odnosu do zahodne. Zato se bomo oprijeli tudi naslednje Łukasiewiczeve teze, da je »do modifikacije Aristotelovega silogizma iz forme implikacije v formo sklepa(nja) verjetno prišlo zaradi vpliva **stoikov**« (op. cit., str. 21). Te teze se bomo oprijeli zato, ker nas pri iskanju odnosov med *nyāyo* in zahodno logiko vodi k stoiški logiki. *Nyāya anumāna* je namreč — za razliko od Aristotelovega silogizma — prav tako kot stoiške ‚sheme izpeljevanja' formuliran v obliki logičnega sklepa(nja), saj se v členu-(2) vpelje razlog s kavzalnim veznikom ‚zato ker', v členu-(5) pa eksplicitno nastopa veznik ‚(za)torej'. Sicer pa nas v tej smeri vodi tudi ugotovitev I. M. Bocheńskega, ki v zvezi z *nyāyo* poudarja: »Indijski silogizem ni izrek, temveč je pravilo kakor stoiški in sholastični silogizem.« (Formale Logik, str. 509).

Poleg najbolj znane razlike med Aristotelovim silogizmom in stoiško logiko, namreč da variable pri Aristotelu nadomeščajo pojme oziroma termine, pri stoikih pa stavke (in je zato stoiška logika antični prototip sodobne propozicionalne logike), — pomembna razlika, na katero so pozneje v sholastiki skoraj pozabili, obstaja tudi v tem, da so stoiške logične sheme formulirane v obliki ‚shem izpeljevanja', ne pa v obliki ‚shem implikacije' kakor pri Aristotelu. Med številnimi shemami izpeljevanja sta najpogosteje omenjeni dve, ki sta pozneje dobili naziva *modus (ponendo) ponens* in *modus (tollendo) tollens;* zgodovinarji logike prvotno formulacijo teh shem pripisujejo stoiku Hrisiposu (III. stol. pred n. št.). Navajamo ju po že omenjeni temeljni knjigi za zgodovino logike »The Development of Logic« M. in W. Kneale (Oxford 1962, str. 163):

(mp) : »Če prvo, potem drugo; a prvo (da), torej drugo (da).«
(mt) : »Če prvo, potem drugo; a drugo ne, torej prvo ne.«

Afirmacija ‚da' v (mp) v angleški formulaciji, ki se ravna po grškem originalu, ni eksplicitno navedena, vendar pa mislim, da je v slovenščini skoraj nujna za pravilno razumevanje stoiške sheme, ki smo jo označili z (mp). Za vse stoiške sheme izpeljevanja je značilna uporaba vrstilnih števnikov (‚prvo', ‚drugo', . . .) kot logičnih variabel namesto velikih abecednih črk pri Aristotelu. Simbolizacija logičnih variabel se torej glede na Aristotela nadaljuje, čeprav pri stoikih variable pomenijo nekaj drugega (namreč stavke, ne pa termine) in čeprav stoiška simbolizacija, kar se tiče doslednosti in ‚praktičnosti', daleč zaostaja za Aristotelovo v »Organonu«.

Če zdaj vključimo v primerjavo še *nyāya* logiko, lahko rečemo, da se *nyāya* tako od Aristotelovega silogizma kakor tudi od stoiških shem izpeljevanja razlikuje po značilnosti, zgoraj označeni (c): v *nyāya* logiki se ni izoblikoval eksplicitен pojem variable kakor v grški logiki. Uvedba abstraktnih simbolov za variable je odločilnega pomena ne samo za Aristotelovo silogistiko, temveč za celoten poznejši razvoj zahodne logike. Simbolizacija logičnih form namreč ni zgolj ‚tehnično' sredstvo, ki ne bi imelo vpliva na globalni, ‚vsebinski' razvoj zahodne logike (in s tem celotne zahodne znanstvene misli). Abstrahiranje vsebine iz logike s pomočjo uvedbe simbolnega (‚matematičnega') zapisa ni ‚brezvsebinsko', ni zunanje in irelevantno za spoznavno-teoretsko koncepcijo filozofije znanosti in znanosti same. Simbolna logika omogoča dve osnovni dimenziji metode v zahodni znanosti: ekstenzionalnost (znotraj logike same in matematike) in univerzalnost (v znanosti nasploh). Drugače rečeno, ti dve dimenziji zahodnega *epistéme* sta pravzaprav predpostavki tehnične možnosti simbolizacije, uvedbe variabel v logiki in matematiki, pozneje pa tudi v drugih t. i. eksaktnih znanostih. »Samo univerzalne termine lahko substituiramo z variablami« (Łukasiewicz, op. cit., 8). Simbolizacija, ekstenzionalnost in univerzalizacija jezika se v zahodni logiki medsebojno pogojujejo in omogočajo.

Na splošno rečeno, v *nyāya* logiki (kar pa velja tudi za druge smeri indijske logike) simbolizacije v zahodnem pomenu ni. Iz tega pa izvirajo važne posledice: *nyāya* logika kljub svojim formalnim intencam ostaja v okviru neke širše pojmovane ‚znanosti o konkretnem', kar je — med drugim — razvidno tudi iz nenavadne strukture *nyāya anumāne*, sklepa, v katerem je posamično ireduktibilna komponenta logične forme. Razmišljanje o možnosti ‚znanosti o konkretnem' bomo nadaljevali kasneje v zvezi s problemom vzročnosti. Na tem mestu bi samo pripomnili, da odsotnost simbolizacije in vseh njenih konsekvenc (ekstenzionalnosti, abstraktne jezikovne univerzalnosti idr.) v indijski logiki ni nujno pomanjkljivost in inferiornost te logike v odnosu do zahodne. Samo spomnimo se, kakšne bravurozne napore mora sodobna zahodna logika vlagati v ‚iskanje vsebine', kako težak je korak od formalizirane sintakse nekega umetnega logičnega jezika do njegove semantike in pragmatike, spomnimo se, kako se kompliciraja formule, kadar hočemo z njimi zajeti ne samo ekstenzij, ampak tudi intenzije naravnega jezika (n. pr. pri Lewisovih modalnih sistemih). Antagonizem med občim in posamičnim (ter med abstraktnim in konkretnim) v zahodni misli še zdaleč ni zadovoljivo razrešen, zato Zahod ne more ignorirati ali podcenjevati starodavnih poskusov Vzhoda v tej smeri. V tistih starih časih

se je namreč vse začenjalo — takrat so se razdvajale poti, ki nas danes ločijo.

Zdaj ko smo vsaj delno pojasnili razlike (a) in (c) med *nyāyo* in grško oziroma zahodno logiko, je treba še nekoliko podrobneje analizirati, kaj se skriva v točki (b), hkrati pa razviti primerjavo med *nyāya anumāno* in stoiškimi shemami izpeljevanja. Zgoraj navedene stoiške sheme (mp) in (mt) izpolnimo s termini, ki nastopajo v *nyāyi*:

(mp') : »Če je ogenj, potem se vidi dim; (na gori) je ogenj, torej (na gori) se vidi dim.«

(mt') : »Če je ogenj, potem se vidi dim; (na gori) ne vidi se dima, torej (na gori) ni ognja.«

Čeprav sta (mp') in (mt') še vedno precej daleč od pet-členega *nyāya anumāne*, sta vendar *nyāyi* v nekaterih značilnostih bliže kakor Aristotelovi silogizmi. Najprej je očitno, da imata (mp') in (mt') obliko sklepa(nja), poudarjeno z veznikom ‚torej', ki je Aristotelovi silogizmi nimajo. Nadalje lahko ugotovimo, da so stoiške sheme s svojimi propozicionalnimi variablami (‚prvo', ‚drugo', itd. zamenjujejo propozicije, tj. stavke) vendar bližje izvornemu pomenu *nyāya* sklepa(nja) kakor Aristotelovi silogizmi s terminskimi variablami. V *nyāya anumāni* pravzaprav ne gre za neko logično zvezo terminov (gora-dim-ogenj), kakor se nam je zdelo pri površni analogiji s ‚peripatetičnim' silogizmom (Sokrat-človek-smrten), temveč gre za logično zvezo **stavkov,** v katerih nastopajo termini gora-dim-ogenj; ‚gora' kot samostojen termin ni v nobeni logični (apriorni) zvezi niti s terminom ‚dim' niti s terminom ‚ogenj', medtem ko pa termin ‚Sokrat' je v logičnem odnosu subordinacije do terminov ‚človek' in ‚smrten'. Logična veriga, ki veže termine gora-dim-ogenj v enoten sklep, se povezuje na nivoju stavkov (propozicij) kot celot, ne pa na nivoju posameznih terminov. S tega stališča nedvomno lahko rečemo, da je *nyāya anumāna* specifičen primer propozicionalne logike, ne pa logike terminov (silogistike). To je, poleg tega, kar smo o *nyāya* logiki že ugotovili zgoraj (izrek/sklep), njena druga stična točka s stoiško logiko. V čem pa je torej bistvena razlika?

Resničnost ali neresničnost tez, ki jih skušamo dokazati s pomočjo stoiških shem izpeljevanja, je odvisna seveda od tega, kakšne stavke vpišemo (vstavimo) v te sheme namesto variabel ‚prvo', ‚drugo', itd. Če namesto variable ‚prvo' vpišemo stavek, ki izraža vzrok (oziroma časovno primarni fenomen), namesto variable ‚drugo' pa stavek, ki izraža posledico (ali učinek oziroma časovno sekundarni fenomen), bo resničnostna vrednost sklepa drugačna, kakor če posledico vpišemo pod ‚prvo', vzrok pa pod ‚drugo'. Prav to je razlog, zakaj v zahodni propozicionalni logiki ni možna enostavna konverzija sheme (mp) v shemo (mt) — pri transformaciji *modus ponens*-a v *modus tollens* nimamo le enostavne konverzije stavčnih variabel, temveč tudi negacijo obeh variabel. Hipotetična enostavna konverzija sheme (mp) bi se v stoiški formulaciji namreč glasila takole:

»Če prvo, potem drugo; a drugo (da), torej prvo (da).«

Toda takšna shema v zahodni logiki ni veljavna shema logičnega izpeljevanja. Vprašajmo se: zakaj pravzaprav ne? V sodobni formalni logiki, ki

resničnostne vrednosti svojih propozicionalnih funkcij določa z matricami ali z aksiomi, je neveljavnost (netavtološkost) enostavne konverzije sheme (mp) stvar dogovora o strukturi teh matric ali konvencije o pravilih formacije in transformacije aksiomatskega sistema (čeprav, mimogrede rečeno, tudi te ‚konvencije' in ‚dogovori' niso sodobni formalni logiki padli z neba). Pri stoikih pa, ki so razmišljali dva tisoč let pred nastankom pravih formaliziranih logičnih sistemov, neveljavnost enostavne konverzije sheme (mp) nikakor ni bila zgolj ‚stvar dogovora', temveč je temeljila v implicitni predpostavki, da variabli ‚prvo' in ‚drugo' nista povsem prazni oziroma vsebinsko nevtralni, ampak da je v njiju so-menjen **odnos med vzrokom in posledico** (učinkom), pri čemer je vzrok tisto časovno ‚prvo', posledica pa tisto časovno ‚drugo' — če gre seveda za vzročno povezano sosledico fenomenov. V na prvi pogled povsem formalni shemi izpeljevanja (mp) je implicitno vsebovana relacija vzročnosti, in sicer celo ireverzibilne vzročnosti, ki temelji na privzetju aksioma o ireverzibilnosti in linearnosti časa. To pa so vsekakor dokaj močne metafizične (epistemološke) pred-postavke, v katere lahko veliko prej podvomimo kakor n. pr. v strogo formalni Aristotelov princip neprotislovnosti. — Vprašajmo se, kaj se na področju logike zgodi, če v navedene metafizične (epistemološke) principe podvomimo ali če celo izhajamo od drugačnih? Nekaj takega se namreč dogaja v *nyāya* logiki.

Preden poskusimo analizirati vsaj eno izmed takšnih predpostavk, koncepcijo vzročnosti, se za hip spomnimo trojne razdelitve *nyāya* sklepov, o kateri smo govorili v prvem razdelku pričujočega spisa. Z ozirom na odnos vzroka in posledice so *anumāna* sklepi razdeljeni v tri kategorije: *pūrvavat, šašavat,* in *sāmānyato drštam.* Če upoštevamo prvi dve (tretja je namreč dokaj komplicirana kombinacija prve in druge), lahko o odnosu s stoiško logiko rečemo sledeče: *anumāna-pūrvavat* (ki ga v tem spisu nismo posebej obravnavali) je indijska verzija (mp), *modus ponens*-a, medtem ko za *anumāno-šešavat* ne obstaja nekaj takega kot ‚zahodna verzija'. *Anumāni-šešavat* (o katerem v tem spisu vseskozi govorimo) korelativna, toda nikakor ne analogna logično veljavna shema izpeljevanja oziroma sklepanja je (mt), *modus tollens,* v katerem z negacijo konsekvensa izpeljemo negacijo antecedensa in na tak način ne zavržemo zahodne metafizične (epistemološke) predpostavke ireverzibilne vzročnosti in časovnosti. — Bolj ustrezna interpretacija stoiške sheme (mp) od zgoraj navedene (mp'), če jo skušamo zapisati s terminologijo *nyāye,* bi torej bila:

(mp'') : »Če se vidi dim, potem je ogenj; (na gori) se vidi dim, torej (na gori) je ogenj.«

Če primerjamo (mp') in (mp''), lahko ugotovimo, da sta v obeh sklepih osnovna stavka ista: ‚je ogenj' in ‚se vidi dim'; razlika je v tem, da sta stavka različno (inverzno) vpisana v shemo (mp) namesto variabel ‚prvo' in ‚drugo'. V (mp'') je ‚prvo' tisto, kar naj bi bilo po zahodnem pojmovanju vzročnosti in časa ‚drugo'. In prav to je razlog, da je (mp'') v okviru zahodne logike primer logično neveljavnega (netavtološkega) sklepa(nja); sicer ni nujno napačen (neresničen), vendar pa se takšno sklepanje ne smatra za logično sklepanje, še zlasti ne za deduktivno, ker v njem sklepa, da bi bil

apodiktično zanesljiv, ne moremo izpeljati izključno z logičnimi sredstvi. V zahodni logiki bi bil *anumāna-šešavat* v najboljšem primeru zapis induktivnega (točneje: reduktivnega, ker mora pri indukciji obstajati mnoštvo argumentov) sklepanja s posledice na vzrok. »Smer sklepanja je lahko v skladu s smerjo izhajanja. Glede na to moremo deliti vsa sklepanja na dva velika razreda: deduktivno sklepanje — kjer sta obe smeri skladni, in reduktivno sklepanje, kjer si smeri nista v skladu. Dedukcija išče posledice za dane razloge, reduktivno sklepanje pa išče razlog za dane posledice.« (Łukasiewicz: »O znanosti«, 1915, cit. po Jermanovi knjigi »Med logiko in filozofijo«, str. 40) K tej razdelitvi moramo brž pripomniti, da obe vrsti sklepanj v zahodni logiki nikoli nista bili enakovredni: le deduktivno sklepanje je pojmovano kot logično sklepanje v ožjem pomenu, reduktivno pa ima zgolj verjetnostni status. Sklepanje s posledice na vzrok ni logično nujno, ker (kar je spet metafizična oziroma epistemološka predpostavka) lahko za isto posledico obstaja več različnih vzrokov; zaradi tega razloga je tudi formalna implikacija v sodobni logiki ireverzibilna. Če relacijo vzrok-posledica interpretiramo kot relacijo antecedens-konsekvens, lahko rečemo: antecedens logično implicira konsekvens, medtem ko konsekvens logično ne implicira antecedensa. Če želimo, da nas reduktivno sklepanje privede do zanesljivo resničnega sklepa, moramo ‚logični' sklep še dodatno empirično ali kako drugače preveriti. Če na gori vidimo dim, še ne moremo na osnovi ugotovitve, da je na gori dim, logično sklepati, da je vzrok dima ogenj, kajti vzrok je lahko tudi nekaj drugega, morda se kadi n. pr. zaradi tega, ker je bila tam aktivirana dimna zavesa, ali pa se nam sploh samo zdi, da vidimo dim, vendar je tisto, kar vidimo, dejansko para, ki jo spoznamo za paro šele tedaj, ko se povzpnemo na goro in vidimo, da je zgoraj izvor termalne vode, iz katere se dviga para. V tem primeru bi bila že predpostavka oziroma (hipo)teza napačna, zato bi bil napačen tudi celoten sklep, vključno z razlogom fiktivnega dima.

Še jasnejši primer, ki dokazuje možnost mnoštva vzrokov za neko opaženo posledico, je zahodni šolski primer odnosa *modus ponens*-a in njegove enostavne (netavtološke) konverzije: sklep ‚Če dežuje, potem so ceste mokre; dežuje, torej ceste so mokre.' — je primer veljavnega logičnega sklepa, medtem ko konverzija: ‚Če dežuje, potem so ceste mokre; ceste so mokre, torej dežuje (ali je deževalo).' — je primer sklepa, ki ni logično veljaven, ker bi lahko nekdo, n. pr. mestna komunala, ceste z vodo polil. (Zanimivo je, kako so ti ‚šolski' primeri pravzaprav tendenciozni z ozirom na teorijo, katere primeri so!)

Kakor koli že, sklep(anje) *anumāna-šešavat* v okviru zahodne logike ne velja za logično veljaven oziroma pravilen sklep; v njem je kar dvakrat prisotna ‚nedopustna' konverzija vzročnega odnosa: najprej v pet-členem sklepu kot celoti, potem pa še v samem členu-(3) v obliki ‚višje premise' (»Kjer se vidi dim, tam je tudi ogenj, kot . . .«). Zahodna logika od treh tipov *nyāya* sklepov priznava samo *anumāno-pūrvavat* kot pravi logični sklep, tj. kot varianto *modus ponens*-a. Za zahodnega sodobnega logika *anumāna-šešavat* ni niti induktivno sklepanje v smislu logike J. S. Milla, ker je za takšno sklepanje potrebno mnoštvo argumentov, od katerih izhaja indukcija,

medtem ko je pri *anumāni-šešavat* argument en sam (v šolskem primeru je to opaženi dim na gori). Sklep *šešavat* je, kakor smo že ugotovili v drugem razdelku tega spisa, specifična kombinacija/sinteza deduktivnega logičnega sklepa(nja), kakor ga poznamo pri Aristotelu in pri stoikih, ter induktivne logike J. S. Milla in njegovih naslednikov, vendar se ga ne da zvesti niti na prvo niti na drugo komponento.

IV.

Odprto ostaja vprašanje, kakšna — vsekakor od zahodne različna — metafizično-epistemološka koncepcija vzročnosti omogoča *naiyāyikam*, da vztrajajo v prepričanju o logični veljavnosti in spoznavno-teoretski relevantnosti pet-členega sklepa *anumāna-šešavat*. Na to težko vprašanje ne moremo izčrpno in globalno odgovoriti v pričujočem spisu, ker bi morali pri odgovoru analizirati in upoštevati cel niz pred-postavk filozofskega sistema *nyāya*, pa ne samo njega, temveč celotne indijske filozofske misli. Toda, da zastavljeno vprašanje ne bi ostalo povsem brez odgovora, bomo rekli vsaj nekaj besed o eni izmed metafizičnih predpostavk šole *nyāya* — o reverzibilnosti odnosa med vzrokom in posledico (oziroma učinkom). Kako so *naiyāyike* prišli na misel, da bi lahko logično sklepali s posledice na vzrok?

Prvo, kar moramo ugotoviti, je dejstvo, da nikakor ne gre za preprosto zablodo v smislu grških *sophistikón elenchon*, temveč da je metafizična osnova razumevanja *anumāne-šešavat* kot logično veljavnega sklepa(nja) v specifični — za zahodnega znanstvenika nedvomno napačni — teoriji vzročnosti. V okviru zahodne filozofske in znanstvene misli, ki stremi k splošnosti in h kvantifikaciji naravnih fenomenov, je zelo težko, tako rekoč nemogoče, zagovarjati *nyāya* teorijo vzročnosti, vendar pa se stvari spremenijo, če jih premislimo s stališča neke **‚znanosti o konkretnem'**, ki pa jo v sodobni zahodni misli (n. pr. pri Lévi-Straussu ali, seveda drugače, pri zgodnjem Herbertu Marcuseju) poznamo bolj kot nekakšen epistemološki **ideal** kakor pa v znanstveni ‚praksi' realizirani pozitivum. Vendar ne smemo pozabiti, da se celotna indijska misel, celo *nyāya*, ki je še najbližja Zahodu, giblje v drugem *epistéme*, v drugačni spoznavni dimenziji od evropske.

V čem je torej specifičnost razumevanja vzročnosti pri *nyāyi*? Prvič, vzročnost v sistemu *nyāya* (podobno kakor tudi v drugih indijskih sistemih) ni razumljena predvsem kot racionalna kategorija, ampak bolj kot relacija, ki jo spoznavamo intuitivno, s tem da jo potrjuje izkustvo. Sklicujemo se na Radakrišnanovo interpretacijo razumevanja vzročnosti v sistemu *nyāya*: »Ne moremo reči, da sta dve stvari vzročno povezani, če med njima ne obstaja pozitivno-negativni odnos, tako da prisotnost vzroka pomeni tudi prisotnost posledice, a odsotnost vzroka pomeni odsotnost posledice. **Vzročni odnosi so recipročni in reverzibilni.**« (»Indijska filozofija«, II/75, podčrtal M. U.) Seveda, če sprejmemo takšno pojmovanje vzročnosti, potem tudi sklep(anje) s posledice na vzrok, od konsekvensa k antecedensu, postane logično veljavno sklepanje. *Anumāna-šešavat* tako postane pravi logični sklep, ki ga ni treba še dodatno empirično ali kako drugače preverjati.

Toda — kako *naiyāyike* zagovarjajo in utemeljujejo takšno pojmovanje vzročnosti? Spet navezujemo na Radakrišnana: »*Nyāya* verjame, da ne obstaja mnoštvo vzrokov, temveč smatra, da obstaja samo en vzrok za vsako (eno) posledico. Videz mnoštva izvira iz napačne /lahko bi rekli preveč abstraktne — op. M. U./ analize. Navidezno mnoštvo vzrokov izgine, če posledico dovolj omejimo in če opredelimo njeno specifičnost. Poplavljanje reke, ki ga je povzročilo deževje, je drugačno od tistega, ki ga je povzročila kaka ovira v strugi, kajti prvo spremljajo hitri tokovi in obilne pene, velika količina plodov in listja. Način, na kateri mravlje prenašajo svoja jajca pred dežjem, je povsem drugačen od tistega, ko jih prenašajo zaradi razdejanja mravljišča. Krik pava brez dvoma lahko razlikujemo od človeškega posnemanja tega krika. Itd. Itd.« (op. cit., II/76) Da bi lahko človek dojel vso specifiko in konkrecijo naravnih pojavov, mora torej biti kar se da pazljiv in prisoten z duhom v perceptivnem procesu, izogniti se mora vsem površnim in v ‚negativnem' pomenu abstraktnim generalizacijam in uniformizacijam; takšno izhodišče je za *nyāyo* osnovni pogoj vsakega racionalnega spoznanja, tako tudi logičnega sklepanja. Če v tem kontekstu znova navedemo šolski primer s termini gora-dim-ogenj, lahko analogno z Radakrišnanovimi primeri rečemo, da je ‚pravi' dim, torej tisti, ki ga povzroča ogenj, drugačen od ‚nepravega', od onega, ki ga povzroča dimna zavesa, vsekakor pa različen od pare (sprva napačno percipirane kot dim), ki se dviga iz termalnega izvora na gori. — S stališča zahodne znanosti je takšna specifikacija konkretnega tako rekoč nesprejemljiva zahteva. Sicer ni dvoma o tem, da je tudi za zahodno znanost eksaktno opazovanje bistvenega pomena, toda zahodna znanost od ‚opaženega materiala' hitro preskoči v generalizirane abstrakcije, kajti abstrakcije so funkcionalne, konkretnosti pa ne. Kvantifikacija naravnih fenomenov, na kateri zahodna znanost metodološko temelji (in ki se v logiki izraža kot princip ekstenzionalnosti), ne omogoča, da se iz ‚opaženega materiala' v teorijo vnesejo razlike med kvalitetami, n. pr. razlike med (če vzamemo naraslo reko kot posledico nečesa) $reko_1$ in $reko_2$ in $reko_3$ itd., tako rekoč kvalitativne razlike za vsako posledico posebej, ker bi takšen postopek pomenil *regressus ad infinitum*. Takšno razlikovanje kvalitet ostaja na ravni ideala teoretične koncepcije kvalitativne znanosti, nekakšne ‚znanosti o konkretnem' — ostaja pa vprašanje, ali je takšna znanost kot znanost sploh mogoča. Verjetno kot zahodnjaško razumljena znanost ni mogoča. *Nyāya* v tej dilemi med abstraktnim in konkretnim ostaja na pol poti, v novejšem času popušča pred vplivi Zahoda, vendar pa so vprašanja, ki jih je odprla s svojo za Zahod nenavadno logiko, še vedno živa, še več — lahko rečemo, da postajajo vse bolj aktualna.

Ob koncu tega razmišljanja o *nyāya* logiki se moramo na kratko pomuditi še pri enem vprašanju, ki z nekega drugega zornega kota osvetljuje isto problematiko ‚znanosti o konkretnem'. Ker kljub vsemu ne moremo zanikati odločilne vloge občega v vsakem filozofskem (še bolj pa znanstvenem) spoznanju, pa naj bo zahodno ali vzhodno, se vprašajmo, ali daje *nyāya* kot veja vzhodne modrosti kakršno koli sugestijo o tem, kako naj spoznavajoči subjekt preseže ‚abstraktno občost' in doseže raven ‚konkretne občosti'? (Tukaj naj nas ne zavede *quasi*-heglovska terminologija; Heglova

logika je kljub svoji dialektični zastavitvi, morda prav zaradi svoje triadne shematičnosti, abstraktna *par excellence*.) Da bi odgovorili ali vsaj poskusili dati odgovor na zgoraj navedeno vprašanje, moramo znova primerjati *nyāyo* z Aristotelom.

V členu-(3) *nyāya anumāne* nastopa poleg primera iz konkrecije tudi občí odnos, občí princip (pravilo) nekega tipa relacije. Kakor Aristotel v Drugi analitiki, so se tudi *naiyāyike* vprašali, kako pridemo do splošnih sodb, predvsem pa kako spoznavamo tiste najsplošnejše principe vseh principov. Njihov odgovor je bil precej podoben Aristotelovemu: z indukcijo in intuicijo. Osvežimo si v spominu najprej Aristotela, ki v 19. poglavju Druge analitike pod naslovom »Dojemanje principov« piše: »Jasno je, da nas indukcija na nujen način seznanja s principi, ker na ta način samo čutno opažanje proizvaja v nas občе.« (cit. po sh. prev., »Organon«, str. 358) Nekaj vrstic dalje pa pravi: »In zato, ker z izjemo intuicije nobena vrsta spoznavanja ne more biti resničnejša od znanosti, — bo intuicija dojemala principe... Intuicija pa je princip samega principa in celotna znanost je v takšnem odnosu do celote stvari, v kakršnem je intuicija do principa.« (ibid.) Seveda gre tukaj za čisti filozofski pojem intuicije kot intelektualnega zrenja, za intuicijo kot *contemplatio*. V šoli *nyāya* Gangeša (XI. stol.) govori nekaj podobnega: omenja »prisotnost nečutne aktivnosti pri dojemanju občosti in takšno aktivnost pojmuje kot vrsto intelektualne intuicije.« (Radakrišnan, op. cit. II/72). Razlika med *nyāyo* in Aristotelom glede dojemenja oziroma spoznavanja principov pa se izkaže v naslednjem: v Aristotelovi spoznavni teoriji sta indukcija in intuicija relativno neodvisni komponenti spoznavnega akta, medtem ko se v *nyāya* logiki indukcija in intuicija prepletata ter v določenih primerih tvorita **enotno** spoznavno sposobnost. V *nyāya* logiki je »mnoštvo primerov pri indukciji potrebno, vendar ne za to, da abstrahiramo občí odnos iz teh posameznosti, temveč zato, ker odnos ni jasno diferenciran v posameznem primeru.« (ibid.) Problem diferenciacije, na katerega smo naleteli prej v zvezi z relacijo vzročnosti, se ponavlja pri spoznavanju najsplošnejših principov: težava omejene človeške zavesti je v tem, da ne more na osnovi enega samega primera uzreti občí zakon. Po indijskem pojmovanju je problem posploševanja (od česar je odvisen odgovor o logičnem statusu indukcije) **problem zavesti**, ne pa ‚stvari samih', ki so v vsakem posameznem primeru skrajno deferencirane in skrajno splošne, od spoznavajoče zavesti pa je odvisno, ali uzre in kako uzre občе v diferenciaciji. Nepopolna zavest si pomaga z indukcijo, izhajajoč iz mnoštva primerov, da bi lahko prišla do splošnih principov. Toda, ob tem se nam neizbežno zastavlja vprašanje, ali je možno, da obstaja takšna zavest, ki bi v vseobsegajočem miselnem aktu, v enotni sintezi indukcije in intuicije, na enem samem ali vsaj na maloštevilnih primerih uzrla občí zakon? Odgovor je — in to je pri indijski misli presenetljivo — pritrdilen: »Tisti, ki imajo izjemno sposobnost razlikovanja, lahko razlikujejo odnose tudi na osnovi zelo majhnega števila primerov. **Občа zveza je odkritje, ne pa ustvarjanje** /ustvarjanje kot konstrukcija intelekta — op. M. U., ki je tekst tudi podčrtal/. Z aktom misli, ki ga izvaja na **enem samem** primeru lahko subjekt spozna občo zvezo.« (ibid.) Fascinantna teza, vsekakor! Seveda pa ostaja vprašanje, ali je v

takšnem dojemanju principov zares začrtana pot h ‚konkretni občosti', torej metoda neke v zahodni misli nedosežene ‚znanosti o konkretnem' — ali pa nas misel, da je obča zveza odkritje, ne pa stvaritev intelekta, znova vrača k že davno znanemu, v evropski filozofski tradiciji tako odločilnemu in tolikokrat kritiziranemu platonizmu kot apriorizmu idej, ki jih človeški intelekt odkriva v duhu (*anámnesis*), ne pa konstruira z intelektualno generalizacijo iz posamičnega?

In še eno vprašanje ostaja, odločilno vprašanje: kdo pa so pravzaprav tisti, ki imajo »izjemno sposobnost razlikovanja« in izjemno sposobnost intelektualnega (intuitivnega) zrenja? Kdo so za Indijca tiste razsvetljene zavesti, ki lahko na enem samem primeru uzrejo obči zakon? Čeprav ne želim dati nobenega dokončnega odgovora na to vprašanje, ker vem, da to vprašanje nima nikakršnega dokončnega in enovitega odgovora, bi rad v zvezi z njim omenil popularno legendo iz življenja Gautame Bude, Razsvetljenega: mladi princ Gautama je svoje otroštvo preživljal v razkošni palači svojega očeta kralja. Sprehajal se je po prekrasnih vrtovih in se pogovarjal z najboljšimi učitelji. Toda nekega dne so njegovi starši sklenili, da ga vzamejo s sabo v sosednje mesto, kjer naj bi proslavljali neke svečanosti. Ko so v slovesni povorki prispeli do mestnega obzidja, je mladi Gautama pod zidovjem ob vhodu v mesto zagledal starega berača, izčrpanega od starosti, bolezni in lakote. In v tem trenutku je Gautama spoznal vso težo prve od štirih budističnih plemenitih resnic: Da je trpljenje. Na enem samem ‚primeru' je do skrajnih globin doumel prvi zakon *sāmsāre*, sveta rojevanja in umiranja. In takrat se je začela njegova Pot.

CITIRANA LITERATURA

Veljačić Č.: »Razmedja azijskih filozofija« (Zagreb, Liber, 1978).
Radakrišnan S.: »Indijska filozofija« (prev. Beograd, Nolit, 1965).
Stcherbatsky Th.: »Buddhist Logic« (angl. prev., New York, 1962).
Seal B.: »Positive Sciences of Ancient Hindus« (Calcutta, 1952).
Vidyabhushan: »History of Indian Logic« (Calcutta, 1970).
Aristotel: »Organon« (sh. prev., Beograd, Kultura, 1970).
Bocheński I. M.: »Formale Logik« (Frjiburg, K. Alber, 1956).
Łukasiewicz J.: »Aristotle's Syllogistic« (Oxford Univ. Press, 1957).
Kneale M. & W.: »The Development of Logic« (Oxford Univ. Press, 1962).
Jerman F.: »Med logiko in filozofijo« (Ljubljana, CZ, 1971).

Aristotelov paradoks

NENAD MIŠČEVIĆ

V zgodovini filozofije je prvi sistematičen poskus, da se zgradi teorija pomena za (specifično) filozofske termine, ostal ohranjen pri Aristotelu. To seveda ne pomeni, da takih poskusov ni bilo tudi prej. Ni verjetno, da se — recimo Heraklit — ni zavedal specifičnosti jezikovnega gradiva, s katerim je delal, vendar so tudi fragmenti, ki kažejo z dokajšnjo gotovostjo v nasprotno smer. Kot poskus, da se podedovana abstraktno-ontološka teorija (pitagorejska, eleatska) skupaj s pripadajočo terminologijo preobrazi in vključi v kontekst dialoškega raziskovanja, ki mora kulminirati v praktičnem sprevidu, relevantnem za življenje in ob ravnanjih udeležencev v pogovoru, se ravno tako lahko bere Platonove dialoge, posebno pozne. Toda Aristoteles je prvi avtor, pri katerem imamo ohranjen tekst, v katerem se eksplicitno postavlja vprašanje o načinih izrekanja ključnih filozofskih kategorij.

Filozof operira z zelo širokimi pojmi, katerih uporaba je razmeroma prožna: pojmi, kot so »vzrok«, *arche* ali *eidos* nimajo nekega trdno določenega pomena, temveč dobivajo pomen v kontekstu posebne situacije pojasnitve, v kateri nastopajo in igrajo vlogo splošnih naznak. Mnogi filozofsko zanimivi pojmi so tudi taki, da presegajo meje posamezne kategorije in da nastopajo v transdisciplinarnih kontekstih. Rešitev za problem statusa pojmovnega aparata primarne filozofije, ki jo je predložil Aristoteles, sestoji v sistematiziranju takih naznak.

To sistematiziranje bomo spremljali po vrstnem redu, ki gotovo ni zgodovinski vrstni red nastanka, vendar ustreza Aristotelovi normi, da je treba začeti s tistim, kar nam je bliže (kar pa je bilo njemu morda bolj oddaljeno in drugorazredno).

Začeli bomo s skico problematike večpomenskosti, kot je le-ta začrtana v »Kategorijah« in v »Topiki«, in prešli na tisti tip večpomenskosti, ki zagotavlja prožnost uporabe filozofskih pojmov. Potem bomo z »logičnega« prešli na »metafizično« in razložili, kako se pojmi, o katerih je bil govor v kontekstu fizike, vključujejo v splošno Aristotelovo shemo. Končali bomo s pojmoma bivajočega in biti.

Raziskovanja o večpomenskosti izražanja, o večpomenskem in enopomenskem verjetno spadajo že v najbolj zgodnjo fazo Aristotelovega dela. Navezujejo se na Platonovo polemiko proti sofistom: v tej polemiki je eno

od najmočnejših orožij razlikovanje pomena besede, eden od najboljših manevrov pa v tem, da se njihovo zanimanje za govor in morebitno manipuliranje z jezikom obrne proti njim.

V »Sofističnih elenhih« Aristoteles naznačuje, kako nastaja večpomenskost. V razpravljanjih, pravi, uporabljamo besede, kot uporabljamo pri računanju kamenčke. V razpravo ne moremo vnašati stvari in zato »namesto njih uporabljamo besede kot simbole«. Toda število razpoložljivih besed je v načelu končno. Zato je potrebno več stvari označiti z istim imenom, pri čemer seveda lahko pride do napake. Sofisti sistematsko zlorabljajo take napake, namesto da bi se jih trudili popravljati.

Podobno kot Platon, se tudi Aristoteles sklicuje na to, da se pomeni obravnavajo v diskurzivnih povezavah, da ne pademo v sofistično zanko osamosvojenih, postvarelih izrazov.

Če obravnavamo vlogo besede v celoti diskurza, v tistem, kar se danes imenuje »uporaba« v širokem smislu, se bomo zavedli, da se pomen besede spreminja s kontekstom, da omejenost leksičnega inventarja obilno nadoknadi prožnost v uporabi in da mora biti filozof v prvi vrsti sposoben opisati variacije v uporabi, ponuditi tipologijo teh variacij (od tistih, ki popolnoma brišejo enotnost pomena, preko tistih, ki prožnost uporabe »prenapenjajo« do komaj prepoznavnih podobnosti, do tistih, ki padejo v meje naših običajnih toleranc) in predložiti neko teorijo, ki bi pojasnila zveze med različnimi uporabami vsaj najbolj pomembnih filozofskih terminov.

Prvi korak v tej smeri je narejen na začetku »Organona«.

V »Kategorijah« Aristoteles izpeljuje znana razlikovanja med homonimi in sinonimi, pri čemer definicijo formulira tako, da se le-ta nanaša na homonimne in sinonimne stvari, v nasprotju z našimi današnjimi določitvami sinonimnosti (univoknosti) in homonimnosti (ekvivoknosti).

Primer z »zdravim« in »zdravjem« dobro ilustrira prirekanje glede na eno.[1]

Toda ta primer ravno s svojo enostavnostjo zavaja in morda celo otežuje pristop k filozofskemu vidiku problema.

Aristoteles namreč uporablja ta primer povsem neproblematično, da bi ilustriral, kako se lahko ena in ista znanost ukvarja s predmeti, ki so povezani samo s prirekanjem glede na eno, in na ta način vleče analogijo med filozofijo in medicino. Toda razlika med filozofijo in drugimi znanostmi je ravno v tem, da predmet filozofije presega meje nekega rodu, celo naj-

[1] Literatura o mnogoterem izrekanju, analogiji in izrekanju »glede na eno« je zelo obsežna. Ko sem pisal ta tekst, sem imel na razpolago naslednje študije: V Kalan: *Dialektika in metafizika pri Aristotelu*, Ljubljana 1981, potem temeljno študijo G. E. L. Owena: *Logic and Metaphysics in Some Earlier Works of Aristotle* in Patzigovo delo *Theology and Ontology in Aristotles Metaphysics*, oba v zborniku Barnes-Schofield-Sorabji (ur.): *Articles on Aristotle*, London 1979 ter J. Hintikka: *Aristotle and the Ambiguity of Ambiguity* v knjigi *Time and Necessity*, Oxford 1973. Omenjam še zbornik F. P. Hagerja *Logik und Erkenntnislehre des Aristoteles*, Darmstadt 1972, Wielandovo knjigo *Die Aristotelische Physik*, Göttingen, 2. izd., 1970 (pomembno zaradi ključne problematike »topoi«) in Aubenqueovo knjigo *Le problème de l'être ches Aristote*, Paris 1972. Koristen pregled zgodovine pojma »analogija« nudi D. Burell: *Analogy and Philosophical Language*, New Haven in London 1973.

širših rodov, medtem ko nobena druga znanost ne bi smela zapuščati rodu, ki mu pripadajo njeni predmeti.[2]

Govorjenje o zdravju pripada bolj ali manj enotnemu, medicinskemu diskurzu (razen če medicino povsem razdrobimo na discipline in rečemo, da se, recimo, diagnostika ukvarja z zdravjem v tem smislu, da ugotavlja odsotnost zdravja, da se profilaktika ukvarja z bodočim zdravjem za razliko od sedanjega, da se dietetika ukvarja z enim od sredstev, da se zdravje ohrani, namreč z zdravo prehrano). V nasprotju s tem pojmi, kot so *arche*, vzrok, enotnost, nastopajo v velikem številu različnih disciplin, še več, nastopajo v diskurzih različnega tipa, kot je na primer diskurz matematikov v nasprotju z diskurzom biologov.

Filozofska, ravno protofilozofska vloga prirekanja glede na eno je v tem, da na fleksibilen način poveže različne diskurze, tako da ugotovi sistematsko povezanost osnovnih pojmov, ki se v njih uporabljajo, pri čemer igrajo posebno vlogo nekateri ključni obči pojmi, ki nastopajo v vsakem od teh diskurzov, vendar pa so na neki način udomačeni ravno na področju prve filozofije.

Če preidemo s čisto logičnega razpravljanja na področje filozofije, moramo upoštevati, da se (aristotelovska) dialektika razlikuje od filozofije med drugim tudi po tem, da dialektično razpravljamo o predikatih, o abstraktno vzetih lastnostih, medtem ko filozofska razprava zahteva, da svoje teze formuliramo glede na neko bitnost, na neko podlago, ki nosi predikate, o katerih se razpravlja.

Poglejmo, kako je videti prehod s primera znotrajdisciplinarnega prirekanja glede na eno na filozofski tip takega prirekanja. Začenjamo s primerom, ki je soroden tistemu iz medicine.

Enostaven primer mnogoterega izrekanja, ki je, morda, v zelo širokem smislu tudi izrekanje glede na eno, najdemo v tekstih, kot je tisti iz razprave o rojevanju, postajanju in propadanju v knjigi Alfa »O nebu«. Tam Aristoteles opozarja na to, da je treba mnogotero izrekanje znati prepoznati tudi tam, kjer to ni pomembno za konkretno argumentacijo, vendar je v interesu jasnosti mišljenja. Definirajoč besedo *geneton*, razlikuje tri sorodne pomene: prvi, po katerem je *geneton* tisto, ki nekoč ni obstajalo, potem pa obstaja;

---

[2] Primarna filozofija bi morala združiti različne znanosti, vendar ne tako, da te znanosti deduktivno sledijo iz postavk primarne filozofije. Platonova »dialektika« je tukaj neka vrsta negativnega vzora. Le-ta je raziskovanje tistega splošnega, pa tudi primarna filozofija se mora ukvarjati s splošnimi načeli. Platonova »dialektika« že vsebuje v obliki skice problem odnosa med splošnostmi, ki se nanašajo na predmete (ideja človeka, ideja konja) in splošnostmi višjega reda, ki so skupne večjemu številu idej (istovetnost, različnost, enotnost), problem, ki ga primarna filozofija nedvoumno deduje od dialektike. Vendar pa je Platonova napaka v tem, da je dialektiko videl po vzoru na druge znanosti, kot znanost nad znanostmi. Toda primarna filozofija mora biti po tipu različna od drugih znanosti, če hoče biti zares obsežna. Ko bi posamezne znanosti preučevale bitnosti v istem smislu in na isti način kot tudi primarna filozofija, ko bi njihovi teoremi morali biti del deduktivnega zapiranja sistema aksiomov primarne filozofije, bi bilo nemogoče zgraditi znanosti, preden se ne bi zgradila prva filozofija.

»Ko bi obstajala znanost o vsem, kot nekateri pravijo, bi tisti, ki bi se je začenjal učiti, ne smel vedeti ničesar. Vendar ni učenja brez predhodnih vedenj, bodisi popolnih ali delnih, bodisi da se sledi dokazovanje ali definiranje — podobno velja tudi za indukcijo.« (Met.)

Rešitev tega problema, ki jo je predlagal Aristoteles, je vsekakor eno njegovih najpomembnejših filozofskih odkritij in je — v znatno spremenjeni obliki — igrala pomembno vlogo v zgodovini filozofije.

drugi, če je tako, da lahko nastane in tretji, če v principu dopušča postajanje, čeravno v dejanskosti niti ni nujno, da obstaja.

Nekje med takim nedoločenim primerom mnogoterega izrekanja in tistim primerom, ki nas posebno zanima v primarni filozofiji, leži primer, ki mu v literaturi, kolikor nam je znano, niso posvečali nobene pozornosti. To je primer interteorijskih primerjav. Dve tezi B_1 in B_2, ki pripadata vsaka po eni teoriji T_1 in T_2 v tem smislu, da je njuno obstajanje implicirano z dotično teorijo, pri čemer je vloga, ki jo igra B_1 v T_1 podobna vlogi, ki jo igra B_2 v T_2, sta pogosto označeni z istim terminom, ki se potem izreka glede na tisto, kar je analogno v njunih vlogah: Aristoteles običajno ne razlikuje primera, ko je v slovarju obeh teorij uporabljen isti termin, od primera, ko isti termin nastopa v slovarju neke metateorije, niti ne ločuje tretjega primera, ko je T_2 zrelejša ali bolj razvita teorija, ki inkorporira T_1 ali kakega od njenih fragmentov, in pri tem zamenjuje termin za B_1 iz slovarja T_1 s terminom za B_2 iz lastnega slovarja. To nerazlikovanje je prizadejalo mnogo muk zgodovinarjem filozofije, ker je stalna Aristotelova praksa in praksa njegovih učencev in komentatorjev, da podtikajo svojo terminologijo na mesto terminologije prejšnjih filozofov, da bi označili nekaj, kar je po njihovi sodbi pri starejših filozofih analogno nekemu njihovemu filozofskemu pojmu. (Navajamo dva znana primera. Prvi se nanaša na Teofrastov tekst, oziroma Simplicijev o Anaksimandru: »A. je prvi rekel, da je *arche* in element vseh stvari *apeiron*, in je prvi dal *arche* to ime«. Treba je seveda uganiti, katero ime je čemu dano. Drugi obče znan primer so »homeomerije«. Še vedno ni jasno, ali je to izviren Anaksagorov izraz ali pa je Aristoteles podtaknil svoj termin za nekaj, kar se mu je zdelo podobno pri Anaksagori tistemu, kar je on, Aristoteles, imenoval »homeomerije«. Interteorijske primerjave so zanimive v toliko, ker gre tu za dva diskurza znotraj iste znanosti, ki sta lahko dokaj različna v svoji celotni in definitivni obliki. Zato je prirekanje glede na eno v primeru teh primerjav dober primer za nek prehodni stadij, v katerem izraz še ni povsem transkategorialen niti interdisciplinaren, vendar ne gre niti za enostavno razlezenost uporab znotraj enega področja oziroma znanosti.)

Dobre primere takega prirekanja glede na eno nam nudi knjiga »Delta« Metafizike, ki je v celoti posvečena različnim pomenom filozofskih terminov.

Da bi nakazali paradoks, ki preti Aristotelovi teoriji, izbiramo kot primer prirekanja glede na eno sam termin *hen* — »eno«.

Aristoteles najprej uvaja razlikovanje med naključno in bistveno enotnostjo. Dve lastnosti, ki se srečujeta pri isti bitnosti, sta naključno istovetni, ko vsaj ena od njiju ni nujna lastnost te bitnosti. Bistveno eno je tisto, kar ni naključno istovetno. Tukaj je spet več možnosti. Najprej je tukaj zunanja enotnost, ki se kaže v nepretrganosti, ki je spet lahko naravno dana ali pa umetno proizvedena. Naravno nepretrgano bivajoče je v večji meri enotno (»eno«) kot umetno spojeno. Potem, enotnost se nanaša na tisto, kar je fizično ali pojmovno nedeljivo, ali na tisto, kar proizvaja nedeljivost. S temi obeležji Aristoteles v glavnem izčrpuje popis različnih vrst izrekanja enotnosti. Toda v primeru »enega« gre dalje in kaže, da gre za prirekanje glede na eno. Kaj tvori središčni primer, v katerem se prireka enotnost? Eno je

arche števil. Prva razširitev: generalizacija po funkciji. Številke spoznavamo zaradi enote. Štejemo in merimo zaradi enote. Torej lahko razširimo pojem »enega« na vse, kar služi kot »enota« oziroma mera nečesa onkraj kategorije količine. Še širše, »eno« je vse, kar služi kot prvi korak, kot *arche* pri spoznanju. Obravnava se potem širi na transkategorialno uporabo »enega« nasploh. »Poleg tega so nekatere reči po številu eno, druge glede na *vrsto*, druge glede na rod, še druge pa glede na sorazmerje« (Met. 1016b), pri čemer je vsaj naslednji kriterij širši od predhodnega.

Že na teh primerih lahko vidimo, kako pojem mnogoterega izrekanja in izrekanja glede na eno dopušča filozofskemu raziskovanju, da doseže potrebno prožnost. Navedena definicija »enega«, na primer, združuje spoznanja iz različnih področij. Vendar ne vsiljuje toge sheme, niti ne nudi zbira postavk o »enem«, iz katerih bi bilo, samo ob uporabi logičnega aparata in brez vsebinske obogatitve, mogoče izvesti teoreme posameznih znanosti, ki se nanašajo na »enotnost« in »enote« na njihovem lastnem področju. Kaže se, vsaj načelno, da so različni diskurzi medsebojno nezvedljivi, da pa med njimi obstaja nekakšna sistemska ureditev. Filozofija raziskuje to ureditev in hoče najti njen temelj v samih stvareh, v tistem, čemur se prirekajo izrazi, o katerih gre beseda. Če se izrazi prirekajo glede na eno, sme filozof predpostaviti, da to ni naključna koincidenca niti muha jezika. Kreniti mora od predpostavke, da tej sistemski zvezi nekaj ustreza tudi v dejanskosti. Ta predpostavka se lahko izjalovi, lahko se izkaže, da gre za navadno, hudobno homonimijo, za posamezno muho etimologije. Toda velike, sistemske povezanosti ne morejo biti naključne, sicer se ne bi ohranile v jeziku, ne bi uspešno služile v klasificiranju predmetov, v planiranju dejavnosti, v olajševanju komunikacije.[3]

---

[3] Aristoteles v knjigi »Gama« predpostavlja kot sprejete rezultate kritike prejšnjih filozofov, še posebno pa pomemben rezultat, da se lastnosti in kvantiteta ne smejo šteti za samostojno obstoječa bitna kajstva. Ta rezultat že sam po sebi zagotavlja verodostojnost alternativnega pojmovanja, po katerem obstajajo konkretne posamezne stvari, bitnosti, o obstoju lastnosti, količin, dogodkov pa govorimo toliko, kolikor jih povezujemo s konkretnimi predmeti, z bitnostmi (ousiai).

To povezovanje z bitnostmi je nekaj, kar pripada vsakdanjemu govoru. Ko govorimo o avtomobilski nesreči, ne govorimo o dogodku kot nerazstavljivi točki ali pa povezanem segmentu prostora-časa, temveč kot o nečem, kar se je zgodilo med, recimo — dvema avtomobiloma. Trčenje identificiramo izhajajoč iz tistega, kar je trčilo, ne narobe. Vse to še zdaleč niso definitivni argumenti, vendar je dejstvo, da povezovanje lastnosti in dogodkov s posameznimi predmeti spada v čvrste značajske črte vsakdanjega diskurza.

Povezovanje z bitnostjo se v Aristotelovi shemi kaže kot vzoren primer prirekanja glede na eno. »Trčila sta dva avtomobila« — to potrjuje obstoj dogodka, vendar tako, da ga privede v odnos do avtomobila.

»Za določene stvari se res pravi, da so (stvarnosti) bitna kajstva zato, ker so (substance) bitnosti, *ousisi*, za druge zato, ker so občutki bitnosti, za tretje zato, ker so gibanje k bitnosti ali nasprotno, uničenje bitnosti, ali zato, ker so odvzemanja, lastnosti bitnosti, ali pa zato, ker so faktitivni vzroki bodisi ene bitnosti bodisi tistega, kar se imenuje v odnosu na neko bitnost, ali naposled zato, ker so zanikanja neke lastnosti bitnosti ali zanikanja same bitnosti.« (Met. 1003 b) V izrekanju glede na bitnost je ohranjena enotnost. Ta enotnost je širša od enotnosti najširših rodov, vendar je bolj rahla kot enotnost znotraj rodu.

Dober primer za polemično in konstruktivno uporabo tega nauka je že omenjena argumentacija v korist obstajanja narave v knjigi Alfa »Fizike«. Eleati izhajajo iz sprejemljive trditve, da nekaj obstaja, da je bivajoče. Toda s to trditvijo kombinirajo drugo, ki je problematična: da vse, kar obstaja, obstaja v istem smislu in na isti način. Sklep, ki ga izpeljujejo, je znan: obstaja le eno, nespremenljivo bivajoče. Aristoteles oporeka trditvi o istopomenskosti. Če za razne stvari pravimo, da obstajajo, to ne pomeni nujno, da so vse te stvari istovrstne.

S tem smo prispeli v samo središče ontološke problematike. Potem ko smo spoznali stopnje mnogoterega izrekanja, od običajne mnogoterosti znotraj ene znanosti, preko različnih oblik povezovanja med znanostmi, prihajamo do pojmov, kot so enotnost, istovetnost, razlika, ki nosijo glavno breme specifično ontoloških razpravljanj. Vsa glavna, povsem splošna določila, ki se tičejo bitnosti in — širše — bivajočega, se izrekajo transkategorialno, mnogotero glede na eno in zaradi tega lahko figurirajo v različnih znanostih, ne da bi ogrozile njihovo samostojnost.

Kakšna je potem stvar z bitnimi kajstvi, kako je z obstajanjem, bitjo, bivajočim nasploh?

Tudi ti pojmi se bodo seveda izrekali mnogotero, in to Aristoteles poudarja skoraj od samega začetka knjige »Gama«. Toda treba je postaviti vprašanje, ustvariti aporije.

Predvsem je jasno, da se pojmi bivajočega, glagol »biti« in sorodni izrazi morajo vključiti v sistem mnogoterega izrekanja, če se želimo izogniti prepadu med središčno ontološko kategorijo bivajočega oziroma biti in celim nizom ključnih pojmov (eno, istovetnost, itn.), ki pobliže določajo bivajoče. Ko bi bili vsi ključni pojmi taki, da se izrekajo mnogotero, samo bivajoče, bit in »biti« pa bi zadržali enopomenskost, bi bilo treba postulirati monolitno bit oziroma bivajoče, nedostopno kakršnikoli eksplikaciji, tako, da izrazi, ki se nanjo nanašajo, pripadajo bistveno drugačni semantični kategoriji od vseh drugih filozofskih terminov. S tem bi primarna filozofija zadobila predmet, vendar bi izgubila smisel. Govor o biti in bivajočem ima priložnost biti razumljiv le v sistemu, v mediju obsežnega diskurza, v katerega stopajo navedeni ključni pojmi.

Toda ko smo enkrat v pojmovni aparat bivajočega, biti, glagola »biti« vnesli mnogoterost, se zastavlja vprašanje, kje se zaustaviti. Aristoteles predlaga, da se ustavimo pri razdelitvi na bitnost po eni strani in na vse tisto, kar bitnosti pripada, kar se z njo dogaja in kar le-ta dela po drugi strani. Za to navaja dobre razloge, vendar bomo videli, da sam ne jemlje

---

Dela se, kot da ne ve, da nasprotnik ne sprejema teze o večpomenskosti in postavlja vprašanja, izhajajoč iz te teze:

»Začnimo s tistim, kar se je že udomačilo: ker se bivajoče izreka na več načinov, kaj pravijo tisti, ki trdijo, da je vse eno? Ali je vse bitnost, ali so to kvalitete, ali količina? In spet: ali je vse eno edino bitnost, kot npr. en človek, ali en konj, ali ena žival? Ali je vse neka kvaliteta, na primer svetlost ali toplota? Vse te možnosti so različne in jih je nemogoče braniti. Naj bodo ta bitna kajstva bitnosti, ali kvaliteta, ali količina in naj bodo medsebojno neodvisna ali pa ne, bo to več bitnih kajstev.« (Phys. 185 b)

Po rušilni kritiki, v katero je seveda pritegnjena tudi teza, da se »eno« izreka na več načinov, Aristoteles postavlja nekatere ključne lastne teze. Lastnosti se ne razlikujejo od stvari, katerih lastnosti so, po tem, da bi ene bile oddvojene od drugih, temveč po svoji biti, po načinu, kako obstajajo. Treba je imeti pred očmi oboje (synoran), Parmenides pa ravno tega ni razumel. Sklep: nemogoče je, da bi bilo bivajoče eno v smislu, v katerem so to hoteli eleati.

Nekateri zgodovinarji filozofije razlagajo to polemiko proti eleatom kot potezo, ki je sorodna in korelativna pripombam o sofistiki v odlomku iz knjige »Gama«, ki smo ga citirali. Menijo, da sam Aristoteles vidi svoj nauk kot pravilno tretjo pot med dvema vrstama skrajnosti: po eni strani skrajnosti, v katere padajo sofisti, ki ignorirajo vprašanje o tem, kar je, in razpravljajo o vseh lastnostih kot o nečem samostojnem in relativnem ter v tem smislu akcidentalnem, po drugi strani pa skrajnosti eleatske monolitne biti.

svojega priporočila za končno in brezprizivno, in da v osrednjih knjigah »Metafizike« zastavlja ravno kot prvo in odločilno vprašanje problem, ali se ne izreka tudi »bitnost« na razne načine in da nanj odgovarja pritrdilno.

Aristoteles navaja nekatere načine izrekanja bivajočega in biti na različnih mestih v »Metafiziki«. V knjigi Ipsilon omenja bitnost-akcidence, potem odnos možnost-nujnost, naposled smisel, v katerem se »bivajoče« sklada z »resničnim«. Za ta zadnji smisel Aristoteles pravi, da tu ne gre za glavni smisel besede »bivajoče« in zato ga bomo pustili ob strani (ne glede na to, da je tema sama po sebi zanimiva in da jo v literaturi pogosto obdelujejo). Videli smo že, v katerem smislu so lastnosti in dogodki sekundarni glede na bitnost.

Je podobna stvar z možnostjo in dejanskostjo?

Aristoteles, oborožen s tem pojmovnim aparatom, v knjigi »Gama« po malem zmagoslavno napoveduje možnost, celo obstajanje prve filozofije: »... znanost, ki raziskuje bivajoče, kolikor je bivajoče, ter tisto, kar z njim samo od sebe nastopa« je naposled iz stadija meglenega in protislovnega projekta, eleatskega in platonskega, prešla v stadij sistematske izgradnje. Ključ za to izgradnjo je teza, da se o bivajočem »govori na več načinov, vendar vedno glede na eno in glede na eno naravo, vendar ne homonimno«. (Met. 1003a) Pluralnost diskurzov, katere in katero mora upoštevati primarna filozofija, ni taka, da bi filozof postal nemočen. Razvejanje različnih vedenj in govorov dopušča, da se najde dvojna opora za sistematizacijo in ontološko razlago:

1. obstajajo sistematske pravilnosti v uporabi ključnih splošnih pojmov, kot so bivajoče, enotnost, istovetnost, vzrok, *arche*, odsotnost in podobno;

2. v dejanskosti obstaja enoten tip predmetov, ki leži v temelju teh diskurzov v tem smislu, da se vsi ti diskurzi v skrajni liniji tičejo tega tipa predmetov, celo tedaj, ko neposredno ne govorijo o njem — vsi ti diskurzi govorijo o tistem, kar je, in znotraj tistega, kar je, se v skrajni liniji tičejo privilegiranega tipa bivajočega — tičejo se bitnosti.

Primarna filozofija oziroma »preučevanje resnice« je v določenem smislu zelo težka znanost. Razlaga, ki jo Aristoteles daje v nekem, po vsem sodeč zgodnjem tekstu (Metafizika, knjiga Alfa elatton), se zdi, po branju knjige Gama, ganljivo naivna — težava je menda v nas, ker nismo navajeni na bleščeč sijaj Resnice. V nasprotju s tem knjiga Gama kaže, da problem leži v sami stvari. Enotnost primarne filozofije je nestabilna, to ni enotnost nekega monolitnega predmeta niti enotnost, zagotovljena z enotno metodo. Nasprotno, predmet je skoraj neulovljiv. Tam, kjer ima filozof pred sabo konkretne bitnosti, ki so najbližji predmet njegovega preučevanja, interferira s »fizikom« — razlika je v subtilnem razlikovanju vidikov, ne pa v tem, da vsak obdeluje svoj lasten vrt. Beg v teologijo ne pomaga, ker preučevanje najvišjega bivajočega nehuje biti privesek religije in postaja avtonomna filozofska dejavnost le, če je pojasnitev narave in morebitnega delovanja najvišjega bitja taka, da na ključen način v njem nastopajo načela in pojmi, ki veljajo za vsa bitja. Ravno tako, metoda ni privilegij primarne filozofije. Filozof diskutira o tistem, kar se ne da deduktivno dokazati, da bi pojasnil, razsvetlil in naredil plavzibilno tisto, kar na nejasen način že domnevamo.

Z enim delom se njegovo delo razlikuje od dela sofista le po tem, da je uspešen po strogih kriterijih.

Ni čudno, da Aristotelov tekst omahuje nasproti vsem težavam. V knjigi Gama srečujemo mesta, v katerih se enotnost bivajočega in enega obravnava, kot da pripada rodu. Vsaka znanost govori o nekem rodu in tako tudi primarna filozofija. Še slabše, govori se o vrstah bivajočega, kot da je bivajoče najvišji rod, ki sprejema specifične razlike. Triumfalen razglas, da obstaja znanost o bivajočem kot bivajočem, tako tuintam spremlja zapuščanje temeljnih načel, na katerih bi taka znanost morala sloneti.

Drugo skrajnost srečujemo v Nikomahovi etiki, kjer Aristoteles preprosto trdi, da ne obstaja enotna znanost o bivajočem.

Na srečo velik del »Metafizike« sestoji ravno v tem, da se na analizi najtežjih vprašanj pokaže, da je primarna filozofija vseeno možna, če ne kot dokazna znanost, pa vsaj kot sistematsko ukvarjanje s področjem, ki poseduje relativno enotnost in katerega nedoločenost glede na znanosti je v dokajšnji meri uravnotežena z obsežnostjo pristopa in pomembnostjo problema.

Preden preidemo na knjige o »bitnosti«, je treba naš prikaz mnogoterega izrekanja zaokrožiti z opombami o metodoloških posledicah tega, da je mnogotero izrekanje dominanten tip govora, s kakršnim se ukvarja primarna filozofija. Te posledice niso eksplicitno začrtane v Aristotelovem tekstu, vendar menimo, da je pomembno sprevideti njihovo prisotnost, da bi razumeli aporetični značaj nekaterih centralnih knjig »Metafizike«.

Ali je tezo, da se nekateri ključni pojmi primarne filozofije izrekajo mnogotero, mogoče posplošiti in v kakšni meri? Poglejmo, kako je s stvarjo v praksi, v delu teksta. Najprej vsebinski vidik analize:

Kaj je »bivajoče« (to on)?

Odgovor je odvisen od tega, v katerem smislu je vzeto »bivajoče«. V prvem in glavnem smislu »bivajoče« označuje bitnost, potem pa lastnosti, stanja, itn.

Kaj je »bitnost« (ousia)?

Odgovor je odvisen od tega, v katerem smislu je vzeta »bitnost«. Nekateri pravijo, da je bitnost materija, nekateri pa, da je v prvi vrsti bitno kajstvo bitnost.

Sedaj torej končno vemo, kaj je bitnost. Bitnost je bitno kajstvo (to ti en einai).

Seveda, vendar niti vsako bitno kajstvo ni bitno kajstvo. »Bitno kajstvo« se izreka na več načinov.

Zdi se, da mnogotero izrekanje prinaša s sabo zanimive razvejitve. Ta vidik, ki zadeva vsebino, je okrepljen, ko preidemo na formalni vidik. Novejši avtorji, pišoč o »mnogoterem izrekanju«, praviloma sledijo imanentnemu pristopu in iščejo pri samem Aristotelu pojasnitve in preciziranja, kot to tudi zahtevajo norme znanstvenega ravnanja. Tako potem prihajajo do tega, da je mnogotero izrekanje praviloma izrekanje glede na eno, to pomeni glede na tisto, kar je prvo (v zbiru referentov mnogotero izrečenega izraza). Potem velja napotiti na Aristotelova pojmovanja o tem, kaj pomeni, da je nekaj »prvo«. Odgovor: »prvo« se izreka mnogotero. To pomeni, izraz

»prvo« se izreka glede na eno, to pomeni, glede na tisto, kar je prvo med pomeni izraza »prvo«. Tukaj imamo očiten regres.

Aporijo, ki se tukaj pojavlja, bi lahko — z nekaj pretiravanja — imenovali Aristotelov paradoks.

Aristotelu je bilo jasno, da pojasnjevanje na terenu filozofskih terminov ne more slediti obrazcu deduktivne pojasnitve. V »Drugi analitiki« kaže, da pojasnitve v znanostih predpostavljajo strukturo dokaza oziroma sklepa: dani teoremi ali deduktivno sledijo iz drugih teoremov ali pa neposredno iz aksiomov. Gibanje v krogu je »prepovedano« in v vsakem primeru neinformativno. Toda obstaja izjema, omenjena mimogrede: »Sodbe, katerih termini niso vzajemno zamenljivi, ne morejo nikoli biti predmet krožnega dokaza«. (»Organon«) Toda ključni filozofski termini so v velikem delu ravno taki, da so »medsebojno zamenljivi« (če je pojem P resničen v nekem razredu predmetov, je resničen tudi pojem P_1 in tako dalje), pri čemer so očitni primeri pojmi »bivajočega«, »enega«, »istovetnega«.

Zanimivo je, da se »Aristotelov paradoks« pojavlja tako na formalni kot vsebinski ravni. Teza o mnogoterem izrekanju je taka, da pretendira na popolno splošnost.

Z drugimi besedami, niti en ključni pojem primarne filozofije se ne more izogniti mnogoterosti v izrekanju. Ko bi namreč lahko našli tak pojem, potem bi, s prikladno restrikcijo, lahko omejili pojme, ki jih je mogoče definirati z njegovo pomočjo, in tako naprej, dokler ne bi prišli do nekega sinonimnega jedra, iz katerega bi se lahko rekonstruiralo nek pomembnejši fragment primarne filozofije. Toda to je v nasprotju s temeljnimi tezami o predmetu in stilu primarne filozofije.

Alternativa je jasna: ali sistemska mnogoterost ali taka teorija pomena za filozofske termine, ki jih bo zenačila z univoknimi izrazi znanosti in vsakdanjega govora. Toda v primeru sistemske mnogoterosti moramo računati s tem, da so vsi ključni pojmi mnogotero izrečeni tako, da njihovi medsebojni odnosi podpirajo to mnogoterost, tudi s tem, da se pojem »mnogoterosti« seli tudi v našo teorijo pomena za termine — kar pomeni, da se »biti izrečen mnogotero« lahko pojasni le s sklicevanjem na mnogotero izrečeni pojem »mnogoterosti« oziroma, v primeru »izrekanje glede na eno«, s sklicevanjem na mnogotero izrečeni pojem »enega«.

Paradoksu se torej ne da izogniti z razlikovanjem jezika teorije od jezika, s katerim se o teoriji govori. Mnogoterost se seli, premešča v vse sloje take hierarhije.

Neizbežnost paradoksa pa ne potegne za sabo zloma teorije. Neizbežnost paradoksa ji vsiljuje določen, slabo holističen značaj. Da bi razumeli kakšen fragment »primarne filozofije«, moramo posedovati implicitno razumevanje celotnega pojmovnega aparata primarne filozofije. Vendar to ni tako skrajno težko. Implicitno razumevanje temelji na tem, da primarna filozofija, kot jo vidi Aristoteles, sloni ravno na invariantah, skritih v našem običajnem govorjenju o stvareh. Kolikor »primarna filozofija« opisuje eksplicitno tisto, kar mi vsi že implicitno vemo v modusu »vedenja kako«, lahko računa na naše implicitno »dispozicijsko« posedovanje dotičnega pojmovnega aparata,

kolikor Aristotel zavestno inovira, lahko računa na skupno izhodiščno točko in na strinjanje v metodi.

Poglejmo, kako je to videti v praksi.

Mnogotero izrečeni izrazi se pojasnjujejo z napotevanjem na druge, ravno tako mnogotero izrečene. S tem se ustvarja mreža pojmov, ki so vsi razvejani, večpomenski, vendar ne vsi na strogo isti način. Tisto, kar nas res tudi zanima, je povezanost med temi različnimi razmejitvami. Filozof pojasnjuje, ne pa deducira in mu niso potrebni pojmi, ki bi bili strogo prvi v nizu. Vzemimo primer. Aristoteles — potem ko je predpostavil, da se »bivajoče« izreka mnogotero, da pa je središčni primer izrekanja tisti, ki referira na bitnost, postavlja vprašanje, na koliko načinov in na katere načine se izreka »bitnost«. V prvem trenutku se zdi, da je problem razumevanja izraza »bivajoče« preprosto premaknjen naprej brez kakršnekoli koristi. Vendar pa je s fiksiranjem na bitnost že pridobljena neka usmerjenost. Karkoli že naj prinese nadaljnja analiza, vemo, da teza o primatu bitnosti implicira, da — recimo — rjav konj obstaja kot relativno neodvisno bitje, da pa rjava barva konja ni nekaj samostojnega. To nas že usmerja, napotuje na pot, po kateri se moramo gibati, da bi zvedeli kaj več. Potem, na nadaljnji stopnji analize Aristoteles pravi, da se z bitnostjo imenujejo stvari, ki so enotne. To nas napotuje na pojem enega oziroma enotnosti. »Eno« se spet izreka mnogotero. Če zvemo, da se »ene« imenujejo tiste stvari, ki so nekakšne samostojne bitnosti, potem domnevamo, da smo prevarani, da je zares prišlo do hudobnega kroga: bitnost se določa s pomočjo enega, eno pa s pomočjo bitnosti. Toda ko Aristoteles precizira, da so enotne tiste bitnosti, ki se držijo skupaj zaradi naravne povezanosti, ne pa tako, da so umetno sklepane, je potem to podatek, ki nam pomaga razumeti, po čem je neka stvar »ena« ali enotna, in da potem pripišemo lastnost »bistva bitnosti« takim stvarem. Ta primer kaže, da samo dejstvo, da se uporaba ključnih pojmov razveji, ne vodi nujno do hudobnega regresa.

Razvejitev se zaustavi, ko preidemo na konkretno. Pojem materialnega vzroka označuje zelo različne stvari v različnih znanostih, vendar v neki določeni znanosti nastopa sorazmerno enopomensko, sinonimno. Zaradi tega nam diskurzi posameznih znanosti služijo kot opora, da bi z indukcijo pojasnili smisel posameznih pojmov. Primer: »eno« ali enotnost se izreka na mnogo načinov, tako da je recimo konj nekaj, kar ima lastnost enotnosti delov v mnogo večji meri kot — recimo — zbir zvitkov v Andronikovi skrinji, ki bodo vsi skupaj tvorili »Metafiziko«. Vse to je še vedno sorazmerno nedoločeno. Toda, znotraj aritmetike, natančno vemo, kaj je enota, in kaj pomeni »ena« v aritmetiki ter izraz en v — na primer — sintagmi »en narod«.

Kje se natančno zaustavlja večpomenskost? Zdi se nam, da bi končni odgovor moral biti: pri posameznih stvareh kot primerkih vrste. Sinonimnost v okviru vrste je podlaga Aristotelovega realizma — naj še tako variira pomen najsplošnejših pojmov, naj bodo še tako nestabilni vrhovi našega vedenja, ta nestabilnost ne vodi k ontološki relativnosti. Obstajajo posamezne stvari, ki so primerki vrste, bitnosti, ki imajo *eides*. Voda ostaja to, kar je, ne glede na to, naj so se še tako spremenili naši pojmi vzroka ali

arche. Vendar ravno tako obči pojem vzroka ali *arche* ni enopomensko določen z našimi fizikalnimi spoznanji. Je samo zelo splošna naznaka, po kateri se ravnamo v raziskovanju.

Tako nas »Aristotelov paradoks« po ovinku pelje do pogosto kritizirane teze, da so obči filozofski pojmi pravzaprav »topoi«, stališča, s katerih organiziramo naše vedenje in poskušamo razumeti implicitno zgrajenost našega govora.

Prev. B. Kante

Srednjeveški poskusi v epistemični logiki I

IVAN BOH

Tako imenovana »tradicionalna« ali »klasična« logika je delila svojo snov na tri dele: POJEM (termin), SODBA (stavek) in SKLEPANJE (argumentacija). Ta razdelitev je tuja skoraj vsej srednjeveški logiki in se je v glavnem pojavila ter ustalila šele v dobi renesanse. Niti srednjeveški komentarji raznih knjig Aristotelovega *Organona* niti novonačrtovani srednjeveški učbeniki, kot npr. *Summulae logicales* Petra Španskega, niso poznali take razdelitve. Nasprotno, stavek (*propositio*) in logične relacije med stavki so bili v ospredju že pri Petru Španskemu,[1] še najbolj vidno pa pri avtorjih iz 14. stol., kot npr., Walterju Burleighu, Johanesu Buridanu in Albertu Saškemu. Ti so pojmovali formalno logiko kot deduktivno-arhitektonsko zgradbo, v kateri najdemo na prvem mestu osnovna pravila konsekvenc med stavki, pojmovanimi kot nedeljive enote; nato pridejo pravila konsekvenc, katerih veljava sloni na notranji zgradbi stavkov; kategorična silogistika pride šele na tretje mesto in Burleighu za njeno celotno obravnavo[2] ne vzame niti cele

[1] Filozof in logik Peter Španski, pozneje papež Janez XXI, je napisal svoj znameniti logični *Tractatus*, ki so ga pozneje imenovali *Summulae logicales*, v desetletju pred svojo smrtjo 1277. Delo je doživelo ogromno izdaj in komentarjev v naslednjih štiristo letih ter je bilo znano po celi Evropi. V knjižnicah na Slovenskem je ohranjenih več inkunabularnih izdaj komentarjev k Petrovim *Summulae;* na primer: *Ioannis de Magistris Summularum Petri Hispani Glossulae*, Venetiis 1490 (frančiškanska knjižnica v Ljubljani, Inc. II/49); *Parvorum Logicalium Petri Hispani et super tractatibus Marsilii*, Basileae, 1487 (franč. knj. v Lj. II/39); *Antonii Andreae Scriptum in Artem veterem Aristotelis eti in divisiones Boethii*, Venetiis, 1492 (franč. knj. v Lj. V/87); *Petri Hispani Summulae logicales cum commento Iohannis Versor*, Venetiis 1488 (franč. knj. v Novem mestu, Inc. 7215); *Johannis de Monte Petri Hispani Logicae Expositio, una cum textu eiusdem*, Venetiis 1500 (pokrajinski arhiv v Piranu); *Parvorum logicalium . . . Petri Hispani priores (libri) sex . . . cum utilissimis commentariis . . ., per Conradum Pschlacher*, Vienna 1519 (NUK, Ljubljana, No. 4863).

[2] Boh, Ivan, »Consequences«, v *Cambridge History of Later Medieval Philosophy* (N. Kretzmann. A. Kenny, J. Pinborg, ur.), Cambridge University Press, 1982, str. 300—314; *idem:* A Study in Burleigh: »Tractatus de regulis generalibus consequentiarum«, *Notre Dame Journal of Formal Logic* 2 (1962), str. 83—101; *idem:* »An Examination of Somj Proofs in Burleigh's Propositional Logic«, *The New Scholasticism* 38 (1964), str. 44—60; Prior, A. N., »On Some Consequentiae in Walter Burleigh«, *The New Scholasticism* 27 (1953), str. 433—46; ter Boehner, Philoteus, *Medieval Logic: An Outline of its Development from 1250 — c. 1400*, Manchester University Press, 1952. Posebno pomembni deli za novo, kvaziaksiomatsko pojmovanje konsekvenčne ali propozicionalne logike W. Burleigha sta: *De puritate artis logicae tractatus longior* (ed. Ph. Boehner), St. Bonaventure, N. Y., 1955; with a Revised Edition of *tractatus brevior;* in pa krajše delo, napisano kmalu po letu 1300, *Consequentiae*, katerega

strani. To pojmovanje je torej vsaj v nekem važnem pogledu podobno tistemu, ki ga najdemo v Russell-Whiteheadovi *Principia Mathematica*, le da izraža srednji vek logično veljavnost v obliki pravil sklepanja in ne v obliki logičnih tez v objektivnem jeziku. V svojem metajeziku so uporabljali izraze tako imenovanih »drugih intencij« (*secundae intentiones*).[3]

V vsakem stavku so razlikovali med kategorematičnimi in sinkategorematičnimi elementi;[4] brez bistvene prisotnosti obeh prvin ni stavka, torej ni izjave, ki bi ji lahko pripisal semantično vrednost »resnično« ali »neresnično«. Sinkategorematični izrazi, npr. »ne«, »če«, »in«, »ali«, »vsak«, »nekateri«, »je«, etc., so logične vezi, ki spajajo kategorematično snov v enoto, in sama ta je sposobna nositi resničnostno vrednost. Seveda so v srednjem veku imeli še mnogo specialnih razprav, npr. »O lastnostih terminov«, »O analizi terminov«, »O (logičnih) dolžnostih«, »O nerešljivih problemih oz. izjavah«, itd. Zanimivo je, da gre tudi pri takih »postranskih« razpravah v bistvu ali za analizo stavkov ali za ugotavljanje lastnosti terminov, v kolikor so ti termini uporabljeni v stavku, določenem po logični moči sinkategorematičnih terminov.

O teoriji stavčnih konsekvenc kot deduktivnem sistemu ne bomo razpravljali. Omeniti pa je vredno, da so, prvič, nekatera pravila vzeta kot metalingvistični aksiomi, druga pa so upoštevana kot korolariji, izpeljani iz bazičnih ali izpeljanih, že uveljavljenih aksiomov; in drugič, da so videti nekateri dokazi dokaj sodobni.

---

kritično izdajo je pred kratkim pripravil N. J. Green-Pedersen, a še ni v tisku. Morda je ta kratki traktat prvi v svoji vrsti, torej prvi kvaziaksiomatski sistem konsekvenčnih pravil v srednjem veku.

Znano je, da so propozicionalno logiko zasnovali že megariki in stoiki v antiki. Glej Mates, B. *Stoic Logic* (University of California Publications in Philosophy, 26). Berkeley and Los Angeles, 1953. Toda raziskovalci zgodovine logike srednjega veka še niso našli neposredne zveze med antično propozicionalno logiko in logiko 14. stol. na latinskem Zahodu. Kolikor je pač elementov propozicionalne logike pri Garlandu Compotisu, *Dialectica* (ur. L. M. De Rijk, Assen, Van Gorcum, 1959) in pri Petru Abelardu, bi prej izhajali iz Aristotelove *Topike*, kot iz nearistotelovskih virov. Cf. Bird, Otto. »Topic and Consequence in Ockham's Logic«, *Notre Dame Journal of Formal Logic* 2 (1961), str. 138—49; *idem*: »The Tradition of Logical Topics: Aristotle to Ockham«, *Journal of the History of Ideas* 23 (1962), str. 307—23; Stump, Eleonore, »Dialectic in the Eleventh and Twelfth Centuries: Garlandus Compotista«, *History and Philosophy of Logic* 2 (1980), str. 1—18; in pa Pinborg, Jan, »Topik und Syllogistik im Mittelalter«, v F. Hoffman *et al.* (eds.), *Sapienter ordinare. Festgabe für Erich Kleineidam* (Erfurter Theologische Studien, 24), St. Benno Verlag, 1969; *idem: Logik und Semantik im Mittelalter* — Ein Überblick (Problemata, 10), Frommann-Holzboog, 1972, str. 19—42. Ni pa seveda popolnoma izključeno, da ne bi prišlo kaj megarsko-stoiških logičnih idej v srednjeveške spise preko Cicerona in Boecija. K temu naziranju se nagiba Moody, E. A., *Truth and Consequence in Mediaeval Logic* (Studies in Logic and Foundations of Mathematics), Amsterdam: North-Holland, 1953, str. 3. Moody je tudi mnenja, da je bil tudi Jan Łukasiewicz v svojem pionirskem spisu »Zur Geschichte der Aussagenlogik«, *Erkenntis* 5 (1935), str. 111—27, istega mnenja. William and Martha Kneale, *The Development of Logic*, Oxford, Clarendon Press, 1962, ne izključujeta možnosti, medtem ko govorita Philoteus Boehner (*Medieval Logic. An Outline of its Development from 1250 — c. 1400*, Manchester University Press, 1952) in I. M. Bocheński (*Formale Logik*, Orbis Academicus III, 2 Freiburg/München, Karl Alber, 1956) o ponovnem odkritju ter o novi zvrsti logike.

[3] Prim. Moody, *Truth and Consequence in Mediaeval Logic*, str., 26—29 o srednjeveškem razlikovanju med prvimi in drugimi »intencijami«, pa tudi med prvimi in drugimi »impozicijami«.

[4] Prim. Moody, *op. cit.*, str. 16—18. Poglej tudi Kretzmann *et al.* (ur.), *The Cambridge History of Later Medieval Philosophy*, str. 211—245.

Kakor najdemo v zgodnji srednjeveški logični literaturi obravnavo aletične modalne logike v komentarjih Aristotelove *Peri Hermeneias* (pogl. 12 in 13) in *Prve Analitike* (I, pogl. 3 in 8—22), je v poznejših srednjeveških sistemih skoraj popolnoma vključena v teorijo konsekvenc.[5] Epistemična logika, o kateri seveda sploh ni govora pri Aristotelu, pa je bila verjetno že od vsega začetka vključena v teorijo konsekvenc. Izjema bi se morda zdela obdelava epistemičnih pojmov (*scitum, creditum, dubuim*, itd.) pri Psevdo-Skotu in Ockhamu, a ne smemo pozabiti, da sta tudi ta dva uvidela logično primarnost stavkov in stavčnih relacij kot takih.

V tej kratki razpravi oziroma podajanju glavnih idej srednjeveške epistemične logike moramo že vnaprej poudariti, da bomo dobili le skrajno selektivno sliko, v glavnem na podlagi tekstov osmih srednjeveških logikov (Psevdo-Skota, Walterja Burleigha (1270—1345?), Alberta Saškega (rektor univerze v Parizu 1353), Ralpha Strodea (Fellow Merton Collage-a 1359—60), Pavla Beneškega, Pavla Pergulanskega (umrl 1451/5), Aleksandra Sermonete, in Petra Mantovanskega). Druge avtorje bom navajal le priložnostno. Svojo pozornost bom obrnil posebno na tiste ideje, ki bi sodile k propozicionalni epistemični logiki, čeprav se je bilo srednjeveškim logikom težko odmakniti od silogostične logike in od propozicij, analiziranih v subjekt in predikat.

Obravnava je razdeljena na štiri razdelke. V prvem je prikazan morebiten začetek epistemične logike v srednjem veku in morda začetek epistemične logike sploh. Ne moremo seveda z gotovostjo trditi, da je s tem začel prav anonimni avtor komentarja *Prve Analitike*, niti ni zgodovinsko dokazano, da je ta avtor živel in deloval pred Burleighom, vendar je zelo verjetno, da je deloval v zadnjem obdobju 13. ali v prvem obdobju 14. stoletja. Komentar tega anonimnega avtorja, ki je dobil opisno ime Psevdo-Skot, se mi vsekakor zdi eden izmed prvih strukturalno-zgodovinskih začetkov epistemične logike.

V drugem razdelku bomo bežno pregledali definicije epistemsko-modalnih sestavljivih propozicij, ki jih je postavil Albert Saški. Definicije seveda niso oblikovane po modelu *genus-plus-differentia specifica*, marveč po modelu postavljanja nujnih in zadostnih razlogov propozicij glede na njihovo resničnostno vrednost ali glede na njihov modalni status.

V tretjem razdelku najdemo osnovni del srednjeveške teorije konsekvenc angleškega logika Ralpha Strodea, ki med svojimi znamenitimi 24 pravili

---

[5] Ideja in praksa »vpeljavanja« (»dovetailing«) sta v tem smislu lepo ponazorjeni v A. N. Prior, *Formal Logic* (Second edition), Oxford University Press, 1962, str. 73ss. Poudariti je treba, da niti Burleigh in drugi logiki v srednjem veku niti megariki in stoiki v antiki niso razvili aksiomatskega sistema *v modernem smislu;* zato bi bilo res neprimerno zastaviti vprašanja, ki predpostavljajo tak sistem. A iz teh omejitev še ne sledi, da ti logiki niso bili strogo sistematični. Tako svari John A. Trentman (»Speculative Grammar and Transformational Grammar«, *History of Linguistic Thought and Contemporary Linguistics*, ur. H. Parret, 1976, str. 279—301): »If one presupposes the properties of a modern quasi-axiomatic system to be criteria for a logical theory and asks whether Ockham has decision procedures for his propositional calculus, say, one should expect silly answers or no answer in response. There are no axioms and theorems, no formation rules and transformation rules in medieval logic. They were usually presented in the form of long lists of rules of inference, and they seem terribly ad hoc for modern tastes. This does not mean that they were in no sense systematic, nor does it mean that there is no sense in which the medieval and modern logicians were both talking about the same thing.« (str. 282).

vključuje enajst pravil iz modalne logike, in sicer štiri iz aletične in kar sedem iz epistemične logike. Poleg tega najdemo v tem razdelku še ideje nekaterih drugih logikov iz poznega srednjega veka, kolikor se nanašajo na razumevanje Strodeovih idej.

Četrti razdelek vsebuje srednjeveško obdelavo raznih pomembnih problemov epistemične logike, kot so, na primer, vprašanje intenzionalnih konteksov ter vprašanje iteracije modalitet.[6]

I. ZAČETKI EPISTEMIČNE LOGIKE PRI PSEVDO-SKOTU

Čeprav avtor komentarja k *Prvi Analitiki* oziroma dela, ki ima naslov *In Universam Logicam Quaestiones*, ki ga je Luke Wadding leta 1639 vključil v svojo izdajo del Johannesa Dunsa Skota verjetno ni istoveten s slovitim frančiškanskim mislecem, »subtilnim doktorjem« Dunsom Skotom, je vendarle treba priznati, da je ta avtor sam izreden mislec. Z modalno logiko se ukvarja v vprašanjih 25—33 in v 36. vprašanju. Ta slednji je ravno tisti, ki nas zanima, ker želimo raziskati začetke in razvoj epistemične logike.

V šestintridesetem vprašanju *(Questio)* si Psevdo-Skot postavi naslednji problem: Ali obstaja silogistično sklepanje iz propozicij, ki so sicer modalne, a so različne od nujnih, mogočih in kontingentnih propozciij?[7]

Najprej je izrazil pomisleke, češ da takih novih modusov in silogističnih sklepanj iz njih ni.

1. Aristotel takih ne pozna, oziroma jih ne omenja.

2. Če bi bil sprejemljiv še kak drugi modus za silogistično sklepanje, potem bi bilo to *scire* (vedeti, poznati, znati). Toda videti je, da ta ne vodi do pravilnih sklepov, kot lahko pokaže primer:

Vem, da je vsaka mula neplodna	Scio omnem mulam esse sterilem
To je mula	Haec est mula
Torej: Vem, da je ta mula neplodna.	Igitur scio hanc mulam esse sterilem.

Silogizem je očitno neveljaven, ker bi lahko imel obe premisi resnični, a sklep neresničen, saj bi bilo mogoče, da verjamem v obstoj mule pred menoj, a da ta ni neplodna.

3. Tudi če vzamemo kak drugi modus, npr. *opinor* (menim), *apparet* (videti je), naletimo na težave. Oglejmo si naslednji primer. Pokažimo na Sokrata, ki je videti iz daljave kot osel, in sklepajmo takole:

---

[6] Zanimivo bi bilo pogledati celo vrsto strukturalnih podobnosti med srdjeveškimi prvimi poskusi in sodobno epistemično logiko. Pregled idej sodobne epistemične logike najdemo v W. Lenzenovi knjigi *Recent Work in Epistemic Logic* (Acta Philosophica Fennica, 30), Amsterdam, North-Holland Publ. 1978, ter v J. A. Slininovi *Sovremennaja modal'naja logika* (Я. А. Слинин, *Современная модальная логика*), Leningrad, 1976.

[7] Prim. Psevdo-Skot, v *I. Duns Scoti: Opera Omnia* (Lyons 1939; ponatis Hildesheim & New York, Georg Olms, 1968), vol. I. *Super librum I. Priorum:* »Utrum ex propositionibus modalibus aliis ab istis, *necessarium, possibile, contingens*, fiat syllogismus?« str. 328A. O starih poskusih v aletični logiki je pisal že I. M. Bochenski v svojem zadnjem spisu »Notes historiques sur les propositions modales«, *Revue des Sciences Phil. et Théol.* (1937), str. 673—92, vendar pa pri srednjeveških logikih še ni našel *propozicionalne* modalne logike in seveda tudi še ni mogel poznati epistemične logike.

To se mi zdi kot osel	Hoc apparet mihi esse asinus
To je Sokrat	Hoc est Socrates
Zato: Sokrat se mi zdi kot osel.	Igitur Socrates apparet mihi esse asinus.

Sklepanje se zdi nepravilno, kajti premise so resnične, sklep pa neresničen. Da je sklep neresničen, lahko dokažemo z naslednjim silogizmom:

Menim, da noben človek ni osel	Omnem hominem opinor non esse asinum
Sokrat je človek	Socrates est homo
Torej: Menim, da Sokrat ni osel	Igitur Socratem non opinor esse asinum.[8]

V drugem delu vprašanja (ali bolje, razprave) zagovarja Psevdo-Skot nasprotno stališče, da so torej tudi nestandardni (= aletični) modusi sprejemljivi.

1. Kjerkoli drži dictum *de omni et nullo*, se da skepati silogistično. In kakor lahko rečemo v standardni modalni logiki: »Lahko se zgodi, da vsi ljudje tečejo« (»Omnem hominem contingit currere«), tako lahko rečemo »Menim, da vsak človek teče« (»Omnem hominem opinor currere«), ipd. v drugih modusih.

2. Aristotel sam govori v *Drugi Analitiki* o pravilu, ki je pravzaprav pravilo neke nove, epistemične vrste, in pravi nekako takole: če nekdo smotrno postavi nižjo premiso pod višjo, torej, če so mu premise znane (*scitae*) ali zaznane (*notae*), potem mu bo znan tudi sklep.[9]

Razpravo o svojem lastnem mnenju glede zastavljenega vprašanja razdeli Psevdo-Skot na tri dele. Prvič, Psevdo-Skot precizira, kakšne besede lahko štejemo za modalna določila, torej za funktorje ali morda predikate, ki napravijo kako propozicijo modalno. Drugič, kako se da sklepati iz takih propozicij, kadar jih razumemo v divizivnem smislu. Tretjič, kako se dá sklepati iz takih propozicij, kadar jih razumemo v kompozitivnem smislu. Sledimo torej Psevdo-Skotovi razpravi po njegovih poteh. Imenujmo te tri naloge, ki si jih je zadal, Psevdo-Skotova tri »glavna« vprašanja.

Glede prvega glavnega vprašanja, kaj je pravzaprav modus, oziroma katere in kakšne besede služijo kot modalna določila, uporablja Psevdo-Skot v bistvu naslednji splošni kriterij: Beseda ali izraz $\mathcal{M}$ je modalno določilo, če in samo če lahko služi smiselno kot eden izmed ekstremov v propoziciji, ki ima za subjekt oziroma za enega izmed ekstremov drugo propozicijo vzeto *materialiter;* torej, da je modalno določilo predikat ali funktor v propoziciji metastopnje, ki vzame kot argument ime propozicije in

---

[8] Psevdo-Skot, *loc. cit.*: »Aristoteles, primo, non fecit mentionem de propositionibus modalibus factis aliquo alio modo ... Secundo, quia si ex modalibus de aliis modis fieret syllogismus, maxime esset ex modalibus facit isto modo, *scire*, sed hoc non ... Tertio hoc maxime esset de isto modo, *opinor*, aut de isto modo, *apparet*, sed hoc non ...«

[9] *Ibid.*: »Oppositum arguitur, ubi est reperire *dici de omni*, et *de nullo*, potest fieri bonus syllogismus ... Secundo arguitur per Aristotelem in I. *Posteriorum*, ubi dicit, quod inducens minorem post maiorem, simul novit et conclusionem, ita quod intendit, quod si praemissae sunt scitae, vel notae, et conclusio erit nota.«

ne propozicije same; torej »‚P' je M« in ne »P je M«. Med take besede pa spadajo tudi *scio, opinor, dubito, apparet* (in njihove participialne oblike) kakor tudi *verum, falsum*, ipd.

Zatem naš avtor opozarja, da se dajo razumeti stavki s katerimikoli modalnimi določili bodisi v kompozitivnem ali pa v divizivnem smislu. Ideja kompozitivnega smisla pripada modalnim stavkom, ki vsebujejo dva splošna termina. Neki stavek ima kompozitivni smisel, če je modalni funktor povsem zunaj celotnega stavka, ki ga modificira. V svoji razpravi o Ockhamovi modalni logiki ponazori E. C. Karger to načelo s primeri dveh vrst: s stavki, ki so analizirani v tradicionalni subjekt-predikatni obliki, »$(Ex)_F Gx$«; in pa s stavki, kakor jih razumevamo v sodobnem računu predikatnih funkcij, »$(Ex)\ (Fx.Gx)$«. Karger izjavlja, da je v obeh primerih razvidno naslednje: »za vsakršenkoli modus ima tak stavek, če ga modaliziramo, *kompozitivni smisel*, če in samo če ga beremo kot:

»$\mathcal{M}(Ex)_F Gx$« ali »$\mathcal{M}(Ex)\ (Fx\ \&\ Gx)$«.

... Drugi primer je tisti, v katerem se modalni operator pojavlja *znotraj* stavka, ki ga modificira. Če zopet vzamemo afirmativni partikularni stavek kot primer, potem ima tak stavek *divizivni smisel*, če in samo če ga beremo kot:

»$(Ex)F\mathcal{M}Gx$« ali »$(Ex)\ (Fx\&\mathcal{M}Gx)$«.[10]

Pravilo, kako naj bi opredelili stavke, je za Psevdo-Skota čisto formalno: Če je modalno določilo eden izmed ekstremov metapropozicije in je pripozicija, ki jo modificira kot celoto, drugi esktrem, potem imamo modalno propozicijo »*de sensu composito*«; če pa je modalno določilo vrinjeno med subjekt in predikat, potem imamo modalno propozicijo »*de sensu diviso*«. To je nazorno pokazano na primerih: Štejem B za A (*Opinor B esse A*) in za B vem, da je A (*B scio esse A*).[11]

Mnogokrat, a seveda ne zmeraj, je modalni stavek resničen, če ga jemljemo v enem smislu, in neresničen, če ga jemljemo v drugem smislu. Tako imam lahko naslednji stavek za sprejemljiv: Vem, da je vsaka mula neplodna (»Scio omnem mulam esse sterilem«), $P«(\forall x)(Mx \longrightarrow Sx)$, *a samo*, če ga res jemljemo v kompozitivnem smislu; kajti če bi ga vzeli v divizivnem smislu $(\forall x)\ (Mx \longrightarrow K«Sx)$, bi bil neresničen.[12]

---

[10] Prim. Karger, E. C., *A Study in William of Ockham's Modal Logic*, (University of California, Los Angeles, doktorska disertacija, 1976) str. 191s. Drugo pomembno, a še ne objavljeno delo iz tega področja je C. G. Normore, *The Logic of Time and Modality in the Later Middle Ages: The Contribution of William of Ockham*, (doktorska disertacija, University of Toronto 1975). Odlična razprava o dveh interpretacijah modalnih stavkov je Prior, A. N., »Modality de dicto in modality de re«, *Theoria* 18 (1952). str. 174—80.

[11] Psevdo-Skot, *op. cit.*, str. 328B: »Secundo notandum, quod sicut de modis consuetis, quaedam sunt modales in sensu composito, et quaedam in sensu diviso; sic etiam de istis modis. Nam modus ponitur unum extremum propositionis, et propositio materialis sumpta ad tunc, est propositio in sensu composito, ut *opinor B esse A*, sed quando modus est determinatio copulae, tunc est in sensu diviso, ut *B scio esse A*.«

[12] Psevdo-Skot, *ibid.*: »Tertio notandum, quod in istis modis multum differt sensus compositus a diviso, quantum ad veritatem, et falsitatem. Verbi gratia, haec est concedenda: *Scio omnem mulam esse sterilem*, et tamen in sensu diviso ita esset falsa, sed tamen de isto modo *falsum*, est differentia, quia si dicatur, haec est falsa, *Omnis homo currit*, ad hoc quod

Kot večina srednjeveških logikov je tudi Psevdo-Skot prišteval k modalnim funktorjem semantična pridevnika »resnično« (*verum*) in »neresnično« (*falsum*). Omenja ju tudi pri razlikovanju kompozitivnega in diviznega smisla in sicer zato, da bi pokazal kako različno se vedeta v nekih pogledih v primerjavi z drugimi modalnimi funktorji. Če si ogledamo vzporedni primer k prejšnjemu, (»Vem, da je vsaka mula neplodna«), torej »Resnično je neplodna vsaka mula« (»Verum est omnem mulam sterilem esse«), ter napravimo formalno razliko med

$$V(\forall x)(M_x \longrightarrow S_x) \text{ in } (\forall x)(M_x \longrightarrow VS_x),$$

potem nam preprosta refleksija pove, da ni nobene razlike med prvim (kompozitivnim) in drugim (divizivnim) smislom: stavek je resničen ali neresničen v obeh primerih. Stvar pa je drugačna pri modalnosti »neresnično« (*falsum*). Kajti če vzamemo, npr., kompozitivni smisel stavka: »Stavek: Vsak človek teče, je neresnično« (»Haec est falsa: Omnis homo currit«), $F(\forall x)(H_x \longrightarrow C_x)$, in se vprašamo, kaj zadostuje, da je resničen, takoj spoznamo, da zadošča en sam človek, ki ne teče, recimo človek *a*, torej resničnost »Ha & $\sim$ Ca.« Nasprotno pa pri divizivnem smislu stavka to ni dovolj za njegovo resničnost. Psevdo-Skot mirno uporabi v svojem primeru prislov »*false*« pred predikatom in meni, da je stavek, »Vsak človek neresnično teče« (»Omnis homo false currit«), sintaktično pravilno zgrajen, in popolnoma pravilno doda, da je za resničnost tega stavka potrebna neresničnost, ki velja za vsakega posamičnega človeka. Če predpostavimo, da so *a*, *b* in *c* individui in da gre za vse te individuume, potem je stavek »$(\forall x)$ $(H_x \longrightarrow FC_x)$« resničen samo, če je resnična konjukcija »(Ha $\longrightarrow$ FCa) & (Hb $\longrightarrow$ FCb) & (Hc $\longrightarrow$ FCc)«. [Videti je, da ta dva primera modalnosti »resnično« in »neresnično« kažeta na to, da je Psevdo-Skot vsaj implicitno istovetil »T*p*« (*p* je resničen) s »*p*« samim, da pa ni istovetil »F*p*« (*p* je neresničen) z »$\sim$ *p*«.]

V naslednjih odstavkih razpravlja Psevdo-Skot o primerih pravilnega in nepravilnega sklepanja v raznih silogističnih oblikah, ter skuša odgovoriti na svoje drugo glavno vprašanje. Na podlagi svojih logičnih intuicij se prepriča, da je sklepanje v prvi silogistični figuri iz višje premise *de sensu diviso* in nepravilnega sklepanja v raznih silogističnih oblikah ter skuša odgovoriti pri neobičajnih (torej nealetičnih) modalnostih. Primer:

Vse B štejem za A	Omne B opinor esse A
Vsak C je B	Omne C est B
Torej vsak C štejem za A	Igitur omne C opinor esse A

Pripomni tudi, da bi veljalo tako sklepanje tudi s stavki, v katerih je *dictum* zanikan, npr.

Za vsak B menim, da ni A;	Omne B opinor non esse A;
Vsak C je B	Omne C est B
Torej za vsak C menim, da ni A	Igitur omne C opinor non esse A

---

ista sit vera, sufficit instantia in singulari istius propositionis, *Omnis homo currit*, sed si poneretur in sensu diviso, hoc non sufficeret, quia dicendo sic, *Omnis homo false currit*, denotatur, quod quaelibet singularis istius, *Omnis homo currit*, sit falsa.«

Shematično imamo torej naslednji dve vrsti sklepanj z neklasičnimi, neobičajnimi — epistemičnimi — stavki:

$(\forall x)\ (Bx \rightarrow O_a Ax)$ $\qquad$ $(\forall x)\ (Bx \rightarrow O_a \sim Ax)$

$(\forall x)\ (Cx \rightarrow Bx)$ $\qquad$ $(\forall x)\ (Cx \rightarrow Bx)$

$\therefore\ (\forall x)\ (Cx \rightarrow O_a Ax)$ $\qquad$ $\therefore\ (\forall x)\ (Cx \rightarrow O_a \sim Ax)$

Dodaja, da je tako sklepanje očitno po *pravilu de omni*. Zavrača pa sklepanje, v katerem je tudi nižja premisa modalni in ne *de inesse* stavek:

Vsak B štejem za A	Omne B opinor esse A
Vsak C štejem za B	Omne C opinor esse B
Torej vsak C štejem za A	Igitur omne C opinor esse A

$(\forall x)\ (Bx \rightarrow O_a Ax)$

$(\forall x)\ (Cx \rightarrow O_a Bx)$

$\therefore\ (\forall x)\ (Cx \rightarrow O_a Ax)$

Kot protiprimer vzame modus »*dubium*« in opozori, da sta lahko obe premisi dvomljivi in kljub temu sklep ne-dvomljiv ali morda še celo znan (*propositio scita*), npr. na podlagi kakega silogizma.[13]

To ugotovitev Psevdo-Skota lahko štejemo za strukturalnega predhodnika takim poznejšim epistemičnim pravilom, kot je npr. Strodeova ER 15: Če je antecedens dvomljiv, potem konsekvens še ni zato tak, da bi ga morali prav zaradi tega zanikati.[14] Sicer govori prvi o dvomljivem sklepu in drugi o zanikanosti sklepa, vendarle oba poudarjata, da dvomljivost premis ni dobra logična podlaga za sklepanje na kako določeno modalnost sklepa.

Glede podobno šibkega modusa *opinatum* pride Psevdo-Skot na dan s kriptičnim stavkom, ki izraža pravzaprav veljavno konsekvenco epistemične logike, ki pa je ne najdemo ne pri Strodeu, ne pri Pavlu Beneškemu in ne pri Pavlu Pergulanskemu. Takole pravi: V primeru, če kdo meni, da so premise utemeljene, ne sledi, da mora zato šteti sklep za utemeljen. (*Item non sequitur, quod si praemissae sint opinatae, quod propter hoc conclusio sit opinata.*)[15]

Zastavlja se vprašanje, ali bi se dalo v drugem primeru pravilno sklepati z nemodalnim ali *de inesse* stavkom. Psevdo-Skot odgovori, da bi bil sklep pravilen v primeru, če bi bili obe premisi v modusu *scio*, ne pa v modusih kot so *opinatum, creditum, apparens*. Kajti tistega, kar ni resnično, ni mogoče vedeti (*Nihil scitur, nisi verum*), dočim iz stavkov z modusom *opinatum*,

---

[13] Psevdo-Skot, *ibid.*: »... In prima figura ex maiori de aliquo dictorum modorum in sensu diviso, et minori *de inesse*, sequitur conclusio de eadem modo, qui ponebatur in maiore. Verbi gratia, sequitur, *Omne B opinor esse A, omne C est B, igitur omne C opinor esse A*. Vel etiam *de dicto* negato, *Omne C opinor non esse* A et C, et tenent isti syllogismi in virtute *dici de omni*.«

[14] Glej spodaj, razdelek III.

[15] Psevdo-Skot, *ibid.*

creditum, itd., ne sledi stavek *de inesse*. Iz tega odgovora je razvidno, da šteje Psevdo-Skot za epistemično logično tezo

$S_a \longrightarrow p$, (*a* scit *p* implicat *p*; *a* pozna, *p* implicira *p*, ali: *a* ve, da *p* implicira *p*),

da pa zavrača sorodno doksatično trditev

$B_a p \longrightarrow p$ (*a* credit $p \longrightarrow p$; *a* verjame, da *p* implicira *p*),

kar je seveda popolnoma v skladu z našim gledanjem na te stvari. Še bolj eksplicitna glede tega je njegova izjava, ki jo najdemo par odstavkov nižje: »Propoziciji *de scire* sledi propozicija *de inesse*« (*Ad illam de scire sequitur de inesse*); in še malo nižje: »Tale konsekvénca ni veljavna: B štejem za A; zato je torej B A« (*Non sequitur: B opinor esse A; igitur B est A*).[16]

V primeru sklepanja v drugi silogistični figuri šteje Psevdo-Skot za pravilno sklepanje, če imamo višjo premiso, ki je negativna in *de sensu diviso*, ter nižjo premiso, ki je afirmativna in *de inesse*, s sklepom, ki je prav tako *de inesse*, a seveda negativen. Primer:

Za noben B ne menim, da je A	(P) Nullum B opinor esse A
Vsak C je A	(Q) Omne C est A
Torej noben C ni B	(R) Igitur nullum C est B

Doda, da se dá te vrste sklepanja »reducirati« na prvo silogistično figuro *per impossibile*, a ne pokaže kako. Poskusimo sami. Za pravilo vzemimo $[(p \,.\, q) \longrightarrow r] \longrightarrow [(p \,.\, \sim r) \,\mathfrak{o}\, \sim q]$. Grafično vidimo, kako bi bil videti dokaz:

(P) Za noben B ne menim, da je A	(P) Za noben B ne menim, da je A
(Q) Vsak C je A ⟶	(~ R) Ni res, da noben C ni B
(R) Noben C ni B ⟶	(~ Q) Ni res, da je vsak C A

Cesare (2ª Fig.)

(P) Za noben B ne menim, da je A	Za noben B ne menim, da je A
(~ R) Ni res, da noben C ni B ⟷	Nekaj C je B
(~ Q) Ni res, da je vsak C A ⟷	Nekaj C ni A

Darii (1ª Fig.)

V tretji silogistični figuri imamo zopet pravilno sklepanje, če je višja premisa *de sensu diviso*, naj bo že katerikoli modus, in nižja premisa *de inesse*; sklep *de sensu diviso* (z istim modusom kot v zgornji premisi) sledi brez pomislekov. Pravilnost takega sklepanja v tretji figuri se da dokazati z ekspozitornim postopkom.[17] Splošna oblika bi se dala ponazoriti s shemo:

$$\begin{array}{l} Mx\mathcal{M}P \\ \underline{MxS} \\ Sx\mathcal{M}P, \end{array}$$

kjer je *M* srednji termin, x kvazi funktorna spremenljivka, ki jo smemo za-

[16] Psevdo-Skot, *op. cit.*, str. 328A.

[17] *Ibid.*: »In tertia figura ex maiore modali in sensu diviso aliquo dictorum modorum, et minore *de inesse*, sequitur conclusio modalis de eodem modo, qui ponebatur in maiore, et omnes isti modi probantur expositorie.«

menjati z enim izmed funktorjev *a*, *e*, *i* ali *o*, $\mathcal{M}$ pa kakršnenkoli epistemični funktor.

Če bi v tretji figuri hoteli za nižjo premiso vstaviti modalni stavek *de sensu diviso* z modusom *vedeti* ali *poznati* (*scitum*), bi bil sklep še vedno pravilen. Zakaj? Zato, ker velja epistemično pravilo $K_a p \rightarrow p$ (»Ad illam de *scire* sequitur de *inesse*«) in ker velja pravilo vseh konsekvenc $(p \rightarrow q) \rightarrow [(r \rightarrow p) \rightarrow (r \rightarrow q)]$. Psevdo-Skot sicer pravi, da zato ker drži pravilo vseh konsekvenc $(p \rightarrow q) \rightarrow [(q \rightarrow r) \rightarrow (p \rightarrow r)]$ — »quidquid sequitur ad antecedens, sequitur ad consequens«, a ustrezno pravilo, ki neposredno daje pravilen rezultat je tisto, ki pravi, da karkoli implicira antecedens, implicira konsekvens. Razlika v uporabi enega ali drugega pravila je naslednja. V prvem primeru imamo, kot v vsakem kategoričnem silogizmu, splošno obliko sklepanja: višja premisa in nižja premisa → sklep; simbolično: (p & q) → r. Če sedaj neka propozicija, recimo $K_a q$, implicira nižjo premiso (kar pa ravno trdi naša splošna epistemična teza $K_a p \rightarrow p$), potem imamo tole sklepanje: $[(p \,\&\, q) \rightarrow r] \rightarrow \{(K_a q \rightarrow q) \rightarrow [(p \,\&\, K_a q) \rightarrow r]\}$. To seveda drži, tudi če je zgornja premisa v tretji figuri modalna *de sensu diviso*, kajti stavčne spremenljivke v splošnih konsekvenčnih tezah smemo zamenjati s poljubno izjavo. Obe shemi sta torej veljavni:

$MxM P$	$MxM P$
MxS	$MxK_a P$
$\therefore\ SxM P$	$\therefore\ SxM_a P$

V drugem primeru, torej če vzamemo poleg $K_a p \rightarrow p$ še $(p \rightarrow q) \rightarrow [(q \rightarrow r) \rightarrow (p \rightarrow r)]$, bi morda šlo naše razmišljanje po tejle poti. Zapomnimo si, seveda, da je sklepanje v tretji figuri veljavno, če je zgornja premisa epistemična *de sensu diviso*, nižja premisa *de idesse* in sklep zopet epistemičen *de sensu diviso* z istim modusom kot v zgornji premisi. Če smo torej gotovi, da je $K_a p \rightarrow p$ logično pravilno, smo gotovi, da bo sklepanje utemeljeno na $(p \,\&\, K_a q) \rightarrow r$ impliciralo sklepanje $(p \,\&\, q) \rightarrow r$. Ker pa pri drugih epistemičnih modusih X ne drži $[X_a p \rightarrow p]$ (npr., če *a* verjame, da *p*, potem *p*) ni splošno veljavno pravilo, ker pač lahko verjamemo tudi izjavam, ki niso resnične], seveda ne moremo razširiti ali celo posplošiti vpeljave epistemičnih stavkov *de sensu diviso* v moduse, ki niso enakovredni ali celo močnejši kot modus *vedeti*. Psevdo-Skot posebej poudari, da epistemična modusa *štejem* ali *menim (opinor)* nista ustrezna, ker iz tega modalnega stavka ne sledi soustrezajoč asertorični stavek (*Non sequitur: B opinor esse A; igitur B est A*).[18]

V zadnjem razdelku svoje razprave o 36. vprašanju naš srednjeveški logik načne vprašanje pravilnosti in nepravilnosti silogističnega sklepanja, če bi uporabljali modalne stavke *de sensu composito* (ali *de dicto*, kot so jih tudi imenovali v nasprotju z *de sensu diviso*, ki so jih imenovali *de re*). Morda bi bilo vredno omeniti na tem mestu, da nekateri srednjeveški misleci sploh niso dopustili, da bi bili *de sensu composito* stavki modalni v strogem smislu

[18] *Ibid.*

besede. Najpomembnejši izmed teh je bil Peter Abelard (1079—1142), ki seveda ni razvijal idej epistemične, marveč aletične modalne logike, ki pa je s svojim obširnim delom *Dialectica* utrl pot mnogim važnim pridobitvam poznejše »sumulistične« logike. Verjetno je bilo to Abelardovo naziranje biografsko pogojeno v njegovem nasprotovanju filozofskim idejam enega izmed njegovih učiteljev (verjetno Williama iz Champeauxa), ki pa je zagovarjal ravno nasprotno stališče, da so samo stavki *de sensu composito* zares modalni in da so stavki *de sensu diviso* le nek izrodek.[19] Debate o tem problemu, ali vsaj krajše opombe o tem problemu, so se ponavljale v milejši obliki.

Iz strukturno-zgodovinskega stališča se mi zdi Abelardovo naziranje hkrati konservativno, a kljub temu plodno. V kolikor priteguje modalne funktorje v predikatno pozicijo, torej v kolikor interpretira modalne strukture $\mathcal{M}SxP$ ($\mathcal{M}$ = eden izmed mnogih aletičnih, epistemskih ali deontičnih modusov; S = subjekt, P = predikat, x pa je kopula v subjekt-predikatnih stavkih, ali bolje, eden izmed štirih funktorjev klasične asertorične logike, *a*, *e*, *i* ali *o*, ki so hkrati propozicionalni kvalifikatorji in kvantifikatorji) v smislu $Sx\mathcal{M}P$, bi lahko rekli, da teži k enostavni delitvi stavkov v subjekt-predikatne strukture. Ta splošna težnja je verjetno oteževala pot k razvoju logike konsekvenc ali stavčne logike. Toda v kolikor uvideva, da pravzaprav ni zares novih logičnih prvin, če ni modalni funktor uporabljen »bistveno« oziroma v asertivni poziciji — v nasprotju z uporabo v podrejeni poziciji — potem bi lahko šteli Abelardovo naziranje za plodno. Če zatrdimo, na primer $\Box p \rightarrow \Box p$, nimamo še nobenega zagotovila, da je to zares teza modalne logike in ne samo specifičen primer substitucije v splošni konsekvenčni tezi $p \rightarrow p$; če pa zatrdimo, npr. $\Box (p \rightarrow p)$, imamo nedvomno trditev, ki spada v modalno teorijo. Seveda, v tem smislu bi moral Abelard dati prednost prav kompozitivnim modalitetam. Kajti če pogledamo tipične modalne besede, npr. »nujen«, »nujno«, ipd., ter jih primerjamo s klasično nikalnico »ne«, vidimo, da sta oba, »nujen« ($\Box$) in »ne« ($\sim$), monadna funktorja; in kakor se ne zdi umestno zagovarjati stališča, da so samo oblike kot $(\exists x)(Fx \,.\, \sim Gx)$ in $(\forall x)(Fx \rightarrow \sim Gx)$, ne pa tudi $\sim (\forall x)(Fx \rightarrow Gx)$ in $\sim (\exists x)(Fx \,.\, Gx)$ zares negativne, tako se ne zdi umestno trditi, da so samo oblike kot npr. $Sx\mathcal{M}P$, ne pa tudi $\mathcal{M}(SxP)$ zares modalne.

Psevdo-Skota samega te razprtije ne motijo. Videli smo že, da pozna vsaj en primer modalnih stavkov, ki so vsaj logično ekvivalentni, če že ne sinonimni, najsi jih analiziramo v kompozitivnem ali v divizivnem smislu. Uvideva pa, da obstajajo neke logične zveze, ki nastajajo prav iz prisotnosti dveh različnih modalnih smislov, zato niti ne pomišlja, ko se vpraša, kako vpliva prisotnost modalnih stavkov *de sensu composito* na silogistično sklepanje.

Prva njegova ugotovitev glede tega vprašanja je tale: »Če iz kakih premis logično sledi nek sklep, potem sledi isti sklep, tudi če modificiramo obe pre-

[19] Prim. Abelard, *Dialectica* (ur. L. M. De Rijk) (2. izd.), Assen, Van Gorcum, 1970, str. 195ss. Poglej tudi Kneale, William in Martha, *Development of Logic*, Oxford: Clarendon Press, 1962, str. 212ss.

misi z modusom *poznati* ali *vedeti* (*scire*)«.[20] Modifikacija seveda, ki jo ima Psevdo-Skot tukaj v mislih, je modifikacija »od zunaj«, tako, da obdržijo stavki svojo notranjo strukturo nedeljivo in da imajo zato epistemično kompozitivni pomen. Torej, kot vemo, je veljavno silogistično sklepanje iz *MaP* in *SeM*, na *SoP* v prvi figuri. Po njegovi ugotovitvi je torej veljavno silogistično sklepanje iz $K_a(MaP)$ in $K_a(SeM)$ na *SoP*. Podobno v ostalih silogističnih figurah; ker je veljaven sklep, recimo, iz *SeM* in *SaP* na *SeP*, je veljaven tudi iz $K_a(SeM)$ in $K_a(SaP)$ na *SeP*.

Psevdo-Skotova utemeljitev je popolnoma jasna. Kot že prej tudi sedaj uporabi epistemično pravilo $K_a p \rightarrow p$ (Njegov primer tukaj je: »Scio B esse A; igitur B est A«, tj., »Vem da je B A, torej je B A«). Poleg tega uporabi še pravilo $(p \rightarrow q) \rightarrow [(r \rightarrow p) \rightarrow (r \rightarrow q)]$, kar lahko nazorno pokažemo s kolikor se le da »intuitivnim« dokazom v obliki naše lastne »naravne dedukcije«:

1.	$(p \,\&\, q) \rightarrow r$	$\therefore (K_a p \,\&\, K_a q) \rightarrow r$
2.	$K_a p \,\&\, K_a q$	$\therefore r$
3.	$K_a p$	2. Poenostavitev konjunkcije
4.	$K_a p \rightarrow p$	Zakon epist. logike
5.	p	4, 3, Modus ponens
6.	$K_a q$	2, Poenostavitev
7.	$K_a q \rightarrow q$	Zakon epist. logike
8.	q	7, 6, Modus ponens
9.	$p \,\&\, q$	5, 8, Konjunkcija
10.	r	1, 9, Modus ponens
11.	$(K_a p \,\&\, K_a q) \rightarrow r$	2—9, Kondicionalni dokaz
12.	$[(p \,\&\, q) \rightarrow r] \rightarrow [(K_a p \,\&\, K_a q) \rightarrow r]$	1—11 Kondicionalni dokaz

Psevdo-Skot nato razloži, da velja ta postopek tudi za semantični modus *resnično (verum)*, ne pa za modus *neresnično (falsum)*. Torej če velja sklepanje iz »*p*« in »*q*« na »*r*«, potem velja tudi od »*Vp*« in »*Vq*« na »*r*«, kajti vsaka propozicija logično sledi iz same sebe, modificirana z modusom *verum*. Splošno pravilo je torej, *mutalis mutandis*, enako prejšnjemu: $[(p \,\&\, q) \rightarrow r] \rightarrow \{[(Vp \,\&\, Vq) \rightarrow (p \,\&\, q)] \rightarrow [(Vp \,\&\, Vq) \rightarrow r]\}$. Nikakor pa to ne velja za modus *falsum*, kajti $Fp \rightarrow p$ ni veljavno pravilo; nasprotno, $Fp \rightarrow \sim p$. Zato so logične relacije v tem primeru izražene s pravilom $[(p \,\&\, q) \rightarrow r] \rightarrow \{[Fp \,\&\, Fq) \rightarrow (\sim p \,\&\, \sim q)] \rightarrow [(Fp \,\&\, Fq) \rightarrow r]\}$.

Čeprav bi morda kdo pričakoval, da iz dejstva, da poznam ali vem (*scio*) obe premisi veljavnega silogizma, logično sledi, da poznam tudi sklep, Psevdo-Skot izrecno zanika veljavnost takega sklepanja; tj., zavrača pravilo: »Če kdo pozna premise, potem pozna sklep«.[21] Simbolno: $[(p \,\&\, q) \rightarrow r] \rightarrow \{[(K_a p \,\&\, K_a q) \rightarrow r] \rightarrow [(K_a p \,\&\, K_a q) \rightarrow K_a r]\}$.

Pravilo je nespremenljivo, pravi, iz več razlogov:

---

[20] Psevdo-Skot: »... ad quascumque praemissas sequitur aliqua conclusio, ad easdem modificatas, isto modo, *scire*, sequitur eadem conclusio.« *Op. cit.*, str. 329A.

[21] Psevdo-Skot, *op. cit.*, str. 328B: »... Ista regula est falsa, *Si praemissae sunt scitae, igitur conclusio est scita.* Primo, quia possibile est, quod una praemissa sciatur ab uno, et alia ab alio... Secundo, quia dato, quod sciantur ab eodem ambae, possibile est, quod

Prvič, ker se lahko zgodi, da pozna eno premiso eden, drugo pa nekdo drugi.

Drugič, tudi če pozna obe premisi ena in ista oseba, je mogoče, da se tista oseba ne zaveda nujnosti konsekvence; in če je tako, potem lahko dvomi o resničnosti sklepa.

Tretjič, tudi če je znano, da je neka konsekvenca veljavna, je kljub temu mogoče, da se oseba, ki pozna premise, trenutno ne zaveda (*non advertat*) nujnosti konsekvence, in v takem primeru je mogoče, da dvomi o sklepu konsekvence.

Psevdo-Skot vzame to opazovanje glede *scitum* za zadostno utemeljitev trditve, da sklepanje na podlagi modalnih stavkov *de sensu composito* ne drži tudi z nobenim drugim modusom, npr. *opinor, apparet*, ipd. Očitno ima epistemični funktor za močnejšega od vseh drugih, in če *ta* funktor ne premore utemeljiti pravilnosti, ne zmorejo tega tudi drugi.

Vprašanje, ki se nam morda poraja ob tej priložnosti, je tole: Ali se da kaj sklepati o modalnem statusu določenega sklepa na podlagi tega, da kaj vemo o modalnem statusu konsekvence, ki ima ta sklep kot konsekvens? Psevdo-Skot si tega vprašanja ni zastavil, pač pa najdemo krajšo obravnavo tega vprašanja nekaj stoletij pozneje pri Pavlu Pergulanskemu (umrl 1451/5), in sicer v njegovi razpravi *De sensu composito et diviso*. Tam postavi tole pravilo: »Vedno lahko sklepaš na propozicijo v kompozitivnem smislu, če sestaviš preprosto (*simplex*) asertorično (*de inesse*) konsekvenco in modificiraš konsekvenco z istim modalnim determinatorjem, s katerim želiš modificirati konsekvens, a to pod pogojem, da je konsekvenca veljavna (*sound*) in ne krši nobenih pravil.«[22] *(Logica, str. 157)*. Pavel da kar dober primer. Recimo, da želiš dokazati, da Sokrat teče. Kaj moraš storiti? Najprej deduciraj asertorično propozicijo »Sokrat teče« — na kakršen si že bodi veljaven način — samo da imaš zares veljavno asertorično konsekvenco. V našem primeru bi morda sklepal: »To teče in to je Sokrat, torej Sokrat teče«. Nato nadaljuj: »Ta konsekvenca je veljavna in jaz vem, da je veljavna; poleg tega poznam (*scis*) aitecedens; torej poznam tudi konsekvens.«

Poteza, ki je tukaj uzakonjena, je strukturalno podobna potezi, ki smo jo morda uzakonili v aletičnem področju. Recimo, da hočemo dokazati, da je *r*, npr., »Vsak človek je umrljiv«, nujna propozicija. Po zgornjih navodilih najprej najdemo ustrezne premise za našo asertorično konsekvenco, npr., »Vsak organizem je umrljiv, vsak človek je organizem, zato je vsak človek umrljiv.« Če imamo sedaj splošno pravilo — in Pavel Pergulanski ga ima v svojem sistemu — da je, če je antecendens veljavne konsekvence nujen, nujen tudi konsekvens $[p \rightarrow q, \Box p \vdash \Box q]$, potem smemo kvalificirati sklep ali konsekvens z determinatorjem *nujnost*; pod pogojem, seveda, da so pri tem upoštevana splošna logična pravila, vključno splošno pravilo za aletične modalitete $p \rightarrow q, \Box p \vdash \Box q$ [ali morda $\Box(p \rightarrow q), \Box p \vdash \Box q$)].

---

consequentia non sciatur esse bona; modo conclusio non est evidentior, quam consequentia per quam probatur ... Item, dato quod consequentia sciatur esse bona, possibile est, quod sciens praemissas non advertat necessitatem consequentiae, etsi sic possibile est, quod dubitet conclusionem.«

[22] Prim. Paul of Pergula, *Logica and Tractatus de Sensu Composito et Diviso* (ur. M. A. Brown), Franciscan Institute Text Series No. 13, St. Bonaventure, N. Y., 1961, str. 157.

Če se sedaj pomaknemo v epistemično področje, bi po zgornjem pravilu Pavla Pergulanskega lahko ravnali takole. Recimo, da hočemo dokazati, da je r, torej »Vsak človek je umrljiv«, znana (*scita*) propozicija. Zgradimo isto asertorično konsekvenco kot prej, torej »Če je vsak organizem umrljiv in je vsak človek organizem, potem je vsak človek umrljiv«. Modificirajmo sedaj našo konsekvenco z modalnim determinatorjem *znan (scitum)*; torej dobimo, shematično, $K_a(p \rightarrow q)$. Ker imamo pri Pavlu splošno pravilo epistemskih konsekvenc: »Če je neka konsekvenca veljavna in je tudi znano, da je veljavna, in je njen antecedens znan, potem je tudi njen kosekvens znan«; torej ker imamo $p \rightarrow q$, $K_a(p \rightarrow q)$, $K_a p \vdash K_a q$, lahko sklepamo, da $K_a q$. Dokazovanje, da $K_a r$, naj bi torej bilo vzporedno dokazovanju, da $\Box r$.

Dodati moramo, da ne smemo, če naj bodo Pavlova navodila za tako dokazovanje res zadovoljiva, pozabiti, da so v ozadju splošna logična pravila, in pa tudi važne omejitve, ki jih v nobenem primeru ne smemo kršiti ali spregledati. Na prvi pogled se nam zdi, da je vsa stvar dokaza nekega modalno-determiniranega sklepa, recimo $\Box r$, v tem, da zgradimo veljavno kategorično konsekvenco $(p \,\&\, q) \rightarrow r$ in jo modificiramo s poljubnim modusom $\mathcal{M}$, torej $\mathcal{M}\,[(p \,.\, q) \rightarrow r]$ in na podlagi te propozicije same zatrdimo $\mathcal{M}r$. To bi bilo seveda očitno zgrešeno ravnanje tudi za srednjeveške mislece, saj so prav oni jasno razločevali med, recimo, nujnostjo konsekvence in nujnostjo konsekvensa: $\Box(p \rightarrow q)$ še zdaleč ne trdi isto kot $p \rightarrow \Box q$. $\Box(p \rightarrow q) \rightarrow \Box q$ ni logično veljavna teza. Zanimivo je, da bi v epistemičnem primeru z modusom *poznati (scitum)* ustrezen izraz $K_a(p \rightarrow q) \rightarrow K_a q$ verjetno le izražal epistemično resnico, kajti težko si je predstavljati, da bi kdo zares poznal kategorično konsekvenco, torej antecedens, konsekvens in njuno konsekventno zvezo, pa obenem ne bi poznal konsekvensa. Seveda pa to velja le za ta najmočnejši epistemični funktor, ne pa za doksatične funktorje, kot so npr. *verjeti (credere)*, *vedeti (poznati; scire)*, *zdi se (apparet)*, ipd. Zato je bistveno pomembno, da vzamemo Pavlovo opozorilo resno in strogo upoštevamo tudi splošne zakone a) asertoričnih, b) aletično-modalnih, c) epistemično-modalnih, in d) deontološko-modalnih konsekvenc, kot so, npr.

a) $p \rightarrow q,\ p \vdash q$
b) $\Box(p \rightarrow q),\ \Box p \vdash \Box q$
c) $K_a(p \rightarrow q),\ K_a p \vdash K_a q$
d) $p \rightarrow q,\ Op \vdash Oq$

Povrnimo se za kratek čas k Pseudo-Skotu in si oglejmo, kaj pravi v sklepu svojega vprašanja. Ali obstaja silogistično sklepanje iz propozicij, ki so sicer modalne, a različne od nujnih, mogočih in kontingentnih propozicij? Kot se spomnimo, je najprej podal par razlogov, ki bi narekovali negativen odgovor na to vprašanje, torej da takih modusov pravzaprav ni, oziroma če se zdi, da jih imamo, so to povsem nedopustni in logično nesprejemljivi. Nato je v osrednjem delu svoje razprave podrobno razmišljal o raznih sklepanjih, v katerih najdemo razne epistemične (in druge moduse), ki ne spadajo v dotlej znano modalno logiko in prišel, preko raznih zanimivih analiz epistemičnih propozicij in razlik med epistemskimi smisli, do postavitve nekaterih epistemičnih zakonov, ki so bodisi splošni zakoni in so lastni

epistemični logiki (n.pr. $K_a p \rightarrow p$), bodisi specifični zakoni, ki veljajo za silogizme, v katerih nastopajo epistemične premise in sklepi. Zavedal se je tudi važnosti, da mora biti konsekvenca, na podlagi katere lahko sklepamo na kak epistemičen sklep, recimo na $K_a r$, tudi sama znana in ne samo objektivno veljavna, ne pa znana. Če bi ne bil izjemen mislec, bi bil kmalu zašel v zatrjevanje pravila, ki se navadni logični intuiciji zdi popolnoma pravilno: Če neka konsekvenca velja, potem sledi, da je, če je znan antecedens, znan tudi konsekvens, tj., $p \rightarrow q \vdash K_a p \rightarrow K_a q$. A bil je skrajno previden in je pokazal protiprimere. Čeprav sam ni zatrdil pravilnega splošnega pravila vseh epistemičnih konsekvenc $K_a (p \rightarrow q) \vdash K_a p \rightarrow K_a q$, je prišel zelo blizu tega, bil pa je še vedno preveč navezan na silogistično sklepanje, da bi uvidel, da tako drži za vsako epistemično sklepanje, ne samo za tisto, ki je silogistične vrste. Otresel se je sicer izključno silogističnega mišljenja v asertorični logiki, ker je že sam nekoliko razvil propozicionalno logiko v teoriji konsekvenc kot takih in je bil eden izmed prvih, ki je spoznal paradokse neke vrste striktne in neke vrste materialne implikacije; a do ugotovitve, da je epistemična logika propozicij potrebna za razvoj epistemične logike terminov, se še ni popolnoma dokopal.

Kot je bila navada v tedanjem, sholastičnem načinu intelektualne obdelave predmeta, pove Psevdo-Skot, glede na to, kaj je rekel v »telesu« vprašanja, svoj odgovor na posamična nasprotna mnenja (*obiectiones*), ki so bila izražena na začetku »vprašanja«.

Dejstvo, da Aristotel ni uporabil ne-aletičnih modusov, še ne pomeni, da je to storil iz prepričanja, da jih ni, ampak — tako misli Psevdo-Skot — zato, ker je hotel biti »kratek« pri obravnavi modalitet.

Odgovor na drugi pomislek, češ da so silogizmi, kot npr., Vem, da je vsaka mula neplodna; to je mula, zato vem, da je ta mula neplodna, neveljavi, je bolj zanimiv. Psevdo-Skot se strinja, da se silogizem, ki naj bi pokazal nedopustnost epistemičnih sklepanj, res morda nepravilen v enem smislu, a veljaven v drugem smislu. Primerjajmo. Izvirnik ima tole logično obliko:

Vem, da je vsak B A	Višja premisa — *de sensu composito*
C je B	Nižja premisa — *de inesse*
Zato vem, da je C A	Sklep — *de sensu composito*

Ta oblika sklepanja je zares neveljavna, in le videz veljavnosti, na podlagi naših nekultiviranih logičnih intuicij, in ne strogo opiranje na pravila silogističnega sklepanja, dá nekaj »teže« našemu nasprotniku epistemične logike. Kajti če zares sledimo logičnim pravilom, moramo sklepati s kategorično (*de inesse*) propozicijo, »To je A« in ne »Vem, da to je A«. Prav to je razvidno že iz Psevdo-Skotovega razpravljanja o uporabi propozicij s kompozitivnim smislom že v samem »telesu vprašanja«.

Tretji ugovor, ki naj bi bil vzbudil dvom v legitimnost neobičajne, torej ne-aletične modalne logike, je bil silogistični sklep (A) skupaj s sklepom (B), ki naj bi dokazal, da je sklep (A) neresničen.

To se mi zdi kot osel	Menim, da noben človek ni osel
(A) To je Sokrat	(B) Sokrat je človek
Zato se mi Sokrat zdi kot osel.	Torej: Menim, da Sokrat ni osel.

Psevdo-Skot pojasni stvar takole. Če vzamemo višjo premiso z modusom *menim* [*opinor* v divizivnem smislu (kar nam narekuje slovnična oblika stavka)] in nižjo premiso, kakršna je, torej asertorično, potem lahko pravilno sklepamo, bodisi da menim, da je Sokrat osel, ali da menim, da Sokrat ni osel, v nobenem primeru pa ne, da ne menim, da je Sokrat osel. Ker naš protiprimer sloni ravno na tem zadnjem nepravilno izpeljanem sklepu, izgubi svojo veljavo.[23]

Nobenega tehtnega razloga torej ni, da ne bi dopustili tudi nealetičnih modusov. Za dobro mero si Psevdo-Skot privošči še sklicevanje na Aristotelovo prvo knjigo *Druge Analitike*, kjer naj bi bilo utemeljeno, da kdor podredi nižjo premiso višji, hkrati (*simul*) pozna sklep, a to seveda le pod pogojem, da ve, da je konsekvenca veljavna in da zazna tudi nujnost konsekvence.

II. ALBERT SAŠKI: NUJNI IN ZADOSTNI RAZLOGI MODALNIH STAVKOV

Že Karl Prantl je v svojem monumentalnem delu *Die Geschichte der Logik im Abendlande* (Band IV, Absch. XX, str. 60—88) opazil, da je Albert Saški postavil nujne in zadostne razloge hipotetičnih, ali kakor bi rekli danes, molekularnih ali sestavljenih propozicij, ne samo za njihovo resničnostno vrednost in aletično-modalni status, ampak tudi za njihov epistemično-modalni status.[24] To je vsekakor res, če pogledamo v Albertovo *Perutilis logica* (Fols. 46va ss.), in primerjamo njegovo obravnavo z drugimi pomembnimi srednjeveškimi logiki pred njim in po njem. Albertove pomembne ugotovitve o modalnostnem statusu sestavljenih propozicij podajamo v zgoščeni in kolikor se le da sprejemljivi, ne-anahronistični obliki. Napraviti pa moramo nekaj predhodnih opomb glede našega simbolnega aparata in terminologije za ta in za naslednje razdelke.

---

[23] Psevdo-Skot, *op. cit.*, str. 329A-B: »Tunc ad rationes. Ad primam respondetur, quod Aristoteles omisit propter brevitatem ... Ad aliam dico, quod ex maiore de hoc modo, *scire*, in sensu composito, et minore de inesse, non sit syllogismus ad concludendum de hoc modo *scire*, licet bene ad concludendum *de inesse* ... Ad tertiam dico, quod de hoc modo, *opinor*, sit bonus syllogismus, sumendo maiorem in sensu diviso et minorem *de inesse*, et ideo potest concedi in isto casu, quod Socratem opinor esse asinum, et Socratem opinor non esse asinum, sed non sequitur conclusio, quae infertur, scilicet, quod non opinor Socratem esse asinum.«

[24] Leipzig 1855—67, Graz ponatis 1955 (4 vols.). Prim. Band IV, Absch. XX, ss. 60—88. Prantl se kar čudi Albertovemu zanimanju za podrobnosti: »In merkwürdiger Ausführlichkeit behandelt er das hypothetische Urtheil, dessen negative Form er gelegentlich zu präcisiren versucht. Er nimmt nemlich, ... die sämmtlichen sechs Arten desselben auf und erörtert für jede derselben nicht bloss die Modalitäten der Wahrheit, Unwahrheit, Möglichkeit, Unmöglichkeit, Nothwendigkeit, sondern auch ... jene des ‚*scitum*', ‚*dubium*' und sogar des ‚*concedendum*'; so behandelt er das copulative, das disjunctive, das conditionale, und das causale Urtheil; karger allerdings verfährt er beim temporalem und beim localen ...« (str. 70s.)

Ker uporaba logičnih simbolov še ni ustaljena, smo napravili izbiro. V konsekvenčni logiki, ki bi se lahko imenovala kar stavčna ali propozicionalna logika, smo izbrali simbole »~« za negacijo »ni«, »&« za konjunkcijo »in«, »V« za šibko ali inkluzivno disjunkcijo »ali«, »⟶« za pogojnik »če . . ., potem«, in »≡« za enakovrednost ali simetrično pogojnost, ki jo izražamo s »če in samo če«. V minimalni, resničnostno-funkcionalni interpretaciji so to objektno-jezikovne povezave, ki vzamejo kot argumente propozicije ali propozicionalne mestnike (»place-holders«, ali, kakor bi rekel W. V. Quine, »sentential dummies«), in ne imena propozicij. Torej če so p, q, itd. propozicije v objektnem jeziku, so tudi p, $p \,\&\, q$, etc. v objektnem jeziku. Če so ti znaki strogo resničnostno-funkcionalni, lahko v eni sami resničnostni tabeli nazorno pokažemo resničnostno vrednost takole (V = verum, resnično, F = falsum, neresnično)

p	q	~ p	p & q	p V q	p ⟶ q	p ≡ q
V	V	F	V	V	V	V
V	F	F	F	V	F	F
F	V	V	F	V	V	F
F	F	V	F	F	V	V

Poudariti je treba, da so v srednjem veku izhajali iz naravnega jezika, in tako, kakor v naši, vsakdanji uporabi slovenskega jezika le redkokdaj uporabljamo sinkategorematične termine v čisto resničnostno-funkcionalnem smislu, so tudi v srednjeveški logiki, ki še ni uvedla simbolov in umetnega ali vsaj »izboljšanega« jezika, uporabljali take in podobne logične vezi v zelo širokem smislu. Še več, niso jih uporabljali le v objektnem jeziku, ampak tudi v metajeziku, skupno z drugo-intencionalnimi izrazi, kot so npr. »antecedens«, »konsekvens«, »del (disjnkcije)« (*pars disiunctivae*), ipd. V tem širšem smislu vzamejo naše sinkategorematične vezi *imena* propozicij in ne propozicij samih kot svoje argumente. Edino iz kontekstov, vključno iz primerov ali ilustracij (*exempla*), lahko povemo z neko mero upravičenosti, za kaj pravzaprav gre pri določenem mislecu.

Oglejmo si še posebej naš pogojnik, recimo $p \longrightarrow q$, kjer je naš znak pogojenosti »⟶« namenoma ambiguiteten in seveda nedefiniran simbol, ki naj bi »ujel« tako Lewisovo strogo implikacijo »$\dashv$«, materialno implikacijo »$\supset$«, kakor tudi vse druge morebitne ideje implikativne ali vključevalne zveze. Tako nas v prvem poskusu simbolne ponazoritve ne bo motilo vprašanje specifične implikacije, ki jo kak srednjeveški logik uporablja v posamičnih pravilih, npr. v naslednjih pravilih: (A) Če je neka konsekvenca veljavna, potem karkoli sledi iz njenega konsekvensa, sledi tudi iz njenega antecedensa; in (B) Če je neka konsekvenca veljavna in iz njenega konsekvensa sledi neka izjava, potem sledi ista izjava tudi iz antecedensa. Enostaven simbolen zapis teh pravil v objektnem jeziku je seveda:

(A') $(p \longrightarrow q) \longrightarrow [(q \longrightarrow r) \longrightarrow (p \longrightarrow r)]$ in (B') $[(p \longrightarrow q) \,\&\, (q \longrightarrow r)] \longrightarrow (p \longrightarrow r)$.

Če bi nam teksti narekovali neko šibko implikacijo, npr. materialno implikacijo »$\supset$«, potem ni problema, in obe pravili očitno veljata. Če pa bi nam teksti narekovali neko močnejšo implikacijo, npr. strogo implikacijo »$\dashv$«,

se zastavlja vprašanje v zvezi z (A'). Ta ima eksportativno obliko, in čeprav bi naša teza (A'') *(p ⥽ (p ⥽ q) ⥽ [(q ⥽ r) ⥽ r)] logično* implicirala importativno obliko (B'') *[(p ⥽ q) & (q ⥽ r)] ⥽ (p ⥽ r)*, ji ne bi bila logično ekvivalentna. Ta primer jasno kaže, da mora biti zgodovinar zelo previden pri razlaganju srednjeveških »formalnih« in »materialnih« konsekvenc. Tudi kadar bi lahko brez navidezn ih slabih posledic preprosto simboliziral (A) z (A''), češ da na podlagi eksplicitne aksiomatske postavitve tega močnega pravila naš srednjeveški logik ni prisiljen napraviti logične napake, da bi skušal izvesti (A'') kar iz (B''), moramo vedeti, da bi bil v tem primeru simbol » ⥽ « nekaj drugega kot pri katerem koli od Lewisovih sistemov.

Poglejmo sedaj zakone modalnega statusa hipotetičnih (molekularnih) propozicij. Omejili se bomo na tri osnovne hipotetične zvrsti: konjunkcijo, disjunkcijo in pa kondicional. Ostalih treh vrst, namreč vzročne *(causalis)*, časovne *(temporalis)* in prostorske *(localis)*, ki jih Albert Saški prav tako »definira«, pa ne bomo upoštevali, ker bi nas tako podjetje vodilo preko okvirov našega uvoda. Pravila v zvezi s postavitvijo nujnih in zadostnih razlogov za modalni status konjunkcije bomo imenovali K-pravila, specifično epistemična pravila pa EK-pravila. Izrazili jih bomo v slovenskem prevodu iz latinskega izvirnika, ki ga bomo dodali v oklepaju za kritičnega bralca, ki ima vsekakor pravico, da se sam odloči, če je simbolna reprezentacija pravila res dovolj utemeljena pri srednjeveškem mislecu samem. Simbolna reprezentacija je v objektnem jeziku.

K_1 Za to, da je neka konjunkcija možna, se zahteva, da sta člena so-možna (*Quod copulativa sit possibilis requiritur, quod una pars sit alteri possibilis.*) [25]
$\Diamond (p \,\&\, q) \longrightarrow (p \bigcirc q)$

Pripomba: znak »◯« izhaja iz Lewis & Langforda, torej iz sistema striktne implikacije. Ker so jo srednjeveški misleci vzeli v večini primerov kot prvinski, nedefiniran pojem, je Albert primoran dati delno krožno definicijo možnosti, saj bi človek pričakoval, da so-možnost ali kompatibilnost predpostavlja idejo možnosti; če je ne, potem pa je »◯« tisti, ki predstavlja *osnovni* nedefiniran pojem Albertove aletične logike. Imeli bi sicer še drugi izhod: Če bi našli pri Albertu definicijo pogojnika »$p \longrightarrow q$«, ki ne bi predpostavljal ideje, ki jo izraža »◇«, potem bi lahko naš K_1 zapisal kot K_{1a} $\Diamond (p \,\&\, q) \longrightarrow \sim (p \longrightarrow \sim q)$, a kot bomo videli, uporabi Albert idejo možnosti, oziroma »◇« tudi pri svoji definiciji kondicionala.[26]

K_2 Za to, da je (neka konjunkcija) nemogoča, zadostuje, da so deli nekompatibilni (»*Quod (copulativa) sit impossibilis sufficit, quod partes sunt incompossibiles*«.)[27]
$(p \bigcirc q) \longrightarrow \sim \Diamond (p \,\&\, q)$
K_{2a} $(p \longrightarrow \sim q) \longrightarrow \sim \Diamond (p \,\&\, q)$

---

[25] Albert Saški: *Perutilis logica* (Venice 1522; Hildesheim & New York, Georg Olms, 1974 ponatis), Pars III, f. 19^{r}B.

[26] *Ibid.*, f. 19^{v}A.

[27] *Ibid.*

EK_3 Za to, da je (neka konjunkcija) znana, se zahteva, da sta oba dela znana (»*Quod (copulativa) sit scita, requiritur, utramque partem esse scitam*«.)[28]

$K_a (p \,\&\, q) \longrightarrow (K_a p \,\&\, K_a q)$

EK_4 Za to, da je (neka konjunkcija) taka, da jo je treba dopustiti, ni dovolj, da je eden izmed delov dopusten; še če sta oba dela dopustna, je njuna konjunkcija kljub temu taka, da jo je treba zanikati. (»*Quod (copulativa) sit concedenda, non sufficit, unam partem esse concedendam; unde in casu quaelibet pars est concedenda, et tamen copulativa est neganda*«.)[29]

Nesprejemljivo: $(C^m p \vee C^m q) \longrightarrow C^m (p \,\&\, q)$

Sprejemljivo: $(C^m p \,\&\, C^m q) \longrightarrow N^m (p \,\&\, q)$

Pripombe: Tu smo vzeli za funktor »*concedendum*« preprosto C^m *namesto* $C^m{}_a$, za funktor »*negandum*« N^m namesto $N^m{}_a$, in za funktor »*dubitandum*« D^m namesto $D^m{}_a$. Zato seveda nismo pozabili, da brezsubjektne epistemične logike ni, vsaj take ne, ki je zmožna priti iz *scire* v doksatična in druga področja. To naše ravnanje je morda upravičeno iz dveh razlogov. Prvič, iz pragmatičnega: Nič pomembnega se ne izgubi, če opustimo element, ki v formuli ni tematiziran. Tako, npr., v enomestnem monadičnem računu nič ne izgubimo, če opuščamo individualne proste spremenljivke, če ne uvedemo univerzalnih in partikularnih kvantifikatorjev — še celo tedaj lahko gremo dalje brez individualnih spremenljivk, če definiramo »$(\exists x)$« s »$\sim (\forall x) \sim$« ali »$(\forall x)$« s »$\sim (\exists x) \sim$«. Poleg tega si v našem primeru pomagamo še s slovničnim dejstvom, da imajo glagoli dve obliki, aktivno in pasivno obliko, s katerima lahko v tretji osebi ednine ekvivalentno izražamo isto dejstvo; npr., »*x* mora dopustiti *p*« na eni strani in »*p* je tak, da ga je treba dopustiti«, oziroma »*p* je dopusten« na drugi. Lahko bi tudi preprosto priznali, da so naše simbolne oblike $C^m p$, $N^m p$, ter $D^m p$ le eliptične oblike enakovredne izrecno subjektno pogojenim oblikam $C_a p$, $N_a p$ in $D_a p$, po tem redu.

Močnejši razlog za našo odločitev pa so tekst iz komentarja doktorja medicine in logika Aleksandra Sermonete k petemu splošnemu pravilu Strodovih *Konsekvenc* in podobni teksti drugih avtorjev. Aleksander Sermoneta med drugim razloži: »Dopusten (*concedendum*) moremo razumeti kot ‚vreden, da se ga dopusti' (*dignum concedi*), ‚zanikalen' (*negandum*) kot ‚vreden, da se ga zanika' (*dignum negari*), in dvomljiv kot ‚vreden, da se o njem dvomi' (*dignum dubitari*)«.[30]

Naše pravilo EK_4 je seveda vzeto iz srednjeveške formalne disputacije ali iz teorije logičnih obligacij.[31] Oponent v tej debati je bil profesor ali aktiven

---

[28] *Ibid.*

[29] *Ibid.*

[30] »Illud est concedendum, negandum, dubitandum aut distinguendum quod est dignum concedi, negari, dubitari aut distingui.« Cf. Excellentissimi artium et medicinae doctoris magistri *Alexandri Sermonetae* cum dubiis reverendi *Pauli Pergulensis* nec non eximii *Gaetani de Thienis* quibusdam declaratis *in consequentias Strodi commentariolum* feliciter incipit, Venetiis (1488), per fratrem Mattheum Campagnam de Cherio ordinis minorum accuratissime castigatum, fol. a8vB.

[31] Problem interpretacije logičnih obligacij je postal v zadnjih letih zelo popularen. Največ zaslug za naše razumevanje obligacij gre verjetno naslednjim raziskovalcem srednjeveške logike: Ignaciju Angelelliju (prim. njegova članka »The Techniques of Disputation in

voditelj debate, respondent je bil seveda študent, ki je moral v glavnem pokazati, da je zmožen uporabiti svoje znanje formalne logike v praksi tako, da ga ne bo mogel spreten logik ali morda sofist zapeljati v položaj, kjer bo zaradi svoje napake med debato potrdil in zanikal eno in isto propozicijo. Ko oponent predlaga (*proponit*) neko propozicijo, so za respondenta možni naslednji odnosi do te propozicije. Lahko jo dopusti (*concedere*), zanika (*negare*), dvomi o njej (*dubitare*), ali analizira in pokaže, da je več možnih smislov (*distinguere*). Seveda mora pri tem upoštevati pravila disputacije. Nasploh ne sme nikoli zanikati nujne propozicije ali dopustiti nemožne (samo protislovne) propozicije. Nikoli ne sme dopustiti dveh propozicij, ki sta druga drugi kontradiktorni. Dopustiti pa mora vsako relevantno (*pertinens*) propozicijo, ki jo oponent postavi za določen čas, ko je debata v teku (*tempus obligationis*), in vse propozicije, ki sledijo iz nje ali iz nje skupaj z drugimi; po drugi strani pa je irelevantna propozicija dopustna ali zavrgljiva na podlagi dejstev.

Obrnimo sedaj našo pozornost na EK_4. Prvi del, torej »nesprejemljivi« del, ne potrebuje razlage. Kako pa s »sprejemljivim« delom? Čeprav razumemo, da Albert Saški ne trdi, da $N^m (p \,\&\, q)$ logično sledi iz $C^m p \,\&\, C^m q$, bi vendar še tako celo prej rekli, da je, če iz $C^m p \,\&\, C^m q$ sploh sledi kaka modaliteta konjunkcije $p \,\&\, q$, ravno nasprotno, kakor trdi Albert Saški; torej, da moram, če sem moral dopustiti p in prav tako q, potem dopustiti tudi $p \,\&\, q$; ali da vsaj nisem dolžan zanikati konjunkcije na podlagi dopustitve obeh členov. Stvar je videti dejansko taka, kot da se je te vrste logika razvijala v obupnih krčih in da se je tukaj Albert Saški enostavno motil.

Stvar pa le ni tako preprosta in med raziskovalci srednjeveške logike, posebno med P. V. Spadejem, E. Stumpovo in E. J. Ashworthovo potekajo razprave glede pomena in značaja traktatov o logičnih obligacijah in posebno o problemih, na kakršnega smo pravkar naleteli pri Albertu. Profesorica Ashworthova zelo zadovoljivo razvozlja vso stvar v eni izmed svojih najnovejših razprav[32] (ki bo v kratkem izšla v reviji *Medioevo*.) Najprej poudari, da gre tu za interpretacijo *relevantne propozicije* v okviru obligacijskega procesa. Eno izmed pravil vseh teorij obligacij je, tako pravi Ashworthova, »da mora biti relevantna propozicija dopuščena ali zavržena glede na njeno logično zvezo z drugimi propozicijami v obligacijski disputaciji, medtem ko je bilo treba irelevantno propozicijo dopustiti ali zavreči na podlagi njene dejanske resničnostne vrednosti«. Recimo še, da pridejo tukaj v poštev le

---

the History of Logic«, *Journal of Philosophy* 67 (1970), str. 800—15 ter »Franciscus Sebastiani's *Logica* (1791)«, *Journal of the History of Philosophy* 10 (1972), str. 77—82); Paulu V. Spadeju (njegova najnovejša študija iz tega področja, »Three Theories of *Obligationes:* Burley, Kilvington and Swineshed on Counterfactual Reasoning« bo izšla v *History and Philosophy of Logic* 3; »Obligations B: Developments in the Fourteenth Century«, v N. Kretzman *et al.* (ur.), *The Cambridge History of Later Medieval Philosophy*, str. 335—41); Eleonori Stumpovi (prim. njeno razpravo »William of Sherwood's Treatise on Obligations«, *Historiographia Linguistica* 7 (1980), str. 249—61, »Obligations A: From the Beginning to the Early Fourteenth Century«, v N. Kretzmann *et al.* (ur.), *op. cit.*, str. 315—34; ter Stump & Spade, »The Treatise on Obligations Attributed to William of Sherwood« (v tisku); E. J. Ashworthovi (prim. njen spis omenjen v op. 32); ter Alanu Perreiahu (ki pripisuje teoriji obligacij pomen šolskih ustnih nalog ali vsaj predpisov za pravilno izvršitev takih nalog).

[32] »The Problems of Relevance and Order in Obligational Disputations: Some Late Fourteenth Century Views«.

kontingentne propozicije. Po Burleighevem mnenju je propozicija »sekventno relevantna«, če in samo če sledi bodisi samo iz postavljene propozicije (*positum*) bodisi iz postavljene propozicije skupaj z drugimi dopuščenimi propozicijami ali z negacijami propozicij, ki so bile zanikane. Propozicijo je štel za nekompatibilno-relevantno, če in samo če je bila nekompatibilna bodisi samo s postavljeno propozicijo bodisi s postavljeno propozicijo skupaj z drugimi dopuščenimi propozicijami ali z negacijami propozicij, ki so bile zanikane. Prvo mnenje so nekateri imenovali *nova responsio*, drugo pa *antiqua responsio*. Če vzamemo drugo, Burleighevo, naziranje kot odločilno, lahko uvidimo, zakaj je popolnoma razumljivo, da $C^m (p \,\&\, q)$ res ne sledi iz $C^m p$ ni $C^m q$; razumljivo je tudi, da se lahko v teku obligacije zgodi, da je moral respondent dopustiti (kot postavljeno) kontingentno propozicijo p (recimo: Ti si v Rimu) in prav tako kot neprotislovno propozicijo $\sim p$ (Ti nisi v Rimu) na podlagi njene dejanske resničnostne vrednosti — vse po pravilih obligacije — na vsak način pa ne smeš priznati ali dopustiti konjunkcijo obeh, torej $p \,\&\, \sim p$ (Ti si v Rimu in ti nisi v Rimu); nasprotno, njuno konjunkcijo moraš zanikati.

Res pa je, da Albertovo sprejemljivo pravilo K_4 menda ni univerzalno veljavno, tako da bi moral respondent na podlagi svoje dopustitve dveh kontingentnih propozicij v vsakem primeru zanikati njuno konjunkcijo, temveč samo, da obstajajo primeri, kjer mora to storiti. Seveda pa je lahko v teorijah, ki bi se rade po vsej sili *na formalen način* izognile celo možnosti dopustitve kontradikcije, operativno kakšno posebno pravilo obligacij. Če upoštevamo to možnost, se zdijo Albertove ideje popolnoma pravilne: Ker je možno, da sta p in q v $C^m p$ in $C^m q$ ena in ista kontingentna propozicija in njena negacija ali propozicija enakovredna njeni negaciji, bi obvezno zanikanje konjunkcije, sestavljene iz obeh, ne glede na to, ali sta kontradiktorni druga z drugo ali ne, zares preprečilo dopustitev kontradikcije.

Poglejmo sedaj Albertove ideje o modalnem statusu disjunkcije.

D_1 Za to, da je neka disjunkcija nujna, je potrebno, da je eden od njenih delov nujen (*Ad necessitatem requiritur, quod altera pars sit vera*).[33]
$\Box (p \vee q) \rightarrow (\Box p \vee \Box q)$

Zakon D_1 bi lahko imenovali zakon distribucije nujnostnega operatorja $\Box$ čez disjunkcijo, kajti velja tudi obratni pogojnik $(\Box p \vee \Box q) \rightarrow \Box (p \vee q)$, toda sam Albert Saški tega zakona ni postavil. Ker je dejansko veljavna implikacija v obe smeri, bi bil seveda upravičen zatrditi dvojni pogojnik oziroma enakovrednost, torej $\Box (p \vee q) \equiv (\Box p \vee \Box q)$.

D_2 Za to, da je neka disjunkcija možna, zadošča, da je vsaj eden izmed njenih delov možen [*Ad possibilitatem (disiunctivae) sufficit alteram partem esse possibilem*].[34]
$(\Diamond p \vee \Diamond q) \rightarrow \Diamond (p \vee q)$

Zakon D_2 bi prav tako lahko postavili kot splošen zakon distribucije možnostnega operatorja $\Diamond$ čez disjunkcijo, kajti veljaven je tudi obratni po-

[33] Albert, *Perutilis Logica*, f. 19^{rB}.
[34] *Ibid.*

gojnik $\Diamond (p \vee q) \rightarrow (\Diamond p \vee \Diamond q)$, kar se da pokazati z naslednjim zakonom, torej z D_3: Po transpoziciji $\sim \Diamond (p \vee q) \rightarrow (\sim \Diamond p \,\&\, \sim \Diamond q)$ dobimo $\sim (\sim \Diamond p \,\&\, \sim \Diamond q) \rightarrow \sim \sim \Diamond (p \vee q)$; iz tega dobimo po splošno znanem pravilu za negacijo konjunkcije $(\sim \sim \Diamond p \vee \sim \sim \Diamond q) \rightarrow \sim \sim \Diamond (p \vee q)$; po odstranitvi dvojne stavčne negacije nam torej ostane $(\Diamond p \vee \Diamond q) \rightarrow \Diamond (p \vee q)$. Na podlagi teh dejstev bi bil Albert zares upravičen izrecno postaviti tudi ekvivalenco $\Diamond (p \vee q) \equiv (\Diamond p \vee \Diamond q)$.

D_3 Za to, da je (neka disjunkcija) nemožna, se zahteva, da je vsak izmed njenih delov nemožen (*Ad impossibilitatem requiritur, quod utraque pars sit impossibilis*).[35]
$\sim \Diamond (p \vee q) \rightarrow (\sim \Diamond p \,\&\, \sim \Diamond q)$

ED_4 Za to, da je (neka disjunkcija) znana, zadošča, da je znan eden izmed delov (*Quod sit scita, sufficit, alteram partem esse scitam.*)[36]
$(K_a p \vee K_a q) \rightarrow K_a (p \vee q)$

ED_5 Za to, da je (neka disjunkcija) dvomljiva, se zahteva, da je vsak njen del dvomljiv (*Quod sit dubia requiritur, quod utraque pars sit dubia.*)[37]
$D^m (p \vee q) \rightarrow (D^m p \,\&\, D^m q)$

Poglejmo sedaj še potrebne in zadostne razloge za razne vrste modalnih statusov pogojnika (kondicionala).

C_1 Za to, da je (nek pogojnik) nujen, se zahteva isto kot za to, da je resničen. Za to, da je nek pogojnik resničen, pravijo nekateri, pa je potrebno, da antecedens ne more biti resničen, ne da bi bil tudi konsekvens resničen. A to ne drži ... Zahteva se, da ni mogoče, da bi bilo tako, kakor je nakazano z antecedensom, ne da bi bilo tudi tako, kakor je nakazano s konsekvensom, če sta (antecedens in konsekvens) formirana (*Ad necessitatem idem requiritur, quod ad veritatem. Et ad veritatem conditionalis dicunt aliqui, quod requiritur, quod antecedens non possit esse verum, nisi consequens sit verum. Hoc non valet; ... requiritur, quod impossibile est, qualitercumque significat antecedens, esse, quin, qualitercumque significat consequens, sit, si formetur.*)[38]
$\Box (p \rightarrow q) \rightarrow \sim \Diamond (p \,\&\, \sim q)$

C_{1a} $(\exists pq)(p \rightarrow q) \rightarrow [\Box (p \rightarrow q) \rightarrow \sim \Diamond (p \,\&\, \sim q)]$?

Prvi način simbolizacije bi bil normalen pri večini srednjeveških logikov in še celo pri Albertu Saškemu, če bi bil namreč za ves sistem propozicionalne logike splošno predpostavljal, da sploh ni smiselno govoriti o resničnosti ali neresničnosti, nujnosti, dvomljivosti, ipd. neke propozicije, če ta sploh ni pravilno zgrajena, torej če sploh ne eksistira kot celovita, formirana enota (če sploh ni »well-formed sequence of symbols«). Albert tega ni predpostavljal, zavedal pa se je, da se je treba na nek način otresti protiprimerov, ki

[35] *Ibid.*
[36] *Ibid.*
[37] *Ibid.*
[38] Albert, *Perutilis Logica*, III, f. 19^{v}A.

so jim izpostavljene nekritične definicije. Sicer pa je presenetljivo, da eksplicitno ne zahteva eksistence členov pri konjunkciji in disjunkciji; saj tudi le-te niso dobro zgrajene, če bi jim manjkal kak kategorematični element; ali pa da ne zahteva eksistence členov vsaj pri disjunkciji, ki prav tako kot pogojnik ne kategorično zatrjuje nobenega izmed svojih členov. Pomembno je tudi opaziti, da Albert pri naslednji definiciji, C_2, ne zahteva eksistence členov.

Dejstvo, da Albert ne zahteva za nujnost pogojnika nič drugega kot izpolnitev pogojev za njegovo resničnost, ne pomeni, da je reduciral modaliteto *nujnost* na semantično vrednost *resničnost*. Sledil je le splošnemu naziranju med srednjeveškimi logiki, da je vsak *pravi* pogojnik pravzaprav nujen, če je resničen, in nemožen, če ni resničen. Res je, da so splošno priznali tudi pogojnike druge vrste, skoraj popolnoma resničnostno-funkcionalne, in celo prišli do ugotovitve, da na podlagi le-teh sledi paradoksalni sklep, da resnična propozicija materialno sledi iz kakršnekoli druge $\sim p \longrightarrow (q \longrightarrow p)$, kjer »⟶« »importira« le materialno-resničnostno zvezo. Med materialne pogojnike štejejo tudi obljubni pogojniki (promisory conditionals), kot npr., »Če prideš jutri k meni, ti bom podaril konja«.[39]

C_2 Za to, da je (nek pogojnik) nemožen, zadošča isto, kar je potrebno za to, da je neresničen. In za to, da je neresničen, se zahteva, da je možno, da je antecedes resničen in konsekvens neresničen. (*Ad impossibilitatem sufficit idem, quod requiritur ad falsitatem. Et ad falsitatem requiritur quod possibile sit antecedens esse verum et consequens falsum*).[40]

$\Diamond (p \,\&\, \sim q) \longrightarrow \sim \Diamond (p \longrightarrow q)$

EC_3 Za to, da je (nek pogojnik) znan, se zahteva, da se ve, da je nemogoče, da bi bilo tako, kakor je nakazano z antecedensom, ne da bi bilo tudi tako, kakor je nakazno s konsekvensom. (*Quod sit scita, requiritur, quod sciatur, quod impossibile sit, sic esse, sicut significat consequens.*)[41]

---

[39] Vprašanje, kaj je pravzaprav konsekvenca, je ostalo pereče od začetka do konca srednjega veka in se je pred tem seveda pojavilo v nekoliko drugačni obliki v antiki in nas še vedno spremlja. Vsaj eden izmed poznih srednjeveških logikov, Frachantianus Vicentinus, odkrito razpravlja o takile možnosti: »Ubi enim fieret consequentia talis: Homo currit, ergo . . ., cui me approbante crederes, consequentia esset bona scita esse bona . . .« Cf. njegovo premlevanje Strodeovega petega in šestega pravila v *Quaestiones in consequentiis Strodi perutiles* eximii artium doctoris domini Antonii Franchantiani Vicentini. (Venetiis, 1494), p. 16^{rB}. Primer je iz J. Buridan, *Tractatus de consequentiis*, (ed. H. Hubien. Philosophes Médiévaux 16. Publications Universitaires de Louvain, 1976), str. 24, kjer avtor obravnava različne vrste »materialnih« konsekvenc in pride nazadnje do obljubnih pogojnikov. Tekst, ki ga citiramo, je zanimiv, ker nam med drugim pokaže njegovo naziranje glede tako imenovanih paradoksov striktne in materialne implikacije, tj., $\sim \Diamond p \supset (p \supset q)$ in $\sim p \supset (p \supset q)$. »Et est sciendum quod de hoc modo consequentiarum *ut nunc* sunt consequentiae promissiuae. Verbi gratia, si Plato dicit Sorti »si ueneris ad me, dabo tibi equum«, haec propositio forte est impossibile, scilicet quod Sortes non potest uenire ad Platonem, consequentia simpliciter est uera, quia ad impossibile sequitur quodlibet, ut post dicetur. Sed si antecedens est falsum, non tamen impossibile, tunc consequentia est bona *ut nunc*, quia ad omne falsum sequitur quodlibet consequentia *ut nunc*, ut post dicetur, dum tamen extendamus nomen consequentiae *ut nunc* ad consequentias *ut tunc*, siue de praeterito siue de futuro aut alio quocumque tempore determinato.«

[40] Albert, *Ibid.* III, f. 19^{vA}.

[41] *Loc. cit.*

$K_a (p \rightarrow q) \rightarrow K_a \sim \Diamond (\& \sim q)$

EC_4 Za to, da je (nek pogojnik) dvomljiv zadošča, da se o njem dvomi. (*Quod sit dubia, sufficit, quod dubitetur.*)[42]

$D^m \sim \Diamond (p \,\&\, \sim q) \rightarrow D^m (p \rightarrow q)$

O čemer se dvomi, je seveda prav to, da nismo gotovi, ali je ali ni nemogoče, da bi bilo tako, kakor je nakazano z antecedensom in ne hkrati tudi tako, kot je nakazano s konsekvensom.

---

[42] *Loc. cit.*

Quineova teorija množic in pojem števila

VALTER MOTALN

Quineova teorija množic je rezultat razvoja logike in teorije množic v ožjem pomenu. Kar se tiče logike, je občuten Russellov vpliv teorije tipov, kar se tiče teorije množic pa Zermelov in von Neumannov. Quineova teorija množic hoče razviti prednosti, ki jih ima Russellova teorija tipov (ni treba, da je vsaka formula, ki označuje določeno množico, deducirana iz aksiomov) in Zermelova teorija (katera se ne zmeni za restrikcije logičnih zakonov, ki izhajajo zaradi sprejetja teorije tipov).

Ko Quine zavrže Russellovo teorijo tipov in uvede namesto nje stratifikacijo,* ne potrebuje več aksiomov izvodljivosti. Ti aksiomi so v resnici zelo nejasni in problematični (ti aksiomi, namreč, z zahtevo, da biva za vsako propozicionalno funkcijo določena funkcija, ki je samo za en tip višja od tipov argumenta dane propozicionalne funkcije, nekako »stornirajo« zahtevo, da morajo biti vse propozicionalne funkcije razvrščene v tipe). Zato se v tem smislu skoraj v nasprotju s pravili formacije v teoriji tipov. (Sicer moramo povedati, da kljub temu teorija tipov ne vodi do nobenih znanih protislovij.)

Tako je nemogoče brez aksiomov izvodljivosti konstruirati že osnovne pojme v teoriji množic, ki so potrebni za matematično analizo. Tak je, na primer, pojem unije, ki je potreben za definicijo realnih števil (ki se največkrat konstruirajo kot unije ulomkov) in za pojem limite. Če izrazimo ta pojem s Quinevo notacijo, ga lahko takole: »$Ux = \text{def.}$« »$\{z; E\gamma (z\varepsilon\gamma \,\&\, \gamma\varepsilon x)\}$«. V Russellovi notaciji bi se matrika, oziroma propozicionalna funkcija, ki v njegovem sistemu označuje podoben pojem, pisala takole: »$E\Psi (\Phi\Psi \,\&\, \Psi z)$.« Iz tega pa vidimo, da je, če vsaki variabli od »z« navzgor damo za eno višji indeks, je unija entitet, oziroma propozicionalna funkcija, s podobno vlogo višjega tipa kot pa elementi γ oziroma entitete Ψ, ki pripadajo pod razred x ali atribut Φ, katerega unijo želimo. Zato je tak izraz naprimerljiv z izrazom, ki označuje entitete, x ali Φ in je zaradi tega nesmiselen. Unija vseh množic je izraz višjega tipa kot množice, katerih unija je. Isto velja tudi za propozicionalno funkcijo, ki je neka lastnost lastnosti, podobno kot je unija množic množica množic. Za odpravo tega predpostavlja Russell v skladu z

* Stratifikacija pomeni zahtevo po stalnem vodenju računa v vrstnem redu nastopanja entitet glede na predikat »biti element«.

aksiomom izvodljivosti propozicionalno funkcijo, ki je samo za en tip višja od entitete z. Podobno velja tudi za ostale izraze, ki predstavljajo povezave med različnimi tipi. Teorija tipov tako ostane, kljub temu pa je mogoče formirati izraze, ki se nanašajo na pojme, ki so potrebni v matematiki.

Ker pa pri Quineu ni potrebno, da je izraz stalno stratificiran (stratifikacija velja samo za izraze, ki vstopajo v sistem skozi pojmovno shemo), njegov sistem v NF in ML ne potrebuje nobenih aksiomov izvodljivosti (poleg tega v Quineovem logičnem sistemu ne bi bilo potrebno, da bi bil tip propozicionalne funkcije odvisen tudi od tipa vezanih variabel — sicer pa Quine tipologije v takšnem smislu kot Russell seveda nima). Po drugi strani pa vedno lahko spravimo skozi aksiom obsega ali pojma matrike, ki so formirane v skladu s pravilom stratifikacije. Za te matrike ni potrebno, da izhajajo iz aksiomov, kot je to pri Zermelu in von Neumannu. Zato v Quineovem sistemu zopet odpadejo vsi aksiomi, ki omogočajo konstrukcijo množic iz danih entitet (v skladu s principom separacije). Ti aksiomi govore o bivanju prazne množice, para, moči množice in množice naravnih števil. Pravtako odpade tudi aksiom separacije v obliki, ki mu jo je dal Zermelo, in aksiom nadomestitve v obliki, ki mu jo je dal Fraenkel — zadnji aksiom je pravzaprav drugače izražen prvi. Zaradi tega ima Quineova teorija množic prednost pred sintaktično Russellovo in aksiomatsko Zermelovo. (Poleg opisanega ima pred Russellovo teorijo prednost tudi zaradi tega, ker ne uvaja definicij za nove izraze samo skozi sintaktična pravila, ne meneč se za formulacijo samih teh pravil — na primer: za princip substitucije.)

Zaradi teh lastnosti je Quineova teorija množic primerna za konstrukcijo in razjasnitev pojma števila. Iz povedanega smo lahko razbrali, da vsebuje pojem števila dve komponenti, ki se medsebojno prepletata. Prvo komponento je izrazil Frege, ko je število določil kot množico množic, ali pa Cantor, ko je število (ordinalno) določil kot množico, ki je na določen način urejena. Druga komponenta pojma števila, ki je še močnejša kot prva, pa je ta, da je število stvar, ki jo določajo zakoni, katere je mogoče izraziti z večkratnim ponavljanjem določenega pravila nad določenimi abstraktnimi objekti — to je, da je število določena progresija. V tem smislu je število izenačeno s takoimenovanimi številsko — teoretičnimi funkcijami. Tako govori Hilbert namesto o realnih številih raje o ekvivalentni množici številskoteoretičnih funkcij in o povezavi te množice z drugimi množicami (na primer, z množico ordinalnih števil). Če se govori o številu, upoštevajoč predvsem ta aspekt, se mora govoriti o rekurziji. Ta nam omogoča definiranje raznih operacij nad števili, kar je seveda bistveno za ta pojem.

Rekurzija je pravzaprav določen način definiranja, ki pa se zelo razlikuje od običajnega definiranja. Splošna zahteva pri drugih definicijah je, da ne smejo biti cirkularne. Izraz, s katerim se nekaj definira, ne sme vsebovati nobenega izraza, ki spada pod tistega, ki se ga naj definira. To zahtevo pa dopolnjuje nasprotna, ki pravi, da mora biti mogoče zamenjati definiens z definirienduom, ne da se pri tem spremeni resničnost konteksta, v katerem termina nastopata. Nasprotno pa se pri rekurzivni definiciji v definiensu vedno pojavi nekaj, kar je bilo že v definienduumu. Od tod tudi njeno ime. Ta definicija torej ne uboga niti prve zahteve niti druge. Ravno v tem je tudi

njena moč, kajti tako neprestano vnaša v kontekst nekaj novega (nemeneč se za zadnjo zahtevo), kar ga bistveno izpremeni.

Zelo jasno definicijo rekurzije glede na številsko teoretično funkcijo je podal Gödel, ko se je naslanjal na Hilbertovo definicijo istega. Definicija se glasi: »Številsko — teoretična funkcija Φ (x1, x2, . . ., xn) je rekurzivno definirana s številsko teoretičnima funkcijama Ψ (x1, x2, . . ., xn $\mp$ 1) in μ (x1, x2, . . ., xn + 1) če Φ (0, x2 . . ., xn) = Ψ (x2, . . ., xn) Φ (k + 1, x2, . . ., xn) = = μ (k, Φ (k, x2, . . ., xn), x2, . . ., xn) drži za vse x2 . . ., xn, k«.* Nadalje pravi Gödel: »Številsko-teoretična funkcija Φ je rekurzivna, če eksistira končno zaporedje številsko teoretičnih funkcij Φ_1, Φ_2, . . ., Φ_n, ki se konča z Φ, in ima lastnost, da je vsaka funkcija Φ_k tega zaporedja, rekurzivno definirana s pomočjo dveh predhodnih funkcij, ali da po substituciji rezultira iz poljubnih predhodnih funkcij, ali končno, je konstanta ali funkcija naslednik x + 1.«**

Iz te definicije rekurzije Gödel nadalje izvaja teoreme, ki še natančneje določajo, katere funkcije oziroma relacije so rekurzivne. Tako so rekurzivne vse funkcije ali relacije, ki jih dobimo, če nadomestimo njihove variable z rekurzivnimi funkcijami, pa tudi funkcije, ki nastanejo po spojitvi posameznih rekurzivnih funkcij v novo funkcijo s pomočjo logičnih konstant kot so negacija, konjunkcija, disjunkcija (kar ni začudujoče, saj so te tudi rekurzivno definirane in je trditev o novo nastali funkciji tako samo poseben primer prve trditve). Podobno Gödel določi vsak rekurziven izraz zategadelj, da lahko vsak izraz prevede v določeno »Gödelovo število«, da lahko dokaže, da je sistem aritmetike, ki uporablja operaciji »+« in ».« ter predikate prvega reda, inkompleten).

Quine pri svoji definiciji rekurzije sledi tej splošni smeri, ki sta jo nakazala Hilbert in Gödel. Pri tem si Quine pomaga s pojmom iteracije relacije, ki jo konstruira enkrat s pomočjo relacije prednika v Fregeovem in Dedekindovem smislu, drugič pa v transfinitnem smislu (v ML samo v prvem, v ST pa tudi v drugem smislu). Tudi Hilbert si je pomagal s pojmom iteracije, vendar samo takrat, kadar je v zgornjih definicijah nastopala namesto variabel x1, x2 . . . kaka številsko — teoretična funkcija, tako da je bila rekurzivna formula funkcija funkcije (namesto te funkcije bi lahko nastopalo število, razumljeno v intuitivnem smislu kot entiteta, ki smo jo dobili po dodajanju enice — takrat bi imeli opraviti s funkcijo prvega tipa).

Quine ne razlikuje, tako kot Hilbert ali Ackermann, številsko teoretične funkcije prvega in drugega tipa. Ne razlikuje jih zato, ker njegov sistem nasploh ne pozna tipov variabel, temveč samo ene vrste variabel, kot smo že prej povedali. Pri njegovih rekurzivnih definicijah je nova funkcija definirana samo s pomočjo predhodne funkcije v rekurzivnem zaporedju Φ_1, Φ_2, Φ_3 . . . Φ_n, kakor bi dejal Gödel. Na primer: množenje a · Sb se ne določi kot a + a · b, temveč kot b — iteracija prištevanja (ponavljanja operacije »+«) a k 0. Skratka, Quine uporablja samo drugi način definiranja, ki ga je Hilbert

---

* K. Gödel: On formally undecidable propositions, str. 602 iz zbirke From Frege to Gödel.

** K. Gödel: On formally undecidable propositions, str. 602 iz zbirke From Frege to Gödel.

predvidel za funkcije drugega tipa. Ta način definiranja uporablja pojem iteracije.

Ta način velja pri njem za obe vrsti rekurzije, za finitno in transfinitno. Transfinitna se razlikuje od finitne v tem, da je tu definirana iteracija s pomočjo zaporedja ordinalnih števil (ne več naravnih) in da je uporabljen tudi drugi pojem relacije prednika. Namesto prednika *a s strukturo (x) (a"z ⊆ z & y ∈ z → xεz) je uporabil prednika a s strukturo (y) (x) (⟨x, y⟩ ∈a → Fx) → Fy in a je fundirana relacija.

Seveda pa je v teh rekurzivnih definicijah stalno prisoten pojem števila finitnega ali transfinitnega, ki zajema prvi moment, o katerem smo prej govorili. Isto se zgodi tudi pri indukciji.[1] Če ne bi bilo indukcije in bi imeli samo rekurzivne definicije, bi lahko nek teorem dokazali le po končno mnogih aplikacijah rekurzivnega pravila. Tako bi bilo seveda dokazovanje zakonov, ki se tičejo transfinitne aritmetike, na rekurzivni način nemogoče. Indukcija nam pomaga, da dokažemo lastnosti, ki veljajo za neke operacije, ne da bi jih izvedli z rekurzijo do konca (do izraza, v katerem bi nastopala samo neka konstanta in funkcija naslednik, oklepaji, identiteta in logične konstante). Tako nam po eni strani omogoča dokazati lastnosti operacij, po drugi strani pa jih omogoča krajše dokazati. Rekurzija pa določa same operacije. Stavek o indukciji lahko dokažemo po splošnem primeru takole: Stavek indukcije se glasi: »FO & xεN & (y) (Fy → FSy) → Fx«. Če sedaj definiramo N (naravna števila) kot »{x; (z) (Oεz & S"z ⊆ z → xεz)}« (naravna

---

[1] V svoji knjigi, ki se nekako najbolj zaje v teorijo naravnih, ordinalnih in kardinalnih števil, to je ST, Quine loči dvoje vrst indukcij. Ena je takozvana matematična indukcija, s pomočjo katere je mogoče dokazovati lastnosti naravnih števil oziroma množic, ki imajo isto moč kot naravna števila. Druga pa je takozvana transfinitna indukcija. Pri prvi je poljubno naravno število oziroma člen zaporedja, katerega izenačimo po njegovi strukturi z naravnimi števili, določen s členom zaporedja, ki je pred njim. Pri drugi indukciji pa je poljuben člen zaporedja določen z vso množico členov zaporedja pred njim, ne pa samo s členom, ki je neposredno pred njim. Da bi prvo indukcijo formalno predstavil, si je Quine zamislil pojem naslednika v Zermelovem smislu. Naslednik je funkcija, ki preslika entiteto x v entiteto {x}, to se pravi, entiteto, katere edini element je dana entiteta. V simbolih bi se zadnji stavek glasil: »Sx = {x}« (aplikacija funkcije naslednik nad argumentom x nam da {x}).

Pri transfinitni indukciji seveda taka verzija naslednika odpade, kakor sploh vse, ki so zgrajene na pojmu relacije prednika (ancestral relation). Relacijo »biti prednik od« ali »prednik« definira Quine podobno kot Frege — kot tisto relacijo a med dvema objektoma x in y, za katero velja naslednje: »x = y ali a je nad vsako množico zaprta (v simbolih: (z) (a"z z))«. Zaprta je relacija nad neko množico takrat, kadar vsaka aplikacija te relacije (z) (a"z z))«. Zaprta je relacija nad neko množico takrat, kadar vsaka aplikacija te relacije nad elementom iz te množice da zopet element iz iste množice. Če iz tega sledi, da je x element z, potem je relacija a prednik (ta formulacija relacije prednik sledi Fregeyevi verziji; podobno relacijo je konstruiral tudi Dedekind, kateri jo je poimenoval veriga — glej njegovo pismo Kefersteinu iz knjige From Frege to Gödel).

S pomočjo relacije prednika pa lahko konstruiramo kakršnokoli varianto naravnih števil. Kar je odvisno od tega, kako bomo definirali naslednika določenega števila. Pri tem imamo tri zelo znane verzije naslednika. Fregeyeva verzija naslednika števila x se glasi, da je to množica vseh množic, ki po odvzemu enega elementa spadajo v množico x; Zermelova verzija naslednika števila x se glasi: »naslednik števila x je množica, ki vsebuje natanko to množico x«; verzija v smislu, da je naslednik števila x identičen x {x}, je von Neumannova. Prvi verziji sta sledila Russell in Whitehead; sledil ji je tudi Quine v Mathematical Logic. Prva verzija zelo odgovarja pojmu naravnega števila kot meri za množino (število n je množica, ki ima za element vse množice, ki imajo to število); druga verzija ima to prednost, da je s formalnega stališča preprosta; tretja pa ima to prednost, da je najbližja vsakdanji intuiciji pri štetju.

števila so skupni člani vseh množic z, za katere velja »0(z« in »S"z ωz«), dobimo stavek »(z) (0ez & S"z $\subseteq$ z $\rightarrow$ xez)« zaradi trditve, da xeN. Ta stavek pa ima isto logično strukturo kot prej napisani stavek o indukciji (če predikat »F« spremenimo v pravo množico »z« in ekspanzioniramo izraz »S"z $\subseteq$ z«). Tako je torej stavek o indukciji dokazan. Na sploh velja, da, če hočemo dokazati stavek o indukciji, moramo imeti določen pojem števila. Podobno velja za dokazovanje transfinitne indukcije, le da je zanj potrebna še vnaprejšnja konstrukcija pojma transfinitnega števila (pri Quinu ordinalnega).

Tako neprestano pridemo do tega, da je treba podati splošne karakteristike števila, preden podamo pojem rekurzije in indukcije. Vsakič, ko hočemo formalizirati ta dva pojma, moramo upoštevati oba momenta števila. Lahko bi šli tudi po drugi poti in bi šteli število za nekaj, kar je intuitivno dano, da bi opravičili proces indukcije in rekurzije (tako je Hilbert razlikoval med formalno in intuitivno indukcijo. Zadnje ni mogoče, na noben način, formalizirati in je, pravzaprav, osnova za formaliziranje prve.)

Pojem števila zahteva v rekurzivnem smislu vedno pojem naslednika in začetnega elementa. Od strukture teh dveh pojmov je torej odvisna struktura pojma števila. Če je naslednik določen kot pri Quineu, kot *množica vseh množic*, ki po odvzemu natanko določenega elementa, *spadajo v določeno množico*, je bistveno za ta pojem, da je množica množic. Če pa je naslednik določen kako drugače (Zermelo, von Neumann), je splošna struktura tega pojma drugačna.

Poleg tega se intuitivno razumljena relacija »biti večji« v naravnih številih lahko prikaže kot relacija »biti element« med to verzijo števil. Za Fregeyevo in Russellovo verzijo zadnje ne more veljati zaradi restrikcij, ki jih postavlja nad njo teorija tipov. Verzija relacije »biti večji« kot »biti element« ni formirana v skladu s pravili formacije v tem sistemu, ker je variabla za predikatom »biti element« višjega tipa kot tista pred njim. Zaradi tega število, ki ga predstavlja prva variabla, sploh ni primerljivo s številom, ki ga predstavlja druga variabla. Formula »x $\in$ y« bi v tej notaciji pač lahko pomenila samo to, da x spada v množico y, kar lahko pomeni, da ima množica x — y elementov. Da je xey $\longleftrightarrow$ x $<$ y pri von Neumannovi verziji zelo olajša dokazovanje raznih teoremov, ki se tičejo relacije »biti večji«.

Vendar pa verzija števil, ki počiva na tako opisani relaciji prednika, ne more razviti aritmetike števil, ki sega preko neskončnosti. Ta indukcija namreč ne more držati preko limitnega števila, kajti to število nima neposrednega predhodnika. Če nima neposrednega predhodnika, pa tudi nima neposrednega naslednika, oziroma, člen zaporedja v transfinitnem nizu ne more biti določen stalno samo s členom pred njim, temveč z vsemi členi pred njim. To zadnjo odločitev pa opravlja takoimenovana transfinitna indukcija.

Bistvo te indukcije je v tem, da predptavlja nek »zakon prve izjeme«. Za vsakega pripadnika z množice naravnih števil (tudi množice, ki so močnejše od naravnih števil) drži, da Fz (da velja za njega določen pogoj), razen če ni prve izjeme y, ki je pripadnik iste množice naravnih ali kakih drugih števil, za katerega velja. Fy. Ta vrsta indukcije pa ima opravka samo z množicami, ki so fondirane. Saj v definiciji te indukcije ravno stoji, da neka lastnost velja za vse elemente neke množice, če ni prve izjeme. Množica, ki ni fondirana, pa prve izjeme nima in zato za take množice takšna definicija indukcije nima smisla.

Ta indukcija se razlikuje od indukcije, ki je fondirana na relaciji »biti predhodnik od«, to se pravi, na indukciji prednika — v splošni obliki prenaša želeno lastnost F (ali pogoj F) ne samo skozi neskončno zaporedje, temveč onostran takega neskončnega zaporedja. Indukcija na podlagi relacije »biti predhodnik od« prenaša želeno lastnost samo skozi neskončno zaporedje, ne pa tud onstran takega zaporedja. Zato se prva imenuje tudi transfinitna indukcija, druga pa samo indukcija (matematična indukcija). Medtem ko prva odpove pri primerih, kjer množica, ki predstavlja zaporedje, ni fundirana, druga odpove v primerih, ko člen neskončnega zaporedja nima neposrednega predhodnika (je limitno število). Takrat namreč ne velja, da bi vsi člani zaporedja imeli relacijo predhodnika od predhodnika... (ker limitna števila nimajo predhodnikov, definicija indukcije, ki temelji na številu, ki je unija limitnih števil, tako propade).

Na drugi strani pa je treba pri konstruiranju števila podati še logično povezavo med pojmoma naslednik in začetni element. Ta povezava je tudi predmet logike in teorije množic. Pri Quineu je to iteracija in unija množic (seveda v iteraciji zopet nastopa pojem števila, če ne ta, pa vsaj pojem naslednika in začetnega elementa — kakor smo lahko videli pri (Quineu).

Tako smo sedaj opozorili predvsem na momente iz pojma števila, ki so v zvezi z logiko in teorijo množic. V nadaljnjem izvajanju bi si lahko ogledali ta pojem še v zvezi z drugimi, predvsem bolj filozofskimi pojmi. To nas bi odvedlo v raziskovanje bistvenih odnosov med glavnimi epistemološkimi in ontološkimi kategorijami.

LITERATURA

1. *Ackermann, W.:* On Hilbert's construction of the real numbers, iz zbirke: From Frege to Gödel, Cambridge, Massachusetts, 1971.
2. *Fraenkel, A.:* The notin »definite« and the independence of the axiom of choice, iz zbirke: From Frege to Gödel.
3. *Gödel, K.:* On formally udecidable propositions of Principia Mathematica and related systems I, iz zbirke: From Frege to Gödel.
4. *Quine, W. van O.:* Mathematical Logic (v tekstu »ML«), New York, 1962.
5. *Quine, W. van O.:* Set Theory and Its Logic (v tekstu »ST«), Cambridge, Massachusetts, 1963.
6. *Russell, B.:* Mathematical logic as based on the theory of types, iz zbirke: From Frege to Gödel.
7. *Zermelo, E.:* Investigations in the foundations of set theory I, iz zbirke: From Frege to Gödel.
8. *Zermelo, E.:* Proof that every set can be well-ordered, iz zbirke: From Frege to Gödel.

Filozofsko dojemanje kvantifikacije in nove vloge imen

MATJAŽ POTRČ

»V spomin se ji je prikradla podoba iz slikanice, ki jo je večkrat listala v otroških letih. Tančica pozabe se je pričela odstirati, in vsak hip bolj je bila prepričana, da je slika prikazovala medvedka, ki bere knjigo. Na platnicah knjige, katero je medvedek bral, je bil zopet narisan medvedek, nato pa še en medvedek ...
Nenadoma ji je v tisti medli svetlobi pogled zdrsnil na skoraj malomarno ležečo in prepognjeno fotografijo na mizi, ozrla se je v njegov pričakujoč obraz, in že je lahko brez omahovanja dejala: ‚Tole tukaj je, zdaj vem, da je to.' ‚T-to? Ne morem verjeti!' — Omahnil je v naslonjač in z očmi v zadregi preplašeno iskal neko nedoločno točko na stropu.«
(Odlomek iz nenapisane proze)

Na začetku — namreč na začetku moderne teorije imenovanja — je bil Mill, in podobno kot se pripeti z marsikaterim začetnikom, je tudi on doživel kritiko. Kritiko po pravšnji meri, vkolikor imamo opravka z eno stranjo njegovega dojemanja vloge imen kot nekakšnih nalepk, ki nam omogočajo njihovo uporabo za označevanje individuov. Tako pravi Mill: »Ko imenujemo otroka z imenom ‚Pavel' ali psa z imenom ‚Cezar', sta ti dve imeni enostavno oznaki, ki omogočata tema dvema individuoma, da postaneta subjekta govora.«[1]

Prav res bi verjetno težko našli koga, ki bi bil danes voljan zagovarjati teorijo nalepk v njeni enostavni ideološki obliki. Še zlasti kaj takega ni več mogoče potem, ko sta s svojo kritiko Millovih naziranj nastopila utemeljitelj sodobne logike[2] Gottlob Frege in eden najvplivnejših filozofov našega stoletja Bertrand Russell. Vendar pa teza o imenih kot golih nalepkah pridobi novo podobo, če dojamemo trditev, kako je ime »zgolj pokaz svojega referenta«[3] v vsej njeni radikalnosti, ter jo povežemo s prej omenjeno trditvijo, da so imena pripomočki, s pomočjo katerih uvajamo individue v govor. Slednjo različico teze lahko namreč razumemo v tem smislu, da imena kot nekakšni pokazni, indikativni mehanizmi, vpeljujejo individue v naš govor — in če upoštevamo razlikovanje med denotativnimi in konotativnimi izrazi

---

* Naslov je — čemu ne? — mogoče razumeti tudi igrivo: »Od kvantifikacije do (za imena) novega plana — Od Quina do Kaplana«.

[1] John Stuart Mill: »A System of Logic«, navedeno po Leonard Linsky: »Names and Descriptions«, The University of Chicago Press, Chicago in London, 1977, str. 9.

[2] In tudi filozofije, vkolikor velja (o tem pa skoraj ne more biti dvoma) teza, da je pobudil *začetek* fenomenologije, torej Husserlova anti-psihologistična stališča v »Logische Untersuchungen«, v nasprotju s prejšnjim psihologističnim delom »Philosophie der Arithmetik«, s svojo kritiko ravno Gottlob Frege. Glej: Dagfinn Føllesdal: »Husserl und Frege«, Ein Beitrag zur Beleuchtung der Entstehung der phänomenologischen Philosophie, Avhandlinger utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo, II. Hist.-Filos. Klasse. 1958. No. 2, I Kommisjon hos H. Aschehoug & Co (W. Nygaard), Oslo 1958. O poznejših Føllesdalovih poskusih, da bi predstavil fenomenologijo kot možni vezni člen med analitično filozofijo in eksistencializmom glej Wolfgang Stegmüller: »Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie«, Eine kritische Einführung, Band II., A. Kröner Verlag, Stuttgart 1975, str. 86—103.

[3] L. Linsky, ibid.

pri Millu, lahko zatrdimo, da pripada imenom posebna vloga vpeljave individuov, nekakšne vzvratne zagotovitve njihovega nastopanja v propozicijah, tako da konotativni elementi poleg teh lahko obstajajo, vendar pa jim ne pripade vloga *nujne* povezave z individui kot nosilci imen. Tako se nenadoma znajdemo pred momentom nujnosti, ki je sestavina modalnega pristopa. Pomembno pa je še dejstvo, da je za imena zatrjeno, kako opravljajo določeno vlogo v govoru. V tej (prav gotovo malce pretirani) predstavitvi Millove teorije pa se mi zdi potrebno poudariti dejstvo, da povezava momenta indeksikalnosti (ime je pokaz) ter nujnosti (imenu je lasten določen mehanizem, ki zagotovi uvedbo individua v propozicijo) na eni strani, ter dejstva, da izrazi nastopajo v govoru (da je potrebno pri njihovi uvedbi upoštevati kontekst) na drugi strani, poda celotnemu nazoru obeležje »esencialističnega pragmatizma«, ki ga na prvi pogled le težko opazimo. Še najbolj nenavadno je morda, da je tukajšnji »esencializem«[4] povezan z nazori prej omenjenih Millovih kritikov Russella in Fregeja: Russell je namreč menil, da ima uvajanje (logičnega lastnega) imena za posledico relacijo »neposrednega spoznanja« (acquaintance), ki prav tako na *nujen* način vzpostavi odnos do individua, na katerega se nanaša, Frege pa je (v nasprotju s poznejšimi metajezikovnimi postopki kakšnega Carnapa) ob vseh vpeljavah posrednih (ungerade) referenčnih relacij le-te vselej uvajal na osnovi in kot sukcesivne člene niza paradigmatske referenčne relacije, relacije imena in predmeta (stavka in resničnostne vrednosti kot njenega izvoda itd.). Z drugo besedo: pri vseh vélikih klasikih problema reference je v nasprotju z ločitvijo, ki jo pozneje vnaša razlikovanje meta-ravni pri analizi, ostala stalnica določena *relacija med imenom ter njegovim nosilcem*, ki je bila (naslednje tri zahteve nastopajo v medsebojni povezavi): (i) indeksikalna, (ii) esencialistična in (iii) kontekstualna. Razlike med nazori tod nastopajo kot razlike v načinih povezave teh treh elementov: pri Millu se indeksikalnost zabriše na račun esencializma, kontekstualni elementi (konotacija) pa so sorazmerno neodvisni od relacije denotacije; pri Russellu indeksikalnost, esencializem in kontekstualnost sovpadejo s tolikšno močjo, da se skoraj izbrišejo (Russell želi pridobiti znanstveno relacijo med jezikom in svetom, ki pa je »v oči bijoča, a preostre svetlobe« zgolj pri logičnih lastnih imenih, ki zato *niso* tisto, kar bi dejansko nastopalo v znanstvenem zapisu); in Frege končno briše element indeksikalnosti, s tem izbrisom pa omili ost esencialistične sestavine, katero uvaja s pomočjo kontekstualnega mehanizma (nov element pri interpretaciji Fregeja je tod — v nasprotju s Carnapovo meta-jezikovno aparaturo — vztrajanje pri dejstvu, da imamo pri vseh posrednih uvajanjih imena opravka z eno in isto paradigmatsko imensko relacijo, in v tem smislu z določenim nizom, torej z določenim »esencializmom«, ki pa je zasnovan resničnostno-funkcionalno).

V razliko z navedenimi paradigmami je bila metoda, ki je v tradiciji obveljala pri obravnavi vloge lastnih imen, eliminativna glede na element indeksikalnosti in esencializma. Šlo je pač za nekakšno pozabo, katero so

[4] »Esencializem« postavljam v navednice, kar naj ponazori, da je pred nami v nekakšnem metajezikovnem ovoju.

uspele začenjati odpravljati esencialistično usmerjene analize imenske relacije šele v nedavnem obdobju. Ravno pod njihovim vplivom se je pojavila reaktualizacija russellovskega načela neposrednega spoznanja pri določitvi imenske relacije, še zlasti pa je pomemben tudi novi pogled na vlogo konteksta, prav s posredovanjem prvih dveh elementov. Kakšna je pravzaprav bila Russellova teorija določnih opisov? Naj na tem mestu navedem zgolj to, da je hotel s svojo analizo pokazati, kako določenim imenom ne pripada vloga imen, ter jih zato lahko odpravimo glede na njihovo prvo, manifestno nastopanje in vlogo. Russell je menil, da je pomen logičnega lastnega imena njegova denotacija (grobo rečeno predmet, na katerega se ime nanaša), ter da zategadelj sploh ne more obstajati prazno logično lastno ime, ki je že po definiciji nekaj protislovnega. Če bi bil na primer »Romulus« logično lastno ime, se sploh ne bi moglo pojaviti vprašanje njegove eksistence, kajti ime mora nekaj imenovati ali pa sploh ni ime, in če ne obstaja ničesar takšnega kot Romulus, ne more biti imena za takšno neobstojno bitnost.[5] Analiza nam ob takem primeru pokaže, da sploh nimamo opravka z logičnim lastnim imenom, ampak z opisno sestavino izraza. Ob tem postopku je postavljen v oklepaj prej omenjen element indeksikalnosti-esencializma-kontekstualnosti, pi je pri Russellu obstajal, vendar je tradicija nanj »pozabila«, saj je bil tudi uveden kot vrsta logične nedoslednosti.

Če vzamemo znani Russellov primer stavka

/1/ Sedanji francoski kralj je plešast,

imamo opravka z enostavno izjavo, ki nekaj trdi o neobstojni bitnosti, in tako zastavlja vprašanje logičnemu zakonu izključenega tretjega. Subjektu stavka lahko pripišemo ali odrečemo določeno lastnost, vendar pri tem predpostavimo, da v naši trditvi subjekt stavka obstaja. Če primer /1/ na tej osnovi ponuja težavo, se je lahko znebimo tako, da ugotovimo, kako imamo opravka z drugo ravnijo kot smo jo bili pričakovali: izraz »sedanji francoski kralj« je le na videz logično lastno ime, dejansko imamo opravka z opisom. Preizkus je enostaven: stavek /1/ implicira obstoj subjektnega termina, in je, zato ker slednjega ni, neresničen. Negacija stavka v celoti pa je seveda resnična.

Naslednji zaplet predpostavlja stavek

/2/ Sedanji francoski kralj ni plešast,

kjer lahko ima opisni izraz (»sedanji francoski kralj«) prvotni ali drugotni nastop.

Razlika je v tem, da drugotni nastop opisnega izraza ne implicira nujno eksistence opisane stvari, prvotni nastop opisnega izraza pa nujno implicira eksistenco stvari, ki jo vpeljuje opisni izraz. To je enostavno zato, ker je *dosežaj* (scope) opisnega izraza (propozicija, iz katere moramo ta izraz eliminirati) v prvem primeru cel stavek, v drugem pa zgolj opisni del.

Ko interpretiramo stavek /2/ tako, da je nastop opisnega izraza drugoten, lahko formalno zabeležimo situacijo kot

[5] Navedba Russellovega »Logičnega atomizma« po ibid., glej str. 23.

/3/ $\sim\{(\exists c)\ ((x)\ [(Qx) \equiv (x = c)] \ \&\ U\ (c))\}$,
kjer ni nujno implicirano E! (*Ix*) (Qx).[6]

Stavek /2/ pa lahko interpretiramo tudi pod dosežajem negacije čez prvotni nastop opisnega izraza:

/4/ $(\exists c)\ [(x)\ (Qx) \equiv (x = c) \ \&\ (\sim U\ (c))]$,

kjer je nujno implicirano E! (*Ix*) (Qx), to pa zato, ker seže negacija le čez pripis lastnosti, ne pa tudi čez eksistenčno določilo kot v prvem primeru.

Prvotni nastop opisnega izraza sem navedel na drugem mestu, ker prav on povzroča večje nevšečnosti: tod zanikamo le pripis lastnosti, ostaja pa nam implikacija eksistence. Nevšečno je to, da glede na táko interpretacijo stavek /1/ *ni* protisovje stavka /2/.

Z drugotnim nastopom opisnega izraza je lažje: v primeru /3/, ki ga ponazarja, je zanikana tako lastnost kot tudi eksistenca — in takšen stavek je seveda resničen, če je /1/ neresničen.

Zato se skuša Russell ogniti zlasti prvotnim nastopom opisnih izrazov v kontekstu celotnega stavka. Ko imamo namreč E! (*Ix*) (Qx), tako da je izraz resničen, se (*Ix*) (Qx), obnaša kot lastno ime. Težava se seveda pojavi, če sta ime in njemu pripisana lastnost ločena (glede dosega negacije), kot v primeru /4/, saj imenu tedaj ne moremo s polno pravico pripisati resničnostne vrednosti. Zato težimo k temu, da bi bila tako kot v primeru /3/ ime in pripis lastnosti povezana: pri tem, drugotnem nastopu opisnega izraza, točno vemo katero resničnostno vrednost lahko pripišemo stavku v celoti.

Podoben položaj kot pri /4/ praviloma dobimo povsod, kjer imamo opravka s posrednim (Frege: »ungerade«) nastopom opisnih izrazov. Takšni so epistemični konteksti, konteksti propozicionalnih naravnanosti in konteksti modalnosti, v katerih nastopajo stavki oziroma izrazi. Ravno s slednjimi, in sicer na podoben način kot Russell, se ukvarja Quine.

Quina ne zanima toliko možnost pripisa eksistenčnega določila tisti sestavini stavka, ki bi tradicionalno veljala za stavkov subjekt, kot je bilo to s Strawsonom, ki se je (iz naših primerov /1/—/4/ je slednje razvidno) z dokaj trdnim motivom lotil ugovora Russellovi analizi, da eksistenco subjektnega termina predpostavi, ter da o pripisu lastnosti nekaj trdi (ugovor se nadaljuje, kot smo na drugem mestu zatrdili sami, v razločevanju izrečenega, presupponiranega, in zatrjenega kot dveh *ravni* izrazov),[7] kar pomeni, da imamo

---

[6] Simboli $\sim$, &, $\equiv$, so vezniki negacije, konjunkcije, enostavne enakosti in ekvivalence, $\exists$ je oznaka za eksistencialni kvantifikator, U in Q sta znaka za pripis lastnosti določenemu izrazu, znak *I* uvaja določilo edinstvenosti, simbol E! pred izrazom pomeni trditev eksistence, x in c pa sta spremenljivki. Naš, v grobih potezah po »Principia Mathematica« povzet zapis trdi, kako ni res, da obstaja francoski kralj, ki bi imel lastnost, da je plešast, in se razlikuje od primera (4), ki trdi, da obstaja francoski kralj, za katerega ni res, da bi imel lastnost, da je plešast. Notacijo za primera (3) in (4) povzemamo po Leonard Linsky: »Le problème de la référence«, Seuil, Paris 1974, str. 89.

[7] Danes sem prepričan, da lahko seže pragmatsko usmerjena formalna (esencialistična) analiza referenčne relacije dalje, kot pa je uspelo Strawsonu. Cela šola komunikacije-intence se dejansko ustavi pri tem, da ne more oskrbeti ustrezne analize minimalnih oziroma razlikovalnih jeder sistema (kot sem poimenoval lastna imena ipd.), ne glede na zapleten način njihovega nastopa na različnih ravneh intencionalnosti — zgubljeno je pač tisto prvo, materialna sestavina jezika, kristal govorice (kristal nastane tam, kjer imamo opravka z nemožnostjo, tod v govorici, v fiziki pa imamo ekvivalent pri ekvivalenci magnetnega polja in kristala, ter pri prehodu energije v maso; za prvi primer glej D. R. Hofstadter: »Gödel, Escher, Bach«, Penguin, Middlesex 1981, str. 140, za drugega pa W. Stegmüller, op. cit., str. 357).

opravka z dvema ravnema pri aplikaciji analize na slovnično dobro oblikovan jezik, v nasprotju z logično analizo kot tako (kot bomo implicitno nemudoma videli, se Strawson in Russell pri tem temeljnem razlikovanju ravní ujemata, in ravno od tod je mogoče razbrati dosežaj novega Donnellanovega razlikovanja med referenčno in atributivno vlogo določnih opisov).

Quine pa se ujema s Fregejem in Russellom v tej potezi, da se loteva problemov, katere zastavlja posredni govor (oratio obliqua) na tak način, ki mu omogoča rešiti leibnizovsko načelo substitutivnosti (poimenovano tudi načelo nerazločljivosti identičnih[8]), iz slednjega pa sledi, da lahko dva izraza v okviru stavčnega konteksta zamenjamo na tak način, da se ne bo izgubila resničnostna vrednost: »Če imamo resnično identitetno trditev, lahko enega izmed njenih terminov nadomestimo z drugim v vsaki resnični trditvi, in rezultat bo ohranil resničnostno vrednost«.[9] Oziroma, če naj ohranimo načelo, potem ne smemo dopustiti kontekstov, kjer se izrazi ne bodo obnašali na pravkar omenjeni način.

Quine se oprime strategije indirektnega[10] dokazovanja veljavnosti svoje teze o ohranitvi načela substitucije identičnih, in sicer tako, da dokazuje *zgolj navidezno* nastopanje proti-primerov. Ekstenzionalistična strategija, ki je temu postopku v podlago, je v opozarjanju na dejstvo, da so primeri ovržbe zgolj navidezni zavoljo *zamenjave ravní*, in da potemtakem ne morejo zadostiti svoji vlogi. V tej *splošni* potezi se Quinova analiza ujema z Russellovimi (in Fregejevimi) rešitvami (npr.: opis ne nastopa na isti ravni kot ime).

Kot primer izjeme nastopa prav zamenjava med ravnema uporabe in omembe izraza. Imamo tale stavka:

/5/ Cicero je Tulij

/6/ »Cicero« ima šest črk,

iz česar ob /5/ in z uporabo načela substitutivnosti zelo enostavno izvedemo napačni sklep

/7/ »Tulij« ima šest črk.

Vendar po Quinu prav lahko dokažemo tudi, kako proti-primer sploh ni veljaven, saj smo zamešali uporabo in omembo. V primeru /7/ je mesto, na katerem nastopa »Tulij«, *referenčno neprosojno*, saj za njega ne moremo veljavno uporabiti načela substitucije, prav isto mesto pa bi lahko nastopalo tudi kot *referenčno prosojno*. A isto velja tudi za stavek /6/ in za primer propozicionalne naravnanosti

/8/ Franc vé, da je Venera Jutranjica.

Vse to pa glede na povedano pomeni, kako primer /7/ ni dokaz proti leibnizovskemu zakonu substitutivnosti identičnih, ampak je zgolj primerek

---

[8] Načelo nerazločljivosti identičnih trdi, da če sta dva predmeta identična, potem pripadata istim razredom (v nasprotju s pravkar navedeno Quinovo različico govori Leibniz o načelu identičnosti nerazločljivih, ki trdi, da sta dva predmeta identična, če za vsak razred velja, da določen predmet pripada razredu čee mu pripada tudi drugi).

[9] W. V. O. Quine: »From a Logical Point of View«, Harvard U. P., Cambridge, Massachusetts, str. 139 (članek »Reference and Modality«).

[10] Bolj natančno apagogičnega dokaza, ki je v tem, da najprej priznamo za resnično tisto tezo, ki nasprotuje naši, potem pa iz nevzdržnosti njenih posledic posredno dokažemo resničnost naše prvotne teze (glej F. Jerman: »Logika za mlade«, Zavod za šolstvo SRS, Ljubljana 1979, str. 130—131).

referenčne neprosojnosti. Strategija bo sedaj v tem, da se moramo oprijeti takšnega mehanizma, ki nam bo omogočil spremeniti intenzionalne kontekste (takšne, ki vsebujejo referenčno neprosojne nastope izrazov) v ekstenzionalne kontekste (pri slednjih imamo zgolj referenčno prosojne nastope terminov). Značilno je, da se pri svoji definiciji referenčno neprosojnega konteksta Quine sklicuje na Russella (»Principia Mathematica«), ter da na tej osnovi pravi: »za kontekst lahko rečemo da, je *referečno neprosojen*, če ob tem ko vstavimo trditev Φ v ta kontekst povzročimo, da čisto referenčni nastop v Φ v celotnem kontekstu postane tak, da ni več čisto referenčen«.[11]

Tako je kontekst

». . .« vsebuje samo tri znake

referenčno neprosojen, saj v njem lahko pride tako do nastopa čisto referenčnega položaja (npr. ob vstavi »9 > 5« na prazno mesto), kot tudi do položaja, ki ni čisto referenčen (primer je vstava »9« na prazno mesto). »Skratka, kontekst je referenčno neprosojen, če lahko stori referenčni nastop nereferenčen.«[12]

Če hočemo ustrezno razumeti problematiko v zvezi z referenčno neprosojnimi konteksti, je koristno, da s Quinom pogledamo širše okolje, v okviru katerega nastopa. Ustrezni kontekst za obravnavo naših kontekstov je, kot že rečeno, podan z obstojem *propozicionalnih naravnanosti*. Te predstavljajo filozofom težavo v oni meri kot slednji pristajajo na načelo ekstenzionalnosti — namreč na načelno možnost obravnave jezikovnih odsekov (stavkov) z aparatom resničnostnih vrednosti. Eden izmed vzrokov, da so filozofi uvedli nastop abstraktnih bitnosti, kakršne so *propozicije* (tem pripada vloga nosilcev resničnostne vrednosti) je prav gotovo dejstvo, da v običajnem jeziku stavkov pogosto (če ne že kar praviloma) ne moremo obravnavati ne da bi upoštevali takšnih okoliščin kot so kdo, kdaj in kje jih je izjavil. V običajnem jeziku imamo zato npr. govorčevo naravnanost prepričanja, v okviru katere uvaja trditev s pomočjo člena »da«, ki nakazuje, kako ta trditev nekaj opisuje, designira. Na ta način propozicija v (slovnično rečeno) odvisnem stavku nastopa kot predmet, ki ga uvedemo v kontekst propozicionalne naravnanosti (»prepričan biti, da . . .«, »upati, da . . .« itd.): propozicije nastopajo kot stvari, glede katerih imamo določena prepričanja, glede katerih nekaj želimo ipd. Takšen položaj predstavlja še posebej težavo zato, ker tehnika eliminacije singularnih terminov (npr. russellovska analiza /2/ v /3/) *ne* odpravi propozicij kot predmetov, kar je povezano z ustrezno interpretacijo znane Quinove ontološke maksime, da je biti biti vrednost vezane spremenljivke.[13]

---

[11] W. V. O. Quine: »The Three Grades of Modal Involvement«, v »The Ways of Paradox«, Harvard U. P., Cambridge, Massachusetts in London, 1976, str. 160.

[12] Ibid., str. 161.

[13] Če eliminiramo (le na pogled slovnično ustrezne) singularne termine, to še ne pomeni, da smo odpravili predmete kakršni so propozicije: propozicije še vedno ostajajo v dosegu univerzalnega in eksistencialnega kvantifikatorja, in zato nastopajo kot vrednosti spremenljivk. Pri tem je pomembno, da vidimo, kako je napačno, če interpretiramo »vrednosti spremenljivk« kot »singularne termine, ki jih lahko substituiramo za spremenljivke«. V nasprotju s tem je vrednost spremenljivke predmet, ki ga takšen termin lahko designira — in omenjeni *predmeti ostajajo vrednosti spremenljivk*, četudi odpravimo singularne termine.

Glede celotne diskusije glej W. V. O. Quine: »Word and Object«, The M. I. T. Press, Cambridge, Massachusetts, 1975, poglavje 6, & 40 (propozicije), & 41 (modalnost), ter & 37, & 38 (eliminacija singularnih terminov).

Težava s trditvami, ki nastopajo v okviru propozicionalnih naravnanosti je na prvi pogled v tem, da so odvisne od konteksta in jih zato ne moremo obravnavati resničnostno-funkcionalno. Vendar pa Quine sedaj trdi, kako slednje lahko storimo, in tako imamo opravka prav z načinom preoblikovanja intenzionalnih jezikovnih bitnosti v ekstenzionalne. Pri tem mu je v pomoč ravnokar omenjena (in v op. 13 specificirana) ontološka maksima. Iz takšnega ontološkega zornega kota gledano stavek /8/ nekaj trdi o dveh predmetih, in sicer o Francu in o [Venera je Jutranjica], če ga v skladu s povedanim preoblikujemo v

/9/ Franc vé [Venera je Jutranjica].

Če dojamemo Franca in [Venera je Jutranjica] kot predmeta, se sedaj odpre nadaljnje vprašanje, ali ta interpretacija omogoča odpraviti nezaželeno kontekstualno navezavo, ki vodi v intenzionalno dvoumje. Ontologija nam po Quinu pri tem pomaga, saj lahko ob eliminaciji okoliščin izjavljanja (kdo, kdaj in kje je stavek izjavil) uvedemo »p« v »[p]« kot *večni* stavek. Možnost take uvedbe obravnava Quine z dokaj jasno mero behaviorističnega pristopa, ki je povrhu obeležen še z njegovim zavračanjem razlikovanja med analitičnimi in sintetičnimi trditvami. Zanj večni stavki niso s kakšno ostro mejo ločeni od stalnih stavkov, kakršen je npr. »‚Delo' je prišlo«,[14] in jih še najlažje najdemo med trditvami znanosti. Vendar pa v skladu z znano tezo iz »Dveh dogem«,[15] ki se usmerja proti radikalnim konsekvencam tradicionalnega empirizma Carnapovega tipa, ne moremo začrtati stroge ločnice med stalnimi in večnimi stavki, ki so konec koncev še vedno odvisni od nepopolnih opisov in indikativov, z drugo besedo od tistega *roba* teorije, ki se dotika empiričnega izkustva, in kjer nastopajo trditve opazovanja.[16] Na podlagi teze o (postopni) možnosti sprememb robnih stavkov v središčne stavke teorije lahko dokaj uspešno spremenimo dva predmeta, o katerih stavek /9/ nekaj trdi v sorazmerno bolj večna (npr. z dodatkom določila »sedaj« pri prvem, pri čemer računamo, da pogoji izjavljanja nimajo več tolikšnega vpliva na dvoumnost stavka, ter tudi pri drugem, upoštevajoč relativno nespremenljivost našega védenja o astronomskih pojavih ter teorij s tem v zvezi). Ob tem ko upoštevamo relativnost naše ontologije — vendar relativnost, ki nam omogoča dovolj trdno podlago za nastop trditev, ki jih lahko interpretiramo resničnostno-funkcionalno — lahko rešimo tako zakon substitutivnosti kot tudi načelo ekstenzionalnosti: propozicionalne naravnanosti smo zmožni obravnavati na tak način, da ne bomo prišli v neskladje s temeljnimi zahtevami ontologije.

---

[14] Stalni stavki nekaj trdijo o določenem stanju stvari, in so sorazmerno neodvisni od pogojev izjavljanja — o njih lahko trdimo vsaj, da so bistveno bolj resničnostno-funkcionalni kot intenzionalni jezikovni odseki. »Predmet« [Venera je Jutranjica] v primeru /9/ je glede na pravkar navedeni primer bliže večnemu stavku, saj gre za trditev, povezano z znanstvenim odkritjem, ne pa z dejstvenim stanjem kot je npr. trditev [Vrata so odprta].

[15] W. V. O. Quine: »Two Dogmas of Empiricism« v »From a Logical Point of View«, op. cit., zlasti str. 42—46.

[16] Michael Dummett na začetku sestavka »The Significance of Quine's Indeterminacy Thesis« (1973) v »Truth and other Enigmas«, Duckworth, London 1978, str. 375—419 podvrže kritiki možnost hkratnega nastopanja po njegovo dveh strateško različnih tez o nevzdržnosti razlikovanja analitičnih in sintetičnih trditev, ter možnosti preoblikovanja obrobnih (empirično stimuliranih) trditev v središčne trditve teorije (kot so logični zakoni), in *vice versa*.

V zvezi z večnimi trditvami naj na tem mestu omenim le še zanimiv paradoks, katerega s svoje pozicije Quine ni sposoben docela uzreti, ima pa korenine, seveda če zadevo ustrezno interpretiramo, že v russellovski tezi o vlogi neposrednega spoznanja pri nastopanju logičnih lastnih imen: namreč, da so prav skrajno subjektivno obeleženi, npr. indeksikalni izrazi, najbolj gotovi, eksaktni. Razlog, da pristanek na takšno pozicijo ne more biti quinovski, leži v Quinovem radikalnem zagovarjanju ekstenzionalnih načel. Sam omenjam ta prvi približek paradoksu »racionalizma v empirizmu«[17] zato, ker ima na področju razprav o položaju razlikovalnega jedra v teorijah posledice pri nastopu »aristotelovskega esencializma«, proti kateremu se bo ekstenzionalist Quine obrnil zlasti pri obravnavi problematike v zvezi z modalnostjo, oziroma pri argumentih proti modalni logiki. Če ne upoštevamo teh argumentov, dokaj težko doumemo problematiko modalne logike, kvantifikacije, razlike med *de re/de dicto* itd.

Po Quinu propozicionalne naravnanosti sodijo med »nejasne načine izražanja«, torej med intenzionalne danosti. Obstajajo pa še druge »stvaritve temine«, ki »se zde v precejšnji meri podobne propozicionalnim naravnanostim, s to razliko da pri njih nimamo nanašanja na osebe, in sicer takozvane logične modalnosti ‚Nujno . . .', Možno . . .'.«[18]

Kot smo videli, Quine načeloma pristaja na možnost ekstenzionalne interpretacije kontekstov propozicionalnih naravnanosti (kar nam kaže interpretacija primera /8/ v primer /9/). Modalnost pa nam predstavlja večjo težavo, ki je dovolj jasno izpostavljena šele ob primeru »kvantificiranja v« modalne kontekste. Tod je stanje do neke mere podobno možnosti interpretacije stavka /2/ v zaporedna položaja /3/ in /4/, pri tem pa bo po naših dosedanjih izkušnjah še bolj od položaja /3/ sumljiv položaj /4/, ki ravno je določene vrste vzporednica problematiki kvantificiranja *v* kontekste pri modalni logiki. Dejansko odpor proti možnosti primera, podobnega /4/ oziroma pristajanje nanj loči argumente proti modalni logiki in zanjo.

Znano je, da predstavlja modalna logika v filozofski tradiciji že od stoikov in nato zlasti od Aristotela dalje stalno problematiko, in da so jo, če upoštevamo še sholastiko, gotovo razvili v več smeri kot lahko trdimo za ekstenzionalne logike. Zato sicer ni nič manj res, da ne bi začetnik sodobne modalne logike C. I. Lewis[19] svoje novosti utemeljil na določenem spregledanju, namreč na Whiteheadovem in Russellovem poimenovanju materialnega kondicionala (uvedel ga je Filon iz Megare) »Če p potem q«, interpretiranega kot »Ne (p in ne q)« z izrazom »materialna implikacija«. Pri tem je Quine[20] pozoren zlasti na Lewisovo zahtevo po analitičnosti (in ne zgolj resničnosti) take implikacije, ki pridobi ime »striktna implikacija«. Nekaj podobnega kot Lewis je zagovarjal tudi Carnap, ki je v večji meri upošteval

---

[17] O tem glej Colin McGinn: »The Subjective View«, Secondary Qualities and Indexical Thoughts, Clarendon Press, Oxford 1983. V knjigi je — morda na prvi pogled presenetljivo — obravnavana empiristična tradicija, zlasti filozofija duha, glede na racionalistično subverzijo, zlasti kot ta nastopa na ravni razlikovalnega jedra vsakršnega nauka.

[18] W. V. O. Quine: »Word and Object«, op. cit., str. 195.

[19] Glej npr. članek M. Uršič: »Poskus vrnitve k vsebini«, Alternativna logika C. I. Lewisa, v »Problemi-Razprave«, št. 4—6, Ljubljana 1982, str. 163—172.

[20] »Word and Object«, op. cit., str. 196.

razliko med uporabo in omembo. Lewis je namreč »nujno« vpeljal kot operator nad stavki, in zato ni videl bistvene razlike med primeroma

/10/ Nujno $9 > 5$

ter

/11/ »$9 > 5$« je analitično,

ki kažeta na povezavo med nujnostjo in analitičnostjo. Kljub temu, da se Quine v večji meri strinja z ekstenzionalistom Carnapom, pa seveda ne more pristati na element analitičnosti, ki ga vsebuje modalna logika. Vendar pa imamo možnost, da analitičnost uporabimo za *pojasnitev* nujnosti, torej na podlagi /11/ lahko vzvratno pojasnimo /10/. To pa pomeni, da ne bi več rabili oblike /10/, kot sam s seboj konsekventno sklepa Quine. In če jo že obdržimo, kakšna vloga naj ji tedaj pripade? Edino opravičilo je pravzaprav samo možnost kvantificiranja v modalne sklope (primer /11/ nam tega ne omogoča, ker uvaja trditev v navednicah).

Zato bomo pogledali, kako je z vlogo kvantifikacije v modalnih kontekstih, pri tem pa se bomo opirali na naše prejšnje ugotovitve, kot jih podajata interpretaciji /3/ in /4/.

Če po vzoru /9/ interpretiramo /10/, dobimo (po eni interpretaciji) stavčni operator »nujno« in [$9 > 5$], kar nam ne mora predstavljati posebnega problema. Ta se pojavi šele ko uvedeno kvantifikacijo. Pri primeru /10/ zgolj ne moremo izvesti substitucije, na kakršno bi lahko sklepali, če predpostavimo da »$9 =$ število planetov«. Modalnost lahko poskušamo napraviti prosojno tako, da ob naši sedanji interpretaciji obravnavano trditev, ki nastopa kot »predmet« stavka, na način propozicionalnih naravnanosti /9/. Vendar pa obstaja pri modalnosti ena neprijetnost več kot pri slednjih, in sicer, da pripisujemo predmetom nujne oziroma naključne lastnosti. Ravno to pa je še en argument, ki močno spominja na razlikovanje med analitičnim in sintetičnim.[21]

Tri stopnje lahko predhodno ponazorimo kot razliko med že navedenima primeroma /8/ in /9/, nato pa se (zopet moram poudariti, da je to zgolj približek) z naslednjim zapletom spustimo na primer, ki je podoben (/3/ in /4/); ravno pri primeru, ki je (zopet) podoben /4/ se nato odloča pristanek oziroma nepristanek na modalno logiko, *ki se artikulira na ravni razlikovalnega jedra*: vprašanje je namreč, ali bomo še naprej tako kot Quine pristajali na možnost eliminiranja lastnih imen, ali pa jih bomo, kot to počne novi »aristotelovski esencializem«, uvedli kot temelj naše ontologije. Seveda bo naša pot peljala (prav na tej tretji stopnji) čez problematiko kvantifikacije.

Za modalno logiko so značilni operatorji *nujnosti, možnosti, nemožnosti* in *ne-nujnosti*. Ker lahko te operatorje definiramo enega s pomočjo dru-

Quine[22] razlikuje tri stopnje modalne udeležbe, oziroma modalnih zapletov, ki jih lahko dojamemo kot ponazoritev vse večjih težav, ki jih (glede na kontekste propozicionalnih naravnanosti) predstavlja modalna logika.

---

[21] Na hitro rečeno obravnava Quine modalnost kot podvrsto analitičnosti, s podvrsto pa se more strinjati še v manjši meri kot s splošnim načelom. Glej »Word and Object«, str. 200.

[22] »Three Grades of Modal Involvement«, op. cit., str. 158—176.

gega,[23] bo seveda dovolj že, če pri naslednjih primerih upoštevamo en sam modalni operator, naj bo operator nujnosti.

Prva stopnja modalne udeležbe je, ko nujnost izrazimo kot *semantični predikat* (obeležimo ga z »Nuj«), ter ga kot takega pridamo subjektu stavka oziroma singularnemu terminu, ki pridobi vlogo *imena* trditve, za katero pravimo, da je nujna (oziroma nujno resnična). Tako imamo primer

/12/ Nuj »9 > 5«,

ki se razlikuje od primera /10/, saj pri tem ni tako jasno zabeleženo razmerje med predikatom in trditvijo (lahko bi rekli: na mestu subjektnega termina), oziroma drugače povedano: trditev na subjektnem mestu ne nastopa kot ime, ni med navednicami. Zato je primer /12/ glede tega bliže primeru /11/. Če uporabimo kot ilustracijo kontekste propozicionalnih naravnanosti, imamo intuitivno podoben položaj v primeru /8/, kjer nastopa sklop z glagolom »védeti« na mestu semantičnega predikata.

Druga stopnja modalne udeležbe je, ko nastopa pojem nujnosti kot *operator za trditev*. Sedaj nimamo več predikata, ki bi ga pridali imenom trditev (v primeru /12/ so nas na tak položaj opozarjale navednice, v katere smo vstavili trditev), ampak ima logični operator podobno vlogo kot jo ima znak za negacijo. Zato ga obeležimo z novim načinom zapisa (»nuj«), in dobimo ob ustrezni interpretaciji primera /12/ primer

/13/ nuj (9 > 5),

tako da nimamo več (kot pri /12/) nujnosti kot predikata ali glagola, ki ga združimo z imenom, da bi na taki podlagi vorili (popolno) trditev, ampak imamo prej vrsto prislova, ki ga pridamo trditvi. Ta primer je po Quinu že nevaren, saj imamo opravka z *odmikom od ekstenzionalnosti:* operator za trditev povzroči, da nastop izraza »9 > 5« v /13/ *ni* resničnostno-funkcionalen, saj lahko z vstavo trditve z drugo resničnostno vrednostjo (npr. »9 < 5«) povzročimo, da se resnični kontekst /13/ spremeni v neresnico. Položaj je s quinovskega stališča ekstenzionalnosti še toliko bolj resen zato, ker možnost takih zamenjav ni nekaj, kar bi lahko obravnavali brez vpliva na samo logično strukturo celega stavka (kot v primeru nastopa »pet« v besedici »napet«), ampak jih modalni logiki obravnavajo kot nujno razširitev ekstenzionalnosti. Intuitivni primer propozicionalne naravnanosti /9/ lahko tod deluje bolj v smeri podgraditve ekstenzionalizma: v tem primeru je namreč Quine obravnaval propozicionalno naravnanost in stavek, ki nastopa v oglatih oklepajih, kot dva predmeta. Zato tudi tod podaja argumente, da lahko v modalnih kontekstih uporabimo isti pristop, kar je po njegovem prikladnejše kot uvajanje »nuj« kot operatorja za trditev, ki je pozoren tudi na

---

[23] Kar ne pomeni nič drugega kot da obstaja *modalni kvadrat*, za katerega je dal elemente že Aristotel (pri njem imamo sicer v »Prvih Analitikah« implicitno zastavljen tudi modalni trikotnik nujno-nemožno-naključno), končno pa ga je na osnovi prebiranja sholastičnih interpretacij podal Leibniz (R. Blanché je leta 1966 konstruiral modalni šesterokotnik, ki združuje modalni kvadrat z modalnim trikotnikom, in kaže na njuno medsebojno izvodljivost, pri čemer seveda »naključno« predstavlja konjunkcijo mest I in O). Glej J.-L. Gardies: »Essai sur la logique des modalités«, P. U. F., Paris 1979, str. 16—22.

Glede medsebojne interpretacije modalnih operatorjev: nemožnost je nujnost negacije, možnost in ne-nujnost sta negaciji nemožnosti in nujnosti, striktna implikacija in striktna ekvivalenca pa sta nujnost materialnega kondicionala in dvojnega kondicionala (Quine, ibid., str. 158).

vsebino trditve (torej na njene sestavne dele in možnosti substitucije v njej). Primer /13/, razumljen intenzionalistično, namreč terja »revizije singularnih terminov«, drugačno obravnavanje in sploh upoštevanje vsebine stavka, čez katerega seže operator za trditev. Ekstenzionalistična rešitev nastalega položaja je v tem, da sam operator za trditve obravnavamo kot da bi nastopal v navednicah, torej kot neprosojen (preizkus bi bil nemožnost substitucije identičnih v stavku, čez katerega sega).

Že pravkar navedena stopnja modalne udeležbe je za ekstenzionalista dovolj neprijetna. Še hujši je zanj položaj pri tretji stopnji modalne udeležbe, kjer nastopa izraz za nujnost kot *stavčni operator*. Takšen operator sedaj ne velja le za trditve kot take, ampak *eksplicitno za njihovo notranjo strukturo*, kar pomeni, da položaja ni več mogoče rešiti zgolj tako, da pripoznamo operator nujnosti kot neprosojen: smo namreč pred predikativno logiko, kjer, če lahko uporabim takšno primero, stavkov ne moremo več obravnavati kot orehov, ki jih razvrščamo na poljubne načine, ampak smo lupino strli, in se odslej *nujno* ukvarjamo z njihovo notranjo strukturo, z zgradbo jedra. Grižljaj bo za ekstenzionalista grenak, saj se modalna klešča zanimajo ravno za tisto, kar je on skušal eliminirati: za singularne termine. Kar se je pri prejšnji stopnji zgolj nakazovalo kot nevarnost, ki jo morda še lahko odpravimo, se sedaj pojavlja v strukturi na tak način, ki ga ne bo več mogoče odpraviti z nikakršno ekstenzionalno spretnostjo. Sam boj pa izrecno poteka na ravni razlikovalnega jedra, na ravni, kjer nastopajo singularni termini.

Iz tega, kar smo povedali doslej, je že v zadostni meri razvidno, da obstaja med drugo in tretjo stopnjo modalne udeležbe povezava, ki jo Quine poudari na tak način, da tudi pri nujnosti kot stavčnem operatorju ohrani isti znak (»nuj«). Vendar je sedaj »nuj« uporabljen pri *odprtih stavkih*[24], torej pri takih stavkih, kjer imamo opravka s *kvantifikacijo*, to pa standardno obeležamo z univerzalnim in eksistencialnim kvantifikatorjem, ki sežeta čez spremenljivke, in tako dobimo primera

/14/ (x) nuj $(x > 5)$

/15/ $(\exists x)$ nuj $(x > 5)$,

izmed katerih je prvi nujno neresničen, drugi pa je lahko resničen.

Ta dva primera za nas na tem mestu kot taka nista najbolj zanimiva, saj ju lahko uporabimo zgolj kot uvod v primerjavo s primeroma /3/ in /4/, ki pa že nakazujeta, kod se bo bila odločilna bitka. Primera /3/ in /4/ sicer nimata opravka s kontekstom propozicionalnih naravnanosti, kot je bilo doslej pri prvi in drugi stopnji modalne udeležbe, sta pa morda zato ravno še bolj poučna. Pri njiju namreč nastopa negacija, in spomnili se bomo, da smo dejali, kako ima operator »nuj« podobno vlogo kot znak za negacijo. Poleg tega sta nas primera /3/ in /4/ zanimala zato, ker je znak za negacijo tam nastopal na različnih mestih: bodisi, da je veljal za eksistenco in lastnost obenem /3/, ali pa je segel zgolj čez lastnost /4/. Ravno ta slednji primer pa nam ni bil preveč po volji, saj ne vemo, kaj bi počeli z eksistenco, če jo obravnavamo ločeno od lastnosti. Ob tem, kar smo pravkar povedali, pa ni

[24] Odprtih zato, ker imamo, tako kot pri »$x > 5$«, opravka s spremenljivko »x«, ki lahko na njeno mesto uvrščamo različne konstante. (Ves čas sledimo Quine, ibid.)

težko videti, da smo na ta način (vsaj za ekstenzionalistični zorni kot) neupravičeno *posegli v samo strukturo stavka*, kar postane jasno, ko upoštevamo, da imamo v primerih /3/ in /4/ opravka z (eksistencialnim) kvantifikatorjem.

Sedaj lahko zaporedoma glede na tretjo stopnjo modalne udeležbe, ki jo trenutno obravnavamo, potegnemo s /3/ in /4/ vzporednico v primerih

/16/ nuj (∃x) (obstaja natanko x planetov . x > 5)

/17/ (∃x) [obstaja natanko x planetov . nuj (x > 5)],[25]

kjer nam bo podobno kot /4/ večje nelagodje povzročal primer /17/, saj stavčni operator »nuj« seže zgolj čez atribut »(x > 5)« (atribut zato, ker spremenljivki pripišemo lastnost »biti večje od 5«), in je tako eksistenca ločena od atributa, glede na operator »nuj«. Primer /16/ nam ne povzroča tolikšnih nevšečnosti prav zato, ker nimamo opravka s takšno ločitvijo.

Ne bomo se posebej ubadali z drugimi podrobnostmi s tem v zvezi, ter bomo raje pogledali določeno posledico takšne možnosti, ki najbolj bode v oče Quina. Če lahko modalni stavčni operator seže zgolj čez atribut (ni pa ob tem nujno, da bi segel tudi čez eksistenco), imamo opravka z dejstvom, da smo pred referenčno neprosojnim kontekstom, in dejstvo je prav tako, da ne bomo mogli upravičeno *kvantificirati v* tak kontekst: *ustrezni kriterij referenčne neprosojnosti se je* iz imenovanja *preselil v kvantifikacijo*.

Od tod pa imamo pomembno filozofsko posledico, da so nekateri atributi, prilastki stvari, za to stvar bolj bistveni kot pa so drugi, in sicer ne glede na jezik, v katerem se na stvar referiramo. Takšnemu nauku pravi Quine *»aristotelovski esencializem«*, in menda ni treba posebej poudarjati, da je prav takšen nauk o pripisu nujnih lastnosti določenim predmetom, na katere se referiramo, Quine kar najbolj odločno napadel v svojem temeljnem članku o dveh dogmah empirizma. Tako se na zaostren način potrdi povezava, ki smo jo navedli med primeroma /10/ in /11/, posledica quinovskega stališča pa je, da je treba modalno logiko opustiti prav tako kot razlikovanje med analitičnim in sintetičnim, ter celoten s to problematiko povezan blodni krog.[26]

Kvantificirana modalna logika torej terja nastop aristotelovskega esencializma, ki pa, kot pravi Quine, (nedopustno) »zaplete logiko singularnih terminov«.[27] Z drugo besedo, postalo je razvidno, zakaj je za modalno logiko nujno, da razdela svoj pogled na *razlikovalno jedro* sistema, na *singularne termine*, in v tem kontekstu še najprej na *lastna imena*. Prav tako je jasno, zakaj je bilo potrebno nova stališča soočiti s Quinovimi. Ob vrnitvi na

---

[25] Pri čemer je, sledeč Quinu, ».« znak za konjunkcijo. *Podoben* primer kot pri /16/ in /17/ imamo tudi pri kontekstu propozicionalnih naravnanosti, primer pa se od teh dveh razlikuje zlasti glede tega, da pri njem ni odločilen dosežaj modalnega operatorja (ki pri primeru /17/ povzroči ločitev dosežaja eksistencialnega kvantifikatorja od lastnega dosežaja), ampak je pomemben zgolj dosežaj (eksistencialnega) kvantifikatorja. Vzamimo stavek

Franc je prepričan, da je nekdo ukradel dragulje, ki ga lahko dojamemo bodisi kot

(x) (Franc je prepričan, da je x ukradel dragulje) ali pa kot

Franc je prepričan, da (x) (x je ukradel dragulje).

[26] Gre za krog *»analitičnost* — zvedba na logične resnice in *semantična pravila* — zvedba na logične resnice in *definicije* — sinonimnost kot substitutivnost v vseh (vključno z *modalnimi*) kontekstih *salva veritate* — zvedba na logične resnice in *sinonimnost* — analitičnost . . .«. Glej Susan Haack: »Philosophy of Logics«, Cambridge U. P., London 1979, str. 174.

[27] W. V. O. Quine, ibid., str. 176.

primera /10/ in /11/ nadalje vidimo, da je bila posledica tretje stopnje modalne udeležbe zaobsežena že v prvi, in, še prej, v povezavi med analitičnostjo in modalnostjo (vsaj s Quinovega zornega kota).

Zabeležiti velja, da so se nadaljnje odločitve bile ob primeru, kakršen je /17/, kjer imamo na eni strani ekstenzionalistično Quinovo stališče, da takšna logična oblika ni dopustna, ter zopet na drugi strani stališče modalne logike, da je *kvantificiranje v* modalni kontekst mogoče. Seveda moramo ob slednjem stališču pristati tudi na filozofsko posledico esencializma (četudi ne v vseh primerih), kar pa v očeh zagovornikov modalne logike ni posebna pomanjkljivost, ampak prej vzpodbuda za izdelavo ustreznega formalnega aparata. To pa je ravno aparat, ki znova odmeri pomen singularnim terminom, kakršna so lastna imena, tako da ob njihovem uvajanju postane pomembno upoštevanje konteksta, v katerem nastopajo.[28] Po ovinku smo prišli do na začetku omenjenega »esencialističnega pragmatizma«.

Referenčna neprosojnost predstavlja problem, ker ekstenzionalne semantike ne moremo uporabiti pri neprosojnih kontekstih. Iz trditve /13/ ne spremenljivko »x«. Na ta način dobljenega stavka »nuj ($x > 5$)« ne moremo moremo upravičeno izvesti stavka na tak način, da bi na mesto »9« vstavili dojeti kot odprtega stavka. Preizkus je v tem, da če imamo odprti stavek in predmet, ki je v področju njegove spremenljivke, potem je odprti stavek za ta predmet bodisi resničen, ali pa je neresničen, kar pa se v našem primeru ne zgodi,[29] in zato lahko sploh podvomimo v logično obliko takšnih trditev.

Poseben problem nastopi, če ob tem spoznanju upoštevamo ozko povezavo med singularnimi termini in kvantifikacijo v klasični semantiki. Sklepanje po pravilu eksistencialne generalizacije (posplošitve) od F(a) na $(\exists x)F(x)$ je veljavno le v primeru, ko v F(a) pripada »a« singularna referenca. Videli pa smo, da smo morali opustiti stališče, da se v /13/ »9« referira na 9. To pomeni, da imamo pri primeru /15/ opravka z referenčno neprosojnim kontekstom, in Quine sklepa, da je slednji nesmiseln, saj ne moremo kvantificirati v take kontekste. Če pa na to pristanemo, potem se, kot že rečeno, znajdemo v aristotelovskem esencializmu, ki trdi, da predmetom ne glede na specifikacijo pripadajo določene nujne ali pa naključne lastnosti: le tako namreč lahko kvantifikacija v te kontekste ostane smiselna. Vendar pa se s Quinovega stališča pojavi vprašanje, ali sploh še lahko govorimo o kvantifikaciji, če tako kot pri kvantificirani modalni logiki odmislimo od načina kako pripišemo vrednosti spremenljivk.[30]

---

[28] Kar se seveda v temelju razlikuje od motivacije za Russell-Quinov postopek eliminacije lastnih imen iz konteksta stavka, in kar tudi kaže, da je postal imperativen nov pogled na vlogo razlikovalnega jedra sistema, kakršno ponazarjajo logična lastna imena.

[29] Če vzamemo naključno identitetno trditev »9 = število planetov« in resnično trditev /13/, v kateri nato substituiramo »9« s »število planetov«, dobimo resnično trditev »nuj (število planetov > 5)«. Sedaj vzamimo naš primer odprtega stavka »nuj ($x > 5$)« ter se vprašajmo, ali je resničen za predmet 9. Ker je število planetov dejansko 9, je resničnost trditve nezdružljiva z neresničnostjo »nuj (število planetov > 5)«, negativni odgovor pa je nezdružljiv z resničnostjo trditve/13/. Znajdemo se pred protislovjem, ki nakazuje, da sploh ne moremo zagotoviti *logične* oblike odprtih stavkov, ki nastopajo v dosežaju operatorja modalnosti. Q. E. D. (Opiramo swe na L. Linsky: »Names and Descriptions«, op. cit., str. 119, poglavje »Quine's Attack on Modal Logic«).

[30] Ibid., str. 129.

Quinova stališča so doživela vrsto ugovorov. Že Church je predlagal, da naj velja kvantificirana modalna logika zgolj za intenzionalne predmete, kar bi pomenilo, da na drugi strani Quinovi ugovori tej logiki veljajo samo za ekstenzionalne predmete (slednji je temu zopet ugovarjal, češ da s to omejitvijo ničesar ne pridobimo, saj je za modalnega logika izhod le v esencializmu, v pripisu nujnih ali naključnih lastnosti predmetom, kar ga odtuji ekstenzionalizmu, s tem pa tudi običajnemu dojemanju kvantifikacije: splošni ugovor je tod, da se zabriše razlika med uporabo in omembo izrazov[31]).

Bolj zanimiv je Smullyanov ugovor,[32] da je Quine spregledal razlike med lastnim imenom in določnim opisom, še posebej pa dvoumnost stavka, ki ga dobimo s substitucijo »število planetov« v /13/ (primer /13/ sam ne povzroča težav, saj ga lahko analiziramo enoznačno): tak stavek dopušča dve interpretaciji, ki sta v grobem podobni /16/ in /17/ (razlika je odsotnost kvantifikatorja, kar pomeni, da moramo usmeriti pozornost na operator »nuj«, »> 5« pa interpretiramo kot lastnost), in sicer seže operator enkrat zgolj čez lastnost, drugič pa še čez eksistenčno določilo. Ugovor je, da zvede Quine drugi primer na prvega, in tako ravna podobno kot je bilo že pri primeru /4/ — prvotni nastop določenega opisa skuša zvesti na drugotnega. Primeri prvotnega nastopa pa so posledice substitucije, in zato jim lahko pripišemo resničnostno vrednost. Tod bi Quine lahko odvrnil, da imamo pač opravka z intenzionalnim pristopom, ki se opira na esencializem, in da potemtakem priznanje resničnostne vrednosti kontekstu, v katerem pride do drugotnega nastopa določnega opisa zanj še nadalje ne more biti sprejemljivo, čeprav za modalne logike to mora biti.

V eni točki pa Smullyanov argument gotovo drži: tradicionalna ekstenzionalna logika (Russell, Quine) ni posvečala kakšne posebne pozornosti temu, da bi specificirala *razliko* med imeni in opisi. To je razumljivo, saj je takšna logika uporabila analizo s pomočjo opisov za eliminacijo imen. Za nas je to pomembno zato, ker je na ta način relativizirala razlikovalno jedro jezika, kot je slednje kristalizirano v lastnih imenih.

Po nazoru modalnih logikov obstaja razlika med drugotnim in prvotnim nastopom določnih opisov[33] v modalnih kontekstih, ki se pojavi zaradi različnega dosežaja modalnega operatorja. Za primer /16/ bomo dejali, da je trditev o nujnosti *de dicto*, in v tem primeru ni težko pripisati resničnostne vrednosti (neresnično). V primeru /17/ pa nastopa trditev o nujnosti *de re*, resničnostna vrednost stavka pa je resnično (če smo intenzionalisti, in jo v nasprotju z ekstenzionalno interpretacijo stavku pripišemo). Tako imamo na eni strani stališče, da *določni opisi* v modalnih kontekstih uvajajo *dvoumje de dicto/de re*.[34]

---

[31] W. V. O. Quine: »Reply to Professor Marcus«, v »The Ways of Paradox«, op. cit., str. 177—184.

[32] Arthur F. Smullyan: »Modality and Description«, Journal of Symbolic Logic 13 (1948), str. 31—37, navedeno po L. Linsky, ibid., str. 125—126.

[33] Glej našo zgoraj pravkar uvedeno interpretacijo primerov /16/ in /17/.

[34] Ekstenzionalist te razlike ne bi priznal, vkolikor bi se podvizal zvesti modalnost *de re* na *de dicto*.

Na drugi strani pa imamo sedaj trditev, da moramo v modalnih kontekstih razlikovati obnašanje *lastnih imen* od obnašanja določnih opisov. Razlika je v tem, da lastna imena v takih kontekstih *ne* povzročajo dvoumja *de dictio/de re*, in zato imena ne morejo biti prikriti opisi.[35]

Vendar pa že samo razlikovanje opozarja na določeno »prednost«, ki pripade modalnosti *de re* v intenzionalni logiki. Tod se lahko spomnimo na razliko med atributivno in referenčno uporabo določnih opisov, ki ji je mogoče najti vzporednico v razlikovanju med modalnostjo *de dicto* ter modalnostjo *de re*.[36] Zanimivo je pripomniti da, če je pri ekstenzionalni interpretaciji pripadla določena prednost modalnosti *de dicto*, sedaj pripade določena prednost modalnosti *de re* (zavoljo bližine imenski relaciji, ki postane paradigma).

Na tem mestu lahko pogledamo nekaj argumentov, ki jih v nasprotju z ekstenzionalnim pristopom ponuja modalna logika, še zlasti zato, da bi malce bolj jasno ugledali povezavo med pravkar navedeno prednostjo modalnosti *de re* z intenzionalnega zornega kota, med posebnim položajem, ki sedaj pripade lastnim imenom kot strogim designatorjem, ter med esencialističnim pragmatizmom, katerega smo omenili na začetku.[37] Takšen pristop nam bo obenem omogočil, da bomo strnili nekatera Quinova stališča.

(a) Quine meni, da tako neuspeh zakonov kvantifikacije kot tudi zakonov substitucije razkriva, kako nastop določenega singularnega termina ni čisto referenčen; zatorej trditev, v kateri tak termin nastopa, ni usmerjena na predmet kot tak, ampak poudarja način, kako se nanj referiramo. Referenčna neprosojnost ter kvantifikacija oz. substitutivnost so med seboj v izključujočem odnosu.

(a') Intenzionalna logika odgovarja, da rabimo poleg razlike med referenčnimi in nereferenčnimi termini, ter med prosojnimi (ekstenzionalnimi) in neprosojnimi (intenzionalnimi) konteksti še eno razliko, in sicer med *referenčno prosojnimi termini, ki vodijo neposredno k predmetu*, tako v ekstenzionalnih kot v intenzionalnih kontekstih (za njih velja neomejena substitutivnost). Docela v skladu z našo splošno interpretacijo, da imamo opraviti z določenim vznikom »racionalizma« na skrajni točki empirizma, obenem pa s pričakovanjem, da se bo odločilni preobrat v zornem kotu pojavil na ravni razlikovalnega jedra sistema, je dejstvo, da so, če lahko tako rečem, *ekstremno »ekstenzionalne« bitnosti*, kakršni so strogi designatorji — gre namreč za čisto referenčne oziroma referenčno prosojne termine — oni, ki *omogočijo kvantifikacijo pod modalnimi operatorji*, povrhu pa tudi neomejeno substitutivnost.

---

[35] S čimer je zavrnjena Russell-Quinova teza o eliminaciji lastnih imen, ter v tej smeri poudarjena prednost predikatov. Argument je formuliral Saul Kripke, ki trdi, da so *imena* vselej *strogi designatorji* (denotirajo isto stvar v vsakem možnem svetu, v katerem sploh denotirajo), dočim opisi nasploh niso strogi designatorji. Glej L. Linsky, ibid., str. 51. Michael Dummett zato, ko hoče spodbiti tezo o imenih kot strogih designatorjih, navaja primere, ko *imena* nastopajo v okviru modalnega dvoumja *de dicto/de re* (»Frege, Philosophy of Language«, Duckworth, London 1981).

[36] O tem piše v uvodu v knjigo »Individui e mondi possibili«, Feltrinelli, Milano 1979 Daniela Silvestrini, str. 64. Razliko med atributivno in referenčno uporabo določnih opisov je uvedel K. S. Donnellan.

[37] Sledili bomo Daniela Silvestrini (izd.), op. cit., str. 17—21.

(b) Za Quina sta kvantifikacija in modalnost nezdružljivi, saj prva odmisli od tistih različnih načinov referiranja, ki jih druga vzame prav za svoj temelj.

(b') Za intenzionaliste se kvantifikacija čez modalne operatorje neposredno referira na individua kot takega, neodvisno od načina, kako se nanj referiramo (poleg tega pa moramo pri njej imeti izpolnjen pogoj obstoja, edinstvenosti ali »pristnosti« individua), vendar je položaj tako kot v prejšnjem primeru obrnjen na glavo, saj imamo opravka s *kristalizacijo v točki pretiranega ekstenzionalizma* kot s *pogojem možnosti kvantifikacije v* modalne, tj. *intenzionalne kontekste*. Ravno zato sta modalnost ter kvantifikacija v obsegu modalnih operatorjev združljivi, združljivi pa sta natanko po paradoksalnih točkah kot so singularni termini, strogi designatorji nečesa kar dejansko obstaja, ki denotirajo dejanskega individua, ter zaradi svoje narave *referenčno prosojnega* designatorja ta individuum denotirajo v vseh možnih svetovih (ki so del modela za interpretacijo modalne logike).

(c) Tretje Quinovo izhodišče je zahteva, ki se ujema z njegovo tezo o ontološki relativnosti ter z usmerjenostjo proti analitičnosti: nikoli se ne referiramo na določen predmet kot tak, ampak vselej zgolj na predmet pod nekim načinom, kako se nanj referiramo.

(c') Tudi tod lahko postrežemo z esencialističnim odgovorom: prav nič samoumevno ni, da moramo iz zgornjega stališča izvesti sklep o zvedbi modalnosti *de re* na modalnosti *de dicto*. Obratno, modalnosti *de re* so docela pravilno oblikovane in jih tudi ni mogoče eliminirati, poleg tega pa vsakršen sistem modalne kvantificirane logike potrebuje vsaj eno modalnost *de re*. Na ta način vidimo, kako se modalnost *de re* povezuje z nazorom o imenih kot strogih designatorjih.

(d) Quine ves čas nastopa proti vsem neekstenzionalnim pojmom, in zato trdi tudi, da bi morala omejitev vrednosti kvantificiranih spremenljivk na intenzionalne predmete neomejeno ohranjati običajne zakone za kvantifikacijo in substitutivnost, česar pa ni mogoče izvesti.

(d') Modalni logiki odgovarjajo, da ni nikakršnih zadržkov glede sprejema intenzionalnih predmetov, kot tudi ne glede zamenjave ekstenzionalne enakosti (identiteta ekstenzij, denotacij ali referentov) s pojmom intenzionalne enakosti (identiteta intenzij ali smislov). Takšen postopek lahko zaobseže vse izjeme zakona substitutivnosti, vendar pa se težava sedaj pojavi na drugem mestu kot bi lahko pričakoval Quine: pojasniti je treba tudi protiprimere, ki nastopajo pri zakonih neomejene kvantifikacije, kakršne uporablja modalna logika. Ravno na tem mestu je zopet potrebno uvesti strogo referiranje na ravni razlikovalnega jedra (kot paradoksalni način nastopa skrajne, nujne prosojnosti paradigmatskih singularnih terminov): kvantifikacije po modalnih operatorjih se lahko lotimo le, če je zadoščeno pogoju enotnosti referenta (temu pogoju lahko intenzije, ki so povezane s singularnim terminom, sicer zadostijo, vendar primeri vselej niso nujno taki). Z drugo besedo: znova vidimo, kako se je poudarek premestil od dvoma v ekstenzionalno upravičenost intenzionalne logike na zagotovitev razlikovalnega jedra, singularnega termina, ki je obenem, če lahko tako rečemo, pretirana točka ekstenzije in skrajna točka intenzije. Ravno ta točka, zdaj manifestno vsekakor bolj

intenzionalna kot ekstenzionalna,[38] pripomore pri možnosti kvantifikacije v modalne kontekste.

(e) Naslednji Quinov argument je zanimiv, saj že sam po sebi nakazuje, da povezava med kvantifikacijo v modalnih kontekstih in esencionalizmom, ki smo jo tudi sami doslej obravnavali neproblematično, morda ni docela enoznačna. Takšno enostavno trditev zagovarja prav Quine, ki trdi, da je edini način, na kakršnega si lahko zagotovimo uspeh pri kvantifikaciji in substituciji v modalnih kontekstih, če privilegiramo določene načine referiranja na predmete, ki odstrejo naravo, bistvo, esenco teh predmetov.

(e') Iz pravkar povedanega sledi, da kvantifikacija s pomočjo modalnih operatorjev (še manj pa substitutivnost v intenzionalnih kontekstih) *ne* pomeni nujno neposrednega zagovarjanja esencializma. Obenem bomo takoj videli, da je pomen, ki ga velja pripisati modalnostim *de re* morda še večji kot smo lahko pričakovali doslej — če namreč z intenzionalisti zatrdimo, kako tvori množica esencialističnih izjav razred modalnosti *de re*. Torej moramo sprva zagotoviti možnost modalnosti *de re*, na tej podlagi pa nato lahko izvajamo esencializem. Vendar pa je res tudi, da modalnost *de re* do določene mere že predpostavlja, kako je rešen problem identifikacije individuov vzdolž možnih svetov, in bi lahko menili, da je esencializem zato njen predpogoj (kar pa je krožni dokaz, ki ne more veljati).

(f) Aristotelovski esencializem, ki smo ga v modalni logiki prisiljeni uvesti, in v skladu s katerim pripišemo predmetom kot takim nujne ali naključne lastnosti, je v protislovju z zahtevo, naj nujnost pojasnimo s pomočjo analitičnosti, nadalje izraža svoj dvom Quine.

(f') Tod je mogoče samemu Quinu odvrniti, da gotovo ni upravičeno govoriti o bistvenih lastnostih individuov, če lahko modalnosti *de re* zvedemo na modalnosti *de dicto*. In vendar se pri razmerju med modalnostjo *de re* in analitičnostjo pojavlja več odprtih vprašanj. Najprej je treba povedati, da takšne modalnosti veljajo za individue, ki dejansko obstajajo; nato bi morali natančno pojasniti, kakšna vrsta nujnosti nastopa pri pripisu nujnih lastnosti, ko izjavljamo takšne modalne trditve; in končno — če se vrnemo na začetek odgovora — bi morali pojasniti, kaj pomeni, da lahko modalnosti *de re* zvedemo na modalnosti *de dicto* s pomočjo strogih designatorjev, v katerem smislu lahko za modalnosti *de re* trdimo, da so nujne, ter kakšno je njihovo razmerje s pojmom analitičnosti na tej podlagi. Če ne drugega, tod zopet vidimo nakazano vlogo strogih designatorjev kot paradoksalnih točk, ki nam omogočajo zvedbo prvih modalnosti na druge.

(g) Na koncu pridemo še do tretjega Quinovega stališča, da moramo brez priziva odpraviti kontekste, pri katerih odkrijemo spremembe v obnašanju zakonov kvantifikacije in substitucije.

(g') Glede tega je mogoče reči, da zagovorniki modalne logike menijo, kako je ne le mogoče upravičeno iskati zakone kvantifikacije in substitucije za modalne kontekste, ampak je to celo nujno, če hočemo podrobneje razu-

[38] Pravzaprav imamo, heglovsko rečeno, opravka z nekakšno intenzionalistično zvijačo uma, katera dregne ekstenzionalnost v obisti. S strani ekstenzionalistov večno preganjana intenzionalnost si jo podvrže na njeni skrajni točki — in jo spremeni v orodje, ki bo delovalo v njeno korist.

meti naravo takšnih kontekstov, ter če nočemo zanemariti mnogih zanimivih in pomembnih razlikovanj.

Če se ozremo na zgornjo panoramo razmerja med nasprotniki ter zagovorniki modalne logike, ter se povprašamo, katere nauke si je najbolj vredno zapomniti, zlasti glede na naše začetno vprašanje, kaj je bilo v tradiciji pri obravnavi imenske relacije zapostavljeno, in kaj od tega je modalna logika zopet postavila na dnevni red raziskav, bomo videli, da sta v največji meri pomembna elementa: (i) *indeksikalnosti*, kolikor je povezana z zamislijo skrajno ekstenzionalnih in obenem privilegiranih intenzionalnih bitnosti, kakršne so npr. strogi designatorji, (ii) *sencializma*, zlasti kolikor je ta zopet na določen način povezan z ravnokar omenjeno indeksikalnostjo. Glede momenta kontekstualnosti pa lahko predpostavljamo, da bo tudi on najbolj jasno izražen prav na točki na nov način uvedene imenske relacije.

Ker je problem indeksikalnosti z našega stališča temeljen, smo nanj pozorni že vseskozi, in ga bomo zato še pregledali ob posamičnih zastavitvah problema reference v okviru modalne logike; esencializem je z njim povezan.

Ker pa smo zopet videli, da je esencializem povezan tudi z vprašanjem modalnosti *de re*, ter tvori celo podrazred primerov te modalnosti, pa tudi zato, ker je vprašanje te oblike modalnosti povezano z vprašanjem možnosti *kvantifikacije v* modalne kontekste, se bomo ozrli na argumente za možnost in potrebo take kvantifikacije, ki jih navaja *David Kaplan*.

Najprej bomo pogledali njegov tekst, ki se neposredno, kot kritika, navezuje na Quina, in ima značilni naslov »*Quantifying in*«.[39] Na temelju zamisli iz tega članka je Kaplan pozneje razvil posebno logiko demonstrativov,[40] za katere pa vemo, da so povezani z indeksikalnostjo, in zato tej teoriji pravimo tudi teorija *indeksikalnih izrazov* — to so izrazi kot »jaz«, »tukaj«, »to«, ki so občutljivi na *kontekst*.[41] Tako vidimo en, če že ne edini način, kako so v sodobni teoriji lastnih imen povezani elementi (i)-(ii)-(iii), za katere smo spočetka zatrdili, da na vsak način, vendar v različnih oblikah, nastopajo pri relaciji med imenom in njegovim nosilcem. S tem pa smo se vrnili tudi k malce zanemarjenemu in šele v zadnjem obdobju znova aktualiziranemu pogledu Bertranda Russella na paradoksalno vlogo logičnih lastnih imen kot izrazov, ki upravičeno nastopajo zgolj pri relaciji neposrednega spoznanja (acquaintance), ter k s strani klasikov tolikanj kritiziranemu millovskemu stališču, da so imena pripomočki, ki nam omogočajo uvesti individue v govor.

Kaplan pričenja svoj komentar quinovskega pristopa, s tem pa tudi svoj zagovor kvantificiranja v modalne kontekste, z navajanjem treh možnih

---

[39] David Kaplan: »Quantifying in«, najprej objavljeno v D. Davidson in J. Hintikka (izd.): »Words and Objections«, Essays on the Work of W. V. Quine, Dordrecht-Holland, D. Reidel, 1969, str. 178—214. Članek navajamo po ponatisu v L. Linsky (izd.): »Reference and Modality«, Oxford U. P., 1971, str. 112—144.

[40] Zlasti pomembna sta članka »Dthat« (objavljena najprej v Peter Cole (izd.): »Syntax and Semantics«, zv. 9), in »On the Logic of Demonstratives«; oba članka navajam po P. French, T. Uehling, H. Wettstein (izd.): »Contemporary Perspectives in the Philosophy of Language«, Minnesotta U. P., Minneapolis, 1979, str. 383—400 in 401—412.

[41] Glej Nathan U. Salmon: »Reference and Essence«, Basil Blackwell, Oxford 1982, str. 3.

nastopov izrazov.[42] Prva dva pristopa sta karikatura ekstenzionalističnega obravnavanja nastopov izrazov, kar je razvidno že iz nazivov: *Preprosti* nastop izraza ponazarja nastop »devet« v »Devet je večje kot pet«, *naključni* nastop izraza pa bi bil v »Gospod Devetak si je zaželel hruško«, ali pa nastop »pet« v »Film je napet«. Tukaj imamo dva ekstenzionalistična ekstrema pri obravnavi nastopov izrazov: Preprosti nastop izraza ima zagotovljeno denotacijo, substitucijo in eksistencialno posplošitev, obenem pa tudi prispeva k smislu stavka, ki ga vsebuje. Pri naključnem nastopu izraza vse to ne drži, saj gre quinovsko rečeno za spodrsljaj v zapisu.

Bolj kot ta dva skrajna primera je zanimiv *vmesni nastop* izrazov, ki ga ponazarjajo primeri nastopa izrazov v kontekstu navednic, modalnosti ali propozicionalne naravnanosti: »‚Devet je večje kot pet' je aritmetična resnica«, »Nujno je, da je devet večje kot pet«, »Hegel je bil prepričan, da je devet večje kot pet«. Takšne primere vmesnega nastopa izrazov lahko poskušamo analizirati bodisi kot da imamo opravka z naključnim nastopom (kar v grobem rečeno zahteva Quine), ali pa s preprostim nastopom izrazov. Ko smo analizirali tri stopnje modalne udeležbe po Quinu, smo videli, da pri njem dejansko obstaja tendenca obravnavanja izrazov kot delov celotne trditve, ki nastopajo za predikati (»Nuj«), oziroma za operatorji (»nuj«), pri čemer se težava pojavi izrecno na tretji stopnji modalne udeležbe, ko imamo opravka z aplikacijo operatorja tudi na notranjo strukturo trditev, ter imamo tako dejansko naključni nastop izraza.[43] Na drugi strani trdi sedaj Kaplan, da je Frege (s svvojimi nasledniki vred) tisti, ki v nasprotju s Quinom skuša prikazati vmesne stopnje kot preproste nastope izrazov. Na vsak način obstaja v tradiciji napor, da bi vmesne nastope izrazov reducirali na eno ali drugo »prosojno« obliko, pri čemer se naključni nastopi izkažejo pravi-loma v nasprotju s preprostimi nastopi za nevzdržne, vse zaradi odpora proti intenzionalnim kontekstom in proti upravičenosti modalne logike.

Način, kako Quine spreminja neprosojne nastope izrazov v prosojne smo si že ogledali: gre za to, da se izognemo naključnim nastopom izraza tako, da jih v strukturi stavkov postavimo na mesto, kjer so v prosojni vlogi. Kako pa je sedaj s Fregejem, za katerega smo dejali, da zvaja vmesne nastope izrazov na preproste? Spomniti se moramo na zelo enostavno Fregejevo temeljno zamisel, ki je v tem, da *pravi* vmesni nastopi sploh *ne* obstajajo; do prepričanja v možnost, kako lahko obstajajo, lahko namreč pridemo le, če smo v zmoti glede tega, kaj dani nastop denotira. Tod se Frege sklicuje na določeno predpostavko, katero sprejmemo čim pristanemo na načelo substitutivnosti, in jo tudi upoštevamo pri preizkusu substitutivnosti: namreč da mora izraz, ki denotira, *vselej* imeti svojo običajno denotacijo,[44] ter da morata imeti dva izraza isto denotacijo v danem kontekstu,

---

[42] David Kaplan: »Quantifying in«, op. cit., str. 112.

[43] Glej zgoraj op. 29, in še A. Ule: »Paradoksi modalnosti«, Dometi 5—6, Rijeka 1983, str. 62 oz. A. Ule: »O problemu substitucije identičnega in kvantifikacije v modalnih kontekstih«, Problemi-Razprave 1—2, Ljubljana 1983, str. 99.

[44] Temu sem sam dejal »Fregejeva ideološka predpostavka«, ki je natanko v tem, da Frege za izraze, kateri nastopajo v posrednih kontekstih, obenem pa tudi za intenzije (njihova paradigma je v nasprotju z ekstenzionalno referenco — Bedeutung — smisel) uporablja

če imata običajno (v večini kontekstov) isto denotacijo. Takšna misel je zanimiva zato, ker je (v nasprotju z Russellom in Quinom) usmerjena proti eliminaciji singularnih terminov, oziroma osnovni mehanizem nam na hitro rečeno omogoča, da v vseh posrednih kontekstih načeloma še vedno ohranimo stik z običajnim referentom, ali v sedanji terminologiji povedano s preprostim nastopom izraza (kar pomeni, da tudi na poljubni posredni ravni, na kateri nastopa izraz, načeloma imamo na voljo sredstva, s pomočjo katerih pridemo vzvratno do preprostega, prvotnega oz. referenčnega nastopa tega izraza). Če pogledamo položaj s stališča naše sedanje razprave v zvezi z esencializmom, lahko Fregeja na določen način upoštevamo kot predhodnika naukov o strogem nastopu imen.[45] Ob tem pa je pomembno zabeležiti, da njegov pristop ni »enostavno esencialističen«, tako da bi referenca bila gola paradigma, ampak je *stroga relacija reference uvedena čez intenzijo* (če Fregeja tako dojamemo), kar pa seveda pomeni, da takšno stališče ne more biti nezanimivo za intenzionalno logiko kakršna je modalna logika. Ideja je še bolj zanimiva kot se zdi na prvi pogled, kajti v prvem približku povedano pomeni, da *pripade intenzionalnemu kontekstu odločilna vloga pri uvedbi stroge referenčne relacije*. Tako posredno in intuitivno lahko pokažemo, kako je mogoče dejstvo, da esencializem, strogi designatorji itd., torej »pretirano ekstenzionalistične« tvorbe nastopajo ravno v okviru intenzionalnih kontekstov.

Zato ni preveč presenetljivo, da Kaplan najde pri Fregeju izhodišča za izdelavo intenzionalne logike. Vendar je potrebnih nekaj pojasnil glede tega, kako naj dojamemo Fregejevo obravnavo posrednih kontekstov. Mnenje je, da izrazi v takšnih kontekstih denotirajo svoj običajni smisel, pomenjanje ali intenzijo.[46] Tod je mogoče ugovarjati, da s tem še ni vse povedano, in da se moramo najprej seznaniti s posebnim načinom, kako se je Frege loteval obravnave izrazov v neprosojnih kontekstih: seveda ga je najprej zanimala referenca celotnega stavka, vendar na tej podlagi nato *tudi* referenca posamičnih delov stavka. Pomembna tehnična posledica takega pristopa je, da ob aplikaciji tega načela na kontekste, ki nastopajo v navednicah, lahko zagovarjamo kvantifikacijo *v* takšne kontekste.[47]

Fregejevo razumevanje takih kontekstov najlaže ponazorimo ob preobli-

---

načelo, da imamo opravka z »intenzionalno referenco« (ungerade Bedeutung) — relacija reference se ohranja, vendar referenca sedaj nastopa kot »omenjena«, in ne več kot prvotno »uporabljena«. Smisel tako obeleža posredni nastop referenčnega termina.

[45] Seveda načeloma tod spregledamo pomen hkratnega nastopa intenzionalnosti *in* ekstenzionalnosti, torej elemente »smisla« na ravni prvotnega razlikovalnega jedra. Po naši interpretaciji moramo namreč pri Fregeju ravno na tej ravni osnovnega razlikovalnega jedra pripoznati elemente razvoja dveh šol pri obravnavi jezika: »referenca« je podlaga za nadaljnje izvajanje »znanstvenega« pristopa russellovskega tipa, »smisel« pa, če vam je tako prav, daje osnovno oporno točko »strawsonovskemu« pristopu in celotni šoli komunikacije-intence. Pomembna opomba k opombi: položaj, ki se zdi sredi stoletja še dokaj jasno porazlikovan, doživi v nadaljevanju nekaj pomembnih dialektičnih preobratov — »referenca« kot izhodišče tako npr. ne more več biti tuja ne intenzionalizmu in ne ekstenzionalizmu.

[46] D. Kaplan: »Quantifying in«, op. cit., str. 119.

[47] Seveda moramo pri tem kvantificirati čez izraze (na katere se v takem kontekstu referiramo), obenem pa moramo upoštevati, kdaj določen simbol uporabljamo kot spremenljivko oz. kot konstanto, tj. kot takega, ki se referira sam nase. Glej ibid., str. 120.

kovanju prej navedenega primera vmesnega nastopa pri »‚Devet je večje kot pet' je aritmetična resnica« v

/18/ $\exists\alpha$ [$\ulcorner\alpha$ je večje kot pet$\urcorner$ je aritmetična resnica],

kjer Fregejevo razumevanje navednic ponazorimo z naprej in nazaj obrnjenima črkama »F«, med kateri vstavimo kontekst (pri tem pa zaradi poenostavitve opustimo malo črtico na sredi črke »F« — in tako dobimo posebno interpretacijo za *navednice*), »α« pa je spremenljivka, ki seže čez izraz. Takšne »Fregejeve navednice« imajo pred nazorom, ki zvaja vmesne nastope izrazov na nakljućne nastope izrazov to prednost, da konteksta ne izvzamejo, in ga tudi ne obravnavajo kot eno samo nerazločeno besedo. Podobno obravnava Frege ontološki položaj smislov, kar bi zopet lahko ponazorili kot vstavo konteksta smisla v posebne navednice za smisel. Zato vsi takšni konteksti niso več obravnavani kot referenčno neprosojni, ampak prej kot konteksti, v katerih se vsak izraz referira na svoj lastni smisel. Tudi tod je pomembno, da lahko kvantificiramo v tovrstne kontekste. Pridobimo takšen ontološki položaj posrednih izrazov, ki jim poda njihovo lastno avtonomnost, to pa se še najbolj jasno izrazi v dejstvu, da kvantifikacija v takšne kontekste *je* mogoča. In kot lahko že pričakujemo, je ohranjena tudi moč singularnih terminov, katere quinovska metoda eliminacije ne ohranja.

Quine je z drugimi besedami povedano obravnaval vmesne nastope izrazov kot nakljućne nastope ter jih je poskušal zvesti na preproste nastope, ob predpostavki, da ima opravka z neprosojnimi danostmi. Za Fregeja pa nasprotno vsi taki termini že nastopajo čisto referenčno.

Quinov primer /17/ dopušča, da kvantifikator veže spremenljivko v kontekstu nujnosti, kar je vodilo do že omenjenih težav. V fregejevskem primeru /18/ pa pridobi kontekst v Fregejevih navednicah nov ontološki položaj, saj spremenljivka »α« seže le čez izraz, ki nastopa v takšnih navednicah. »α« potemtakem onemogoča doseg spremenljivke tudi čez preproste nastope izrazov, kar ne pomeni nič drugega kot da sta številka devet in izraz »devet« dve različni bitnosti. Vendar je sedaj pomembno, da s Fregejem priznamo neko povezavo med tema dvema bitnostima, in ta ni v ničemer drugem kot v tem, da druga denotira prvo. Povezavo lahko obeležimo s Churchevim predikatom za denotacijo »△«,[48] tako da dobimo (docela v skladu s Fregejevimi načeli) posredno vez med nastopi izraza v modalnem kontekstu in izven njega, kot je razvidno iz interpretacije Quinove neprosojno razložene različice primera /18/[49] ob *de re* nastopu izraza v »Fregejev« primer

/19/ $\exists\alpha$ [$\triangle$ (α, devet) & N $\ulcorner\varphi$ je večje kot pet$\urcorner$],

ki nas ne zavezuje esencializmu, vendar pa uvaja zaželjeno povezavo med nastopi izraza izven modalnega konteksta ter v njem. Kaplan tod ne uvaja novih *osnovnih* predikatov (kot so bili »Nuj«, katerega je Quine vpeljal zato, da bi neprosojni nastop izraza uvedel na čisto referenčni način in podobno kot za modalne kontekste bi lahko obravnavali tudi predikate za propozicio-

[48] Alonzo Church: »A formulation of the Logic of Sense and Denotation« v P. Henle, M. Kallen, S. K. Langer (izd.): »Structure, Method and Meaning«, Liberal Arts Press, New York 1951; navedeno po D. Kaplan, op. cit., str. 123 (oz. 119).

[49] Nuj (»x je večje kot pet«, devet).

nalne naravnanosti, npr. »Pre« za »je prepričan, da . . .«), ampak doseže isti učinek povezave dveh nastopov izraza zgolj z uporabo že vpeljanih predikatov (sedaj uvedena *N*, *P* torej nimata kakšne posebne logične vloge), in seveda logičnih znakov, vključno z »△«. Podobno kot kontekst nujnosti lahko obravnavamo tudi kontekst prepričanja (kjer nam težavo zopet povzroča razlika med *de dicto* in *de re* prepričanji, podobno kot pri primerih /16/, /17/[50]). Na eni strani se tako izognemo esencializmu, vendar pa sedaj nastopa preveč »bistvenih lastnosti«, oziroma preveč »individuov«, s katerimi so povezani naši pripisi »enostavne« nujnosti oziroma »prepričanja«.

Iz te težave si Kaplan pomaga s predlogom *prilagoditve v dojemanju osnovnega razlikovalnega jedra teorije, kot jih predstavljajo imena*. Omejiti se moramo na ožji razred imen, ki so »tako zbliza povezana s tem kar imenujemo, da ne morejo drugače kot da to imenujejo«.[51] Taka imena obeležimo z »$\triangle_N$«, in pravimo, da *nujno denotirajo* svoj predmet. Pri imenih takšne vrste ni toliko pomembna odsotnost vsake opisne sestavine, kar bi lahko razbrali iz razdelave predhodnika podobnega naziranja o vlogi logičnih lastnih imen, Bertranda Russella, v millovsko smer, ampak se z njihovo pomočjo prej skušamo znebiti empiričnih pomnoževanj ter drugih z njimi povezanih neprijetnosti. Primeri takih imen pa so prav na pogled intenzionalni nastopi številnikov in imen v navednicah (kajti številniki in izrazi v navednicah, kot je intuitivno jasno, nujno denotirajo svoje predmete). V tem smislu so številniki standardna imena, pri »$\triangle_N$« pa velja relacija denotacije med takim standardnim imenom ter med številom samim. Med številnikom »9« in številom 9 tako obstaja nekakšno večje ujemanje, ki »9« v izjavah nujnosti omogoča nadomeščanje 9 v večji meri kot pa velja npr. za relacijo med »število planetov« in številom planetov. Če sedaj v /19/ uvedemo znak za imena, ki nujno denotirajo dobimo

/20/ $\exists \alpha \, [\triangle_N (\alpha,$ devet) & $N \, \ulcorner \alpha$ je večje kot pet $\urcorner]$

in se tako znebimo empirično pogojenih dvoumij glede tega, kaj imena natančno denotirajo. Števila so torej primer za take abstraktne bitnosti, pri katerih lahko brez večjih težav navedemo bistvene lastnosti.

Drugačen pa je položaj, če poskušamo isto storiti za osebe. Tod si Kaplan pomaga z novim razlikovanjem med *opisno vsebino* imena ter med *genetskim obeležjem* imena, pri čemer prva določa kaj ime denotira, drugo pa razloži, kako je glede na svojo sedanjo uporabo imena govorec ime sprejel — pri lastnih imenih lahko tudi sledimo vzročni niz, ki nas pripelje do vira imena: ime je *živo* če, vkolikor obstaja individuum, ki ga x denotira, govorec pozna ali je neposredno seznanjen z x. Živost pomaga imenu pri izvozu (iz enega konteksta v drugi), genetski sestavini pa pripada naloga določitve, katero osebo ime dejansko predstavlja.[52] Živa imena niso standardna imena, in zato pri njih ne moremo uporabiti načela identitete na tak način kot pri slednjih.[53]

---

[50] Kar se pojavi šele pri uvajanju kvantifikacije za primer kot je (8).

[51] D. Kaplan, op. cit., str. 128.

[52] Podobno genetsko vzročno razlago imenske relacije podajajo tudi Donnellan, Kripke in Devitt (ki skuša teorijo sistematizirati).

[53] Ne obstaja takšen kriterij notranje evidence, ki bi omogočil nastop identičnosti, npr. Russella kot logika oz. Russella kot družbenega kritika. (D. Kaplan, op. cit., str. 139).

Kaplanova argumentacija se usmerja proti zvajanju intenzionalnih živih imen na enostavnejšo jezikovno obliko, kot to počne Quine (in tedaj terja prestroge pogoje za živost imen, s tem pa tudi za izvoz imena v druge kontekste — na ta način je pretrgana fregejevska vez med nastopi imen), oziroma proti trditvi, da taka imena sploh ne morejo nastopiti v *de re* kontekstih propozicionalnih naravnanosti.[54] Oziroma, Quine ne more razlikovati med prvotnim in drugotnim nastopom negacije v takšnih kontekstih.

Sami lahko uvedemo takšno razliko le, če vztrajamo na nemožnosti eliminacije *vmesnih nastopov* izrazov, kar pa seveda povzroči poseben problem za našo ontologijo. Fregejeva metoda obravnave takih kontekstov ni eliminativna, ampak podaja možnost njihove analize, to pa prav zavoljo določene povezave, ki jo med nastopi terminov na različnih ravneh ohranja imenska relacija. S pomočjo razdelave vloge predikata za to relacijo denotacijo lahko predstavimo še v primernejši obliki za potrebe modalne logike.

Morda najbolj specifična med temi potrebami je možnost *kvantificiranja* v modalne kontekste, ki ji lahko ugodimo na več načinov, med katerimi morajo vsi oskrbeti določeno povezavo med različnimi nastopi singularnih terminov v okviru enotnega stavka: bodisi s pomočjo identifikacij čez možne svetove, bodisi z razlikovanjem bistvenih ter nebistvenih lastnosti, ali pa morda najbolj enostavno tako, da opredelimo določen razred najprimernejših imen. Kaplan je skušal nakazati dva načina, kako lahko pridemo do tovrstnih imen, ki pa sta se povrhu dvojno razdružila glede na obstoj standardnih imen, ki veljajo za abstraktne predmete ter imen kot ta nastopajo za posamične uporabnike, o predmetih, ki jih lahko (v skrajni analizi) čutno dojamemo.

Standardna imena so glede na svojo vlogo bolj samoumeven način uvajanja povezave med različnimi nastopi imen v obliki trditev, kakršni so posredni konteksti, ter so zato manj zanimiva in tvorijo nekakšen uvod v dojemanje imen za predmete, s katerimi smo (vsaj posredno) čutno seznanjeni, kakršna so živa imena.

Za določne opise je Donnellan vpeljal razlikovanje med, na eni strani atributivno uporabo določnih opisov, katera nas zgolj usmerja na določeno bitnost, ter na drugi strani med referenčno uporabo določnih opisov, ki predpostavlja obstoj bitnosti ne glede na opis. Njegov pristop je sicer soroden zahtevi po vpeljavi bolj oprijemljivih referenčnih točk, kot pa jih je vpeljala tradicija eliminacije. Prav tako nam njegovo razlikovanje lahko pomaga pri pojasnitvi referenčnih nastopov v modalnih kontekstih.

Ko skuša še nadalje razdelati svojo usmeritev na imena, ki bistveno denotirajo, pa Kaplanu slednje ne zadošča. V pozneje napisanem članku[55] napade dojemanje vloge (od Russella dalje znamenitih) opisnih izrazov v celoti izjav, in *posploši* spoznanja ob razpravi glede kvantificiranja v modal-

---

[54] Primer: α [R (α, Ortcutt, Ralph) & $\sim$ Ralph B α je vohun]. Gre za znano Quinovo zgodbo, kako je Ralph prepričan, da je neki človek po imenu Ortcutt vohun, Ortcutt pa je pravzaprav isti človek, ki ga Ralph, ne da bi vedel za identiteto, pozna iz kopališča. Ali tedaj lahko rečemo, da je Ralph za človeka s kopališča prepričan, da je vohun? Sedaj še glede notacije: »R (α, Ortcutt, Ralph)« lahko preberemo »α predstavlja Ortcutta Ralphu«.

[55] »Dthat«, op. cit., str. 389.

ne kontekste, ter o vlogi »nujnih« imen pri tem: *opisne izraze lahko upoštevamo le še kot kontekstualne dejavnike, ne pa kot del vsebine tega, kar je izjavljeno.*

Vloga opisnih izrazov pride najbolj jasno do izraza pri *demonstrativih*, kot so npr. »tole«, »ta vohun«, in prav oni se nanašajo na individue.

Na tej osnovi lahko uvedemo dovolj jasen obrat russellovske klasične analize, ki je za lastna imena priznavala prav take bitnosti. Če pa je Russell tudi demonstrative, med katere se uvrščajo lastna imena v skrajni analizi dojel kot obliko opisovanja, sedaj obratno *opisovanje lahko dojamemo kot način pokaza.*

Kaplan novi izraz *»tto«* (»dthat«) uvaja zato, *da bi se cel predikativni del trditve ohranil, vendar sedaj ta del trditve prevzame vlogo demonstrativa,* — opisni izraz, ki je tradicionalno nastopal na subjektnem mestu stavka, pa se pojavi v vlogi tega, na kar se z demonstrativom usmerja naša pozornost, tako da ni več potrebno, da bi bili seznanjeni s subjektom stavka. Kar nam pokaže pretvorba primera /1/ v

Tto [sedanji francoski kralj] je plešasto.

Naša pot je najprej sledila argumentom proti modalni logiki, ki so za nekatere kontekste, kot so konteksti modalnosti in propozicionalnih naravnanosti trdili, da nastopi singularnih terminov v njih niso upravičeni. Posledica tega je bil predlog, da moramo take kontekste odpraviti, če želimo ohraniti temeljna logična načela, kakršna so npr. načela kvantifikacije. Modalna logika je usmerila pozornost na možnost nastopanja singularnih terminov v takšnih kontekstih, tako da se obenem ohranijo temeljna logična načela, zlasti kvantifikacija. Eden izmed načinov, kako lahko združimo te dve za ekstenzionalistični pristop izključujoči se zahtevi, je bil v poudarku, ki ga odmerimo posebni vlogi nekaterih singularnih terminov, zlasti lastnih imen. Od tod pa se je pojavila možnost še korenitejšega preobrata v zornem kotu, ko priznamo, da lahko lastna imena opravijo tisto vlogo singularnih terminov, ki je bila tradicionalno motrena opisno. V ta namen jih moramo dojeti kot demonstrative, ki delujejo v predikatu. Strogo uvedena imena so se potemtakem iz vsaj pod ekstenzionalističnim zornim kotom deviantnih kontekstov preselila v sestavino, ki določa *vsebino običajnih trdilnih stavkov.*

V kolikor mora logika demonstrativov, ki je vzniknila na tej podlagi, upoštevati kontekst, lahko trdimo, da imamo opraviti s presenetljivim obratom russellovske eliminativne analize, ki je na skrajni točki ekstenzionalizma uvedla paradoksalnost logičnega lastnega imena — kot obenem skrajno intenzionalne bitnosti. Russellova genialna intuicija in konsekventnost njegove misli namreč ni prezrla vloge konteksta pri določitvi takih izrazov. Tudi v kolikor njegov pristop obrnemo njemu samemu v nasprotje, nam to kaže, kako je jezik ob svoji uporabi vselej zavezan tudi elementom družbenosti. Morda ni naključje, da je v tem smislu izjemno družbeno ter obenem izjemno eksaktno opredeljen prav kristal nemožnosti v jeziku, kakršen je lastno ime. Seveda kažejo na dejstvo, da je jezik družbena bitnost že modalne trditve in obstoj kontekstov propozicionalnih naravnanosti. Vendar pa ravno lastno ime kot pokazni kristal jezika, ki lahko služi izdelavi specifične logike konteksta, kaže še na nekaj: da na dnu prepada pri iskanju gotovosti paradok-

salno obstaja kot najbolj jasna, a morda zgolj prebliskoma zagotovljena opora v prepletu ekstenzije in intenzije — in morda, najširše gledano, empirizma in racionalizma. Zato bi se morali, na Russellovi sledi, s to krhko bitnostjo še ukvarjati. Kajti česa boljšega od te opore pri iskanju gotovosti v zapleteni zgradbi jezika tudi za izdelavo ustrezne logike enostavno nimamo.

Pomen konvencije T

DAMIJAN BOJADŽIEV

POVZETEK: Prikaz Tarskega teorije oz. definicije resnice in na njej zasnovane Davidsonove teorije pomena kot pogojev resnice se vrti predvsem okoli tistih njunih mest, ki v homofonem primeru (prekrivanja objektnega jezika in metajezika) vzbujajo vtis očitne nezadostnosti, trivialnosti ali cirkularnosti. Zadnji del prispevka poskuša oceniti vrednost Davidsonovske semantike za računalniško razumevanje naravnega jezika.

Janet Fodor začenja uvod v svojo knjigo o semantiki z ugotovitvijo, da je semantika v preteklosti pogosto bila predmet zanimivo nasprotujočih si ocen: neprecenljiva, brez vrednosti, nemogoča, trivialna [Fodor 77]. Te ocene so predvidoma v veliki meri izhajale iz nesporazumov okoli statusa jezika, katerega mora semantik uporabiti, ko govori o jeziku kot o svojem predmetu. Semantik naj bi postavil teorijo pomenske plati jezika, in s tem razložil (vsaj en pol) možnost(i) tega, čemur se reče ‚razumevanje jezika'. Če naj opravi to nalogo brez ostanka, si semantik pri formulaciji teorije ne more dovoliti uporabo (meta)jezika, katerega razumevanje mu ne bi bilo treba prej ali slej razložiti. Soočenje z lastnim jezikom lahko skozi heterofonijo odlaga, ne more pa se mu izogniti. Možnost formulacije homofone teorije sicer implicira uporabo tega, kar naj teorija pojasni, ne pa tudi uporabo tega pojasnila: sovpad sredstva in predmeta je semantiki metodološko usojen, ni pa ravno evidentno, da je tudi usoden. Takšna situacija resda običajno ne obeta nič dobrega, vendar semantika ne bi bila nič manj mogoča, če bi obstajal en sam jezik.

Homofona teorija kaže, česa je treba negovoreče bitje naučiti, ni pa sama uporabna v didaktične namene — je »cirkularna« s stališča komunikabilnosti modela razumevanja jezika, katerega določa, torej s stališča potencialnega govorca: razlago razumevanja jezika bi pač razumel samo nekdo, ki ta jezik že razume. Homofona teorija, osvobojena zahtev didaktike, pa bi lahko vsebovala celo določitve pomena tipa

(*) Stavek ‚Dežuje' pomeni, da dežuje

ne da bi bila zato očitno tavtološka, trivialna ali cirkularna. Čeprav takšni stavki ob prvem srečanju vzbujajo določeno neugodje, pa ni povsem očitno, da je prehod med omembo in uporabo, katerega ponazarja (*) in stavki kot je

Beseda ‚ptič' označuje ptiče

neuporaben v semantične namene. Cirkularnosti tu ni, vsaj ne v tehničnem pomenu tega izraza: ne gre za neuspele poskuse eliminativnih definicij, ker se podvojitev izraza dogaja na različnih nivojih. Podobno bi o tavtološkosti teh stavkov bilo mogoče govoriti kvečjemu v netehničnem, dobesednem pomenu te oznake. Zgornji stavki nadalje niso tako *trivialni*, kot se zdi na prvi pogled, čeprav so *trivialno resnični* že za nekoga, ki pozna samo slovnico jezika in funkcijo njegovega meta-jezikovnega aparata (navednice, izraze ‚pomeni', ‚označuje' ipd.). Jasno je namreč, da je stavek

Gaviali se imenujejo ‚gaviali'

resničen, toda le zoologi in kompulzivni reševalci križank vedo, katero resnico izraža (podobno [Dummett 75, str. 106]). V zgornjih stavkih gre za določitev tega, kar govorec ve, npr. za določitev zveze med množico živali in besedo, torej za določitev nečesa, česar se je mogoče naučiti in pozabiti [Evans & McDowell 76, str. XI]. To znanje je predvidoma del govorčevega znanja jezika oz. je del tega znanja v tej meri, v kateri je bolj smiselno trditi, da o besedi ‚gavial' vemo, da je ime za kljunaste krokodile, kot to, da o kljunastih krokodilih vemo, da se imenujejo ‚gaviali'. Podobno velja za bolj domačen Kripkejev zgled iz ‚Naming and Necessity'

Konji se imenujejo ‚konji'

pri katerem pa si je že nekoliko težje predstavljati ustrezno »netrivialno« verzijo.

Vtis trivialnosti, tavtološkosti, katerega vzbujajo zgornji stavki, očitno izvira iz načina, na katerega njihova formulacija meri na nejezikovno, namreč iz že omenjene podvojitve na nivoju uporabe in omembe. Ti stavki ponazarjajo funkcijo meta-jezikovne terminologije pri »preklapljanju« med objektnim in meta-jezikovnim nivojem, med materialnim in formalnim načinom govora. S takšno uporabo meta-terminologije je mogoče razložiti druge izraze jezika, ne pa tudi nje same, ali pa obratno: mogoče je razložiti pomen meta-terminov s pomočjo terminov objektnega jezika, kot je to storil Tarski, ni pa mogoče storiti oboje hkrati. Po drugi strani semantični paradoksi navajajo na sklep, da mora ta terminologija v splošnem ostati izven objektnega jezika, kar oboje pomeni, da se tudi pri homofoni semantični teoriji efektivno izolira nek »drug«, močnejši jezik, katerega del ostane nerazložen.

Če prehod od omembe k uporabi izraza ni povsem trivialno, globalno izvedljiv, je teorija, ki proizvede stavek tipa (*) za vse stavke danega jezika — teh pa je potencialno neskončno — netrivialna tudi v tem smislu, da nujno razkrije neko rekurzivno strukturo, ki je temeljna struktura stavkov tega jezika; je torej vsaj bistven del tim. ‚logične forme stavka'. V tem je tudi glavno delo teorije z neinformativnimi teoremi zgornje vrste, ki dajejo le ‚milo' za žajfo, ali pa še to ne (tako približno Putnam v kritiki Davidsona v ‚The Meaning of Meaning'). Moč take teorije ni v razjasnitvi pomena atomarnih izrazov, temveč v implementaciji Fregejevega načela kompozicionalnosti pomena: ‚Predlagana teorija pušča pri miru vprašanje o pomenu posameznih besed ... sinonimije med njimi in med stavki' [Davidson 67, str. 318]. ‚Zadovoljiva teorija pomena mora pojasniti, kako je pomen stavka

odvisen od pomena njegovih sestavnih delov' [str. 305]; ‚teorija bo opravila svoje, ko bo za vsak stavek S obravnavanega jezika oskrbela ustrezen stavek, ki bo »podal pomen« S' [str. 309].

* * *

Možno izhodišče semantične teorije je intuicija, da obstaja tesna zveza med pomenom trdilnega stavka in pogoji, pod katerimi je, realistično rečeno, stavek resničen, torej njegovimi pogoji resnice (trooth conditions). Znana formulacija te zveze je Wittgensteinova v ‚Traktatu', teza 4.024: ‚Razumeti stavek pomeni vedeti, kaj se primeri, če je resničen. Lahko ga torej razumemo, čeprav ne vemo, ali je resničen'.[1] Razumeti stavek S bi torej pomenilo vedeti, kaj izražajo stavki, ki nastopajo na mestu ‚p' v implikacijah oblike

Če je stavek S resničen, potem (se primeri, da) p

Razumevanje stavka bi po zgornjem citatu bilo poznavanje *potrebnih* pogojev njegove resničnosti, kar bi (dobesedno) ustrezalo razumevanju jezika v ožjem smislu te besede, torej stališču poslušalca: če mi je sporočen resničen stavek, potem vem, kaj se primeri oz. dogaja. To dobesedno branje Wittgensteinovega gesla pa je, kot je razvidno iz drugih delov ‚Traktata', preozko, ker ne vključuje stališče govorca: če se to in to primeri, potem vem, s katerim (resničnim) stavkom bom to opisal, sporočil. Pomen stavka bi torej kazalo enačiti kvečjemu s potrebnimi *in* zadostnimi pogoji njegove resnice.

Če se v dopolnjeni Wittgensteinovi formulaciji pokrajšajo epistemične modalnosti, preostane krilatica

pomen = (potrebni in zadostni) pogoji resnice

ki povzema usmeritev tistih semantičnih teorij, ki poskušajo zasnovati semantiko na teoriji resnice (Montague v intenzionalni, Davidson pa v ekstenzionalni varianti). Krajšanje zgornje vrste se sicer ne zdi ravno posrečen korak, ker pogosto daje enačbe, ki, vsaj s stališča nekega naivnega pojmovanja pomena oz. pred-teoretičnih intuicij o njem, vzbujajo vtis kategorialnih napak (izvirajočih iz zamenjave kriterija in definicije [Haack 78, str. 88]). To bi veljalo npr. za gesla, da pomen stavka *je* metoda njegove verifikacije (Schlick), da pomen izraza *je* zaznavni kontekst njegove uporabe (Bloomfield), da pomen besede *je* njena uporaba v jeziku (Wittgenstein). V primeru pogojev resnice ta vtis morda ni tako močan, ostaja pa dejstvo, da pojem pogojev resnice tudi sam ni tako jasen, zato Dummett rajši začne z nepokrajšano verzijo in nadaljuje z analizo razmerja med poznavanjem pogojev resnice in sposobnostjo ugotavljanja resničnosti [Dummett 76, str. 69].

Analiza pomena kot pogojev resnice je pri Wittgensteinu iz časov ‚Traktata' povezana s t. im. slikovno teorijo resnice, ki spada med korespondenčne teorije. Takšne teorije resnice pa izgubijo vsaj del svoje začetne samoumevnosti, ko poskušajo bolj podrobno določiti drugi, nejezikovni člen v relaciji

[1] Podobno pravi Wittgenstein v tezi 4.063 Traktata: ‚Da bi lahko rekel: ‚p' je resničen (ali neresničen), moram določiti, v katerih okoliščinah imenujem ‚p' resničen, s tem pa določim smisel stavka. Wittgenstein tu sledi Fregeju, ki v ‚Grundgesetze der Aritmetik' pravi: ‚Vsako ime resničnostne vrednosti izraža nek smisel, neko misel (Gedanke). Ta je določena z našim določilom pogojev, pod katerimi tako ime označuje Resnično'.

korespondence[2] in s tem naravo pogojev resnice. Formulacija ‚*Resnica* je korespondenca z *resničnostjo*' nekako ne zadošča: gre tu za dejstva,[3] konfiguracije objektov, čutne podatke, množice možnih svetov (za modalizirane stavke in kontra-faktične pogojnike)? Pri Tarskega teoriji resnice, ki vsebuje določene poteze korespondenčne teorije, pa je v nekem smislu ravno nasprotno: drugi člen je »še prelahko« določiti, ker pri Tarskem ne gre za korespondenco stavka in nekakšne predjezikovne realnosti v smislu teorije odraza, temveč realnosti, ki je že konceptualno razkosana (ali so-kosana, konstituirana) v meta-jeziku, v katerem je teorija resnice formulirana.

* * *

Če se opredelitev pomena trdilnega stavka izčrpa v navedbi pogojev njegove resnice, potem bo teorijo resnice mogoče predelati v semantično teorijo. Težava, ki se tu pojavi, pa je možnost vstopa v blodni krog: kot pravi Ayer, ‚. . . resničnostne pogoje izjave ne moremo določiti neodvisno od razumevanja stavka, s katerim je izražena' [Ayer 73, str. 30]. S katerim stavkom pa nam je določiti resničnostne pogoje danega stavka oz. ustrezne izjave, če ne *z njim samim ali z njegovim prevodom oz. parafrazo?* Situacijo dobro ilustrira Tarskega teorija resnice [Tarski 31], ki je predvidoma prvi kandidat za predelavo v semantično teorijo. Materialno ustreznost njegove definicije resnice intuitivnemu, pred-teoretičnemu razumevanju tega pojma izražajo tim. T-stavki

(T) Stavek S je resničen čee p

V njih je ‚S' (strukturni) opis stavka objektnega jezika, na mestu ‚p' je uporabljen *prav ta stavek ali pa njegov prevod* v meta-jezik (veznik ‚čee' materialne ekvivalence bi tu ustrezal odnosu korespondence). Teoriji resnice, ki naj funkcionira kot semantična teorija, pa ne kaže postavljati zahtevo materialne ustreznosti, ki se sama že sklicuje na pojem prevoda [Davidson 76, str. 34]. Podobno pravi Dummett, da Tarskega pojasnilo pojma resnice ni uporabno v ta namen, če je ta pojem uporabljen za določitev semantike jezika, ker to pojasnilo sloni na razumevanju stavkov objektnega jezika [Dummett 76, str. 77]. Sam Tarski sicer pri razpravi o tem, ali njegova defi-

---

[2] Podoba za pojasnitev pojma resnice: Magrittova slika ‚človeška situacija' (La Condition Humaine): ‚Pred okno, gledano iz sobe, sem postavil sliko, ki je prikazovala natanko tisti del (po)krajine, ki ga je slika zakrila. Drevo, prikazano na sliki, je torej zakrilo drevo, ki je stalo za njo, zunaj sobe'. Na sliki, ki prikazuje to situacijo, je tisto, s čemer naj bi korespondirala slika v sliki, slika 2. reda, ne le težko, temveč nemogoče določiti, ker slika zakriva to, kot česar realistična podoba se nam predstavlja. To bi lahko bilo marsikaj (nič?), vtis realističnosti te slike v sliki pa izvira (ravno obratno kot bi to bilo po nekakšni korespondenčni deficiji resničnosti slike) iz razmerja med to sliko in tem, kar na njej ni: iz ustrezanja robnim pogojem, skladanja na krivulji, ki razmejuje sliko v sliki od slike, v kateri se nahaja, torej iz ujemanja dveh slik oz. iz načina, kako se slika 2. reda vklaplja v sliko 1. reda. To Magrittovo sliko bi bilo mogoče imeti za nekakšen vizualni argument proti korespondenčni in za koherenčno teorijo resnice. Magrittova lastna interpretacija gre sicer bolj v smeri tradicionalne slike percepcije, katero omenja Putnam, po kateri je percepcija direktno gledanje lastnih čutnih podatkov, kot da predmete ne bi bilo mogoče videti, temveč samo izpeljati (infer), ker so po tej sliki skriti za čutnimi podatki [Putnam 75, str. 135].

[3] Če pojem dejstva ni primitiven, se ustrezna varianta korespondenčne teorije zdi cirkularna, ker ni videti, kako je dejstvo mogoče opredeliti drugače kot to, kar izraža resničen stavek [Hacking 75, str. 131].

nicija resnice vsebuje blodni krog ali ne, trdi nekaj, kar se utegne zdeti ravno nasprotno, namreč da blodnega kroga ne bi bilo tudi, če bi določitev pogojev, pod katerimi so stavki resnični, bila bistven del opisa objektnega jezika [Tarski 44, str. 45].

Tarskega definicija resničnosti stavka nadalje uporablja relacijo izpolnitve, satisfakcije (true-of) med predikativnim izrazom t. j. odprtim stavkom in objektom, razlaga pojma satisfakcije — eksplicitno definicijska ali implicitno aksiomatska — pa predpostavlja razumevanje jezika, v katerem je podana [Quine 70, str. 41]. Skratka, Tarskega teorijo resnice ni mogoče kar tako razglasiti za semantično teorijo, možno pa je — gledano statično, s stališča že izdelane teorije — izvesti nekakšen semantičen obrat Tarskega: teorijo resnice za *interpretirani* jezik je mogoče spreobrniti, invertirati v teorijo pomena za jezik, za katerega je že (nekako drugače) jasen pojem resnice. Zato Davidson, ki hoče doseči rezultat takega obrata, reinterpretira zahtevo T: posledice teorije, ki imajo splošno *obliko* T, naj bodo pač resnični stavki, pojav dejanskih prevodov na mestu ‚p' v teh stavkih pa naj bi zagotovili dodatni empirični, metodološki pogoji konstrukcije in verifikacije teorije [Davidson 76].

* * *

Osnovna značilnost semantične definicije (absolutne) resnice, katero je postavil Tarski, je podreditev konvenciji T. Poimenovanje ‚semantična' je Tarski izpeljal iz svojega pojmovanja semantike in načina definicije resnice: semantika se ukvarja z relacijami med jezikovnimi izrazi in objekti, na katere se ti izrazi nanašajo, najenostavnejši in najnaravnejši način definicije *predikata* resnice pa je uporaba semantične relacije satisfakcije [Tarski 44, str. 345 in 375]. Poimenovanje ‚absolutna' ali ‚posebna' je smiselno v nasprotju s teorijami, ki definirajo relativizirani in posplošeni pojem resnice v interpretaciji oz. možnem svetu.

Zahteva T, iz katere izhaja Tarski, kljub svoji začetni samoumevnosti ni tako trivialna in epistemološko neutralna: po eni strani dovoljuje tudi zelo ekscentrične teorije resnice, npr. nekakšen radikalen fundamentalizem tipa: res je le to, kar piše v Bibliji [Haack 78, str. 101], po drugi strani pa ne dopušča polivalentne teorije. Konvencija T pa je dovolj močna, da pokaže, da pojma resnice (in pomožnega pojma satisfakcije) za nek jezik *v splošnem* za ceno protislovja (lažnivca) ni mogoče ohraniti v tem jeziku [Robbin 69, str. 119] (Grellingov paradoks heterološkosti stori enako za pojem satisfakcije). Jezik torej ne more vsebovati lastnega meta-jezika; odtod Tarskega hierarhija, bolje rečeno regres, meta-jezikov.[4]

Definicije resnice, ki ustreza zahtevi T, ni mogoče enostavno dobiti z univerzalno kvantifikacijo po stavčni spremenljivki ‚p' stavka

[4] Rezultirajoča hierarhija metajezikov je sorodna učinku osnovne ideje Russelove teorije tipov in določeni konstruktivni orientaciji: to, da pojma resnice in satisfakcije ne smeta biti v objektnem jeziku praktično pomeni, da v jeziku, ki ima oba ta predikata, lahko brez problemov postavim teorijo resnice, ki bo zajemala vse stavke razen tistih, ki tudi sami vsebujejo te pojme, saj hočem vendar predvsem postaviti teorijo resnice za nek jezik, ki tega pojma nima, ne pa za jezik, ki vsebuje tudi stavke, ki že uporabljajo pojem, katerega naj teorija uvede.

(R) Stavek ‚p' je resničen če p,

pa tudi tako ne, da (R) privzamemo kot shemo aksiomov. Po običajnem pojmovanju navajanja navedena spremenljivka namreč ni prosta: simbol »p« pač označuje šestnajsto črko abecede. Navedba ‚p' se sicer lahko pojmuje funkcionalno: „p" kot funkcionalen term s prosto spremenljivko ‚p', katero je mogoče vezati s kvantifikatorjem. Tarski ne uporablja to interpretacijo navednic zaradi njene intenzionalnosti in zato, ker ob uporabi stavčne kvantifikacije omogoča izpeljavo paradoksa, analognega paradoksu lažnivca [Tarski 56, str. 161—2]. Toda podoben paradoks je z uporabo stavčnih kvantifikatorjev mogoče izpeljati tudi brez navajanja [Haack, 78, str. 150], kar kaže, da je težava v stavčni kvantifikaciji in ne v funkcionalnem pojmovanju navajanja.

Stavčna kvantifikacija oz. interpretacija te kvantifikacije pa je ravno težava, s katero se sooči enostavna (Ramseyeva) redundančna teorija resnice, po kateri je pripis resničnosti logično popolnoma odvečen, zgolj stilističen dodatek [Haack 78, str. 131—3]. Težav tu ni pri *operatorski* rabi oznake resničnosti, pri kateri je stavek, katerega resničnost se trdi, uporabljen v tej trditvi, npr. ‚Res je, da . . .'. Ta je preprosto redundantna in ne zapelje nas v protislovje, zaradi česar jo je, s stališča razlikovanja jezik — metajezik,[5] mogoče ohraniti tudi v objektnem jeziku. Problematična je *predikatska* uporaba te oznake (‚. . . je res'), in sicer tista, pri kateri je stavek, kateremu je pripisana resničnost, samo omenjen na tak način, da ga iz te omembe ni mogoče rekonstruirati, kot npr. v stavku

Zadnji Sokratov stavek je (bil) resničen

Redundenčna teorija analizira te primere z uporabo stavčne kvantifikacije, zaplete pa se pri interpretaciji te kvantifikacije. Pri takšnih stavkih (med katere spada tudi stavek lažnivca) se delo teorije resnice pravzaprav šele začne: redundančna teorija, ki skuša razrešiti (Wittgensteinov ‚dis-solve') problem z eliminacijo pojma resnice, razpade na nekaj variant, Tarski pa izbere ovinek preko pomožnega pojma satisfakcije.

Tarski je svojo teorijo resnice namenil le (interpretiranim) formalnim jezikom: dvomil je v možnost definicije resnice za naravni jezik, ki je (po naravi) semantično zaprt. Toda o nekonsistentnosti, katero prinašajo semantični paradoksi, je po Tarskem mogoče govoriti samo na podlagi točne določitve strukture tega jezika, zato Tarski le domneva, da bi formalen jezik, ki bi se dovolj približal vsakdanjemu jeziku, postal nekonsistenten — v njem ne bi bila mogoča konsistentna uporaba izraza ‚je res(ničen)' [Tarski 44, str. 21].

* * *

Davidsonova semantična uporaba prijemov, inspiriranih s Tarskega teorijo resnice, na naravnem jeziku, predpostavlja, tako kot Montaguova teorija,

---

[5] Redundančna teorija resnice ne uporablja oz. odklanja razlikovanja jezik — metajezik, ki je ključnega pomena za Tarskega rešitev semantičnih paradoksov. Njegova rešitev pa ni ravno filozofsko zadovoljiva vkolikor (pri njem) ni neodvisno motivirana: hierarhija jezikov je potrebna pač zato, ker sicer nastopijo paradoksi. Toda nastop paradoksov ni specifična krivda predikata resnice, temveč bolj splošno krivda moči, dosežaja mehanizma, s katerim govorimo o resničnosti stavkov: predikat resnice pri Tarskem, stavčna kvantifikacija pri redudančni teoriji resnice.

odsotnost pomembne teoretične razlike med formalnim in naravnim jezikom. Podobno tudi Church v svojem ‚Uvodu v matematično logiko', da načelno ni razloga, zakaj prvi jezik (katerega se nekdo nauči) ne bi bil kateri od formalnih jezikov logike, čeprav so s praktičnega stališča ti jeziki neustrezni, ker ne omogočajo lahk(otn)e komunikacije. Davidson primerja razliko med naravnim in formalnim jezikom z razliko med uporabljeno (applied) in čisto geometrijo: v prvem primeru gre za empiričen opis, ki je kot tak odprt za verifikacijo in podvržen zmoti, vedno do neke mere nepopoln in shematičen, v drugem primeru pa gre za formalne lastnosti tako abstrahiranih struktur [Davidson 70, str. 125]. Davidson torej sprejema možnost formalizacije naravnega jezika v smislu točne določitve njegove strukture. Davidsonovo stališče do Tarskega pomislekov (mi) ni povsem jasno, očitno pa je, da se, za nekakšen začetek, omejuje na teorijo pomena za semantično odprte fragmente naravnega jezika, sprejem predpostavke določljivosti formalne strukture jezika pa pospremi z dobrohotnimi omembami dela Chomskega.

Osnovna ideja Davidsonove semantike je bila že nakazana v dosedanjem prikazu: začetna analiza po shemi

S pomeni, da p = S je res čee p,

vpelje naslonitev na teorijo resnice: „... določitev pogojev resnice je način določanja pomena stavka. Poznati semantični koncept resnice za nek jezik pomeni vedeti, kaj to pomeni, da je stavek ... resničen, to pa je ... toliko kot razumeti ta jezik [Davidson 67]. Dalje: če poznam teorijo resnice nekega jezika, ki ustreza konvenciji T, in če vem, *da* je to taka teorija, potem lahko po njej prevajam stavke tega jezika, vedoč, *da* jih res [korektno] prevajam [da torej v instancah sheme T res najdem prevode]. Tedaj vem tudi, kako so resničnostne vrednosti stavkov jezika odvisne od njihove strukture, zakaj iz določenih stavkov sledijo drugi stavki, in kako besede opravljajo svoje funkcije preko odnosov, v katere vstopajo z objekti [Davidson 76].

Ker mora teorija resnice na osnovi strukturnega opisa generirati ustrezne T-stavke za potencialno neskončno število stavkov objektnega jezika, bo z njo nadalje implementirano t. im. FREGEJEVO NAČELO: pomen sestavljenega izraza mora biti funkcija pomena njegovih delov. Ta intuitivna formulacija izraža zahtevo, ki mora predvidoma biti izpolnjena, če naj bo učenje jezika končen proces, ki rezultira v *znanju* jezika. Semantična teorija mora torej pojasniti kreativnost kompetentnega govorca oz. poslušalca, katero je dolgo pred Chomskim poudaril Wittgenstein v Traktatu [4.027 — 4.023]: ‚V bistvu stavka je, da nam lahko posreduje nov smisel ... s starimi izrazi'.[6]

---

[6] S tem je hkrati pojasnjen nesporazum, na katerem bi temeljilo naivno vprašanje: zakaj je sploh tak problem, narediti teorijo, ki reče

(P) S pomeni, da p

za vsak stavek p? Treba je pač le po vrsti generirati stavke in njihova imena ter te pare vstavljati v zgornjo shemo. Podobno bi veljalo za ustrezni aksiom

(p) (‚p' pomeni, da p)

pod predpostavko, da so tehnične komplikacije okoli navajanja in stavčne kvantifikacije nekako razrešene: v obeh primerih je namreč popolnoma zanemarjena kompozicionalnost pomena (pogojev resnice in satisfakcije) v smislu Fregejevega načela »vzdolž« te strukture. Redundančna teorija resnice je zato neuporabna v semantične namene.

Teorija resnice nadalje ponuja razmeroma ozko koncepcijo logične forme: logična forma v ožjem Davidsonovem smislu bo tista struktura, katero stavku podeli teorija resnice za ustrezni jezik. Teorija resnice mora namreč, če naj ustreže Fregejevemu načelu, izpostaviti določene konstrukte — logične konstante — kot »resnico — zadevajoče iterativne izraze«, ki v definiciji resnice zahtevajo rekurzivne klavzule [Davidson 73]. To je alternativna, semantična (v logičnem smislu te besede) formulacija razlike med logično in ekstralogično terminologijo.

Homofona teorija, ki ustreza konvenciji T, nima prave empirične vsebine, temveč le razkriva logično formo: »delo« takšne teorije je v navezavi znanih pogojev resnice stavka na tiste njegove aspekte (»besede«), ki se v identični vlogi pojavljajo v drugih stavkih [Davidson 67]. Teorija pridobi empirično vsebino, če se meta-jezik razlikuje od objektnega ali pa, če ni mogoče vnaprej predpostaviti, da je objektni jezik del meta-jezika, torej kadar je to predpostavko treba šele preveriti: ‚Vsako razumevanje govora drugega zahteva radikalno interpretacijo' [Davidson 73]. Preverjanje predpostavke homofonije mora upoštevati npr. možnost privatnega jezika nad enakim leksikalnim fondom, ki bolj ali manj sistematično odstopa od idioma interpretanta. Če je predpostavka homofonije potrjena, so dobljeni T-stavki netrivialni v tem smislu, da fiksirajo enakost jezika drugega. Če homofonije ni, T-stavki pač interpretirajo govorico drugega v jeziku interpretanta.

Utemeljitev začetnega Davidsonovega koraka pri analizi trditev pomena, zamenjava intenzionalnega idioma

(I) ... pomeni, da ---

z ekstenzionalnim

(E) ... je res če ---

in njegova navezava na teorijo resnice pušča prostor za določene nesporazume. Tako Jardine zameri Davidsonu, da eliminacija intenzionalnega idioma ni neodvisno motivirana, zaradi česar jo je mogoče interpretirati kvečjemu nasprotno, kot reduktio ad absurdum: pojmovanje teorije resnice kot teorije pomena implicira ekstenzionalnost vloge ‚p' v stavkih tipa ‚S pomeni, da p' [Jardine 75, str. 237]. Lakonski odgovor na to bi morda lahko bil ta, da eliminacije intenzionalnega idioma pravzaprav ni oz. da je samo začasna, motivirana z (in kompenzirana skozi) navezavo na teorijo resnice, *ki ustreza konvenciji T* in kot taka ni problematična kot teorija pomena. Resnejši odgovor bi to formulacijo temeljito parafraziral, izhajajoč iz dejstev

a) da gre pri Davidsonu za post-Quineovski pojem prevoda in s tem T-teoretičnosti in pomena: teorija resnice, ki *naj* ustreže konvenciji T, nastaja v procesu interpretacije, ki je radikalna v Quineovem smislu te besede in kot taka ne daje enoličen rezultat,

b) da je naivna T-teoretičnost teorije resnice, ki naj bo uporabna kot semantična teorija lahko *kvečjemu* nepopolno rekonstruirana kot rezultat dodatnih emiričnih zahtev [Davidson 76].

V homofonem primeru je T-teoretičnost mogoče tudi eksplicitno zahtevati (in jo trivialno doseči), ker tu odpade sklicevanje na pojem prevoda. Na tem mestu pa se na zanimiv način srečajo pomisleki o zadostnosti ekstenzional-

nega idioma (E) pri teoriji, ki *ne* ustreza konvenciji T z Davidsonovo lastno odpovedjo tej zahtevi v didaktične namene v članku ‚Meaning and Truth' [Davidson 67]. Veznik materialne ekvivalence (‚čee'), ki nastopa v (E) se namreč v semantične namene zdi preslaboten, ker je občutljiv le na spremembo resničnostne *vrednosti* prizadetih stavkov, kar dopušča tudi bizarne analize tipa

(*) Stavek ‚Sneg je bel' pomeni, da je trava zelena

Odtod bi sledilo, da je ekstenzionalni ‚čee' povsem neustrezen: namesto materialne bi bila potrebna stroga ekvivalenca [Kempson 77, str. 27].

Davidson na to najprej odgovarja, da dvomi, da deviantne interpretacije zgornje vrste sploh pridejo v poštev: vez materialne ekvivalence, čeprav šibka na nivoju posameznih stavkov, je globalno predvidoma dovolj močna, da jih izključi, ker teorija resnice proizvaja določitve resničnostnih pogojev le na osnovi strukture stavkov [Davidson 67]. Toda Davidson gre še (dolg) korak dalje, ko pravi, da teorija, ki bi za vsak resničen oz. neresničen stavek sestavila ustrezno resnico oz. neresnico in pri tem *namesto* ustrezne »tavtologije« vsebovala stavek (*), ne bi izpustila ničesar za idejo pomena bistvenega [Davidson 67]! Davidson bi torej dopuščal možnost, da je teorija, ki po Tarskem ni niti adekvatna teorija resnice, lahko teorija pomena, čeprav v kasnejšem članku pravi, da vsaka teorija, ki pravilno podaja pogoje resnice, še ni uporabna za interpretacijo. Seveda je na čudno posledico teorije mogoče gledati na dva različna načina: kot presenetljivo dognanje ali pa kot redukcijo na absurd, kar v tem primeru sugerira Loar [76, str. 141]. Po tej drugi varianti bi se Davidsona lahko preprosto osumilo mešanja pojmov resničnostnih *pogojev* in resničnostnih *vrednosti*: določitev pogojev resnice stavka se ne bi smela izroditi v konstrukcijo stavka z enako resničnostno vrednostjo. Toda tu ne gre za to, kot tudi ne za šibko varianto Putnamove poante o vedno prisotni možnosti nestandardne interpretacije, katero je mogoče ilustrirati s permutacijo denotacij besed, ki ohranja resničnostno vrednost stavkov: ‚sneg' kot oznako za travo, in ‚belo' kot oznako zelenega [Putnam 81, str. 33]. Ni sicer povsem jasno, kako bi teorija resnice sploh lahko proizvedla stavek (*), razen na Putnamov način ali pa preko ekvivalence

Sneg je bel če trava je zelena

toda v tem primeru bi teorija proizvedla *tudi* stavek (*) ob ustrezni »tavtologiji«. Putnamova varianta sicer spominja na ritualno latovščino, zasnovano na antonimiji, katero govorijo maliyara Walbiri pri kankalu ceremoniji [Hale 71, str. 473]:

‚Nekdo stoji na nebu' je res čee on (govorec) sedi na travi

Davidsonovo stališče v zgornji dilemi se predvidoma delno navezuje na Quineovo tematiko medsebojne prepletenosti znanja jezika in poznavanja sveta, po drugi strani pa, kot ugotavlja Kempson, uvaja določeno epistemološko načelo, ki naj bi nadomestilo uvedbo stroge na mestu materialne implikacije. Davidson namreč pravi, da je stavek (*) sprejemljiv — če sploh je sprejemljiv — zato, ker smo neodvisno prepričani v resničnost stavkov ‚Sneg je bel' in ‚Trava je zelena', če pa ne bi bili, bi bil stavek (*) sprejemljiv,

če bi bili prepričani, da je barva snega nekako povezana z barvo trave. ‚Vsevednost si očitno lahko dovoli bizarnejše teorije pomena kot navednost; toda vsevednost ima manjšo potrebo po komunikaciji [Davidson 67, str. 321].

Kempson zavrača to Davidsonovo stališče kot absurdno: „... več bomo zvedeli o svetu, bližje bomo situaciji, v kateri obstajata le dve ločljivi množici resničnostnih pogojev, torej le dva ločljiva pomena (kar tudi Davidson v ‚Meaning and Truth' (str. 306) označuje kot nesprejemljiv rezultat). Pomenske distinkcije bi se porušile z napredkom znanosti ... Toda tudi Bog bi nemara rad videl da bi, če bi Si zamrmral ‚Sneg je bel', lahko vedel, ali je rekel, da je sneg bel ali da je trava zelena' [Kempson 77, str. 37]. Vsevedni bi sicer v svojem semantičnem deliriju lahko rekel:

Bodi bel sneg!

In bila bi bela trava.

Teološka formulacija tega problema — Bog, za katerega je takorekoč vse Eno (vse resnice pomenijo isto) — je zanimiva kot ponovitev na »nižjem« nivoju, na nivoju domnevno empiričnih stavkov, osnovnega problema semantike pogojev resnice, da namreč mreža distinkcij pogojev resnice ni dovolj gosta, da bi zajela tudi vse pomenske distinkcije: če pogoji resnice navadnim smrtnikom ne omogočajo razlikovanja pomena logično ekvivalentnih sodb, pa je za Boga situacija še hujša, ker mu ne omogočajo niti razlikovanje pomena materialno ekvivalentnih sodb. Če je resničnostna vrednost stavka, kot je to pri Fregeju, njegova ekstenzija, potem gre tu za poseben primer — na nivoju stavka — splošnega problema razlike v intenziji med simboli enakih ekstenzij.

* * *

Za konec še nekaj o vrednosti Davidsonovske semantike pogojev resnice za računalniško razumevanje jezika. Situacija, v kateri poteka verbalna komunikacija med človekom in računalnikom, je (pod predpostavko, da ljudje niso stroji enake vrste in da je smiselno reči, da interpretira tudi računalnik in ne le njegov(i) programer(ji)) sicer situacija res radikalne interpretacije, vendar ne v Davidsonovem smislu tega izraza. Raziskave se šele v zadnjem času bližajo področju, za katerega veljajo nauki kompleksne, tu le delno nakazane Davidsonove teorije: soodvisnost med pomenom stavka drugega, njegovim sistemom prepričanj ter njegovimi cilji oz. željami. Programi, ki se sicer v veliki večini omejujejo na komunikacijo v pismeni (vtipkani in odtipkani) obliki, običajno na nivoju stavkov, temeljijo na predpostavki homofonije (jezika programerja in) jezika uporabnika. Le redki — pretežno šele načrtovani — programi pa naj bi lahko ustrezno upoštevali varijacije v tem, kar uporabnik ve oz. verjame in v njegovih namenih [Hendrix & Sacerdoti 81].

Standardna aplikativna domena programov za razumevanje naravnega jezika je, omogočiti uporabniku dostop do računalniške baze podatkov v njegovem jeziku. V najenostavnejšem primeru se interakcija omejuje na pare vprašanje — odgovor, pri čemur gre tu za vprašanja le v čisto sintaktičnem smislu: s stališča programa so to ukazi, ki zahtevajo prikaz določenih infor-

macij (v računalniškem razumevanju jezika ‚razumeti' (zaenkrat) pomeni isto kot ‚ubogati'). Status baze znanja, internega opisa sveta, s katerim razpolaga program, in s tem vtisa razumevanja, katerega vzbuja, pa ni povsem jasen. Baza podatkov je namreč s stališča teorije modelov dokaj nenavadna — lahko bi ji rekli ‚Herbrandovska' — interpretacija jezika semantične predstavitve, tako da ni ravno jasno, kaj ta opis sploh naredi za opis sveta in s tem omogoči vtis, da se program lahko »pogovarja« z uporabnikom, npr. odgovarja na vprašanja, o svetu. Opisani model namreč ne vključuje nobene povezave med internim opisom in zunanjim svetom: informacije o njem se kvečjemu sprejemajo »indirektno«, skozi shranjevanje verbalnih formulacij dejstev, ne pa direktno, skozi interpretacijo oz. simbolizacijo informacij iz kanalov računalniške percepcije (vid, tip, . . .). Za računalniško percepcijo tu seveda ni bistveno to, da posreduje nek opis, temveč to, da posreduje opis *nečesa*, npr. nečesa videnega, da torej izvede prehod od tega, kar ulovi kamera, do simbolnega opisa. Kot pravi Winograd, avtor znanega programa SHRDLU, so vse povezave s svetom posredovane skozi programerja, ki gradi predstavitev sveta [Winograd 80]. V isti smeri ugotavlja Putnam, da v odsotnosti pravil za vstop in izstop iz jezika — ki nedvomno spadajo med pravila uporabe jezika — ni vzroka za to, da bi konverzacijo stroja imeli za kaj več kot sintaktično igro. Iluzijo reference, pomena in inteligence očitno proizvaja naša lastna predstavitvena konvencija, skozi katero gledamo na diskurz stroja [Putnam 81, str. 11]. Davidsonovska semantika pogojev resnice sicer jasno karakterizira to, kar semantiki, zajeti v programih opisane vrste, manjka, namreč to, da npr. beseda ‚ptič' označuje ptiče, toda to je v tem oziru tudi vsa njena prednost. Vrednost Davidsonovske semantike za računalniško razumevanje jezika bi, poleg analize procesa interpretacije, bila predvsem v tehničnih rezultatih, katere prinaša npr. pri analizi indirektnega govora, prislovov, ‚mass-terms' . . ., vendar pa o teh rezultatih tu ni bilo govora.

LITERATURA

TAM = Evans & McDowell (ed): *Truth and meaning*, Oxford Univ. Press, 1976.

Ayer: *The Central Questions of Philosophy*, Penguin 1976

Davidson: Truth and Meaning, Synthese No. 17, 1967

Davidson: Semantika za prirodne jezike (1970), v Suško (ed): *Gramatika, semantika, znanje*, Svjetlost 1977

Davidson: In Defense of Convention T, v Leblanc, H. (ed.), *Truth, Syntax and Modality*, North Holland 1973

Davidson: Radical Interpretation, Dialectica Vol. 27, No. 3—4, 1973

Davidson: Reply to Foster, v TAM

Dummett: What is a Theory of Meaning (I), v Guttenplan, (ed): *Mind and Language*, Clarendon Press 1975

Dummett: What is a Theory of Meaning (II), v TAM

Fodor: *Semantics: Theories of Meaning in Generative Grammar*, Harvester Press 1977

Hacking: *Why does Language matter to Philosophy*, Cambridge Univ. Press 1975

Haack: *Philosophy of Logics*, Cambridge Univ. Press 1978

Hale: A note on a Walbiri Tradition of Antonymy, v Steinberg & Jakobovits (ed): *Semantics*, Cambridge Univ. Press 1971

Hendrix & Sacerdoti: Natural Language Processing — The Field in Perspective, BYTE Vol. 6, No. 9, 1981

Jardine: Model Theoretic Semantics and Natural Language, v Keenan (ed): *Formal Semantics of Natural Language*, Cambridge Univ. Press 1975

Kempson: *Semantic Theory*, Cambridge Univ. Press 1977
Loar: Two Theories of Meaning, v TAM
Putnam: The Meaning of Meaning, v *Mind, Language and Reality*, Cambridge Univ. Press 1975
Putnam: *Truth and Reason*, Cambridge Univ. Press 1981
Quine: *Philosophy of Logic*, Prentice-Hall 1970
Robbin: *Mathematical logic — a First Curse*, W. A. Benjamin 1969
Tarski: The Concept of Truth in Formalized Languages, (1931), v Tarski: *Logic, Semantics, Metamathematics*, Oxford Univ. Press 1956
Tarski: The Semantic Conception of Truth, (1944), v Linsky (ed.): *Semantics and the Philosophy of Language*, Univ. of Illinois Press 1952
Winograd: What Does It Mean to Understand Language, Cognitive Science Vol. 4, No. J, 1980

Zgodovina znanosti (fizike) in jezik

STANISLAV JUŽNIČ (ml.)

1. Uvod

Jezik, v katerem ljudje izražajo svoje misli, se spreminja s časom. V umetnosti poznamo sloge določenih dob, ki nam jih že v šolskih klopeh vlijejo v glave. O spreminjajočem se jeziku znanstvenih spisov pa v šolah ne slišimo ničesar, saj šolska znanost skuša podajati absolutno, nezgodovinsko resnico. In vendarle se spreminja tudi jezik znanosti. Eppur si mouve bi rekel Galileo, čigar znanstveni spisi moderni znanosti niso nič kaj podobni. Kako in zakaj se spreminja jezik znanosti skozi stoletja?

Poimenovanje pojmov bom prevzel po T. S. Kuhnu (1962), metodo analize pa po A. Toynbeejevi A Study of History (1927—61), pri tem pa se bom namesto njegovih civilizacij lotil kar ožjega pojma, posameznih panog znanosti-fizike. Tako kot civilizacije se tudi posamezne znanstvene panoge rojevajo, se razvijajo in umirajo. Rojevajo se brez paradigm — splošno priznanih resnic, nato pa si med množico možnih paradigm poiščejo najustreznejšo. Poznejši razvoj spravi paradigmo v krizo, ki pelje v znanstveno revolucijo. Med njo zopet veljajo različne resnice, da bi čez čas končno spet zmagala ena sama — paradigma. In tako vedno znova. Model je enostaven, vendar za moj namen dovolj učinkovit. Treba je le še primerjati jezik znanosti kake generacije s tistim, kar iz njega nastane po revoluciji. Da bi bila analogija s Toynbeejem popolna bom skušal najti tudi jalove znanosti, ki si ne porodijo nikakršnih naslednic.

Po Kuhnu (1962) sta astronomija in matematika znanosti s prastarimi paradigmami. Pri njiju predparadigmatičnemu obdobju ne moremo slediti. Moja osnovna fizikalna izobrazba pa mi narekuje, da svoja razmišljanja usmerim predvsem v nastajanje in razvoj naravoslovnih — fizikalnih znanosti in njih jezikov. Moj študij zadnjih let pa je bil usmerjen predvsem v 17., 18. in 19. stoletje, zato mi morate oprostiti, da se bo moja razprava vrtela predvsem okoli te dobe.

2. *RAZVOJNO DREVO ZNANOSTI*

Metodološki aparat imam sedaj dograjen (sposojen), torej se lotimo našega predmeta, znanosti. Ker naj bo referat kar se da kratek, bom pač kar se da formalističen, torej bom govoril predvsem o dejstvih.

Najprej si zgradimo drevo, ki bo ponazorilo rast znanosti (slika 1). Model bo imel dve pomanjkljivosti. Prva je ta, da si je drevo treba zamisliti tako, da se mnoge izmed njegovih vej, posebno tiste, ki se priključijo dovolj pozno (opisno naravoslovje, predvsem pa humanistične znanosti) pravzaprav ne

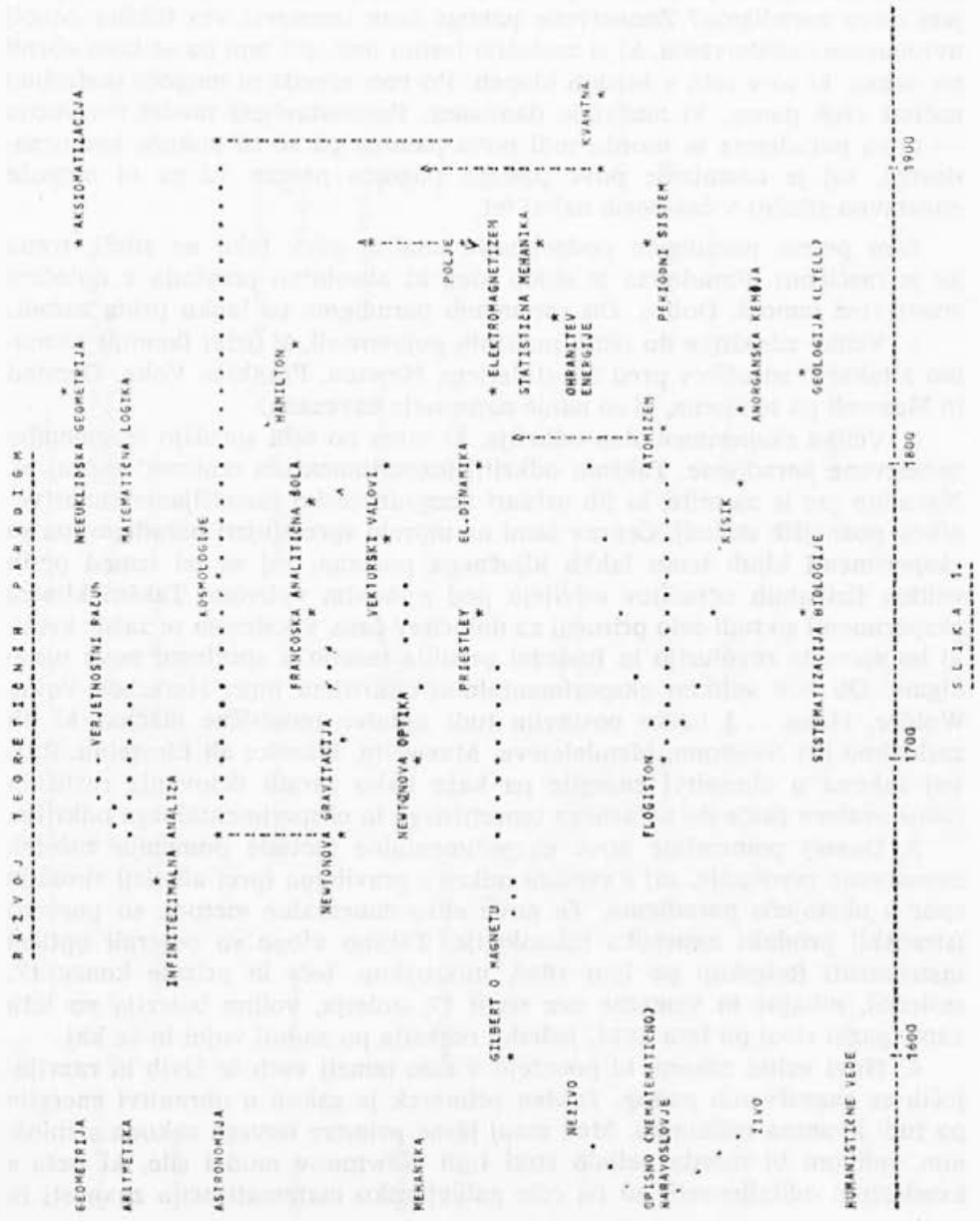

SLIKA 1.

priključujejo izraščajoč iz debla, temveč iz zunanjega prostora, ki pred tem še ni bil znanost. Glede druge pomanjkljivosti pa se bom moral opravičiti kolegom, ki bolje poznajo srednjeveško in antično znanost, saj se sam ne čutim dovolj podkovanega, da bi tudi ta obdobja vključil v svojo snemo. Prav tako ne bom obravnaval najnovejših zapletov v znanosti, saj jih še ne morem ocenjevati iz zgodovinarske razdalje.

Ob tem drevesu je treba natančnejše določiti dva pojma: katera dejavnost je dovolj avtonomna, da jo lahko imamo za samostojno znanstveno panogo in katera novost v posamezni panogi je dovolj globoka, da jo lahko imenujem novo paradigmo? Znanstvene panoge bom imenoval vsa takšna dovolj avtonomna raziskovanja, ki si zaslužijo lastno ime; pri tem pa se bom obrnil na imena, ki so v rabi v šolskih klopeh. Pri tem seveda ni mogoče podrobno našteti vseh panog, ki nastajajo dandanes. Poenostavljeni model revolucija — nova paradigma in morda tudi nova panoga pa se tu pokaže kot nezadosten, saj je nastajanje nove panoge pogosto proces, ki ga ni mogoče enostavno stlačiti v čas borih nekaj let.

Sam pojem paradigme podrobnejše analize prav tako ne zdrži, treba ga je razčleniti. Paradigma je sklop idej, ki absolutno prevlada v določeni znanstveni panogi. Dobro. Do sprememb paradigme pa lahko pride zaradi:

1. Velike združitve do tedaj različnih pojavov-sil. V fiziki (kemiji) poznamo 5 takšnih združitev pred 20. stoletjem. Newton, Franklin, Volta, Oersted in Maxwell pa so imena, ki so nanje najtesneje navezana.

2. Velika eksperimentalna odkritja, ki sama po sebi sprožijo spremembo znanstvene paradigme. Takšnih odkritij (experiumentum cruicum) skoraj ni. Navadno gre le za mite, ki jih ustvari nezgodovinsko razmišljanje znanstvenikov poznejših stoletij. Čeprav sami ne morejo spreminjati paradigm, pa so eksperimenti kljub temu lahko ključnega pomena, saj se tri izmed petih velikih fizikalnih združitev odvijejo pod njihovim vplivom. Takšni ključni eksperimenti so tudi zelo priročni za določitev časa, v katerem se začne kriza, ki bo sprožila revolucijo in (morda) prisilila teorijo k sprejemu nove paradigme. Ob bok velikim eksperimentalnim odkritjem (npr. Herschel, Volta, Wohler, Hahn ...) lahko postavim tudi njihove teoretične inačice, ki jih zasledimo pri Newtonu, Mendelejevu, Maxwellu, Plancku ali Einsteinu. Razvoj zakona o ohranitvi energije pa kaže kako zaradi delovanja različnih raziskovalcev pride do sočasnega teoretičnega in eksperimentalnega odkritja.

3. Dovolj pomembne nove eksperimentalne metode pomenijo začetek znanstvene revolucije, saj s svojimi odkritji praviloma (prej ali slej) sprožijo spor z obstoječo paradigmo. Te nove eksperimentalne metode so pogosto (stranski) produkt napredka tehnologije. Takšno vlogo so odigrali optični instrumenti (teleskop po letu 1620, mikroskop, leče in prizme konec 17. stoletja), nihajne in vzmetne ure sredi 17. stoletja, voltna baterija po letu 1800, parni stroj po letu 1824, jedrska reakcija po zadnji vojni in še kaj.

4. Novi veliki zakoni, ki posežejo v sam temelj vseh še živih in razvijajočih se znanstvenih panog. Takšen primerek je zakon o ohranitvi energije pa tudi kvantna mehanika. Med manj jasne primere novega zakona s splošnim vplivom bi morda veljalo šteti tudi Newtonov model sile, ki peša s kvadratom oddaljenosti, ali pa celo galilejansko matematizacijo znanosti in

Darwinov evolucijski nauk. Vendar ti nastopajo izven svoje panoge bolj kot ideje in manj kot zakoni.

5. Za prvo paradigmo neke znastvene panoge je pogosto mogoče imeti osvojitev lastne, nove metode teoretičnega in eksperimentalnega raziskovanja. Takšna je galilejanska matematizacija mehanike, sistematizacija bioloških in drugih sistemov sredi 18. stoletja, direfencialni račun v 18. stoletju, statistična mehanika v zadnji četrtini 19. stoletja in kvantna mehanika.

6. Začetek nove paradigme pogosto označi izid velikega dela, ki morda ne prinese toliko novega kot predvsem združi obstoječe znanje. Med takšne

knjige je pravzaprav treba šteti tudi Tyho Brahejeve astronomske meritve, Newtonove principe, Lagrangeovo analitično in Laplaceovo nebesno mehaniko. Med taka dela pa je treba tudi prišteti (uspešna) prizadevanja za aksiomatizacijo določene znanstvene panoge, kot so Evklidova geometrija in poizkusi z aksiomatizacijo matematike in mehanike v zadnjih 100 letih.

Vidimo, da je nov eksperiment v prejšnjih časih pogosto označil začetek krize v znanstveni panogi, nova teorija pa je po drugi plati oznanjala konec krize. Dandanes pa je pogosto prav nasprotno (Maxwell-Hertz, Einstein-Edington in drugi, kvantna). Vendar paradigmo tu pretesno enačimo z znanstveno teorijo. Eksperiment je sicer že vsaj pri Galileju dobil ključni položaj ‚motorja' razvoja, vendar eksperimentalna znanost ne postane enakopravna do modernih dni, čeravno dandanes že lahko govorimo tudi že o tehnološki znanosti, ki je od teoretične znanosti še mnogo bolj oddaljena. Vsekakor bi veljalo pojem paradigme vsaj toliko razširiti, da bi novi eksperimentalni prijemi postali vsaj enakopravni novim teoretičnim paradigmam. Brez tega je bilo mogoče shajati zgolj zato ker so do modernih dni vodilni eksperimentalni raziskovalci bili tudi vodilni teoretiki (nasprotna zveza ni veljala tako pogosto!). Kljub temu pa pravi ‚experimentum cruicum' ne obstaja ali pa ravno zato je treba poleg sheme razvoja teoretičnih paradigm sestaviti podobno shemo še za eksperimentalne paradigme (slika 2). Tu pa je treba vseskozi paziti na možni časovni zamik med iznajdbo določenega instrumenta in njegovo uporabo v panogi, kjer se bo najbolj uveljavil (npr. med iznajdbo teleskopa in Galilejevim prvim opazovanjem neba z njim poteče 20 let). Prav tako je treba tudi razlikovati med iznajdbami, ki pospešujejo znanost in iznajdbami, ki jih je pospešila znanost, čeravno se oboje pogosto med sabo prepleta.

3. ANALIZA REVOLUCIJ — NOVIH PARADIGM NA RAZVOJNEM DREVESU ZNANOSTI

Omejil se bom na fiziko, ki ji bom dodal kvečjemu še sorodnici kemijo in astronomijo; v teh znanostih sem pač najbolj doma. Ker bom tu obravnaval problem jezika v znanosti naj imajo tu svojo besedo tudi posamezne matematične smeri iz katerih znanstvene panoge (po devizi znanstvenost = matematiziranost) pač črpajo osnovno metodo za svojo teoretično analizo in s tem v veliki meri tudi jezik v katerem govore.

Skušal bom našteti paradigme, ki jih bom v tem spisu obravnaval (slike 3, 4, 5, 6 in 7).

O P T I K A

NOVE ZNANOSTI	KUHN - TUNNEECJEVA SHEMA RAZVOJA	EKSPERIMENTALNA OPREMA IN ODKRITJA	NOVI POJAVI	NOVA (MAT.) ORODJA
	PREDPARADIGME	LEČE, PRIZME	NEVTRALNI POJAVI	ELEMENTARNA FIL.
	VCE PARADIGM (1600-1704)	SIRJENJE SVETLOBE	(LOM, ODBOJ, PREHO	GEOMETRIJA
	DESCARTES, HOOKE, HUYGENS, NEWTON ...	SKOZI VAKUUM	SIRJENJE SVETLOBE)	
	EXPERIMENTUM CRUCIUM (1672)	ZRCALA		
	NEWTONOVI KOLOBARJI, LOM NA DVEH PRIZMAH	TANKE PLASTI	RAČUN UKLONA KOT PRVE	
GEOMETRIJSKA	N O R M A L N A Z N A N O S T	ISLANDSKI DVOLOMEC(1667)	SILE S KRATKIM DOSEGOM	
OPTIKA	KORPUSKULARNA, PERIODIČNA		+ SKALARNI (INTERFERENA, UKLON)	
FOTOMETRIJA	KRIZA (1800-20)	AKROMATSKE LEČE(1758)	+ VEKTORSKI (DVOJNI LOM,	
(1729-60)	YOUNG IN FRESNEL PROTI NEWTONIANCEM	SPEKTROMETER (1810)	POLARIZACIJA - MALUS)	
	REVOLUCIJA (1815-)	UKLONSKA MREŽA (1897)		INFINITEZIMALNI
	NOVI MODELI VALOVANJA	RAZISKOVANJE POLARIZACIJE		RAČUN
	N O R M A L N A Z N A N O S T			
SPEKTROSKOPIJA	VEKTORSKI (TRANSVERZALNI) VALOVI	ROTIRAJOČE ZRCALO	+ VEKTORSKI (POLARIZACIJA,	
(1804-1904)	EXPERIMENTUM CRUCIUM	ZOBATO KOLO (1849)	(DVOJNI LOM - V VALOVNI	
	HITROST SV. JE NASPROTNO SORAZMERNA GOSTOTI SNOVI		INACICI)	FURIEROVA ANALIZA
	KRIZA (1819-73)	ELEKTROMAGNETNI		
	ISKANJE SKUPNE OSNOVE SIL	ULTRAVIOLIČNI IN		
	REVOLUCIJA	INFRARDEČI VALOVI		
	MAXWELL PROTI DELOVANJU NA DALJAVO	SPEKTROSKOPIJA	+ ELEKTROMAGNETNI (HITROST	
	N O R M A L N A Z N A N O S T		SVETLOBE JE SORAZMERNA Z	
	EXPERIMENTUM CRUCIUM		ELEKTROMAGNETNIMI KONSTANTAMI)	
	HERTZ 1888	VISOKOFREKVENČNI OSCILATOR		ENAČBE POLJA
	KRIZA (1895-1905)			
	MAXWELL NI ZDRUŽLJIV Z NEWTONOVO DINAMIKO			
	EXPERIMENTUM CRUCIUM			
	MERJENJE RELATIVNE HITROSTI ZEMLJE V ETRU	MICHELSON, MORLEY		
	REVOLUCIJA			
RITZOVA	EMISIJA, STOKESOV ETER, LORENTZOVO KREMENJE		GRAVITACIJSKI POJAVI	
	N O R M A L N A Z N A N O S T		(NA SMER SV. UPLIVA	
	RELATIVNOSTNA TEORIJA		GRAVITACIJSKO POLJE)	
	EXPERIMENTUM CRUCIUM		SVETLOBNA HITROST	4 DIMENZIONALNI
	ODKLON SV. V GRAVITACIJSKEM POLJU (1919)		JE NAJVEČJA,	VEKTORJI
	KRIZA (1899-1927)	KATODNA CEV		
	02 KATASTROFA, EM SEVANJE IZ ATOMA	SUBATOMSKI DELCI (1897-)		
	REVOLUCIJA (1900-13)			
	PLANCKOVA KVANTNA HIPOTEZA			
	VMESNA PARADIGMA		NEVTRALNI + KORPUSKULARNI	
	TEORIJA FOTOEFEKTA (EINSTEIN)		(FOTOEL., RAMAN, COMPTON)	
	EXPERIMENTUM CRUCIUM			
	FRANCK IN HERTZ(1914)			
	N O R M A L N A Z N A N O S T		NEVTRALNI + KORPUSKULARNI	
	VALOVNA (KVANTNA) MEHANIKA		+ SKALARNI	
	EXPERIMENTUM CRUCIUM			MATRIKE
	RAZNI			

S L I K A 3.

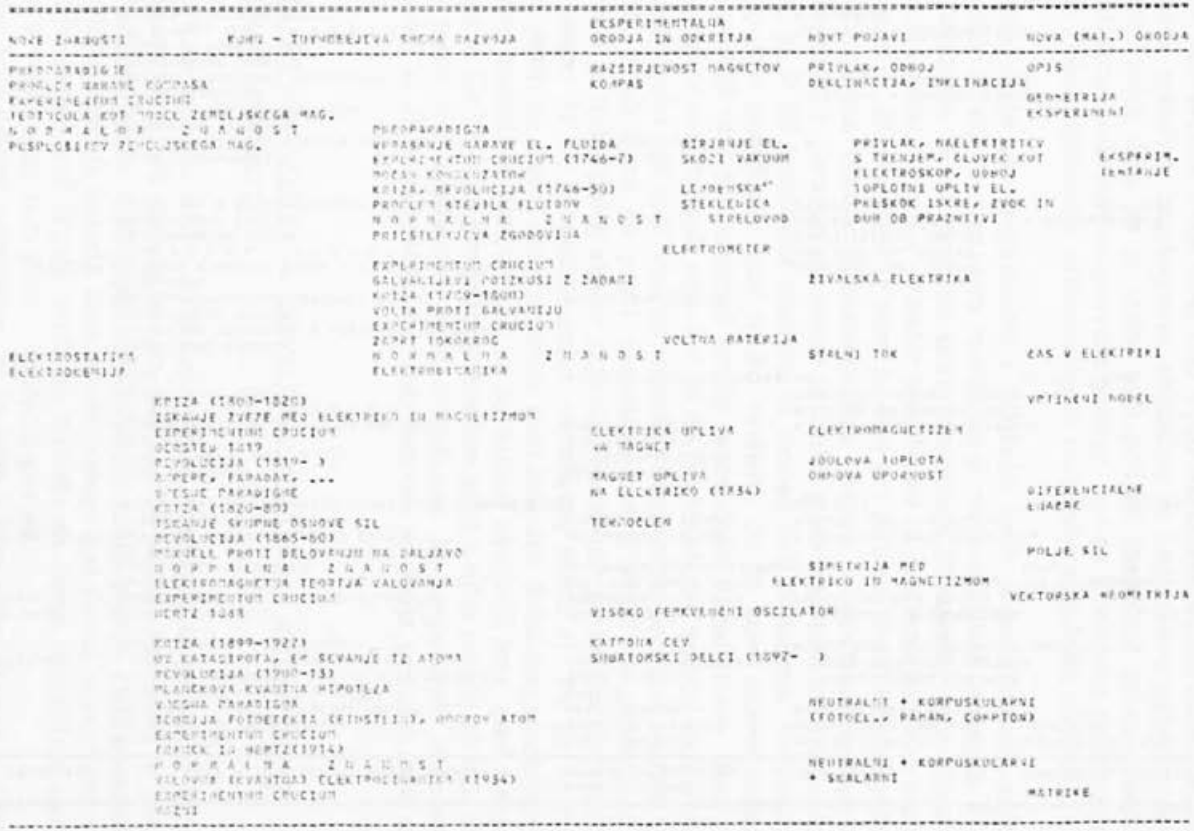
NOVE ZAHTEVE
KUHN - TOTHOREJEVA SHEMA RAZVOJA
EKSPERIMENTALNA ORODJA IN ODKRITJA
NOVI POJAVI
NOVA (MAT.) ORODJA
PARADIGMA
PROBLEM BARVE KOMPASA
FARADAYEVA CRUCINA
TEORIJA KOT MODEL ZEMELJSKEGA MAG.
NORMALNA ZNANOST
PLOSKOVNI ZEMELJSKEGA MAG.
RAZSIRJENOST MAGNETOV
KOMPAS
PRIVLAK, ODBOJ
DEKLINACIJA, INKLINACIJA
OPIS
GEOMETRIJA
EKSPERIMENT
PARADIGMA
NARAVNE BARVE EL. FLUIDA
EKSPERIMENTUM CRUCIUM (1746-7)
PROCES KONDENZATOR
KRIZA, REVOLUCIJA (1746-50)
PROBLEM STEKLENA FLUIDOV
NORMALNA ZNANOST
PRIESTLEYJEVA ZGODOVINA
SIRJENJE EL. SKOZI VAKUUM
LEYDENSKA" STEKLENICA
STEKLOVOD
PRIVLAK, NAELEKTRITEV S TRENJEM, CLOVEK KOT ELEKTROSKOP, ODBOJ
TOPLOTNI UPLIV EL.
PRASKOK ISKRE, ZVOK IN DUH OB PRAZNITVI
EKSPERIM. IZMISLJANJE
ELEKTROMETER
EXPERIMENTUM CRUCIUM
GALVANIJEVI POIZKUSI Z ZABAMI
KRIZA (1779-1800)
VOLTA PROTI GALVANIJU
EXPERIMENTUM CRUCIUM
ZEPOT ISKROROG
VOLTNA BATERIJA
NORMALNA ZNANOST
ELEKTROSTATIKA
ELEKTROKEMIJA
ELEKTRODINAMIKA
ZIVALSKA ELEKTRIKA
STALNI TOK
CAS V ELEKTRIKI
KRIZA (1800-1820)
ISKANJE ZVEZE MED ELEKTRIKO IN MAGNETIZMOM
EXPERIMENTUM CRUCIUM
OERSTED 1819
REVOLUCIJA (1819-)
AMPERE, FARADAY, ...
NOVI PARADIGMI
KRIZA (1820-80)
ISKANJE SKUPNE OSNOVE SIL
REVOLUCIJA (1865-80)
MAXWELL PROTI DELOVANJU NA DALJAVO
NORMALNA ZNANOST
ELEKTROMAGNETNA TEORIJA VALOVANJA
EXPERIMENTUM CRUCIUM
HERTZ 1888
ELEKTRIKA OPLIVA MAGNET
MAGNET OPLIVA NA ELEKTRIKO (1834)
TEKTOGLEN
VISOKO FEMKVENCNI OSCILATOR
ELEKTROMAGNETIZEM
JOULOVA TOPLOTA
OHMOVA UPORNOST
SIMETRIJA MED ELEKTRIKO IN MAGNETIZMOM
DIFERENCIALNE ENACBE
POLJE SIL
VEKTORSKA KOMPETKIJA
VPLIVNEI NOBEL
KRIZA (1890-1920)
UC KATASTROFA, EM SEVANJE IZ ATOMA
REVOLUCIJA (1900-13)
PLANCKOVA KVANTNA HIPOTEZA
NOVSKA PARADIGMA
TEORIJA FOTOEFEKTA (EINSTEIN), BOHROV ATOM
EXPERIMENTUM CRUCIUM
FRANCK IN HERTZE(1914)
NORMALNA ZNANOST
VALOVNA (KVANTNA) ELEKTRODINAMIKA (1934)
EXPERIMENTUM CRUCIUM
KOZMI
KATODNA CEV
SUBATOMSKI DELCI (1897-)
NEUTRALNI + KORPUSKULARNI (FOTOEL., RAMAN, COMPTON)
NEUTRALNI + KORPUSKULARNI + SKALARNI
MATRIKE

S L I K A 4.

NOVE ZNANOSTI	KUHN - TUYNBEEJEVA SHEMA RAZVOJA	EKSPERIMENTALNA ORODJA IN ODKRITJA	NOVI POJAVI	NOVA (MAT.) ORODJA
	PREDPARADIGME (1650-1700)	TERMOMETER		
	KORPUSKULARNA TEORIJA	PIROMETER	GORENJE	DIFKA ZA PREVAJANJE
	KRIZA (1697-1777)			TOPLOTA KOT
	PROBLEM GORENJA			PANOGA KEMIJE
	VIESNA PARADIGMA		GORENJE IN OKSIDACIJO	
	FLOGISTON		OPISE NA ENAKI OSNOVI	
	REVOLUCIJA (1777-1800)	TEHTANJE		
	LAVOISIEOVE REFORME	BAROMETER	KISIK KOT GLAVNI	SISTEMATIZACIJA
	VIESNA PARADIGMA		ELEMENT	SPOJIN
	LAVOISIERJEV KALORIK			BREZTEŽNI FLUID
	KRIZA	PARNI STROJ		
	MERITVE DISKREDITIRAJO KALORIK			
	DRUGA SMER RAZISKAV	INFRA-RDEČE SEVANJE	SMER TOPLOTNEGA TOKA	FOURIEROVE VRSTE
	FOURIER (1811-22), S.CARNOT (1824)			
	REVOLUCIJA (1842-48)			TOPLOTA KOT PANOGA
	ZAKON O OHRANITVI ENERGIJE			FIZIKE
	EXPERIMENTUM CRUCIUM		TERMODINAMSKA ZAKONA	UPLIV TEHNOLOGIJE
	TOPLOTNI EKVIVALENT DELA			
	N O R M A L N A Z N A N O S T			DIFERENCIALNE ENAČBE
	MEHANIČNA TEORIJA TOPLOTE			VEKTORSKA GEOMETRIJA
	KRIZA			
	ENTROPIJO NI MOGOČE POJASNITI Z MEHANIKO			
	REVOLUCIJA			
	MAXWELL IN BOLTZMANN PROTI CLAUSIUSU			
	N O R M A L N A Z N A N O S T	NEDOSEGLJIVOST		STATISTIČNE
	STATISTIČNA MEHANIKA	ABSOLUTNE NIČLE		PORAZDELITVE
	KRIZA (1899-1927)	KATODNA CEV		
	UV KATASTROFA, EM SEVANJE IZ ATOMA	»SUBATOMSKI DELCI« (1897-)		
	REVOLUCIJA (1900-15)			
	PLANCKOVA KVANTNA HIPOTEZA			
	VIESNA PARADIGMA		NEUTRALNI + KORPUSKULARNI	
	TEORIJA FOTOEFEKTA (EINSTEIN)		(FOTOEL., RAMAN, COMPTON)	
	EXPERIMENTUM CRUCIUM			
	FRANCK IN HERTZ(1914)			
	N O R M A L N A Z N A N O S T		NEUTRALNI + KORPUSKULARNI	
	VALOVNA (KVANTNA) MEHANIKA		+ SKALARNI	
	EXPERIMENTUM CRUCIUM			MATRIKE
	RAZNI			

S L I K A 5.

NOVE ZNANOSTI	KUHN - TUYNBEELJEVA SHEMA RAZVOJA	EKSPERIMENTALNA ORODJA IN ODKRITJA	NOVI POJAVI	NOVA (MAT.) ORODJA
	ANTIČNE PREDPARADIGME	OPAZOVANJA	RAZPOREDITEV ZVEZD	
	N O R M A L N A Z N A N O S T		GIBANJE TELES	
PTOLOMEJEVA ASTRONOMIJA	ARISTOTELOVA FIZIKA		TM PLANETOV	
	KRIZA, REVOLUCIJA	ODLIČNE		
KOPERNIK PROTI CERKVI	RENESANČNA ODKRITJA	ZVEZDNE KARTE	SKUPNE LASTNOSTI GIBANJ	
	N O R M A L N A Z N A N O S T	TELESKOP	NEBESNIH TELES	EKSPERIMENT KOT
ZEMLJA SE GIBLJE	GALILEJANSKI EKSPERIMENTI			EDINI KRITERIJ
	KRIZA (1650-1690)			
STATIKA	PROBLEM ZDRUZITVE NEBESNE IN ZEMELJSKE SILE	NIHAJNE IN		
	EXPERIMENTUM CRUCIUM	VZMETNE URE	TEŽNOST = KOZMIČNA GRAVITACIJA	
	SIAL, KI VLEČE LUNO JE ENAKA ZEMELJSKI	TOČNE MERITVE GIBANJ		
	N O R M A L N A Z N A N O S T	NEBESNIH TELES		1. ZDRUZITEV SIL
	VSESPLOŠNI PRIVLAK			IMPERIALIZEM MEHANIKE
HIDRODINAMIKA				
	REVOLUCIJA (18. STOLETJE)			INFINITEZIMALNI
	INFINITEZIMALNI RAČUN V MEHANIKI			RAČUN
	KRIZA		SINTEZA : MEHANIČNA	
	BERNOULLIJI, EULER, D'ALAMBERT		VIZIJA SVETA	
	N O R M A L N A Z N A N O S T			
	ANALITIČNA MEHANIKA FRANCOSKE ŠOLE			
	KRIZA (1895-1905)			
	MAXWELL NI ZDRUŽLJIV Z NEWTONOVO DINAMIKO			
	EXPERIMENTUM CRUCIUM			
	MERJENJE RELATIVNE HITROSTI ZEMLJE V ETRU	MICHELSON, MORLEY		
	REVOLUCIJA			
RITZova	EMISIJA, STOKESOV ETER, LORENTZOVO KRČENJE		GRAVITACIJSKI POJAVI	
	N O R M A L N A Z N A N O S T		ENA SMER SV. UPLIVA	
	RELATIVNOSTNA TEORIJA		GRAVITACIJSKO POLJE)	
	EXPERIMENTUM CRUCIUM		SVETLOBNA HITROST	4 DIMENZIONALNI
	ODKLON SV. V GRAVITACIJSKEM POLJU (1919)		JE NAJVEČJA	VEKTORJI
	KRIZA (1899-1927)	KATODNA CEV		
	UV KATASTROFA, EM SEVANJE IZ ATOMA	SUBATOMSKI DELCI (1897-)		
	REVOLUCIJA (1900-13)			
	PLANCKOVA KVANTNA HIPOTEZA			
	VMESNA PARADIGMA		NEUTRALNI + KORPUSKULARNI	
	TEORIJA FOTOEFEKTA (EINSTEIN)		(FOTOEL., RAMAN, COMPTON)	
	EXPERIMENTUM CRUCIUM			
	FRANCK IN HERTZ(1914)			
	N O R M A L N A Z N A N O S T		NEUTRALNI + KORPUSKULARNI	
	VALOVNA (KVANTNA) MEHANIKA		+ SKALARNI	
	EXPERIMENTUM CRUCIUM			MATRIKE
	RAZNI			

S L I K A 6

NOVE ZNANOSTI	KUHN - TUJA DEJAVA SMER RAZVOJA	EKSPERIMENTALNA ORODJA IN ODKRITJA	NOVI POJAVI	NOVA (MAT.) ORODJA
	PREDPARADIGMA			
	ALKIMIJA		PRIVLAČNA SILA	EKSPERIMENT
	EXPERIMENTUM CRUCIUM	SINTEZA PLINOV	OHRANITEV MATERIJE	
	GORENJE IN OKSIDACIJA		SUBMIKROSKOPSKA	ZDRAVNIKI KOT
	N O R M A L N I Z N A N O S T I		OBLIKA DELCEV	NARAVOSLOVCI
	FLOGISTON IN KORPUSKULARNA TEORIJA		OGENJ = OKSIDACIJA	
	KRIZA (1730-83)	OKSIDACIJA POVEČUJE TEŽO		
	PNEVMATSKI KEMIKI PROTI FLOGISTONU			
	EXPERIMENTUM CRUCIUM	ČAS V REAKCIJI	KISIKOVA TEORIJA	
	ODKRITJE KISIKA	SESTAVA ZRAKA		POJEM RAVNOVESJA
	REVOLUCIJA (1777-91)	ANALIZA PO MOKRI POTI		2 (3) KEMIJSKI ZAKONI
	LAVOISIER PROTI FLOGISTONU	TEHNIKA	MOLEKULARNI PRIVLAK	
	N O R M A L N A Z N A N O S T	TERMOMETER		POENOSTAVLJENJE KEMIJSKIH
	KISIKOVA TEORIJA GORENJA IN KISLIN	BAROMETER		NAZIVOV
	KRIZA	ELEKTROLIZA	ELEKTRIČNA TEORIJA	
	KISLINE BREZ KISIKA	NOVI ELEMENTI	SPOJIN IN GORENJA	
	REVOLUCIJA	SPEKTROSKOPIJA		
	KOLIKO KEMIKOV, TOLIKO TEORIJ			PERIODIČNOST
	VMESNE PARADIGME	PLINSKI ZAKONI	DIFUZIJA (DALTON)	IDEALNI PLIN
	DALTON (1801-5), AVOGADRO (1811), BERZELIUS			
	KRIZA	PROBLEM ABSOLUTNE DOLOČITVE		
	KALORIK IZGUBLJA POMEN	ATOMSKIH TEŽ IN		KEMIJA KOT
	REVOLUCIJA (1860-70)	KEMIJSKIH FORMUL		PROIZVODNA SILA
	SISTEMATIZIRANJE KEMIČNIH ELEMENTOV			
	N O R M A L N A Z N A N O S T		PERIODIČNA ODVISNOST	SISTEMATIZACIJA NA
	PERIODIČNI SISTEM ELEMENTOV		LASTNOSTI ELEMENTOV	OSNOVI OBJEKTIVNEGA
	EXPERIMENTUM CRUCIUM (1875-86)		OD ATOMSKE TEŽE	KRITERIJA
	ODKRITJE PREDVIDENIH ELEMENTOV			
	KRIZA (1899-1927)	KATODNA CEV, RADIOAKTIVNOST		
	UV KATASTROFA, EM SEVANJE IZ ATOMA	SUBATOMSKI DELCI (1897-)		
	REVOLUCIJA (1900-13)			
	PLANCKOVA KVANTNA HIPOTEZA			
	VMESNA PARADIGMA		NEUTRALNI + KORPUSKULARNI	
	PERIODIČNOST V BOHROVEM ATOMU		(FOTOEL., RAMAN, COMPTON)	
	EXPERIMENTUM CRUCIUM			
	ODKRITJE HAFNIJA (1923)			
	N O R M A L N A Z N A N O S T		NEUTRALNI + KORPUSKULARNI	
	VALOVNA (KVANTNA) KEMIJA		+ SKALARNI	
	EXPERIMENTUM CRUCIUM			MATRIKE
	RAZNI			

4. *VZOREC PARADIGM*

Moj vzorec obsega 20 paradigm, med njimi 5 takšnih, ki nastopajo v več panogah. Iz antike podedovani paradigmi, astronomsko in mehanično, tu ne bom obravnaval. Vzorec obsega 4 (6) panog, na katere sem razdelil fiziko (slika 8.)

5. *FIZIKALNE PANOGE V GIBANJU*

Znanstvene panoge se združujejo in razdružujejo, prav tako pa tudi umirajo, postajajo jalove s tem da izčrpajo svoj predmet. Združitev redno obenem pomeni tudi novo paradigmo (težnost + gravitacija, elektrika + magnetizem, elektromagnetizem + toplota + optika + novo odkrita valovanja etra). Vendar se v vseh primerih panoge le formalno združijo, njih različnost se ne iziniči in sicer toliko manj, kolikor poznejši je čas in kolikor bolj so se uspele razviti. Maxwellova združitev pred 110 leti se tako teorije toplote, o kateri tudi govori, ne dotakne bistveno. Pa tudi ob najnovejših združitvah med šibko in elektromagnetno interakcijo bi težko pričakovali pomembnejše spremembe obeh združujočih se komponent. Tako kot narodi pri Toynbeeju so tudi fizikalne znanosti v 19. stoletju že tako samosvoje, da jih ni več mogoče združiti, čeravno se izpostavi, da jih povzročajo enaki vzroki kot je to Maxwell pokazal za elektromagnetna valovanja pred 110 leti.

Ko kriza prizadene paradigmo, se pojavi več inačic nove, ki naj bi prejšnjo zamenjale. Takšno obdobje ‚zmede' brez prevladujoče paradigme traja tudi po več desetletij, na primer 50 in več let po Oerstedovem odkritju elektromagnetizma. Vendar v posameznih deželah navadno zelo hitro prevlada enotna paradigma, enotna šola.

Nove znanstvene panoge lahko nastajajo med revolucijo ali pa v mirnem obdobju. V obdobju normalne znanosti nastajajo nove panoge (statika, fotometrija, hidrodinamika, mehanika kontinuumov) zaradi novih eksperimentalnih metod ali pa tako, da kvantiteta — množica podatkov o nekem področju panoge — preraste v novo kvaliteto, novo panogo. Do takšnih odcepov prihaja brez kriz in revolucij, še posebno množično pa v modernem času, ko se številne znanosti množe kot gobe po dežju. Takšnih miroljubnih pomnožitev osnovne universal state Toynbee ne pozna, njegove pomnožitve sledijo lahko le Volkswandernung, revoluciji, krizi. Tudi takšne primere najdemo v zgodovini znanosti, vendar se vsakokrat odvijajo po določenem scenariju (geometrijska optika, elektro statika, termodinamika). Normalna znanost, ki nastane po revoluciji, se značne zanimati za novo področje pojavov (strukturo svetlobe, gibanje nabojev in molekul), tako da se področje, ki ga je obravnavala prejšnja paradigma pogosto izloči kot jalova, dovršena panoga. Nanjo tudi sprememba paradigme ne vpliva, saj se njenih pojavov ne tiče naravnost.

Vendar pa izven mojega vzorca, v delitvi kemije na organsko in neorgansko v tridesetih letih 19. stoletja pride do delitve po drugačni shemi, ki da dve enakopravni normalni universalni znanosti.

S T A T I S T I K A L A S T N O S T I P A R A D I G M

NORMALNA ZNANOST:	NOVA ORODJA	POVZROČI JO EKSPERIMENT	POTRDI JO EKSPERIMENT	SPREMENBA JEZIKA	OBLIKA OBJAVLJANJA	OSTALE ZUNANJE SPREMENBE	SPREMENBA PODROČJA
OPTIKA - NEWTON	-	+	-	EKPERIMENT	Č, E , K	KOM, FILO	+
YOUNG, FRESNEL	?+	+	+	NENARAVNI MODEL	Č, E	KOM, FILO	+
MAXWEL	?	-	+	POLJE SIL	K		+
EINSTIEN	+	+	+	4 D VEKTORJI	Č	KOM, FILO	+
PLANCK, HEISENBERG	+	+	?	MATRIKE	Č	KOM, FILO	+
MAGNETIZEM - GILBERT	+			EKSPERIMENT	K		+
ELEKIRTKA - FRANKLIN ..	?+	+	-	ZGODOVINA KOT METODA	P, K		+
VOLTA	-	+	+	DINAMIKA	Č, E	KOM, FILO	+
EL.MAGNETIZEM- OERSTED	+	+	-	DIFKE	E, Č	KOM, FILO	+
MAXWELL	?	-	+	POLJE SIL	K		+
PLANCK, HEISENBERG	+	+	?	MATRIKE	Č	KOM, FILO	+
TOPLOTA- MAYER,JOULE..	+	-	+	DIFKE,TEHNOLOGIJA	Č, (K)		+
MAXWELL,BOLTZMANN	+	-	-	STATISTIKA	Č, P		+
PLANCK, HEISENBERG	+	+	?	MATRIKE	Č	KOM, FILO	+
A N T I K A							
PLANET.TEŽNOST- KEPLER	-	-	-		K		-
ZEMEL.TEŽNOST- GALILEO	+	+	+	EKSPERIMENT	D,K	KOM, FILO	+
GRAVITACIJA - NEWTON	+	+	+	AKSOMATIČEN J.	K	KOM, FILO	+
LAGRANGE,LAPLACE	S I N T E Z A			ANALIZA	K	KOM, FILO	-
EINSTIEN	+	+	+	4 D VEKTORJI	Č	KOM, FILO	+
PLANCK, HEISENBERG	+	+	?	MATRIKE	Č	KOM, FILO	+

POJASNILO:
==========
Č = ČASOPISI
E = (JAVNI) EKSPERIMENTI
K = KNJIGE
P = PREDAVANJA
D = DIALOGI (KNJIGA)

KOM = KOMUNIKACIJE
FILO = FILOZOFIJA

S L I K A 8.

6. SPREMEMBA JEZIKA — ZUNANJA OBLIKA FIZIKALNIH SPISOV

Jezik znanost sem razdelil na eksperimentalni in teoretični del, ki lahko poleg matematičnih uporablja še druge metode. Med obema obstaja vzvratna vez, ki se bo, upam, izkristalizirala skozi razpravo.

Med vsemi 15 paradigmami v mojem vzorcu je morda le Kopernikanska (in Oerstedova?) takšna, da v času njenega nastajanja ne pride tudi do pomebne spremembe v jeziku znanstvene panoge. Te spremembe niso nikdar samo matematične, v 10 (70 %) primerih nematematične spremembe jezika celo prevladujejo. Nove ideje in nova področja raziskovanja torej redno posežejo za novimi metodami. Med matematičnimi metodami, ki spremljajo spreminjanje paradigm si sledijo: diferencialne enačbe, Fourierova analiza, Vektorska polja, 4 dimenzionalni vektorji in transformacije, matrike in še kaj. Prav tako se vse družine paradigm začno ali pa vsaj vstopijo v novoveško dobo takrat, ko v njih prevladajo eksperimenti. To se zgodi v mehaniki in magnetizmu v 17. stoletju, v termodinamiki pa šele v 19. stoletju.

Skupne lastnosti vseh tako določenih paradigm sta utemeljitev na eksperimentu in razlaga s pomočjo matematičnih simbolov. Eksperiment in matematika tudi usmerjata puščico razvoja od preteklosti k sedanjosti, podobno kot razvoj sredstev za proizvodnjo usmerja gospodarsko puščico ali pa entropija puščico časa.

Eksperiment in matematika se v znanstvene razprave uključujeta postopoma, od Galilejevih opisnih razlag, ki so bile namenjene tudi matematično manj podkovanemu bralcu, preko Laplacianskih čez mero dolgih in zapletenih računov, ki se tam kjer avtor zapiše ‚od tod takoj vidimo . . .' šele začenjajo, do modernih specializiranih časopisov, kjer kratki članki s popolnoma matematično ali eksperimentalno vsebino zahtevajo bravčevo predznanje iz čisto določenega področja. Od Galilejevih časov do danes si je znanost postopoma ustvarila jezik, ki je laiku popolnoma nerazumljiv. Zaradi močne matematizacije in standardizacije jezika (tako matematike kot angleščine) pa se je ustvaril celo nov internacionalen jezik znanosti, ki nadomešča nekdanjo latinščino. Kako je potekal ta razvoj, čez kakšne stopnje se je prebijal, kako se je spreminjala ob njem zunanja oblika znanstvenih del (velikost, način pisanja referenc ipd.) kako se je spreminjala vsebina, metoda in paradigma znanstvenega dela?

a) V mojem vzorcu se v vseh 4 primerih kaže, kako oblika objavljanja nove paradigme prehaja od knjig (dialogi, pisma, ‚Evklidovski' stil z teoremi in dokazi) preko javnih eksperimentov in predavanj do modernih člankov in najmodernejših simpozijev in okroglih miz. V vmesnih obdobjih normalne znanosti se seveda vse te oblike med sabo mešajo in prepletajo. Edina pomembna knjiga, ki nekoliko poruši zaporedje in globoko poseže v dobo, ko že prevladujejo članki, je Maxwellova Treatise on elektricity and magnetism iz leta 1973., pa tudi ta se je gradila skozi članke v Transactions of the Cambridge philosophical society (1855— 1856) in drugod. Vendar pa zamenjavanje knjig s članki ni odvisno od stopnje razvitosti znanosti, temveč od zgodovinske dobe. Tako nauk o toploti, ki dobi prvo prevladujočo paradigmo šele v 19. stoletju objavlja po vrsti vse 3 svoje nove paradigme skozi članke

in predavanja, če izvzamemo S. Cornotovo pomembno, vendar ob času izida (1824) malo brano delo. Prehod od knjig k člankom se seveda ne zgodi v vseh fizikalnih znanostih istočasno. V optiki članki prevladujejo že konec 17. stoletja, v mehaniki pa so še stoletje pozneje pomembna monumentalna dela francoske analitične šole (Lapace, Lagrange), čeravno se posameznosti še vedno bistrijo v člankih. Tako velja, da so monumentalna dela pač potrebna tako dolgo, dokler število raziskovalcev in njih odkritij toliko ne naraste, da ni več mogoče spisati in natisniti velike knjige, ki ne bi bila že ob svojem izidu zastarela. V obdobju krize in revolucije, kjer tekmuje več možnih paradigm (optika 1665—1700 in 1800—1819, elektromagnetizem 1819—1834, toplota 1842—1848, mehanika velikih hitrosti 1900—1910, kvantna mehanika 1913—1927) se tako nove ideje izražajo predvsem v člankih. Knjige pa se pojavijo komaj takrat, ko je doba zmede in naglice končana in zopet zavlada normalna znanost. Posamezne knjige so včasih prave prelomnice v normalno znanost (Newton, Priestley, Lagrange, Laplace, Maxwell), včasih pa igrajo le vlogo enega izmed učbenikov nove paradigme.

b) Podobno kot način komunikacije je tudi matematična vsebina znanstvenega dela konstantna v določeni zgodovinski dobi. Matematično orodje se razvija, nove fizikalne paradigme pa vedno izbirajo med tistimi prijemi, ki jim jih matematika lahko nudi. Tako se zgodi, da se v 18. stoletju vse fizikalne paradigme začno izražati v obliki diferencialnih enačb. V drugi četrtini 19. stoletja postane Fourierova analiza posebno primerna za približno reševanje cele vrste fizikalnih problemov, tako da nastane nova veja interdisciplinarne znanosti — matematična fizika, o kateri je nekoč tako domiselno zapel Marko Brecelj. Matematična fizika kot metoda reševanja fizikalnih problemov tako postane najtrdnejša vez, ki še veže silno različico fizikalnih panog, postane skupen jezik fizike.

c) Filozofska komponenta, ki jo vsaka znanost skriva ali kaže se brez dvoma zgleduje po filozofiji — metafiziki, čeravno obstaja tudi fiziki lastna filozofija, ki se kaže npr. v veri, da je delec snov ali valovanje (v začetku 19. stoletja), da so ‚fluidi' snovni ali ne, da mora imeti motnja medij za prenos ali ne (sreda 19. stoletja). Na pragu našega stoletja pa je fizika skušala zavrniti tutorstvo filozofije in iz lastnih izsledkov povedati nekaj, kar bi bilo bolj v skladu z dejstvi. Ni je fizikalne paradigme, ki bi zagovarjala drugačno filozofijo kot druga istočasna fizikalna paradigma. Ko pa razlike narastejo, npr. med fizikalnimi in biološkimi paradigmami, pa se lahko povečajo tudi razlike med filozofijami, ki jih zagovarjajo. Tako je bil tudi ob največjem vzponu mehanike, ki v 18. stoletju obvlada skoraj vse fizikalne pojave, biološki pojav življenja izvzet.

d) Eksperiment je bolj obarvan s svojo paradigmo, čeprav se določeni poizkusi izvrše na vseh znanih pojavih, ko jih napredek tehnologije omogoči. Ko se sredi 17. stoletja naučijo pridobivati vakuum, Boyle in njegov asistent Hooke preverita kako prenaša različne fizikalne motnje in ugotovita, da zadrži le zvok in vonj. Ko postanejo ure dovolj natančne zmerijo hitrosti fizikalnih motenj, (druga polovica 17. stoletja) pri čemer pa se ob najhitrejših seveda nekoliko zatakne. Ko postanejo teoretična razmišljanja o ohranitvi energije dovolj prepričljiva, jih skušajo preveriti na celi množici pojavov

(sredi 19. stoletja). Vendar taki primeri ne prevladujejo, večina eksperimentov je vseeno lokalnih, omejenih na določen sklop pojavov in na določeno panogo.

c) Poleg načina komunikacije, matematike, filozofije in eksperimenta ima vsaka fizikalna paradigma še cel kup drugih splošnih lastnosti, od zgodovinske komponente v spisih, do števila avtorjev, ki podpisujejo posamezne članke. Vendar lahko tudi te lastnosti opišem kot konstante določenega zgodivinskega trenutka, ki so si podobne pri vseh fizikalnih paradigmah določene dobe.

Tako sem ugotovil, da so mimo lastnega sklopa pojavov, ki ga fizikalna paradigma obravnava, le še eksperimentalne metode, orodja in prijemi dovolj odvisne od družine paradigm, ki ji služijo. Način komunikacije, matematika, filozofija in še mnoge druge lastnosti pa so odvisne le od zgodovinskega časa ter se le malo spreminjajo med različnimi fizikalnimi paradigmami iste dobe. Jezik znanosti — fizike je torej sestavljen iz splošnih lastnosti, ki ustrezajo dobi in posebnostim posameznih paradigm. Z izjemo eksperimentalne plati imamo tako lahko znanstveno revolucijo za usklajevanje nove paradigme z bolj razvitimi komunikacijami in matematiko, ki se ponujajo. Ugotovil pa sem tudi, da revolucijo v fiziki lahko poleg eksperimentov povzročijo tudi vplivi od zunaj.

Sedaj si oglejmo, če so v naravi takšne možnosti uresničene. Ali lahko sprememba v načinu komunikacije fizikalnih izsledkov sproži revolucijo in spremeni paradigmo neki fizikalni panogi? Ali lahko kaj podobnega sprožijo matematične in filozofske novosti? Ali pa so potrebni vsi zunanji vplivi skupaj? Morda pa do spremembe paradigme ne pride če se ne spremene tudi paradigmi — lastne lastnosti. Morda morajo nastopiti novi eksperimenti, ali pa se mora paradigma celo soočiti z nekim novim spremenjenim (povečanim ali pomanjšanim) sklopom svojih pojavov, ki jih mora pojasniti?

V mojem vzorcu se zgodijo štiri večje spremembe filozofije:

1. Galilejansko zavračanje Aristotela
2. Newtonovo zavračanje Kartezijancev
3. Laicizacija in državno vodenje šolstva pod vplivom francoske revolucije
4. nastop fizike kot subjekta filozofije v dvajsetih letih tega stoletja

Večje spremembe komunikacijskih možnosti so tri, ki pa razen s prvo približno sovpadajo s spremembami filozofije:

1. Kratki članki postanejo nov in pomemben vir komuniciranja med znanstveniki, obenem pa latinščina in verske dogme izgubijo prej pomembno vlogo v znanosti
2. Napoleonove vojne ustvarijo univesal state v Evropi brez Anglije. Mere in uteži se standardizirajo predvsem zaradi pospešenih komunikacij med znanstveniki
3. Teamsko delo v pruskih (nemških) univerzah prevlada tudi v ostali Evropi, v 20. stoletju pa se uveljavijo tudi pogosto interdisciplinarni fizikalni in kemijski simpoziji (npr. Solvayjev).

Vidimo da 9 med 15 spremembami paradigm sovpada s spremembami filozofije in komunikacij, medtem ko smo že prej ugotovili, da prav toliko,

čeprav drugih sprememb paradigm, sovpada s spremembami matematičnega orodja. Zunanji, v času nespremenljivi vplivi so torej pomembni za spremembo fizikalne paradigme, čeravno njihov pomen ni prevladujoč.

Med notranjimi vplivi na spremembo fizikalne paradigme znamo meriti predvsem nove eksperimente in pa spremembo območja pojavov, ki jih mora nova paradigma pojasniti. Oba vpliva med 15 vzorčnimi primeri nastopita 11 krat (slika 8.) ,čeravno v enem izmed primerov (Gilbert, Galileo) ne sovpadata. Torej išče znanost skozi revolucijo novo paradigmo največ zaradi notranje nuje, ki jo zahteva lastna logika razvoja.

Ugotovili smo že, da so spremembe jezika fizikalne panoge nekako skokovite, saj se spreminja predvsem ob spremembah paradigm. Vendar se ne spreminja zgolj matematičen jezik, saj notranji vplivi kot sta novi eksperimenti in sprememba območja še bolj neposredno določajo spremembo paradigme.

Do sedaj sem razvoj fizikalnih spisov analiziral nekako bolj od zunaj, skušal sem razločiti in obelodaniti njihove merljive lastnosti. Sedaj pa si oglejmo še kako so bili v resnici zapisani, saj nama statistika ni povedala vsega:

Branje Galilejevega dela ne vzbuja vtisa resne znanosti, bolj spominja na učbenik za nižje, nematematične šole (Dialogo sopra due massimi sistemi del mondo, Leyden 1638). Huygensova dela (Traite de la lumiere in discours sur la cause de pesanteur, Leyden 1690) sta že opremljeni s skicami, ki bi se jih tudi moderna geometrija ne sramovala. V tem času se pojavljajo tudi prvi znanstveni časopisi, v katerih leta 1673. izhaja tudi zelo poučna polemika Newtona z nasprotniki njegove valovne teorije (Hooke, Huygens, Pardies, Lucas). V razmeroma dolgih člankih je Newton najprej opisal svoj poizkus in odkritja v zvezi z njim. V naslednjih številkah Philosophical Transactions pa sledijo kratke kritike, ki na koncu (pri Huygensu) ne zvenijo nič več v spravljivem tonu. Sodobnega bralca preseneti, da v tedanjih člankih reference (pod črto ali kje drugje) niso bile v navadi, pri branju pa mu zelo pomaga, da so še tja v 18. stoletju imeli navado prvo besedo nove strani zapisati ob koncu prejšnje, tako da je obračanje strani čim manj motilo bravčevo pozornost.

Newtonova Optika za razliko od Principov ustvari naslednjim generacijam pravi slog pisanja. Principi so spisani po vzorcu na Euklidovo geometrijo, z predpostavkami, zakoni in dokazi. Podoben slog pisanja se je ohranil le pri dokazovanju v matematični analizi. Poznejša monumentalna dela, ki so skušala zaobseči neko znanstveno celoto za sloga Principov niso uporabljala (Lagrange, Laplace, Maxwell). Veliko bolj kot oblika Principov je vplivala tam uporabljena latinščina, ki pa seveda le še bornih nekaj desetletij prevladuje v znanosti. Značilno je, da Principi niso doživeli toliko ponatisov kot angleško pisana Optika, ki je mnogo bolj razmišljujoča in vspodbuja k nadaljnjim raziskavam. Tako Priestleyjeva The History and present state of electricity (1767) nastane pod mogočnim vplivom Newtonove Optike in se prav tako osredotoči na usmerjevalne querije na koncu knjige. Newtonu podoben sistem querijev — vprašalnic uporabi tudi Fourier leta 1822, vendar jih postavi na začetek knjige v kateri potem razvije odgovore.

Priestley je svoj stil angleškega pisanja povzel po Franklinu, katerega zbirka pisem natisnjenih kot zbrana dela so pravzaprav učbenik prave vere v elektrostatiki. Vendar pa je Priestleyjevo delo tisto, ki obvladuje elektrostatiko vse do nastopa Volte konec stoletja. Preko njega vplivata Newtonov in Franklinov način pisanja na vso elektrostatiko z izjemo Galvanija, ki izhaja iz opisanega naravoslovja in v svojih spisih podaja kar vrstni red poizkusov. Pomembno Pristleyjansko delo natisne npr. T. Cavallo leta 1782.

Sredi 18. stoletja nastaja pod peresom Buffona in sodelavcev monumentalna Histoire naturalle, ki pa bolj vpliva na opisno naravoslovje kot na jezik pisanja fizike.

Medtem, ko se jezikovni vplivi Newtonove Optike vsidrajo bolj v eksperimentalnih znanostih kot sta optika in elektrika, pa se v mehaniki, kraljici fizike tistih dni uveljavljajo visokoleteči prijemi francoske analitične šole. Svoj višek doseže z Lagrangeovo Mechanique analitique (1788) in z Laplaceovo Traité de Mechanique celeste (1798—1825). Slog je pri Laplacu prav tako veličasten kot je bil pri Buffonu in podaja pravo enciklopedijo znanja. Vendar v tem času članki, pisma in akademska predavanja že celo generacijo krojijo napredek mehanike (Euler, Bernouli, D'Alambert). Vseeno pa ostane Mecanique celeste in njeni nadaljevalci (npr. D. Poison) učbenik tisočem matematičnih fizikov. Metoda raziskovanja je enostavna: raziskovanemu sistemu skušamo pripisati primerno diferencialno enačbo, ki jo nato ob danih robnih pogojih (lastnostih) integriramo. V osnovi je tu šlo za točen račun (calcul propre), zato so mnogi sodobniki imeli Fourierovo delo (1822) z njegovimi približnimi razvoji v vrsto za heretično. Vendar je bila infinitezimalna analiza nedostopna tistim, ki v šolskih letih niso dovolj pogledali v njene skrivnosti. Zato so se izven velikih znanstvenih središč vzporedno obdržali tudi drugi načini reševanja problemov mehanike, predvsem geometrijsko-analitski Boškovičev iz srede 18. stoletja, ki je tako idejno kot jezikovno odločilno vplival posebno v Italiji in Habsburški dedni posesti. Tam je bilo šolstvo do leta 1773, pogosto pa tudi vse do Napoleonovih vojn v rokah Boškovičevim idejam naklonjenih (nekdanjih) jezuitov. Tako se je zgodilo, da je na ljubljanskem liceju od leta 1756, pa vse do ukinitve 29 let pozneje, prevladoval Boškovičev duh v predavanjih jezuitov F. Wulfena (1728—1805), L. C. Biwalda (1731—1805), G. Schoetla (1732—1777) in A. Ambschla (1749—1821).

Tako vidimo, da imajo različni prostori do neke mere lahko ob istem času različne paradigme, saj pri nas npr. prevlade francoske analitične šole sploh ni mogoče izslediti, razen morda v dobi Ilirskih provinc. Zato ne, ker ravno v tem času ni bilo v Ljubljani dovolj izobražene znanstvene srenje, obenem pa so se še tiste sile, ki smo jih imeli usmerile bolj v leposlovje (tudi slovensko).

Vektorska (transverzalna) valovna paradigma svetlobe je ena redkih, ki si sploh ne izpiše vseobče knjige, ki bi proglašala njen nauk. Boji okrog nje v začetku preteklega stoletja se odigrajo predvsem v člankih in predavanjih v Londonu in Parizu. Morda vseobči učbenik tu ni nastal tudi zato, ker optika poznejšega 19. stoletja še zdaleč ni tako plodna kot nauk o elektromagnetizmu, ki nadomesti elektrostatiko tudi tako, da Priestleyjevo knjigo nadomesti s Faradayjevo zbirko člankov Experimental researches on electricity (1857).

Ta postane učbenik vsej tisti množici v matematiki slabo podkovanih samoukov, ki si na čelu s N. Teslo in T. A. Edisonom zgradijo moderno elektrotehniko v mnogočem na znanstveni zasnovi. Podobno je tudi ena temeljnih knjig termodinamike, Clausiusova Abhandlungen uber die Mechaniche Warmetheorie (Braunswig 1864), zgrajena iz posameznih članov. Vendar prihodnje generacije iz te knjige, ki označuje kratko prevlado mehanične teorije toplote, prevzamejo le jedrnato obliko obeh termodinamskih zakonov. Učbenik inženirjev pa n postane, saj doba parnih strojev urno mineva, eksplozijski motor, ki se razvije v 80-letih pri Ottoju, Fordu in drugih pa bržkone sploh ni potreboval teoretičnega učbenika.

Mehanična teorija toplote je primer znanosti, kjer je razvoj jezika še posebej zaostal za novimi eksperimentalnimi in teoretičnimi odkritji. Nazive podeduje tako iz kemije kot iz fizike, ti pa se potem dolga desetletja prepletajo in zapletajo pri različnih avtorjih s srede 19. stoletja. Več kot desetletje po uveljavitvi termodinamske paradigme ugotovi Clausius (1864), da termodinamika pravzaprav ne upošteva lastnega 2. zakona in vse dogodke obravnava po idealizirani obrnljivi (reverzibilni) shemi. Veliko zmede povzroče tudi napačne razlage eksperimentov (npr. Delaroche in Berard leta 1812.), tako da Truesdall (1980) upravičeno imenuje termodinamsko paradigmo tragikomično.

Ta prva paradigma toplotne teorije seveda ne nastaja v slovenskem jeziku, pa vendarle že leta 1872 Simon Šubic piše o njej za rad (Jugoslovenska akademija znanosti in umetnosti, Zagreb). Na višini dobrega univerzitetnega učbenika tu s pomočjo diferencialnega računa seznanja slovenskega bralca s teorijo, ki je na evropskih tleh komaj nastala. Tako slovenščina podobno kot drugi obrobni jeziki črpa iz paradigm poznega 19. stoletja v nekem nadnacionalnem jeziku, kjer so matematične formule in simboli ogrodje in večina zapisa. V S. Šubicovem spisu mehanična teorija o toploti (Rad, oddano leta 1871., tiskano leta 1872. in 1873.) sem tako naštel 914 formul in snovnih kontant ter 10 geometrijskih skic na 118 straneh. Če za vsako formulo privzamemo povprečno širino 2 vrstici, potem na 40 vrstičnih straneh v tem spisu obsegajo mednarodne oznake 18/40 ali skoraj polovico branja! 19. stoletje torej že opisuje fizikalne izsledke v jeziku, ki je matematično nepodkovanemu bralcu popolnoma neumljiv.

7. JEZIK, KI GA UPORABLJA FIZIKA, SE SPREMINJA SKOZI STOLETJA

Nazivi za posamezne fizikalne količine so se močno spreminjali skozi stoletja. Tudi sam naziv za znanstvenika, ki je bil pri Newtonu in tudi še pri Faradayju experimental philosopher zveni danes čisto drugače. Principi (Paracelsius), fluidi (Stahl in drugi) in etri (19. stoletje) morda niso toliko izginili, kot smo njihovo vlogo v znanosti pripisali silam, poljem in interakcijam, ki imajo sodobnejšo obliko. Zavržene stare paradigme lahko imamo v veliki meri za preimenovanje, kjer sklop pojavov, ki smo ga nekoč pojasnili na starinski način sedaj pojasnimo z nazivi, ki ustrezajo moderni dobi. Ti

novi vzroki in njih nazivi pa ne izhajajo le iz logičnega razvoja znanosti temveč tudi iz drugih, bolj vplivnih panog znanosti, ki so že pred tem posodobile svoje izrazoslovje. Lahko pa izhajajo tudi izven območja znanosti same, iz gospodarstva, družbenega življenja, literature ipd.

Razvoj jezika fizike bom razdelil na tri področja: mere in uteži, simbolično označevanje fizikalnih količin in sam jezik fizike.

1. Mere in uteži se v mojem vzorcu poenotijo predvsem pod vplivom enotnega kapitalističnega trga. Že sredi 18. stoletja so Buffon in drugi raziskovalci močno nejevoljni, saj ne morejo uporabljati znanstvenih izsledkov iz drugih dežel, ker tam uporabljajo drugačne mere. Pobuda za poenotenje mer in uteži pride tudi iz opisnega naravoslovja, kjer Linne sredi 18. stoletja s svojim vplivom in metodo, ki pravzaprav ni nič boljša od drugih (Buffon ga močno kritizira) razporedi biološki svet v predalčke, ki močno olajšajo delo poznejšim raziskovalcem. V tej dobi skušajo uveljaviti tudi enotno temperaturno skalo (Celsius, Frahrenheit, Reaumir), vendar se to še stoletje pozneje v Faradayjevi dobi ne posreči do kraja. Uspešno poenotenje vseh mer in uteži upeljejo komaj med Francosko revolucijo po predlogih Lavoisierja, Laplacea in drugih. Reforma se z izjemo anglosaških dežel preko Napoleonovih bajonetov uveljavi po vsej Evropi. Poenotenja novih enot se od tistih dob uveljavljajo sproti.

2. Označbe fizikalnih količin niso enotne niti dandanes, saj različni narodi pogosto uporabljajo različne simbole (navadno v zvezi z lastnim slovarjem), pa tudi fizikalne zakone radi poimenujejo kar po domačih raziskovalcih. Zato je primerjava med ameriškimi in sovjetskimi učbeniki pogosto zapletena. Simbolične označbe v geometriji in fiziki se začno uveljavljati v 17. stoletju, ko v fizikalna razmišljanja dovolj globoko prodre matematika s svojimi enačbami. Največji zapleti okoli simboličnih označb količin so bržkone nastali v termodinamiki sredi 19. stoletja, ko se je v opisu iste paradigme razpaslo dvojno in še večkratno poimenovanje enakih količin. Vsekakor med simbolične označbe fizikalnih količin ni bil nikoli upeljan takšen red kot ga zasledimo v drugih znanstvenih področjih, npr. v biologiji in kemiji.

3. Jezik fizike obsega poleg matematike, skic in s simboli zapisanih enačb tud vezni tekst, ki simbolične označbe povezuje in jih po potrebi pojasnjuje. Drži seveda da se skupna relativna masa veznega teksta skozi zgodovino fizike vedno bolj oži v korist matematičnih simbolov. Prav tako bržkone velja, da je v modernih znanstvenih člankih manj prostora za vmesni vezni tekst kot pa v velikih knjigah — učbenikih. Vezni tekst se torej krči, simbolizira; vzporedno z njegovim izginjanjem pa se fizika vedno bolj odtujuje laičnemu bralcu.

Jezik fizike se mnogo hitreje spreminja kot navaden jezik. Spisi srednjeveških naravoslovcev, ki smo jih v navalu racionalizma prejšnjih stoletij proglasili za alkimiste, nam dandanes ne povejo ničesar resnega več o naravnih zakonih. Vse pretekle znanstvene paradigme se nam zdijo napačne predvsem zato, ker uporabljamo drugačen jezik. Vendar Flogiston kaj lahko (sicer varljivo!) prevedemo v notranjo energijo, eter pa v medij za prenos

energije. Pomisliti velja tudi, da se bodo tudi najbolj abstraktni pojmi sodobne fizike (npr. kvarki) zdeli kot prazne marnje prihodnjim rodovom.

Splošne analize razvoja fizikalnih pojmov zaenkrat še ne zmorem, morda pa lahko izdelam kratko shemo razvoja slovenskega fizikalnega jezika (slika 9).

F I Z I K A V S L O V E N S K E M J E Z I K U

LETO	DOGODEK	TEDANJI NARAVOSLOVNI IZRAZI, KI JIH DANES NE UPORABLJAMO VEČ
1795	VODNIKOVA VELIKA PRATIKA, ZOIS IN VODNIK IŠČETA NAJPRIMERNEJŠI IZRAZ ZA NIČLO V SLOVENŠČINI	
1809-13	POLEG FRANCOSKIH IN LATINSKIH TUDI SLOVENSKA (?) PREDAVANJA NA LJUBLJANSKI UNIVERZI	
1847	VERTOVČEVA KEMIJA	GORKOTA, GAZI, GNJLE, KISELE, VODENE
1849	ROBIDOVA FIZIKA	ELEKTROSTRGA, ELEKTROZNAK, KAAMIN, KLADNA EL., LEDOPIKA, MAHLEJO ČAS, POSOJ, ZOPORNA EL.
1850	OPIS TELEGRAFA V NOVICAH	
1853	ČEHI UZAKONIJO SVOJE NARAVOSLOVNE IZRAZE	
1859	F.J.PISEK IZDA NEMŠKO-SLOVENSKI SLOVAR NARAVOSLOVNIH IZRAZOV	BREZVOLJNOST, KLERČAST (KUPČAST), MAJAVNIK (BINGELJ), POSOJ
1867	MATICA NAROČI ČIGALETU NAJ IZDELA NARAVOSLOVNO TERMINOLOGIJO	
1869	S.ŠUBIC KAJ SO HUDOURNI VRTINCI (RAD, ZAGREB)	AKCELERACIJA, DOSREDNIK, OTLINA, PLAN, TELO(=PROSTORNINA), TRUPLO (=TRDO TELO), VSTRIC, ŽIVA MOČ
	TUŠEKOV PREVOD SCHOEDLERJEVE FIZIKE	
1870	V. OGRINČEV PREVOD SCHOEDLERJEVE ASTRONOMIJE	
1871	TUŠEK O MATEMATINI TERMINOLOGIJI V NOVICAH	
1872-3	S.ŠUBIC MEHANIČNA TEORIJA O TOPLOTI (RAD, ZAGREB)	AKCELERACIJA, BARVAST TRAK ALI SPEKTRUM, DIFERENCIALNI KVOCIENT, GAZI ALI PLINI, GORKOTA, KISLE, KURVA, DOVZETNOST NA TOPLOTO, OBRAČLJIV, ODSREDNI ALI CENTRIFUGALNI, PAH, POMAGALEC TOPLOTE, PRIMERNA ALI SPECIFIČNA, POSTAVE, SOPARJI, STANOVITEN, TISK= TLAK, TOPLOTNA TVARINA, TRESLJAJ, TROHICA, VIBRASKI-UNDULAŠKI UK, VODENE, ZADUŠEC, ZVEŽANA TUPLOTA, ŽAREČA TOPLOTA, ŽIVA MOČ
1873	L. LAUTAR VSE PRIKAZNI V NATORI SO .... (LETOPIS MATICE)	VRTIVNICA, VSAKSEBNOST
1874	HRVATI UZAKONIJO SVOJE NARAVOSLOVNE IZRAZE	
1875	S.ŠUBIC TELEGRAF (LETOPIS MATICE)	ELEKTRIČNI KOLOVRAT
	I.LAPAJNE PREVEDE NETOLIŠKEJEVO MALO FIZIKO	
1876	S.ŠUBIC KINETIČNA TEORIJA O PLINIH (RAD, ZAGREB)	AKCELERACIJA, ČEZSREDNIK, GAZI ALI PLINI, GORKOVODIVNI KOEFICIENT, KISLE, OGRETEV, POSTAVA, PROPORCIONALNA, RAZKAČEN STAN, RAZTEZLJIVA ALI EKSPANZIVNA, STANOVITEN, TRUPLO (=TELO), VODENE, ZADUŠEC, ŽIVA MOČ
	I.LAPAJNE PREVEDE DECKERJEVO FIZIKO IN KEMIJO	
	MAKS SAMEC SPEKTRALNA ANALIZA (LETOPIS)	KAČANJE
	MAKS SAMEC O ČLOVEŠKIH MOŽGANIH (LETOPIS)	
1880	ČIGALE ZNANSTVENA TERMINOLOGIJA ZA SREDNJE ŠOLE OPUSTIJO POIZKUSE, DA BI NA SILO POSLOVENILI-PRAV VSE ZNANSTVENE IZRAZE	
1882-3	LETOPIS MATICE ZAČNE USMERJENO TISKATI SLOVENSKO IZVIRNO NARAVOSLOVJE	
1887	I.ŠUBIC VODA (LETOPIS)	
1891	I.ŠUBIC BARVE (LETOPIS)	
1892	S.ŠUBIC O NAČINU SKLADANJA ŠTEVIL (LETOPIS)	
1897-8	I.ŠUBIC ELEKTRIKA	
1900	ZBORNIK ZNANSTVENIH IN POUČNIH RAZPRAV (NOTRI JE TUDI S.ŠUBICEVO VREMENOSLOVJE)	

S L I K A 9.

8. ZAKLJUČEK

Tako sem se sprehodil skozi 3 stoletja in s Toynbeejevo metodo in s Kuhnovimi izrazi opisal razvoj fizikalnega jezika od poljudnega Galilejevega kramljanja do samo še posvečenim razumljivega jezika moderne fizike. Izlet je bil, upam, zanimiv in poučen, čeprav začetniški. Se ga bomo pač še kdaj lotili oboroženi z močnejšim orodjem za analizo.

Semiotika in hermenevtika

BORUT PIHLER

Problem transcendentalne konstitucije spoznanja v luči semiotike in hermenevtičnega tematiziranja mojstri Karl-Otto Apel po eni strani skozi analizo študij Ch. S. Peircea in po drugi strani skozi refleksijo hermenevtično proizvedenega mesta, na katerem operira Gadamerjeva filozofska hermenevtika. Vprašanje je formulirano tudi na naslednji način: kakšen je odnos med semiotično in hermenevtično transformacijo transcendentalne filozofije, med scientizmom in hermenevtiko? V eni svojih študij, ki se ukvarjajo s to tematiko, postavi Apel vprašanje v naslednji obliki: ali obstajajo v pragmatični semiotiki izhodišča za transcendentalno-hermenevtični odgovor na vprašanje po subjektu označevalne funkcije? (»Szientismus oder transzendentale Hermeneutik? Zur Frage nach dem Subjekt der Zeicheninterpretation in der Semiotik des Pragmatismus«; izšlo v zborniku »Hermeneutik und Dialektik« I (HuD), hrsg. Bubner, Cramer, Wiehl, str. 105—144; Mohr-Siebeck, Tübingen 1970; pozneje tudi v Aplovem zborniku študij »Transformation der Philosophie«; strani navajamo po HuD).

Pojasnitev vprašanja pomeni za Apla vrnitev k misli Ch. S. Peircea, pri čemer označi njegov poskus kot semiotično transformacijo transcendentalne filozofije, oziroma postavitev realne, eksperimentacijske in interpretacijske skupnosti kot transcendentalnega subjekta označevalne funkcije in s tem hkrati znanstvenega delovanja. Pri Peirceu je spoznanje znakovno posredovana funkcija s trojnostnim odnosom. Troje elementarnih entitet stopa v procesu spoznanja v medsebojni odnos: (1) tisto, kar je interpretirano, (2) interpretacija in (3) znak. Spoznavna funkcija razpade, ko manjka eden od teh treh elementov. To pomeni za Apla naslednje: spoznanje ne more biti zreducirano na gole čutne podatke kot pri klasičnem pozitivizmu, nadalje, ne more biti ujeto v zgolj dvojnostno relacijo med subjektom in objektom, prav tako kot ne more biti speljano nazaj na dvojnostno relacijo med teorijo in dejstvi v smislu semantike logičnega pozitivizma. Po drugi strani pa spoznanje tudi ne more predstavljati golega posredovanja s pojmi v smislu kantovske transcendentalne sinteze apercepcije, se pravi na osnovi transcendentalnega idealizma zavesti. Pri Peirceu nosi tako po Aplu opredeljena funkcija spoznanja v sebi naslednje konsekvence: (HuD, str. 115):

(1) — nikakršno spoznanje kot spoznanje ne obstaja brez realnega znakovnega posredovanja s pomočjo materialnih znakov;
(2) — predstavitvena funkcija znakov za zavest je vezana na realni svet, ki mora biti tematiziran kot principielno spoznaten;
(3) — reprezentacija (predstavitev) nečesa kot nečesa skozi znake je vedno vezana na interpretacijo, ki jo realizira realni interpret.

Opredelitev realnega kot spoznatnega pa zahteva po Aplu transcendiranje vsakega končnega subjekta spoznanja: v odnosu do končne zavesti je realno vedno tisto, kar se kot celota izmakne, kar pomeni za Peircea, da ni realno, ki naj bi ga spoznali in ki bi naj bilo spoznatno, nikoli faktično definitivno spoznano. Kaj je tu storjeno s transcendentalnega aspekta nasproti Kantovemu tematiziranju? Če je realno principielno spoznatno, pa dejansko ni spoznano s pozicije končnega subjekta spoznanja, in če ne predpostavljamo transcendentalnega pojma zavesti nasploh, pa ostajamo znotraj transcendentalnega problema, kako uiti pojmu »stvari-na-sebi« in »transcendentalni sintezi apercepcije«? Peirce si je to vprašanje postavil kot vprašanje po subjektu semiotično razumljenega procesa spoznanja in po Aplu je odgovor na to vprašanje našel že leta 1868 v ideji »skupnosti, ki je brez definitivnih mej, ki pa poseduje zmožnost za definitivno rast spoznanja.« (HuD, str. 117) Kantovski predpostavki transcendentalne sinteze apercepcije se je Peirce po Aplu izognil s postulatom »poslednjega prepričanja« (»last belief«), znotraj katerega bi se konstituirala enotnost neomejene skupnosti znanstvenikov po dovolj dolgem izpeljevanju procesa raziskovanja. Tako je kot subjekt funkcije spoznanja in s tem hkrati označevalne funkcije postavljena realna skupnost, spoznanje pa ni tematizirano kot izključna funkcija zavesti, pač pa kot realni zgodovinski proces interpretacije. Ta realna skupnost je neomejena skupnost (znanstvenikov), »sporazumetje« (»consensus«) pa garant objektivitete in objektivnosti spoznanja, ki prevzame funkcijo kantovske transcendentalne zavesti nasploh. »Consensus« postane regulativni princip, ideal skupnosti, ki ga je potrebno znotraj realne skupnosti šele realizirati; dvom v dejansko realizacijo tega cilja pa mora biti zamenjan z etičnim principom angažmaja in upanja. To je, kot pravi Apel, Peirceov princip »logičnega socializma« (HuD, str. 119), v katerem bi naj bila pri Peirceu prvič posredovana problematika teoretičnega in praktičnega uma v smislu transcendentalno-normativnega karakterja tega posredovanja. Peircevi nasledniki so šli po drugi poti; predvsem v smer pragmatičnega funkcionalizma. (Hud, str. 119)

Za Apla pa je zanimiva predvsem tista teoretska orientacija, ki se je razvijala v smer transcendentalno-hermenevtične interpretacije Peirceve semiotike, pri čemer je stopal v ospredje problem neinstrumentalnega tematiziranja interpretacije znakov, oziroma tematiziranje ‚interpretacijske skupnosti' kot ‚interakcijske skupnosti'. Korak v to smer je naredil Josiah Royce (HuD, str. 125), ki je ugotovil, da predpostavlja *perceptivna* izmenjava spoznanj *interpretativno* izmenjavo spoznanj med ljudmi. Royce je tako postavil po Aplu v ospredje transcendentalno-hermenevtično predpostavko spoznanja, hkrati pa nakazal tisto mesto vzajemnosti in različnosti med naravoslovjem in duhoslovnimi znanostmi, ki ga pred-semiotična spoznavna

teorija ni mogla tematizirati: »*Pred-semiotična spoznavna teorija*, h kateri spadata Kant in klasični pozitivizem prav tako kot *Schleiermacherjeva* in *Diltheyjeva* teorija duhoslovnega razumevanja, lahko reflektira problem spoznanja zgolj in samo v dimenziji subjekt-objekt-relacije.« (HuD, str. 125) Ker izhaja, kot pravi Apel, iz enotnosti in evidence solipsistično koncipirane zavesti predmeta oz. samozavedanja, ni v stanju opaziti, da je subjekt-objekt-relacija aperceptivnega spoznanja kot znakovno posredovana vedno že posredovana skozi subjekt-objekt-relacijo interpretativnega spoznanja. Semiotična spoznavna teorija, ki reflektira transcendentalno-hermenevtični aspekt, tako več ne ločuje na izključujoč način »pojasnjevanja« in »razumevanja«, pač pa ju vzpostavlja po Aplu kot elementa enotnega procesa spoznanja: »razumevanje« tako ni več nekaj, kar stoji »pojasnjevanju« nasproti, pač pa komplementarni fenomen znanstvenega spoznanja dejstev. Enotnost naravoslovnih in duhoslovnih znanosti je tako dosežena že v samem temelju: pri tematiziranju pogojev možnosti spoznanja na obeh področjih. Znakovno posredovano spoznanje zaobsega oba aspekta: posredovanje med subjektom in objektom pri interpretaciji sveta in posredovanje med posameznimi subjekti pri jezikovni interpretaciji. Oba načina znakovno posredovanega spoznanja sta po Aplu že v izvoru komplementarna v tem smislu, da se medsebojno dopolnjujeta in hkrati izključujeta. Heideggrovo tematiziranje »razumevanja« in »pojasnjevanja« kot eksistencialnih derivatov primarnega »umevanja«, ki sokonstituira razprtost tubiti, tematiziranje, ki na svoj način misli enotnost in razločnost obeh pojmov, je po Aplu še ujeto v eksistencialnoontološki model metodičnega solipsizma.

Transcendentalno-hermenevtična problematika pripelje Apla nujno do Gadamerja, pri čemer stopi v ospredje v zvezi z osrednjim vprašanjem Gadamerjevo tematiziranje odnosa med resnico hermenevtičnega spoznanja in objektiviteto in objektivnostjo znanstvene metode. Gadamer tu stvari odločno razmeji, in to ne samo v tem smislu, da razloči subjekt hermenevtičnega »umevanja« od subjekta znanstvenega »pojasnjevanja«, pač pa tudi znotraj hermenevtike kot hermenevtike postavi mejo med filozofsko hermenevtiko in njenim »umevanjem« in metodološko hermenevtiko in njenim »razumevanjem«. Metodološki model »razumevanja« je tu implicite potisnjen na nivo znanstveno objektivirajočega »pojasnjevanja«, čeprav ne izenačen z njim. »Razumevanje« kot metodološki postopek združuje s »pojasnjevanjem« zahteva po ‚objektivnosti' metode in nereflektirano tematiziranje ‚objektivitete' objekta. Apel teh razlikovanj znotraj hermenevtike podrobneje ne tematizira, zanima ga predvsem Gadamerjeva konstitucija subjekta hermenevtičnega »umevanja«, ki se ne zgleduje kot subjekt znanstvene deskripcije ob kantovski zavesti nasploh, pač pa se utemeljuje v zgodovinski »tubiti« heideggrovske provenience. Resnica filozofsko hermenevtične interpretacije po Gadamerju tako ni v metodičnem približevanju idealu objektivnosti in objektivitete, pač pa v razprtju smisla, ki se konstituira skozi posredovanje »zgodovinsko učinkujoče zavesti« (wirkungsgeschichtliches Bewusstsein).

Apel zaskuša primerjati eksistencialno-hermenevtično misel Gadamerja s semiotičnim metaznanstvenim scientizmom Peircea (HuD, str. 132). Situacija je v tej konstelaciji po Aplu naslednja: Peirce sicer ne predpostavlja več

nikakršne ‚zavesti nasploh' kot transcendentalnega subjekta objektivne resnice, pač pa utemeljuje — podobno kot pozni Popper — možno objektivnost naravoslovja na zgodovinskem procesu »sporazumevanja« znotraj skupnosti znanstvenikov (»znanstvene skupnosti«). Ta proces »sporazumevanja« pa je moč vzpostaviti znotraj konsenzusa vseh (»consensus omnium«), in ta »consensus omnium« ustreza po Aplu semiotično »transcendentalni zavesti nasploh« in tako zagotavlja objektivnost in objektiviteto, pri čemer ostaja odločujoč odnos kakršnegakoli »razumevanja« smisla do možnega eksperimentalnega »izkustva«. Hermenevtično je osmislil Peirceovo scientistično skrajšavo Royce, ki pa je po Aplu hermenevtično posredovanje s stradicijo v ‚interpretacijski skupnosti' vpel v model teleološkega procesa heglovskega tipa, v model teleološkega procesa samospoznanja človeka. V tej smeri je pot do Gadamerjeve hermenevtike zaprta, saj vztraja ta na principielno neteleološkem principu radikalne končnosti in odprtosti »tubiti« oz. subjekta »umevanja«.

Vprašanje, ki si ga velja po Aplu zastaviti, je naslednje: kaj ovira hermenevtiko, da se ni v stanju podrediti regulativnemu principu Peircevega pojasnjevanja smisla, principu, za katerega se zdi, da prinaša nove dimenzije v ‚interpretacijo' v smislu metaznanstvene objektivnosti, se pravi v interpretacijo, ki je z drugega aspekta vpeta v Gadamerjev filozofsko hermenevtični model: pri obeh gre za refleksijo tistega, kar je pred in izza znanstvene objektivitete in objektivnosti.

Po drugi strani je razumljivo, da se duhoslovno orientirana hermenevtika, ki dojema interpretacijo simbolov kot funkcijo zgodovinskega posredovanja tradicije, ne more vezati na ‚pragmatično maksimo' pojasnjevanja smisla. Z aspekta hermenevtike predstavlja ta metoda pojasnjevanja smisla metaznanstveni mejni primer umevanja smisla, kot poskus, kot pravi Apel, zreducirati vsak smisel na operacije in njim prirejena izkustva, ki jih lahko izpeljuje vsak posamezen subjekt neodvisno od svoje zgodovinske interakcije z drugimi, in ki so tako apriori intersubjektivna in s tem hkrati objektivna. Za tovrstno empirično-analitično znanost je hkrati značilna zahteva, nadomestiti intersubjektivno »sporazumevanje« z dokončnim »sporazumetjem« za prihodnost, da bi bili tako enkrat za vselej vzpostavljeni pogoji možnosti in veljavnosti logično in empirično preverljivih teorij. Končno stanje takšnega modela je univerzalni jezik računa, sanjski jezik logičnega empirizma, kot pravi Apel (HuD, str. 137). S hermenevtičnega aspekta pa predstavljajo tovrstne sanje zgolj mejni primer hermenevtičnega »umevanja« smisla in so kot take vpete v zakonitosti zgodovinskega posredovanja tradicije, v skladu s katerimi, kot poudarja Apel, predpostavlja vsako pojasnjevanje smisla vnaprejšnje »razumetje« skozi prizmo naravnega jezika, ki predstavlja poslednjo referenco in metajezik vsakega možnega »pojasnjevanja«. Ta naravni jezik pa ni samó sistem znakov, pač pa predstavlja in je model zgodovinske biti vsakokratne kolektivne in individualne, znanstvene in umetniške zavesti. Z drugimi besedami: jezik ni sredstvo, jezik je konkretna, materialna zavest za druge. Hermenevtično povedano: tudi pragmatično operacionalistično »pojasnjevanje« smisla (Peirce mu ne zapade) je ujeto v hermenevtični krog. Božanskega stališča ni; oziroma kot pravi Apel: vsako uspelo pragmatično

oz. operacionalistično »pojasnjevanje« smisla je sámo zgodovinski prehod iz ‚interpretacijske skupnosti', ki se skozi zgodovinsko posredovanje tradicije konstituira kot interakcija, v nasproti zgodovinskosti indiferentno jasnost (dejansko kvazijasnost) pojmov, ki se nanašajo na eksperimentalno izkustvo. Pendant temu prehodu in njegova zrcalna podoba je ustrezno obratno strukturiran prehod iz operacionaliziranega scientistično tehnološkega strokovnega jezika v vsakdanji jezik ‚javnega mnenja' (HuD, str. 137). In ta prehod je dejanska resnica ‚pragmatične maksime'. Peirce je ni zapadel, zato je vreden filozofske pozornosti.

Aplu pa pomeni to naslednje: subjekt nezreducirane interpretacije znakov, kot ga tematizira hermenevtika (Heidegger, Gadamer), je sam zgodovinski; in če po Aplu s tega aspekta mislimo dalje s Peirceom, mora to nadalje pomeniti, da gre za ‚interpretacijsko skupnost' neomejene ‚interakcijske skupnosti'. Ta zgodovinska ‚interakcijska skupnost' ljudi je tista, ki postavlja ‚poslednje cilje', kar v Peircevem konkretnem primeru pomeni, da postavlja šele ‚zgodovinska interakcijska skupnost' ljudi instrumentalno racionalizacijo ‚interpretacijske skupnosti' v funkcijo osvobajanja v smer neomejene in kritične ‚interpretacijske skupnosti'. Nivo instrumentalne recionalizacije bi naj bil presežen z interakcijsko kritično refleksijo. Če do tega ne pride, je po Aplu možna samó še scientistična alternativa: instinktom analogna samostabilizacija človeka s pomočjo kibernetske manipulacije, ki je ne bi več kontrolirala nikakršna človeška »sporazumevanjska skupnost«. (HuD, str. 139) Današnji svet kakor da drvi nasproti tej drugi možnosti: instrumentalni operacionalizem kibernetike je kot čista moč (ne več volja do moči) preveč vabljiv. Pragmatična semiotika je njegov temelj. Peirce se je poskušal izogniti njenim konsekvencam. Peircevo semiotiko razširi Apel s pojmom ‚zgodovinske interakcijske skupnosti' in postavi s takó dojete pozicije Gadamerjevi eksistencialni hermenevtiki naslednja vprašanja:

— Ali zadošča, da analiziramo pojasnjevanje smisla kot posredovanje tradicije kot na situacijo vezano dogajanje »stapljanja horizontov«, ki bo imelo, kot »produktivnosti časa« prepuščena »igra«, vedno znova drugačen rezultat praktične »aplikacije«?

— Ali zadošča, da izpeljemo iz analize »zgodovinskosti« umevanja kot kvazimetodološki postulat zgolj zahtevo »zgodovinsko učinkujoče zavesti«?

— Ali ni potrebno, da vzpostavi interpret, ki si je pojasnil svojo lastno funkcijo v interpretacijskem procesu v smislu »zgodovinskoučinkujoče zavesti«, ki torej ve, da se pri aplikaciji svojega umevanja ne more izogniti zgodovinski praksi, ali ni potrebno, da vzpostavi odnos med svojo dejavnostjo in možnim sporazumetjem v »interakcijski skupnosti«?

— Ali ne potrebuje v tej situaciji metodično relevantnega regulativnega principa, ki bi spravljal njegovo dejavnost interpretacije v odnos do neomejenega možnega napredka, kar končno pomeni, v odnos do idealne mejne vrednosti absolutne resnice interpretacije?

Gadamerjevi hermenevtiki postavi takó Apel v principu dvoje zahtev: zahtevo po formulaciji regulativnega metodičnega principa in zahtevo po refleksiji in »preverjanju« umevanja znotraj ‚interakcijske skupnosti'. V zvezi s problematiko subjekta interpretacije znakov to neposredno pomeni: subjekt

interpretacije znakov ne more biti zreduciran niti na scientistično omejeno interpretacijsko skupnost eksperimentatorjev niti na »zgodovinsko učinkujočo dimenzijo« zavesti eksistencialnega umevanja kot radikalno končnega umevanja, pač pa je ustrezno tematiziran šele takrat, ko je postavljen v »zgodovinsko interakcijsko skupnost« — interpretacija je s tem po Aplu neukinljivo vpeta v spreminjajočo dejavnost —; regulativni princip napredka pa izskoči iz ideje realizacije »neomejene interpretacijske skupnosti«, ki jo vsakdo, ki misli in argumentira, implicite predpostavlja kot idealno kontrolno instanco. (HuD, str. 140) Realiteta »komunikacijske skupnosti« pa ni idealna, in to Apel zelo dobro ve: »komunikacijska skupnost« razpada v različne nacije, razrede, različno življenjske oblike in njim prirejene jezikovne igre.

Za sámo hermenevtiko ima to po Aplu naslednje konsekvence: neukinljivi odnos med interpretacijo in zgodovinskim subjektom, ki spreminja z interpretacijo tudi konkretna razmerja, in to na ireverzibilni način, ta odnos daje hermenevtiki možnost, da se izogne relativističnemu historizmu, in se tematizira sáma kot dimenzija možnega napredka po poti intersubjektivnega sporazumevanja. (HuD, str. 141)

Problematiki semiotike in hermenevtike se tako ne izključujeta: semiotika predpostavlja interpretacijo kot techné, hermenevtika interpretacijo kot samoreflektirano poiesis (hermenevtika, ki svoj pojem »zgodovinsko-učinkujočega« umevanja radikalno razmejuje nasproti metodološko koncipiranemu razumevanju), konkretna zgodovinska praxis pa obe vpne v zgodovinsko (realno zgodovinsko) interakcijsko skupnost. Konkretno posredovanje med semiotiko in hermenevtiko je odvisno od tega, kako tematiziramo »interakcijsko skupnost« kot zgodovinsko realiteto in pojem. Pri Aplu gre za kantovsko tematiziranje odnosa, pri čemer povezuje realno interakcijsko skupnost z idealno neomejeno interakcijsko skupnostjo regulativni princip teoretično-praktično realizirajoče se enotnosti; hkrati je potegnjen v igro Heglov pojem razumevanja kot refleksivno presegajočega se skozi samega sebe prodirajočega duha, upoštevani in reflektirani pa so tudi realni pogoji realne »komunikacijske skupnosti«. Ti realni pogoji pa so za Apla vedno transcendentalni: so pogoji možnosti in veljavnosti sporazumevanja in sporazumetja. Tematiziranje in konceptualizacija teh pogojev lahko razpirata pot spreminjanja »omejene« komunikacijske skupnosti v »neomejeno«, komunikacijsko frustrirane in zaprte skupnosti v komunikacijsko zrelo in odprto interakcijsko skupnost realiziranih: semiotike (kot techné), hermenevtike (kot poiesis) in praxis (kot konkretne družbene interakcije), ki kot interakcija in akcija šele sproža aktiven odnos med njimi.

K vprašanju krize v filozofiji

JANIN KLEMENČIČ

»KRIZA« FILOZOFIJE

Pogosto govorimo o tem, da je filozofija danes v krizi:

— Nima opredeljenega svojega predmeta, pač pa skoraj vsaka pomembnejša filozofska smer določi tudi svojo definicijo filozofije. Te definicije so skoraj praviloma neuskladljive med seboj, včasih pa celo izključujoče.

— kot predmet filozofiranja si različne smeri izbirajo različna področja človeškega vedenja, na splošno pa velja, da je problematika filozofije univerzalna in redka so področja, v katera filozofija vsaj posredno ne sega. To povzroča velike težave posebno filozofiji, ki si prizadeva biti znanstvena, saj je opredeljen predmet eden predpogojev za vsakršno znanstveno raziskovanje

— nima kontinuiranega in komulativnega značaja, kot ga imajo znanosti. Nenehno začenja znova, prizadevajoč si sestaviti nov, popoln sistem, ki ne bo več ponavljal napak prejšnjih filozofij

— ni razmejena niti od znanosti niti od religije in lahko rečemo, da je filozofija že od svojega nastanka v tej krizi, le redko pa se je zavedala te svoje krizne situacije; nasprotno, večina filozofov si je predstavljala, da je filozofijo končno le potegnila iz vseh zablod in zmot. Vendar doslej še ni bilo filozofije, ki bi skušala razložiti najgloblje temelje realnosti, in ki ne bi doživela upravičene kritike.

Kje so vzroki za tako stanje v filozofiji:

— Glavni vzrok je v tem, da filozofija že zaradi značaja svojega predmeta ne more biti znanstvena. Vsaka eksaktna znanost temelji na eksaktnem preiskovanju, ki vključuje preverljiv in ponovljiv eksperiment, kar pa je v filozofiji nemogoče

— eden od glavnih vzrokov pa je v tem, da filozofija, kot jo pojmujemo danes, nikoli ni bila formirana in določena, kot so bila druga področja človeškega raziskovanja, pač pa je, nasprotno, nastala po nekakšni »naravni selekciji«.

Beseda »filozofija« je prvotno pomenila toliko kot »znanost«, od 16. stoletja dalje pa so se od nje druga za drugo začele osamosvajati znanosti, ki

jih danes imenujemo »eksaktne«. Tako lahko rečemo, da je filozofija pravzaprav nekakšen »ostanek po odcepljanju« — z drugo besedo: da obsega vse področje človeškega spoznanja, ki se ni uspelo formirati kot samostojna znanost. Prav zato lahko pritrdimo Sartru, ko pravi, da filozofija, kot taka, ne obstoja, pač pa le hipostazirana abstrakcija.

Stanje v filozofiji je precej anarhično. Ker predmet filozofije (še) ni definiran tudi ni nikakršne selekcije. Vsaka, še tako dvomljiva teorija si takoj pridobi »domovinsko pravico« v filozofiji in postane dobrodošli predmet številnih kritik. Površnemu opazovalcu se bo zazdelo, da je filozofija kar zbirka zanimivih teorij in miselnih tvorb, za katere že ni več važno, koliko imajo sploh še stika z realnostjo in ki so predmet navadne strasti do razpravljanja.

FILOZOFIJA IN ZNANOST

Ugotovili smo že, da se je obseg filozofije kot vede od njenega nastanka zelo zožil in spreminjal in da je danes glede na posamezne avtorje zelo relativen, da pa še vedno posega, ali pa meji na skoraj vse veje človeškega spoznanja.

Najširši obseg je imela filozofija v antiki, ko je pomenila toliko kot »znanost« — ljubezen do vedenja — modroslovje. Do konca srednjega veka, ko so se začele odcepljati posamezne vede, so jo delili na tri veje: na logiko, etiko in fiziko. Na zelo podoben način bi znanosti lahko razdelili tudi danes.

1. Prva skupina znanosti bi lahko obsegala vede, ki obravnavajo človeka kot generično bitje. Sem spadajo npr. psihologija, sociologija, zgodovina.

2. V drugi, s prvo tesno povezani skupini bi bile znanosti o različnih področjih človekovega delovanja: tehnika, ekonomija, pravo, filozofija, umetnostna teorija ipd.

3. Tretja skupina bi obsegala naravoslovne znanosti: biologija, ki obsega tudi človeka kot biološko bitje (medicina, fiziologija), geografija, astronomija ipd.

4. V četrto grupo pa bi lahko uvrstili znanosti o naravnih zakonih — fizika, kemija, matematika ipd.

Podrobnejša sistematizacija znanosti bi zahtevala poglobljeno študijo in ni namen tega teksta, zato ostanimo pri tej okvirni opredelitvi.

Kot vse sistematizacije, je tudi ta seveda nasilna, kot je nasilno in umetno že samo ločevanje znanosti med seboj, saj je stvarnost, s katero se vse ukvarjajo ena in nedeljiva ter tako kompleksna, da je vsakršno absolutno ločevanje med različnimi znanostmi nemogoče; znanosti se med seboj prekrivajo in dopolnjujejo in so zato tudi druga drugi nujne.

Kljub temu pa je klasifikacija nujna, saj je človek zelo omejeno in nepopolno bitje in mu je klasifikacija nujna vsaj iz dveh glavnih vzrokov:

1. V ogromnem in nepreglednem kaosu podatkov, ki človeka zasipljejo od rojstva dalje se človek nikakor ne bi mogel znajti, če jih ne bi uvrstil

»po predalčkih«, ki mu omogočajo lažji pregled po področjih, da se v okolju laže znajde in orientacijo v okolju.

2. Brez klasifikacije bi bila onemogočena tudi vsaka delitev dela, specializacija, brez katere pa bi na stopnji, na kateri se danes nahajajo znanosti, bilo onemogočeno vsako napredovanje, saj so človekove spoznavne zmožnosti količinsko zelo omejene.

Vendar pa se v specializaciji in klasifikaciji skriva tudi zelo velika nevarnost za človeka, še posebej za filozofijo. Človek jima je podvržen že od rojstva in na njiju temelji ves pouk in vzgoja, na njima je zgrajena vsa človeška družba, zato je veliko vprašanje, ali je človek sploh še sposoben videti celoto, ali je sposoben resnično dialektičnega mišljenja. Ali ni človekovo mišljenje nujno nereflektirano in ali ni prav tu vzrok mnogih človekovih zablod?

Treba se je torej neprestano zavedati, da je stvarnost tako obširna in kompleksna, da je človek ne bo mogel nikdar zapopasti in obenem tako spremenljiva in spreminjajoča se, da njene dialektike nikdar ne bo mogel do konca razumeti. Zato je vsak sistem in vsaka klasifikacija lahko le približna in začasna in le pomagalo, ne pa cilj človekovega raziskovanja.

Ali ni prav v tem ena glavnih nalog današnje filozofije?

Čeprav so se mnoge znanosti že odcepile od filozofije, obsega filozofija danes še vedno zelo široko področje, za katerega bi težko rekli, da je enotno, saj sega od ontologije in gnoseologije pa vse do logike in estetike.

Znanosti so na različni stopnji eksaktnosti — z drugo besedo: preverljiv in ponovljiv eksperiment ima pri enih večjo veljavo in zanesljivost kot pri drugih. Pri nekaterih pa je eksperiment nemogoče izvesti, ali si ga je celo nemogoče zamisliti.

Brez težav lahko ugotovimo, da so se v zgodovini od filozofije odcepljale znanosti sorazmerno s stopnjo svoje eksaktnosti — v 17. stoletju astronomija in fizika, v 18. stoletju kemija in biologija.

Šele v 19. stoletju pa sociologija in nazadnje psihologija, za kateri bi še zdaj težko trdili, da sta eksaktni znanosti.

Nasploh lahko ugotovimo, da v zgoraj sestavljenem provizoričnem sistemu znanosti eksaktnost narašča od prve do četrte grupe — najmanjša je v družboslovnih znanostih, največja pa v znanostih o zakonitostih, ki že nimajo več direktnega stika s prirodo, ampak so že čista teorija — posebno matematika, logika, teoretična fizika.

Prav tako niso enako (ne)eksaktne vede, ki jih danes prištevamo še k filozofiji, ki pa so morda tudi na poti k osamosvojitvi — vsaj nekatere.

Že bežen pogled po vejah filozofije nam pokaže, da bi se jih dalo uvrstiti v prav vse skupine gornjega sistema znanosti:

1. etiko (gnoseologijo) antropologijo in filozofij zgodovine bi lahko uvrstili v prvo grupo,
2. estetiko v drugo,
3. dialektiko in filozofijo narave v tretjo,
4. filozofsko logiko pa v četrto grupo.

Iz tega vidimo:

1. da je filozofija razdrobljena na vede, ki so po svojem značaju zelo različne, kar brez dvoma prispeva h kriznem stanju filozofije,

2. ponovno ugotovimo, da filozofija posega prav v vsa področja človeškega spoznanja, da ni vede, ki ne bi v neki točki ostala brez tal pod nogami — v točki, kjer meji na filozofijo. Filozofija tu pomeni nepreverjeno in nepreverljivo področje. Za vsako vedo lahko ugotovimo, da ima več mejnih področij:

— mejno področje, kjer prehaja ena veda v drugo — to področje je pogostokrat precej obširno — snov, ki jo z različnih ali pa celo enakih vidikov obravnavata dve ali pa tudi več ved, saj ostre meje med njimi ni,

— področje, kamor raziskovanje še ni prodrlo, a pričakujemo da bo v kratkem prodrlo, saj to lahko sklepamo iz svojih prejšnjih izkušenj,

— področje, kamor raziskovanje verjetno nikdar ne bo prodrlo zaradi pomanjkljivih človekovih sredstev raziskovanja, ampak se bo moralo omejiti na teorije,

— področje, ki ga raziskovanje nikdar ne bo moglo do kraja relevantno in eksaktno obdelati zaradi prevelike kompleksnosti in relativnosti (to je značilno predvsem za družboslovne znanosti),

— in končno še področje, ki je za pričujoče razmišljanje najbolj zanimivo — namreč področje, kjer vse znanosti še vedno mejijo na filozofijo — bolje rečeno — na ontologijo in gnoseologijo.

Za vse zgoraj omenjene filozofske panoge lahko pričakujemo, da se bodo osamosvojile (prav gotovo pa logika in estetika), nikakor pa tega ne moremo pričakovati za ontologijo in z njo ozko povezano gnoseologijo.

Podobno pozicijo do znanosti, samo z drugega temelja kot ontologija, ima tudi religija . . .

Iz doslej povedanega lahko tudi ugotovimo, da težave z definicijo pojma »filozofija« in z nemožnostjo komunikacije med nekaterimi filozofijami ne izvirajo samo iz različnih filozofskih pojmovanj, torej iz različnega pristopa do ontologije, pač pa bolj *iz različnega razumevanja pojma filozofije*, iz dajanja prednosti določenim vejam filozofije in morebitnega zanikanja drugih vej. Prepir med metafizikom in pozitivistom je podoben prepiru med slepcem in gluhcem, saj onadva z besedo »filozofija« označujeta dve povsem ločeni vedi. Manj kot za izhodišče, za ontološki pristop, gre tu za različno globino, za različen gnoseološki pristop, do filozofske problematike. Filozof, ki filozofijo enači z metafiziko in ki je prepričan, da je na najboljši poti, da odkrije vso resnico o svetu, Arhimedovo točko, ki so jo doslej vsi zgrešili, se bo težko sporazumel z drugim, ki se ima prav tako za filozofa, ki pa zanika možnost kakršnekoli ontologije.

Pot do razrešitve te neljube situacije je brez dvoma dokončen dogovor med filozofi in filozofskimi strujami o tem, katera področja vedenja so in ostanejo filozofija, ali pa: katera naj se pojmujejo kot filozofija v ožjem, katera pa kot filozofija v širšem pomenu besede.

Prav gotovo tak dogovor ni nemogoč zaradi narave same filozofije, veliko vprašanje pa je, ali je v bližnji prihodnosti izvedljiv.

2. DEL: FRIEDRICH ENGELS O FILOZOFIJI, PROSTORU IN ČASU

Engels imenuje filozofijo znanost o najsplošnejših zakonih narave, družbe in mišljenja; najvišje, osnovno vprašanje filozofije pa mu je vprašanje po razmerju mišljenja do biti: »Po tem, ali so na to vprašanje odgovorili tako ali tako, so se filozofi razcepili na dva velika tabora. Tisti, ki so zatrjevali prvotnost duha (. . .) in (. . .) stvarjenje sveta (. . .) so sestavljali tabor idealizma. Ti drugi, ki so v naravi gledali ono prvotno, spadajo k raznim šolam materializma »(Ludwig Feuerbach in iztek klasične nemške filozofije, MEID V, str. 445)«

»Ali je naše mišljenje zmožno spoznati dejanski svet, ali zmoremo v svojih predstavah in pojmih o dejanskem svetu ustvariti pravilno zrcalno podobo dejanskosti? (Na) to vprašanje (. . .) največja večina filozofov odgovarja pritrdilno (. . .). Znaven imamo pa še terijo drugih filozofov, ki spodbijajo možnost spoznanja sveta ali vsaj izčrpnega spoznanja (. . .). Najprepričljivejše ovrženje te in tudi vseh drugih filozofskih muh je praksa, namreč eksperiment in industrija. Če lahko dokažemo pravilnost našega razumevanja kakega naravnega procesa, tako, da ga sami naredimo (. . .) potem je konec s Kantovo nepojmljivo »stvarjo na sebi.« (prav tam, str. 445/446)

Torej: človeško spoznanje odraža objektivno stvarnost in je sposobno odkriti resnico. Svet je spoznaten, kriterij resnica pa je praksa. To Engelsovo pojmovanje bomo analizirali kasneje, za njegovo opredelitev filozofije pa velja, da je pač samo ena od možnih definicij, ki ne more veljati za vse filozofije.

ONTOLOGIJA IN NJENE MOŽNOSTI

Ontologija (in z njo povezana gnoseologija) je temeljna filozofska panoga in je med vsemi najbolj »pristno filozofska« ter ima najmanj skupnega z znanostmi.

To je panoga, ki se sprašuje po najglobljih lastnostih in temeljih realnosti, pogoj in izhodišče za vse ostale panoge. Prav na področju ontologije so nastale in še vedno zijajo največje razlike med različnimi filozofi in filozofskimi smermi. In ravno do ontologije imajo filozofi najbolj protisloven odnos, saj jo nekateri kar istovetijo s filozofijo, nekateri pa jo celo črtajo iz filozofske problematike.

Kako je mogoče, da najstarejša veda kljub neštetim poskusom in teorijam še vedno ni razjasnila svojega osnovnega vprašanja? Zakaj so si odgovori na vprašanje po biti še vedno diametralno nasprotni in segajo od idealizma do materializma, od racionalizma do empirizma, zakaj ni uspelo še nobeno usklajevanje obeh ekstremov kljub neštetim poskusom in zakaj se še vedno vrstijo poskusi na obeh straneh?

Poskusimo si odgovoriti tako, da pogledamo, kakšen je dejanski možni domet ontologije ter kako daleč je ontologija doslej v zgodovini filozofije prišla in ali ima zunaj tega še kakšne možnosti.

Mislim, da si bomo izhodišče za to razmišljanje najlažje poiskali tako, da se napotimo po stopinjah, ki jih je kot prvi utrl Descartes v svoji Razpravi o metodi, 1637.

Izpustimo lahko vse njegove argumente in izpeljavo, saj jih lahko z vso pravico ponovimo tudi danes, tri in pol stoletja kasneje, in ponovno ugotovimo, da je edino res varno izhodišče, ki si ga lahko izberem za nadaljnje razmišljanje: edina stvar na svetu, o kateri sem lahko neizpodbitno prepričan njegov dokaz bivanja — njegov cogito ergo sum. Zavedamo se tega, da mislimo in da torej obstajamo; za noben prdmet, za zunanji svet, za svoje telo, niti za matematična, logična in druga pravila pa ne moremo trditi, da obstajajo.

Ali vodi iz kogita do zunanjega sveta, do stvari res kakšna neizpodbitna pot? Ali smo vanj lahko prepričani, ali pa lahko vanj samo verjamemo, si ga vzamemo za predpostavko in upamo, da se ne motimo?

In če ne najdemo dokaza za predmetni svet, ali smo lahko prepričani o čem drugem — morda o točnosti logičnih pravil, o obstoju energije, substance, ali morda celo boga, kot Descartes?

Če je naša doslej edina trdna točka misel, začnimo pri njej!

Prva stvar, ki jo lahko ugotovimo, ne da bi jo predpostavili, je obstoj ENERGIJE, saj ni mogoče, da bi misel potekala brez energije, četudi zanemarimo vse naše zakone o stalnosti in neuničljivosti energije.

Druga ugotovljiva stvar, v katero smo poleg misli lahko prepričani je ČAS. Niti misel niti energija namreč ne moreta potekati izven časa.

Tretja stvar, ki jo lahko ugotovimo, pa je PROSTOR. Prostor sicer ni nujen ne za obstoj misli, ne za obstoj časa, nujen pa je za obstoj energije, saj bi le-ta bila brez prostora lahko le statična; že misel sama pa je dokaz za njeno dinamičnost.

Doslej smo torej iz kogita izpeljali tri kategorije: energijo, prostor in čas. Če bi lahko izpeljali še materijo, bi lahko izpeljali tudi ves svet, kot ga lahko dojemamo z našimi čutili; vendar tega ne moremo, saj obstoj materije ni nujen za obstoj ničesar do sedaj ugotovljenega. (Sicer pa tudi v našem znanstvenem svetu nimamo nobenega dokaza, da ni materija le oblika energije.) Ker zaenkrat o energiji ne moremo reči še nič določenega, si pobliže oglejmo kategoriji prostora in časa!

Ves zunanji svet, vse predmete, bitja, vesolje, pa tudi duševno dogajanje dojema človek skozi kategoriji prostora in časa. Nobene stvari, ki jo poznamo, ali jo lahko predpostavimo, si ne moremo misliti zunaj prostora in časa, pa tudi obeh kategorij si ne moremo *predstavljati* ene brez druge, čeprav smo zgoraj ugotovili, da si eno brez druge lahko *zamislimo*.

Vsaka stvar *biva* v prostoru in ima v njem tri dimenzije. Ne poznamo nobenih predmetov, ki bi imeli več kot tri dimenzije v prostoru, lahko pa jih predpostavimo in si jih deloma tudi zamislimo. Prav tako nimamo dokaza za obstoj dvodimenzionalnih, enodimenzionalnih, ali brezdimenzionalnih stvari, lahko pa si jih zamislimo, vendar še vedno samo v prostoru in času.

Vsaka stvar tudi *traja* v času. Čeprav je univerzalen, ima eno samo dimenzijo in tudi eno samo smer — iz preteklosti v prihodnost.

Tudi če odmislimo obstoj vseh predmetov, vsega nam znanega sveta, nam še vedno ostaneta neizpodbitna prostor in čas, oba neskončno razsežna. Prostor je neskončno velik v vseh svojih treh dimenzijah, čas pa neskončno dolgo traja v obeh smereh svoje dimenzije — traja že neskončno dolgo in bo trajal še neskončno dolgo.

Oba, prostor in čas sta tudi neskončno deljiva. Prostor, kolikor o njem vemo, je deljiv v neskončno majhne delce, pa tudi čas lahko delimo v neskončnost, čeprav je ta delitev mnogo manj oprijemljiva in manj pomembna pri našem razmišljanju.

Ali je vse to mogoče?

Ali je možno nekaj neskončno velikega in neskončno trajnega, ko pa vendar živimo v svetu, kjer je vse vmejeno in končno, vključno s svetom samim in vsem, saj je v popolnem nasprotju z vsemi našimi izkušnjami in z vso našo logiko. Nemogoče je, da bi bil prostor neskončno velik, saj je nujno, da je vsaka možna stvar velika *od* nekod in *do* nekod. Tudi v naši najbolj drzni domišljiji smo nesposobni zamisliti si neskončno velik prostor, kaj šele si ga predstavljati. In vendar prav tako nismo zmožni zamisliti si konec, za katerim ne bi bilo ničesar več, tudi praznega prostora ne.

Podobno velja za čas. Ni mogoče, da čas ne bi imel svojega začetka in ne svojega konca in obenem si ne moremo zamisliti ne nobenega začetka, pred katerim bi ne bilo ničesar, ne nobenega konca, po katerem ne bo ničesar več.

Nahajamo se torej v popolni aporiji, iz katere ne moremo. Neskončnosti ne moremo dojeti, torej ne moremo dojeti ne prostora ne časa. Oba sta v nasprotju z našo logiko.

Zaman si torej dopovedujemo z Engelsovimi besedami: »Kaj pa je prostor drugega kot sami kubični metri; kaj pa je čas drugega kot same sekunde!« ko pa si vendar moramo ponovno priznati, da sicer »vemo« kaj sta sekunda in kubični meter, ne vemo pa, kaj sta čas in prostor.

Naše razmišljanje je torej že na samem začetku zašlo v kritično stanje. Še preden smo našli pot iz kogita v predmetni svet, ko smo si predstavljali, da imamo opravka samo z apodiktičnimi izpeljavami oziroma kategorijami, smo se znašli v protislovnem in nemogočem stanju, iz katerega ne vidimo izhoda.

Nekje smo torej nujno ugrešili. Kje?

1. Ali morda kogito ni pravo izhodišče; se motimo, ko mislimo, da smo lahko prepričani vanj?
2. Ali smo prehitro izpeljali prostor in čas; ali lahko kogito biva tudi zunaj njiju? Ali je kogito zunaj časa in prostora sploh mogoč?
3. Ali pa morda prostor in čas le nista neskončna in se taka nam samo dozdevata, ker si česa drugega ne znamo in ne moremo predstavljati?
4. In končno: ali je neskončnost res eden od temeljnih zakonov narave, pa mi tega zaradi svoje omejenosti ne moremo razumeti?

Vsekakor nekje tiči logična napaka, ne vemo pa, ali smo se zmotili pri sklepanju, ali pa je morda vsa naša logika zgrešena. Osnovne kategorije so nerazumljive in protislovne, iz česar lahko sklepamo, da je ves svet morda v resnici popolnoma drugačen, kot pa se nam dozdeva.

Ali ima potem, ko sem ugotovil, da je vse, kar sploh vem, zgrešeno, sploh še smisel razmišljati naprej? Je filozofija sploh mogoča? Ali lahko upamo, da bomo kdaj našli razlago za neskončnost?

Morda pa ni nujno, da je vse moje vedenje zgrešeno, čeprav ne morem dojeti osnovnih kategorij. Ali lahko kljub temu verjamem, da me čutila ne varajo, da je svet v resnici tak, kot se nam kaže?

Vsekakor od tod dalje ničesar ne morem trditi, prepričan, da imam prav.

Oglejmo si nekaj odlomkov iz del Friedricha Engelsa o prostoru, času in neskončnosti:

»»Mi lahko spoznamo samo končno itd««. To je povsem točno samo toliko, kolikor v naše spoznanje prihajajo samo končni predmeti. To trditev moramo dopolniti: »»po bistvu lahko spoznamo samo neskončno««. V resnici je pravo, izčrpno spoznanje samo v tem, da v mislih vzdignemo posamezno na posebnost, iz te pa na občost, da najdemo in ugotovimo v končnem neskončno, v prehodnem večno« (Fr. Engels Djal. prirode, Kultura 1970, Beograd — odslej: DP; str. 265).

Engels govori o neskončnosti števila predmetov in pojavov. Ali ima sploh smisel govoriti o neskončnosti, ki ni neskončnost časa in prostora?

Čeprav še ne vemo, ali je vesolje neskončno ali ne, zaenkrat še velja hipoteza, da je velikost materialnega vesolja končna, celo izračunali so že, kako veliko je — namreč, da je število atomov v vesolju približno $3 \cdot 10^{74}$. Ne glede na to, ali je ta številka točna — če je ta številka končna, potem je neskončno samo število kombinacij med njimi, s čimer pa se pojmu neskončnosti časa in prostora nismo prav nič približali.

»Kot je neskončnost spoznavnega materiala iz samih končnih predmetov, je tudi neskončnost absolutno spoznavajočega mišljenja iz neskončnega števila končnih ljudskih glav, ki, ... delajo na tem v nizu pokolenj, se motijo praktično in teoretično ... Zato je spoznanje večnega obdano z dvojnimi težavami in se lahko ... uresniči samo v neskončnem asimptotičnem progresu. Tudi to je povsem dovolj, da lahko rečemo: neskončno, je obenem spoznatno in nespoznatno ... Prav to, kar spada na področje (našega čutnega opažanja-J. K.), daje v seštevku neskončno, ker je Nägeli sestavil svojo predstavo o neskončnem prav na osnovi te sume ...« (DP 265—66)

Engels ponovno govori o neskončnosti v drugačnem smislu kot Nägeli — o neskončnosti kombinacij in variant na končnem in omejenem prostoru. Ta neskončnost je sicer nespoznatna (sicer ne bi bila neskončnost) ni pa nerazumljiva in protislovna, kot je resnična neskončnost.

»»Mi lahko spoznamo samo končno, prehodno, spremenljivo in samo po stopnji različno in relativno ... Za neskončno ali večno, za obstojno in stalno, za absolutne razlike nimamo nobenih predstav. Mi točno vemo, kaj pomeni ena ura, en meter, en kilogram ... ne vemo pa, kaj so čas, prostor, sila in materija, gibanje in mirovanje, vzrok in posledica.««

To je stara zgodba. Najprej se delajo abstrakcije iz čutnih stvari, potem pa jih hočemo čutno spoznati, videti čas in vohati prostor ... Kot da je čas kaj drugega kot same ure ali prostor drugo kot sami kubični metri!«« (DP 266—67)

Že res, da so čas same ure, prostor pa kubični metri, vendar Engels pozablja, da je čas, kolikor mi vemo o njem, neskončno število ur, prostor pa neskončno število kubičnih metrov.

Kot pa tudi Engels sam na drugem mestu ugotavlja, je neskončnost za človeka nerešljiv paradoks, da je obenem nujno in nemogoče, da imata čas in prostor nekje svoj začetek in konec. Zaradi tega je logično razvidno in nujno, da se o prostoru in času motimo, da ju ne razumemo prav — z drugo besedo: da enostavno ne vemo, kaj prostor in čas sta. Zato je Engelsov ugovor prepoceni poizkus omalovaževanja tega paradoksa.

Tudi glede materije se ne moremo pohvaliti, da smo ji prišli do dna: najsi jo jemljemo kot abstrakcijo ali pa kot čisto konkreten kos katerekoli materije — kljub svoji dovolj jasni zaznavi v svojih raziskavah nismo prišli dlje kot do atoma. Že delci atoma so bolj ali manj hipoteza, njihova sestava pa nam je popolna neznanka. Niti tega ne vemo, ali je materija sploh »materialna« ali pa je samo oblika energije.

Engelsov ugovor deloma drži samo za ostale kategorije, za katere smo našli, če že ne pravo, pa vsaj logično in zadovoljivo razlago.

»Slaba neskončnost. Pravo neskončnost je že Hegel postavil v napolnjeni prostor in v čas, v prirodni proces in v zgodovino ... ta neskončna raznolikost prirode in zgodovine vključuje neskončnost prostora in časa — slabo neskončnost — samo kot »ukinjen« moment, sicer bistven, ne pa prevladujoč. Skrajna meja za našo prirodno znanost je doslej *naše* vesolje, vsi ... drugi ... pa nam niso potrebni za spoznavanje prirode ... omejeni smo bolj ali manj na našo zemljo ... a to bistveno ne dela škode praktično neskončni raznolikosti pojavov in spoznavanju prirode ...« (DP 268—69)

Kot da Engels noče pustiti nobenih praznin in nejasnosti, kot da hoče ustvariti popoln sistem, nič slabši od Heglovega, pa tudi bistveno bolj dialektičen ne.

Neskončnost omeji na nam dosegljivo vesolje, na našo Zemljo in na zgodovino mislečih bitij. Vse ostalo mu je, za razliko od te, »prave« neskončnosti, »slaba« neskončnost, ki ne samo da ni bistvena ampak je kar »ukinjena«.

Taka neskončnost nam sicer res praktično popolnoma zadošča, če naš cilj ni nič drugega kot praktično življenje človeka na Zemlji in v *našem vesolju*, vendar pa smo od neskončnosti še ravno tako daleč, kot da o njej sploh še ne bi začeli govoriti.

Ne gre za to, ali nam je neskončnost »potrebna« ali ne — gre za to, ali smo jo sploh sposobni razumeti, brez tega pa ne moremo relevantno razumeti ničesar v »našem« svetu.

Seveda pa je treba ugotoviti, da omenjenih tekstov Engels ni pisal za objavo, ampak so samo njegove beležke in skice, napisane na hitro in morda ne do kraja domišljeno. Za ilustracijo si poglejmo še, kaj je Engels napisal mnogo pred tem o podobni temi v Anti-Dühringu:

»Svet časovno nima začetka in prostorno nima konca; in ravno v tem (je) antinomija, nerešljivo protislovje, da je eno prav tako dokazljivo, kot drugo (...). Večnost v času, neskončnost v prostoru je že vnaprej in po

enostavnem dobesednem pomenu v tem, da nima konca v nobeno stran . . .« (Anti-Dühring, Ljubljana 1979 — odslej AD, str. 89)

»Neskončnost je protislovje in polna protislovij. Protislovje je že to, da naj bi bila neskončnost sestavljena iz samih končnosti, pa vendar je tako. Omejenost materialnega sveta ne vodi do manj protislovij kot njegova neomejenost in vsak poskus, da bi ta protislovja odstranili, pelje (. . .) v nova in hujša protislovja. Ravno zato, ker je protislovje, je neskončnost neskončen proces, ki se godi v prostoru in času brez konca. Odprava protislovja bi bila konec neskončnosti)bolje: konec *nerazumevanja* neskončnosti — JK) . . . temeljni formi vse biti sta prostor in čas . . .« (AD, 91)

»Da ni nobenega haska, če merimo takšno brezvsebinsko tveganje, ravno tako, kot če brez smotra in cilja pokladamo merilo tja nekam v prazen prostor, vemo že zdavnaj, in tudi Gegel imenuje to neskončnost ravno zaradi dolgočasnosti tega postopka *slaba* neskončnost« (AD 91—92)

Vidimo torej; da v Anti-Dühringu, ki je brez nadaljnega mnogo bolj domišljen tekst, Engels nima zgoraj omenjenih pomankljivosti, pa tudi »Slaba neskončnost« ima drugačen pomen.

Drugačnega, popolnejšega sveta, kot ta, v katerem živimo si ne znamo predstavljati — lahko si zamislimo, da je med »resničnim« svetom (v katerem ni nelogičnosti) in »našim« podobna razlika, kot med našim in svetom kot ga doživljamo — saj nam je le-ta v budnem stanju poln nelogičnosti, v sanjah pa tega ne opazimo. (Ta prispodoba je deloma podobna Platonovi prispodobi o votlini).

Človekovo znanje je količinsko in kvalitetno omejeno. Predvsem zaradi tega zadnjega ne moremo razumeti neskončnosti. Vemo, da je v zgodovini že mnogokrat prišlo s kopičenjem kvantitativnega znanja do kvalitetnih preskokov, ki so vsa dotedanja znanja in pojmovanja postavili na glavo in razjasnili stvari, ki so se prej zdele nerazložljive.

Morda lahko pričakujemo, da bo z nadaljnim kopičenjem spoznanja prišlo do še enega kopernikonskega preobrata, ki bo razložil vse sedanje nelogičnosti.

Zato ne moremo enostavno zavreči vse ontološke problematike, kot to stori pozitivizem. Seveda ne moremo vedeti, ali do tega spoznanja lahko pride filozofija sama, na podlagi samega razmišljanja, ali pa na podlagi znanstvenih odkritij.

Morda pa bomo do resnice prišli s pomočjo revolucionarnih znanstvenih (fizikalnih?) odkritij? Ali pa na področju, kjer jo morda najmanj pričakujemo: magija, parapsihologija in podobne vede, ki jih navadno ne jemljemo preveč resno.

Vsekakor se filozofija ne bi smela ograjevati od drugih področij človeškega spoznanja in zviška gledati na druge vede, ki se ji zdijo manjvredne in na teorije, ki se ne vklapljajo v njen trenutni koncept, saj le v odprtosti in nekonzervativnosti lahko upa najti pot v kvalitetnem napredku.

Zavedati se moramo, da samo za »znanstveno«, objavljeno filozofijo lahko trdimo, da se doslej še ni dokopala do spoznanja. Morda je kak človek ali morda grupa ljudi (okultna sekta?) že našel resnico o svetu, pa tega iz kakšnega razloga ne more (morda je to spoznanje, ki ga mora človek sam

v sebi doživeti) ali pa noče (varovanje kultnih skrivnosti) objaviti. Ali pa je to celo že objavljeno ali splošno znano, pa drugi ljudje tega zaradi svoje omejenosti in zaprtosti v navade in tradicije ne moremo sprejeti zaradi bistvene novosti ali pa zaradi prepovršnega gledanja (mogoče so to spoznanja vzhodnjaških mislecev).

Zdaj, ko vemo, da v vse, kar »vemo« v resnici lahko samo verjamemo, o ničemer pa ne moremo biti prepričani, lahko storimo naslednji, dolgo pričakovani korak, saj nas iskanje apodiktičnih resnic ni pripeljalo nikamor. Tudi če pozabimo na protislovja v zvezi z neskončnostjo namreč ne moremo do sveta, kot nam ga kažejo čutila: zanj ni dokaza.

Predpostavimo torej obstoj materije in sveta, saj se nam ves zunanji svet res tako jasno kaže v vsej svoji logičnosti, v vsej svoji kompleksnosti in v vseh svojih podrobnostih, da je le težko verjetno, da se o vsem tem motimo — pa iz kakršnegakoli vzroka že.

Dokler ne predpostavimo sveta smo v precej nezavidljivem položaju, saj vse znanosti in vse človeško vedenje temelji (reflektirano ali pa ne) na predpostavki, da nas čutila ne varajo. Verjemimo torej, da je »dokaz za puding v tem, da ga jemo«, mislim pa, da se moramo vseskozi zavedati, da je naš puding že predpostavljen.

Mislim, da je torej naše najgloblje izhodišče nujno agnostično in da je vsaka filozofija, ki agnosticizem zavrača oziroma ki je v svoja dognanja brez pridržkov prepričana, ne razmišlja pa o svojem resničnem dometu na področju kategorij, da je torej vsaka taka filozofija v svojem temelju nereflektirana.

Pogosto govorimo o tem ali onem agnostičnem filozofu, da je v resnici materialist ali pa idealist. Take sodbe so zelo problematične, saj idealista, čigar izhodišče je agnostično, ne moremo več enačiti z idealistom, ki si je izbral idealistično izhodišče.

Friedrich Engels ima o agnosticizmu precej drugačno mnenje:

»... kaj pa je agnosticizem drugega kot sramežljiv materializem: Agnostikovo pojmovanje narave je vseskozi materialistično. Ves naravni svet obvladujejo zakoni in ta svet absolutno izključuje vsakršen zunanji poseg, toda, dodaja agnostik previdno, eksistence ali neeksistence kakega najvišjega bitja onstran znanega sveta ne moremo dokazati.« (Razvoj socializma od utopije do znanosti, MEID IV, str. 564)

Engels »sramežljivega« agnostika na hitro zavrne, češ da »danes naša predstava o vesoljstvu in njegovem razvoju ne dopušča prav nobenega prostora ne za kakega stvarnika ne za kakega vladalca; če pa bi si hoteli zamišljati kako najvišje bitje, izključeno iz vsega obstoječega sveta, bi to bilo protislovje v samem sebi in vrh tega, bi rekel, žalitev čustev vernih ljudi.« (MEID IV, str. 564)

Nikakor nočem zagovarjati hipoteze o stvarniku in o vladalcu, treba pa je ugotoviti, da je današnja predstava o vesoljstvu še zelo daleč od kakršnegakoli dokončnega odgovora ali zadovoljive hipoteze in zato nekompetentna kaj »dopuščati«. Engels v svojem znanstvenem zanosu človeškemu spoznanju pripisuje prevelike sposobnosti in zmožnosti, svet pa mu je pretirano jasen

in brez skrivnosti, čutiti je težnjo k »sistemu«, kar v sebi nosi veliko nevarnost za nadaljnje raziskovanje in iskanje resnice o svetu.

»Naš agnostik prav tako priznava, da sloni vse naše znanje na podatkih, ki jih sprejemamo s čuti. Toda od kod vemo, pripominja, ali nam naši čuti dajejo pravo podobo stvari, ki so jih dojeli? In nam pravi: Če govori o stvareh ali njihovih lastnostih, tedaj v resnici ne misli teh stvari in njihovih lastnosti samih, o katerih ne more vedeti nič gotovega, marveč si misli le vtise, ki so jih te stvari napravile na njegove čute. To je vsekakor pojmovanje, ki mu je na videz težko priti do živega s samim dokazovanjem. Toda preden so ljudje začeli dokazovati, so delovali. (. . .) V trenutku, ko te stvari po lastnostih, ki jih v njih zaznavamo, uporabljamo v svoje namene, v tistem trenutku nezmotljivo preizkušamo svoje čutne zaznave glede njihove pravilnosti ali nepravilnosti. (. . .) Če ugotovimo, da stvar ustreza pojmu, ki ga imamo o njej, da opravlja to, za kar smo jo namenili, tedaj je to pozitiven dokaz, da v teh mejah soglašajo naše zaznave o stvari in njenih lastnostih s stvarnostjo zunaj nas. (. . .) Kolikor je do danes znano nismo bili niti v enem samem primeru prisiljeni sklepati, da naše znanstveno kontrolirane čutne zaznave ustvarjajo v naših možganih o zunanjem svetu takšne pojme, ki se po svoji naravi ne skladajo z resničnostjo, ali pa da obstoji prirojena neskladnost med zunanjim svetom in našimi čutnimi zaznavami o njem.

Nato pa pride novokantovski agnostik in pravi: da, morda res moramo lastnosti kake stvari pravilno zaznavati, ne moremo pa s kakršnimkoli čutnim ali miselnim procesom stvari same dojeti. Ta stvar sama na sebi je onstran našega znanja. Na to je že zdavnaj odgovoril Hegel: »Če poznate vse lastnosti kake stvari, poznate tudi stvar samo; ostane samo še dejstvo, da obstoji ta stvar zunaj nas in kakor hitro so vas vaši čuti poučili tudi o tem dejstvu, ste dojeli še poslednje o tej stvari znamenito Kantovo nespoznavno stvar samo na sebi.« (MEID IV, str. 656—66)

S svojim induktivnim sklepanjem na pravilnost naših zaznav ni Engels prav ničesar dokazal, pač pa lahko prav vse ironične citate »našega agnostika« uporabimo nazaj za kritiko Engelsa samega. Heglu lahko enostavno odgovorimo, da vseh lastnosti kake stvari ne moremo poznati.

»Po teh svojih formalnih pridržkih pa govori in ravna naš agnostik docela kakor zakrknjen materialist, kar v bistvu tudi je. Sicer lahko poreče: kolikor mi vemo, materije in gibanja (. . .) ni mogoče ne ustvariti ne uničiti, vendar nimamo nobenega dokaza, da nista bili nekoč ustvarjeni. Toda če skušate kdaj uporabiti to priznanje proti njem, vas bo brž prisilil k molku. (. . .) Dejal vam bo: kolikor vemo (. . .) ni nobenega stvarnika ali vladalca vesolju (. . .) itd., itd; torej, kolikor je znanstvenik, kolikor kaj ve, toliko je materialist, zunaj svoje znanosti, na področjih, kjer ni doma, pa prevaja svoje neznanje v grščino in ga imenuje agnosticizem.« (MEID IV, str. 567)

Engels nam »našega agnostika« tako predstavi, da se moramo z njim dosti bolj strinjati, kot pa z Engelsom. Zdi se, da bi moralo biti ravno obratno, kot pa nam prikazuje Engels: ni agnostik v bistvu materialist, pač pa bi vsak reflektirani materialist moral priznati agnostično izhodišče.

Agnosticizem je namreč bolj *izhodišče* kot pa tip filozofije. Ko ugotovimo, da nam je resnica o svetu nedostopna, se nam ni treba ustaviti na tej točki, pač pa nas razmišljanje vodi dalje, tokrat nujno v smeri idealizma ali pa materializma, odvisno od tega, ali se nam zdi verjetneje, da nastanek in razvoj sveta vodi in nadzira neka inteligenca, ali pa, nasprotno, v tako razlago ne verjamemo in smo »prepričani«, da je svet sam sebi zadosten. Dejansko lahko ugotovimo, da v zgodovini filozofije noben agnostični filozof (razen ekstremnih variant pozitivizma) ni ostal zgolj na ugotovitvi, da odgovor na »metafizična vprašanja« ni mogoč, pač pa ga je misel vodila dalje — v eno ali drugo smer.

Bistvena razlika med nereflektiranimi in agnostičnimi materialisti oziroma idealisti je v tem, da si nereflektirani prizadevajo sestaviti sistem, ki bo dal ali pa bo zmožen dati odgovor na vsa vprašanja — popoln sistem torej, v katerem bo vse jasno. Vsak tak sistem je nujno nedialektičen, pa čeprav govori o spremenljivosti vsega, o prehajanju in o relativnosti, saj je vsaka nereflektirana dialektika v svojem temelju nedialektična. Agnostični pa se zavedajo svojih zmožnosti in dometa ter tega, da je popoln sistem nemogoč, dokler si ne bomo odgovorili na »metafizična« vprašanja in se omejimo na manj ambiciozna razmišljanja, ki pa imajo prav zaradi svoje reflektiranosti večjo spoznavno vrednost.

V tem se agnostični idealist manj loči od agnostičnega materialista, kot pa od metafizičnega idealista.

VRSTE MOŽNIH FILOZOFIJ

Ugotovili smo že, da vsaka filozofija nujno nekaj predpostavlja, spekulira, če nič drugega, pa vsaj obstoj sveta, sicer se ne more prebiti iz solipsizma.

Ker pa je nujno spekulativna tudi naša lastna filozofija, bomo ugotovili, da za nobeno drugačno filozofijo ne moremo dokončno trditi, da nima prav, nobeni ne moremo dokazati, da se moti, saj nimamo ničesar trdnega, kar bi ji postavili nasproti.

Nasprotno: vsaka, še tako napačna filozofija je nujno pozitiven prispevek k našemu iskanju resnice (kaj pa je filozofija drugega, kot iskanje resnice o svetu?), saj za zdaj nimamo druge možnosti, kot da se resnici poskušamo približati z vseh možnih strani.

Včasih pa je težko presoditi vrednost neke filozofije že takoj, ko se pojavi in zgodi se, da posameznega misleca ali domet posameznih misli ponovno odkrijemo šele po dolgih letih ali celo stoletja po njihovem nastanku. Eden glavnih vzrokov za to je človeku prirojena lastnost, ki si jo je pridobil v milijonih let svojega boja za obstanek, lastnost, ki je še vedno bistvena za obstoj živega bitja, ki pa je žal »kriva« za številne napake in zablode, katerih akter in žrtev je človek že skozi vso svojo zgodovino.

Natančna analiza te lastnosti ni namen tega teksta, lahko pa bi jo na kratko opredelili kot: navada, tradicija, konformizem. Ta zanimiva lastnost človeku preprečuje odkrivati novo, biti sprejemljiv za informacije, ki niso v skladu s prejšnjimi in sprejemati filozofijo ne glede na človekovo politično in religiozno prepričanje. To statično, nedialektično mišljenje narašča z

izkušnjami, ki si jih človek pridobiva in postaja težko breme, oklep, antagonističen njegovi težnji po spoznavanju novega in dialektičnemu mišljenju. Zato gre mnogo svežih, naprednih in novih idej v pozabo za dolga leta, ali tudi za vedno, odvisno tudi od zgodovinskega trenutka in situacije.

Za filozofijo zelo nevarna pojavna oblika te človeške lastnosti je vmešavanje politike ali pa religije (bolje: Cerkve, ki je tudi oblika politike) v filozofijo. Še danes, ne samo v srednjem veku, so v mnogih državah mnoga področja ali pa mnoge smeri filozofije nezaželena ali celo prepovedana, kar ima za filozofijo kot celoto seveda usodne posledice.

»Kaj je resnica o svetu?« — tako, bi lahko poenostavili veliko vprašanje, odgovor na katerega loči med seboj dva velika tokova v filozofiji že od njegovega začetka — materializem in idealizem, med katerima zija »nepremostljiv« prepad, ki so ga že mnogi brezuspešno poskušali premostiti.

In kako bi lahko poenostavljeno povzeli odgovore na to vprašanje?

Materializem meni, da je svet sicer zelo komplicirana struktura, da pa se ga da razložiti iz njega samega. Vsi procesi potekajo v svetu po naravnih zakonih, ki jih je človek že, ali pa jih še bo spoznal in nobene višje sile ni, ki bi gibala in vodila svet in ki bi bila vzvišena nad naravne zakone. O neskončnosti ne razmišlja, ali pa pričakuje, da jo bo človek z napredkom znanosti sposoben razložiti.

Idealizem pa ne verjame, da je narava nastala slučajno, sama od sebe. Ne verjame, da so vse nepopisno zapletene strukture, kot so snovni delci, vesolje s svojimi nebesnimi telesi in konstelacijami, pa živa bitja kot neskončno zamotani skupki kemijskih in fizikalnih procesov, nastale kot slučajna veriga samih slučajev. Ne verjame, da sta materija in energija nastali sami od sebe iz nič, ali pa da sta že od vekomaj tu. Pač pa idealizem predvideva, da ima razvoj sveta nekje svoj smoter, saj ni dvoma, da se svet neprestano razvija od nižjih oblik k višjim in to mora pripeljati do nekega cilja. Za vsem tem pa predvideva neko višjo silo, ki ji je svet samo sredstvo za dosego tega smotra, ki si ga prizadeva doseči. Ta sila je stalno prisotna povsod v svetu in upravlja vse dogajanje, ali pa je samo spravila svet v gibanje in mu vsadila naravne zakone kot nekakšen kod, ki bo pripeljal do zastavljenega rezultata.

Ta filozofija je zelo blizu religiji. Razlika je v tem, da »teološki« idealizem v vseh svojih različicah — od teizma do deizma in panteizma ne gradi na dogmi, slepi veri in zaupanju, pač pa skuša boga in z njim svet logično in razumno razčleniti in razložiti. Različne variante idealizma so seveda zelo daleč od religije, predvsem od splošno priznanih religij kot so krščanstvo, islam in podobne, vendar imajo v osnovi z njim vseeno mnogo skupnega. Tako obliko idealizma bi lahko imenovali »znanstvena religija«.

Tretje možnosti ni: svet ima idealno osnovo ali pa je nima — to sta edini izhodišči za nadaljnje filozofiranje. V vsakem primeru pa se je treba zavedati, da popolnega sistema ne moremo zgraditi ne da bi si najprej odgovorili na osnovna vprašanja — t. j. dokler si ne razložimo neskončnosti.

Neidealistična filozofija (imenujmo jo »materialistična«, čeprav ta izraz v več primerih ne ustreza) se lahko opredeli za svet kot smiseln in teološki. V to skupino bi lahko uvrstili:

a) marksistično filozofijo, ki je zelo blizu politiki in ekonomiji,

b) logični pozitivizem, ki se v glavnem omejuje na teoretične znanosti, predvsem logiko,

c) pragmatizem, ki se predvsem ukvarja z družbenimi znanostmi; s sociologijo, psihologijo — s človekom,

d) del strukturalizma, ki se predvsem omejuje na znanosti.

Drugi tip »materializma« je tisti, ki se mu svet ne zdi smotern — sem bi lahko uvrstili ateistični del eksistencializma, ki pa se spet omeji na človeka in na absurdnost njegove situacije v svetu.

Podobno bi lahko razdelili idealistično filozofijo. Poskusov logične razlage sveta je bilo v zgodovini filozofije mnogo. Skupna lastnost jim je, da poskušajo svet razložiti v celoti kot popoln, zaprt sistem, ali pa da odklanjajo možnost logične razlage (eksistencializem, Heidegger). V obeh primerih so zelo blizu religiji.

»Nekonstruktivni« del idealizma pa je iracionalizem, predvsem filozofija življenja, ki zopet manj govori o znanostih, več pa o človeku in o iracionalnih silah, ki obvladujejo svet.

Ugotovili smo torej, da je v sodobni filozofiji ostalo le še zelo malo »prave«, »čiste« filozofije — torej filozofije, ki bi se še vedno spraševala po resnici, po pravem bistvu sveta — ontologije.

Velikih filozofskih sistemov ni več, od Heglovega »nedonošenega kolosa« naprej. V tem smislu moramo najbrž razumeti Heideggrovo ugotovitev, da je s Heglom (ki je kot zadnji poskušal ustvariti popoln sistem) in Nietzschejem, (ki je do kraja prignal drugo plat: iracionalizem) filozofije konec. Večina drugih filozofskih smeri implicitno ali pa eksplicitno zanika možnost popolnega človekovega spoznanja na današnji stopnji razvoja.

Pač pa se filozofija danes ukvarja z neštetimi drugimi področji. Eno njenih glavnih interesnih področij je človek — torej antropologija, ki je zelo sorodna sociologiji in psihologiji; poleg tega pa posega na področje skoraj vseh preostalih znanstvenih in neznanstvenih ved, predvsem na področja, ki smo jih imenovali »mejna področja« znanosti in drugih ved. Zaradi tega je res težko potegniti vsaj približno mejo med znanostjo in filozofijo.

Le redki od sodobnih filozofskih sistemov pa posegajo na vsa omenjena področja, pač pa si ta področja med seboj nekako delijo, kakor smo že zgoraj opisali, s čimer se na eni strani dopolnjujejo, na drugi strani pa, žal, tudi izključujejo, saj mnoge filozofske smeri področje, s katerimi se ukvarjajo, imenujejo »filozofija«, vsem ostalim pa tega statusa enostavno ne priznajo, kar je eden glavnih vzrokov za težave z definicijo filozofije — to pa je spet eden od vzrokov za krizno stanje v katerem se filozofija nahaja.

PERSPEKTIVE BODOČEGA RAZVOJA FILOZOFIJE

Ali je filozofija dejansko (že) na svojem koncu? Heideggrovo tezo o koncu filozofije poskusimo interpretirati takole: Idealizem je znova in znova poskušal razložiti si svet in si ga zamisliti kot popoln in neprotisloven sistem.

S Heglom kot zadnjim je idealizem v tej, racionalistični smeri izčrpal vse možnosti. Podobno se je zgodilo z iracionalizmom — nobenih rezultatov ni dal, ki bi svet razložili ali na katerih bi bilo mogoče graditi naprej. S tem je postalo jasno, da človek do substance nima dostopa — z drugo besedo: filozofija kot popoln sistem ni mogoča. Dejansko so vsi nadaljnji filozofski poizkusi agnostični ali pa pod Heglovim ali Nietzschejevim nivojem. Čeprav sem poskušal pokazati, da se Engels večkrat približuje »nevarnosti sistema«, pa je treba ugotoviti, da se te nevarnosti dobro zaveda:

»Hegel (. . .) metode (. . .) nikoli ni izpeljal. In sicer iz preprostega razloga, ker je bil primoran narediti sistem, in sistem filozofije se mora po tradicionalnih zahtevah skleniti s kakršnekoli vrsto absolutno resnico (. . .).

Pri vseh filozofih je minljiv ravno »sistem« in sicer prav zato, ker izhaja iz potrebe človeškega duha — premagati vsa protislovja. Če pa so enkrat za vselej odstranjena vsa protislovja, smo prispeli do t. i. absolutne resnice, svetovne zgodovine je konec«. (MEID V, str. 435, 437)

Ali ni prav Engels v svoji polemiki proti agnosticizmu »odstranil« vseh protislovij:

»Hegel (. . .) sklepa, (. . .), da je njegova filozofija, ker je pravilna za njegovo mišljenje, potem tudi edino pravilna in da se mora identiteta mišljenja in biti potrditi v tem, da človeštvo tako prevede njegovo filozofijo iz teorije v prakso in preoblikuje ves svet po Heglovih načelih. To je iluzija, ki mu je skupna z malone vsemi filozofi« (prav tam, 445) zdi se, da med te filozofe spada tudi Engels.

Materializem si nikdar ni prizadeval prodreti pod nivo čutnega sveta (ali pa nad njega). Če je bil reflektiran, si je priznal omejene spoznavne možnosti in se v substanco ni spuščal — in potemtakem sploh ni (bil) filozofija v popolnem smislu te besede. Če pa je bil nereflektiran, je trdil, da je substanca že narava sama (ali pa človek) in da v tej smeri niso potrebne nobene raziskave več, saj je vprašanje substance s tem že razrešeno in je svet potemtakem jasen in razumljiv. Taka filozofija hoče svet, s tem, da je jasen, napraviti tudi končen — napraviti hoče *sistem*. Vendar pa je svet neskončen in zato nerazumljiv, zato je sistem tudi v materializmu nemogoč, pa če je še tako dialektičen, saj smo že pri Heglu ugotovili, da resnična dialektika sistema ne prenese.

Prav tu pa se skriva ena največjih nevarnosti tudi za marksistično filozofijo. Ugotovili smo že, da je ena glavnih človekovih lastnosti, da si stalno prizadeva podatke spraviti v predalčke, ki tvorijo razumljivo celoto — sistem. Vsak sistem pomeni poenostavljanje, saj nikdar brez ostanka ne zajame vseh svojih elementov in je že zato na področju ontologije nedopusten. V razvijanju in stalnem opozarjanju na ta problem vidim eno glavnih nalog marksistične filozofije.

Heidegger ugotovi, da je konec filozofije, ki bi jo bilo mogoče do kraja premisliti in potem objaviti — sporočiti drugim; še vedno pa vidi nadaljnjo možnost filozofije kot »neizrekljive« kontemplacije. Konec naj bi torej bilo filozofije kot družbenega pojava, možna je samo še filozofija posameznika, skrita pred drugimi posamezniki.

Nimamo razloga, da te teze ne bi mogli sprejeti, prav tako pa nimamo razloga, da jo sprejmemo in s tem odpišemo vse druge možnosti.

Na kratko in poenostavljeno si ponovimo glavne vzroke za krizno stanje, v katerem se filozofija nahaja:

1. Filozofija je ugotovila, da je ontološka problematika človeku nedostopna, zato ontologije v sodobni filozofiji skoraj ni.

2. Filozofija posega na najrazličnejša področja človeškega spoznanja, na področja skoraj vseh znanosti, zato je zelo razdrobljena.

3. Različne filozofske smeri posegajo na različna področja, a se med seboj ne vskladijo, temveč se celo izključujejo.

Kakšna je torej pot, po kateri bi se filozofijo dalo rešiti iz krize?

Ad 1. Ali je filozofija, v kateri ni ontologije sploh še filozofija — ali je še mogoča, če njena temeljna panoga nima tal pod nogami?

Kot smo ugotovili, se mora zadovoljiti s hipotetičnim (in morda začasnim?) odgovorom: svet je tak, kot se nam kaže skozi naša čutila, morebitna substanca pa je nespoznatna in jo moramo zaenkrat s kategorijami vred razglasiti za nebistveno. Še vedno pa ostane vsa ta problematika latentni del filozofije, saj ne moremo a priori sklepati, da bo večno ostala nespoznatna — pa bodisi že s strani filozofije ali znanosti ali pa česa tretjega.

Ad 2. Ugotovitev, da filozofija posega v vse znanosti lahko zapišemo tudi drugače: Vsaka znanost vsebuje področje, ki meji na filozofijo. In katero je to področje? To je področje, kjer znanost izgublja trdna tla, kamor ne more seči s svojimi znanstvenimi metodami, kjer ni več mogoč zanesljiv odgovor, ampak samo še hipoteza, ki pa nima več značaja te znanosti, ampak ima že filozofski značaj, čeprav še nosi njen naziv (kot na primer filozofija zgodovine.). Čim bolj eksaktna je neka veda, ožje je njeno mejno območje, zelo široko pa je na področju humanističnih znanosti. V tem smislu bi lahko rekli, da je filozofija sinonim za nejasnost.

Ker pa je stvarnost enotna, njena delitev na panoge pa umetna, je v tem tudi »združevalna« funkcija filozofije, saj imajo znanosti same na sebi tendenco ločevanja in diferenciacije.

Ad 3. Kolikor se to že ni zgodilo »samo po sebi« (saj med smermi danes že ni več toliko ostrih nasprotij kot pred nedavnim) bi bilo treba filozofijo poenotiti, razlike pa prikazati kot nekakšno delitev dela na področju enotne filozofije, ne pa kot različne filozofije kot take. Dejanske razlike niso tako globoke, da jih ne bi bilo mogoče vskladiti med seboj.

Logika, najbrž pa tudi estetika sta verjetno zadnji vedi, ki sta na poti, da se ločita od filozofije. Etika in antropologija pa bosta verjetno ostali, čeprav se precej ločita od ontološke in guoseološke problematike. Eno najpomembnejših filozofskih področij pa bo ostala filozofska sistematika. In prav v sistematiki vidim eno glavnih področij in nalog marksistične filozofije: enotnost filozofije kljub delitvi na panoge; filozofija znanosti in odnos filozofije do znanosti; relativnost prakse kot kriterija resnice; opozarjanja na nujnost dialektičnega gledanja in na nevarnost zapadanja v nedialektičen sistem; opozarjanje pred nevarnostjo mešanja politike v filozofijo.

Ugotovili smo, da je filozofija (cum grano salis) sinonim za nejasnost. Ko ne bo več nejasnosti, ko si bomo odgovorili na vsa »večna« vprašanja, bo še zadnje področje filozofije postalo znanost, filozofija pa ne bo več potrebna — sama sebe bo ukinila: »filozofija bo postala svet«.

Koliko upanja imamo, da se to res kdaj zgodi?

Magijska menjava II

IVAN KOSOVEL

Do sedaj smo izpostavili predvsem naslednje elemente: Blagovna in magijska ekonomija menjave sta določeni z globalno uporabo, v prvem primeru metafore, v drugem metonimije. Zvezo je mogoče videti tudi genetično in sicer v logičnem in zgodovinskem smislu. Izhodišče magije je postulirana enotnost stvari, ki razpada na v menjavi priznane razlike, izhodišče blagovne ekonomije je različnost stvari (uporabnih vrednosti), ki pa se jim skozi menjavo prizna skupna osnova. Na kratko smo pokazali na problem analogije in tu bomo sedaj tudi nadaljevali.

V skladu s prevladujočo orientacijo v lingvistiki (Hjelmslev), bomo razlikovali substancialno analogijo in strukturno analogijo. O substancialni analogiji, oziroma o analogiji v pravem pomenu besede govorimo takrat, ko imata označevalec in označenec skupne lastnosti, temu bomo rekli podobnost v prostoru, ali pa sta povezana zaradi bližine, temu bomo rekli podobnost prostora. V obeh primerih pride do vzajemne asimilacije, vendar prvič v metaforičnem, drugič v metonimičnem smislu. Simbol bo pomenil predstavo nekega predmeta po analoški zvezi, uporabljali ga bomo torej tako za metaforične kot metonimične konstrukcije. S te točke je mogoče nadaljevati po različnih bolj ali manj utrjenih poteh. V skladu z Lacanom bi lahko govorili o »moški« in »ženski« izognitvi razlike. Tako se pojavi denar, kapital v funkciji gospodarja, ki »totalizira«, se pravi konstituira množico uporabnih vrednosti. Marx npr. začenja prvo poglavje Kapitala s stavkom: »Bogastvo družb, v katerih vlada kapitalistični način produkcije, se prikazuje kot »neznanska zbirka blag« . . . (1), začenja torej z videzom, ki je metaforičen, z racionalnostjo, ki je površinska, saj je očividnost razlik pogojena zgodovinsko, skupna osnova menjave pa že pomeni korak v smeri fetišizma in mistike. Ta skupna osnova ima v blagovni ekonomiji svojo specifično *družbeno* realnost, neka drugačna, a še vedno družbena realnost pa je prisotna v ekonomiji magije. Tu je seveda razlika ponotranjena: stvari ne veljajo apriorno, na prvi pogled za različne, nasprotno, prvi, družbeno kodiran pogled jih dojame kot identične — s tem šele je določeno kaj je enako in zato zamenljivo.

Obe poziciji imata tako svojo jasno opredeljeno mistično perspektivo, ki je v povsem čisti obliki sicer nikoli ne realizirata, saj prihaja dejansko

do karakterističnih nihanj v smeri metafore ali metonimije. Le v idealni obliki bi imeli opraviti z enotenjem doseženim s spoznanjem, da je »eno vse«, oziroma po drugi varianti, da je »vse eno«.

Na tem mestu se odpirajo široke možnosti raziskovanja: šele ugotoviti bi bilo namreč potrebno funkcijo, ki jo ima mistika na ostalih področjih prisvajanja sveta: v umetnosti, filozofiji, religiji, politiki, seksualnosti, itd. Že vnaprej pa smo pripravljeni dvomiti, da bi šlo na kateremkoli področju lahko še za kaj drugega kot za obe že omenjeni varianti. Tako zapiše v zvezi s teorijo signature in iztekom renesančne religije in magije Peuckert naslednje:

»Nauk signature je moral nastati in postati pomemben tam kjer se je pogled obračal navzgor, tam, kjer se je, da bi se videlo stvaritelja, v stvarstvu iskalo njegovo roko, njegovo moč in voljo. Kajti njegov znak v stvarstvu, to je največja signatura. Kdo pa išče iz stvarstva tega, ki je stvarstvo priklical v življenje, mu določil smisel in podobo? To je iskalec, ki se trudi najti vesolju njegov center. Ta iskalec je panzof. Iz notranjosti, iz centra vesolja center vse biti in nastajanja pa poskuša spoznati teozof. Od zunaj stopajoč proti centru in se zavrtati v njega vedno globje, hoče teozof smisel z naskokom zavzeti. Kaj je bilo prej? — Tega ne morem reči. Oboje živi skupaj. Dve poti sta dani človeku: desna, ki vodi k Uniji, leva, ki vodi preko Spoznanja. Zdaj se imenujeta teozofija in panzofija.« (2.356). Pri tem je potrebno seveda ločiti mistiko od preroškega razodetja. Mistična meditacija obstaja v iskanju poti po ustrezno interpretiranih analoških poteh, razodetja pa so nenadna: »Prerok sliši razločno sporočilo, lahko ima tudi jasen vizualni vtis, vendar ni niti pri sprejemanju niti nato v njegovem spominu nerazločnih črt. Takšno preroško sporočilo nosi v sebi brez dvoma direktno pravico na religijsko avtoriteto ... Spoznanje mistika pa je vendar ... po svoji prirodi povsem drugačno, neopredeljeno in nerazločno. Tisto nejasno in vseobsegajoče v njem se razlikuje od ostro orisanega v preroškem spoznanju ... Ta element neopredeljivosti, odsotne sposobnosti izraza, je ravno tisto kar dela glavno težavo pri mističnem spoznanju« (3.17).

Vrnimo se k ekonomiji in rezimirajmo: Ni misteriozna samo metafora, prav isto velja tudi za metonimijo. Res, lingvistični presežek, višek vrednosti v vsakem primeru spominja na presežno vrednost v ekonomskem smislu, vendar je hkrati tudi res, da metonimična struktura neizogibno spomne na neblagovno, »plansko« ekonomijo. Ta struktura ima lahko pri posameznikih različne bolj ali manj ezoterične variacije, npr. v evropski visoki magiji, pojavljanje »žive« umetniške metafore, itd. V vsakem primeru lahko taki pojavi kasneje predstavljajo bogatitev »leksike«, a nas tu, pri ugotavljanju družbene relevance takih sistemov, neposredno ne zanimajo.

Podobnost o kateri govori lingvistika od Saussure in Jakobsona dalje, je opredeljena kot specifično jezikovna realnost, gre za kombinacijo sintagmatske in asociativne relacije. V primeru metafore bi torej imeli dosežen premik na ravni označevalca, ne glede na velikost takega premika pa bi se ohranila istovetnost označenca. Rečeno drugače: izvržena razlika (S_1), denar, je označevalec, ki s tem, da nima označenca, totalizira označevalno množico (S_2) in je ta glede na to ista (semično). Nasprotno pa je mogoče pri metonimiji

videti istovetnost na ravni označevalca in premik na ravni označenca. Obe varianti substancialne analogije sta seveda korelativni, saj doseže metafora svojo tekstualno realnost šele skozi govorno verigo. V stavku »čas je denar« dobi asociativni odnos med časom in denarjem svojo »jezikovno« realnost šele na sintagmatični ravni, tj. potem, ko je govor identificiral, izenačil oba označevalca (čas = denar).

Natančneje rečeno: v vrsti sintagmatičnih verig ustvarja semantični premik poleg metafore (podobnost) še nasprotje, kamor lingvisti uvrščajo ironijo, litoto in antitezo. V našem primeru se zdi odvajanje antitetične variante nasprotja — ironija in litota nimata ustreznih korelacij — neupravičeno. Mauss sicer tudi v magijski praksi odkriva princip, ki ga imenuje »zakon kontrasta«, vendar menimo, da to ni upravičeno, saj gre le za metaforični obrat v antitezo, za varianto metafore skratka. Deloval pa naj bi ta zakon na sledeč način. Podobno prežene podobno (slika in njen predmet) in sedaj antitetični obrat: podobno prežene podobno, da bi priklicalo nasprotno (voda odžene vodenico, nož za kastriranje zdravi plodnost) (8).

Ko smo že pri tem, lahko omenimo zelo izrazito fatično funkcijo magijske prakse. Na njej je insistiral posebno Malinowski. Pri menjavi gre tudi za sporazum, za prepoznavanje in sicer za prepoznavanje apriornih klasifikacij. Prav zaradi te funkcije morajo biti forme komunikacije ritualizirane. Referent sporočila je komuniciranje samo.

Kot rečeno nas pri iskanju podobnosti vodi kod, s tem pa, ko se pokaže podobnost kot strategija razumevanja, dobiva »specifično jezikovni problem« vse več ideoloških dimenzij: kod sam namreč ni namreč nič drugega kot družben okvir percepcije, način gledanja. V nekem smislu so potem generativne vse metafore, ki posamezniku tak kod indoktrinirajo. Tako npr. zgolj stopnja generativnosti odloča katera od naslednjih izjav se nam bo zdela bolj »zunajjezikovna«: »čas je denar«, »zlo je mačka«, »zlo je ženska«, »ta človek je (po totemu) metulj«. Če vnaprej ni natančno definirano kaj je v neenakem enako, učinkuje metafora sveže. Misliti je, da se to ne dogaja samo na umetniškem, ampak tudi na spoznavnem, magijskem itd. nivoju.

Potemtakem je bilo razburjenje ob Blackovi knjigi o metafori precej nepotrebno. Posebej se zdijo nesmiselne tiste kritike, ki vstrajajo pri kriterijih »verifikacije«.

Kot vidimo smo nekako spet prispeli do točke izpostavljene v prejšnjem tekstu. Po nauku Don Juana je izstop iz tistega kar bi mi označili kot »normalno« zavest v »paranormalno« stanje te zavesti, možen le za ceno spremenjene percepcije. Navedimo s tem v zvezi še naslednji citat:

»/Don Juan/ je rekel, da za čarovnika svet vsakodnevnega življenja ni stvaren, niti ni tam zunaj kot to verjamemo. Za čarovnika je stvarnost, oziroma svet ki ga poznamo, samo opis.

Da bi pokazal veljavnost te premise je don Juan usmeril vse svoje napore v to, da postanem iskreno prepričan, da je tisto kar sem smatral za svet okoli sebe samo opis sveta, ki so mi ga vcepljali odkar sem se rodil . . .

Z drugimi besedami: človek se mora naučiti novega opisa v totalnem smislu z namenom, da ga zoperstavi staremu in na ta način razbije dogmatsko

gotovost, ki nam je vsem skupna, namreč, da je veljavnost naših zaznav, oziroma naša stvarnost sveta nekaj nespornega.« (4.6,11).

Kako je torej sedaj s verifikacijo metafore?

»Parafraze morajo v določnem smislu približno opisati to kar je govornik hotel označiti, ker bo govornikova metaforična trditev resnična v tistih in samo tistih slučajih, ko bo resnična odgovarjajoča parafraza stavka«. (5.251. Kaj če pogoji resnice niso enaki in če metaforično-metonimični premiki dosežejo nivo, ki ga je mogoče doseči šele z njimi? Lahko seveda predpostavimo novemu nivoju ustrezajoče parafraze, vendar, kaj smo s tem dosegli?

Parafrazo vpeljemo, da razložimo metaforo/metonimijo kar je v bistvu že samo po sebi problematično, kajti takoj se pojavi vprašanje parafraze v primerih, ko ni ustrezne percepcije. Iz tega vidimo, da so premiki primerni, parafraza pa je dejansko mogoča šele po dojetju, se pravi, po vnaprejšnjem razumevanju nastalega premika, ki ima v primeru generativne metafore v bistvu ontološki značaj. Takrat, ko se zdi, da smo se temu problemu izognili s celim sistemom parafraz, bomo premike gotovo odkrili na nivoju teksta kot celote.

Metafora/metonimija je »resnična« glede na to koliko izrazi, oziroma izzove specifično percepcijo v najširšem smislu, ne pa glede na to koliko je uspela parafraza, koliko so pogoji resničnosti parafraze in metafore enaki. Ob magovi izjavi: »Jaz sem vrana«, je potrebno problematizirati sam pojem resničnosti in biti, prav poseben problem pa bo na neki točki postala zahteva po ukinitvi diskurzivnosti.

Kot vidimo je nedopustno zoževati igro istovetnosti in razlike na pesniški jezik, zadostno ni niti njeno širjenje na področje »totemizma« in mita (Levi-Strauss), verjetneje je, da ima svojo vrednost na prav vseh področjih človekovega »prisvajanja sveta«. Metafora je lahko sugestivna na pesniški način, a to je le en vidik sugestivnosti. D. A. Schön navaja primer izdelave slikarskega čopiča iz sintetičnih vlaken. Raziskovalci nikakor niso uspeli razrešiti problema »točkaste« sledi, ki jo je ta čopič puščal v primerjavi s tistim, ki je bil izdelan iz prirodnih vhaken. Ves trud je bil zaman, dokler ni eden od raziskovalcev prišel na idejo, da je mogoče razmišljati o slikarskem čopiču kot o črpalki. Pozornost v resnici ni bilo treba posvetiti barvi, ki se drži vlaken, temveč barvi, ki teče po »cevih« oblikovanih s samo razporeditvijo vlaken. »Razmišljal je o slikarskem čopiču kot o črpalki, videl ga je kot črpalko in pozval druge, da napravijo isto« (6.290). Primer take generativne metafore kar najbolj nazorno kaže kako pride do menjanja percepcije. Še boljši so primeri, ki jih avtor navaja s področja socialne politike. Zgodbe o »rušenju in obnovi« so določale ameriško socialno politiko petdesetih let v taki meri, da so planerji vsepovsod videli same nezdrave stavbe, prenatrpanost getov, itd. V šestdesetih letih pa se je zanimanje javnosti preusmerilo k ideji »prirodne skupnosti in njeni dislokaciji«. Namesto rušenja in pozidave po »izbalansiranem in integralnem planu«, so začeli planerji razmišljati tudi o možnih kvalitetah manjših, a zato bolj integriranih, intimnejših skupnostih.

Sedaj se lahko ponovno vrnemo k razmišljanjem o specifično magični dimenziji. Na prvi pogled se zdi, da je dosežen magični efekt predvsem z označevalnimi premiki, ki jih izvaja metafora, vendar izvorno temu ni tako. Semantično istovetenje, izbor različnih označevalcev, ki poteka znotraj asociativnega polja vertikalne osi je tisto kar neposredno gledamo, asociiramo, kar se nam prikazuje. Drugače pri metonimiji: govor, pravila delovanja (arhaičnega) človeka so tako rekoč za njegovim hrbtom. Potrebna je torej kompletna iniciacija in družbena verifikacija, ki persuazivno vspostavi globalni okvir percepcije in možni magični efekt.

Tu seveda ni mogoče brez kritičnega soočenja z Levi-Straussovo idejo totema in kaste. Totem je po njem možen z vzpostavitvijo homologije med kulturo in naturo — raje bomo rekli, da gre v tem primeru za metaforično varianto substancialne analogije. Kaste pa nastajajo nasprotno, ko homologijo odnosov zamenja homologija posameznih elementov kulture in nature. Klan 1 se od klana 2 ne bo več razlikoval na način po katerem se razlikuje orel od medveda, temveč bo klan 1 nastopal kot priroda orla nasproti prirodi medveda — šlo bi torej za prehod od metaforične k metonimični strukturi. Zaradi obratno simetričnih struktur, se mora menjati tudi značaj same menjave/povezave. V razvitejših oblikah kastnih sistemov nastopajo seveda kaste ljudi, ki imajo različne poklice in se zato njihovi proizvodi, oziroma usluge razlikujejo. »Nek avstralski odsek proizvaja svoje žene za druge odseke, kot proizvaja kasta ljudi določenega poklica izdelke in usluge, ki jih druge kaste dobijo samo z njenim posredovanjem . . .«

»Kaste, ki se definirajo po nekem modelu kulture, uspostavljajo med seboj menjavo kulturnih dobrin, toda zaradi simetrije postulirane med prirode in kulturo, si morajo svojo proizvodnjo zamisliti po modelu vzetem iz prirode, saj jih sestavljajo biološka bitja: njihova proizvodnja — to so ženske, ki jih ta prirodna bitja proizvajajo in ki njih proizvajajo. Odtod izhaja, da so ženske različne po vzoru prirodnih vrst: z njimi ni mogoča menjava ravno tako kot tudi prirodnih vrst ni mogoče križati. Potemske grupe plačajo obratno simetrično ceno. Definirajo se po nekem prirodnem modelu in vspostavljajo med seboj menjavo prirodnih predmetov, žen, ki jih proizvajajo in ki njih proizvajajo. Postulirana simetrija med prirodo in kulturo ima za posledico izenačevanje prirodnih vrst na planu kulture, tako da so tudi prirodne vrste, raznorodne na planu prirode, razglašene za istorodne na planu kulture: kultura trdi, da vse spadajo pod isti tip verovanja in običajev, saj imajo z njenega stališča skupno obeležje, namreč to, da jih lahko človek nadzira in prispeva k njihovem razmnoževanju.« (7.157-161).

Kaste so heterogene glede na funkcijo, ki jo opravljajo, homogene pa so v pogledu strukture. Obratno pa so totemske grupe homogene v pogledu funkcije, heterogene pa morajo biti v pogledu strukture, če naj se proizvajajo ženske različnih družbenih vrst.

Igra istovetnosti in diference je pri Levi-Straussovi analizi totema in kaste dovolj impresivna, bolj problematični pa so zaključki. Tu je nemogoče spregledati pozitivistično in razsvetljensko tradicijo.

»Toda ta simetrija ima svoje meje: Totemske grupe brez dvoma oponašajo s svojim stališčem funkcionalne usluge: razen tega, da so te usluge imagi-

narne, ne spadajo v kulturo. Ne izvajajo se na nivoju civilizacijskih dejavnosti, temveč na nivoju navideznega prisvajanja prirodnih sposobnosti, ki človeku kot prirodni vrsti manjkajo.«

»Ni torej isto uvesti raznovrstnost, ki prispeva h konstituiranju na planu družbe v eno samo prirodno vrsto: človeško vrsto, ali projicirati na družben plan prirodno konstituirano raznovrstnost rastlinskih in živalskih vrst. Družbe s totemskimi grupami in eksogamnimi odseki zastonj verjamejo, da uspe vrstam, ki so različne in ženskam, ki so istovetne, igrati isto igro. Te družbe ne opazijo, da je zato, ker so ženske istovetne, v resnici odvisno od volje družbe ali se bodo zdele različne, nasprotno pa se vrste, glede na to, da so različne, nikomur ne morejo zdeti istovetne, se pravi odvisne od iste volje: ljudje rojevajo ljudi, ne nojev.« (7.162—163).

Na prav nepričakovan način smo torej prišli do vrednostnih predznakov. Take sodbe pa gotovo niso padle tja v en dan, zdi se, da skrivajo nedomišljene teoretične konsekvence. Zakaj bi na primer bili totemi bolj okuženi s fetišizmom kot kaste? Morda zato, ker se pri prvih pojavljajo razlike na nivoju nature, pri drugih pa na nivoju izdelkov in uslug? Saj je vendar povsem jasno, da predstavljajo kaste s poklicno identifikacijo družbeno hierarhijo, se pravi hierarhijo družbene moči, ki pa se seveda v osnovi ne ravna po poklicih, temveč je zadeva prej obrnjena: status, poklic je določen že z rojstvom. V čem je torej večji fetiš, v sprejemanju paralelizma kulturne in naturne serije kot take ali paralelizma posameznih elementov teh serij? V principu je namreč povsem vseeno za kakšno konkretno identifikacijo bo v primeru kast šlo — za identifikacijo grupe z npr. lastnostmi medveda (zgodnje oblike kast) ali predvsem z lastnino (pozne oblike).

Res je, da ljudje ne rojevajo nojev, res pa je tudi, da imamo v tem primeru opraviti z dejstvom spoznavne prakse, ki pa sama po sebi ni izven za družbo konstitutivnih premikov metaforično/metonimičnega kompleksa. Dejstvo je torej v vsakem primeru nekaj kompleksnega. Z opuščanjem te dimenzije se kaj hitro znajdemo v tistem smešnem položaju v katerem je Aristotel nekoč že poučeval Platona o tem, kako lahko samo človek, ne pa morda kakšna impotentna ideja, rodi drugega človeka.

Za naše potrebe lahko skrčimo celoten problem na problem menjave. V blagovni ekonomiji je istovetnost dosežena na metaforični ravni: menjalna vrednost je uporabna vrednost. V magijski ekonomiji pa je poudarjena z metonimična istovetnost: uporabna vrednost je enaka drugi uporabni vrednosti. Denar bo torej nastopil zgolj v prvem primeru, se pravi: vrednost se mora utelesiti zgolj v primeru, ko ima menjava strukturo metafore. Z nastopom S_1 dobimo strukturo značilno za blagovno gospodarstvo in religijo. Drugače pri magiji (naturalnem gospodarstvu): mana kot taka praviloma sploh ne nastopa saj je integrirana, božanski ni denar, temveč »celoten« svet. Samo tako je tudi mogoče razumeti zakaj se pojavi za magijsko formo specifična identifikacija človeškega in prirodnega dela.

Čistih sistemov seveda ni. Po eni strani se v magijskih sistemih pojavljajo stvari polne mane, pa skoraj nikakršnih uporabnih vrednosti: kamen na katerega seda poglavar, da dobi moč — po drugi strani pa lahko pride do

omejenega obsega naturalne menjave tudi v samem blagovnem gospodarstvu, posebno takrat, ko so kršene tako imenovane »ekonomske zakonitosti.«

Ostanimo še trenutek pri identifikaciji človeškega in prirodnega dela. Ker gre za metonimično menjavo sta npr. izenačeni dve dogajanji: obnova vegetacije in obnova človeške vrste. Spolni akt sredi njive bo torej za tako klasifikacijo nekaj povsem logičnega. Mi smo arhaičnemu človeku seveda pripravljeni oprostiti napako spoznavne prakse, pripravljeni smo mu oprostiti, da jemlje analogijo dveh oblik oploditve za nekaj realnega, končno nam logičnost takega sklepanja dokazuje ravno strukturalna antropologija. Prav nič pa nam ta antropologija ne pove o tistem kar se zdi pri tem postopku še dosti bolj nesmiselno: kako lahko smešno majhna, ritualno sproščena energija odločilno vpliva na celotno prirodo. Zdi se da lahko tvegamo tole spekulacijo: Na kvantiteto je treba prav tako gledati primerjalno, primerjalno vzeto pa sta obe dejanji enakopravni prav zato, ker kvantiteta izpolni dve različni kvaliteti. Človeške moči torej niso pomanjšane prirodne moči., kvantiteta je glede na kvaliteto enaka, ista, pri menjavi pa gre seveda za princip »isto za isto«. Mana, da se na to spet spomnimo ravno ni nič drugega kot ta moč, označevalec brez označenca, s kakšnim kvantumom bo razporejena pa seveda ni odvisno od nje same.

Za magijo karakteristična mešanja bistvenih in nebistvenih lastnosti (Cassirer) lahko interpretiramo z vidika menjalne forme; in ne samo to: že samo osamosvajanje spoznavne prakse (znanosti) korenini v menjalni formi menjave.

Na koncu je treba še enkrat poudariti, da je šlo pri razlikovanju magijske in blagovne ekonomije samo za globalno koncepcijo, za opis dveh načinov gledanja, ki določata percepcijo le okvirno in da te globalne koncepcije ni mešati s konkretnimi menjavami, ki so, posebej pri magiji, tako metaforične kot metonimične narave. Vsak globalni sistem se zaradi svoje osmišljevalne, sugestivne funkcije nujno razume kot naraven, človeški naravi najbolj ustrezen. To je seveda mogoče, ker je ta človeška narava ravno nekaj kar je kar najbolj odvisno od sistema samega. V procesih socializacije gre za ritualno oblikovanje čutnosti in mišljenja, za negovanje in zatiranje človekovih potenc, ki potem, kolikor so globalno zatrte, le sem in tja izbruhnejo kot npr. PSI.

LITERATURA:

1. K. Marx: Kapital 1.
2. W.-E. Peuckert: Pansophie, Erich Schmid V., druga izdaja, Berlin 1956.
3. G. G. Scholem: Kabala i njena simbolika, Nolit? Beograd 1981.
4. C. Castaneda: Put u Ihtlan, Prosveta, Beograd 1981.
5. J. R. Searle: Metafora, Treći program, št. 53, II-1982, Beograd.
6. D. A. Schön: Generativna metafora, prav tam. (Viri niso navedeni).
7. Levi-Strauss: Divlja misao, Nolit, Beograd 1966.
8. M. Mauss: Theorie der Magie. V izdaji: Soziologie und Anthropologie, Band 1. Ullstein v., 1978.

Ocene in poročila

Anarhizem in komunizem, Knjižnica revolucionarne teorije, Ljubljana 1983, 89 + 48 str.

JOHANN MOST

Knjižnica revolucionarne teorije (KRT), ki jo izdajata Republiška konferenca ZSMS in Univerzitetna konferenca ZSMS, pomeni prijetno in pomembno osvežitev družboslovne literature na našem knjižnem trgu. Dosedanji zvezki pa tudi uspešno dokazujejo enega važnih namenov svojega izhajanja, namreč, poleg vznemirljivih tesktov tudi poceni knjigo.

Kot osmi zvezek KRT smo v slovenskem prevodu prvič dobili izbor tekstov znanega anarhista iz 19. stoletja Johanna Mosta, ki je bil v svojem času znana figura v anarhističnem delavskem gibanju v Evropi in ZDA, v svojem zgodnjem obdobju pa je vplival tudi na delavsko gibanje na Slovenskem.

Most se nam v slovenščini predstavlja z dvema daljšima tekstoma Malomeščani in socialna demokracija ter Kapital in delo (ta članek je izšel kot obrnjena knjiga, s svojo paginacijo), tema dvema pa sledi pet krajših člankov, med katerimi naj posebej opozorim na Božjo kugo, ki je naverjetneje Mostov največkrat tiskani in najbolj prevajan tekst, in pa Zagamano državljanje se nadaljuje, ki je uvodnik iz Mostove Freiheit, ki je izhajala v New Yorku. To številko je ljubljanska policija našla v preiskavah proti ljubljanskim »krvavcem«, ki so bili nato sojeni v Celovcu 1884. Hans Magnus Enzensberger je napisal besedo o avtorju in kratek uvod h Kapitalu in delu, medtem ko je Jasna Fischer prispevala razpravo o Johannu Mostu in slovenskem delavskem gibanju. Ker je očitno prišlo do premajhne koordinacije med uredniki in Fischerjevo, se v njeni razpravi marsikaj o Mostovem življenju podvaja z Enzensbergerjem. Mostovo življenje je predstavljeno precej nadrobno in pregledno, kar je povsem prav, saj smo doslej pri nas o njem bolj malo vedeli, zanimiv pa je za naše delavsko gibanje pravtako zaradi svojega agitacijskega potovanja v letu 1871, ko je bil tudi v Mariboru in Ljubljani. Takrat je bil Most še socialni demokrat in prav v tistih letih tudi na čelu delavskega gibanja v Avstriji in kot tak 1870 na znanem veleizdajniškem procesu na Dunaju obsojen na pet let težke ječe. Po amnestiji je bil na omenjenem agitacijskem potovanju v naših krajih, kjer sta bili prav takrat zelo agilni radikalni ljubljansko in mariborsko delavsko izobraževalno društvu. Do drugega stika z delavskim gibanjem pri nas je prišlo, ko je bil Most že anarhist v ZDA in je ljubljanska skupina demokratičnih obrtnikov okrog

Železnikarja dobivala Mostovo Freiheit. O vplivih anarhističnih idej v našem delavskem gibanju v zgodnjih obdobjih organiziranega delavskega gibanja nam Fischerjeva precej poroča; dodati je le, da so ti vplivi še premalo preučeni in jih doslej tudi niso posebej preučevali. Tudi v širšem okviru, v našem primeru v avstrijskem, je šele pred kratkim izšla prva pomembnejša monografija z zelo značilnim naslovom Im Schatten der Arbeiterbewegung. Anarhistično delavsko gibanje se v Avstriji ni končalo s hainfeldskim združitvenim kongresom, ampak so obstajali še naprej poskusi, resda sila slabotni, pa vendarle. Tudi čez slovensko ozemlje je potekala anarhistična ilegalna pot, po kateri so zlasti italijanski anarhisti potovali na Dunaj in naprej na vzhod in srednjo Evropo. Med temi pa je bilo tudi nekaj Slovencev. Kljub temu, da je pričujoča knjiga bolj drobna, pa je izbor smiseln in nam omogoča precej dober pregled nad razvojem Mostove misli od socialnodemokratskega v anarhistično obdobje. Kot zgodovinarju se mi zdi bolj smiselno, da bi prevedli del Mostovih zanimivih spominov, kot pa Kapital in delo, ki pravzaprav ni Mostovo izvirno delo, ampak njegov ekscerpt Marxovega prvega dela Kapitala. Dodal bi še, da je knjigi dodan slovarček manj znanih izrazov, uredniškega pojasnila in poimensko kazalo, kjer je nekaj napak; pa tudi nekoliko skrbneje bi se dalo vse skupaj narediti, če se v kaj takega že gre. Najbrž le še malokdo danes ve, da je Chemnitz danes Karl Marx Stadt in na take stvari bi bilo tudi treba opozoriti. Nenazadnje je treba pohvaliti prevajalca Igorja Krambergerja, Cirila in Tomaža Mastnaka, Rada Riho in Darka Štrajna, ki so zahteven tekst zelo solidno in lepo prevedli. Če me motijo tiskarske napake, ki jim ne ubeži več nobena knjiga pri nas, pa je to znatno manj od veselja ob dejstvu, da smo dobili nekaj zanimivih tekstov iz starejše zakladnice socialistične misli. Upati je, da ta poskus ne bo ostal osamljena lastovka.

Franc Rozman

Razmerje logike, spoznavne teorije in filozofije znanosti

Slovensko filozofsko društvo deluje po sekcijah, kar se je izkazalo še zlasti plodno v primeru Sekcije za logiko SFD. Slednja namreč predstavlja plod sodelovanja filozofov, ki se zanimajo za logiko, analitično filozofijo in teorijo znanosti na eni strani ter matematikov, ki že nekaj let prirejajo na svoji fakulteti seminar po imenu »Alfa-beta«. Lahko trdimo, da je Sekcija za logiko SFD v zadnjih nekaj letih svojega delovanja že v precejšnji meri spremenila dojemanje o položaju in vlogi filozofije v sami stroki. Prav gotovo ne gre prezreti vrste zanimivih razprav, ki se pojavljajo v našem revialnem tisku. Še ena značilnost omenjene sekcije pa je izrazita naravnanost na mednarodno in zlasti na medrepubliško sodelovanje, saj smo na njenih sestankih imeli priliko poslušati že vrsto gostov.

Na tem mestu je treba spregovoriti še o eni aktivnosti Sekcije za logiko SFD, in sicer o organizaciji znanstvenih sestankov. Velik odmev sta požela znanstvena sestanka tematske narave o Bertrandu Russellu in Johnu Locku, v zadnjem času pa je sekcija bila soorganizator vrste medrepubliških in republiških srečanj v Ljubljani, Zagrebu in Mariboru. Letošnjo zimo načrtuje sekcija kolokvij z naslovom »Problemi modalnih intenzionalnih logik«, še prej pa svoj del aktivnosti na kolokviju o kulturi, ki ga bo organiziralo SFD.

Nekaj več besed velja sedaj posvetiti sestanku z naslovom »Razmerje logike, spoznavne teorije in filozofije znanosti«, ki ga je 30. in 31. maja organiziral v Beogradu tamkajšnji Inštitut za filozofijo. Sestanek je bil pomemben zato, ker smo lahko svojim kolegom predstavili sadove delovanja na področju logike in filozofije znanosti v Sloveniji — imeli smo se namreč priliko soočiti s tovrstno močno šolo v Beogradu z dolgoletno tradicijo. Na srečanju so bili dobro zastopani tudi hrvaški filozofi, tako da lahko govorimo o prvem zares širšem nastopu tovrstne filozofije v Jugoslaviji. V nadaljnjem kaže pritegniti k sodelovanju še strokovnjake iz preostalih naših centrov.

Iz Slovenije je dokajšnjo pozornost doživel referat Matjaža Potrča O pomenu, ki mu je sledila živahna razprava. Podobno realistično temo, to pot v teoriji znanosti (Relativni realizem v teoriji znanosti) si je izbral tudi Andrej Ule. Franc Jerman je predstavil svoje delo z referatom o pozni filozofiji Moritza Schlicka. In končno je zadnji predstavnik Slovenije, Bojan

Borstner, govoril o Quinovem razumevanju in nerazumevanju Kuhna in Feyerabenda.

Virgilio Muškardin iz Hrvaške je podal zanimiv referat, v katerem je primerjal pojmovni aparat klasične in sodobne logike, Neven Sesardić je razložil svoj poskus sprave med filozofijo znanosti in spoznavno filozofijo, kot vselej pa je tudi to pot dosegel s svojim referatom (Okvir za teorijo dejavnosti) uspeh Nenad Miščević.

Gostitelje je naprej predstavil Vojislav Božičković z referatom o identifikaciji individualnih bitnosti skozi možne svetove. Aleksandar Pavković je govoril o nekaterih prednostih kartezijanskega skepticizma (z Decsartesovim argumentom iz sanj v prvi meditaciji je soočil poglede Ungerja, Lehrerja in Nozicka). Sledili so mu staroste eksaktne filozofije v Beogradu Staniša Novaković (Zakaj in kako je mogoče narediti razliko med filozofijo in metodologijo znanosti), Mihailo Marković (Narava pravil v logiki, epistemologiji in filozofiji znanosti) in Svetlana Knjazeva, ki je doživela obširno razpravo po svojem referatu o znanosti in vrednostih. Končno sta Svetozar Sindjelić in Miloš Arsenijević govorila o neoperativnosti temeljnih kriterijev ocene znanstvenih hipotez ter o dosežaju argumentacije a priori v fiziki.

Vrednost dobro organiziranega srečanja je bila v izmenjavi mnenj na dolgih in koristnih diskusijah ob vsakršnem referatu, v seznanjanju z različnimi stališči, s stanjem raziskav ter v navezovanju osebnih prijateljskih vezi v okviru stroke. Žal pa se tudi v Beogradu otepajo s pomanjkanjem finančnih sredstev, sicer bi lahko povabili na srečanje še več filozofov.

Vzporedno s srečanjem je potekal tudi sestanek novoustanovljenega Jugoslovanskega filozofskega združenja, na katerem smo se dogovorili, da bomo čimprej v svoje delo vključili tudi društva in filozofe iz Bosne in Hercegovine, Makedonije, Črne Gore in iz obeh pokrajin. Samo združenje — takšen je bil dogovor — pa bo delovalo po delovnem načelu, v obliki sekcij, od česar lahko pričakujemo najboljše rezultate. Ob tej priložnosti je bila ustanovljena Sekcija za logiko, metodologijo in teorijo znanosti Jugoslovanskega filozofskega društva, ki ji trenutno predseduje dr. Frane Jerman.

Ob razkroju dosedanjega srednjega šolstva in takrat, ko se je začelo uvajati usmerjeno šolstvo še zdaleč ni bilo jasno, da bo eden od problemov tega šolstva prav predmet filozofija. Dosedanje ankete so pokazale, da ta predmet pri dijakih ni osovražen, celo več — še vselej je pritegnil nekaj učencev, da so se odločili za študij tega predmeta na univerzi. SFD se teh dejstev zaveda, zato je nekaj učiteljev, ki poučujejo filozofijo na srednjih šolah ustanovilo znotraj društva sekcijo za pouk filozofije v srednjih šolah.

Že ustanovitev sekcije in nekaj bežnih sestankov teh učiteljev je pokazalo, da problem pouka filozofije v srednjih šolah ni lahek, izkazalo pa se je tudi, da pri uveljavljanju svoje neobhodnosti v predmetnikih in učnih programih filozofija pač ne kaže makiavelističnega značaja. Zato je bilo potrebno, da je v marcu prišlo do izrednega sklica skupščine SFD, kjer se je

potrdilo delo sekcije, na tem izrednem sklicu pa je SFD sprejelo tudi teze o uveljavljanju filozofije v srednjih šolah.

Zavod za šolstvo SRS Slovenije nekako vztraja pri logiki, da splošnoizobraževalne šole ni več, da je sicer res, da je iz razkrojitve gimnazije nastalo mnogo usmeritev, vendar po njihovem mnenju kaže vpeljati filozofijo le na družboslovni, jezikoslovni in kulturološki usmeritvi, kar naj bi bilo povečanje števila šol na katerih naj bi se učila filozofija, vendar je to le videz, kajti iz razkrojitve gimnazije bi morale filozofijo dobiti še druge usmeritve. Podoben problem se je pokazal tudi pri uvajanju drugih bazičnih predmetov npr.: fizike, kemije, biologije, kjer so ure teh predmetov skrčene celo na usmeritvah, ki se s tem ukvarjajo, bazične predmete pa skušajo nadomestiti s takoimenovanimi »strokovnimi« predmeti, kar je, milo rečeno, pedagoški lapsus.

Podobno se dogaja filozofiji, ki je zaradi svoje univerzalnosti nenadomestljiva in SFD se zaveda ter opozarja, da je ne morejo nadomestiti posamezni predmeti, niti predmetni sklopi.

Zavedajoč se vsega tega, je SFD preko Zavoda za šolstvo SRS Slovenije sklicalo seminar za učitelje filozofije v srednjih šolah. Kljub temu, da dosedanja gimnazija še ni končala s poukom, se je Zavod za šolstvo odločil in odposlal vabila samo tistim šolam družboslovne, jezikoslovne in pedagoške usmeritve, ki bodo imele filozofijo še vnaprej. To pa je seveda premišljena poteza, kajti prav tiste usmeritve, ki nimajo posebnega izgleda za uvedbo filozofije so bile prikrajšane za ta seminar, tam pa, kjer filozofija ni problematična pa zavod dovoljuje, da se »bohotijo« v dodatnih znanjih.

Kakorkoli že, seminar z dne 12. maja 1984 je uspel. Sodelovala je mag. Cvetka Tóth z vsebinsko bogatim ter retorično izdelanim predavanjem o Lukácsevi kritiki stalinizma. V nadaljevanju je dr. Matjaž Potrč govoril o dometih filozofije jezika, zadnje predavanje pa je imel doc. dr. Andrej Ule, ki je razlagal novejšo logično problematiko.

Kljub reduciranemu obisku seminarja, so se poslušalci živo vključili v debato, ki je sledila predavanjem ter pohvalili samo zasnovo teh srečanj. Sklicujoč se na dejstvo, da je bil zadnji seminar za učitelje filozofije pred kakimi štirimi leti, so diskutanti poudarili potrebo po pogostejših srečanjih, zlasti pa po vzpostavitvi kontaktov ter takojšnji izmenjavi mnenj.

Pri sklepu je prevladal splošen vtis, da bo treba še bolj izrazito uveljavljati svoje zahteve o filozofiji v šolstvu.

Peter Srakar

Povzetki

UDK 159.963.3
TANJA LAMOVEC

EKSPERIMENTALNO PREUČEVANJE SANJ

Sestavek podaja sistematični pregled najpomembnejših raziskav v zvezi s sanjami. Opisani so številni poskusi, ki obravnavajo naslednja področja:

1. Faze spanja, ki jih razlikujemo na osnovi EEG in hitrega gibanja oči (REM).

2. Pokazatelje globine spanja, med katere prištevamo prag prebujanja, stopnjo fiziološke aktivnosti, filogenetske vidike in psihološke korelate.

3. Odnos med fazami spanja in sanjami: Na tem področju je še vedno nerešeno vprašanje, ali se s fazami spanja spreminja tudi stopnja in vsebina mentalne aktivnosti, ali pa je osnovna razlika v zmožnosti priklica. Podatki kažejo, da sta morda oba pogleda pravilna.

4. Učinke REM deprivacije, ki so jih preučevali z vidika vpliva na kasnejše spanje in budno stanje nasploh ter z vidika individualnih razlik v reakcijah nanjo. Našli so več vzorcev: disruptivni, substitucijski ter kompenzacijski.

3. Relationship between the phases of sleep and dreams, which is still subject to contro-dražljajev v sanje, vpliv dnevnih dogodkov, hipnotično indukcijo, vpliv psihofarmakov ter parapsihološke pojave.

6. Vpliv kulture na sanje: Opisane so študije manifestne vsebine sanj pripadnikov zapadne in drugih kultur. Poleg vsebinskih razlik so našle tudi precejšnje razlike v pomenu, ki ga posamezna kultura pripisuje sanjam ter v načinih njihovega obravnavanja.

Avtorica je poskušala tudi odgovoriti na vprašanje, kakšna je psihološka funkcija sanj. Ob upoštevanju najrazličnejših razlag, od psihoanalitičnih do fizioloških, lahko zaključimo, da imajo sanje verjetno večje število funkcij, med katerimi različni avtorji najpogosteje navajajo naslednje: nevtralizacija škodljivih vsebin, stimulacija, ohranjevanje optimalne ravni vzburjenja, reševanje problemov.

UDC 159.963.3
TANJA LAMOVEC

EXPERIMENTAL APPROACH TO THE STUDY OF DREAMS

Contemporary experimental studies of dreams are systematically reviewed and described. Included are the following topics:

1. Phases of sleep, distinguished on the basis of EEG and the rapid eye movement (REM).

2. The indicators of the depth of sleep, including awakening treshold, level of physiological activity, phylogenetic considerations and psychological correlates.

3. Relationship between the phases of sleep and dreams, which is still subject to controversy: Does the intensity and the quality of mental activity itself change with different phases of sleep, or is it merely the availability of the material for recall that is thus affected? Some evidence suggests that there may be some truth in both views.

4. The effects of REM deprivation, which have been studied mainly as influence on subsequent sleeping and making state in general, and with emphasis on individual differences as a response to it. Several patterns have been observed: disruptive, substitutive and compensatory.

5. Experimental modification of dreams, which encompasses studies of the inclusion of the external stimuli in the dream, the influence of the daily events on dreams, hypnotic induction, psychopharmacological and parapsychological studies.

6. The cultural determinants of dreams: Several studies of the manifest content of dreams in western (USA) and other cultures are reviewed. Important differences were found in content as well as in the significance and the attitude towards dreams in different cultures.

An attempt has been made to answer the question concerning the psychological function of dreams. Having considered several explanations, from psychoanalitycal to physiological ones, it has been concluded that dreams may have several functions: the neutralisation of harmful contents, stimulation, maintenance of optimal level of activation, problem solving, regression, reorganization of personality, etc.

UDK 159.954.433:159.922.6
NORBERT JAUŠOVEC

ODNOS MED STAROSTJO, HEMISFERIČNOSTJO IN USTVARJALNOSTJO

Štiristotriinpetdeset posameznikov, ki sem jih razdelil v tri starostne skupine (10 let, 14 let, 19 let) sem pregledal s vprašalnikom stila razmišljanja YSOLAT. Rezultati kažejo, da starost vpliva na hemisferičnost. Odrasla skupina je dala več integrativnih odgovorov in manj desno ali levo hemisferičnih odgovorov od 10 in 14 letnih otrok.

Desnohemisferičen stil razmišljanja je bil povezan z originalnostjo vendar samo za odraslo skupino. Za ostali dve starostni skupini in za število odgovorov ni bilo statistično signifikantne povezave.

UDC 159.954.433:159.922.6
NORBERT JAUŠOVEC

THE RELATIONSHIP BEETWEN AGE, HEMISPHERICITY AND CREATIVITY

Four hundred fifty-three individuals devided in three age groups (10 years 14 years and 19 years) were administred with YSOLAT. The results showed that age effects hemisphericity. The adult group reached a higher score on integrative learning style and lower on right and left hemispheric learning styles than the 10 and 14 years old groups.

Right hemispheric style of thinking was related to originality (Wallach & Kogan creativity tests were used just for the adult group. For the other two groups and for number of answers there was no statistical significant relation.

UDK 159.9.072:159.95
BENJAMIN JURMAN

NEKATERA NOVA POJMOVANJA INTELIGENTNOSTI

Spor v zvezi z opredelitvijo človekove inteligentnosti sovpada s pojavom tega pojma v psihologiji. Izvira iz zablode, da sta instrumentalna, to je izmerjena inteligentnost, in fenomenološka, to je stvarna pojavna inteligentnost, identični. Analiza testov inteligentnosti je pokazala, da je vsem testom, tudi testom posameznih sposobnosti, skupen nek element, imenovan splošni vzorec rezoniranja. Ta je pri človeku pogojen s kulturo, nivojem razvitosti in še z vrsto faktorjev. Ni pa značilen samo za človeka, temveč tudi za živali in rastline. Tudi te so bolj ali manj »bistre«. Gre za enoten splošni vzorec rezoniranja, ki ima prirodno osnovo in se strukturira od nivoja enoceličnih živih bitij do nivoja človeka. Pri njem se razvija dalje. Videti je, da je nadarjenost v bistvu najvišja stopnja razvoja tega splošnega vzorca pri človeku.

UDC 159.9.072:159.95
BENJAMIN JURMAN

SOME NEW UNDERSTANDINGS OF INTELLIGENCE

The dispute about the definition of man's intelligence coincides with the appearance of this idea in psychology. It originates from the mistake that the instrumental, that is the measured, intelligence is identical with the phenominological, that is the real apparent intelligence. Analysis of intelligence tests have shown that all the tests have some element in common, even tests of individual capabilities, which is called the general pattern of reasoning. In man, this is conditioned by the culture, the level of development and a host of other factors. However, it is not only typical for man, but also for animals and plants. These are also more or less "bright". It applies to a unified general pattern of reasoning which has a natural basis and is structured from the level of single cell beings to man. In the case of man, it is further developed. It seems that talent, in essence, is the highest degree of development of this general pattern in man.

UDK 159.922.6:316.62

IDA HOJNIK

STOPNJA INTENZIVNOSTI IN KVALITATIVNE RAZLIKE V DOŽIVLJANJU OBČUTKA NEGOTOVOSTI PRI MLADOSTNIKIH IN STAREJŠIH OSEBAH

V tej raziskavi smo skušali primerjati podobnosti in razlike v zadovoljevanju osebnostne potrebe po varnosti pri skupini mladostnikov in starostnikov. Za merski instrument smo uporabili S-I osebnostni vprašalnik (Security-Insecurity Inventory) Abrahama H. Maslowa, ki je sestavljen iz 75 vprašanj s tremi izbirnimi odgovori: da, ne in ?. Pri vsakem vprašanju je možen le en odgovor.

Osnovni namen raziskave je bil dvojni:

a) primerjati intenzivnost občutka negotovosti med skupinama mladostnikov in starejših oseb

b) poiskati kvalitativne razlike med osebnostnimi variablami, ki tvorijo sindrom negotovosti pri skupini mladostnikov in starejših oseb

Sodelovalo je 80 poskusnih oseb v dveh skupinah:

1. skupina starejših ljudi s povprečno starostjo 77,65 let iz Doma starejših občanov Ljubljana-Bežigrad

2. skupina mladostnikov s povprečno starostjo 13,88 let iz osnovne šole Bičevje.

Obe skupini sta bili izenačeni po spolu in socialno-ekonomskem statusu, kriterij različnosti pa je bila kronološka starost. Mladostniki so vprašalnik izpolnjevali skupinsko, starejše osebe pa zaradi lažje prilagodljivosti in razumevanja individualno.

Rezultati so pokazali, da se skupini mladostnikov in starostnikov globalno ne razlikujeta po intenziteti občutka negotovosti. Te ugotovitve sicer ne moremo posploševati zaradi premajhnega števila poskusnih oseb in določenih omejitev pri oblikovanju eksperimentalnih skupin, nezadovoljivi pa so tudi rezultati drugih raziskav, ki bi omogočili primerjalno analizo.

Mladostniki in starejši se razlikujejo v vsebini nekaterih simptomov, ki tvorijo občutek negotovosti. Obe skupini izražata nezaupanje do ljudi, introspektivno razmišljanje o sebi in sta dokaj občutljivi na ponižanja s strani drugih ljudi.

Mladostniki so negotovi predvsem zaradi dvoma v svoje sposobnosti in pomanjkanja samozaupanja. Ker nimajo jasno izoblikovane svoje lastne identitete in sistema vrednot, prihajajo do notranjih konfliktov in stanj napetosti, kar rezultira nerealno ocenjevanje okolice in odnosa drugih ljudi do sebe.

Ostarele osebe so emocionalno bolj občutljive, počutijo se manj zdrave, skrbi jih prihodnost in v nejasnih situacijah se raje umaknejo. Takšni prevladujoči občutki so v pretežni meri posledica psihične dekompenzacije, ki je značilen fenomen starosti.

Ob teh spoznanjih se odpirajo potrebe po nadaljnem raziskovanju. Zanimivo bi bilo primerjati, kako se izraža potreba po varnosti pri srednji starosti, ko je struktura osebnosti že stabilno izoblikovana.

Socialno-psihološko relevanten pa bi bil tudi podatek, ali obstajajo razlike med starejšimi ljudmi, ki živijo sami v bivalnem okolju, in oskrbovanci v domu za starejše občane, ki imajo zagotovljene osnovne eksistenčne potrebe. Zaradi časovnih omejitev poteka eksperimentalne faze raziskave omenjeni cilji presegajo okvir pričujoče raziskave, predstavljajo pa osnovo za nadaljno raziskovanje.

UDC 159.922.6:316.62

IDA HOJNIK

THE DEGREE OF INTENSITY AND QUALITATIVE DIFFERENCES IN THE EXPERIENCING OF FEELINGS OF INSECURITY IN ADOLESCENTS AND OLDER PERSONS

In the research, we have tried to compare the similiarities and differences in the satisfaction of personal needs of security in a group of adolescents and a group of older persons. We used the S-I personal questionnaire (Security-Insecurity Inventory) by Abraham H. Maslow, as the measuring instrument. It is composed of 75 questions with three answers to choose from: yes, no and ?. Only one answer is possible with each question.

The basic aim of the research was two-fold:

a) to compare the intensity of insecurity between the groups of adolescents and older persons

b) to find the qualitative differences among the personal variables which form the syndrome of insecurity with the two groups.

80 persons in two groups took part:

1) A group of older persons with an average age of 77.65 years from an old-age home in Ljubljana-Bežigrad

2) A group of adolescents with an average age of 13.88 from Bičevje primary school.

The two groups were equal divided by sex and socio-economic status. The criteria of difference was the age. The adolescents filled in the questionnaire collectively while the older persons, because of easier adaptability and understanding, individually.

The results showed that the two groups did not differ in the overall intensity of feeling of insecurity. This cannot, of course, be generalised as a certainty of the small number of persons tested and certain restrictions in the forming of the experimental groups. The results of other research with which a comparative analysis would be possible, are also unsatisfactory.

The adolescents and the older persons differ in the content of some of the symptoms which constitute the feeling of insecurity. Both groups expressed distrust towards people, introspectively reflect upon themselves and are rather sensitive to humiliation on the part of other people.

The adolescents are insecure, above all because of doubt about their capabilities and a lack of self-confidence. Since they do not have their own identity clearly formed and a system of values, there are internal conflicts and states of stress which results in an unrealistic view of their surroundings and the relation of other people toward themselves.

The older persons are emotionally more sensitive, they feel less healthy, they are worried about the future and prefer to withdraw from unclear situations. Such predominating feelings are mainly the results of psychic decompensation, which is a typical phenomenum of old age.

These results indicate the need for further research. It would be interesting to compare how the need for security is expressed in the middle-aged, when the personality structure is already stable. It would be relevant from a socio-psychological point of view to discover whether differences exist between older persons who live alone and trustees of old-age homes who have their basic existential needs guaranteed. Because of time constraints on the experimental phase of the research, these questions are beyond the frame of the research, but they do introduce the basis for further work.

UDK 303.822.8

NEDA PAGON BRGLEZ

VPRAŠANJA O INTEGRIRANOSTI MISLI IN DRUŽBE

Osnovno vprašanje tega prispevka je, ali so integrativni procesi, s katerimi se družbene vede vključujejo v družbo, dogajajo kot enakopravno vključevanje, ali pomenijo pozitivno socializacijo ved ali pa podreditev družbenih ved vladajočim ideološkim in pragmatično političnim težnjam. Uveden je pojem družboslovne teoretske prakse, ki uveljavlja komunikativno kompetentnost, kar predpostavlja alternativnosti mišljenj, zaradi česar je zgolj enostranska prilagojenost družbenih ved obstoječemu realnemu okviru nemogoča. Marginalnost delovanja in vplivanja družbenih ved, ki producirajo »neprilagojena«, nesocializirana spoznanja je posledica njihove ideološke neprijetnosti oz. neprilagojenosti, hkrati pa tudi teoretske oz. epistemološke šibkosti teh ved samih. V tem kontekstu je izpostavljeno še vprašanje spreminjanja vloge intelektualca (družboslovca) v zadnjih dvesto letih in njegovega delovanja kot kompetentne javnosti ter opozarja na analizo »sfere« kulture v njeni dvoznačni produkciji ideoloških učinkov: na eni strani producira osvobodilne možnosti za preseganje obstoječega, na drugi strani pa elemente legitimizacije določenega sistema in reda.

UDC 303.822.8
NEDA PAGON BRGLEZ
THE QUESTION OF INTEGRATION OF THOUGHT AND SOCIETY

The basic question of this contribution is whether the integrative processes with which the social sciences enter society occur as equal incorporation: do they mean the positive socialisation of the sciences or the subordination of the social sciences to the ruling ideological and pragmatic political tendencies? A concept of sociological theoretical practice is introduced, which asserts communicative competence and assumes the possibility of the alteration of thought, because of which, a one-sided adaptability of social sciences to the existing real frame is impossible. The marginal activity and influence of the social sciences, which produce "unadapted", unsocialised insights, is the result of their ideological unpleasantness, that is, unadaptability and, at the same time, also the theoretical, in other words the epistemological, weakness of these sciences themselves. In this context, the question is raised of the changes in the role of the intellectual (sociologist) over the last two hundred years and his activity as for the individual (overfatigue, no vacation, stretchness between two activities). The opinion in its twin edged production of ideological effects. On the one hand, it produces liberative possibilities for overcoming the existing state of affairs, and on the other, the elements of the legitimisation of a particular system and order.

UDK 631.1»3727«
ANA BARBIČ
MEŠANE KMETIJE — OVIRA RAZVOJU KMETIJSTVA IN PODEŽELJA?

Kombiniranje kmetovanja in zaposlitve, dnevne migracije, stiki z različnimi okolji imajo večji del pozitivne, deloma pa tudi negativne posledice tako za kmetijo kot za posameznika (preutrujenost, izraba dopusta za delo na kmetiji, razpetost med dvema aktivnostima). Mnenje, da zaposlitev nekaterih članov kmečkih gospodinjstev ovira kmetovanje, je razširjeno predvsem med gospodarji iz čistih kmetij, vendar v vsej populaciji prevladujejo tisti, ki opozarjajo na koristi zaposlitve nekaterih članov gospodinjstva za kmetijo (dodatna sredstva za življenje in za vlaganje v kmetijo, večja socialna varnost).

Večstranski viri dohodkov so za večino slovenskih kmetij ekonomska nujnost, hkrati pa tudi pravica posameznih članov kmečkih gospodinjstev, da se zaposlujejo v skladu s svojimi sposobnostmi in interesi. Razvijanje podeželja kot integrirane skupnosti prebivalcev, v kateri bo prostor za različne dejavnosti, lahko zadovolji potrebo po različnih virih dohodkov, hkrati pa razvija nove dejavnike kvalitete življenja, ki ni le v večanju materialnih dobrin, temveč v povezovanju življenja in dela ter v novih odnosih med ljudmi.

UDC 631.1»3727«
ANA BARBIČ
PART-TIME FARMS — OBSTACLE TO THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE AND COUNTRYSIDE?

Combination of farming and a job outside the farm, daily migrations, contacts with different environments have mostly positive but partly also negative results as for farming as for the individual (overfatique, no vacation, stretchness between two activities). The opinion of a job as a hinder for farming prevails among pure farmers yet those who point out the benefits (additional income for the life and for the investments into the farm, greater social security).

For the majority of family farms in Slovenia multiple job income are a necessity and at the same time the right of the individual farm family members to work in accordance with their capabilities and interests. The development of the countryside as an integral community of residents in which there will be room for different economic activities can fulfill the need for multiple sources of income and at the same time develop some new dimensions of quality of life which is not in enlarging material goods but in tieing up life and work and developing new relations among the residents.

UDK 371.315.7
VLADISLAV RAJKOVIČ
STANKA KUŠČE-ZUPAN

IZOBRAŽEVANJE ZA PREHOD V INFORMACIJSKO DRUŽBO

Obeležje informacijske družbe je »industrializacija« miselne sfere. V informacijski družbi temeljijo družbeni odnosi na informaciji, znanju in spoznanju, bolj kot v katerikoli dosedanji obliki družbenoekonomskih odnosov. Delež stroja — človekovega pomočnika — je toliko pomembnejši, kolikor bolje znamo izkoristiti komplementarnost človeka in stroja. V informacijski družbi morajo mnogi delavci dobiti drugačno delo, za katerega niso usposobljeni. To poraja velike družbene probleme. Del problemov lahko posredno rešujemo z ustreznim izobraževanjem in usposabljanjem.

Tako film, kot televizija in računalnik so lahko zelo uspešni učni mediji, vendar jih moramo uporabljati pretehtano v različnih učnih okoliščinah. Računalniki so že prodrli med mladino in v učne klopi. Tod odpira to učno sredstvo nove aktivnosti ter spodbuja radovednost in ustvarjalnost. Je izredno uspešno motivacijsko sredstvo. Sam računalnik pa spreminja metode učnega dela in tudi vsebino. Utrjevanje snovi s pomočjo računalnika poteka hitreje, učitelj pa je nepogrešljivi vodnik pri višjih oblikah izobraževanja. Vsekakor lahko tudi pri nas pričakujemo relativno hitro kompjuterizacijo učnih programov. Preobrazba predmetov je nujna tudi v osnovni šoli in že v predšolski vzgoji.

Pri izobraževanju odraslih moramo pričeti s takojšnjim usposabljanjem učiteljev in andragoških delavcev. Učitelj se bo brškone moral sprijazniti s tem, da lahko učenci nekatera konkretna znanja v nadrobnostih obvladajo bolje od njega. Učiteljeva naloga je v posplošitvi in širini razumevanja, tj. v preraščanju znanj v spoznanja, ki vodijo učence in odraslega udeleženca po vzgojnoizobraževalni spirali navzgor. Poseben program bi bilo priporočljivo nameniti usposabljanju staršev, kar naj bi pospešilo vključevanje otrok v informatiziran učno vzgojni proces.

UDC 371.315.7
VLADISLAV RAJKOVIČ
STANKA KUSCE-ZUPAN

EDUCATION FOR THE TRANSITION TO AN INFORMATICS SOCIETY

The characteristic of the informatics society is the "industrialisation" of the sphere of thought. In the informatics society, social relations are founded on information, knowledge and perception to a greater degree than any previous socio-economic relations. The contribution of the machine — man's helper — is as important as the knowledge we possess of how to take advantage of the integration of man and machine. In the informatics society, many workers must do other work than that for which they are qualified. This creates great social problems. These problems can be partially solved through suitable education and training.

Thus, film, as well as television and computers can be successful teaching mediums, but they must be used thoughtfully in the various teaching surroundings. Computers have already broken into the classrooms and with the young. Here, these teaching mediums open up new activities and incite curiosity and creativity. It is an exceptional medium for providing motivation. The computer itself is changing teaching methods as well as the context. The strengthening of subjects is aided by the computer and the teacher is the indispensable guide in higher forms of education. We can, of course, also expect the relatively quick computerisation of teaching programmes here. The transformation of subjects is also urgent in primary schools as well as in pre-school education.

We must start qualifying teachers and *andragogical* workers at once for adult education. The teacher will have to come to terms with the fact that the pupils will be able to master some concrete learning better in detail than they. The teacher's task is the generalisation and breadth of understanding; that is, the transformation of knowledge into understanding, which will lead the pupil and the adult participants up the spiral of education. A special programme could be recommended for qualifying parents, which would speed up the incorporation of children into the informaticised learning process.

UDK 111.852:141.82 Vásquez
ALEŠ ERJAVEC

ESTETIKA IN MARKSIZEM ADOLFA SÁNCHEZA VÁZQUEZA

Sodobni mehiški marksist Sánchez Vázquez je svojo teorijo oblikoval predvsem v šestdesetih letih in se je pri tem oprl na filozofijo mladega Marxa ter na njegovo kritiko politične ekonomije, z njuno pomočjo je med drugim izdelal vrsto estetskih analiz in stališč, ki so izšla v knjigi *Umetnost in družba* (1965). Avtor članka se v svojem prikazu estetike Sáncheza Vázqueza opira predvsem na to delo ter na delo *Filozofija praxis* (1967). Svoj prikaz teorije mehiškega avtorja usmeri na predstavitev nekaterih njegovih osnovnih filozofskih stališč, pri čemer posveti glavno pozornost problemu zamisli, konfrontaciji umetnosti in kapitalizma, razlikovanju med avantgardno in popularno umetnostjo ter njegovi razlagi umetnosti kot očlovečenje sveta.

Avtor članka sodi, da je estetska teorija Sáncheza Vázqueza še tudi danes aktualna, čeprav v nekaterih primerih ponuja rešitve, ki so veljavne le v okolju, v katerem je ta teorija nastala.

UDC 111.852:141.82 Vásquez
ALEŠ ERJAVEC

THE AESTHETICS AND MARXISM OF ADOLFO SÁNCHEZ VÁZQUEZ

Contemporary Mexican marxist Sánchez Vázquez has formed his theory mainly in the sixties on the basis of philosophy of the young Marx and his critique of political economy. Thus he has, among other subjects, developed also aesthetic analyses and standpoints which were published in the book *Art and Society* (1965). The author of the article has used for his presentation of the aesthetics of Sánchez Vázquez mainly this work and the book *Philosophy of Praxis* (1967). His presentation of the theory of the Mexican author is directed to some of his fundamental philosophical positions, while the main attention is laid upon the problem of imagination, upon the confrontation of art and capitalism, the distinction between avant-garde and popular art and upon his explanation of art as the humanization of the world.

The author of the article believes that the theory of Sánchez Vázquez is still valid today, although in some case Sánchez Vázquez offers solutions which are applicable only in the surroundings in which his theory developed.

UDK 164.043.7:1(091) Hegel
BOGOMIR NOVAK

STRUKTURA HEGLOVE LOGIKE

Hegel je svoja drugačna pričakovanja glede funkcije logike realiziral z razširjenim eleatizmom, ki mu je omogočil razvoj in izvedbo kategorij absolutnega duha. Spekulativno protislovje je kot nasprotje izraz spekulativne negacije. Ni istovetno s formalnim, mrtvim nesmiselnim protislovjem, ki nastane s formalno, mehanično oz. empirično in nedoločeno negacijo. Hegel v duhu ukinja t. j. presega oba člena v njuni samostojnosti in odvisnosti in ne le enega, ki bi ga ločil (v tem se Heglov pojem abstrakcije razlikuje od klasičnega pojma abstrakcije) od drugega. Posledica trihotomične delitve sveta je Heglova triada v smislu sinteze med tezo in antitezo, subjektom in objektom, pozitivnim in negativnim, je posredovanost delov (momentov) v celoti kot resnici življenja ideje. Ker se Hegel v napredujočem nazadovanju absolutnega duha povrne h koncu kot začetku, je možno njegovo logiko razumeti kot spodbudo za razvoj novih logik. Hegel ni vedel, da je absolutna celota v njegovem organicističnem mišljenju zaradi prisotnosti subjekta antinomična. Logika, ki verificira sama sebe brez zunanjega kriterija in zunanje relacije, vodi do »laži principa«, do konstrukcije kot samodestrukcije in do kršitve zakona neprotislovnosti, ki je bistven zakon za vsako logiko.

Hegel je lahko presegel le racionalistično, analitično in identitetno varianto zakona neprotislovnosti, kamor pa ne smemo uvrstiti Aristotelovo pojmovanje neprotislovnosti, ki ima sicer tudi nekatere absolutistične in aprioristične (eleatske) lastnosti, vendar je v bistvu dialektičen. Hegel je eleatsko formulo za neprotislovnost v smislu dvojne formalne negacije

A ni ne-A razširil na formulo A in ne-A. Ta formula se navezuje na Kantovo formulo za tretjo analogijo izkustva A = B in ne-B, ki pojasnjuje vzajemno učinkovanje nasprotij istočasno v različnih odnosih. Heglov hierarhično-heterarhično mišljenje ima prednost, ki je v poenotenje sveta in pomanjkljivost, ki je v hipostaziranju ideje pred Kantovim hierarhično-linearnim mišljenjem. Le-ta se kaže v pozitivnem smislu kot spoznanje progresus ad infinitum in v negativnem smislu kot ponavljanje napak v smislu regresus ad infinitum. Pri Heglu le lastno nasprotje istega ne da rezultate mišljenja-delovanja samo nič.

UDC 164.043.7:1(091) Hegel

BOGOMIR NOVAK

THE STRUCTURE OF HEGEL'S LOGIC

Hegel actualised his different expectations in regard to the functions of logic with an extended eleaticism, which made it possible for him to develop and realise the categories of the absolute spirit. Speculative contradiction is as the opposite of the expression speculative negation. It is not identical with the formal, dead, senseless contradiction which comes from formal, mechanical or empirical and undefined negation. Hegel in the spirit abolishes both parts, that is, exceeds both, not only one, in their independance and dependance, which he would separate one from the other (in this regard, Hegel's conception of abstraction differs from the classical conception of abstraction). The consequence of a trichotomically divided world is Hegel's triad in the sense of a sythesis between the thesis and antithesis, subject and object, positive and negative. It is the mediating of the parts (moments) as a whole that is the true life of an idea. As Hegel, in the progressive regression of the absolute spirit returns to the end as to the beginning, it is possible to understand his logic as the initiator of the development of new logics. Hegel did not realise that the absolute whole in his organicistic view was, because of the presence of the subject, antinomic. Logic which verifies itself without an external criteria or an external relation, leads to the "lie of principle", to constructions as self-destruction and to the breaking of the law of non-contradictability, which is the fundamental law for any logic.

Hegel could only exceed the rationalistic, analytic and the identical variant of the law of non-contradictability, with which we should not rank Aristotle's understanding of the law of non-contradictability, although it also has some absolutist and aprioristic (eleatic) characteristics while remaining essentially dialectic. Hegel expanded the eleatic formula for non-contradictability in the sense of the double formal negation A is not not-A, into the formula A and not-A. This formula is linked to Kant's formula for the third analogy of experience A = B and not-B, which, at the same time, explains the reciprocal influence of opposites in various relations. Hegel's hierarchic-heteroarchic view has the advantage in unifying the world and the disadvantage in the hypostasing of the idea before Kant's hierarchic-linear view. This shows, in the positive sense, as the perception of »progressus ad infinitum«, and in the negative sense as the repition of mistakes in the sense of "regressus ad infinitum". With Hegel, only exact opposites do not give the result of thought-activity as nought.

UDK 162.2:1(091)(34)

MARKO URŠIČ

ANUMANA SKLEPANJE V SISTEMU NYAYA

Klasična indijska logika se je v glavnem razvila v dveh filozofskih sistemih: nyāyi in budizmu. V tem prispevku obravnavamo prvega in skušamo predstaviti njegovo logično jedro — anumāna sklepanje, indijski pet-členi »silogizem«. Analizo anumānove logične strukture smo naredili s primerjavo z Aristotelovimi silogizmi in stoičnimi shemami inference. Poseben poudarek je na nenavadnih posameznih dejstvih v sredi anumane, ki je mešanica deduktivnega in induktivnega mišljenja: nyaya logika ponuja originalno rešitev vprašanja, kakšen je odnos med posameznim in univerzalnim, ki je eno temeljnih vprašanj filozofije vseh časov, tako na Vzhodu kot na Zahodu.

UDC 162.2:1(091)(34)
MARKO URŠIČ
ANUMANA INFERENCE IN THE INDIAN SYSTEM *NYAYA*

Classical Indian logic has mostly developed in two philosophical systems: *nyāya* and buddhism. In the paper we take the first into account and we try to present its logical core — *anūmāna* inference, a sort of Indian five-step 'syllogism'. The analysis of *anūmāna*'s logical structure is done in comparison with Aristotle's syllogisms and stoic schemas of inference. Special stress is put on a curious singular fact in the middle of *anūmāna*, which is a cross between deductive and inductive reasoning: *nyāya* logic offers an original solution of the question of what is the relation between singular and universal, one of the most fundamental questions of philosophy of all times, both in the East and the West.

UDK 512.54
VALTER MOTALN
QUINEOVA TEORIJA MNOŽIC IN POJEM ŠTEVILA

Quineova teorija množic hoče razviti prednosti, ki jih ima Russellova teorija tipov (ni treba, da je vsaka formula, ki označuje določeno množico deducirana iz aksiomov) in Zermelova teorija (ki se ne zmeni za restrikcije logičnih zakonov, ki izhajajo iz teorije tipov). Zaradi teh lastnosti je Quinova teorija množic primerna za konstrukcijo in razjasnitev pojma števila. V članku se nadalje ugotavlja, da je treba podati splošne karakteristike pojma števila (njegovo formalno definicijo znotraj nekega sistema, navadno formalizirane teorije množic) preden podamo pojem rekurzije in indukcije.

UDC 512.54
VALTER MOTALN
QUINE'S SET THEORY AND THE NOTION OF NUMBER

Quine's set theory wants to amend the advantages which has Russell's theory of types (it is not necessary that every formula which denotes certain set is deduced from the aximos of certain theory) and the set theory of Zermelo (which pays no atention to the restrictions of logical laws that are implied by the theory of types). Because of these properties Quine's set theory is proper for construction and better understanding of the notion of number.

Beside this the thaught is pursued in the article that it is necessary to construct the general properties of number first (its formal definition inside the system, usually in the *formalised* set theory) and later to construct the notion of recursion and induction.

UDK 164.2:510.643
MATJAŽ POTRČ
FILOZOFSKO DOJEMANJE KVANTIFIKACIJE IN NOVE VLOGE IMEN

Interpretacija dosežaja kvantifikacije je filozofsko pomembna zaradi tega, ker ima posledice za ontologijo, kakršno na njeni podlagi dopustimo. Ekstenzionalisti načeloma niso naklonjeni nastopu logičnih operatorjev, ki bi segli čez posredne kontekste (prvotni nastop opisnih izrazov, trditve v okviru propozicionalnih naravnanosti). Težava se že zlasti zaostri pri predikativnem računu. Modalna intenzionalna logika, ki slednje dopušča — trdi Quine — je primorana končati v nedopustni spremembi vloge singularnih terminov, v aristotelovskem esencializmu.

Filozofi, ki se strinjajo z načeli modalne logike, pa v tem ne vidijo posebne pomanjkljivosti: singularnih terminov ne obravnavajo več eliminativno, ampak nasprotno vpeljujejo kontekst ravno čez nje same. Predpostavka je možnost kvantificiranja v (D. Kaplan) modalne kontekste.

Članek zasleduje pot od ekstenzionalističnih argumentov proti modalni logiki pa do vpeljave nove vloge imen, ki nastopajo kot demonstrativna sestavina, katera določa vsebino običajnih trdilnih stavkov.

UDC 164.2:510.643
MATJAŽ POTRČ
THE PHILOSOPHICAL APPREHENSION OF THE QUANTIFICATION AND OF THE NEW ROLE OF THE NAMES

The interpretation of the scope of the quantification is philosophically important, because it produces effects on the ontology which we allow. The extensionalists usually don't like the occurences of the logical operators with the scope which ranges over intermediate contexts (the primary occurences of the descriptive expressions, the statements in the propositional-attitudes contexts). The trouble arises especially with the predicate calculus. The modal intensional logic, which allows such occurences of logical operators, says Quine, ends up in the unallowed change of the role of the singular terms, in a kind of an aristotelian essentialism.

On the other hand, the philosophers which agree with the principles of the modal logic, do not seem to see any troubles in connection with that. They don't treat the singular terms in an eliminative way, in the contrary, they introduce the context with their help. The presupposition is the possibility of quantifying in (D. Kaplan) modal contexts.

The article follows the way from the extensionalist arguments against the modal logic untill the introduction of the new role of the names, introduced as the demonstrative component, which determines the content of the affirmative sentences.

UDK 53(091):001.4
STAŠKO JUŽNIČ
ZGODOVINA JEZIKA V FIZIKI

Ta prispevek skuša rešiti težave, ki se pojavljajo v moderni zgodovini fizike. Združuje dva popolnoma različna pristopa za preučevanje zgodovine — prvega po Toynbee-u in drugega po T. S. Kuhn Then-u. Model je namenjen za razlago sprememb v komunikacijah in jeziku v fiziki v času od Galileja do danes. Poseben poudarek je na razvoju fizikalne znanosti v slovenskem jeziku, ki se začenja v drugi polovici 19. stoletja.

UDC 53(091):001.4
STAŠKO JUŽNIČ
THE HISTORY OF LANGUAGE IN PHYSICS

The article tries to resolve the difficulties which appear in the modern history of physics, by uniting two quite different approaches used in the study of history — that of A. Toynbee and that of T. S. Kuhn Then. The model attempts to explain the changes in communications and language in physics, for the period from Galileo to modern times. Special emphasis is placed on the development of physics in the Slovene language, which begins in the second half of the 19 th century.

UDK 167.7:801.731.1
BORUT PIHLER
SEMIOTIKA IN HERMENEVTIKA

V našem prispevku smo poskušali skicirati naslednje: kakšen je odnos med semiotično in hermenevtično transformacijo transcendentalne filozofije, med scientizmom in hermenevtiko, v Aplovi študiji »Szientismus oder transzendentale Hermeneutik? Zur Frage nach dem Subjekt der Zeicheninterpretation in der Semiotik des Pragmatismus«. Apel sooči Peirceovo semiotiko in Gadamerjevo hermenevtiko, in to na tak način, da poskuša najti izza njiju

transcendentalno mesto, ki onemogoča redukcijo subjekta interpretacije znakov niti na scientistično omejeno interpretacijsko skupnost eksperimentatorjev niti na ‚zgodovinsko učinkujočo dimenzijo' zavesti hermenevtičnega umevanja. To transcendentalno mesto je najdljivo po Aplu v »zgodovinski interakcijski skupnosti«, interpretacija pa je s tem neukinljivo vpeta v spreminjajočo dejavnost. Problematiki semiotike in hermenevtike se tako ne izključujeta: semiotika predpostavlja interpretacijo kot *techné*, hermenevtika interpretacijo kot samoreflektirano *poiesis*, medtem ko vpenja konkretna zgodovinska *praxis* obe v realno zgodovinsko »interakcijsko skupnost«.

UDC 167.7:801.731.1
BORUT PIHLER
SEMIOTICS AND HERMENEUTICS

Our contribution tries to illustrate the following: what is the relationship between the semiotic and hermeneutic transformation of transcendental philosophy; between scientism and hermeneutics. In his study, »Szientismus oder transzendentale Hermeneutic? Zur Frage nach dem Subjekt der Zeicheninterpretation in der Semiotik des Pragmatismus«, Apel confronts Peirce's semiotics and Gadamer's hermeneutics such that he tries to find behind each of them a transcendental place which makes impossible the reduction of the subject to an interpretation of signs in neither the scientismic limited interpretative community of experimentors nor the »historically efficacious dimension« of the consciousness of hermeneutic understanding. This transcendental place is to be found, by Apel, in a »historical interactive community«. In this way, interpretation is inextricably locked into changing activity. The problems of semiotics and hermeneutics thus do not exclude each other: semiotics accepts interpretation as *techné* and hermeneutics accepts interpretation as self-reflective *poiesis*, while definitive historical *praxis* locks both into the real historical »interactive community«.

UDK 111.1:101.3
JANIN KLEMENČIČ
»K VPRAŠANJU KRIZE V FILOZOFIJI«

Večkrat slišimo, da je filozofija danes v krizi, saj njen predmet ni niti opredeljen, niti definiran, saj nima kontinuiranega značaja, pač pa vedno začenja ab ovo, poleg tega pa ni razmejena ne od znanosti ne od religije.

Vendar pa filozofija danes ni v krizi nič bolj, kot je bila kadarkoli prej. Znanstvena zaradi svojega značaja ne more biti, kot veda pa nikoli ni bila formirana, ampak je »ostanek« po odcepljanju eksaktnejših ved, na področje katerih pa še vedno v veliki meri posega.

Razlike med posameznimi filozofskimi smermi bi bile mnogo manjše, če ne bi različno razumevale pojem filozofije. Razrešitev situacije, v kateri dialog ni mogoč, ni izključena.

Apodiktičen odgovor na ontološka vprašanja danes (še?) ni mogoč, poleg tega pa je logika zdravega razuma verjetno zgrešena, zato je agnosticizem nujno izhodišče vsakega filozofiranja. Ker to postaja z napredovanjem filozofije vedno bolj jasno, je v sodobni filozofiji vse manj ontologije na račun drugih filozofskih panog.

Iskanje odgovorov na ontološka vprašanja je ena od glavnih nalog filozofije. Največje ovire na tej poti pa so predsodki, enostranosti in zanemarjanje dialektike na račun izdelovanja sistemov.

UDC 111.1:101.3
JANIN KLEMENČIČ
ON THE QUESTION OF THE CRISIS IN PHILOSOPHY

We often hear that philosophy today is in crisis, since its subject is neither stipulated nor defined, since it has no continuous character but always begins »ab ovo« and because it is delimited neither from science nor from religion.

But philosophy is no more in crisis today than it has ever been. Since it's character prevents it from being scientific, it was never formed as a science but as the »remains« after

the branching off of the more exactive sciences, into whose fields it still, in great measure, reaches.

The differences in individual philosophical directions would be fewer if the concept of philosophy was not understood in different ways. Solving this situation, in which dialogue is not possible, is not excluded.

An apodictic answer to this ontological question is still not possible today. The logic of healthy reasoning is also probably mistaken, which is way agnosticism is the necessary starting point of every philosophy. Since, with the progress in philosophy, this is becoming more and more clear, there is less and less ontology on behalf of other philosophic disciplines in contemporary philosophy.

The search for answers to ontological questions is one of the main tasks of philosophy. The greatest barriers on this path are prejudices, onesidedness and disreagard for dialectics on the part of manufactured systems.

UDC 141.826(47+57)

CVETKA TOTH

K TEORETSKI DESTRUKCIJI STALINIZMA

V središču prispevka stoji Lukácseva kritika stalinizma. Ta se navezuje predvsem na teoretične in kulturne konsekvence stalinističnega sistema. Lukács si prizadeva pokazati na stalinistično imanentno metodo v procesu duhovne centralizacije, ki ga je vpeljal Stalin sam.

Teorija je v stalinizmu transformirana v opravičevanje čisto taktičnih ciljev. Tendenca je izključiti vsa posredovanja in vzpostaviti neposredno zvezo med najbolj surovimi dejstvi in najsplošnejšimi teoretskimi pozicijami. Po Lukácsu gre v stalinizmu za napačen sistem pogledov, ki so se polagoma izoblikovali in ki so bistveno naravnani proti Marxovi misli.

Lukács skuša pokazati, da na noben način ne moremo govoriti o kontinuiteti med Marxovo in Stalinovo mislijo oz. Leninovo in Stalinovo. Stalinizem pretvarja teorijo v grobo manipulacijo; podobno manipulativno tendenco zastopa po Lukácsu sodobni pozitivizem.

Prispevek končuje z Lukácsevo perspektivo o destalinizaciji v smislu možne renesanse marksizma.

UDC 141.826(47+57)

CVETKA TOTH

ZUR THEORETISCHEN DESTRUKTION DES STALINISMUS

Im Mittelpunkt des Aufsatzes steht Lukács' Stalinismus-Kritik. Diese knüpft vor allem an den theoretischen und kulturellen Folgen des stalinistischen System an. Lukács versucht stalinistische immanente Methode darzustellen im Prozess der geistigen Zentralisation, der von Stalin selbst eingeführt worden ist.

Theorie wird im Stalinismus in reine Taktik transformiert, rein für die Zwecke der Propaganda. Die Tendenz war, alle Vermittlungen auszuschalten und die Faktizitäten mit den allgemeinen theoretischen Positionen in einen unmittelbaren Zusammenhang zu bringen. Nach Lukács handelt es sich beim Stalinismus um ein sich allmählich ausbildendes falsches System von Anschauungen, das grundsätzlich gegen den Marxschen Gedanken gerichtet ist.

Lukács bemüht sich zu zeigen, dass man keinesfalls von einer Kontinuität zwischen den Gedanken von Marx und Stalin, beziehungsweise Lenin und Stalin sprechen kann. Der Stalinismus verwandelt Theorie in eine grobe Manipulation; dieselbe manipulative Tendenz vertritt nach Lukács Meinung der gegenwärtige Positivismus.

Der Ausfatz endet mit Lukács' Perspektive der »De-Stalinisierung« im Sinne einer möglichen Renaissance des Marxismus.

YU ISSN 0587-5161

Časopis za sodelovanje humanističnih in naravoslovnih ved, za psihologijo in filozofijo